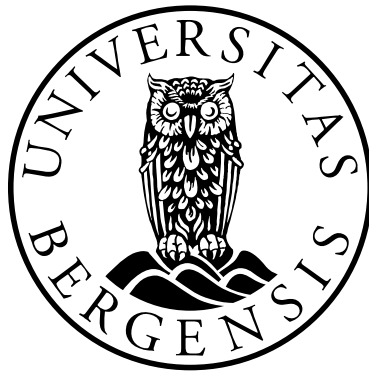

Norge og korstogene

En studie av forbindelsene mellom det norske riket og den europeiske korstogsbevegelsen, ca.1050-1380

Pål Berg Svenungsen

Avhandling for graden philosophiae doctor (ph.d.)
Universitetet i Bergen

2016

Dato for disputas: 11. mars 2016

© Copyright Pål Berg Svenungsen

Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndverkslovens bestemmelser.

År: 2016

Tittel: Norge og korstogene: En studie av forbindelsene mellom det norske riket og den europeiske korstogsbevegelsen, ca.1050-1380

Forfatter: Pål Berg Svenungsen

Trykk: AiT Bjerch AS / Universitetet i Bergen

Innholdsfortegnelse

Forkortelser	6
Forord	8
Introduksjon	9
Problemstilling og etymologiske utfordringer.....	9
Analysen.....	10
Korstog – en etymologisk utfordring.....	11
Det norske og skandinaviske kildematerialet.....	13
Historiografi.....	14
Den moderne korstogshistoriografien.....	15
Historiografiske tendenser – den norske historiografien.....	16
Nyere tendenser i norsk historiografi.....	18
Mot en utvidet definisjon?	20
Komparativ historie	22
Operasjonalisering av den komparative metoden.....	25
Diskursbegrepet.....	27
Kildematerialet.....	28
Avhandlingens rammeverk.....	31
Del I.....	33
Del I: Fra Pilegrim til korsfarer – den formative fasen, ca.1050-1100.....	34
Introduksjon	34
Den norrøne korstogsdeltakelse på 1100-tallet	35
Det første korstogets karakter – noen historiografiske tendenser	37
Den norrøne pilegrimstradisjon forut for 1095.....	40
Den tidligste fasen på 1000-tallet: skandinaviske pilegrimer til Roma.....	41
Pilegrimsferder til Jerusalem.....	42
En overgangsfase: Harald Hardråde, en proto-korsfarer?.....	44
Urban II og korstogskallet fra Clermont	48
Fra Clermont til «de fjerneste øyer og hav»	49
Korsfarenes motiver – kulturelle eller materielle faktorer?.....	51
Ringer i vannet: rekruttering og spredning av korstogeskallet	52
De britiske øyer og kontaktpunktene til korstogsbevegelsen.....	55
De skandinaviske områdene og kontaktpunktene til korstogsbevegelsen	58
Korstogsstrømninger før korstogene i det norske riket.....	61
DEL I: Den militære deltakelsen- Korstog: Ideologi og praksis, 1100-1187	64
Introduksjon	64

De kulturelle motivene – «at caupa ser guþs miscun».....	65
Et kongelig initiativ: Kong Sigurds korstog, 1108-1111	65
Theoderik monachus og korstogsideologi: Sigurds ferd i et teologisk perspektiv.....	68
Det aristokratiske korstoget, 1152-1155	71
Den geo-religiøse dimensjonen: Iberia og Jerusalem.....	74
De norrøne korstogsekspedisjonenes reiserute.....	75
Den iberiske halvøya – utviklingen av en korstogsarena	75
De norrøne korstogsekspedisjonene og Iberia.....	76
Korstogsstopp i Iberia – et nordeuropeisk fellestrekk?	79
Jerusalem – kong Sigurds løfter	80
Latinske kronikers beskrivelse av kong Sigurds tid i Jerusalem.....	81
Materielle motivfaktorer – maktstrukturelle bånd.....	84
Korstog – profittbaserte plyndringsferder?.....	86
Korstog og æreaspektet.....	88
Maktstrukturelle bånd og nettverksanalyser.....	91
Ragnvald jarl og Erling Skakkes korstog – en nettverksanalyse	93
Familie- og lojalitetsbånd	95
DEL I: Korstog som <i>Imitatio Christi</i> – <i>Profectio</i> og korstogsideologi, 1187- ca.1200	98
Introduksjon.....	98
Kirke, kloster og korstogsideologi, ca.1150-ca.1200	99
Vita apostolica og imitatio Christi – korstogsåndelighet, 1095-1147	100
Klostervesenets etablering i det norske riket.....	103
Cisterciensernes og premonstratensernes etablering i det norske riket.....	104
<i>Profectio</i> – korstogsideologi i det norske riket.....	105
Historiografiske tilnærminger til <i>Profectio</i>	107
Historiesyn – korstogsideologi fra Theoderik til <i>Profectio</i>	109
<i>Profectio</i> i 1100-tallets korstogshistoriografiske tradisjon.....	111
Det dansk-norske korstoget i 1192 – fra et lekmannsperspektiv.....	115
Korstoget i <i>Profectio</i> – korstog eller pilegrimsferd?	117
Ulv fra Lauvnes – korstogsdeltakelse som en botsøvelse eller som «innbytter»?	119
Del I: <i>Jorsalafærd þin mikla</i> – en tradisjon kulminerer? 1200-1217.....	123
Introduksjon.....	123
Korstog i kunst og arkitektur – kulturelle overføringer sentrum-periferi.....	124
Olavsklosteret i Tønsberg og Fødselskirken i Betlehem.....	125
Korstogssymbolikk uttrykt i saga og stein.....	127
Fantes det en egen korstogsliturgi i det norske riket?	128

Korstogsrelaterte seremonier og ritualer	131
Den norske kirken – korstog og innenrikspolitiske forhold, ca.1200-1217	133
Den norske kirken – fra part til megler?.....	134
Det fjerde Lateran-konsilet, 1215.....	137
Kong Inges korstogsløfter – den første offisielle crucesignatus?.....	139
Status for korstogene anno 1217 – en bevegelse i forfall?.....	140
Maktstrukturelle bånd – brudd eller kontinuitet?.....	142
Korstogsdeltakelse fra det norske riket etter 1217.....	143
Oppsummering del I.....	147
Del II	150
Del II: Diplomatiske nettverk og korstogsdiskurser ca.1240-1300 – <i>Hakon konungr krossadr</i> og utenrikspolitiske strategier.....	151
Introduksjon.....	151
<i>Rex crucesignatus</i> i den politiske kulturen i Europa i det 13. århundre	152
Negotium Terrae Sanctae og rex crucesignatus.....	153
Håkon Håkonssons korstogsstrategier	156
Håkon IV Håkonssons korstogsløfter	158
Kong Håkons korstogsløfter i en europeisk kontekst.....	160
Norske strategier I: Håkon Håkonsson og dynastisk legitimitet.....	161
Kong Håkon og arbeidet for en kirkelig kroning, 1228-1247.....	162
Kroningen i 1247 – en bekreftelse på Håkons korstogsløfter?.....	164
Korsfarerstatusen – som beskyttelse mot interne politiske fiender	166
Ludvik IX av Frankrike og Håkon Håkonsson	169
Kontakten mellom Ludvik IX og Håkon IV hos Matteus av Paris.....	170
Matteus av Paris – den internasjonale informanten.....	172
De politiske forbindelsene til Frankrike fram til 1319	175
Del II: Diplomatiske nettverk og korstogsdiskurser ca.1240-1300 – <i>Negotium Terrae Sanctae</i> og utenrikspolitiske strategier.....	178
Introduksjon.....	178
Norske strategier, II: korstog og handelspolitikk	178
Politiseringen av korstogene, 1198-1245.....	179
Politisering av korstogene – utviklingen fra Innocens III til Innocens IV	180
Norge og Det tysk-romerske riket, 1229-1263	184
Det norske riket og Hohenstaufferne – kildematerialet for perioden 1229-1250.....	186
Den nøytrale allierte – norske relasjoner til Fredrik II, 1229-1250.....	187
Håkon Håkonsson som tysk motkonge?.....	189
Den norske utenrikshandelen på 1200-tallet.....	191

Kong Håkon og Lübeck – «...han ville gi ham byen Lybekk så han fritt skulle være herre og høvding der»	193
Det tyske interregnum (1254-1273) – mellom Plantagenet og Castilla.....	195
Kontakt med Castilla – bakgrunn og motiv.....	195
Håkons korstogslofter – fra Henriks sicilianske negotium til Alfonsos nord-afrikanske korstog	197
Kristin Håkonsdatters brudeferd – et maktpolitisk utstillingsvindu.....	199
Norsk involvering i Alfonsos korstogsplaner i 1260-åra?.....	200
Den nordlige korstogdimensjonen, 1240-1328.....	202
Mongoler, bjærmer og det norske riket.....	203
Håkon og Samland – et norsk korstogsinitiativ i Baltikum?	206
Novgorod – norsk-russiske forbindelser, ca.1250-1326.....	208
Oppsummering del II.....	211
Del III.....	213
Del III: <i>Subsidium Terrae Sanctae</i> – Pavelig korstogsbeskatning i Norge og Norden, 1215-ca.1300.....	214
Introduksjon.....	214
Pavemaktens strategier for finansiering av korstog.....	215
Korstog på 1100-tallet – privat finansierte foretak.....	216
Innocens III og introduksjonen av skattlegging av kirken.....	217
Fra fjerde Lateran til andre Lyon – et desentralisert skattesystem, 1215-1274.....	219
Det pavelige kammer – administrativ sentralisering av skattesystemet.....	219
Regionale utfordringer – kommunikasjon og motstand, 1215-1274.....	221
Den tidlige skattleggingen i Norge og Norden, 1215-1274.....	223
Den tidlige perioden – den pavelige skatteinnkrevningen i Norden, 1215 og 1245.....	224
Tildeling av skattemidler til hjemlige korsfarere.....	227
Strukturelle utfordringer – kommunikasjon og mynt i den norske kirkeprovinsen.....	228
Det andre Lyonkonsil – reform og sentralisering, 1274-ca.1300.....	230
Lyonkonsilet i 1274 – reorganiseringen av skattesystemet.....	231
Sentralisering av skattesystemet i Norge, 1274-1300.....	232
Lyontienden første fase – motstand og systemutfordringer, 1274-1282.....	234
Verdslige myndigheter og kirken – en tveegget kontakt.....	235
Konflikten mellom erkebiskopen og baronene.....	237
Lyontienden: Andre fase, 1285-1295.....	239
Refs og innbetaling: ferdigstillelsen av Lyontienden i Norge.....	242
Testamentariske gaver til Det hellige land i Norden, ca.1280-ca.1310.....	244
Del III: <i>Pro certis nostris et ecclesie Romane negociis</i> – Korstogsbeskatning under Avignonpavedømmet, 1305-ca.1380.....	249
Introduksjon.....	249

Korstogsbevegelsen under Avignonpavedømmet, 1305-1378.....	250
Korstogsbevegelsen – generelle trekk ved utviklingen, 1305-1370.....	251
Den økonomiske korstogdiskursen under Avignon.....	252
Viennekonsilet (1311-1312) – slutten på en æra?.....	254
Nye maktstrukturer – «nasjonalisering» av korstogene under Folkungene.....	257
Politikk eller korstog – nordområdene i en europeisk kontekst.....	258
Kong Magnus Erikssons strategier – korstog i politikk og økonomi.....	261
Pengelån og ekskommunikasjon – Magnus Erikssons økonomiske forbindelser med Avignon.....	264
Det pavelige skattesystemet og det norske riket, 1305-1378.....	267
Fra Huguiccio til Pierre Gervais – fra kongemaktens menn til pavens lojale tjenere?.....	269
Agenter og nettverk – skatteinnkreving som et internasjonalt system.....	273
De pavelige kollektorene og deres stab.....	274
Andre pavelige agenter.....	275
Kongelige agentene ved kurien.....	278
Den lokale organisering og vedvarende Geistlig motstand, 1313-1380.....	280
Nasjonal organisering av skatteinnkrevingen.....	282
Geistlig motstand – kontinuitet i passiv motstand eller nye uttrykk for aktiv motstand?.....	284
Oppsummering del III.....	288
Konklusjon.....	290
Oppsummering.....	290
Utsyn.....	292
Bibliografi.....	294
Kilder.....	294
Sekundærlitteratur.....	301

Forkortelser

- AA – Albert av Aachen (Aix), *Historia Ierosolimitana*.
- AHC – K. M. Setton (hov.red), *A History of the Crusades*, 6. vols., Madison, 1969-1989.
- BB – Baldrik av Bourgueil (Dol), *Historia Jerosolymitana*, RHC Occ. IV: 1-111.
- CCBF – A. V. Murray (red) *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150-1500*, Aldershot 2001.
- CM – *Chronica Majora*
- CS – P. Edbury (red), *Crusade and Settlement*, Cardiff 1985.
- DD – *Diplomatarium Danicum*
- DN – *Diplomatarium Norvegicum*
- DS – *Diplomatarium Suecanum*
- EA – Ekkehard av Aure, «Hierosolymita», RHC Occ. V.
- EC – M. Bull og N. Housley (red), *The Experience of Crusading: Western Approaches*, Cambridge 2003.
- EHR – *The English Historical Review*.
- FC – Fulk av Chartres: *Historia Hierosolymitana (1095-1127)*, ved H. Hagenmeyer, Heidelberg 1913.
- GF – *Anonymi gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*, ved H. Hagenmeyer, Heidelberg 1890.
- GN – *Guibert av Nogent, Gesta Dei per Francos*, ved R. B. C. Huygens, Turnhout 1996.
- Hmkr – *Heimskringla*
- HsH – *Hákonar saga Hákonarsonar*
- HT – *Historisk Tidsskrift*.
- Islandske annaler – Islandske Annaler indtil 1578*, utg. G. Storm, Christiania 1888.
- JEH – *Journal of Ecclesiastical History*
- JMH- *Journal of Medieval History*
- KLNM – *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, I-XXI.
- Lat.dok. – *Latinske dokument til norsk historie*, ved E. Vandvik, Oslo 1959.
- MGH Scriptores - *Monumenta Germaniae Historica Scriptores*
- MHN – *Monumenta Historica Norvegiae. Latinske kildeskrifter til Norges historie i middelalderen*, ved G. Storm, Kristiania 1880 [oppt.1973].
- MHWCI - T. M. S. Lehtonen, K. V. Jensen, J. Malkki og K. Ritari (red), *Medieval History Writing and Crusading Ideology*, Helsinki 2005.
- NCMH – *New Cambridge Medieval History*.
- NFH – P. A. Munch, *Det norske Folks Historie*, 4. bind. 6. vols, Christiania 1852-1859

- NFH 2 – P. A. Munch, *Det norske Folks Historie, Anden Hovedafdeling, Unionsperioden*, 2. bind, Christiania 1862-1863.
- Nmd – *Norske middelalderdokumenter*, I utvalg ved S. Bagge, S. H. Smedsdal og K. Helle, Bergen 1973.
- OIHC – J. Riley-Smith (red), *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Cambridge 1997.
- OS – *Orkneyinga saga*, ved S. Nordal, København 1913-16.
- OV – Orderik Vitalis, *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*, 6. vols., ved M. Chibnall, Oxford 1969-1975
- PNRD – *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagböger, førte under Tiende-Opkrævningen i Norden 1282-1334*, ved P. A. Munch, Christiania 1864.
- RC – Ralf av Caen, *Gesta Tancredi*, RHC Occ., III: 578-716.
- RN – *Regesta Norvegica*
- RHC Occ. – *Recueil de Historiens des Croisades: historiens occidentaux*, 16. vols., Académie des Inscriptions et Belles-lettres, Paris 1841-1906.
- RR – Robert av Reim, *Historia Iherosolimitana* i RHC Occ. III: 717-882.
- SJH – *Scandinavian Journal of History*.
- Svs – *Sverris saga*
- WM – William av Malmesbury, *Gesta Regum et Anglorum*, 2. vols., utg. R. A. B. Mynors, R. M. Thomas og M. Winterbottom, Oxford 2006.
- WT – William av Tyrus, *Wilhelmi Tyrensis Archiepiscopi Chronicon*, 2.vols., ved R. B. C. Huygens, H. E. Mayer og G. Rösch, Turnhout 1986.

Forord

Arbeidet med denne avhandlingen har vært en lang prosess. Det endelige resultatet er helt og holdent et produkt av mitt eget arbeid, men det er mange som har hjulpet meg underveis som fortjener en takk. Først og fremst vil jeg takke min veileder, professor Leidulf Melve. Jeg er svært takknemlig for hans konstruktive tilbakemeldinger og nyttige innspill underveis, men også fordi han hadde tro på dette prosjektet.

Da jeg begynte i 2011 var jeg den eneste stipendiaten på middelalderstudier ved instituttet, men etter at finansieringsperioden for Senter for middelalderstudiers (CMS) utløp, ble det i 2013 opprettet en egen forskergruppe for middelalderstudier på instituttet. Forskergruppa har vært en viktig faglig arena og jeg vil takke alle medlemmene av forskergruppa, samt alle eksterne gjester som har deltatt på *work in progress*-seminarene.

Jeg skylder en særlig takk til kollega og romkamerat, både i Øysteinsgate 3 og under «eksilet» i Allégaten, stipendiat Terje Breigutu Moseng. Det er ikke bare hans hjelp med oversettelser fra latin som har vært til stor hjelp, men hans vilje til å dele av egen kunnskap, og ikke minst hans gode vennskap, har vært en stor berikelse, både faglig og sosialt. Det må derimot understrekes at alle feil og mangler, helt og holdent er mine egne. Vårt lille kontorfellesskap ble underveis også utvidet med stipendiat Henriette Mikkelsen Hoel. Dermed har det som begynte som en faglig eremitt-tilværelse, utviklet seg til å bli et lite, men godt fagmiljø.

Jeg vil også takke alle stipendiater og kollegaer i andre etasje i Øysteinsgate 3. Lunsj- og kaffitruktersamtalene har et kjærkomment avbrekk i en hektisk og krevende tid. Universitetsbiblioteket har vært mer enn tålmodige når det kommer til langt overskredne utlånsfrister, og en stor takk til Kari Normo for å ha holdt andre bibliotek på en armlengdes avstand. Takk også til alle som har engasjert seg i STIP-HF i denne perioden.

Til slutt vil jeg takke familie og venner. Min familie, særlig mamma, for all kjærlighet og støtte underveis. Mine venner for all oppmuntring og sosialt samvær, særlig turene på byfjella og de sene kveldene med øl, quiz og god mat på Naboen.

Introduksjon

I 1123 sendte abbeden av Cluny, Petrus Venerabilis (†1156), brev til kong Sigurd I Magnusson (r.1103-1130) av Norge.¹ Petrus priset kongen for å ha kjempet mot «Korsets fiender» (*inimicos crucis Christi*) og at kongen: «med krigsmakt på land og sjø har fria kristne folk for herredømet åt fiendane av Kristi kross, ikkje berre i Dykkar land, men òg i dei bortaste land i sør og aust».² Litt over 300 år senere ble det holdt *Reichstag* i Regensburg, for å diskutere den osmanske trusselen og organiseringen av et nytt korstog.³ Året før hadde sultan Mehmet II (r.1444/1451-1481) erobret Konstantinopel og trusselen om en forestående invasjon av det katolske Europa var overhengende. På Riksdagen deltok den pavelige utsendingen og keiser Fredrik III's sekretær, Aeneas Sylvio Piccolomini. I løpet av riksmøtet holdt Piccolomini en tale, der han tok til orde for et storstilt korstog mot tyrkerne. I den forbindelse tok han opp sine synspunkt på enkelte kristnes holdninger, særlig i Skandinavia: «skotter, daner, svensker, og nordmenn lever på jordens ytterkant, og er ikke kapable til å gjøre noe utenfor sine hjem».⁴

Problemstilling og etymologiske utfordringer

De to overnevnte anekdotene vitner om at det allerede i middelalderen var ulike oppfatninger om det norske rikets involvering i korstogsbevegelsen, men de representerer samtidig to forskjellige punkt i korstogsbevegelsens historie. Peter Venerabilis' brev til kong Sigurd ble forfattet i bevegelsens tidlige fase. Abbedens hyllest av den norske kongen vitner om at den norske monarkens reise til Jerusalem var kjent innenfor Europas mest innflytelsesrike geistlige miljøer.⁵ Peter Venerabilis var dessuten ingen hvem som helst. Abbeden tilhørte en europeisk krets, sammen med blant annet Bernard av Clairvaux, av ledende teologier og geistlige innenfor de nye ordenene på 1100-tallet – et produkt av den kirkelige reformbevegelsen i Europa.⁶

Aeneas Sylvio Piccolomini på sin side, representerer den sene fasen av korstogsbevegelsen. Korstogene var som en følge av den osmanske ekspansjonen på Balkan i ferd ble å bli en reell

¹ *Latinske dokument til norsk historie fram til år 1204* (Lat.dok), utg. E. Vandvik, Oslo 1959, nr. 4.

² «...qualiter inimicos crucis Christi a fidelium dominatione non tantum in vestrís, sed etiam in remotissimis meridei et orientis finibus vi bellica terra marique et olim repuleritis»: Lat. dok. nr.4.

³ N. Housley, *The Later Crusades: From Lyon to Alcazar, 1274-1580*, Oxford 1992: 101, 105. Se også: N. Bisaha, «Pius II and the Crusade», N. Housley (red), *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, Houndmills 2004: 39-52.

⁴ «...Scoti, Dani, Sveti, Norvvegii in ultimus orbis oris situ, nihil est, quod extra domum queant». Her sitert etter: V. Nütemaa, *Der Kaiser und die Nordische Union bis zu den Burgunderkriegen*, i *Annales Academiae Scientiarum Fennicae* B/116, Helsinki 1960: 228.

⁵ I Petrus tid var det mer enn 400 munker som var under ledelse av abbeden av Cluny, se: G. Constable, «Religious communities, 1024-1215», NCMH, iv:i: 335-367, særlig s. 348-349, 353, 365-366.

⁶ For en moderne biografi om Petrus Venerabilis, se: J. Leclercq, *Pierre le Venerable*, Paris 1946. Se forøvrig: I. S. Robinson, «The papacy, 1122-1198», NCMH, iv: ii: 317-3383, her særlig s. 326.

forsvarskrig. Piccolomini, som senere ble pave under navnet Pius II (r.1458-1464), var en aktiv forkjemper for å organisere nye korstog, men i et Europa som var svært annerledes enn det Europa Peter Venerabilis kjente til.⁷ Mellom disse to punktene hadde ikke bare korstogsbevegelsen endret seg radikalt, men også det europeiske kartet, og organiseringen av de politiske enhetene. Det samme var også tilfellet for det norske riket, som på dette tidspunktet fortsatt inngikk i Kalmarunionen (1397-1523).

Denne studien ønsker å stille spørsmål ved Piccolominis kritikk av korstogtradisjonen i den nordlige randsonen av det katolske Europa.⁸ Avhandlingens rammeverk er bygd opp rundt en analyse som fokuserer på korstogsbevegelsens utvikling i nordområdene, mellom disse to punktene, med utgangspunkt i det norske kongerikets forbindelser til korstogsbevegelsen i høy- og senmiddelalderen. I norsk middelalderforskning er korstogene fortsatt et *terra incognita* og dette er således den første moderne studien av korstogenes plass i norsk middelalderhistorie.⁹

Analysen

Avhandlingen er hypotesedrevet, framfor styrt av én overordnet problemstilling. En av de mer overordnede hypotesene som legger premissgrunnlaget for hele avhandlingens rammeverk, er tesen om at de kulturelle motivforklaringer i større grad er i stand til å forklare den norske deltakelsen i og relasjonene til korstogsbevegelsen, enn det tradisjonelle fokuset på materialistiske motivforklaringer. En slik kulturell tilnærming åpner opp for en analyse som fokuserer på korstogenes rolle og utvikling i samspill med et bredere spekter av det norske samfunnet – slik som innenfor politiske, sosiale, økonomisk, og religiøse forhold – i høy- og senmiddelalderen.

Analysen har et tredelt fokus. For det første å etablere hvilke forbindelser det var mellom det norske riket og korstogene i tidsrommet ca.1050-1380. Innenfor denne *longue durée* er det mulig å dele inn mindre intervaller, basert på endringer i korstogsdiskursen. Perioden forut for det første korstoget i 1095 var viktig for å legge grunnlaget for en mulig positiv respons, særlig ettersom Urban II framsatte korstoget som en form for pilgrimsferd. Den videre utviklingen etter 1100, er basert på en tredeling. Perioden fram til omkring 1200 domineres av militær deltakelse, men inngangen til 1200-tallet markerer et skifte mot et større fokus på diplomatiet. I det norske riket kom dette særlig til uttrykk i de utenrikspolitiske strategiene under Håkon Håkonssons senere styringstid (ca.1240-1263). På begynnelsen av 1200-tallet innførte pave

⁷ Housley, *The Later Crusades*: 105-109, et passim.

⁸ For i hovedsak danske, men også andre skandinaviske, relasjoner til korstogsbevegelsen i senmiddelalderen, se: J. M. Jensen, *Denmark and the Crusades, 1400-1650*, Leiden 2007. Aeneas skrev for øvrig også et verk om 1400-tallets Europa, *De Europa* (1458), der han på nytt kom inn på de skandinaviske rikene Danmark, Norge og Sverige og de skandinaviske dynastiens utvikling i det 14. og 15. århundre, se: Aeneas Silvius Piccolomini, *Europe (c.1400-1458)*, overs. R. Brown og N. Bisaha, Washington D.C. 2013, kap. 33 (s. 165-170).

⁹ Et av få bidrag, som dekker utviklingen i deler av perioden, er undertegnede egen masteravhandling fra 2010, se: P. B. Svenungsen, *Korstog og kongemakt - ideologi og praksis. En studie av den europeiske korstogsbevegelsens betydning og påvirkning i det norske riket ca.1160 -1263*, Bergen 2010 (upublisert mastergradsavhandling).

Innocens III en skattlegging av geistligheten i forbindelse med finansieringen av korstogene, som la grunnlaget for et pavelig skattesystem. På 1300-tallet ble imidlertid dette systemet i stor grad appropriert av verdslige myndigheter.

For det andre å analysere den diskursive utviklingen og spore endringer i korstogsdiskursen i løpet av høy- og senmiddelalderen. Intensjonen er at en vektlegging på sammenfallende trekk, mellom utviklingen i det norske riket og andre deler av Europa, vil belyse hvilke mekanismer som lå bak utviklingen innen korstogsdiskursen og hvordan endringer kom til uttrykk.

For det tredje vil tilnærmingen ta utgangspunkt i den revisjonistiske forståelsen av korstogsbegrepet, den såkalte *pluralistiske* korstogsforståelsen, som er et resultat av den kulturelle orienteringen innenfor historie- og samfunnsvitenskapen. Den nye tilnærmingen til korstogene åpner for å se relasjonene mellom et fenomen og en rekke strukturelle samfunnsforhold, særlig bevegelsens sterke forbindelser til middelalderens politiske enheter. Det innebærer at studiet av korstogenes utvikling også kaster lys over ulike aspekt ved statsdannelsesprosessen og utviklingen i Europa i høy- og senmiddelalderen. I forlengelsen av det vil det dermed gi en bedre forståelse av hvordan det norske riket ble integrert inn i et europeisk kulturfellesskap i høymiddelalderen. Dette var en del av den generelle utviklingen Robert Bartlett har omtalt som: «the Europeanization of Europe».¹⁰

Analysens tidsavgrensning til 1050-1380 er valgt av flere årsaker. For den tidlige perioden begynte korstogene i 1095, men premissene for de første korstogstendensene i norrøne områder rundt 1100, hadde bakgrunn i utviklingen innenfor pilegrimstradisjonen som begynte rundt 1050. Det kan derfor være nødvendig å bevege seg utenfor tidsavgrensningen for å spore utviklingen i forkant av den første korstogsdeltakelsen. Det er her satt sluttstrek omkring 1380. Det skyldes at det sammenfaller med store endringer innad i korstogsbevegelsen, der perioden omkring 1370 markerte slutten på ambisjonene om å gjenerobre Det hellige land (Levanten), samt at pavesetet ble flyttet tilbake til Roma i 1377. Det skjedde også et skifte i skandinavisk politikk omkring 1380, som markerer innledningen på inngåelsen av Kalmarunionen i 1397.

Korstog – en etymologisk utfordring

«Korstog», eller «krossferd» på nynorsk, er ifølge *Store Norske Leksikon* det: «vanlige navnet på en rekke krigstokt i middelalderen, som hadde til hensikt å spre katolsk kristendom eller verne den mot hedninger, muslimer eller kjettere (som f.eks. husittene)».¹¹ Men hvordan skiller korstog seg fra andre former for «krigstokt» i middelalderen? Det åpenbare problemet med den leksikalske

¹⁰ R. Bartlett, *The making of Europe: Conquest, colonization and cultural change 950-1350*, London 1994.

¹¹ H. Holmboe, «Korstog», her etter nettugaven av SNL: <https://snl.no/korstog> [besøkt 03.09.2015].

definisjonen er at den er for vag til å være funksjonell. Det er likevel illustrerende på et problem som også råder i den internasjonale korstogsforskningen, nemlig at det finnes ikke én ubestridt definisjon på korstog.¹² Det er i stedet flere ulike retninger – *tradisjonister*, *pluralister*, *populister* og *generalister* – som alle har sine egne definisjoner og som vektlegger ulike aspekt, enten på det organisatoriske eller det intensjonelle ved fenomenet.¹³ Jeg vil komme tilbake til en fyldigere omtale og presentasjon av de ulike retningene, men det er nødvendig å presentere noe av kimen til den historiografiske uenigheten.

Det er flere årsaker til den manglende konsensusen, men det er en truisme at én av de sentrale årsakene skyldes fraværet, i det minste til ganske sent i korstogenes historie, av ett enkelt ord som tilsvarer det moderne ordet «korstog». I stedet er det i kontinentale kilder flere latinske – senere også i enkelte dialekter – ord eller omskrivninger, for ulike aspekt ved hva en korsfarer gjorde eller den prosessen han eller hun var en del av. Flere av ordene refererer til reisen, slik som *peregrinatio*, *iter*, *via*, *expeditio* og (senere) *passagium*, som ofte opptrer sammen med referanser til Jerusalem, Det hellige land, Gravkirken eller korset, samt enkelte dialektord som *outré mer* eller *über meer*.¹⁴ Andre ord uttrykker en religiøs forpliktelse eller ønsker, slik som *negotium*, *bellum*, *cause*, *opus*, *voluntas* og senere bare *crux*, og kunne referer til foretakets hellige karakter eller til Gud, Kristus eller Jerusalem – da ofte med kollektive ord som *militēs Dei* eller *Christi*, *exercitus Dei*.

Mye av terminologien hadde røtter i pilegrimstradisjonen, som igjen skaper problemer med å skille klart mellom korsfarere og pilegrimer.¹⁵ De første korsfarerne ble ofte omtalt som «Kristi soldater» (*militēs Christiē*),¹⁶ men selv om korsfarere etter hvert ble omtalt som «signet med korset» eller «bærere av korset», *cruce signatus* eller *crucesignatus*, ble ikke korssymbolikken klart adskilt fra pilegrimstradisjonen før mot slutten av 1100-tallet.¹⁷ På samme tid ble begrepet *crucesignatus* inkorporert som et teknisk begrep i kanonisk rett.¹⁸ Det var også først under Innocens III (r.1198-1216) at den juridiske statusen til korsfarere ble fullt definert og de åndelige lovnadene avklart.¹⁹ Det er dermed problematisk å innsnevre korstogsdefinisjoner til enkeltbegrep.²⁰ Først

¹² N. Housley, *Contesting the Crusades*, Malden 2006: 1-2.

¹³ Denne inndelingen av ulike retninger innenfor den moderne korstogshistoriografien, ble gjort av Giles Constable i en artikkel fra 2001, se : G. Constable, «The Historiography of the Crusades», A. E. Laiou og R. P. Mottahedeh (red), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington D. C. 2001: 1-22.

¹⁴ De følgende eksemplene er referert etter: Constable, «The Historiography of the Crusades»: 11-12.

¹⁵ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 2-3; M. Markowski, «*Crucesignatus*: its origins and early usage» i *Journal of Medieval History*, vol. 10 (1984): 157.

¹⁶ Dette var en videreutvikling av begrepet «St. Peters soldater» (*militēs Sancti Petri*), som hadde dukket opp under investiturstriden på midten av 1000-tallet, som en referanse til paven militære støttespillere, se: C. Erdmann, *The Origin of the Idea of Crusade*, overs. M. W. Baldwin og W. Goffart, Princeton 1977: 201-228.

¹⁷ For en oversikt over begrepsutviklingen rundt *crucesignatus*, se: M. Markowski, «*Crucesignatus*: Its origins and early usage», *JMH*, 10 (1984): 157-165.

¹⁸ J. Brundage, «Cruce signari: the rite for taking the cross in England», *Traditio*, 22, (1966): 289-310; Markowski, «*Crucesignatus*: its origins and early usage»: 157. Markowskis påstand om at begrepet ble mer eksklusivt brukt av Innocens III har blitt imotegått av Walker Reid Cosgrove, som etter å ha gått gjennom alle Innocens korstogsbuller, har demonstrert at begrepet *crucesignatus* bare var et av mange begrep i Innocens korstogsvokabular: W. R. Cosgrove, «*Crucesignatus*: A Refinement or Merely One More Term among Many?», T. F. Madden, J. L. Naus og V. Ryan (red), *Crusades: Medieval Worlds in Conflict*, Farnham 2010: 95-110.

¹⁹ Tyerman trekker fram Innocens III's to buller, *Quia Maior* (1213) og *Ad Liberandam* (1215), som avgjørende i kodifiseringen av korstogene som en bevegelse. Faktisk ser Tyerman Innocens initiativ som «a sort of creation»: C. Tyerman, *The Invention of the Crusades*: 35-41.

²⁰ Selv under en pave som Innocens III ble det appellert til korstogsvirksomhet med omskrivninger som «soldater av Kristus» (*militēs Christiē*) eller som «forsvar for kirken» (*ad defensionē*), se: Cosgrove, «*Crucesignatus*: A Refinement or Merely One More Term among Many?»: 100-102.

tidlig på 1200-tallet begynner spesialiserte dialektord, slik som *crozada*, å dukke opp i Spania og det sørlige Frankrike, men forble, i likhet med *croiserie* eller *croisade*, ganske uvanlige. Det engelske *crusade* ble ikke vanlig før i det 18. århundre.²¹ I de skandinaviske språkene dukket begrepet *korstog* først opp i dansk og norsk språkbruk under det 18. århundre, som en direkte oversettelse av det tyske *Kreuzzug*, hvor det dukket opp på begynnelsen av det samme århundre.²²

Det norske og skandinaviske kildematerialet

Heller ikke i det norrøne kildematerialet finner en et eget begrep for korstogsvirksomhet før relativt sent i perioden. På likende vis som i kontinentale kilder, ble det brukt en rekke omskrivninger på latinsk og norrønt i Skandinavia. Disse ordene kan kategoriseres på samme måte som de kontinentale begrepene, der ord eller omskrivninger ofte er assosiert med pilegrimstradisjonen eller reisevirksomhet. I de norrøne kildene er det særlig ord forbundet med enten pilegrimstradisjonen eller til reisevirksomhet som går igjen. Ordene forbundet med pilegrimspraksis kan ofte være kombinert med det spesifikke geografiske målet, slik som *Rómferð*, «reise til Roma».²³ For Jerusalem og nærliggende områder ble ordet *jórsalafara* ofte benyttet, som direkte oversatt betyr «en reise til Jerusalem».²⁴ I enkelte av de latinske kildene fra norsk middelalder er det på samme vis at ferden omtales som en *Hierosohymam*, «reise til Jerusalem».²⁵ Disse begrepene skiller i liten grad mellom korsfarere og pilegrimer, men for sistnevnte fantes det flere egne begrep.²⁶ Først på begynnelsen av 1200-tallet dukker et ord som *crucesignatus* opp i norske kilder.²⁷ Men det er ikke før omkring 1250-1300 at mer spesifikke begrep dukker opp i forbindelse med korstogsvirksomhet, slik som *kerossa sike* («å korse seg») eller varianter av dette.²⁸

Den andre kategorien er som nevnt ord som er assosiert med reisevirksomhet. Det er svært vanlig at reiser til Jerusalem omtales med begrep som *ferð* («reise») eller *útferð* («utferd») i de norrøne kildene.²⁹ Men i likhet med enkelte av de latinske begrepene, slik som *expeditio*, er det problematisk automatisk å konkludere hvorvidt begrepet refererer til en pilegrimsferd eller

²¹ Constable, «The Historiography of the Crusades»: 11-12.

²² Jensen, *Denmark and the Crusades*, 2, note 4.

²³ Det kan også brukes om personen som foretok reisen som en *Rímferlar* («Roma-reisende»), se: J. Fritznér, *Ordbog over det gamle norske Sprog* (2. utg.), 4. vols., Oslo 1954-1972, III: 595. For bruken av disse begrepene, se: J. D. Shafer, «Journeys to Rome and Jerusalem in Old Norse-Icelandic Saga», *Linguistica e Filologia*, 31 (2011): 7-35.

²⁴ Se oppslagsordene fra «jórsalafari» til «jórsali»: Fritznér, *Ordbog over det gamle norske Sprog*, II: 341-242. Se også: «jórsalafara» i M. Hægstad og A. Torp, *Norrun ordbok*, Oslo 2004: 231.

²⁵ MHN: 65.

²⁶ For pilegrimer fantes det imidlertid et mer spesifisert begrep på norrønt, *palmarí*, som var en norrøn variant av det latinske *palmarium*. Ordet referer til den vanlige skikken blant europeiske pilegrimer om å ta med seg et palmeblad (*palma*) hjem som et symbol på en fullført pilegrimsferd, se: Fritznér, *Ordbog over det gamle norske Sprog*, II: 926. Pilegrimsterminologien kunne også ta utgangspunkt i himmelretningene, slik som blant annet begrepet *suðferð*, «ferd sørover», *suðriferð* og *suðrganga*, se: Fritznér, *Ordbog over det gamle norske Sprog*, III: 595.

²⁷ DN I, nr. 4. Se også: DN I, nr. 10. Fortsatt på midten av 1200-tallet finner vi referanser til norske korsfarere med betegnelser om at de lovet å foreta en *pergrinationis*, «pilegrimsferd», men hvor konteksten gjør det klart at det er snakk om et korstogslofte, se: CM IV: 651.

²⁸ Det synes å være en norrøn oversettelse av det latinske *crucesignati*. Se diverse betydninger under «Kross», se: Fritznér, *Ordbog over det gamle norske Sprog*, II: 351-354. For «Krossan», se: Fritznér, *Ordbog over det gamle norske sprog*, IV: 204. Begrepet «krosssták», der det refereres til bruk i håndskriftet AM 619 4to, kjent som *Gammelnorsk homiliebok*, (Hom II, 127°), som gjerne dateres til omkring 1200, se: A. Holtmark, *Ordforrådet i de eldste norske håndskrifter til ca. 1250*, Oslo 1955: 342. Se også omtalen av begrepet «Krossask» i S. Egilsson, *Lexicon poeticum. Antiqua lingua septentrionalis*, (2. utg.), København 1931 [1966].

²⁹ Fritznér, *Ordbog over det gamle norske Sprog*, I: 404-405; III: 816. Se også om «ferð» og «útferð»: Hægstad og Torp, *Norrun ordbok*: 107, 474-475.

korstog, eller også andre betydninger.³⁰ Det er derfor viktig å se i hvilken kontekst ordet benyttes. Det norrøne begrepet *útfærð* dukker ofte opp i sammenheng med reiser med en bestemt geografisk destinasjon, slik som *hit helga land*, «til Det hellige land». Gary Doxey knytter det norrøne *útfærð* opp mot det franske *outramer* og latinske *ultramare*, som begge ble brukt om reiser som foregikk «over havet» eller «på den andre siden av havet», og som ble brukt i omtalen av pilegrimsferder eller korstog til Palestina.³¹

Det går fram av det følgende at det kan by på store utfordringer å identifisere korsfarere og korstog i kildematerialet basert utelukkende på begrepsbruk. Det gir for eksempel mening å se omtalen i islandske annaler under året 1217, «Jorsala ferð hin mikla», i sammenheng med det korstoget som ble vedtatt på Det fjerde Laterankonsil to år tidligere.³² Det er verdt å ha i bakhodet at moderne korstogsdefinisjoner ofte tar utgangspunkt i en synkron tilnærming. Slik som det pluralistiske, som tar utgangspunkt i hvordan begrepet ble forstått på et gitt tidspunkt. Krav om etymologisk samsvar mellom kilde og moderne begrepsdefinisjon medfører logiske feilslutninger (*etymological fallacy*) dersom historikere setter for høye krav til kildene, særlig for den tidligste fasen. Det tok nærmere hundre år å utvikle et begrepsapparat som beskrev korstog som praksis, men i samtiden var mennesker fullstendig klar over at korstogene representerte noe nytt allerede omkring 1100.³³

Historiografi

Det er få temaer innenfor middelalderhistorie som er like kontroversielt og omdiskutert som korstogene. Samtidig utkommer det internasjonalt så mange nye publikasjoner årlig, at selv ikke ledende historikere innenfor fagfeltet er i stand til å følge med – «it has become impossible even for historians actively engaged in research on the subject to read them all».³⁴ Utviklingen innenfor korstogsstudier har likevel ført til en paradoksal situasjon – der det forskes mer på temaet enn noen gang tidligere, samtidig som det ikke lenger er konsensus om hva korstogene egentlig var, hvor eller når de foregikk. Den faglige fragmenteringen har ført til at enkelte historikere har gått så langt som å hevde at korstogsbevegelsen kun er en senere historikerskapt konstruksjon.³⁵

³⁰ I Danmark har danske historikere debattert nettopp betydningen det latinske begrepet *expeditio* («ferð», «ekspedisjon»), som i kildene, blant annet av Saxo Grammaticus, brukes i forbindelse med referanser til den tradisjonelle leidangsordningen, men som også kunne brukes for å betegne korstogsekspedisjoner, se: K. V. Jensen, «Crusading at the Fringe of the Ocean. Denmark and Portugal in the Twelfth Century», MHCI: 195-204. Anders Bøgh har kritisert Villads Jensens påstand om at *expeditio* nærmest alltid referer til et korstog, blant annet fordi Saxo også bruker begrepet i beskrivelser av danske angrep på Norge, se: A. Bøgh, «Korståge? Om den nyere korstogsbevegelse i dansk historieskrivning – samt en anmeldelse» i (dansk) *Historisk Tidsskrift* 108:1 (2008): 175-187.

³¹ G. B. Doxey, «Norwegian Crusaders and the Balearic Islands» i *Scandinavian Studies*, 68 (1996): 139-160, her etter s. 156-157.

³² *Islandske annaler*: 184.

³³ «In the writings of chroniclers, apologists and canon lawyers, and in the wording of the phrases used by those who drew up papal general letters, we can identify the signs that informed the faithful that a crusade was being preached»: J. Riley-Smith, *What Were the Crusades?* (4. utg.), Basingstoke 2009: 2.

³⁴ Housley, *Contesting the Crusades*: vi.

³⁵ Dette argumentet er ført lengst i en artikkel av Christopher Tyerman, som spurte spørsmålet i tittelen «Were There Any Crusades in the Twelfth Century?» og konkluderte negativt, se: C. Tyerman, *The Invention of the Crusades*, Basingstoke 1998: 8-29.

Den moderne korstogshistoriografien

Den britiske historikeren Giles Constable har i en oversiktsartikkel inndelt de ulike, moderne tilnærmingene til korstogene i fire historiografiske retninger: *tradisjonister*, *pluralister*, *populister* og *generalister*.³⁶ Ikke alle historikere er like enkle å klassifisere eller er selv komfortable med å bli puttet i bås,³⁷ men inndelingen har i stor grad blitt fulgt i senere oversikter.³⁸ *Tradisjonalistene* representerer, som navnet tilsier, en veletablert historiografisk tradisjon og var det rådende forskningsparadigmet i første halvdel av det 20. århundre.³⁹ Korstog ble definert som alle de militære kampanjer i middelalderen som hadde som mål å erobre eller holde Jerusalem.⁴⁰ Korstogene var dermed klart avgrenset geografisk, men også i tid. Korstogene begynte med pave Urban IIs tale i 1095, og tok slutt med mamelukkenes erobring av Acres i 1291.⁴¹

I 1970-åra kom en reaksjon mot den tradisjonalistiske forståelsen. Den britiske historikeren Jonathan Riley-Smith tok i boka *What Were the Crusades?*, som kom ut i 1977, et oppgjør med den tradisjonalistisk forståelsen som han så som for snever. *Pluralistene* ser korstog som en spesiell form for hellig krigføring, nemlig ved at krigføringen også var en botsøvelse. Korstogene manifesterte seg også på en rekke ulike krigsskueplasser i Midtøsten eller Nord-Afrika, men også i Middelhavet, Baltikum, Den iberiske halvøya, eller innad i Europa.⁴² Den pluralistiske retningen dominerer det nåværende forskningsparadigmet.⁴³ Giles Constable ser hovedforskjellen mellom de to retningene som at: «the traditionalists ask where a crusade was going (...) The pluralists, on the other hand, ask how a crusade was initiated and organized».⁴⁴

³⁶ Constable brukte i sin klassifisering ikke merkelappen «populister» (*populism*), men omtalte retningen i stedet som: «a spiritual or psychological definition that emphasizes the inner spirit and motives of the crusaders and their leaders»: Constable, «The historiography»: 13. For populisterbegrepet, se: Housley, *Contesting the Crusades*: 5-6. For andre historiografiske oversikter, se: C. Tyerman, *The Debate on the Crusades*, Manchester 2011; Housley, *Contesting the Crusades*. Se også: M. Balarad, «The French Recent Historiography of the Holy War»; M. Balarad (red), *La Papauté et les croisades / The Papacy and the Crusades*, Burlington 2011: 45-51; A. V. Murray, «The Eastern Baltic Lands in the Age of the Crusades: A Select Bibliography of Publications in English», A. V. Murray (red), *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Farnham 2009: 341-355; A. V. Murray, «Bibliography of the First Crusade», A. V. Murray (red), *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies 1095-1500*, Turnhout 1998: 267-310; J. Riley-Smith, «The Crusading Movement and Historians», OIH: 1-12.

³⁷ Constable har for eksempel selv protestert mot å bli klassifisert som pluralist, side han er: «...reluctant to exclude the “popular” crusades as to deny that at least a spiritual orientation towards Jerusalem was an essential aspect of crusading»: Constable, «The Historiography of the Crusades»: 13.

³⁸ Tyerman, *The Debate on the Crusades*: 216-246; Housley, *Contesting the Crusade*: 2-23; H. Nicholson (red), *Palgrave Advances in the Crusades*, London 2005: 1-12; Balarad, «The French Recent Historiography of the Holy War»: 45-51.

³⁹ De klassiske studiene var innenfor engelsk og fransk historiografi verkene til Runciman og Grousset, se: S. Runciman, *A History of the Crusades*, 3. vols., Cambridge 1951-54; R. Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, 3. vols, Paris 1934-36.

⁴⁰ De to ledende representantene for denne retningen i nyere tid er den tyske historikeren Hans Eberhard Mayer og den franske historikeren Jean Flori, se: H. E. Mayer, *The Crusades*, (2. utg.), oversatt ved J. Gillingham, London 1988 [tysk utg. 1965]; J. Flori, «Pur une redéfinition de la croisade», *Cahiers de civilisation médiévale* 47 (2004): 329-349.

⁴¹ Historikerne var naturligvis klar over at korstogene ikke automatisk opphørte i 1291, se blant annet: A. S. Atiya, *The Crusades in the Later Middle Ages*, New York 1965. Disse senere kampanjene ble derimot ofte ikke sett på som «ekte» korstog, men villfarelser eller «perverteringer» av den opprinnelige korstogstanken.

⁴² Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 88-92.

⁴³ Pluralismen er derimot ikke uten sine problem. Constable hevder at mens tradisjonalistene i for stor grad aviser alle kampanjer som ikke var rettet mot Jerusalem, ekskluderer pluralistene på samme vis en rekke kampanjer og fenomen som ikke var autorisert av pavemakten, se: Constable, «The Historiography of the Crusades»: 13. I en streng hevdelse av den pluralistiske definisjonen, faller tempelherrene og andre militære ordener utenfor korstogsbegrepet siden medlemmene ikke avla midlertidige korstogslofter, men permanente ordenslofter på samme vis som andre munk. Riley-Smith vedgår at den pluralistiske modellen ikke er uten sine mangler, men hevder likevel: «it has proved to be hard to come up with anything better»: Riley-Smith, *What Were the Crusades*: xii.

⁴⁴ Constable, «The Historiography of the Crusades»: 12.

Revisjonen har ikke bare utvidet korstog i geografisk forstand, men også gjort det langt vanskeligere å avgjøre når bevegelsen opphørte.⁴⁵

Hverken *populister* eller *generalister* har hatt like stor gjennomslagskraft som de to andre retningene, men kan være nyttige korrektiv i møte med polemiske fronter. *Populistene* vektlegger folkelige elementer og eskatologiske strømninger i korstogsuttrykket.⁴⁶ Det første korstoget ses som høydepunktet, før uttrykket ble «temmet» og institusjonalisert av en geistlig elite og overtatt av aristokratiet.⁴⁷ *Generalistene* deler populistenes fokus på eskatologi, men går i stikk motsatt retning ved å hevde at selv den pluralistiske definisjonen er for snever til å inkorporere den fulle bredden av hva som i samtiden ble forstått som korstogsuttrykk i middelalderens Europa.⁴⁸ En ytterligere utvidelse av forskningsfeltet, har skjedd gjennom nye fokusområder, slik som korstogene sett fra et islamsk perspektiv,⁴⁹ men også studier av relasjonen mellom korstog og middelalderens syn på kjønn og identitet.⁵⁰

Historiografiske tendenser – den norske historiografien

I middelalderen var korstogene og korstogstematikk et populært tema i europeisk historieskrivning, men i det norske riket er det kun overlevd én utelukkende korstogshistorie, den latinske teksten *Historia de projectione Danorum in Hierosolymam*. Middelalderens slutt markeres i Norge med innføringen av reformasjonen i 1536/37. Med det ble også båndene til pavemakten brutt og historieskriverne mistet interessen for korstogene. De første moderne framstillingene av skandinavisk korstogsdeltakelse, ble skrevet i det 18. og 19. århundre. Felles for de eldste historieverkene er at de primært er kildesamlinger framfor selvstendige granskninger.⁵¹ På begynnelsen av 1800-tallet ble historieskrivningen preget av nasjonalistiske og romantiske strømninger, samt konkurranse mellom historikere fra særlig Danmark og Sverige, om å spore

⁴⁵ Norman Housley er den historikeren innenfor den pluralistiske retningen som i størst grad har fokusert på korstogsbevegelsen i senmiddelalderen og tidlig moderne tid, se: N. Housley, *Crusading and the Ottoman threat, 1453-1505*, Oxford 2013; N. Housley (red), *Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact*, Houdsmills 2004; N. Housley, *Religious warfare in Europe, 1400-1536*, Oxford 2002; N. Housley, *The Later Crusades, 1274-1580. From Lyons to Alcazar*, Oxford 1992; N. Housley, *The Avignon papacy and the Crusades, 1305-1378*, Oxford 1986; N. Housley, *The Italian Crusades. The Papal-Angevin Alliance and the Crusades Against Christian Lay Powers, 1254-1343*, Oxford 1982.

⁴⁶ Retningen er særlig forbundet med de franske historikerne Alphandéy og Dupront, se: P. Alphandéy, *La Chrétienté et l'idée de croisade*, 2. vols. Paris 1954-59; A. Dupront, *Du sacré: croisades et pèlerinages, images et langages*, Paris 1987.

⁴⁷ Gary Dickson har framhevet sammenhengen mellom korstogsuttrykket og gjentatte religiøse «revivals», som slik det såkalte barnekorstoget i 1212 og andre folkelige korstogsuttrykk G. Dickson, *The Children's Crusade. Medieval History, Modern Mythology*, Basingstoke 2010. Se også: M. Barber, «The Crusade of the Shepherds in 1251» i M. Barber, *Crusaders and Heretics, Twelfth to Fourteenth Centuries*, Aldershot 1995: nr. IX.

⁴⁸ Pioneren innenfor generalist-retningen var den tyske historikeren Carl Erdmann, som definerte korstog som enhver hellige krig autorisert av pavemakten, se: Erdmann, *The Origin of the Idea of Crusade*. Se også: E.-D. Hehl, «Was ist eigentlich ein Kreuzzug?», *Historische Zeitschrift* 259 (1994): 297-336.

⁴⁹ P. M. Cobb, *The Race for Paradise. An Islamic History of the Crusades*, Oxford 2014; N. Christie, *Muslims and Crusaders: Christianity's wars in the Middle East, 1095-1382, from the Islamic Sources*, Abingdon 2014; C. Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburgh 1999.

⁵⁰ S. B. Edington og S. Lambert (red), *Gendering the Crusades*, Cardiff 2001. Se også: M. M. Blom, *Women in the Military Orders of the Crusades*, New York 2012.

⁵¹ I 1740-åra kom den danske biskopen, Erik Pontoppidan (†1764), inn på den danske korstogsdeltakelsen – noe også inkluderte Norge – i sitt trebinds-verk om danskens definier utenfor Danmark, se: E. Pontoppidan, *Gesta et Vexilla Danorum extra Daniam*, 3. vols, København 1740-1741. Den danske historikeren Peter Fredrik Suhm (som var gift norsk) refererte aktuelle kilder vedrørende dansk korstogsdeltakelse, men behandlet ikke temaet inngående, se: P. F. Suhm, *Historie af Danmark*, 14. vols, København 1782-1828, 5: 26-30, 39-41 (utgitt 1792). For en mer komplett historiografiske oversikt over den tidlige danske(-norske) korstogshistoriografien, se: Jensen, *Denmark and the Crusades*: 2-9.

nasjonalstatens bragder i historien, noe som ofte gikk på bekostning av en kildekritisk tilnærming.⁵²

Det store gjennombruddet for vitenskapeliggjøringen av historiefaget i Norge skjedde i det 19. århundre og sammenfalt med det nasjonalstatlige prosjektet.⁵³ De lendende aktørene i norsk middelalderforskning på midten av 1800-tallet var Rudolf Keyser (1803-1864)⁵⁴ og P. A. Munch (18010-1863),⁵⁵ som begge var influert av nasjonsbyggingstanken. Det er hos begge spredte referanser til korstogene, særlig i Munchs *Det norske Folks Historie* (1852-1863), men temaet ble ikke behandlet i helhetlig.⁵⁶ Men foruten Gustav Storms (1845-1903) utgivelse av den fragmentariske teksten, *Itinerarium in Terram Sanctam*, var det få nye bidrag til norsk korstogshistorie.⁵⁷ Alexander Bugge (1870-1929) tok i sin norgeshistorie fram korstogsdeltakelsen som begynnelsen på integreringsprosessen av det norske riket i det europeiske kulturliv, men begrenset seg til å nevne deltakelsen på 1100-tallet.⁵⁸ Generelt synes ikke korstogene å ha passet inn i det nasjonalstatlige prosjektet,⁵⁹ og det viktigste forskningsbidraget kom ikke fra det norske historikermiljøet.

I 1865 leverte den franske greven Paul Riant inn sin doktoravhandling ved Sorbonne Universitetet i Paris.⁶⁰ Tre år senere forelå den i dansk oversettelse som *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Paleastina (1000-1350)*.⁶¹ Bortsett fra mindre studier av enkelte ekspedisjoner,⁶² er Riants publikasjon fortsatt – 150 år senere – fortsatt den eneste helhetlige studien av

⁵² I 1813 publiserte den danske historikeren Lauritz S. Vedel Simonsen (†1858) et bind i sin serie *Udsigt over Nationalhistoriens ældste og mærkeligste Perioder* (1813-1816), der han tok for seg de nordiske pilegrimsferder og korstog til Det hellige land, se: L. S. Vedel Simonsen, *Historisk udsigt over nordiske valfarter og korstog til Det hellige Land og sammes væsentligste følger for Norden*, 2:2, København 1813. Vedel Simonsens bok fikk oppmerksomhet i Sverige, der historikeren Ebbe Samuel Bring hevdet at den svenske deltakelsen i korstogene var blitt neglisjert. Bring publiserte derfor en egen framstilling av den skandinaviske involveringen i korstogene, se: E. S. Bring, *Om valfarterna og korstågen från Skandinavien till Heliga Landet: en historisk undersökning*, Lund 1827.

⁵³ J. E. Myhre, «The 'Decline of Norway': Grief and Fascination in Norwegian Historiography on the Middle Ages» i R. J. W. Evans og G. P. Marchal (red), *The Uses of the Middle Ages in Modern European states. History, Nationhood and the Search for Origins*, Basingstoke 2011: 18-30; S. Bagge, «Udsigt og innhogg – 150 års forskning om eldre norsk historie», HT 75 (1996): 37-77. Se også: S. Bagge, J. P. Collett, A. Kjus (red), *P. A. Munch: historiker og nasjonsbygger*, Oslo 2012.

⁵⁴ Keyser vektla hvordan europeiske strømninger i etterkant av erobringen av Jerusalem fikk betydning for norske forhold og at denne «Begeistring» resulterte i korstogsdeltakelse. Videre så han også hvordan kong Sigurds korstog «af samtidige Korstogs-skribenter og engelske Historieskriverer seer, vakt ikke saa ganske ringe Opmærksomhed i Ulandet», se: R. Keyser, *Den norske kirkes historie under katholicismen*, Første Bind, Christiania 1856: 150-151. I tråd med tidligere framstillinger, samlet Keyser alle kjente kilder til Sigurds korstog, men gjorde ingen forsøk på en helhetlig studie av fenomenet, se: R. Keyser, «Bidrag til Kong Sigurd Jorsalfarers Historie» i *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie*, bind 1, Christiania 1833: 87-128.

⁵⁵ Munch på sin side framhevet i grad de materialistiske årsaksforklaringene, der utsiktene til å erverve rikdommer i bysantinsk tjeneste framstod som et avgjørende motiv bak de norske utferdene, se: NFH, Anden Deel: 562-568. Mange historikere har i etterkant fulgt Munch og hevdet at sagan vektlegger utsikten til fortjeneste i Konstantinopel som et ledende motiv bak ferden, men få historikere har i nevneverdig grad tatt hensyn til Munchs påfølgende kommentar om at: «Udsigtene til Fortjeneste i Constantinopel var her kun en Bisag, thi Toget gjaldt (...), først og fremst Det hellige Land, i hvilket Nordmændene, som de selv ved Ankomsten udtrykkelig erklærede, havde til hensikt at opholde sig en Stund, for at hjelpe til Christendommens. Det vil her sige det nys oprettede christne Riges, Udbredelse»: NFH 2: 563.

⁵⁶ Det nærmeste var en artikkelserie Munch utga i 1840 under tittelen «Om Nordmændenes Deeltagelse i korstogene», se: *Skilling-Magazin* (1840), nr. 38, 39, 41, 45, 48, 50. Takkl til Bjørn Bandlien for å ha gjort meg oppmerksom på denne artikkelserien. «Selskabet for Folkeoplysningens Fremme» ga i 1852 ut et hefte om korstogene i tidsskriftet *Folkevennen* (1852-1900), skrevet av læreren Hans Brun, se: H. Brun, *Korstogene til det hellige Land*, Kristiania 1852.

⁵⁷ *Monumenta historica Norvegiae: Latinske Kildeskrifter til Norges Historie i Middelalderen*, G. Storm, Kristiania 1880: VII.

⁵⁸ «Derfor er korsferdene et viktig led i vor historie; de vidner om, hvor langt nordmændene var naadd i kultur paa 1100-tallet»: A. Bugge, *Norges historie fremstillet for det norske folks*. Andet bind, anden del, Kristiania 1916: 8-27, her sitert etter s. 18.

⁵⁹ Protestantisk motforestillinger mot katolisismens innflytelse i norsk middelalder synes ikke å være et framtrepende trekk hos Keyser eller Munch, men ble mer framtrepende i den polemiske debatten mellom Edvard Bull d.e. og Fredrik Paasche i tiårene etter 1900, se: E. Bull, *Folk og kirke i middelalderen: studier til Norges historie*, Kristiania 1912; F. Paasche, *Kristendom og kvad: en studie i norrøn middelalder*, Kristiania 1914.

⁶⁰ P. E. D. Riant, *Expéditions et pèlerinages des Scandinaves en Terre Sainte au temps des croisades*, Paris 1865.

⁶¹ P. E. D. Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Paleastina (1000-1350)*, København 1868. Den danske oversetteren er ikke navngitt.

⁶² F. Jónsson, «Ragnvald jarls Jorsalfærd» i (dansk) *Historisk Tidsskrift*, Fjerde Bind (1912-1913): 151-165; H. Koht, «Kong Sigurd på Jorsalfærd», HT 5. rk. 5. bd. (1924): 153-168.

skandinaviske forbindelser til korstogsbevegelsen.⁶³ Riants studie er fortsatt imponerende på grunn av den grundige kildekartleggingen og den komparative tilnærmingen, men er på flere områder utdatert.⁶⁴ Særlig gjelder det Riants hypotese om at den skandinaviske involveringen i korstogene var særegen og skilte seg fra de latinske korstogene.⁶⁵ Han argumenterte for at skandinavene direkte kontakt med Levanten, etablert gjennom skandinavene omfattende reisevirksomhet, på sikt fikk en religiøs karakter.⁶⁶ Han skilte mellom ulike former for reisevirksomhet, slik som pilegrimsferder eller reiser drevet av handel eller vitebegjær, og de væpnede ekspedisjonene han definerte som «sande Korstog». Riant var klar over problemet med å skille klart mellom kategoriene, men hevdet at saga- og krønikeforfattere hadde samme problem, noe som var årsaken til den vage terminologien, der alle utferdene – uansett motiv eller karakter – ble omtalt som *jorsalafarir* («reisende til Jerusalem».)⁶⁷

Nyere tendenser i norsk historiografi

De historiografiske tendensene i Skandinavia har generelt vært å studere korstogene ut i fra sosio-økonomiske forklaringsmodeller, der ideologi avfeies som kamuflert retorikk for reelle økonomiske eller territoriale motiv.⁶⁸ I Skandinavia har den pluralistiske korstogsforståelsen hovedsakelig kun fått gjennomslag i Danmark.⁶⁹ For det norske riket ses kontakten med korstogsbevegelsen kun som sporadiske episoder og har ikke vært studert over tid eller sammenliknet med andre steder i Europa.⁷⁰ De fleste referansene til norsk korstogsdeltakelse, er å

⁶³ Foruten undertegnede har få norske historikere publisert om korstogene, men et unntak er Bjørn Bandlien, se: B. Bandlien, «A new Norse Knighthood? The impact of the Templars in Late Twelfth-century Norway», MHWCI: 175-184; B. Bandlien, «Olavskrigere og jomsvikinger», J. M. Jensen (red), *Brøderliste, Brøderskab, Korstog. Bidrag til opklaringen af en gåde fra dansk højmiddelalder*, Odense 2006: 183-200. Bjørn Bandlien tar også opp noen spørsmål knyttet til det norske riket og korstogsbevegelsen i sin doktoravhandling fra 2005: B. Bandlien, *Man or monster?: negotiations of masculinity in Old Norse society* (doktoravhandling) Oslo 2005. Se også: P. B. Svenungsen, *Korstog og kongemakt – Ideologi og praksis. En studie av den europeiske korstogsbevegelsens betydning og påvirkning i det norske riket ca.1160-1263*, Bergen 2010 (upublisert masteravhandling): 8-10.

⁶⁴ Riant behersket de skandinaviske språkene og hadde reist i Norge, se P. E. D. Riant, *Voyage dans les états scandinaves, 1, Le Trillemarck et l'évêché de Bergen*, Paris 1869.

⁶⁵ Riant, hevdet at det ikke kom pavelige rundskriv nord for Elben før 1187, men at fraværet ikke hadde andre konsekvenser enn: «at give Skandinavernes Iver en mere eiendommelig Karakter af selvstændig Opræden, en Karakter, der, (...) gav sig tilkjende ved det Særegne i deres Forbindelser med det hellige Land udenfor de latinske Krigstog»: Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser*: 48-51.

⁶⁶ Riant hevdet at overgangen fra norron religion til kristendom resulterte i en transformasjon av den eldre praksisen med valfart til hellige steder, der: «det christelige Orient havde arvet det lokkende Blændværk om Asernes fabelagtige Land» og at det «fra det ellefte Aarhundrede (...) forekommer det meget faa skandinaviske Valfarter til det hellige Land, som ikke bære Preg af en idetmindste tilsyneladende Guds frygd»: Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser*: 51-52.

⁶⁷ Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser*: 51-52.

⁶⁸ Kurt Villads Jensen har påpekt for den danske historiografiske tradisjonens framstillinger av de danske kampanjene i Baltikum i middelalderen, at: «within this framework of explanation, there was no difference between the Viking expeditions of the tenth and twelfth centuries and the Christian expeditions from the twelfth century onwards»: K. V. Jensen, «*Sclavorum expugnator*. conquest, crusade, and Danish royal ideology in the twelfth century», *Crusades* 2 (2003): 55-81, her etter s. 55.

⁶⁹ Dette har i stor grad bakgrunn i forskningsprosjektet «Danmark og Korstogsbevegelsen» (1998-2001), som ble ledet av Kurt Villads Jensen ved Syddansk Universitet i Odense og støttet av Statens Humanistiske forskningsråd i Danmark. Det resulterte i flere artikler og boken, *Danske korstog – Krig og mission i Østersøen*, som utkom i 2004 (her referert til som: Bysted, Jensen, Jensen og Lind, *Jerusalem in the North*).

⁷⁰ Korte referanser til korstog er å finne oversiktsverk, se: E. Gunnes, «Rikssamling og kristning 800-1177» i *Cappelen's Norges historie*, 2. bind, K. Mykland (red), Oslo 1976: 339; C. Krag, «Vikingtid og rikssamling 800-1130» i *Aschehøgs Norges historie*, bind 2, K. Helle (red), Oslo 1995: 175; P. S. Andersen, *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*, (2. utg.), Oslo 1995: 179. Mest påfallende er det at korstog ikke er nevnt i den mest omfattende studien av norsk utenrikspolitisk historie, se: N. Bjørge, Ø. Rian og A. Kaartvedt, *Selbstendighet og union. Fra middelalderen til 1905. Norsk utenrikspolitikkens historie*, bind 1, Oslo 1995. Referansene til korstog er også marginale i nyere publikasjoner om Nidaros kirkeprovis, se: S. Imsen (red), «*Ecclesia Nidrosiensis*» and «*Noregs veldi*»: the role of the church in the making of Norwegian domination in the Norse world, Trondheim 2012. Se også: S. Imsen (red), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: søkelys på Nidaroskirken og Nidarosprovinsens historie*, Trondheim 2003.

finne i historieverk fra miljøer utenfor Norge.⁷¹ Den amerikanske historikeren Gary Doxey har studert kong Sigurds korstog med fokus på herjingene av De baleariske øyene.⁷² Doxey tar utgangspunkt i det norrøne sagamaterialet, men supplerer med utenlandske kilder, deriblant en kilde som ikke har vært kjent for norske historikere, nemlig et italiensk dikt, *Liber Maiorichinus* (ca.1125).⁷³ Til tross for et i utgangspunkt begrenset fokus, er Doxeys artikkel fruktbar fordi han inkluderer en drøfting av utferdens karakter, som pilegrimsferd eller et korstog.⁷⁴ De norrøne kildenes fokus på selve reisen taler for at ekspedisjonen ble forstått som en pilegrimsferd, men Doxey konkluderer at: «The Norwegians were at least armed pilgrims and in that sense were crusaders».⁷⁵

Bidrag fra norske historikere er i hovedsak kildeoversikter og mindre studier av enkelte utferder eller aspekt ved bevegelsen.⁷⁶ Halvdan Kohts artikkel fra 1924, om kong Sigurds Jerusalemsferd, er et illustrerende eksempel.⁷⁷ Artikkelen er i hovedsak en empirisk granskning av kildematerialet, der Kohts ambisjon var å bekrefte eller avkrefte sagaframstillingene og etablere en sikker kronologi. Det er ingen drøfting av motiver eller ferdens karakter.⁷⁸ Senest har korstogsdeltakelsen på 1100-tallet vært drøftet i to artikler av henholdsvis Arnved Nedkvitne og Geir Atle Ermland.⁷⁹ I sin artikkel tar Nedkvitne for seg motivene bak de norske ekspedisjonene til Jerusalem i første halvdel av 1100-tallet.⁸⁰ Nedkvitne konklusjon er at de religiøse motiv er få og korte, at politiske motiv kan avvises,⁸¹ og at korstogene: «åpenbart [hadde] økonomiske

⁷¹ Jonathan Riley-Smith setter kong Sigurds korstog i sammenheng med Bohemond av Tarantos korstog mot Bysants i 1106, se: Riley-Smith, *The First Crusaders*: 9, 165, 241. Den britiske historikeren Jonathan Phillips hevder den norske utferden er: «difficult to pin down in terms of a definable crusading format». Han omtaler Sigurd som pilgrim: «albeit one of very high-standing, who, like others at this time, was prepared to do God's work in the settlers' armies»: J. Phillips, *The Second Crusade. Extending the Frontiers of Christendom*, New Haven 2007: 10-11. For andre referanser til Sigurd i den internasjonale korstogforskningen, se: J. H. Pryor, «The Venetian fleet for the Fourth Crusade», *ECWA*: 103-123. Thomas Asbridge omtaler Sigurd og nordmennene som «crusader-pilgrims»: T. Asbridge, *The Crusades. The Authoritative History of the War for the Holy Land*, New York 2010: 125, se også note s. 214.

⁷² Doxey, «Norwegian Crusaders and the Balearic Islands»: 139-160. Historikeren Joseph F. O'Callaghan omtaler på liknede vis også de norske herjingene av Balearene, men kaller ikke dette direkte for et korstog, men snarere at dette: «foreshadowed the crusade soon to be launched against the Balearic Islands», se: J. F. O'Callaghan, *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*, Philadelphia 2003: 35.

⁷³ Diktet *Liber Maiorichinus* (ca.1125) omtaler et korstog mot det muslimsk kontrollerte Majorca i 1113-15, men flere passasjer i diktet referer til den norske kongens herjinger ti år tidligere, se: *Liber Maiorichinus de gestis Pisanorum illustribus*, utg. C. Calisse, *Fonti per la storia d'Italia* 29, Roma 1904. Se også: Doxey, «Norwegian Crusaders and the Balearic Islands»: 150-153.

⁷⁴ Selv om tittelen også her er ganske avslørende, problematiserer Doxey kildenes tvetydighet: Doxey, «Norwegian Crusaders and the Balearic Islands»: 156-159.

⁷⁵ Doxey, «Norwegian Crusaders and the Balearic Islands»: 157.

⁷⁶ Det sistnevnte gjelder Trond Svandal som i flere publikasjoner har skrevet om johannitterne på Varna (Værne) kloster i Østfold, se: T. Svandal, *Hellige kriger: Johannitterne på Værne kloster*, Rakkestad 2010; T. Svandal, *Johannitterordenen: en ridderorden ved verdens ytterste grense*, Oslo 2006. Studiene er bearbejdelser av Svandals hovedoppgave: T. Svandal, *Contra Paganos: Johannitterordenen i det norske middelaldersamfunnet*, Oslo 2004 (hovedoppgave UiO).

⁷⁷ Koht, «Kong Sigurd på Jorsal-ferd»: 153-168.

⁷⁸ Det er derimot vanskelig å unngå Kohts negative holdning til Jerusalemsferdens betydning. I sin konklusjon vektla Koht å presisere at: «Jorsal-ferda var ei ungdoms-dåd; den vaksne mannen gledde ved fredleg heimliv, og det er i sanning sette inn i norsk historie, det ligg på eit heilt anna omkverve enn i hærferd og skryts». Koht, «Kong Sigurd på Jorsal-ferd»: 168 (min kursivering).

⁷⁹ A. Nedkvitne, «Hvorfor dro middelalderens skandinaver på korstog?» i *Den jyske historiker*, nr. 96 (2002): 114-129 (senere utgitt i en engelsk utgave som: A. Nedkvitne, «Why Did Medieval Norsemen Go on Crusade?», *MHWCI*: 27-50); G. A. Ermland, «Et statsbesøk til Konstantinopel via Jerusalem» i G. A. Ermland og O. Brekke (red), *Fragment frå fortida*, Oslo 2013: 24-37.

⁸⁰ Nedkvitne påpeker behovet for et begrepsapparat som har en analytisk verdi, men ender likevel opp med å utgangspunkt i en leksikalsk definisjon fra *The Oxford English Dictionary*, der korstog defineres som: «a war or expedition instigated by the church for alleged religious ends». Ut i fra denne definisjonen identifiserer han to ekspedisjoner som «utvilsomme korstog», nemlig kong Sigurds Jerusalemsferd (1108-1111) og den senere utferden til Orknøyjarlen, Ragnvald Kale (1152-1155), se: «Hvorfor dro middelalderens skandinaver på korstog?»: 116.

⁸¹ Den danske historikeren Michael Gelting hevder den danske kongemakten tok en aktiv interesse i korstogsbevegelsen på grunn av sine territoriale ambisjoner i Baltikum, se: M. H. Gelting, «The kingdom of Denmark» i N. Berend (red), *Christianization and the Rise of the Christian Monarchy – Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*, Cambridge 2007: 73-120, her spesielt s. 89 (99)

motiver». ⁸² Han vektlegger likevel æres-motivet som avgjørende. ⁸³ Nedkvitne posisjonerer seg i en mellomstilling: han synes å akseptere en vid tolkning av korstogsbegrepet, men har et sterkt fokus på materialistiske motivforklaringer. ⁸⁴

Det andre bidraget er Geir Atle Erslands artikkel om kong Sigurds ekspedisjon som et «statsbesøk» til Konstantinopol. Ersland kan plasseres innenfor en tradisjonell korstogsforståelse, siden han avviser at ferden var et korstog ved å hevde at Jerusalem ikke var hovedmålet. Han argumenterer videre for at ferden ikke oppfyller kriteriene moderne korstogshistorikere bruker som kjennetegn for et korstog, ⁸⁵ og at kildene heller ikke referer til ferden som korstog. ⁸⁶ Ersland, som bygger på den britiske historikeren Christopher Tyerman, ⁸⁷ argumenter for at fravær av begrep, betyr fravær av fenomen – som griper direkte an i mange historiografiske debatter innen middelalderforskningen. ⁸⁸

Mot en utvidet definisjon?

Den pluralistiske korstogsdefinisjonen dominerer moderne korstogsforskning, selv om den tradisjonellistiske forståelsen fortsatt har sine forsvarene. ⁸⁹ De sentrale kjennetegnene som pluralistene setter som essensielle for å definere en bestemt kampanje som et korstog, er tilstedeværelsen av pavelig autorisasjon, at deltakerne avla korstogsløfter og var iført korsmerker, samt at kirken gav lovnader om åndelige privilegier og rettslig beskyttelse av korsfareren, hans familie og eiendommer. ⁹⁰ Dersom krav om å gjenfinne disse elementene i kildene settes for strengt, vil svært få av de norrøne korstogsekspedisjonene kvalifisere som «ekte» korstog. Det

⁸² Nedkvitne, «Hvorfor dro middelalderens skandinaver på korstog?»: 118-119.

⁸³ Nedkvitne skiller mellom fire kategorier: «Det religiøse motivet», «Det økonomiske motivet», «Krigeræren» og «Den høviske æren», se: Nedkvitne, «Hvorfor dro middelalderens skandinaver på korstog?»: 116-124.

⁸⁴ På samme vis ser Sverre Bagge og Sæbjørg Walaker Nordeide også på Sigurds ferd som et korstog, men mener det er problematisk å si noe om motivene bak foretaket. De ender likevel opp med å vektlegge økonomiske årsaker: «The most likely interpretation seems to be a combination of religious zeal and the wish for booty, prestige and adventure, as in other parts of Europa, to which can be added the existence of a military apparatus and organization well suited to such purpose, notably a large fleet and skilled sailors»: S. Bagge og S. W. Nordeide, «The kingdom of Norway» N. Berend (red), *Christianization and the Rise of the Christian Monarchy – Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*, Cambridge 2007: 121-166.

⁸⁵ «Vi har ingen opplysninger om at Sigurd eller mennene hans bar krossar på kleda sine, at dei på nokon som helst måte var under kyrkjås særlege vern, at dei hadde svore eidar eller var blitt velsigna av prestar for dei drog av stad, eller at dei hadde motteke syndeforlating»: Ersland, «Eit statsbesøk til Konstantinopol via Jerusalem»: 31.

⁸⁶ «Den sentrale innvendinga mot at Sigurds reise var eit krosstog, er at kjeldene ikkje omtalar det som eit slikt»: Ersland, «Eit statsbesøk til Konstantinopol via Jerusalem»: 33.

⁸⁷ Christopher Tyerman stilte i en kontroversiell artikkel spørsmålet «Were There Any Crusades in the Twelfth Century?», hvorpå han selv konkluderer negativt, se: C. Tyerman, *The Invention of the Crusades*, Basingstoke 1998: 8-29. Tyerman argumenterer for at vagheten i kildene reflekterer at det første korstoget ikke representerte noe nytt, men variasjoner over eksisterende temaer: «...the period before the Third Crusade (...) what we call the crusades in fact covered a fragmented series of military and religious activities that lacked coherence» (s. 9). Tyerman hevder korstogsbevegelsen på 1100-tallet er en konstruksjon, skapt av senere historikere og det først var omkring 1200 at det skjedde såpass fundamentale endringer, at det gir mening å snakke om en egen korstogsbevegelse. Tesen har fått liten oppslutning blant andre korstogshistorikere og Tyerman har selv tonet ned synet i senere arbeid.

⁸⁸ Det gjelder debatter rundt begrep som «feydalsisme», «urbanisering», «stats», «feide» og «kjønn og seksualitet», for å nevne noen. Det vil være for omfattende å henvise til alle de ulike debattene, men for en introduksjon, se: Feydalsimebegrepet, se: T. N. Bisson, «The "Feudal Revolution"» i *Past and Present*, vol. 142 (1994): 6-42, og den påfølgende debatten i samme tidsskrift (1996-1997 årg.). Urbanisering: C. Dyer, *Making a Living in the Middle Ages. The People of Britain 850-1520*, New Haven 2002; K. Helle, F.-E. Eliassen, J. E. Myhre og O. S. Stugu, *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo 2006. Statsdebatten, se: L. Melve, «Har staten vendt attende, og i tilfellet: kvar er den?» i HT 85 (2006): 193-230. Feidebegrepet, se: Paul Hyams, «Was There Such a Thing as Feud in the High Middle Ages?» i S. A. Throop og P. R. Hyams (red), *Vengeance in the Middle Ages*, Farnham 2010: 151-75; E. Opsahl (red), *Feide og fred i nordtysk middelalder*, Oslo 2007. For kjønn og seksualitet, se: V. L. Bullough og J. A. Brundage (red), *Handbook of medieval sexuality*, New York 1996.

⁸⁹ Housley, *Contesting the Crusades*: 18-23.

⁹⁰ Riley-Smith, *What Were the Crusades*: 2-3.

skyldes at de norrøne kildene i liten grad tillegger kirken en initierende rolle, men i stedet vektlegger den individuelle responsen som avgjørende.⁹¹ Det er i tillegg kun sporadiske referanser i kildematerialet til de symbolske kjennetegnene, slik som løfteavleggelse eller korsmerker.⁹² Ved å trekke inn utenlandske kilder, som ofte er samtidige med hendelsene, kontekstualiseres derimot de norrøne ekspedisjonene på en slik måte at de må ses som korstogsuttrykk.

Det er flere ledende korstogshistorikere som har kritisert den pluralistiske korstogsdefinisjonen for å være for snever. Giles Constable trekker fram at en rekke folkelige korstogsuttrykk faller utenfor pluralistenes begrepsforståelse, fordi disse aktivitetene ikke var autorisert av pavemakten. Likevel vil det være feil å avvise slike hendelser, siden de inneholder det Constable ser som: «the essence of crusading».⁹³ Kritikken har også kommet innenfra den pluralistiske retningen. En historiker som ofte assosieres med den pluralistiske retningen er Norman Housley, som hevder en rendyrket pluralisme i for stor grad ekskluderer fenomen som i samtiden ble sett på som korstogsuttrykk. Housley nevner at: «Pluralism has proved to be fruitful, indeed a liberating methodology, but its focus on procedures and formulae, on liturgical and devotional patterns, and on legal definitions, can become a hindrance because of crusading's protean character».⁹⁴ Housley tar derfor til ordet for å nyansere pluralismebegrepet ved å trekke inn elementer av generalismeforståelsen, som dermed kan: «soften pluralism's edges». Han oppfordrer historikere til å ta større hensyn til: «how contemporaries seem to have made sense of their world».⁹⁵

Et viktig korrektiv innenfor den nyere korstogsforskningen, har vært studier av lekmannsforståelsen,⁹⁶ og et økt fokus på de nære forbindelsene det var mellom lekmenn og religiøse institusjoner, særlig klostervesenet.⁹⁷ Korstogene har blitt plassert innenfor en større kontekst, nemlig som en del av utvidelsen innenfor kristelig åndsliv som skjedde med den kirkelige reformbevegelsen fra midten av 1000-tallet, der særlig tanken om Kristus-mimesis (*imitatio Christi*) og det apostoliske liv (*vita apostolica*) ble tilført som en del av korstogenes overordnede rammeverk.⁹⁸ Kort fortalt ble korstog et av flere alternativer for fromme lekmenn,

⁹¹ For Jerusalemsferden i 1108 vektlegger de norrøne sagaene kong Sigurds «hug» etter å dra ut til Jerusalem (dette er inngående behandlet i del I, kap. 2).

⁹² I *Morkinskinna* er det i tåtten om Aslak Hani referanser til pilegrims- og korssymbolikk. I en opphetet konflikt i kong Sigurds senere styringstid, angående kongens intensjon om å bryte fasen ved å spise kjøtt på en fredag, refererte Aslak til Jerusalemsferden. Aslak sa, ifølge sagaen, til kongen: «Det var noko anna du lova deg då du steig opp frá Jordan og hadde lauga deg i det same vatnet som Gud sjölv. Du hadde ein palmekvist i handa og ein kross på bringa slik at du kunne eta kjøtt på fredagen» («þó heztu þa er þu stet upp or Iordan. oc hafþir laugaz íþvi vatni sem guð sjalf. hafþir palm ahendi en cross abringa at þu mondir slatr eta friadaginn»): *Morkinskinna*, kap. 77.

⁹³ Constable, «The Historiography of the Crusades»: 12-13.

⁹⁴ Housley, *Contesting the Crusades*: 20.

⁹⁵ Housley, *Contesting the Crusades*: 21.

⁹⁶ M. Bull, *Knightly Piety and the Lay Response to the First Crusade. The Limosin and Gascony, c.970-c.1130*, Oxford 1993; M. Bull, «The Roots of Lay Enthusiasm for the First Crusade», *History* 78 (1993): 353-372.

⁹⁷ W. J. Purkis, *Crusading Spirituality in the Holy Land and Iberia, c.1095-c.1187*, Woodbridge 2008. For en studie av hvordan den monastiske kulturen ble påvirket av krigføring, se: K. A. Smith, *War and the Making of Medieval Monastic Culture*, Woodbridge 2011.

⁹⁸ Purkis, *Crusading Spirituality*: 1-11. Se også: Constable, «The Historiography of the Crusades»: 15-16.

som et alternativ til klosterlivet.⁹⁹ Korstogsideologien hadde derimot også en sterk geografisk dimensjon. Siden fromhetsuttrykket var sterkt assosiert med den menneskelige Kristus, særlig hans lidelser og død på korset,¹⁰⁰ inntok Jerusalem samtidig en helt spesiell posisjon.¹⁰¹ Samtidig er det viktig ikke å overdrive hvor ideologisk bevisst de første korsfarerne egentlig var.¹⁰²

Hvordan kan det fungere som et korrektiv til den pluralistiske definisjon, som samtidig er funksjonell nok til å skille mellom pilegrimer og korsfarere, men også romslig nok til å inkludere uttrykk som samtiden oppfattet som korstogsuttrykk? William Purkis forslår en ganske enkel, men samtidig funksjonell distinksjon: «where an individual's actions are known to be primarily oratory, he or she was a pilgrim, and where primarily military, a crusader».¹⁰³ For den tidlige fasen av korstogebevegelsen på 1100-tallet vil skillet mellom pilegrim og korsfarer i kildenes framstillinger av de ulike utferdene mot Jerusalem, gå mellom militære og ikke-militære assosiasjoner – pilegrimen er passiv i sin venerasjon, mens korsfareren inntar en aktiv og militær rolle. Det avgjørende blir dermed konteksten.

Komparativ historie

Komparasjon handler om å sammenlikne, i den forstand driver alle historikere med komparasjon, men det er flere måter å gjøre det på, samtidig som det også er vanskelig å snakke om én komparativ metode.¹⁰⁴ Blant historikere har komparativ historie vært mer utbredt innenfor samtidshistorie enn innenfor studier av middelalder og tidlig moderne tid og det har vært større fokus på å sammenlikne geografiske enheter enn ulike perioder.¹⁰⁵

I en artikkel fra 1928 tok den franske historikeren Marc Bloch til orde for komparativ historie.¹⁰⁶ Bloch satt fram et skille mellom det å komparere og komparativ historie: det første består av å beskrive og forklare forskjeller og likheter mellom fenomen innad i et samfunn, mens det siste er å undersøke fenomen i ulike land, nasjoner, eller miljø.¹⁰⁷ Bloch skilte deretter mellom to ulike

⁹⁹ «A pilgrimage or a crusade (...) might fill as profound a need in some people as a lifetime reciting the psalms or enclosed in a cell did for others»: G. Constable, *The Reformation of the Twelfth Century*, Cambridge 1996: 86-87.

¹⁰⁰ S. Kangas, «Deus Vult: Violence and Suffering as a Means of Salvation during the First Crusades», MHWCI: 163-174.

¹⁰¹ Constable, «Jerusalem and the Sign of the Cross»: 371-381.

¹⁰² «Contemporaries for the most part had no clear concept of the ideology of crusading, which lay to a great extent beneath the surface of the events»: Constable, «The Historiography of the Crusades»: 11.

¹⁰³ Purkis, *Crusading Spirituality*: 5-6. Se også: Riley-Smith, *The First Crusaders 1095-1131*: 4. Christopher Tyerman påpeker noe av det samme og at det først er utover på 1200-tallet det oppstår et klarere skille mellom pilegrim og korsfarer. For den tidlige fasen ser han at: «what did distinguish the crusader was that, in addition to being a pilgrim, he bore arms to use on the infidel»: C. Tyerman, «Who Went on Crusade to the Holy Lands» i B. Z. Kedar (red), *The Horns of Hattin: Proceedings of the Second Conference of the Society of the Crusades and the Latin East*, Jerusalem 1992: 13-26, her etter s. 14.

¹⁰⁴ For en historiografisk oversikt over komparativ historie, se: B. Z. Kedar, «Outlines for Comparative History Proposed by Practicing Historians» i B. Z. Kedar (red), *Explorations in Comparative History*, Jerusalem 2009: 1-28, L. Melve, «Komparativ historie: ei utfordring for historiefaget?» i HT 88 (2009): 61-80; H.-G. Haupt, «Comparative history – a contested method», (svensk) *Historisk Tidskrift* 127:4 (2007): 697-716.

¹⁰⁵ Haupt, «Comparative history – a contested method»: 699.

¹⁰⁶ Bloch holdt opprinnelig artikkelen som et innlegg på den 6. internasjonale historikerkongressen i Oslo i 1928. Senere ble den publisert på fransk som «Pour une histoire comparée des sociétés européennes», men er her benyttet i engelsk oversettelse, etter: M. Bloch, «Toward a Comparative History of European Societies», F. C. Lane og J. C. Riemersma (red), *Enterprise and Secular Change*, London 1953: 494-521

¹⁰⁷ Bloch var inspirert av den franske sosiologen Émile Durkheim og den belgiske historikeren Henri Pirenne, men alt i 1890 hadde den franske historikeren Charles-Victor Langlois tatt til orde for parallelle komparasjoner av relativt like middelalderens samfunn, slik som England og

applikasjoner av den komparative metoden: (a) krysskomparasjon, som er sammenlikning av samfunn svært distansert i tid og rom; og (b) parallellkomparasjon, som er sammenlikning av «naboer» og samtidige samfunn.¹⁰⁸ Bloch avviste ikke krysskomparasjon, men foretrakk selv parallellkomparasjon.¹⁰⁹ Generelt hevdet han at komparasjon gjør det mulig å teste årsakhypoteser, mens det også er en måte å oppdage det unike ved ulike samfunn, samt at det har en heuristisk funksjon, ved at det kan hjelpe til med å formulere nye problemstillinger for videre forskning.¹¹⁰

Det er både fordeler og ulemper med komparativ historie. Heinz-Gerhard Haupt oppsummerer fordelene ved komparasjon ved at metoden gjør det mulig å overkomme stereotyper i den nasjonale historieskrivningen og kaste nytt lys over selv kjente fenomener.¹¹¹ Historikere har likevel hatt (uberettigede) fordommer mot komparasjon som metode.¹¹² Philippa Levine trekker fram tre problemer for komparative tilnæringer (som ikke er unike for komparativ historie), nemlig determinisme, universalisme, og eksepsjonalisme.¹¹³ Det første punktet er i stor grad ikke et problem i moderne studier,¹¹⁴ mens universalisme skjer ved klumsete komparasjoner, som overforenkler hendelser og adferd.¹¹⁵ I motsatt ende av universalisme er eksepsjonalisme, som på ingen måte er unikt for komparativ historie, men som også preger nasjonale framstillinger.¹¹⁶ Tendenser til eksepsjonalisme går igjen i den nasjonale historieskrivning i Norge.¹¹⁷ Komparativ historie har på sin side ikke hatt særlig gjennomslag i norsk middelalderforskningen. I 1940 argumenterte Jens Arup Seip mot komparativ historie og vektla i stedet nasjonale forutsetninger: «det vesentlige for historikeren er ikke frøet, men jordsmonnet».¹¹⁸ Alt i 1951 argumenterte Arne Odd Johnsen, i en polemikk med Seip, at

Frankrike, se: C.-V. Langlois, «The Comparative History of England and France during the Middle Ages», *EHR* 5 (1890): 259-263. Samtidig med Bloch var også den tyske historikeren Otto Hintze, som vektla at komparasjon innebar en mulighet til å oppdage likheter og forskjeller, se: O. Hintze, «Soziologische und geschichtliche Staatsauffassung», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft/Journal of Institutional and Theoretical Economics* 86:1 (1929): 35-106.

¹⁰⁸ Bloch, «Toward a Comparative History of European Societies»: 494-521.

¹⁰⁹ Bloch hevdet en slik tilnærning oppfyller fem sentrale funksjoner: (1) oppdagelse av historiske fakta, der en veldokumentert utvikling i et samfunn, kan tjene som utgangspunkt for avdekkingen av en korrespondere utvikling i grensnære samfunn; (2) spore felles innflytelse i nærliggende samfunn; (3) anerkjennelse av at tilsynelatende lokale fenomen kan være varianter av generelle fenomen; (4) forståelse av forskjeller mellom samfunn, som kan lede til en bedre forståelse av deres individualitet; (5) i eksepsjonelle tilfeller kan det avdekkes «svogerskap» mellom ulike samfunn, som kan peke mot et felles, eldgammelt underliggende lag, se: Kedar, «Outlines for Comparative History Proposed by Practicing Historians»: 8.

¹¹⁰ Et komparativt rammeverk vil derfor demonstrere utstrekkeligheten ved «lokale pseudo-årsaker», siden et fokus basert utelukkende på slike lokale forklaringsfaktorer leder til feilslutninger eller at problemer hverken identifiseres eller forklares på en tilfredsstillende måte, se: Bloch, «Toward a Comparative History of European Societies»: 504-506, 519.

¹¹¹ Haupt, «Comparative history – a contested method»: 706-709.

¹¹² «Mest alle innvendigane frå historisk hald mot jamføring har (...) ei metodisk slagside som i praksis avgrensar komparasjon til å operera på eit undersøkingsnivå – mellomnivået – i ei kjeldebaseret synkron gransking som ikkje tillet meir enn to einingar»: Melve, «Komparativ historie»: 69.

¹¹³ P. Levine, «Is comparative history possible?», *History and Theory* 53 (2014): 331-347.

¹¹⁴ «The temptations of determinism have assuredly lessened in recent years, at least among historians who are generally uncomfortable in assigning explanatory powers to grand overarching laws and designs»: Levine, «Is comparative history possible?»: 341.

¹¹⁵ «Claims to universalism that make what are in essence psychological claims seem to me a more egregious malpractice (...) Such work uses comparative history in a fundamental ahistorical way to draw invalid links based on assumptions about human (and by extension, sometimes national) character»: Levine, «Is comparative history possible?»: 341.

¹¹⁶ Levine trekker fram Niall Fergusons studier av britisk imperialisme, som Ferguson framstiller som «snillere» enn andre former for imperialisme, som et tekstbokeneksempel på hvordan komparativ historie kan brukes til å: «flatten, smooth, and reduce history to allow for stramlined and seemingly plausible explanations»: Levine, «Is comparative history possible?»: 342

¹¹⁷ Myhre, «The 'Decline of Norway'»: 18-30.

¹¹⁸ Seip avviste imidlertid ikke nytten av komparative studier, som han hevdet kunne «belyse de almene forutsetninger for et historisk fenomen»: J. A. Seip, «Problemer og metode i norsk middelalderforskning», *HT* 32 (1940-42): 49-133, her etter s. 78.

tilnærminger til fenomen i middelalderen burde skje som en komparasjon mellom det han kalte «de tre konsentriske sirkler», som var Norge, Norden og (det kristne) Europa.¹¹⁹ Senere historikere har i stor grad fulgt Seip.

Det er flere metodiske utfordringer som må avklares i forkant av det å gjøre komparativ historie. Leidulf Melve trekker fram tre spørsmål knyttet til abstraksjonsnivå, antallet studieobjekt, og valget av synkron eller diakron komparasjon.¹²⁰ Historikere er generelt skeptiske til høyt generaliserings- eller abstraksjonsnivå og mange studieobjekt. De to tyske historikerne Jürgen Kocka og Heinz-Gerhard Haupt påpeker imidlertid at fenomen ikke kan studeres i en lagvis totalitet, men må på en eller annen måte reduseres ved en viss grad av seleksjon, abstraksjon og utskillelse fra kontekst. Derfor innebærer komparasjon alltid abstraksjoner, noe som krever nøye refleksjon rundt utvelgelse og den høye graden av konstruksjon som leder til resultatene.¹²¹

Historikere foretrekker på sin side gjerne et moderat abstraksjonsnivå. I valg av studieobjekt foretrekker historikere ofte å velge land eller samfunn innenfor det samme kulturområde, intrakulturell komparasjon, som sammenfaller med Blochs parallellkomparasjon. Mens samfunnsvitere ikke har problemer med å innlemme tre eller flere studieobjekter, begrenser historikere seg gjerne til to, av respekt for det unike og individuelle.¹²² Det har også en sammenheng med at historikernes bruk av komparasjon hovedsakelig er induktive og kildebaserte, mens den historiske sosiologien i større grad bygger på en mer deduktiv metode, gjerne basert på sekundærlitteratur. Historikerne går dermed en lengre omvei via en systematisk kildegransking, men fordelene er dermed at faren for å bygge egne framstillinger på andres tolkninger av kildematerialet reduseres.¹²³

Mens synkron komparasjon er sammenligning av studieobjekter uten referanser til når de opptrer, er diakron komparasjon sammenligning av to ulike tidspunkt i ett enhetlig forløp, altså langs en tidsakse. Det har gjerne vært et skille mellom samfunnsvitenskapen og antropologien, som ofte har foretrukket synkron komparasjon, og historikere, som ofte foretrekker diakron komparasjon.¹²⁴ Ifølge Knut Kjeldstadli er alle historiske forklaringer diakron komparasjon.¹²⁵ Historikere foretrekker synkron komparasjoner dersom fokuset er å påpeke forskjeller framfor

¹¹⁹ A. O. Johnsen, «Svar på Jens Arup Seips melding av "Fra ættesamfunn til statssamfunn"», HT 35 (1949-1951): 499-512, spesielt s. 504-505.

¹²⁰ Melve, «Komparativ historie: ei utfordring for historiefaget?»: 61-80; Haupt, «Comparative history – a contested method»: 697-716.

¹²¹ J. Kocka og H-G. Haupt, «Comparison and Beyond: Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History» i J. Kocka og H-G. Haupt (red), *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives*, New York/Oxford 2009: 1-30, her s.14.

¹²² «[V]ed å halda talet på einingar nede, vil ein lettare vera i stand til å samanlikna utan å øva vald mot den kompleksiteten som kjenneteiknar historiske fenomen»: Melve, «Komparativ historie: ei utfordring for historiefaget?»: 67.

¹²³ Melve, «Komparativ historie: ei utfordring for historiefaget?»: 72.

¹²⁴ Ifølge sosialantropologen Fredrik Barth bunner forskjeller i valg av komparasjon ut i hvilke spørsmål historikere og sosialantropologer foretrekker når de står overfor en kolossal formvariasjon: Historikere foretrekker ofte diakrone komparasjoner («Hvordan er det blitt slik?»), mens sosialantropologer foretrekker synkron komparasjoner («Hva er det som særpreger denne variasjonen?»), se: F. Barth, «Synkron komparasjon», T. Solhaug og H. Montgomery (red), *Analyse – Synthese. Komparasjon. Foredrag ved Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære på Godsøy 10.-14. mai 1970. Studier i historisk metode VI*, Bergen/Oslo/Tromsø 1972: 19-33, her referert etter s. 19.

¹²⁵ K. Kjeldstadli, «Nyten av å sammenlikne», *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 29 (1988): 435-447, her særlig s. 436-437.

likheter mellom studieobjektene, samtidig som det er lettere å gjennomføre en synkron komparasjon uten å redusere den empiriske kompleksiteten.¹²⁶

Operasjonalisering av den komparative metoden

I denne avhandlingen har jeg valgt å kombinere ulike former for komparasjon, som i hovedsak kan kalles for en modifisert parallellkomparasjon. En *ren* komparasjon forutsetter at sammenlikningen gjøres mellom primærkilder, men de fleste historikere vil hevde at om et slikt krav settes for strengt, vil det være umulig å gjennomføre en systematisk komparasjon.¹²⁷ Den komparative tilnærmingen i denne avhandlingen legger til grunn et komparativt *perspektiv*, der mine egne funn, etter studier av det norske kildematerialet, vil bli sammenliknet med forskningsresultatene til andre historikere. Det er ikke uten sine problemer. Heinz-Gerhard Haupt mener at bruken av sekundærlitteratur forutsetter en grundig granskning av de historiografiske debattene i de to enhetene som blir sammenliknet.¹²⁸ Det har allerede blitt konstatert at det innenfor den internasjonale korstogsforskningen finnes flere konkurrerende historiografiske tilnærminger til korstogene, mens det er påvist et fravær i den norske historiografien av moderne studier av fenomenet.

Et annet spørsmål er valget mellom symmetrisk eller asymmetrisk komparasjon. Leidulf Melve påpeker at: «ein relativ symmetri er (...) eit fornuftig heuristisk ideal», men at det samtidig kan være konstruktivt å snu problemstillinga på hodet og: «heller konsentrera seg om korleis den komparative tilnærminga i somme høve kan bøta på ein manglande absolutt symmetri i kjeldetilfanget».¹²⁹ For det norske kildematerialet er det store lakuner i det overleverte brev- og dokumentmaterialet, som er et godt argument for å sammenlikne med andre områder, slik som Danmark eller England, der prosentandelen dokumentariske kilder er høyere. Samtidig er forskjellene mellom disse enhetene i større grad av en kvantitativ framfor en kvalitativ art. Analysen er tematisk sett strukturert rundt en tredelt korstogsdiskurs – fra en militær, via en diplomatisk, til en økonomisk diskurs – der det framsettes en rekke hypoteser som danner utgangspunkt for sammenlikningene. Formålet med analysen er å registrere endringer over tid, altså en diakron komparasjon, men det vil være nødvendig å foreta mindre, synkron komparasjoner underveis for å avdekke hvilke mekanismer som lå bak generelle utviklingstrekk. Den metodiske tilnærmingen vil være en asymmetrisk komparasjon, der det norske kildematerialet vil bli sammenliknet med tendenser som har kommet fram i forskningen på

¹²⁶ Melve, «Komparativ historie: ei utfordring for historiefaget?»: 67.

¹²⁷ «[i] praksis vil en sjelden kunne velge to faktisk eksisterende studieobjekter som oppfyller helt strenge krav for komparasjon»: Kjeldstadli, «Nytten av å sammenlikne»: 440.

¹²⁸ Haupt, «Comparative history »: 702-703.

¹²⁹ Melve, «Komparativ historie: ei utfordring for historiefaget?»: 74.

korstogsbevegelsen generelt i Europa, men med en særlig vektning på geografisk enheter som ligger nært det norske riket. det gjelder særlig de skandinaviske nabolandene (primært Danmark), men også andre nord-europeiske områder (England, Frankrike og Tyskland). Den komparative tilnærmingen vil av den grunn veksle mellom en diakron og synkron komparasjon. Målet er å se utviklingen over tid, men samtidig er det nødvendig å gjøre horisontale sammenlikninger underveis for å se norske tendenser i en europeisk kontekst og dermed unngå at generelle utviklingstrekk framstilles som unike. Det sentrale utgangspunktet for avhandlingens analyse er å se på utviklinger på meso-nivået, eller mellomnivået, som i stor grad er representert ved institusjoner. I den sammenheng gjelder det primært forhold mellom samfunnsinstitusjoner og korstogsbevegelsen, der kontakt medførte endringsprosesser ved de to mest sentrale samfunnsinstitusjonene i det norske riket i middelalderen, nemlig konge- og kirkemakt.

For den kirkelige institusjonsutviklingen vil fokuset særlig ligge på å se nærmere på institusjonsbygging, særlig utviklingen av et pavelig system for innkrevingen av korstogstiender, og hvordan dette senere ble appropriert av verdslige myndigheter. I forbindelsene med denne institusjonsbyggingen, er det også relevant å trekke fram variabler som gjorde seg gjeldende, slik som kommunikasjon og motstand. Kommunikasjon handler om forhold på flere ulike nivå, slik som den norske kirkeprovinsens forbindelser til den pavelige kurien, men også om indre forhold i kirkeprovinsen. Et generelt europeisk trekk i forbindelse med etableringen av et kirkelig skattesystem og den videre institusjonaliseringen av systemet, var geistlig motstand. Denne motstanden kom til uttrykk på flere måter og kan skilles inn i en aktiv og en passiv form for motstand.

Utover bruken av sammenlikningen for å kaste lys over appropriasjonen av en økonomisk diskurs, vil komparasjonen også bli brukt for å undersøke aktørperspektiv. Det gjelder særlig for å sette Håkon Håkonssons korstogsprosjekt inn i en europeisk kontekst. Kong Håkons forbindelser til korstogsbevegelsen hadde en klar sammenheng med kongens utenrikspolitiske strategier. Som på den ene siden søkte å legitimere kongens og dynastiets posisjon, men som på den andre siden også var basert på handelsmessige interesser. Formålet med en komparasjon med andre samtidige monarker, er at Håkons handlinger og motiver dermed vil kunne vurderes ut i fra et større spekter og forstås i sammenheng med en samtidig, politisk kultur. En komparativ metodebruk kan dermed motvirke tendensene til historiske framstillinger av en form for norsk eksepsjonalisme, men viktigere er den heuristiske funksjonen, og at det kan åpne opp for å formulere nye problemstillinger for videre forskning.

Diskursbegrepet

Diskursbegrepet, slik det er anvendt i analysen, bygger i stor grad på Roger Chartiers drøfting av begrepets anvendelse i historiske framstillinger.¹³⁰ Chartiers forståelse av diskurs er klart bundet til tekst, bygger på språk og innebefatter en logikk spesifikk for skriftlige gjenstander. Chartier tar utgangspunkt i Michel Foucaults påstand om at: «Discourse must be treated as a discontinuous activity».¹³¹ Han ser i likhet med Foucault på diskurs som praksiser («practicis»), ikke bare som en måte å få grep om den overordnede ideologien de inneholder, men også deres mekanismer, det retoriske apparatet og deres demonstrative strategier. Ifølge Chartier kan ikke framstillingen (*arrangements*) av diskurser – «classification systems, criteria for distinctions, modes of representation» – reduseres til teoriene som produserte dem og som det er meningen at de skal verifisere. De har i stedet sin egen logikk: «on the one hand, by furnishing those other practices with a justification and a reason for being, on the other, of prescription, by stating and programming what such practices should be».¹³² En innvending mot Chartiers begrepsforståelse er at den utelukkende fokuserer på tekst. For middelalderens vedkommende blir det en for snever forståelse. Korstogsdiskursen kom derfor også til uttrykk i ikke-skriftlige diskurser, slik som i materielle manifestasjoner gjennom kunst og arkitektur.

For å forsøke å konkretisere Chartiers diskursforståelse, kan korstogsdiskursen defineres som en praksis utformet innenfor en rekke geistlig miljøer i det katolske Europa i det 12. og 13. århundre. Fra Urban IIs tale ved Clermont, der korstog framstod som et ganske rudimentært konsept, ble korstogsdiskursen videreutviklet innenfor geistlige miljøer på begynnelsen av 1100-tallet. I hovedsak bestod dette miljøet av et knippe kronikører som satt uttrykket inn i en teologisk kontekst, der det første korstogets suksess ble forstått innenfor en kristen eskatologisk ramme. Omkring 1200 skjedde en differensiering av korstogsdiskursen, som resulterte i flere parallelle korstogsdiskurser. Slik ble korstog dermed forstått både som en forsvarskrig mot kristendommens ytre og indre fiender. Parallelt med denne fragmenteringen skjedde også en institusjonalisering av korstogsuttrykket. Denne utviklingen ble drevet fram av praksis, der korstogsdiskursen også ble integrert og gjort til en del av den politiske kulturen i Europa på midten av 1200-tallet.

En praksisorientert diskursanalyse vil dermed være i stand til å gripe forholdet mellom ulike diskurser, institusjonelle uttrykk og dermed også korstogsdiskursens rolle i middelalderens politiske kultur.¹³³

¹³⁰ R. Chartier, *Cultural History: Between Practices and Representations*, overs. L. G. Cochrane, Cambridge 1988: 10-11, 61, 65-66.

¹³¹ Foucault her sitert etter: Chartier, *Cultural History*: 10.

¹³² Chartier, *Cultural History*: 10.

¹³³ Se del II.

Kildematerialet

Majoriteten av det anvendte kildematerialet i denne studien er narrative kilder, noe som for store deler av den tidlige perioden hovedsakelig innebærer en rekke norrøne sagaverk som ble forfattet sent på 1100-tallet og de første tiårene av 1200-tallet i Norge eller på Island. Det er i hovedsak samtidige kongesagaer som er aktuelle i den sammenheng.¹³⁴ Det norske kildematerialet domineres av de narrative kildene. Sagaenes troverdighet som historiske kilder har vært gjenstand for mye debatt.¹³⁵ Det meste av sagamaterialet som er benyttet i denne studien er sagaer som gjerne klassifiseres som *samtids sagaer*.¹³⁶ Disse sagaene kjennetegnes av en stor grad av samtidighet mellom hendelse og nedskrivning, men det er likevel opp mot 70-100 års distanse mellom de eldste hendelsene og nedskrivningen.¹³⁷

I framstillinger av eldre tider bygde sagaforfatterne ofte på en eldre, muntlig tradisjon med overleveringen av skaldekvad komponert nær i tid til hendelsene. Skaldekvadene er ikke en uproblematisk kilde og senere sagaforfatterne stod dessuten fritt til å redigere og endre på diktene slik de ville. Det er likevel enighet – med enkelte unntak – blant norrønfilologer og historikere at skaldediktene i overgangen fra muntlig til skriftlig form generelt endret seg lite.¹³⁸ Middelalderens historikere hadde derimot ikke de samme kravene som moderne historieskrivning, men dialoger, personer og hendelser kunne konstrueres. Siden innfallsvinkelen i denne avhandlingen primært er kulturelt orientert, er dette ikke like problematisk. Blant annet hevder William Miller, i sin bok *Bloodtaking and Peacemaking*, at selv slike konstruksjoner er representative for den kulturen og det samfunnet kilden er et produkt av.¹³⁹

De mest relevante sagaene i denne studien er: *Ágrip* (ca.1190),¹⁴⁰ *Morkinskinna* (ca.1220),¹⁴¹ *Fagrskinna* (ca.1230),¹⁴² *Heimskringla* (ca.1230),¹⁴³ *Sverris saga* (1180x1213),¹⁴⁴ *Böglungasögur*

¹³⁴ For verkenes datering og traderingshistorie, se: E. Mundal, «Sagalitteraturen», O. E. Haugen (red), *Handbok i norrøn filologi*, Bergen 2004: 267-302.

¹³⁵ For en historiografisk oversikt og status for sakakritikken, se: K. Helle, «Hvor står den historiske sakakritikken i dag?» i *Collegium Medievale* 24 (2011): 50-84. Se også: K. Helle, «Hovedlinjer i utviklingen av den historiske sakakritikken» i J. R. Hagland og S. Supphellen (red), *Leiv Eriksso, Helge Ingstad og Vinland: Kjelder og tradisjonar*, Trondheim 2001: 13-40.

¹³⁶ Det bygger på den islandske sagaforskeren Sigurður Nordals tredelte sagatypologi om: samtids sagaer, fortids sagaer og oldtids sagaer, se: S. Nordal, «Sagalitteraturen», S. Nordal, *Litteraturhistorie: B. Norge og Island*, Uppsala 1953: 180-273, her etter s. 180-182.

¹³⁷ Det gjelder blant den eldste framstillingen av Sigurds Jerusalemreise hos Theoderik Monachus, som generelt dateres til omkring 1180, se: S. Bagge, «Theodoricus Monachus: Clerical Historiography in Twelfth-century Norway», *Scandinavian Journal of History* 14 (1989): 113-133.

¹³⁸ Det skyldes i stor grad de strenge sjangerkravene til komposisjon og stil, som medfører at diktens meningsinnhold kollapser om de manipuleres for mye, se: B. Birgisson, *Inn i skaldens sinn – Kognitive, estetiske og historiske skatter i den norrøne skaldediktningen* (doktoravhandling), Bergen 2007: 7-9, med referanser til sekundærlitteratur. En mer kritisk posisjon inntas av Claus Krag, se: C. Krag, *Ynglingatal og Ynglingesaga: en studie i historiske kilder*, Oslo 1991.

¹³⁹ «Fictionalizing dialogue, fictionalizing events, inventing characters and their psychologies might unnerve the political historian, but then need not upset the social historian at all. Even these fictions are constrained by the ranges of the possible in the culture and hence have useful social information to reveal»: W. Miller, *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, law, and society in Saga Iceland*, Chicago 1990: 46.

¹⁴⁰ *Ágrip, Íslenskt Fornrit*, vol. 29. utg. B. Einarsson, Reykjavík 1985. Norsk oversettelse etter: *Ágrip or Norges kongesoger*, overs. G. Indrebø, Oslo 1973.

¹⁴¹ *Morkinskinna*, utg. C. R. Unger, Christiania 1867. Engelsk oversettelse etter: *Morkinskinna. The Earliest Icelandic Chronicle of the Norwegian Kings (1030-1157)*, overs. T. Andersson og K. E. Gade, Itacha/London 2000.

¹⁴² *Fagrskinna, Íslenskt Fornrit*, vol. 29. utg. B. Einarsson, Reykjavík 1985.

¹⁴³ *Heimskringla III, Íslenskt Fornrit*, vol. 28, utg. B. Aðalbjarnarson, Reykjavík 1951. Norsk oversettelse etter: *Norges kongesagaer*, utg. F. Hødnebo og H. Mageroy, Oslo 1995.

¹⁴⁴ Den norrøne utgaven brukt her er *Sverris saga etter Cod. Am 327 4°*, (heretter Svs), utg. G. Indrebø, Kristiania 1920. Den norske oversettelse som er brukt er *Sverris saga*, bind III i *Norges kongesagaer*, 4 bind, utg. F. Hødnebo og H. Mageroy, Oslo 1979.

(1209x1217),¹⁴⁵ *Knýtlinga saga* (ca.1260-1270),¹⁴⁶ *Hákonar saga Hákonarsonar* (1264-1265)¹⁴⁷ og *Magnúss saga lagabætis* (ca.1280-1284).¹⁴⁸ Dessuten er det også flere andre islandske sagaverk som er benyttet, slik som: *Orkneyinga saga* (1214x1231),¹⁴⁹ *Árna saga biskups* (ca.1300)¹⁵⁰ og *Sturlunga saga* (ca.1300).¹⁵¹ For de fleste av sagaene er forfatteren ukjent, bortsett fra *Sverres saga*, som ble forfattet av abbed Karl Jonsson (†1212/1213), hvor kong Sverre «sjøl satt over ham» for deler av teksten (*Grjla*); *Heimskringla* ble skrevet av den islandske stormannen Snorre Sturlason (†1241); og de tre sagaene, *Hákon Hákonsson*, *Magnus Lagabøte* og *Sturlunga saga*, som alle ble forfattet av Snorres nevø, islendingen Sturla Tordarson (†1284). I tillegg til sagaene er det også benyttet en rekke kortfattede, kronologiske oversikter på norrønt, de islandske annalene, som ble samlet og utgitt av Gustav Storm i 1880, under tittelen *Islandske Annaler indtil 1578*.¹⁵²

Det er i tillegg til de norrøne sagaverkene, også overlevert flere latinske historieverk fra norsk middelalder. Disse tilhører den eldste historiografiske tradisjonen i det norske riket, men det er ikke alle verkene som er like relevante å trekke inn i en studie av korstogene.¹⁵³ Et av disse verkene er Theoderik Monachus' latinske verk om de gamle norske kongene, *Historia de antiquitate regum Norwagiensium* (ca.1180).¹⁵⁴ Dette verket inneholder den eldste framstillingen av Sigurds korstog i det norske kildematerialet. Et annet viktig historiografisk verk, er det anonyme latinske verket *Historia de projectione Danorum in Hieroslymam* (ca.1195), ofte omtalt som *Projectio*, som er det eneste historieverket fra norsk middelalder som utelukkende er viet framstilling av en korstogsekspedisjon.¹⁵⁵ Foruten det hjemlige kildematerialet er det benyttet et omfattende korpus av latinske historieverk og andre kilder fra andre deler av Europa, men også enkelte arabiske historieverk. For midten av 1200-tallet er det særlig hentet informasjon fra den engelske kronikøren og historikeren Matteus av Paris (†1259) og hans storstilte verk, *Chronica Majora*.¹⁵⁶ De

¹⁴⁵ Den norrøne utgaven brukt her er *Bjólunga saga*, utg. H. Mageroy, Oslo 1988. Den norske oversettelsen etter Sagaen og bagler og birkebeiner, bind III i *Norges kongesagaer*, 4 bind, utg. F. Hodnebo og H. Mageroy, Oslo 1979.

¹⁴⁶ *Knýtlinga saga*, *Íslensk fornrit*, vol. 35, utg. B. Guðnason, Reykjavík 1982. Dansk oversettelse etter: *Knýtlinge saga. Knud den Store, Knud den Hellige deres Mænd, deres Slægt*, overs. J. P. Aegidius, København 1977.

¹⁴⁷ De norrøne utgavene brukt her er i hovedsak: *Det Arnemagnæanske haandskrift 81A fol. (Skálholtsbók yngsta): inneholdende Sverris saga, Bjólunga sagur, Hákonar saga Hákonarsonar*, utg. A. Kjer, L. Holm-Olsen, Kristiania/Oslo 1910/1986. Kapittelinnstillingen følger *Flateyjarbók*, mens kapitler fra *Skálholtsbók yngsta* (81A Fol) står i parentes. Lakunene i *Skálholtsbók yngsta* 8avslutningen av sagaen) er utfyllt etter: *Hákonar saga Hákonarsonar: etter Sth. 8 fol., AM 325 VIII, 4:o og AM 304, 4:o*, utgitt for Kjeldekriftfonde, utg. M. Mundt, Oslo 1977. Den norske oversettelsen bruk her er Sturla Þórðarson, *Hákon Hákonsson saga*, utg. Anne Holtsmark, Oslo 2008.

¹⁴⁸ *Hákon Hákonssonis saga og Magnús Lagabotes saga* etter bind IV i *Norges kongesagaer*, 4 bind, utg. F. Hodnebo og H. Mageroy, Oslo 1979.

¹⁴⁹ Den norrøne utgaven brukt her, er: *Orkneyinga saga: udgivet for Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur*, (heretter OS), utg. S. Nordal, København 1913-1916. I norsk oversettelse: *Orkneyingenes saga*, overs. A. Holtsmark, Oslo 1970.

¹⁵⁰ Norsk oversettelse etter: *Biskop Arnes saga*, overs. G. Stefánsson og M. Stefánsson, Oslo 2007.

¹⁵¹ Dansk oversettelse etter: *Sturlunga Saga*, overs. K. Kälund, 2.vols., København 1914.

¹⁵² *Islandske Annaler indtil 1578*, utg. G. Storm, Christiania 1880.

¹⁵³ For eksempel er *Historia Norwegiae* utelatt fra denne gjennomgangen, siden framstillingen slutter med året 1015. Siden verket uansett datering er skrevet nok så nært i tid til det første korstog, kunne det kanskje være en oppgave for framtidig forskning å undersøke hvorvidt det er korstogsideologiske elementer å spore i verket. *Historia* dateres gjerne til omkring 1160-1175 (Mundal: 272), men Inger Ekrem har argumentert for en tidligere datering (1140x1154) og setter verket i sammenheng med opphøyelsen av den norske erkeprovinns på midten av 1100-tallet, se: I. Ekrem, *Nytt lys over Historia Norvegie: Mot en løsning i debatten om dens alder*, Bergen 1998.

¹⁵⁴ Verket er trykt i latinsk originalform som, *Historia de antiquitate regum Norwagiensium i Monumenta historia Norvegia: Latinske kildeskrifter til Norges historie i middelalderen*, utg. G. Storm, Kristiania 1880 [opptrykt Oslo 1973]. Norsk oversettelse er her etter *Norges historie. Historien om de gamle norske kongene. Historien om danenes ferd til Jerusalem*, utg. Astrid Salvesen, Oslo 1969.

¹⁵⁵ *De projectione Danorum in Hierosolymam, i Scriptores minores historiae Danicae mediæ ævi II*, utg. M. C. Gertz, København 1922: 443-493. For norsk oversettelse er det her brukt *Norges historie. Historien om de gamle norske kongene. Historien om danenes ferd til Jerusalem*, overs. A. Holtsmark, Oslo 1969.

¹⁵⁶ Matthæi Parisiensis, *Chronica Majora* (hertetter CM), 7. vols. utg. H. R. Luard, London 1872-1883.

utenlandske kildene er i enkelte tilfeller samtidige med hendelsene de referer til, men er ikke bare korrektiv til sagalitteraturen; de gir et utenforstående perspektiv på norske forhold og dermed også kontekst.

Det er flere vesentlige forskjeller mellom den norrøne sagalitteraturen og den latinske historieskrivningen. Sistnevnte sjanger representerer en europeisk, geistlig kultur og ble dermed produsert innenfor en mer snever kulturkrets begrenset av språklig tilgang. Den står dermed i dialog med en europeisk lærdomskultur som vokste fram på 1100-tallet. Sagaene var på sin side tiltenkt et sekulært publikum og ble produsert innenfor et sekulært lekmannsmiljø rundt kongshoffet. Felles for begge sjangeren var ønsket om å bevare minnet om hendelser for ettertiden (*memorabilia gesta*).¹⁵⁷ Men der de latinske historieverkene ønsket at historien skulle fungere som moralske og oppbyggelige *exempla*, handler sagaene i større grad om å framstille tapre handlinger, ære og kamp, men også at litteraturens formål i større grad var *til skemmtanar*, underholdning.

Det fragmenterte dokumentmateriale gjør det vanskelig å finne spor etter den tidligste kontakten med den pavelige kurien angående korstogene på 1100-tallet. Det skyldes flere årsaker. For pavemaktens del ble det ikke etablert et eget pavelig arkiv før under Innocens III (r.1198-1217), slik at arkiv- og dokumentmaterialet fra perioden før 1200 er ganske fragmentarisk. Det meste av det pavelige regestmaterialet ble samlet og utgitt av den tyske historikeren August Potthast på 1870-tallet, som *Regesta pontificum romanorum, 1198-1304*.¹⁵⁸ For norske forhold ble det ikke etablert et eget kongelig kanselli før i andre halvdel av 1200-tallet.¹⁵⁹ Mesteparten av det norske brev- og dokumentmaterialet fra middelalderen gått tapt, men mesteparten av det som er overlevd er samlet og utgitt i kildesamlingen *Diplomatarium Norvegicum* (DN) vol. I-XXIII.¹⁶⁰ Første bind kom i 1847 og det hittil siste bindet kom i 2011. Et viktig supplement er kildeserien *Regesta Norvegica* (RN) vol. I-IV, som gir en kronologisk oversikt over alt diplommateriale relatert til Norge, nordmenn og norske forhold fram til 1350.¹⁶¹ I RN er det også inkludert referanser til Norge og norske forhold i utenlandsk kildematerialet, slik som det omfattende kansellimaterialet fra England eller de tyske hansabyene.¹⁶² Det er også flere andre nyttige kildeutgaver, med utvalgte dokumenter på latin og norrønt i oversettelse, slik som *Latinske dokument til norsk historie*

¹⁵⁷ Den anonyme forfatteren av *Historia Norvegiae* gjør denne grunnen klar i forordet: «Av det som har hendt i vår egen tid, har jeg også tatt med det som er verdt å minnes; for jeg ser daglig hvordan mange menns storverk går i glemmeboken i vår egen tid, sammen med minnet om dem som øvet dem, fordi de ikke blir skrevet ned», *Norges Historie*, overs. A. Salvesen, Oslo 1969: 18.

¹⁵⁸ *Regesta pontificum romanorum*, 1198-1304, utg. A. Potthast, Berlin, 1874-1875.

¹⁵⁹ E. Blix, «Hadde Norge et Riksarkiv i middelalderen» i HT 43 (1964): 165-167.

¹⁶⁰ *Diplomatarium Norvegicum: Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen*, vol. i-xxiii, Christiania/Oslo 1847-2011.

¹⁶¹ *Regesta Norvegica*, vol. i-ix, Christiania/Oslo 1898-2010.

¹⁶² Det meste av informasjonen om de norsk-engelske handelsforbindelsene i det engelske kanselli-materialet, særlig *Close Rolls*, *Liberate Rolls*, *Pipe Rolls* og *Patent Rolls*, ble gjennomgått og samlet av Alexander Bugge, se: A. Bugge, «Handelen mellem England og Norge indtil begyndelsen af det 15de aarhundrede», HT 14 (1898): 1-149.

fram til år 1204,¹⁶³ *Norske diplomer til og med år 1300*,¹⁶⁴ og *Norske middelalderdokumenter*.¹⁶⁵ Det norske diplomaterialet er for perioden 1150-1350 ujevnt fordelt, der det forut for styringstiden til kong Håkon IV Håkonsson (r.1217-1263) kun er overlevert en håndfull dokumenter.¹⁶⁶

I tillegg til det norske dokumentmaterialet, er det relevant å trekke inn både det danske og det svenske diplomatiet, som er samlet i *Diplomatarium Danicum*¹⁶⁷ og *Diplomatarium Suecanum*.¹⁶⁸ Fra slutten av 1200-tallet og utover på 1300-tallet foreligger det også et omfattende dokumentmateriale i forbindelse med pavelige kollektorenes virksomhet i Norden. Dette kildematerialet, som er relatert for innsamlingen av korstogstiender og andre kirkelige avgifter, ble funnet av P. A. Munch i Vatikanarkivet og utgitt posthumt.¹⁶⁹ Senere ble ytterligere dokumentmaterialet relatert til pavelige avgifter utgitt av Gustav Storm.¹⁷⁰

Det er i liten grad brukt normative kilder. Årsaken er at dette kildematerialet ikke inneholder referanser til korstogene, slik som lovverket, eller også at materialet i mindre grad er tilgjengelig, noe som særlig gjelder det liturgiske kildematerialet. For lovverkets del er det lite trolig at korstogsaktivitet vil være mulig å spore, siden det var et fenomen som ikke ble regulert i middelalderens sekulære lovverk.¹⁷¹ Det er så vidt meg bekjent helle ikke overlevert noen egne korstogsmanualer eller prekansamlinger som direkte går på korstogsrelatert tematikk fra norsk middelalder.¹⁷² Det er generelt i Europa overlevert få slike korstogsmanualer.¹⁷³ Det overleverte liturgiske kildematerialet fra norsk middelalder består i stor grad av fragmenter og kun deler av materialet er publisert.¹⁷⁴ Her kunne det tenkes at det muligens vil dukke opp relevante kildetekster, men det er generelt vanskelig å skille korstogsliturgi fra annen liturgi.¹⁷⁵ Det er uansett en tematikk der det er et stort behov for ytterligere forskning.

Avhandlingens rammeverk

Avhandlingen er bygd opp rundt tre ulike diskurser som dominerte utviklingen av korstogsbevegelsen i høy- og senmiddelalderen og hvordan disse diskursene kom til uttrykk i det norske riket.

¹⁶³ Lat.dok.

¹⁶⁴ *Norske diplomer til og med år 1300*, utg. Finn Hødnebo, Oslo 1960.

¹⁶⁵ *Norske middelalderdokumenter i utvalg* (Nmd), utg. S. Bagge, S. H. Smedsdal og K. Helle, Bergen 1973.

¹⁶⁶ For en oversikt over det dokumentariske kildetilfanget, slik som brev, diplomer og andre dokumenter, se: L. Holm-Olsen, *Med fjærpen og pergament. Vår skriftkultur i middelalderen*: 86-91.

¹⁶⁷ *Diplomatarium Danicum*, 1. række, 7. vols., utg. N. Skyum-Nielsen og H. Nielsen, København 1957-1990; 2. række, 12. vols., utg. A. Afzelius et al., København, 1938-1960.

¹⁶⁸ *Svenskt diplomatarium* [*Diplomatarium Suecanum*], J. G. Liljegren et. al, Stockholm 1829-.

¹⁶⁹ *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagbøger, førte under Tiende-Opkrævningen i Norden 1282-1334*, utg. P. A. Munch Christiania 1864.

¹⁷⁰ *Afgifter fra den norske Kirkeprovinns til det apostoliske Kammer og Kardinalkollegiet 1311-1523: Efter Optegnelser i de pavelige Arkiver*, utg. G. Storm, Christiania 1897.

¹⁷¹ *Løvsamlinger og rettarboter er utgitt i Norges gamle Love indtil 1387* (NgL), I-III, utg. R. Keyser og P. A. Munch, Christiania 1849.

¹⁷² Se for øvrig *Gamalt norsk Homiliebok etter Cod. AM 619 4*, utg. G. Indrebo, Oslo 1931.

¹⁷³ C. T. Maier, *Crusade propaganda and ideology: model sermons for the preaching of the cross*, Cambridge 2000: 3-16.

¹⁷⁴ *Libri liturgiæ provincie Nidrosiensis mediæ ævi*, 3. vols., O. Kolsrud, H. Fæhn, L. Gjerløw, Oslo 1962-1979.

¹⁷⁵ M. C. Gaposchkin, «From Pilgrimage to Crusade: The Liturgy of Departure, 1095–1300», *Speculum*, 88:1 (2013): 44-91.

Del I fokuserer på den formative fasen og deltakelsen i korstogene på 1100-tallet. Det innebærer en tredeling i tilnærmingen: den første delen tar for seg betydningen av en eksisterende pilegrimstradisjon i Skandinavia, den andre delen fokuserer på utviklingen første halvdel av 1100-tallet, mens den tredje delen ser på betydningen av klostervesenet og en klarere ideologisering av korstogsuttrykket innenfor en tanke om *imitatio Christi*, med særlig fokus på framstillingen av det dansk-norske korstoget i *Profectio*.

Del II tar for seg den videre utviklingen på 1200-tallet og korstogenes rolle i den politiske kulturen i Europa. Utgangspunktet er styringstiden til kong Håkon Håkonsson og hvordan hans forbindelser til korstogsbevegelsen også påvirket norske utenrikspolitiske strategier.

Del III fokuserer på korstogenes økonomiske betydning for relasjoner mellom de norske og andre skandinaviske monarkers relasjoner til pavemakten, særlig under Avignonpavedømmet på 1300-tallet. Hovedfokuset er på etableringen og den videre utviklingen av et pavelig skattesystem. Det fjerde Laterankonsil i 1215 vedtok en beskatning av alle geistlige inntekter til støtte for organiseringen av korstogsekspedisjoner, noe som under Avignonpavene på 1300-tallet utviklet seg til et komplisert og hierarkisk system av pavelige kollektorer og andre agenter.

Del I

Del I

Fra Pilegrim til korsfarer

– den formative fasen, ca.1050-1100

Introduksjon

I løpet av 1000-tallet ble pilegrimsferder til Jerusalem et stadig mer populært fenomen i den latinske kristenheten.¹⁷⁶ Da pave Urban II talte på kirkekonsilet i Clermont i 1095, tok han initiativ til en ny form pilegrimsferd, korstog, der lovnader om syndsforlatelse responderte med periodens eskatologiske strømninger innad i kristenheten.¹⁷⁷ Flere bølger av deltakere satt ut på det som historikere senere har omtalt som «det første korstog» til Jerusalem i 1096. Det var de største hærsamlingene i Europa siden antikken.¹⁷⁸ Erobringen av Jerusalem i 1099 resulterte i etableringen av det latinske kongedømmet Jerusalem, som la grunnlaget for en latinsk tilstedeværelse i Levanten de påfølgende århundrene.¹⁷⁹ Det tok derimot omkring hundre år før korstogsuttrykket var institusjonalisert til en helhetlig korstogsbevegelse: med en egen terminologi, ritualer og symboler; med pavemakten etablert som bevegelsens øverste myndighet og den eneste autoriteten til å proklamere nye korstog; og at korsfarernes åndelige og juridiske status var kodifisert.¹⁸⁰

I det følgende kapittelet er fokuset på den første, formative fasen og etableringen av en kontakt mellom korstogsbevegelsen og det norske riket på 1100-tallet.¹⁸¹ Det vil etablere et grunnlag for den videre analysen og drøftinger av utviklingstrekk og skiftende korstogsdiskurser, samt skiftende relasjoner mellom korstogsbevegelsen og det norske riket i høy- og senmiddelalderen. En tendens i senere korstogsforskning har vært en økende bevissthet om

¹⁷⁶ Store pilegrimsekspedisjoner utgikk fra Europa i årene 1000, 1033 og 1064. Den franske kronikoren Rudolfus Glaber («den skallede») (†1047) skrev at tusenvis av mennesker satt ut mot Jerusalem i det store jubileåret 1033: «På denne tiden samlet en utallig mengde folk seg fra hele verden, større enn noe menneske kunne håpe på å se, og begynte reisen mot Frelserens grav i Jerusalem»: Rodulfi Glabri, *Historiam Libri Quinque*, utg. N. Bulst, J. France og P. Reynolds, Oxford 1993: 4.6.18. Se også: J. Verdon, *Travel in the Middle Ages*, Notre Dame 2003: 214-215; J. Riley-Smith, «The State of Mind of the Crusaders to the East 1095-1300», *OIH*: 66-90, her etter s. 86.

¹⁷⁷ For korstogenes eskatologiske aspekt, se: J. Rubenstein, *Armies of Heaven – The First Crusades and the quest for Apocalypse*, New York 2011; E. R. Daniel, «Medieval Apocalypticism, Millenialism and Violence», *Terrorism and Political Violence*, 14:1 (2010): 275-300. Se også: N. Cohn, *The pursuit of the millennium: revolutionary millenarians and mystical anarchists of the Middle Ages*, New York 1970.

¹⁷⁸ John France kalkulerer korstogshæren til opp mot 50-60 000, men utelukker ikke at et numerisk overslag opp mot 100 000 som utenkelig, se: J. France, *Victory in the East: A Military History of the First Crusade*, Cambridge 1996: 122-142.

¹⁷⁹ M. Barber, *The Crusader states*, New Haven 2012; A. Jotischky, *Crusading and the Crusader States*, Harlow 2004.

¹⁸⁰ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*; J. Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, Philadelphia 1986.

¹⁸¹ Begrepet «Norge» referer i denne sammenhengen til et kulturelt fellesskap, de norrøne kulturområdene, og en politisk enhet, det norske kongedømmet. I løpet av høy- og senmiddelalderen var store deler av den norrøne kulturfæren områder av Nordsjøregionen med en felles historie, kultur, språk, og religion. Det var områder som var underlagt den norske kirkeprovinsen og direkte eller nominelt også i den norske kongemaktens innflytelsessfære. Det tilsvarer det geografiske området som i lovverk ble definerte som *Noregs veldi*, som i tillegg til fastlands-Norge inkluderte de kongelige skattlandene Island, Grønland, Færøyene, Orknøyene, Shetland, Hebridene og Man, se: R. B. Wærdahl, *The incorporation and integration of the king's tributary lands into the Norwegian realm, c. 1195-1397*, Leiden 2011. Se også flere av bidragene i S. Imsen (red), *"Ecclesia Nidrosiensis" and "Noregs veldi": the role of the church in the making of Norwegian domination in the Norse world*, Trondheim 2012.

betydning av kultur og kulturelle tilnæringer. Det vil også være et utgangspunkt for den påfølgende kartleggingen av de kulturelle motivene (religion/ideologi) og de materielle motivene (maktstrukturelle bånd) i den tidlige fasen av korstogsdeltakelsen fra de norrøne områdene.

Det tradisjonelle synet innenfor norsk historiografi har vært å se korstogsdeltakelsen som en form for kontinuitet av de tidligere vikingferdene og at det dermed var utsiktene til materiell vinning og gods som var avgjørende motiv bak den norske korstogsdeltakelsen. Det er min tese at de kulturelle faktorene spilte en langt viktigere rolle enn de materielle faktorer, men også at synet på materielle årsaksforklaringer må nyanseres i tråd med kontinentale tendenser avdekket i moderne korstogsstudier. Hovedfokuset i del I vil dermed være sentrert rundt de kulturelle motivene og kulturelle faktorer. Sekundært vil det reise spørsmål hvorvidt utviklingen i det norske riket sammenfalt med tendenser i nabolandene Danmark og Sverige, eller om det kan være mer fruktbart å sammenlikne tendensene i det norske riket med andre steder i Nord-Europa. For å få et utgangspunkt for den videre analysen av kildematerialet, er det innledningsvis nødvendig å formulere noen tentative teser vedrørende utviklingen.

Den norrøne korstogsdeltakelse på 1100-tallet

Det er fra den første perioden av korstogsbevegelsen, fra 1095 til omkring 1187,¹⁸² flere referanser i norrøne kilder til at en rekke høytstående personer skal ha foretatt reiser til Det hellige land, det vil si Jerusalem og omkringliggende områder. Det inkluderer navn som lendmannen Skopte Ogmundsson (†1101/2), jarlen, Håkon Pålsson av Orknøyene (r.1105-1123), tronpretendent Sigurd Slembe (†1139), og kongsbroren Eirik Sigurdsson (†1190). Det er umulig å vite enkeltpersoners private motiver, men i kildene framstår flere av de overnevnte eksemplene som pilegrimsferder med et klart botsaspekt.¹⁸³ Det er ingen spor i kildene til en assosiering med et militært engasjement og de foregikk også i periodene mellom de store korstogsekspedisjonene, noe som gjør at de også faller utenfor en korstogskontekst.

For hele perioden er det kun to ekspedisjoner som faller inn under den modifiserte pluralistiske korstogsdefinisjonen, ved å være en kombinasjon av pilegrimsferd og militærekspedisjon, nemlig utferden til kong Sigurd Magnussons i 1108 og utferden til

¹⁸² Året 1187 er satt som et skille på grunn av at nederlaget ved Hattin og det påfølgende tapet av Jerusalem var et vendepunkt. Den videre utviklingen av korstogsbevegelsen var preget av at hovedmålet igjen var å erobre Jerusalem.

¹⁸³ Håkon synes å ha dratt på pilegrimsferd for å gjøre bot for drapet på sin frende og medjarl, den senere helgenkårede, Magnus Erlendsson († ca.1115). Ifølge *Orknøyinga saga* (OS) dro Håkon på pilegrimsferd til Roma og Jerusalem. Det nevnes at Håkon oppsøkte de hellige stedene og badet i Jordanelva, slik: «det var skikk for pilegrimer å gjøre», se: OS, kap. 52. Felles for både Sigurd Slembe og Eirik kongsbror er at pilegrimsferdene synes å ha vært foretatt for å legitimere deres krav om å være kongssønner: Sigurd Slembe hadde bakgrunn som klerk og diakon, men dro på pilegrimsferd (for 1136) etter at han fikk vite at hans far var Magnus Berrfott. Snorre nevner at Sigurd: «gjorde (...) en ferd ut til Jorsal og kom til Jordan og gikk til de hellige steder som pilegrimene bruker å gå til»: Hmkr: *Magnus Blind og Harald Gilles saga*, kap. 13. På samme vis nevner *Sverris saga* hadde Eirik kongssønn dratt til Jerusalem (for 1181) og badet i Jordanelva. Her holdt han et brennende lys i handa for å bevise at han var en sønn av Sigurd Haraldsson «Munn». Eirik hadde dessuten vært i gresk tjeneste, visstnok under keiser Manuel I Komnenos (r.1143-1180), se: Svs, kap. 59

orknøyjarlen Ragnvald Kale i 1152. Begge utferdene faller utenfor en konservativ tolkning av den pluralistiske korstogsforståelsen, siden det ikke er kilder til at det forelå en pavelig autorisasjon bak utferden eller omtale av at deltakerne avla korstogsløfter i forkant. En klart definert forståelse av korstog og korsfarer var derimot ikke fullstendig formalisert til en helhetlig bevegelse tidlig på 1100-tallet, men omfattet et bredt spekter av forskjellige uttrykk. Mange av de karakteristiske kjennetegnene historikere bruker for å definere korstog kom først på plass omkring 1200.¹⁸⁴ De tidlige utferdene fra de norrøne områdene inneholder mange elementer som er av en slik karakter at det de må ses som beværpede pilgrimsferder – deltakerne inntok en aktiv rolle i forbindelse med et militært engasjement, som gikk utover pilegrimens passiv venerasjon; utferdene ble i samtiden plassert innenfor en frigjørings-teologisk ramme; og det var en klar geo-religiøs dimensjon ved motivene og reisenes bestemmelsessted. Det gjør at utferdene, som for første halvdel av 1100-tallet vil bli referert til som norrøne korstogsekspedisjoner,¹⁸⁵ klart må plasseres innenfor en kortogssfare.

Den norske kirken var ved inngangen til det 12. århundre inne i en etablerings- og utviklingsfase og heller ikke autonom, men underlagt utenlandsk overherredømme.¹⁸⁶ Kirken hadde derimot ekspandert på både nasjonalt og lokalt plan siden midten av 1000-tallet, der tydeligere strukturer begynte å ta form. Fra 1070-åra var det blitt etablert egne norske bispedømmer, men det var først etter opphøyelsen av Nidaros til metropolitkirke (*Nidrosia metropolia*) i 1152/53, at denne prosessen ble fullendt. Lokalt var den organisatoriske prosessen først fullført omkring 1200.¹⁸⁷ Båndene mellom den norske kirken og den pavelige kurien i Roma var ikke velutviklet i første halvdel av 1100-tallet, men styrket ved internasjonaliseringen av den norske geistligheten ved at nordmenn begynte å reise ut i Europa for å studere.¹⁸⁸ Det er før 1152 kun kjent at et fåtall pavebrev kom til Norge.¹⁸⁹ Det er derfor ingen kilder som dokumenterer at den tidlige norske korstogsdeltakelsen hadde rot i pavelige autorisasjon og korstogskallet synes å ha kommet til det norske riket via andre kontaktpunkter.

Det er ønskelig at analysene kan innlede til en dialog med noen av de sentrale, teoretiske posisjonene i den senere korstogshistoriografien, slik at norske tendenser kan settes inne i en større kontekst som kan legge grunnlaget for videre, komparative tilnærminger av utviklingen i

¹⁸⁴ Housley, *Contesting the Crusades*: 20-23.

¹⁸⁵ Det er to grunner til at det er mer presist å omtale utferdene i første halvdel av 1100-tallet som norrøne korstog: For det første den geografiske sammensetningen. Det er vanskelig å si noe om sammensetningen av kong Sigurds utferd, men for Ragnvald jarls korstog i 1150-åra bestod en stor kontingent av korsfarere med orkadisk bakgrunn. For det andre var de britiske områdene og Vesterhavsoyene avgjørende kontaktpunkter i den tidlige fasen av den norske korstogstradisjonen.

¹⁸⁶ På 1000-tallet var den norske kirken underlagt erkebispedømmet Hamburg-Bremen, men i 1104 ble det danske erkesetet i Lund opphøyd til nordisk primas.

¹⁸⁷ O. Kolsrud, *Norges kyrkjesoga. I. Millomaldere*, Oslo 1958: 169-202; Helle, *Norge blir en stat*: 45-53; A. O. Johnsen, *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*, Oslo 1945: 1-64.

¹⁸⁸ S. Bagge, «Nordic Students at Foreign Universities until 1660», *SJH*, 9 (1984): 1-29.

¹⁸⁹ Eirik Vandvik identifiserte for perioden 1060-1146 kun 5 pavebrev (og et brev fra Peter Venerabilis, abbeden i Cluny), se: *Lat.dok.nr.* 1-6.

andre deler av Skandinavia og Nord-Europa.¹⁹⁰ Jeg vil derfor formulere to hypoteser med utgangspunkt i de mest sentrale temaene innen moderne korstogshistoriografi, nemlig spørsmålet om hva et korstog egentlig er, og hvilke motiver som var avgjørende for deltakelse i korstogene. Spørsmålet om ekspedisjonenes karakter og deltakernes motiver henger naturlig nok tett sammen og vil vanskelig la seg behandle helt separat, men for hver av hypotesenes vil jeg forsøke å gi en kortfattet *Stand der Forschung*, som også vil klargjøre min egen posisjon i forhold til noen av de teoretiske retningene og tidligere forskning. Korstogenes mangefasette uttrykk har medført at selve definisjonen og spørsmålet om korsfarenes motiver, er blant de mest kontroversielle temaene innenfor korstogsforskningen.¹⁹¹

Det første korstogets karakter – noen historiografiske tendenser

En av de store utfordringene innen korstogshistoriografien, har vært hvordan det første korstogets flyktige karakter skal forstås – som pilgrimsferd, hellig krig, eller begge deler. Pave Urban IIs proklamasjon av det første korstoget var så revolusjonerende at paven ikke hadde en presis terminologi å benytte for å beskrive foretaket.¹⁹² Urban II endte derfor opp med å låne begrepsapparatet til den eldre pilegrimstradisjonen.¹⁹³ Den terminologiske vagheten har medført uenighet om korstogenes karakter,¹⁹⁴ men det synes klart at Urban skapte noe helt nytt ved å fusjonere radikale tanker om fortjenestefull krigføring og Kristus-mimesis, med en tradisjonell botshandling som pilgrimsferden. Det ble også bemerket i samtiden:

Gud har i vår tid innstiftet hellig krig, slik at ridderorden og den store mengden som følger i deres kjølvann...kan finne en ny vei til frelse. Slik er de ikke lenger nødt til å forlate sine sekulære affærer fullt og helt ved å velge klosterlivet eller andre religiøse karrierer, slik som skikken pleide å være, men kan til en viss grad oppnå Guds nåde ved å forfølge sin egen karriere, med den friheten og drakt de er vant med.¹⁹⁵

Det er således historikernes store utfordring å fange dynamikken og bredden at et mangfoldig og kompleks fenomen, som det tok tid å formalisere til en klarlagt praksis.¹⁹⁶

Tanken om at mennesker i middelalderen var spontane følelsesmennesker tipper lett over i en karikatur om de gjøres til irrasjonelle aktører, men korstogsforkynnelse var samtidig avhengig

¹⁹⁰ For en oversikt over nyere korstogshistoriografiske tendenser se den gode, om enn noe polemisk (mot den pluralistiske retningen) oversikten hos Tyerman, *The Debate on the Crusades*, kap. 8. Se også: Housley, *Contesting the Crusades*: 1-23.

¹⁹¹ For motivforklaringer i historiografien, se: Housley, *Contesting the Crusades*: 58, 75, 77-82.

¹⁹² Carl Erdmann mente korstogsideén gikk tilbake til de første reformpavene og særlig Gregor VII. Erdmann så en utvikling fra tanken om *milita sancti Petri*, og Gregors tanker i 1074 om å sende en hær for å frigjøre kristne områder i Midtosten, se: Erdmann, *The Origin of the Idea of Crusade*: 202-203, 250. Riley-Smith hevder det er å overdrive Gregors betydning, siden det i brevet ikke er referanser til indulgens, avlegging av korstogslofter eller at deltakerne ble lovet kirkelig beskyttelse, se: Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading* 7-8.

¹⁹³ Housley, *Contesting the Crusades*: 7.

¹⁹⁴ I sin mest ekstreme form er kritikken anført av Tyerman, se: Tyerman, *The Invention of the Crusade*: 8-29.

¹⁹⁵ α...institutit nostro tempore praelia sancta Deut, et ordo equestris et vulgus oberrans (...) novum repererent salutis promerenda genus; ut nec funditus electa (uti fieri assolet) monastica conversatione, seu religiosa qualibet professione, sæculum relinquere cogerentur, sed sub consueta licentia et habitu ex suo ipsorum officio, Dei aliquatenus gratiam consequerentur»: GN: 124.

¹⁹⁶ Samtidig var det hele tiden en viss ambivalens tilknyttet korsfarerstatusen, se: Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 15-17.

av en viss grad av spontanitet.¹⁹⁷ Korstogenes emosjonelle uttrykk ble av kirken assosiert med tanker om den kristelige nestekjærligheten (*caritas*),¹⁹⁸ men for lekmenn fylte bevegelsen egne behov og uttrykk, og kunne derfor assosieres med tanker om hevn og vendetta.¹⁹⁹

Clermontdekretene la stor vekt på den enkelte deltakerens intensjoner og at kun den: «som av hengivenhet alene, og ikke for å vinne ære eller penger, reiser til Jerusalem for å befri Guds kirke, kan med denne reisen innfri alle pålagte botsøvelser».²⁰⁰ Til tross for kirkens idealistiske og altruistiske framstilling, var det allerede i samtiden de som påpekte at det også var andre, mer verdslige, årsaker til at mennesker tok korset.²⁰¹ Korstog betydde således ulike ting for ulike mennesker til ulike tider.

De historiografiske tendensene i etterkrigstiden var lenge preget av en skepsis til ideologi som forklaringsfaktor. Forskningsparadigmet var til slutten av 1970-åra dominert av et materialistisk syn på korstogene. Særlig innflytelsesrik var George Dubys modell av korstogene som en løsning på sosiale utfordringer i forbindelse med primogenitur, der korstog representerte en mulighet til landnåm for aristokratets yngre sønner.²⁰² Nyere prosopografiske studier, særlig av Riley-Smith, av den første generasjonen av korsfarere (i hovedsak i franske områder), har avvist dette synet, det var i stor grad de yngre sønnenes fedre som dro ut, samtidig som det har blitt en økt bevissthet om de enorme økonomiske byrdene korstogsdeltakelse faktisk medførte.²⁰³ Moderne motsetninger mellom det religiøse og det sekulære var derimot ikke like åpenbare i samtiden.²⁰⁴ Den kulturelle orienteringen innen historie- og samfunnsvitenskapene fra omkring 1980,²⁰⁵ resulterte med en revisjon i historikernes tilnærming til motivspørsmålet og særlig hvilken rolle religion (ideologi) spilte.²⁰⁶ En annen viktig årsak til at historikerne begynte å se på kildene

¹⁹⁷ Kildene vektlegger at mange mennesker spontant tok korset, men det er mye som taler for at Urban hadde kontaktet flere av lederne på forhånd. Bohemond av Tarantos spontane reaksjon og umiddelbare dedikasjon til korstoget, ble pliktoppfylgende framstilt av en av hans støttespillere og kamouflerer landet mer kalkulerte ambisjoner – noe som senere kom til uttrykk ved Antiokia, se: GF: 7.

¹⁹⁸ J. Riley-Smith, «Crusading as an Act of Love» i *History* 65 (1980): 177-192.

¹⁹⁹ S. A. Throop, *Crusading as an act of vengeance, 1095-1216*, Farnham 2011.

²⁰⁰ «Quicumque pro sola deuotione, non pro honoris uel pecunie adptione, ad liberandum ecclesiam dei Jerusalem profectus fuerit, iter illud pro omni penitentia reputetur», her gjengitt etter: W. Schafer, «Concilium Claromontanum, 1095: A New Text», *Studia Gratiana*, 13 (1967): 27-43, her s. 39; Somerville, *The counsils of Urban II: 74* (min norske oversettelse).

²⁰¹ Den tyske kronikøren Ekkehard av Aure (†1126) hevdet det var enkelt å overtale mange vestlige frankere om å dra ut på det første korstog ettersom regionen hadde vært rammet av langvarig indre stridigheter, sult og sykdom, se: *Hierosolymitana* i RHC occ. V: 17. Albert av Aachen kommenterte at det var mange synspunkter i samtida på hvilke motiv som lå til grunn for korstogsdeltakelsen, se: AA: iv, kap. 38.

²⁰² G. Duby, *The Chivalrous Society*, London 1977, særlig s. 120. For en kritikk av Duby, se: J. Riley-Smith, «The Motives of the Earliest Crusaders and the Settlement of Latin Palestine, 1095-1100», *HER*, 98: 389 (1983): 721-736, Riley-Smith påpeker at Duby: «merely proposed it in passing and produced in evidence example of only one family» (s. 723).

²⁰³ J. Riley-Smith, *The First Crusades 1095-1131*, Cambridge 1997. Se også: G. Constable, «Financing the Crusades in the Twelfth Century», B. Z. Kedar, H. E. Mayer og R. C. Snaik (red), *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem Presented to Joshua Prawer*, Jerusalem 1982: 64-88.

²⁰⁴ Fulk av Chartres (†1127) nevner at kommersielle privilegiene ble gitt genoveserne i det latinske riket i 1100-1101, på grunnlag av at det skulle være: «så lenge de ønsker å være i Det hellige land på grunn av sin kjærlighet til Gud» («Ut quamdiu in Terra sancta ob amorem Dei morari uellent»): FC: 397. Se også: C. Marshall, «The Crusading motivation of the Italian city republics in the Latin East, 1096-1104», *EC*: 60-79.

²⁰⁵ Den kulturorienterte tilnærmingen har særlig gjort seg gjeldene innenfor middelalderforskningen når det gjelder spørsmål om stat og statsdannelsesprosesser, se: L. Melve, «Har staten vendt attende, og i tilfellet: kvar er den?», *HT*, 85 (2006): 193-230. Se også: G. Steinmetz (red), *State/Culture: State-Formation after the Cultural Turn*, Ithaca 1999; E. Breisach, *On the Future of History: The Postmodernist Challenge and its aftermath*, Chicago/London 2003: 141-153; P. Burke, *What is Cultural History?*, Malden 2004: 100-126.

²⁰⁶ Fokus på ideologi går tilbake til Carl Erdmann, se: Erdmann, *The Origin of the Idea of Crusade*.

på nytt skyldtes religiøse protestbevegelser, særlig den katolske kirkes bruk av frigjøringsteologi i forbindelse med politiske aktivisme i Sør-Amerika i 1970-åra.²⁰⁷

I skandinavisk historieskrivning har sterk innflytelse fra den marxistiske og senere den materialistiske historieforståelsen, medført at ideologi tradisjonelt har vært oppfattet som avledning fra aktører og gruppers maktpolitiske eller materialistiske ambisjoner, særlig i framstillingene av den katolske kirken i middelalderen.²⁰⁸ Det nye forskningsparadigmet har med sin revisjon av ideologiens rolle medført en utvidelse av korstogene i tid og rom, men også at korstogsstudier har blitt et av de mest tverrfaglige forskningsfeltene innenfor middelalderforskningen. Religion har ikke erstattet materialistiske tilnærminger som en totalforklarende faktor, men har balansert historikerens forståelse av korstogene og åpnet opp for et bredt spekter av ulike måter å forstå bevegelsens betydning og påvirkningskraft på ulike samfunnsforhold i middelalderens Europa. Det er konsensus om at pilegrimstradisjonen var et avgjørende forbilde for Urban IIs korstogside, og at det første korstoget ble framstilt som en form for væpnet pilegrimsferd, som samtidig var en botsøvelse.²⁰⁹

To sentrale forutsetninger for den tidlige, norrøne korstogsdeltakelsen er derfor at det eksisterte en pilegrimstradisjon å bygge på i de norrøne områdene og at denne tradisjonen involverte valfart til Jerusalem.²¹⁰ Det er imidlertid flere utfordringer med å kartlegge den tidlige pilegrimstradisjonen i det norske riket. Religionsskiftet i Skandinavia skjedde i løpet av 1000-tallet,²¹¹ men pilegrimsaktiviteten er først belagt i senere skriftlige kilder. Det er likevel gode grunner til å datere pilegrimstradisjon tilbake til 1000-tallet (muligens også tidligere) og at det eksisterte kontakt mellom Skandinavia og sentrale pilegrimsmål. Innenfor det krigerske aristokratiet i Norge var det i likhet med det rådende synet på deres kontinentale standsfeller,²¹² et økende fokus på åndelighet, som gjordet at forutsetningene var til stede for en positiv respons på Urbans korstogskall.

²⁰⁷ For frigjøringsteologi i moderne kontekster innen den katolske kirken, se: C. Rowland (red), *The Cambridge Companion to Liberation Theology*, Cambridge 1999.

²⁰⁸ Den danske historikeren John Lind hevder skandinavisk historiografi har vært sterkt påvirket av protestantiske foringer: «This has imbued them with a certain scepticism towards everything linked to the Catholic Church in general and to the papacy in particular, distrusting explicit or official motives for various actions, looking instead for hidden motives»: J. H. Lind, «Puzzling Approaches to the Crusading Movement in Recent Scandinavian Historiography», *MHWCI*: 264-293, her sitert etter s. 264.

²⁰⁹ Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, 19-25; D. Webb, *Medieval European Pilgrimage, c. 700-c. 1500*, Basingstoke 2002: 44-77. For en oversikt over forskningslitteraturen, se: Constable, «The Historiography of the Crusades»: 11-12. For et unntak fra konsensus, se: J. M. Jensen, «*Peregrinatio sive expeditio*: Why the First Crusade was not a Pilgrimage», *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean*, 15:2 (2003): 119-137.

²¹⁰ For pilegrimstradisjonen til Jerusalem generelt, se: C. Morris, *Sepulchre of Christ and the Medieval West: From the Beginning to 1600*, Oxford 2005. Se også en rekke oversatte kilder i J. Wilkinson, J. Hill og W. F. Ryan, *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, London 1988.

²¹¹ For noen sentrale aspekter ved kristningsprosessen i Norge og for videre referanser til sekundærlitteraturen, se: Bagge og Nordeide, «The kingdom of Norway»: 121-166. Se også: S. W. Nordeide, *The Viking Age as a Period of Religious Transformation: The Christianization of Norway from AD 560-1150/1200*, Turnhout 2011: 3-33.

²¹² «The view that has prevailed in recent years is that the crusade was so popular because it met the spiritual aspirations of the landed classes who provided military leadership whose lives were often shaped by military experience»: Jotischky, *Crusading*, 12.

Den norrøne pilegrimstradisjon forut for 1095

Den foregående gjennomgangen bygger på en sentral forutsetning, nemlig at de troende i det norske riket responderte positivt på det pavelige korstogskallet fordi det fantes en etablert pilegrimstradisjon pavens budskap kunne appellere til. Det vil i det følgende ikke bare bli forsøkt å underbygge påstanden,²¹³ men også argumenteres for at norrøne pilegrimer var predisponert, på grunn av allerede eksisterende koblinger mellom militære ekspedisjoner og pilegrimsferden til å respondere positivt til korstogsdeltakelse. Det kognitive spranget fra pilegrimsferd til korstog var derfor kort. Den skandinaviske pilegrimstradisjonen utviklet seg i etterkant av at skandinaver allerede i førkristen tid foretok reiser til områdene rundt Middelhavet, av en rekke ulike årsaker. Slik som valfart (pilegrimsferder), handel, plyndring, eventyrtrang, eller for å søke militærtjeneste hos den bysantinske keiseren i Konstantinopel.²¹⁴ Kontakten innebar at det i Skandinavia var kontakt med den ortodokse kristenheten forut for korstogene. Det kan også ha gjort skandinaver sympatisk innstilt, siden en sentral tanke i Urban IIs kall var å komme de kristne i øst til unnsetning. På den andre siden innebærer kontakten at det ikke aksiomatisk kan slutes at Skandinavia allerede var integrert i det latinske kulturfelleskapet.²¹⁵ Det vil derimot ikke være anledning til å gå dypere inn på betydningen av relasjonene mellom Skandinavia og det bysantinske riket forut for korstogene.²¹⁶

I Europa hadde pilegrimsaktiviteten i forkant av det første korstoget vært økende. På 900-tallet er det registrert en økende oppslutning rundt lokale pilegrimsmål i de katolske kjerneområdene og besøk til nærliggende kirker og helgenskrin.²¹⁷ Det ble begynnelsen på en gullalder for pilgrimsvalfart i Europa. Helgener og helgenkulter ble omkring år 1000 en sentral del av det religiøse liv, der helgener ble oppfattet som åndelige «mellommenn». Siden helgener en gang hadde vært dødelige mennesker, hadde de innsikt i den menneskelige tilstanden og kunne megle på vegne av den enkelte troende i forkant av den guddommelige dommen. Samtidig var det en rådende oppfatning at relikvier – enten rester av hellige personer eller gjenstander de

²¹³ For en studie av pilegrimstradisjonen, se: R. Bjelland, *Bøt og bedring: den norske pilegrimstradisjonen i middelalderen*, Oslo 2000 (upublisert hovedoppgave); C. Krötzel, *Pilger, Mirakel und Alltag: Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter (12.-15. Jahrhundert)*, Helsinki 1994. Forskningen på pilegrimstradisjonen i Norge i middelalderen er ikke omfattende. For en oversikt og referanser til sekundærlitteratur, se: A. Neckvitne, *Lay belief in Norse society, 1000-1350*, København 2009. Se også: B. Bandlien, «Pilegrimsreiser til Mamelukkernes Jerusalem» i *Fortid*, 8:3 (2011): 10-16.

²¹⁴ For en drofting av de norrøne sagaenes omtale av «vidfarnes» (*viðförl*) islendinger, se: S. Jakobsson, «On the road to Paradise: 'Austrvegr' in the Icelandic Imagination», J. McKinnell, D. Ashurst, og D. Kick (red), *The Fantastic in Old Norse / Icelandic Literature. Sagas and the British Isles*, Durham 2006: 935-945. For en inngående studie av langveisfærende i den norrøne litteraturen, se: J. D. Shafer, *Saga-Accounts of Norse Far-Travellers*, Durham 2010 (doktorgradsavhandling), tilgjengelig på nett: <http://etheses.dur.ac.uk/286/> [lastet ned 22.07.2015].

²¹⁵ Historikeren John Lind advarer at en slik tilnærming fort blir teleologisk, der «Europization» er ensbetydende med «Westernization». Han lanserer begrepet «Varangian Christianity», som i stedet for å gå inn på spørsmålet om institusjonell påvirkning mellom Skandinavia og den østlige kirken, fokuserer på «grassrotsnivået» og individuelle adaptasjoner av tro og riter. Ifølge Lind er det fortsatt ikke klart gjort hvilken rolle individuelle religionsbærere spilte i de skandinaviske kristningsprosessene, se: J. H. Lind, «Varangians in Europe's Eastern and Northern Periphery. The Christianization of North and Eastern Europe c. 950-1050 – A Plea for a Comparative Study», *Ennen ja nyt – historian tietosanomata*, 4 (2004): 1-18. Spesielt s. 3-4.

²¹⁶ Kontakten mellom det norske riket og den ortodokse kirken i middelalderen, er i liten grad utforsket. For en oversikt, se: I. Garipzanov, «Early Christian Scandinavia and the Problem of Eastern Influences», I. Garipzanov og O. Tolochko (red), *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*, Kiev 2011: 17-32. Se også: J. R. Hagland, «The christianization of Norway and possible influences from the eastern churches», *Palaeobulgarica*, 20:3 (1997): 3-19; H. Janson (red), *Från Bysants till Norden. Östliga kyrkjämförelser under rikingsåttid och tidig medeltid*, Malmö 2005.

²¹⁷ Rubenstein, *Armies of Heaven*: 4-5.

hadde vært i kontakt med – inneholdt noe av helgenes åndelig kraft (*virtus*).²¹⁸ Denne kraften var i teorien ikke begrenset av geografi, men ble ansett som ekstra konsentrert på steder der relikviene ble oppbevart.²¹⁹ Pilegrimer var lukrative inntektskilder og kampen om disse kunne medføre tøff konkurranse mellom ulike kirkelige institusjoner om helgener og deres relikvier.²²⁰ I det 11. århundre skjedde et skifte innenfor vestlig åndelighet, som medførte økt fokus på den menneskelige siden av Kristus, særlig hans lidelser og død på korset, men også stedene hvor han hadde levd. Det gav seg utslag i at antallet pilegrimsreiser til Gravkirken og Jerusalem steg i løpet av 1000-tallet.²²¹

Den tidligste fasen på 1000-tallet: skandinaviske pilegrimer til Roma

I Skandinavia har valfart til pilegrimssteder i og utenfor Europa lange tradisjoner, men utviklingen av en pilegrimstradisjon synes å ha foregått i etapper. I den tidlige perioden før og under religionsskiftet synes fokuset å ha vært på Roma, før det i det 12. århundre skjedde et skifte mot et økt fokus på Jerusalem. Ifølge Snorre dro den norske stormannen Einar Eindridesson Tambarskjelve (†ca.1050) til Roma i 1024, som kan ha vært en pilegrimsferd.²²² Problemet er at Snorre skrev nesten nøyaktig 200 år senere. En mer sikker kilder til den tidlige pilegrimstradisjonen i Skandinavia, er broderskapsboken fra benediktinerklosteret Reichenau i det sørlige Tyskland. Boken inneholder lister med navnene på pilegrimer som passerte forbi klosteret på vei til Roma i det 11. og 12. århundre.²²³ Fra disse listene er omkring 740 av navnene identifisert som av skandinavisk opphav.²²⁴ Det gir en pekepinn på hvor utbredt pilegrimsferd har vært i Skandinavia allerede på et tidlig tidspunkt, men det må også antas at det reelle tallet har vært høyere siden informasjonen er fra kun én kilde.

Av de tre største pilegrimsmålene i den katolske kristenheten, Jerusalem, Roma og Santiago de Compostela, framstår pilegrimsleia til Roma, *Sudervegr*, som den mest trafikkerte blant høytstående, skandinaviske pilegrimer på 1000-tallet.²²⁵ Det skyldes sannsynligvis at pilegrimsferd ofte ble kombinert med andre formål. Historikeren Diana Webb har påpekt at pilegrimsreiser til

²¹⁸ Om relikvier, se: C. Freeman, *Holy Dust Holy Bones: How Relics Shaped the History of Medieval Europe*, New Haven 2011.

²¹⁹ Bull, «Origins»: 27-28.

²²⁰ P. Geary, *Fortia Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton 1990.

²²¹ Om de eskatologiske strømmingene i forkant av det første korstoget, se: Rubenstein, *Armies of Heaven*: 1-15.

²²² Snorre nevner ingenting om motivene bak Einars reise, se: Hmkr. *Olan den helliges saga*, kap. 121. En av kong Olav Haraldssons skald, islendingen Sigvat, var etter sigende på pilegrimsferd til Roma i 1030, mens slaget på Stiklestad stod. Han fikk først nyheten om Olavs fall mens han oppholdt seg i Alpene, se: Hmkr. *Magnus den godes saga*, kap. 7-8.

²²³ Klosteret ble grunnlagt på 700-tallet. I 1084 besøkt av kardinalbiskop Otto av Ostia klosteret. Fire år senere ble han pave under navnet Urban II og stod bak korstogskalet i 1095.

²²⁴ For en studie av Reichenau-navnene, se: F. Jónsson og E. Jørgensen, «Nordiske Pilegrimsnavne i Broderskapsbogen fra Reichenau», *Aarboeger for nordisk Oldkundighed og Historie*, København 1923, III: 13. Se også: H.-P. Naumann, «Die altnordischen Personennamen im Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau», H. Burger, A. M. Haas og P. von Matt (red), *Verborum Amor. Studien zur Geschichte und Kunst der deutschen Sprache. Festschrift für Stefan Sonderegger zum 65. Geburtstag*, Berlin 1992: 701-730, som påpeker at 20 av totalt 164 sider inneholder referanser til nordiske navneformer, se: R. Edberg, «Spår etter en tidig Jerusalemferd», *Formånen*, 101 (2006): 342-347, med oversikt over forskningslitteraturen.

²²⁵ Til tross for at skriftlige kilder tegner et bilde av en intensiv pilegrimsstrøm til Roma, så er det funnet relativt få pilegrimsmerker herfra blant det det arkeologiske materialet i Skandinavia, se: L. Andersson, *Pilegrimsmärken och valfart: medeltida pilgrimskultur i Skandinavien*, Stockholm 1989: 100-103.

Roma i takt med pavedømmets framvekst som den vestlige kristenhetens administrative sentrum, medførte at pilegrimsferder ofte ble kombinert med diplomatiske sendeferder.²²⁶ Det er eksempler på det fra Skandinavia. I 1027 dro Knut den mektige (r.1014-1035) på pilegrimsreise til Roma, men kombinerte dette med å delta på kroningen av Konrad II (r.1027-1039) til tysk-romersk keiser. I *Knytlínga saga* er det nevnt at flere av sønnene til den danske kongen Sven Estridsson (r.1047-1074) dro til Roma.²²⁷ Deriblant kong Eirik Eiegod (r.1095-1103), som dro på en pilegrimsferd til Roma i 1090-åra.²²⁸ Det kommer fram av sagaen at denne ferden hadde en klar kirkepolitisk agenda. I sitt møte med pave Urban II drøftet kongen muligheten for opprettelsen av en dansk kirkeprovins, noe Urban II ga sin tillatelse til. Det innebar dermed en løsrivelse av de skandinaviske kirkene fra det tyske erkestiftet Hamburg-Bremens overherredømme.²²⁹ Kong Eriks møte med Urban II kan ha vært en medvirkende årsak til at kongen like etter hjemkomsten til Danmark bekjentgjorde sine intensjoner om å dra ut på en pilegrimsferd til Jerusalem.²³⁰

Pilegrimsferder til Jerusalem

Den skandinaviske pilegrimsvirksomheten var innad i Europa ikke bare begrenset til Roma, men foregikk også til Santiago de Compostela, som på norrønt ble kalt *Jákobsland*.²³¹ Navnet refererte til apostelen Jakob, som ifølge spansk tradisjon hadde drevet i land her etter at kisten med levningene hans hadde blitt sjø satt.²³² Omkring år 1000 begynte Compostelas internasjonale ry å vokse og i løpet av 1100-tallet ble det et av Europas viktigste pilegrimsmål.²³³ Området var heller ikke ukjent for skandinavene forut for religionsskiftet i Skandinavia, og det er rapporter om vikingangrep på 800- og 900-tallet.²³⁴ Men den første navngitte nordmannen som settes i forbindelse med Santiago de Compostela er kong Sigurd.²³⁵

²²⁶ Webb, *Medieval European Pilgrimage*: 115.

²²⁷ Den eldste sønnen til Sven Estridsson, som også het Knut, døde på en pilegrimsferd til Roma.

²²⁸ I den islandske *Knytlínga saga* er det nevnt at kong Knut grunnla en rekke vertshus (*spítal*), der alle nordboere (som tilsvarer alle som snakket *dønsk tunga*) kunne overnatte. Den samme sagaen nevner at Eirik (i likhet med Knut) donerte midler til etableringen av et vertshus for norrøne pilegrimer i Piacenza, samt at han i Lucca donerte penger for at norrøne pilegrimer skulle kunne få drikke vin gratis: *Knytlínga saga*, kap. 74.

²²⁹ Sagaen identifiserer paven som *Páskáús*, Paschal II (r.1099-1118), men Bjarni Guðnason nevner i en fotnote til sagautgaven at det mest sannsynlig var Paschals forgjenger, Urban II, se: *Knytlínga saga*, kap. 74, fotnote 219.

²³⁰ Sannsynligvis er det gode grunner for å se på Eriks pilegrimsferd som et korstog, blant annet siden enkelte kilder omtaler en stor kontingent av krigere i Eriks følge, se: *Knytlínga saga*, kap. 79.

²³¹ Fritznér, *Ordbog over det gamle norske Sprog*, II: 225.

²³² Historien er først dokumentert på 1000-tallet, men referert til hendelser 200 år tidligere, se: Andersson, *Pilgrimsmärken och vallfart*: 105-106; Webb, *Medieval European Pilgrimage*: 12-16.

²³³ Den første beskrivelsen av et nettverk av veier, kirker, broer og vertshus, som ledet fra franske områder til Compostela er i kilder fra begynnelsen av 1100-tallet, blant annet *Liber Sancti Jacobi*, også kalt *Codex Calixtinus*, på grunn av at det ble assosiert med pave Calixtus II (r.1119-24).

²³⁴ Webb, *Medieval European Pilgrimage*: 16.

²³⁵ Snorre nevner at mange hevdet at Skopte Ogmundsson var den første nordmannen til å seile gjennom Gibraltar (*Nørvusund*), men det er ikke nevnt noe om at Skofte skal ha oppholdt seg i Spania, se: Hmkr. *Magnus Berfjots saga*, kap. 20. Det er i sagaene om Sigurds opphold i Spania ikke nevnt at kongen besøkte kirker i Santiago de Compostela, eller andre referanser til St. Jakobs grav. Fokuset i framstillingene er primært på Sigurds konflikt med den lokale borgherren (omtalt som enten *hertoginn* eller *jarl*), se: *Morkinskinna*, kap. 46 (61); Hmkr. *Magnúsona saga*: kap. 4; *Fagrskinna*: kap. 86.

Nøyaktige når de første skandinaviske pilegrimene begynte å valfarte helt ut til Jerusalem er umulig å datere ut i fra det svært sparsomme kildematerialet. Den eldste kilden som dokumenterer en samtidig pilegrimsferd fra norrøne områder, er som nevnt en tekst fra midten av 1100-tallet. Det er en reiseberetning om pilegrimsreisen (ca.1154) som ble foretatt av den islandske abbeden Nikulás Bergsson (†ca.1160).²³⁶ Teksten er et *itinerarium*, en reisebeskrivelse med omtale av severdigheter, som på norrønt ble kalt en *Leiðarvísir*.²³⁷ De skriftlige kildene – i det minste i narrative form – er dermed relativt sent dokumenter, men historikeren Christian Krötzl argumenterer for at reiser til Jerusalem må ha foregått i lang tid i forkant og skisserer at det må ha skjedd gjennom en langvarig prosess med en overgangsfase fra ikke-religiøse reiser til et gradvis større innslag av religiøst motiverte reiser i tiårene rundt år 1000.²³⁸ Krötzl baserer seg på at den eldste, skriftlige informasjonen om skandinavere reiser til Jerusalem er korte runeinnskrripsjoner, datert til det 10. og 11. århundre, funnet i svenske områder. To av runesteinene fra Upplands-traktene referer eksplisitt til reiser foretatt til Jerusalem.²³⁹ I den islandske sagalitteraturen er mange av historiene om vidfarne islendinger som dro i *Austrvegr*, det vil si reiser østover, hovedsakelig til russiske områder, langt til årene rundt 980-1050.²⁴⁰ Reiser *Sudrvegr*, mot Konstantinopel og noe senere til Jerusalem, er i sagalitteraturen datert til omtrentlig samme periode.²⁴¹

I hele katolsk middelalder var Jerusalem et populært pilegrimsmål for norske pilegrimer, men høydepunktet for slike lange utferder var i perioden 1100-1300. Ragnhild Bjelland har i sin studie av den norske pilegrimstradisjonen, regnet ut at omkring to tredjedeler av alle kjente pilegrimsreiser til utlandet var til Jerusalem før 1300, mens tallet faller til omkring 8 prosent for den påfølgende perioden fram til reformasjonen.²⁴² Nedgangen må antakeligvis ses i sammenheng med mamelukkenes erobring av det latinske kongedømmet i 1291, som resulterte i et langt mer intolerant klima for vestlige pilegrimer. Andre årsaker var også en økning i kortreiste

²³⁶ På 1800-tallet ble den islandske abbeden identifisert som Nikulás Sæmundarson (†1158), som var abbed på Þingeyrar. I dag er det konsensus at det må ha vært Nikulás Bergsson (†ca.1160), som var abbed ved Þverá fra 1155.

²³⁷ Nikulás var ikke den eneste islendingen til å foreta en slik pilegrimsreise. I det samme handskriftet som *Leiðarvísir* (AM 194 8vo), er det også bevart en annen reiseskildring av en anonym islending, som reiste ut noe år etter Nikulás, se: Wilkinson, Hill og Ryan, *Jerusalem Pilgrimage*: 220-222. For Nikulás' *Leiðarvísir* i en dansk oversettelse, se: *Ein islandsk vejviser for pilgrimme fra 12. århundrede*, overs. K. Kälund, København 1913. I norsk oversettelse: *Til Romaborg og Jorsal – Reiseguide fra 1100-tallet ved abbed Nikulás Bergsson*, Småskriftserien nr.20, Trondheim 2003. Engelsk oversettelse (kun i utdrag) ved: Wilkinson, Hill og Ryan, *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*: 215-219.

²³⁸ «Bei den Pilgerfahrten nach Jerusalem läß sich keine eigentliche Anfangszeit angeben, vielmehr ist von einer breiten Übergangszeit zwischen den nicht religiös (...) vor und nach der Jahrtausendwende sowie den eigentlichen, christlich motivierten Jerusalem-pilgerfahrten der Skandinavier auszugehen»: Krötzl, *Pilger, Mirakel und Alltag*: 102-103. Se også: C. Krötzl, «Den nordiska pilgrimskulturen under medeltiden» i L. Rumar (red), *Helgonet i Nidaros. Olavskult og kristnade i Norden*, Jyväskylä 1997: 141-160.

²³⁹ På en nå tapt stein (U605) fra Almare-Stäket, i Kungsängens sogn, var det omtale av en Ingerun, som dro til Jerusalem, mens en annen stein (U136) fra Broby bro, i Täby sogn, har en innskrift som er tolket som: «Estrid lät resa dessa stenar efter Östen, sin man, som drog til Jerusalem och dog i Grekenland», her sitert her etter: R. Edberg, «Spår efter en tidig Jerusalemsfärd», *Formvännen*, 101 (2006): 342-346, her s. 343.

²⁴⁰ Selv om Konstantinopel var porten mot Østen, ble det norrøne begrepet *Austrvegr* hovedsakelig brukt for å omtale reiser til russiske områder, slik som *Gambiar-riket*, se: Jakobsson, «On the road to Paradise»: 936.

²⁴¹ Shafer, *Saga-Accounts of Norse Far-Travellers*: 82-84.

²⁴² Ragnhild Bjelland identifiserer for hele perioden 1030-1536, 128 tilfeller av at nordmenn dro på pilegrimsferd til utlandet. For perioden fram til 1300 er omkring 67 % av utferdene til Jerusalem, mens 11 % var til Roma og Canterbury, og 4 % til Santiago de Compostela. I tilfeller der flere personer er omtalt i forbindelse med samme pilegrimsferd, har Bjelland regnet dette som én pilegrimsferd, se: Bjelland, *Bot og bedring*: 39-43, 96-101. Krötzl finner omtrentlig de samme tallene for pilegrimsferdene i Sverige, Finland og Danmark, se: Krötzl, *Pilger, Mirakel und Alltag*: 133-135.

pilegrimsferder,²⁴³ men også at pavemakten på 1200-tallet åpnet for at pålagte pilegrimsferder kunne erstattes med økonomisk kompensasjon.²⁴⁴

Mot slutten av 1100-tallet hadde pilegrimstradisjonen blitt en såpass segmentert del av det religiøse landskapet, at de islandske sagaforfatterne projiserte pilegrimsmotiver og korstogsideologiske trekk fra samtiden tilbake på sagaskikkelser i fortiden.²⁴⁵ På Island fikk blant annet Olav Tryggvasson (†1000) et nytt etterliv, der han på mirakuløst vis overlevde slaget ved Svolder og startet et nytt liv som munk, enten i Hellas eller Syria.²⁴⁶ Den historiske kildeverdien til disse fiktive framstillingene ble tidligere avvist som litterære konstruksjoner, men de var også informasjonsbærere som bygde på eller inkorporerte pilegrimskildringer, enkelte ganger ordrett, i sine framstillinger av Jerusalem og områdene rundt.²⁴⁷ Broen mellom religion og krigføring ble i den norrøne sagalitteraturen introdusert i forbindelse med framstillingene av misjonskongene, Olav Tryggvason og Olav Haraldsson. Begge framstilles i sagaene som hardhendte misjonærer med sverd i hånden, men samtidig åndelige krigere – i likhet med munkene som skrev om dem²⁴⁸ – som slåss mot demoniske krefter fra det hinsidige.²⁴⁹ Men de transenderte også det meta-fysiske ved å kjempe mot den fysiske ondskaper og lide martyrdøden. Det representerte elementer nært assosiert med det nye krigeridealet som oppstod med korstogene, nemlig tanken om Kristi ridderskap (*militēs Christi*).

En overgangsfase: Harald Hardråde, en proto-korsfarer?

Den mest prominente av de norrøne pilegrimene til Jerusalem på 1000-tallet, var den senere norske kongen, Harald Sigurdsson Hardråde (r.1047-1066).²⁵⁰ Haralds pilegrimsreise synes ikke å ha vært et direkte resultat av religiøse iver, men at han ble sendt dit av den greske keiseren.²⁵¹ I

²⁴³ Nedkvitne, *Lay Belief*: 131-154.

²⁴⁴ I 1243 informerte pave Innocens IV abbed Bjørn på Holmen, at et stort antall islendirer skulle få slippe å reise til Roma for å få pavelig absolusjon, mot at de donerte et beløp tilsvarende det en reise ville kostet dem. Pengene skulle deponeres i et sikkert kloster og benyttes som hjelp (*subsidium*) til Det hellige land: DN VII, nr. 15. For botssystemets utvikling i Norge, se: Bull, *Folk og Kirke*: 115-129.

²⁴⁵ Bjørn Bandlien har argumentert for at slike projiseringer, av en senere korstogsideologi, er inkorporert i sagaframstillingene av Jomsvikingerne og av Olavskrigere i *Legendariske saga*, se: B. Bandlien, «Olavskrigere og jomsvikinger. Norske broderskap omkring 1200» i J. M. Jensen (red), *Brøderliste, Brøderskab, Korsing, Bidrag til opklaringen af en gade fra dansk højmiddelalder*, Odense 2006: 183-200.

²⁴⁶ Det eldste kjente tilfellet av en slik fiktiv historisk skrivning rundt Olav, er benediktinermunken Odd Snorrason på Þingeyar, som skrev en saga om Olav på latin (ca.1190). Den er kun overlevd i en senere norrøn oversettelse fra første halvdel av 1200-tallet, se: *Saga Ólafs Tryggvasonar*, ved F. Jónsson, København 1932: kap. 78. En annen av Odds samtidig, munken Gunnlaug Leifsson ved Þingeyar, bygde videre på Odds framstillingen i en egen latinsk saga og transporterte Olav helt ut til Det hellige land. Heller ikke Gunnlaugs latinske saga har overlevd og er kun kjent gjennom en fragmentarisk norrøn oversettelse i *Flateyjarbók*, se: Hill, «Pilgrimage and Prestige in the Icelandic sagas»: 447; *Flateyjarbók*, 3. vols, ved G. Vigfússon og C. R. Unger, Christiania 1860-68: I: 501-6.

²⁴⁷ Det er tilfellet i den norrøne *Kirialax saga*, se: *Kirialax saga*, utg. K. Kälund, København 1917: 64-67. Hill identifiserer sammenfallende passasjer i sagaen som med beskrivelser av Jerusalem i den anonyme reiseskildringen som befinner seg i samme håndskrift (AM 194 8vo) som Nikulás av Þverás *Leidarnisir*. Hill, «Pilgrimage and Prestige in the Icelandic sagas»: 447-448.

²⁴⁸ For forstillingen om munke som krigere (*militēs*), se: Smith, *War and the Making of Medieval Monastic Culture*: 39-70.

²⁴⁹ I Odd munks saga om Olav Tryggvason, er det flere eksempler på onde ånder, troll i kvinnehamp og rettferdiggjøring av drap på de som motarbeidet kristningen eller nektet å oppgi blot og seidkunst, se: *Saga Ólafs Tryggvasonar af Oddr Snorrason Munk*, ved F. Jónsson, København 1932: 114-119; 134-136; 164-166; 174-179.

²⁵⁰ Haralds opphold i Levanten er nevnt i flere av de norrøne sagaene, se: *Morkinskinna*, kap. 9-13; Hmkr. *Haraldr saga harðráða*, kap. 2-19.

²⁵¹ Claus Krag hevder sagaforfatterne ikke bygde på en muntlig tradisjon i framstillingene av Haralds ungdomsår i Bysants, men at det er snakk om tekst-overlevering og at framstillingene er litterære konstruksjoner. Krag hevder at: «[i] forbindelse med Haralds år ute kan vi fastslå at det har eksistert en muntlig tradisjon (...) samtidig som vi kan påvise at tradisjonen i dette tilfellet forsvant og nettopp *ikke* nådde sagaen»: C. Krag, «Harald Hardrådes ungdomsår og kongesagaene: Forholdet mellom sagaprosa, skaldekvad og muntlig tradisjon», *Collegium Mediaeval* 11 (1998): 9-31.

Morkinskinna er det derimot hevdet at Harald dro fra Sicilia til Jerusalem for: «å gjøre bot for sine misgjerninger (synd) mot Gud».²⁵² Ferden ses dermed som en pilegrimsferd med et klart botsaspekt. Samtidig er det i flere av sagaene lagt vekt på den krigføringen Harald foretok i Det hellige land. Det tyder på at enkelte av sagaforfatterne på 1200-tallet forsøkte å framstille Harald som en slags proto-korsfarer til Jerusalem. Slik projisering av korstogsideal på hendelser eller myter som i tid skjedde før erobringen av Jerusalem i 1099, var ikke uvanlig i historieskrivningen videre utover på 1100-tallet.²⁵³

I 1030 måtte den 15-årige Harald forlate landet etter at halvbroren, Olav Haraldsson, falt i slaget på Stiklestad. Flukten førte ham først øst til Gardarriket og senere videre ut til Konstantinopel, hvor han gikk i tjeneste i væringgarden.²⁵⁴ Haralds opphold i Bysants er, foruten i sagaene, også dokumentert i greske kilder.²⁵⁵ Det var under perioden i gresk tjeneste at Harald foretok en pilegrimsreise til Jerusalem som ikke er nevnt i greske kilde, men kun den norrøne sagalitteraturen.²⁵⁶ Disse framstillingene har på flere områder klare paralleller til korstogsideologien omkring 1200. Sagaene daterer ikke nøyaktig når annet enn at en gang i løpet av den tiårige perioden han var i gresk tjeneste (ca. 1034-1044), foretok Harald en *jórsalaferð* og han omtales i den forbindelse som *pálmara*, den norrøne omtalen av en pilegrim.²⁵⁷

Sagaforfatterne bygde framstillingene av Haralds opphold i Levanten på diktning som stammet fra flere islandske skaldere i kretsen rundt Harald, deriblant Stuv den blinde († ca.1066). Stuv diktet flere kvad om Haralds opphold i Det hellige land, men hadde ikke selv deltatt i hendelsene. Selv om Stuv's diktning dermed ikke er en øyevitneskildring, er det likevel mulig å kalle det en gjengivelse av aktørenes egne oppfatninger. Stuv presiserte nemlig at han: «hadde hørt kongen sjøl fortelle om disse hendingene».²⁵⁸ Stuv nevner at det ikke var Harald selv som hadde tatt initiativ til Jerusalemferden, slik forfatteren av *Morkinskinna* hevder, men snarere hans arbeidsgiver, den greske keiseren, som gav Harald instruksjoner om: «å legge under seg Jorsal».²⁵⁹ Snorre utbroderer det militære aspektet ytterligere og nevner at: «hvor han kom i Jorsalaland, gav

²⁵² «...oc vill bota sínar afgörþir við gvd»: *Morkinskinna*, kap. 13. Adam av Bremen nevner Haralds tjenestetid i Konstantinopel og kamp mot «sarasenerne», men omtaler ikke besøket til Jerusalem. Adam hevder ellers at Harald var en dårlig kristen, som lot rive kirker og torturere kristne. Den sterke polemikken mot Harald skyldtes at kongen hentet geistlige fra England, se: Adam av Bremen, *Beretningen om Hamburg stift, erkebiskopens bedrifter og øyrikene i Norden*, overs. ved B. T. Danielsen og A. K. Frihagen, Oslo 1993: 129, 133.

²⁵³ Det har blitt påpekt at Geoffrey av Monmouths (fca.1155) *Historia regnum Britannie* (ca.1130) trekker vekslers på korstogshistoriografien vedrørende framstillinger av kong Arthur, se: W. J. Purkis, «Rewriting the History Books: The First Crusade and the Past», M. Bull og D. Kempf (red), *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, Woodbridge 2015: 140-154, her etter s. 145.

²⁵⁴ Om væringgardens historie, se: S. Blöndal og B. S. Benedikz, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge 1978.

²⁵⁵ Harald er omtalt av den relativt ukjente forfatteren Kekaumenos, i verket *Logos Nouthetikos* («Advice to an Emperor») (ca.1078), hvor det nevnes at «Araltes (Harald), sønn av kongen av Varagia og bror av Julavos (Olav)». Utdrag fra kilden her gjengitt etter: Blöndal og Benedikz, *The Varangians of Byzantium*: 57-58.

²⁵⁶ *Morkinskinna*, kap. 9-13; Hmkr. *Haraldr saga harðráða*, kap. 2-19

²⁵⁷ Direkte oversatt betyr *pálmara* «palmebæred», noe som referer til pilegrimstradisjonen med å bringe med seg palmeblad som tegn på en gjennomført pilegrimsferd, se: *Morkinskinna*, kap. 13; Hmkr. *Haraldr saga harðráða*, kap. 12.

²⁵⁸ «Svá segir Stúfr skáld, er heyrtr hafði konunginn sjálfan frá þessum tíðendum segja»: Hmkr. *Haralds saga Sigurðarsonar*, kap. 12

²⁵⁹

<i>För ofþugi ein ofri</i>	<i>ok með arnu ríki</i>
<i>Eggjarfr und sik leggja</i>	<i>óbrunnin kom gunnar</i>
<i>(fold vas víga valdi</i>	<i>heimil fjör und herði</i>
<i>virki) Jórsali ör Girkjum:</i>	<i>(Haralds önd ofar löndum)</i>

Morkinskinna, kap. 13.

alle byer og kasteller seg under hans makt». ²⁶⁰ Det er uttrykkelig vektlagt i sagaen at landet overga seg frivillig og at Det hellige land derfor: «kom ubrent og uherjet i Haralds makt». ²⁶¹ Claus Krag har derimot argumentert overbevisende for at store deler av fremstillingen av Haralds opphold i Midtøsten og Jerusalem, ikke samsvarer med de historiske realitetene og bærer preg av å være litterære konstruksjoner. ²⁶²

Hos Snorre er det militære aspektet dratt enda lenger og han nevner at Harald: «fredet vegen helt ut til Jordan og drepte røvere og annet ufredsfolk». ²⁶³ Fienden omtales ikke som hedninger, men det er innforstått at *hernaðarfólk* siktet til personer som spesifikt angriper kristne pilegrimer. Snorre bygde videre på Stuv's strofer, om hevder at Harald gjorde slutt på svik og voldsdåd på begge sider av Jordanelva. Denne framstillingen indikerer på at Snorre kan ha tatt tempelherrene som et forbilde for framstillingen av Harald. ²⁶⁴ Like etter erobringen i 1099 var det fortsatt utrygt for pilegrimer og andre reisende å bevege seg utenfor Jerusalems bymurer. Denne utryggheten ble kommentert av latinske bosettere, ²⁶⁵ men også av besøkende pilegrimer. ²⁶⁶ Det var opplagt et behov for eskorte og beskyttelse av pilegrimer. I 1118 ble 700 pilgrimer massakrert på veien ut til Jordanelva. Det var den direkte foranledningen til etableringen av den første, militære ordenen, tempelherrene. ²⁶⁷ Tempelherrene representerte noe helt nytt ved å fusjonere de to diametralt forskjellige samfunnsgrupper munk og ridder, og de hadde beskyttelse av pilegrimer som en av sine hovedfunksjoner. ²⁶⁸ Sagaforfatterne tilla Halard en rekke ulike kvaliteter, men allerede Stuv framholdt hendelsene i et frelsesideologisk perspektiv, med en bønn om at: «Gid Haralds sjel i himmelen må opphold seg evig hos Kristus, hvor det er godt å være». ²⁶⁹

Hverken Stuv eller Snorres framstillinger av situasjonen i Midtøsten harmonerer spesielt godt med den politiske situasjonen på det tidspunktet Harald faktisk var der. Palestina hadde siden slutten av 900-tallet vært kontrollert av fatimidene i Egypt og det var situasjonen helt fram til seldsjukkene erobret store deler av Syria i 1070-åra. ²⁷⁰ Den lange styringstiden til kalifen Al-Mustansir Billahs (r.1035-1094) var dessuten preget av gode diplomatiske forbindelser med det bysantinske riket, og i 1036 inngikk Billah en 30-årig fredsavtale med den bysantinske keiseren,

²⁶⁰ «En hvar sem hann fór um Jorsalaland, váru allar borgir ok kastalar gefnir í vald hans»: Hmkr. *Haraldr saga barðræða*, kap. 7.

²⁶¹ «at þetta land kom óbrunnit ok óherjat í vald Haralds»: Hmkr. *Haralds saga Sigurðarsonar*, kap. 12. Stuv nevner det samme i sitt kvad.

²⁶² Krag, «Harald Hardrådes ungdomsår og kongesagaene»: 16-17. Halvdan Koht anla et likende perspektiv rundt framstillingene av Harald Hardrådes, og senere Sigurd Jorsalfares, opphold i Konstantinopel. Krag synes ikke å ha vært klar over Kohts artikkel, se: Koht, «Kong Sigurd på Jorsal-ferd»: 153-168.

²⁶³ «Þá fríðaði hann veg allt út til Jörðáner ok drap raufara ok annat hernaðarfólk»: Hmkr. *Haraldr saga barðræða*, kap. 12.

²⁶⁴ For en senere innflytelse har Bjørn Bandlien diskutert hvorvidt tempelherrene spilte en roll i kong Sverres tanker rundt militære organisering, se: B. Bandlien, «A New Norse Knighthood? The impact of the Templars in Late Twelfth-century Norway», MHWCi: 175-184. For diskusjon rundt koblinger mellom St. Olav, maskulinitet og korstogsideologi, se: Bandlien, *Man or Monster*: 290-314.

²⁶⁵ *Historia Hierosolymitana*: 2.4.373-374, 3.42.763.

²⁶⁶ Den den russiske abbeden Daniel, som foretok en pilegrimsferd til Jerusalem i 1106/07, omtaler i sin reisberetning angrep på pilegrimer, se: Wilkinson, Hill, Ryan, *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*: 126, 136, 145, 156.

²⁶⁷ Den fulle tittelen på ordenes latinske navn var *Pauperes commilitones Christi Templique Salomonici*, noe som var en henvisning til at Al-Aqsa-moskeen, som korstærerne identifisert som Salomons tempel og som var ordenens første hovedkvarter.

²⁶⁸ M. Barber, *The New Knighthood. A History of the Order of the Temple*, Cambridge 1994: 1-10.

²⁶⁹ Hmkr. *Haralds saga Sigurðarsonar*, kap. 12, 34, se kommentarer s. 488; 502 om omkvedet.

²⁷⁰ Cobbs, *The Race to Paradise*: 9-36.

Mikael IV Paflagonieren (r.1034-1041).²⁷¹ Det åpnet også opp for en gjenoppbygning av Gravkirken i Jerusalem med greske midler. Kirken hadde blitt jevnet med jorden i 1009, under styringstiden til den fanatiske kalifen Al-Hakim (r.996-1021). Det er derfor mer sannsynlig at Harald ble sendt til Jerusalem av keiseren i forbindelse med gjenoppbyggingen av Gravkirken, muligens som eskorte for høytstående greske pilegrimer eller medlemmer av keiserfamilien.²⁷² Det kan kanskje være årsaken bak sagaenes påstand om at Harald hadde gitt store gaver til Gravkirken og de andre helligdommene i Jerusalem.²⁷³

Det kan se ut til at de senere sagaforfatterne transformerte Harald om til en slags proto-korsfarer, basert på sin egen samtids idealer. En liknende transformasjon skjedde ute i Europa i framstillingen av den karolingiske keiseren Karl den Store (r.800-814). Både i Frankrike og Tyskland begynte det under 1100-tallet å utvikle seg en rekke legender vedrørende Karl.²⁷⁴ Den europeiske resepsjonshistorien på 1100-tallet var således i ferd med å transformere den karolingiske keiseren om til den arketypiske, (proto-)korsfareren – som var troens forsvarer og modellen for høvisk adferd.²⁷⁵ Karl ble med det en representasjon på det ideelle lederskap, der det var forventninger om at nettopp *regum* skulle påta seg lederskapet av korstogsekspedisjoner.²⁷⁶ Karl den store dukket også opp i verkene hos enkelte norske forfattere på 1100-tallet. Theoderik Monachus omtaler blant annet keiseren i sitt historieverk om de gamle norske kongene, *Historia de antiquitate regum Norvagiensium*,²⁷⁷ der historien om Karl er nevnt rett i forkant av historien om kong Sigurds ekspedisjon til Jerusalem.²⁷⁸

Det er derfor mye som taler for at sagaforfatterne begynnelsen av 1200-tallet, i forbindelse de litterære konstruksjonene av Haralds militære bragder i Levanten, også projiserte elementer av samtidig korstogsideologi i framstillingen. Haralds undertvingelse av Jerusalem kan derfor ses som en parallell til at byen nylig var blitt erobret av Saladin i 1187 og at korsfarerne ikke hadde klart å gjenerobre den under Rikard I og Filip II. Harald framstår derfor langt på vei

²⁷¹ På norrønt omtalt som *Michael kátalaktiis*.

²⁷² Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge 1978: 64-65.

²⁷³ Hmkr. *Haraldr saga harðræða*, kap. 7.

²⁷⁴ Her er også historien om den tapre Roland, som ble utgangspunkt for «Rolands-kvadets» (*Chanson de Roland* og *Rolandslied*). Roland var den tapre ridderen som ofret seg i kampen mot muslimer i Spania og ble et idealbilde på hovisk adferd, se: M. Routledge, «Songs», OIHC: 91-111, særlig s. 92-93. Matthew Gabriele har studert endringer i framstillinger av Karl den store fra det 9. til det 12. århundre, der den eskatologiske myten om «De siste dagers keiser», som skulle dukke opp i Jerusalem og innlede Dommedag, medførte at: «Charlemagne's militant, Frankish, Christian empire prefigured the Last Emperor's; and in the eleventh century, past and future began to converge»: M. Gabriele, *An Empire of Memory: The Legend of Charlemagne, the Franks, and Jerusalem before the First Crusade*, Oxford 2011: 128, Gabriele metodiske tilnærming er såpass original at den er verdt å bemerke. Gabriele velger nemlig bevisst ikke å skille mellom historiske kilder og poetiske/litterære kilder, siden det i middelalderen ikke eksisterte slike klare skiller (s. 2). For Endetidkeiseren, se: J. Rubenstein, «Godfrey of Bouillon vs. Raymond of Saint-Gilles: How Carolingian Kingship Trumped Millenarianism at the End of the First Crusade», M. Gabriele og J. Stuckey (red), *The legend of Charlemagne in the Middle Ages: Power, Faith, and Crusade*, New York 2008: 59-76.

²⁷⁵ «[T]he sources illustrate the extent to which the memory of Charlemagne penetrated (...) literature related to crusading»: J. Stuckey, «Charlemagne as Crusader: Memory, Propaganda, and the Many Uses of Charlemagne's Legendary Expedition to Spain» i M. Gabriele og J. Stuckey (red), *The legend of Charlemagne in the Middle Ages: Power, Faith, and Crusade*, New York 2008: 137-152, sitert etter s. 148.

²⁷⁶ Housley, «Crusading and State-Building in the Middle Ages»: 291-308.

²⁷⁷ *Historia de antiquitate regum Norvagiensium* (MHN), kap. xxx.

²⁷⁸ Sverre Bagge mener at framstillingen av Karls død, som Theoderik oppfattet som den kristne idealkongen, kan leses som et varsel eller som en kontrast til den nedslående samtiden. Theoderik klager innledningsvis over forfallet og velger samtidig å avslutte verket sitt med Sigurds Jorsalfares død, se: Bagge, «Theodericus Monachus»: 113-133.

som en proto-korsfarer – en frigjører av de hellige stedene. Det berører samtidig to av kjernepunktene i Urbans korstogskall i 1095, nemlig frigjøring av folk (den østlige kirken) og de hellige stedene (Gravkirken).²⁷⁹ Frigjøringsideologi var et sentralt element i det teologiske rammeverket rundt den geistlige historieskrivingens framstilling av korstogene under store deler av 1100-tallet.²⁸⁰ Det samme gjaldt som nevnt for norske historieskriving, der Theoderik Monachus trakk inn frigjøringsteologi i framstillingen av kong Sigurds korstog. Men foruten militære elementer, knyttes også Harald til pilegrimstradisjonen. Det nevnes at han under oppholdet i *Jorsalalandet* badet i Jordan-elva: «slik som andre pilegrimer hadde for skikk».²⁸¹ Samtidig skapes det klare koblinger til de kristne helligdommene i området, der Harald under oppholdet gav store gaver (*varði stórfé*) til Herrens grav, Det hellige kors og flere andre helligdommer. Dermed koblet sagaforfatterne også Harald direkte sammen med hovedmålet for de første korsfarerne i 1099, nemlig Gravkirken i Jerusalem.²⁸²

Urban II og korstogskallet fra Clermont

Pave Urban II proklamerte det første korstoget ved Clermont, sentralt i Frankrike, i det som var en avsluttende tale for et kirkekonsil den 27. november 1095.²⁸³ Men hvordan budskapet spredde seg fra Clermont og helt ut til det norske riket i den katolske periferien er uklart.²⁸⁴ Det er ingen overleverte kilder som gir et klart svar på hvilke kommunikasjonskanaler som spredde budskapet fra Clermont til norrøne områder.²⁸⁵ Jeg vil argumentere for at korstogskallet nådde de norrøne områdene via to separate kontaktpunkter. Det ene var gjennom kontakten med De britiske øyer, særlig i forbindelse med kong Magnus Berrføtt's (r.1099-1103) to Vesterhavsekspedisjoner. Det andre kontaktpunktet var andre skandinaviske områder, i all hovedsak Danmark.

²⁷⁹ Riley-Smith, *What Were the Crusades*: 14.

²⁸⁰ Om «teologiseringen» av korstogene, se: Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 18-20, 135-152

²⁸¹ «for hann þá ut til Iordanar oc laugabi sic sem vanþi er til annarra palmarar: *Morkinskinna*, kap. 13; Hmkr. *Haraldr saga harðráða*, kap. 12.

²⁸² Fulk av Chartres beskriver hvordan korsfarerne etter erobringen av Jerusalem besøkte Gravkirken: FC, III, kap. 37.

²⁸³ Urban II hadde tidligere holdt et konsil i Piacenza i mars 1095, der utsendinger fra den bysantinske keiseren, Alexios I Komnenos (r.1081-1118), dukket opp. Enkelte historikere har sett dette som avgjørende for Urbans påfølgende initiering av korstogene, se: P. Frankopan, *The First Crusade: The call from the East*, Cambridge 2012: 87-100. For konsilene i Piacenza og Clermont, se: R. Somerville, *Pope Urban II's Council of Piacenza: March 1-7, 1095*, Oxford 2011; R. Somerville, *The councils of Urban II: Decreta Claromontensia*, Amsterdam 1972. Se også: F. Duncalf, «The Councils of Piacenza and Clermont», *AHC*, I: 220-252; D. C. Munro, «The Speech of Pope Urban II. At Clermont, 1095» i *The American Historical Review*, 11: 2 (1906): 231-242.

²⁸⁴ Den islandske annalen, *Annales regii*, nevner under 1095 at: «Vrbanus papa celebrauit concilium apud Claromontem»: *Islandske annaler*: 109, Storm daterer denne annalen til slutten av 1200-tallet (xi-xv). Informasjonen om Clermont-konsilet kan dermed stamme fra informasjon hentet fra de mange korstogskronikene som var i sirkulasjon i Europa under 1100- og 1200-tallet. I det minste én slik korstogskronike har vært kjent i Norge mot slutten av 1200-tallet. En eiernotis påført manuskriptet Pal. Lat. 1963 i Vatikanbiblioteket, vitner om at en gammelfransk oversettelse av Vilhelm av Tyrus' korstogskronike, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* (1180), befant seg i Norge på slutten av 1200-tallet. Eiernotisen henviser til Isabella Bruce (†1358) og omtaler henne som norsk dronning (1293-1299). Takk til Bjørn Bandlien som gjorde meg oppmerksom på dette manuskriptet og for at han også lot meg få lese hans artikkel om manuskriptet, se: B. Bandlien, «Fra Antiokia til Bergen: Den gammelfranske oversettelsen av Vilhelm av Tyrus' korstogskronike i Norge» (kommende).

²⁸⁵ Det ledet Riant til å hevde at det ikke var kontakt mellom den pavelige kurien og de skandinaviske områdene, men at den skandinaviske korstogsdeltakelsen var internt initiert, se: Riant, *Skandinaverns Korstog og Andagsreiser*: 48-51.

Fra Clermont til «de fjerneste øyer og hav»

Tilhørerne til Urban IIs tale bestod primært av et geistlig publikum, men nøyaktig hvor mange som var til stede ved Clermont er uvisst.²⁸⁶ Det som kommer fram av kildene om konsilets geografiske sammensetting, vitner om en klar fransk dominans. Det hadde sammenheng med at konsilet primært angikk franske forhold: hovedpunktene var reformeringen av den franske kirken og utroskapsaken til den franske kongen, Filip I (r.1060-1108).²⁸⁷ Det var dessuten klare regionale forskjeller blant de franske delegatene.²⁸⁸ Det er lite informasjon om deltagere utenifra Frankrike, men det er omtale av delegasjoner fra Italia, England, Tyskland, og så langt vest som Spania.²⁸⁹ Det er ikke kjent at skandinaviske prelater deltok.²⁹⁰

Middelalderens kommunikasjonskanaler ses ofte som primitive og underutviklet, særlig siden det ved inngangen til 1100-tallet ennå ikke hadde utviklet seg en omfattende skriftkultur i Europa.²⁹¹ Alt tyder derimot på at korstogskallet spredde seg svært raskt, over store geografiske avstander, og dypt ned i samfunnslagene. Noe som gjenspeiles i det korte intervallet fra Urban IIs tale i november, til kronikorene dokumenterer den første bølgen av korsfarere, det såkalte «folkekorstoget», som satt ut mot Jerusalem på sommeren og høsten 1096.²⁹² Hvordan budskapet ble kommunisert er vanskeligere å avdekke. Clermont-konsilet resulterte i middelalderens største massebevegelse, men det knapt overlevert dokumenter fra selve konsilet eller fra hvordan korstogsforkynnelsen foregikk i etterkant.²⁹³ De få dokumentene som eksisterer er fragmenter fra enkelte av konsildekretene,²⁹⁴ blant annet biskop Lambert av Arras beskrivelse av dekretet angående korstoget. Det påla at: «enhver som av hengivenhet alene, og ikke for å vinne ære eller penger, reiser til Jerusalem for å befri Guds kirke, kan med denne reisen innfri alle pålagte

²⁸⁶ Numeriske overslag av folkemasser i kilder fra middelalderen er generelt problematiske. Det er store variasjoner i kildene om antall delegater på Clermontkonsilet, samtidig kompliseres situasjonen av at delegater tilsynelatende kom og gikk under hele konsilet, se: Duncalf, «The Councils of Piacenta and Clermont»: 236. For en oversikt over kjente deltakere, se: R. Somerville, «The Council of Clermont (1095), and Latin Christian Society», *Archivum Historiae Pontificiae*, 12 (1974): 55-90, spesielt s. 62-82.

²⁸⁷ Filip I hadde i 1092 sendt bort sin første kone, Bertha av Holland, og tatt til ekte Bertrada av Montfort, konen til grev Fulk IV av Anjou. Siden begge fortsatt var gift på hver sin kant, ble Filip anklaget for bigami. I 1094 ble han ekskommunisert av erkebiskop Hugo av Lyon. En appell fra Filip om å løfte bannet ble droftet på Clermontkonsilet, men ettersom Filip nektet å skille seg fra sin nye kone, endte saken med at Urban og konsilet gjentok ekskommunikasjonen.

²⁸⁸ Den engelske kongen William II Rufus, hadde lagt ned forbud for å hindre at medlemmer av den engelske geistligheten deltok på konsilet, noe som skyldes kongens dårlige relasjoner til pavemakten. Det er derimot ingenting som tyder på at den franske kongen la ned likende forbud, se: Duncalf, «The Councils of Piacenta and Clermont»: 236.

²⁸⁹ Somerville, «The Council of Clermont (1095), and Latin Christian Society»: 71.

²⁹⁰ Den norske kirkeprovinns var i likhet med alle de nordiske kirkeprovinsene, på dette tidspunktet fortsatt underlagt det tyske erkesetet Hamburg-Bremen. Det er ikke nevnt at tyske prelater derfra deltok på konsilet.

²⁹¹ Guibert av Nogent gir i sin selvbiografi (*Monodiae*) fra omkring 1115, et fascinerende innblikk i endringene i lærdomsmonstret rundt 1100, se: Guibert av Nogent, *Monodies and On the Relics of Saints: The Autobiography and a Manifesto of a French Monk from the Time of the Crusades*, overs. J. McAlhany og J. Rubenstein, London 2011. Standardverket om utviklingen av en europeisk skriftkultur i høy middelalderen, er fortsatt Michael Clanchys studie, se: M. T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, 3. utg., Chichester 2013.

²⁹² Mange av disse kom fra tyske områder og er blant annet utfyllende omtalt av Albert av Aachen, som tilskrev helse korstoget til Peter Eremiten, se: AA: 2-5, 28-29, 12-33, 36-39, 42-45, 48-49. «Folkekorstoget» var av en betydelig størrelse. John France har anslått at det bestod av omkring 28 000 fotsoldater og 700 riddere, se: France, *Victory in the East*: 136. Om Peter Eremiten, se: C. Morris, «Peter the Hermit and the Chroniclers», J. Phillips (red), *The First Crusade: Origins and Impact*, Manchester 1997: 21-34. Se også: C. Morris, «A hermit goes to war: Peter and the origins of the First Crusade», *Studies in Church History*, 22 (1985): 79-107.

²⁹³ Et paveleg arkiv ble ikke etablert for under Innocens III (r.1198-1216) og kildematerialet er svært fragmentarisk for perioden for dette.

²⁹⁴ Det gjelder teksten til to av dekretene og en beskrivelse av et tredje, samt en senere referanse til en paveleg bestemmelse vedtatt på konsilet angående statusen til kirkene i de erobrede områdene: Somerville, *The councils of Urban II*: 74, 124. Se også: L. Riley-Smith og J. Riley-Smith, *The Crusades: Idea and Reality, 1095-1274*, London 1981: 37; Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 15.

botsøvelser».²⁹⁵ Andre kilder er referanser til korstoget i tre av fire brev Urban II sendte etter konsilet.²⁹⁶ Det som derfor er kjent om Clermont-konsilet og spredningen av korstogskallet i den påfølgende perioden, stammer i hovedsak fra senere narrative kilder, særlig den gruppen av kronikører som skrev om korstoget i etterkant av erobringen av Jerusalem.

Mangelen på overleverte dokumenter gjør det utfordrende å avdekke hvordan korstogsbudskapet ble kommunisert over så store del av Europa med tidens relativt beskjedne kommunikasjonskanaler. Kronikørene nevner ofte hvem som tok korset og ikke hvordan de fikk høre om det. Enkelte bevarte brev og referanser til andre, kan tyde på at mye skjedde via aural kommunikasjon – enten som en følge av høytopplesning av pavelige brev eller gjennom prekener.²⁹⁷ Standardiseringen av korstogsforkynnelse – «korssaken» (*negotium crucis*) – skjedde gradvis, og egne korstogsmanualer dukket først opp omkring 1200.²⁹⁸ Spredningen av korstogskallet ble ytterligere komplisert av at Urban II ikke hadde en egen korstogs-terminologi, eller tidligere praksis, å henvise til. De mange bibelsitatene gjengitt av en rekke kronikører tyder på en nærmest slagordlikende bruk.²⁹⁹ Et av de hyppigst siterte bibelversene var fra Matteus-evangeliet: «Om noen vil følge etter meg, må han fornekte seg selv og ta sitt kors opp og følge meg».³⁰⁰ Dette understreket den åpenbare korsmetaforen om at korsfarere påtok seg Kristi kors, men essensen av korstoget ble oppsummert i kampropet: «Gud vil det!».³⁰¹ Samtidig var den pavelige autoritet og myndighet over korstogsbevegelsen ennå ikke fullstendig formalisert tidlig på 1100-tallet, slik at flere lokale geistlige selv tok initiativ til å proklamere nye korstog.³⁰²

²⁹⁵ «Quicumque pro sola deuotione, non pro honoris uel pecunie adeptione, ad liberandam ecclesiam dei Ierusalem profectus fuerit, iter illud pro omni penitentia reputetur»: Somerville, *The councils of Urban II*: 74 (min norske oversettelse).

²⁹⁶ Et av brevene var adressert til alle troende i Flandern, to andre var til pavens støttespillere i Bologna og til benediktinermunker i Vallombrosa, i Toscana, mens et fjerde brev angikk forhold på Iberia, se: H. Hagenmeyer, *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100*, Innsbruck 1901: 136-137; 137-138. Brevene er trykt i engelske oversettelse: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades*: 37-40. Orderik Vitalis nevner at flere normanniske biskoper ikke hadde anledning til å stille på konsilet og sendte brevsendinger som unnskyldte fraværet. De fikk i retur den pavelige velsignelsen og synodebrev (*simodales epistolas*), der korstoget ble gjort kjent: OV IX: 18-21.

²⁹⁷ Det er flere kildekritiske problemer ved at samtlige øyenvitneskildringer er skrevet ned først i etterkant av den vellykkede erobringen av Jerusalem i 1099. Minnet av talen er derfor – bevisst eller ubevisst – påvirket av forfatterens egne tolkninger av korstoget, i lys av at den vellykkede erobringen ble tolket som et uttrykk for gudommelige vilje. For en engelsk oversettelse av fire sentrale øyenvitneskildringer, fra Fulk av Chartres, Robert av Reims, Guibert av Nogent og Baldrik av Bourgueil, se: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades*: 40-53. Se også flere av bidragene i Bull og Kempf, *Writing the Early Crusades*.

²⁹⁸ Maier, *Crusade propaganda and ideology*: 3-16. Se også: P. J. Cole, *The preaching of the crusades to the Holy Land, 1095-1270*, Cambridge 1991.

²⁹⁹ Korstogspropaganda fikk også et kunstnerisk uttrykk, slik som innen *bible moralisée*-sjangeren, der bibellustrasjoner framstilte korstogsvirksomhet og skapte en allegoriske sammenhenger med bibelteksten, se: C. T. Maier, «The *bible moralisée* and the crusades», ECWA: 209-222.

³⁰⁰ Matt 16:24 og Luk 14:27, men også likende bibelsitater (Matt 10: 38; 19:29) er gjengitt i flere av øyenvitnebeskrivelsene, se: GF: 1; BB: 16; RR: 82. Baldrik av Bourgueil sammenliknet korsfarerne med Josef av Arimathea, som tok Kristus ned fra korset, se: BB: 101. Ekkehard av Aure sammenliknet dem med Simon av Kyrene, som bar Kristi kors opp Golgata, se: EA: 39.

³⁰¹ Etter at Urban II var ferdig med sin tale skal folkemengden har ropt ut «Deus vult!» («Gud vil det!»), se: RR: 81.

³⁰² Et eksempel på at det ferdig var et uavklart spørsmål kommer fram av et anonymt brev fra Magdeburg fra omkring 1108, der erkebiskopen proklamerte korstog mot erkestiftets hedenske naboer. Det er gjerne antatt at dette brevet ble skrevet av en flamsk klerk i kretsen rundt erkebiskopen av Magdeburg og at det var en appell til en rekke vestlige fyrster og prelater, særlig grev Robert II av Flandern (r.1093-1111), en veteran fra det første korstoget, se: G. Constable, «The Place of the Magdeburg Charter of 1107/08 in the History of Eastern Germany and of the Crusades», F. J. Felten og N. Jaspert (red), *Vita religiosa im Mittelalter. Festschrift für Kaspar Elm zum 70. Geburtstag*, Berlin 1999: 283-299, oversettelse s. 296-299. Se også: I. Fønnesberg-Schmidt, *The popes and the Baltic crusades, 1147-1254*, Leiden 2007: 29-30. For brevet i en engelsk oversettelse, se: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades*: 76-77.

Korsfarenes motiver – kulturelle eller materielle faktorer?

Historikere er klar over at religion ikke var den eneste årsaken til at mennesker dro på korstog og at korstogene betydde ulike ting for ulike mennesker. Korstogsbevegelsen må ses som en speiling av det samfunnet den var et produkt av.³⁰³ Det er verdt å trekke fram to sentrale trekk ved den katolske kulturen i det 11. og 12. århundre: for det første at religionen svært kollektivt og for det andre at periodens fanatiske besettelse og bekymring for konsekvensene av synd, nesten ikke kan overdrives.³⁰⁴ Det første punktet innebar at frafall fra kristendommen eller kjetteri ikke var en privatsak, men stod i fare for å påvirke hele samfunnets *equilibrium*.³⁰⁵ Det andre punktet innebar at mennesker konsekvent drev selvgranskning og var bevisst sin egen utilstrekkelighet. Den katolske kirkens botssystem la opp til en stor grad av offentlig bekjennelse av synd og framvisning av anger og bostutøvelse.³⁰⁶ Det første korstoget oppstod derfor i en tid der lekmenn var svært sensitive for kollektivt press; besatt av tanken på synd; og der åndelig velferd handlet om å utføre positive handlinger.³⁰⁷

Det betyr ikke at sosioøkonomiske faktorer ikke var en viktig del av korstogene og pavemakten hadde selv gode grunner til å bruke korstoget for å fremme eller utvide kravet om pavelige overherredømme, både overfor den ortodokse kirken³⁰⁸ og verdslige herskere i Europa.³⁰⁹ En framstilling av korstogene som pavelig *Realpolitik* undervurderer imidlertid foretakets altruistiske dimensjon, der et sentralt premiss i Urban IIs appell var å komme andre kristne til unnsetning.³¹⁰ Clermontdekret la, foruten penger, spesifikt ned forbud mot å delta på korstog for å vinne ære, noe som vitner om det permanent spenningsforholdet mellom kollektive (religion) og personlige (ære) ambisjoner ved korstogene. Korstog ble tidlig en integrert del av idealene i den framvoksende høviske ridderkulturen i det 12. århundre og forble en arena for å framvise og vinne ære gjennom hele middelalderen.³¹¹

Det er derimot behov for en revisjon av det materielle motivaspektet bak den norrøne korstogsdeltakelse. Materialistiske forklaringsmodeller har ledet historikere til å plassere kong Sigurds Jerusalemferd innenfor en kontekst med den eldre praksisen med viking- og

³⁰³ «Crusading did not make western Europa a violent place; violent Europe created crusadings»: C. Tyerman, «What the Crusade Meant to Europe», P. Linehan og J. L. Nelson (red), *The Medieval World*, London 2001: 131-145, sitert etter s. 134. Se også: M. Bull, «Origins», OIHC: 13-33.

³⁰⁴ «The short earthly life of man was lived under the shadow of the question of his eternal fate, to an extent which can hardly be exaggerated»: G. Tellenbach, *The Church in Western Europe from the Tenth to the Early Twelfth Century*, overs. T. Reuter, Cambridge 2000: 91-134, her sitert etter s. 97. Helvete fikk på 1100-tallet dessuten et eget «venterom», Skjærsliden, noe som forsterket kirkens sosiale kontroll ytterligere, se: J. Le Goff, *The Birth of Purgatory*, overs. ved A. Goldhammer, Chicago 1986: 130-153. For en kortfattet oversikt over utviklingen av botssystemet, se: J. H. Lynch og P. C. Adamo, *The Medieval Church: A Brief History*, 2. utg., Abingdon 2014: 294-297. For utviklingen fram mot år 1000, se: P. Brown, *The Rise of Western Christendom*, 2. utg., Malden 2003.

³⁰⁵ Det la også grunnlaget for et mer intolerant klima overfor minoriteter og kjettere innad i Europa fra omkring 1100, se: R. I. Moore, *The first European revolution, c. 970-1215*, Oxford 2000.

³⁰⁶ «[P]enance was attached to external acts rather than to internal state of mind»: C. Morris, *The Discovery of the Individual 1050-1200*, Toronto 2012: 74, et passim. I løpet av 1100- og 1200-tallet ble derimot bekjennelse i økende grad en privatsak, men bostutøvelse kunne fortsatt være en svært offentlig affære (jfr. Henrik II), se: Lynch og Adamo, *The Medieval Church*: 296-297.

³⁰⁷ Bull, «Origins»: 25-26.

³⁰⁸ For relasjonene mellom den latinske og den ortodokse kirken i forkant av korstoget i 1095, se: Frankopan, *The First Crusade*: 13-25.

³⁰⁹ T. S. Asbridge, *The First Crusade: A New History*, New York 2004: 19-21.

³¹⁰ Samtlige øyenvitnebeskrivelsene av Clermont-talen, vektlegger at Urban II understreket de kristnes lidelser i øst og behovet for å komme sine trosbrødre til unnsetning, se: Riley-Smith, «Crusading as an Act of Love»: 177-192.

³¹¹ R. W. Kaeuper, *Holy Warriors: The Religious Ideology of Chivalry*, Philadelphia 2009. Se også: M. Keen, *Chivalry*, New Haven 1984: 44-63.

plyndringsmotiverte utferder,³¹² men fravær av en klar presisering har også ført til en inkonsekvent framstilling.³¹³ For å skjære over den gordiske knuten vil jeg hevde at kong Sigurds ekspedisjon til Jerusalem ikke representerte en kontinuitet med de foregående plyndringstoktene fra Skandinavia, men representerte et nytt fenomen i norsk historie.

For å kunne analysere de ulike motivaspektene i kildematerialet, er det nødvendig å introdusere et analytisk apparat som er i stand til å skille mellom ulike motiv og årsaksforklaringer. Den franske historikeren Jean Flori har, på bakgrunn av ledende forklaringer i den senere korstogshistoriografien, forsøkt å skille motivene inn i ulike kategorier.³¹⁴ Flori skiller mellom fire hovedkategorier, som hver har flere underkategorier: åndelige motiv (pilegrimsferd og syndsforlatelse, hellig krigføring, martyrium), sosioreligiøse motiv (religiøs solidaritet, eskatologi, konvertering av vantro), sosioøkonomiske motiv (verdslig ære, vasall- og familiesolidaritet), og det han kaller «psykologiske» motiv (karisma og psykologisk press). Det kan naturligvis ikke forventes at alle disse kategoriene vil være like godt representert i kildematerialet. Sagallitteraturen er for eksempel dårlig egnet for å si noe om den enkelte deltakeres individuelle motiv og det kan heller ikke utdypes med donasjonsbrev eller likende dokumentariske kilder. Floris kategorier må derfor ses som et generelt utgangspunkt for en drøfting av de ulike motivaspektene i de ulike kildene.

Ringer i vannet: rekruttering og spredning av korstogeskallet

Kjerneområdet for rekrutteringen til det første korstoget var hovedsakelig franske områder. Det hadde sammenheng med Urban IIs egen bakgrunn, som egentlig het Eudes (Odo) de Langery og kom fra en laverestående adelsfamilie fra Champagne-distriktet, men også at paven etter konsilet foretok en rekrutterings-turné og rundreise av det sentrale og sørlige Frankrike.³¹⁵ Det hele var lagt opp etter en nøye planlagt rute og paven hadde informert flere av de mektigste fyrstene i regionen om sine planer på forhånd.³¹⁶ Det var som en følge av et rådende syn blant mange av de tidlige kronikørene, som i stor grad var fra franske områder, at frankerne var «Guds utvalgte folk»

³¹² Et eksempel er Claus Krag, som ved flere anledninger har referert til kong Sigurds utferd som et korstog, men ikke konsekvent og derfor også som et sent vikingtokt (*viking voyage*), se: C. Krag, «The early unification of Norway», K. Helle (red), *The Cambridge history of Scandinavia*, vol. 1, Cambridge 2003: 184-201. Se også: C. Krag, *Norsk historie fram til 1319*, Oslo 2000: 76-77. Hos Sverre Steen er det hele snudd på hodet, der korstogene innbar at: «Vest- og Syd-Europa fikk ved korsferdene sine vikingetog; for Norden blev de en fortsettelse av vikingetogene til til nye land som få før hadde gjestebø: S. Steen, *Ferd og fest: reiseliv i norsk sagatid og middelalder*, Oslo 1942: 119.

³¹³ For en oversikt over viking-begreps etymologiske opphav, se: J. H. Lind, «'Vikinger', vikingetid og vikerromantik», *KUML 2012: Årbok for Jysk Arkæologisk Selskab* (2012): 151-169.

³¹⁴ J. Flori, «Ideology and motivations in the first crusade», H. J. Nicholson (red), *Palgrave Advances in the Crusades*, Houndsmills 2005: 15-36.

³¹⁵ Urban II var den første paven på nær femti år til å krysse Alpene (den forrige var pave Leo IX, r- 1049-1054), se: Somerville, «The Council of Clermont (1095), and Latin Christian Society»: 57. For en oversikt over områder Urban besøkte, se: A. Becker, *Papst Urban II (1088-1099)*, 3. vols., Stuttgart/Hannover 1964-2012, II: 435-457.

³¹⁶ Raymond IV av St. Gilles (†1105), greve av Toulouse og en av lederne på det første korstoget og synes å ha vært informert i forkant av Clermontkonsilet. Han var en aktiv støttespiller av den kirkelige reformbevegelsen og tilhørte et nettverk av pavelige støttespillere, så såkalte *fideles Sancti Petri*, se: N. Housley, *Fighting for the Cross: Crusading to the Holy Land*, New Haven 2008: 45-46.

og «de nye israelitter».³¹⁷ Det er likevel misvisende å se på det første korstoget som utelukkende et fransk foretak, snarere ble den universelle karakteren ved foretaket understreket hos majoriteten av de samtidige kronikører. Kronikører på begynnelsen av 1100-tallet omtalte derfor hvordan budskapet spredde seg som ringer i vannet fra de katolske kjerneområdene, videre utover i kristenheten, og helt ut til de nylig konverterte avkrokene av Europa.

Det framgår av kildene at svært mange i Vest-Europa var klar over at noe var i emning i 1090-åra, til tross for at ingen av Europas mektigste monarker var involvert i det første korstoget.³¹⁸ Abbed Guibert av Nogent (†1124) skrev at nyhetene om korstoget spredde seg uten prestenes forkynnelse, men fra person til person gjennom tale og eksempel ved å binde seg til å reise til Jerusalem. Guibert henviste til en bibelreferanse, fra Salomos ordspråk: «Gresshoppene har ingen konge, enda rykker de fram i formasjon».³¹⁹ En rekke kronikører omtalte korstogskalets popularitet. Enkelte gjorde det i nokså generelle vendinger med henvisninger til at deltakere strømmet til fra mange land og mange folkeslag, mens andre som var bedre informert var mer presise. Mange av disse skildringene må ses som bevisste overdrivelser, enten for å framheve kirkens innflytelse eller som litterært krydder.

De latinske kronikører på kontinentet brukte ofte slike regionale fellesbetegnelser eller andre upresise kategorier, slik som for eksempel *Galli*, som kunne inkludere flere ulike etniske grupper som *Franci*, *Aquitani*, *Normanni*, *Britones* og *Flandri*.³²⁰ Guibert av Nogent framholdt at korstogskalet i utgangspunktet var rettet mot den franske nasjonen (*gens Francorum*), men understreket samtidig at også andre kristne nasjoner var representert. For å demonstrere hvor langt ut i periferien kallet gikk, flettet han inn en liten anekdote om en gruppe skotske korsfarere.³²¹ I sammenhengen med skottene dukket det imidlertid også opp andre kuriøse og barbarisk folkeslag:

Med Gud som mitt vitne, jeg sverger at jeg hørte at noen barbariske folkeferd, fra hvor vet jeg ikke, ble drevet til vår havn. Deres språk var så uforståelig at da det feilet dem, gjorde de korsets tegn med fingrene. Med disse gestene viste de hva de ikke kunne indikere med ord, at de på grunn av sin tro, dro ut på denne reisen.³²²

Guibert identifiserer ikke hvor dette «barbariske folkeferdet» kom fra, men siden de som enda mer perifere enn de skotske korsfarerne, er det er ikke utenkelig at de kan ha vært skandinaver.

³¹⁷ En rekke gjengivelser av Urbans tale framhever at paven omtalte frankerne som «de nye israelitter». Robert av Reims nevnte allerede i sin *prologus* at frankerne var guds utvalgte («Francorum beata gens cuius est Dominus Deus ejus, populus quem elegit in hereditatem sibi»); RR:77. Hos andre av tidlige korstogskronikørene kom det klart fram allerede i titlene, slik som den anonyme *Gesta Francorum* («Frankernes gjerninger») og Guibert av Nogents verk, *Gesta Dei Per Francos*, «Guds gjerninger gjennom frankerne».

³¹⁸ Både Filip I av Frankrike og Henrik IV var ekskommunisert, mens William Rufus av England hadde et svært dårlig forhold til pavemakten.

³¹⁹ Ordsp. 20:27. GN (*Deeds of the Franks*): 29.

³²⁰ Bull, «Lay Enthusiasm for the First Crusade»: 360.

³²¹ Antakelig var framstillingen av skottene ment som et eksotisk innslag og styrt av en dikotomi for å portrettere skottene innenfor nokså stereotypiske vendinger som «barbare» i sammenlikning med de «siviliserte» franskmennene, og Guibert omtaler derfor også skottene som: «brutale i sitt eget land, men ukrigeriske alle andre steder» for han legger ut om deres kuriøse bekleddning.

³²² GN (her basert på den engelske utgaven: *The Deeds of God through the Franks*: 29, min norske oversettelse).

Det er uansett verdt å merke seg at Guibert inkluderte en slik referanse, siden intensjonen hans var å demonstrere at korstoget i hovedsak var et fransk foretak.³²³

Det samme synet på korstogets universale karakter ble også understreket av kronikører utenfor franske områder. I de anglo-normanniske områdene skrev for eksempel kronikøren Orderik Vitalis (†1142), at nyheten om pave Urban IIs tale gikk ut over «hele verden» (*per totum orbem*), og at: «denne tordenstormen kunne heller ikke unngå å nå England og de andre øyene i havet, selv om store havdyp skilte dem fra resten av verden».³²⁴ Den sistnevnte referansen til «øyer ute i havet», som var adskilt av store havdyp, synes å være en klar referanse til Skandinavia. Likende bemerkninger forekom også hos andre kronikørene. Den engelske kronikøren William av Malmesbury (†ca.1143), inkluderte en bolk om det første korstoget i sitt verk om de engelske kongene, *Gesta Regum Anglorum* (ca.1120). William forteller her hvordan pавens korstogskall hadde medført at jorder ble lagt helt øde og at byer stod tomme, siden alle hadde reist ut for å befri Jerusalem.³²⁵ Den leder fram til en av de mest siterte passasjene når det gjelder utbredelsen av korstogskallet, i det William hevdet at: «tiden var kommet for waliseren til å oppgi sin jakt i skogen, skotten tok avskjed med sitt kompaniskap med lus, dansken avsluttet sitt drikkelag og nordmannen forlot sin diett av rå fisk».³²⁶ Williams beskrivelse bygger på overdrivelser og stereotypiske framstillinger av andre, ikke-engelske folkeslag, men er igjen et samtidig vitnemål om korstogets universelle appell.³²⁷

Den tyske kronikøren Albert av Aachen († etter 1120), som skrev omkring tjue år før Orderik, nevner i sitt historieverk om det første korstoget, *Historia Ierosolimitana* (ca. 1119), at Urbans tale mobiliserte korsfarere og pilegrimer fra: «kongedømmet til frankerne, så vel som fra Lothringen, og på samme tid folk fra tyskere og engelskmenn og fra kongeriket til danene».³²⁸ Han omtalte også en storstilt flåte som ankom det latinske kongedømmet i 1106.³²⁹ Ifølge Albert var skipene større busser (*buzas*) og fraktet nærmere 7000 korsfarere fra England, Danmark, Flandern og Antwerpen.³³⁰ Alberts referanse til «dansker» (*Danorum*) kan også ha inkludert andre skandinaver. I de europeiske, så vel som de norrøne kildene, kunne «dansk» være en merkelapp for alle som snakket med «dansk tunge», som inkluderte nordmenn, islendinger og svensker.³³¹ Den tyske biskopen og historikeren, Otto av Freising (†1158) skrev om det første korstoget

³²³ Ikke bare går det fram av Guiberts tittel, men også i en anekdote, der han forteller om hvordan han fornærmet en tysk erkekiakon fra Mainz, ved å påpeke at tyskerne, ifølge Guiberts mening, ikke hadde bidratt stort til korstoget, se: GN: 108-109.

³²⁴ «Ingens nempe illud tonitruum Angliam quoque aliasque maritimas insulas nequivit latere. licet undisoni maris abissus illas remoueat ab orbem»: OV, IX: 30-31 (min norske oversettelse).

³²⁵ WM, IV, kap.348.2

³²⁶ «Tunc Walensis unenationem saltuum, tunc Scottus familiaritatem pulicum, tunc Danus continuationem potuum, tunc Noricus cruditatem reliquit piscium»: WM, IV, kap. 348.2 (min norske oversettelse).

³²⁷ For spørsmål om framstillinger av skandinaver i europeiske narrative kilder, se: T. Foerster, *Vergleich und Identität: Selbst- und Fremdentung im Norden des hochmittelalterlichen Europa*, Berlin, 2009: 63-64.

³²⁸ «...tam ex regno Francie quam Lotharinge, terre Theutonicorum, simul et Anglorum, et ex regno Danorum»: AA: 8-9.

³²⁹ AA: 718-719.

³³⁰ «...plurima multitudo naualis exercitus catholice gentis Anglorum, circiter sptem milia, nauibus quas buzas appellant, cum cetera manu de regno Danorum, Flandrie et Antwerp»: AA: 718.

³³¹ I Skandinavia var «danska tungu» en vanlig referanse til alle de skandinaviske språk, se: Fritzner, *Ordbok over det gamle norske Språk*, I: 237.

(ca.1145), men bygde i stor grad på Ekkehard av Aures (†1123) eldre verk *Hieroslymitana*.³³² Otto allikevel lenger enn Ekkehard i sin framstilling av spredningen av Urbans budskap, som han påstod nådde: «også de som holdt til på øyene i havet og de fjernest hav». ³³³ Igjen en mulig referanse til Skandinavia.

De britiske øyer og kontaktpunktene til korstogsbevegelsen

For De britiske øyer er det vanskelig å finne spor etter aktiv pavelig promotering av korstogene før omkring midten av 1100-tallet, der det i England blir mer markant under styringstiden til Henrik II (r.1154-1189) og pontifikatet til Alexander III (r.1159-1181).³³⁴ For Englands vedkommende hevder historikeren Kathryn Hurlock at selv om nyheten om korstoget nådde England relativt raskt, var den direkte rekrutteringen av korsfarere fra disse områdene nesten ikke-eksisterende før 1128.³³⁵ Årsaken til den manglende responsen i England var de dårlige relasjonene mellom pavemakten og de normanniske kongene av England, særlig under William Rufus (r.1087-1100). De mange referansene til engelskmenn eller mer eksotiske elementer, som skotter, walisere eller andre folkeferd fra den kristne periferien, vitner likevel om en viss respons, selv om den var utenfor kongemaktens sfære. Flere kilder indikerer at engelske korsfarere fant veien til Jerusalem relativt raskt. Albert av Aachen nevner blant annet at det i 1102 var en flåte på over 200 skip ankret opp utenfor Jaffa, og at enkelte av disse skipene var under ledelse av Hardin (*Hardinnus*) av England.³³⁶ Flere navngitte engelskmenn er dessuten omtalt å ha dratt til Det hellige land de første tiårene etter Jerusalems erobring i 1099.³³⁷

På de britiske øyer spredde nyheten om korstoget seg også helt opp til Skottland. Foruten Guiberts omtale av de rustikke, skotske korsfarerne som ankom Frankrike, er det også andre kronikørene som referer til at skotter deltok, blant annet Fulk av Chartres, som selv hadde førstehåndskjennskap til hendelsene han beskrev og som selv deltok på det første korstoget.³³⁸ En mer indirekte forbindelse er også mulig å finne blant lederskapet til korstoget. Hertug Robert av Normandie (r.1087-1106), som var en av lederne i den langt bedre organiserte korstogskontingent (den såkalte «andre bølgen»)³³⁹ som bestod av en rekke normanniske og franske magnater, hadde forbindelser til Skottland.³⁴⁰ Den skotske historikeren Alan Macquarrie

³³² Likened bemerkninger hos Ekkehard, se: EA: 15-16.

³³³ Otto of Freising, *The Two Cities. A Chronicle of Universal History to the year 1146 A.D.*, overs. C. C. Mierow, A. P. Evans og C. Knapp, New York 1966: 406 (min norske oversettelse).

³³⁴ S. Lloyd, *English Society and the Crusade, 1216-1307*, Oxford 1988: 9-10; Tyerman, *England and the Crusades*: 36-56.

³³⁵ Hurlock, *Britain, Ireland and the Crusade*: 31. Andre sentrale studier av den engelske responsen og deltakelsen i det første korstoget: Tyerman, *England and The Crusades*: 1-35, spesielt s. 24-31. For tilsvarende om de skotske områdene, se: Macquarrie, *The Impact of the Crusading Movement in Scotland*: 50-60.

³³⁶ AA: 648-651.

³³⁷ For en oversikt, se: Tyerman, *England and the Crusades*: 24-32.

³³⁸ Fulk referer til skotsk tilstedeværelse i forbindelse med beleiringen av Antiokia sommeren 1097, se: FC, XIII: IV.

³³⁹ Riley-Smith, *The Crusades. A Short History*: 20-37.

³⁴⁰ Roberts deltakelse i korstoget er blant annet omtalt av Orderik Vitalis: OV, V, et passim.

mener det derfor er sannsynlig at skotske korsfarerne kan ha vært en del av den kontingenten av kortogshæren som stod under ledelse av Robert.³⁴¹ Men nyheten om korstogskallet spredde seg også ut til deler av de britiske øyene som var en del av den norske kongemaktens interessesone.

Den latinske krøniken om de norrøne kongene av Crovan-dynastiet på Man, *Chronica regnum Mannie et Insularum*, er en verdifull om enn noe senere kilde, til hvordan korstogskallet nådde den norrøne kultursfæren.³⁴² Krøniken nevner at etter at kong Godred Crovan døde en gang på midten av 1090-åra, overtok tre av sønnene hans, Lagman, Harald og Olaf, styringen på Man.³⁴³ Den eldste av brødrene, Lagman, gjorde derimot et kupp like etter at brødrene var kommet på tronen og regjerte deretter alene i syv år. På grunn av kuppet brøt det ut en langvarig konflikt mellom Lagman og den yngre broren, Harald, men konflikten endte med at sistnevnte ble tatt til fange, blindet og kastret. Ifølge krøniken ble imidlertid Lagman så plaget av skyldfølelse for lemlestelsen av broren, at valgte å abdisere fra tronen. Avslutningsvis nevner krøniken at Lagman: «merket med Herrens kors valgte (...) å foreta en pilegrimsferd til Jerusalem, men døde på veien dit».³⁴⁴

Kronologien er på dette tidspunktet i krøniken nokså uoversiktlig, og det er vanskelig å stadfeste nøyaktig når Lagman dro avgårde mot Jerusalem. Godred Crovans død dateres ofte til 1095 og dersom sagaens opplysninger om at Lagmans styringstid var på syv år, betyr det at utferden må ha skjedd en eller annen gang omkring 1101 eller 1102. Det plasserer Lagmans utferd midt i den såkalte «tredje bølgen» av det første korstoget, som bestod av korsfarere som ennå ikke hadde oppfylt sine avlagte løfter (eller hadde desertert fra ekspedisjonen i 1096) og disse dro ut fra Europa i 1101/1102.³⁴⁵ Krøniken synes for øvrig å være godt informert om hendelser underveis på det første korstoget,³⁴⁶ og det faktum at krøniken eksplisitt referer til at Lagman var iført «Herrens kors» (*signo cruce*), synes å ha en klar konnotasjon til det korsmerket som allerede tidlig på 1100-tallet var blitt et markant kjennetegn på korsfarere.³⁴⁷ Alan Macquarrie setter Lagmans utferd i sammenheng med korstogsrekruttering i England ved påsketider 1096, og hevder Lagmans følge slo seg sammen med Robert av Normandie.³⁴⁸ Kronologien synes imidlertid å tale imot en slik sammenheng og at det er mer sannsynlig at Lagman dro ut senere, enten da i 1101 eller 1102.

³⁴¹ Macquarrie, *The Impact of the Crusading Movement in Scotland*: 18-19.

³⁴² Krøniken er sannsynligvis skrevet i andre halvdel av 1200-tallet. Det er mulig at krøniken er blitt til ved klosteret Rushen omkring år 1260, på bestilling fra den siste regjerende kongen fra Crovan-dynastiet, Magnus Olafsson (r.1252-1265), men forfatteren er ikke kjent, se: *Chronicles of the Kings of Man and the Isles [Chronica regnum Mannie & Insularum]*, 3. utgave, ved G. Broderick, Douglas 2004: vi.

³⁴³ *Chronicles of the Kings of Man and the Isles*, f.33v.

³⁴⁴ «...signo cruce dominice insignitatus iter ierosolimitatum [i.e. ierosolimitanum] arripuit quo & mortuus est»: *Chronicles of the Kings of Man and the Isles*: f.33v.

³⁴⁵ Riley-Smith, *The Crusades*: 34-36. Se også: A. Mulinder, «Albert of Aachen and the Crusade of 1101», A. Murray (red), *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies 1095-1500*, Turnhout 1998: 69-77.

³⁴⁶ Krøniken omtaler korsfarernes erobring av Antiokia i 1098: «Anthiochia a christianitas capta est»: *Chronicles of the Kings of Man and the Isles*: f.34r.

³⁴⁷ Markowski, «Crucesignatus»: 157-165.

³⁴⁸ Macquarrie, *The Impact of the Crusading Movement in Scotland*: 57.

Lagmans Jerusalemferd er ikke den eneste koblingen mellom Vesterhavsoyene og Det hellige land i middelalderen,³⁴⁹ men historien er særlig av interesse på grunn av de samtidige koblingene mellom kongene på Man og den nylig installert jarlen på Orknøyene, nemlig Sigurd Magnusson.³⁵⁰ Sigurd ble ifølge de norrøne sagaer innsatt som jarl på Orknøyene av sin far, kong Magnus Berrføtt (r.1093-1103), under sistnevntes Vesterhavsekspedisjon i 1098. De norrøne kildene har i den sammenhengen en annen framstilling av begivenhetene vedrørende hendelsene på Man, enn framstillingen i den manske krøniken. Ifølge *Orkneyinga saga* dro nemlig kong Magnus også til Man, hvor han tok den nevnte Lagman til fange og innsatte sin sønn, Sigurd, som konge der.³⁵¹ Hvorvidt den norrøne sagaversjonen eller den manske krønikens framstillinger av begivenhetene er korrekt eller ikke, endrer for så vidt ikke for at Lagman kan ha reist til Jerusalem.³⁵² Et mulig scenario er at Lagman fikk tillatelse til å dra på pilegrimsferd av kong Magnus, mot at han sverget på aldri å returnere tilbake til Man. Historien om Lagman skaper uansett en direkte kobling mellom korstogskallet på de britiske øyer og en senere korsfarer, nemlig Sigurd Magnusson.

Det er også andre mulige kontaktpunkter mellom Magnus Berrføtts Vesterhavskampanjer og miljøer der korstogsrelatert tankegods kom til uttrykk.³⁵³ Norrøne sagaer nevner at kong Magnus holdt slag mot to normanniske jarler, «Huge Prude» og «Huge Digre», like utenfor Anglesey på nordvest-kysten av Wales.³⁵⁴ Orderik Vitalis bekrefter historien og nevner at de to normannerne var Hugo av Montgomery og Hugo av Avranches.³⁵⁵ Hugo av Avranches (†1101), var jarl av Chichester og hadde kommet til England med William Erobreren.³⁵⁶ Det var i hans hushold en klerk ved navn Gerold (†1109/1110).³⁵⁷ Gerold var i jarlens hushold på 1070- og 1080-tallet, men forlot så jarlen til fordel for klosterlivet og endte som abbed i Cranbone, nær Winchester, og senere Tewkesbury. Mens han var i jarlens hushold i 1070-åra, fremmet Gerold

³⁴⁹ Det gjelder imidlertid en referanse som først er fra begynnelsen av 1200-tallet og som har en noe tvilsom proveniens. Det gjelder en referanse i slektshistorien til Macdonald-klanen, *The Book of Clanranald* (skrevet tidlig i det 18. årh.). Ifølge denne slektshistorien hadde en av de norron-gæliske herskerne på Hebridene, Ragnall (norr. Rögvaldr) mac Somairle, som var en dattersønn av kong Olav I Gudrødsson av Man (ca.r.1137-1157), på dødsleie i 1207 tatt «korset til Jerusalem» («croisi ó Sherasalaim»), se: *Reliquiae Celticae, Reliquiae celticae: texts, papers and studies in Gaelic literature and philology*, 2. vols., utg. A. Cameron, A. Macbain og J. Kennedy, Iverness 1892-94, II: 156-157. Dersom opplysningene stemmer ble loftet antakelig avlagt for å få ta del i den ettertraktede korsfarerindulgensen og innfridd med en testamentarisk gave.

³⁵⁰ Ifølge sagaen tok kong Magnus jarlene Pål og Erlend Thorfinnsson til fange og innsatte Sigurd i deres sted: *Orkneyinga saga*, ved S. Nordal, København 1913-16: kap. 39.

³⁵¹ OS, kap. 39. Visstnok ble Sigurd gift med Biadmuin, datter av den irske kongen Muirkertach, da han var ni år, men ekteskapet ble aldri fullbyrdet og Sigurd sendte henne vekk da han dro til Norge for å bli konge, se: OS, kap. 40-41.

³⁵² *Orkneyinga saga* er ikke en samtidig kilde, men er antatt forfattet mellom 1214 og 1231, se Holtsmarks kommentar i den norske oversettelsen: OS: 7-9.

³⁵³ Kong Magnus' kampanje i 1098 er, foruten de norrøne sagaene og den manske krøniken også nevnt i flere engelske (normanniske) og walisiske kilder. De fleste av referansene til Magnus' kampanje ble samlet av Edvard A. Freeman, i et vedlegg: E. A. Freeman, *The Reign of William Rufus*, 2.vols., Oxford 1882, II: 618-624.

³⁵⁴ Hmkr. *Magnus Berrføtts saga*, kap. 10.

³⁵⁵ I sammenstøtet falt Hugo «Prude», etter å ha blitt truffet av en pil i øyet som sagaen tillegger kong Magnus, mens den sistnevnte Hugo overlevde, se: Hmkr. *Magnus Berrføtts saga*, kap. 10. Hos Orderik Vitalis framstilles det som at kong Magnus sørget over at Hugo av Montgomery ble drept, se: OV: 219-225.

³⁵⁶ Hugo var den andre normanniske jarlen av Chichester og hadde kommet over til de britiske øyer sammen med William Erobreren. For sin innsats hadde han blitt gitt Chester-området i Wales. Hugos hushold ble omtalt av Orderik Vitalis som et arnested for krigere og en kriger-kultur, men Hugo selv hadde i årenes løp gått fra det skremmende kallenavnet Hugo «Ulve» (*Lupus*) til det mindre skremmende Hugo «den feite» (*Le Gros*), se: OV, III.

³⁵⁷ Om Gerold, se: J. B. MacGregor, «The ministry of Gerold d'Avranches: warrior-saints and knightly piety on the eve of the First Crusade», *JMH*, 29:3 (2013): 219-237. Se også: Tyerman, *England and the Crusades*: 14.

aktivt tankegods som kan plasseres innenfor pre-korstogsstrømmingene, med et fokus på martyrer, kriger-helgener og andre hellige krigere.³⁵⁸ Disse impulsene var en viktig forutsetning for at det åndelige motivaspektet ved korstogsdeltakelse, slo godt an hos det krigerske aristokratiet.³⁵⁹ På denne måten var det flere kontaktpunkter mellom Norge og de britiske øyene som kan ha satt nordmenn direkte eller indirekte i kontakt med korstogskallet.

De skandinaviske områdene og kontaktpunktene til korstogsbevegelsen

Det er generelt en rekke kildeproblemer, særlig fraværet av samtidige kilder, som gjør det til en stor utfordring å kartlegge den tidlige skandinaviske involveringen i korstogene. Den informasjonen som kan hentes ut av de norrøne sagaene og andre europeiske krøniker, tyder imidlertid på variasjoner mellom de nordiske kongerikene. Både Danmark og Norge synes å ha blitt tidlig involvert, mens er vanskeligere å spore en likende aktiv involvering på svensk side før mot midten av 1100-tallet.³⁶⁰ I Danmark synes situasjonen å skille seg fra kontinentale tendenser, ved at kongemakten, særlig representanter fra Estridsen-dynastiet, spilte en viktig rolle i organiseringen av de tidlige korstogsekspedisjonene. To sønner av den danske kongen Sven Estridsen (r.1047-1074), Sven og Erik, dro til Jerusalem like etter 1095, men hvorvidt den første av disse har eksistert, er et omdiskutert spørsmål i dansk historiografi.³⁶¹

Albert av Aachen er den eneste kilden som omtaler den tragiske historien om den unge danske prinsen Sven (*Sueno*).³⁶² Sven og hans forlovede Florina, en datter av hertugen av Burgund, dro visstnok mot Jerusalem i 1097.³⁶³ Albert forteller at Sven og Florina, samt et følge på 1500 danske krigere, var på vei for å møte opp med korstogshæren utenfor Nikea, men et eller annet sted i Anatolia ble de tatt i et tyrkisk bakhold hvor både Sven og hele hæren ble drept, mens Florina ble summarisk henrettet under forsøket på å flykte. I middelalderen ble den tragiske historien om Sven og Florina ganske vidkjent.³⁶⁴ På 1500-tallet inkluderte blant annet Torquato Tasso (1544-1595) historien i sin store diktsyklus, *Gerusalemme liberata*.³⁶⁵ Først på 1800-tallet ble Alberts historie om den Sven og Florina avvist av danske historikere innenfor den klassiske

³⁵⁸ De hellige krigerne som ble framhevet var de gammeltestamentariske krigerskikkelsene, slik som Joshua, Gideon, David og Judas Makkabeus, se: Erdmann, *Origin of the idea of Crusade*, 273. Ifølge Orderik resulterte Gerolds forkynnelse med fem menn forlot Chichester for å gå i kloster i Normandie, se: OV: 214-216, 226.

³⁵⁹ « In this way, Gerold's ministry had a significant influence on the development of the militant knightly piety that manifested itself in the First Crusade»: MacGregor, «The ministry of Gerold d'Avranches»: 237.

³⁶⁰ Det har sammenheng med at kildesituasjonen for Sverige er dårligere enn for Danmark og Norge. Kristningsprosessen foregikk også noe senere i Sverige, samt at kongemakten ikke var like etablert omkring 1100. De første koblingene mellom Sverige og korstogene er fra midten av 1100-tallet og er i forbindelse med den svenske ekspansjonen inn i Finland. Men kildesituasjonen er problematisk for de svenske korstogsekspedisjonene i finske områder på 1100- og 1200-tallet. Den eneste kilden til de første framstøtene på midten av 1100-tallet, er *Erikskrønikan*, som er en temmelig sen kilde (ca.1320-30). Se for øvrig: Christiansen, *The Northern Crusades*: 113-122.

³⁶¹ For en oversikt over sekundærlitteraturen, se: J. M. Jensen, «Danmark og den hellige krig. En undersøgelse af korstogsbevægelsens indflydelse på Danmark ca. 1070-1169», (dansk) *Historisk Tidsskrift*, 100: 2 (2000): 285-328.

³⁶² AA: 222-225.

³⁶³ Florina er kun kjent fra Alberts historie og det er mye av årsaken til at danske historikere lenge avviste historien om prins Sven. Janus Møller Jensen har senest spekulert på om Florina kan være en sammenblanding med Fyn. Fyn er på latin *Fionia*, noe som er veldig likt Florina, og det kan dermed opprinnelig ha vært snakk om biskopen av Fyn, se: Jensen, «Danmark og den hellige krig»: 295-296.

³⁶⁴ Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palastina*: 201-209.

³⁶⁵ Torquato Tasso, *Jerusalem Deliver'd. Gerusalemme liberata*, utg. A. M. Esolen, Baltimore/London 2000: Canto Eight, særlig v. 6-44.

kildekritikken, som basert på misforståelser eller som et rent fantasiprodukt fra Alberts side. I senere tid har imidlertid flere danske historikere vært mer tilbøyelige til å identifisere Sven med en av Sven Estridsens mange sønner og at historien dermed kan ha en rot i virkeligheten.³⁶⁶

Den andre av Sven Estridsen sønner til å reise til Jerusalem i kjølvannet til det første korstoget, var den danske kongen Erik Eiegod (r.1095-1103).³⁶⁷ I 1098 hadde kong Erik dratt til Roma i forbindelse med prosessen for å få sin avdøde bror, Knut den hellige (†1086), helgenkåret og for å drøfte kirkepolitiske forhold angående muligheten for opprettelsen av en dansk kirkeprovins. Erik hadde møtt pave Urban II i Bari for å drøfte disse sakene.³⁶⁸ Like etter hjemkomsten fra Roma begynte Erik å forberede seg til å reise til Jerusalem. Kildene spriker når det gjelder motivene bak utferden: mens Sven Aggesen (ca.1186) går langt i å hinte at Erik hadde tatt korset og at ferden var et korstog, mens Saxo på sin side fremstiller ferden som en pilegrimsferd.³⁶⁹ Den islandske *Knyttlga saga* (ca.1250) nevner bare kort at kong Erik holdt et tingmøte hvor han gjorde det klart at han aktet seg til Jorsal og ikke var sikker på om han ville komme tilbake til Danmark igjen.³⁷⁰ På grunn av et stort militært nærvær i kongens reisefølge, har enkelte danske historikere hevdet det er grunn til å argumentere for Erik utferd mer synes å ha karakter av et korstog framfor en pilegrimsferd.³⁷¹

Den mest utfyllende forklaringen til kongens motiver er å finne hos Saxo. Her er ferden forklart som en botsøvelse for drap kongen hadde begått, men disse handlingene settes samtidig i sammenheng med at kongen var blitt forhekset av et magisk harpespill. Saxo hevdet at kong Erik til tross for advarsler ønsket å høre et farlig harpespill, som endte med at kongen i et anfall av galskap grep sitt sverd og drepte fire av sine egne krigere. Til tross for at kongen hadde betalt hirden bot for udåden, ønsket han å gjøre ytterligere bot (*penitenciam*) og besluttet å foreta en pilegrimsferd til «Jødeland», Jerusalem.³⁷² Kong Erik dro sammen med sin kone, dronning Bodil, og en stor kontingent med krigere, men på Kypros ble Erik syk og døde. Bodil og resten av følget dro videre og kom fram til Jerusalem, hvor også dronningen døde og ble begravd på

³⁶⁶ Bysted, Jensen, Jensen og Lind, *Jerusalem in the North*: 17-19.

³⁶⁷ Kong Eriks ferd er omtalt islandske kongesagaen *Knyttlga saga* (ca.1250), og i to latinske kroniker, Sven Aggesens *Brevis Historia Regum Dacie* (ca.1186) og Saxo Grammaticus' danmarkshistorie (ca.1200), se: *Knyttlga saga*, kap. 79; *The Works of Sven Aggesen twelfth-century Danish historian*, engelsk utg. ved E. Christiansen, London 1992: 67; *Saxos Danmarks Historie*, oversatt av P. Zeeberg, 2. vols., København, 2000: 2:115-16.

³⁶⁸ Den danske historikeren Niels Skyum-Nielsen så dette som et politiske motivert foretak og hevdet at Eriks ambisjon om å få Knut helgenkåret, var drevet av et ønske at hæve sig over bondehovingene ved at erverve sig en slægtshelgen på linje med den bistre Olav Haraldsen i Norge»: N. Skyum-Nielsen, *Kvinde og Slave*, København 1971: 16.

³⁶⁹ «And at the end of his reign he followed Christ and took the cross upon his shoulders (*crucem bairulando*)», her sitert etter: *The Works of Sven Aggesen*. 67. Svens tekst er bare kjent fra to senere avskrifter: en fra sent 1200-tallet (nå tapt og kun kjent fra en trykt utgave fra 1642) og en dårlig post-reformatorsk avskrift. Begge utgavene er problematiske og den engelske utgaven til Christiansen bygger på filologen Martin Clarentius Gertz' omdiskuterte rekonstruksjon fra 1915/16. Se også: *Saxos Danmarks Historie*, 2:115-121.

³⁷⁰ *Knyttlga saga*, kap. 79.

³⁷¹ Janus Møller Jensen hevder Eriks Jerusalemsferd var et regulært korstog. Møller Jensen ser en sammenheng mellom kong Eriks møte med Urban II på konsilet i Bari i 1098, der korstog stod på agendaen (biskopen av Milano fikk på vårparten 1099 myndighet til å forkynde korstog i Lombardia) og kongens senere utferd. Det var ifølge kildene et stort militært innslag i Eriks reisefølge, der omkring 3000 ryttere og fotfolk er omtalt i kildene, se: Jensen, «Danmark og den hellige krig»: 296-299.

³⁷² «...redimende noxe gracia religiose peregrinationis propositum amplexatus est, Iudeamque»: Saxonis Grammatici, *Gesta Danorum*, Strassburg 1886: XII: 405; *Saxos Danmarks Historie*. 2:115-16.

Oljeberget.³⁷³ Omtalen av kong Eriks Jerusalems ferd i en islandsk saga, samt de dynastiske og konkurransepregede forbindelsene mellom de skandinaviske kongehusene, taler for at Eriks Jerusalemsferd må ha vært kjent i de to andre rikene.³⁷⁴ Danmark kan derfor ha fungert som et annet kontaktpunkt med korstogsbevegelsen, men det er også indikasjoner på en mer intern kobling, som en følge av begivenheter innad i det norske riket omkring 1100.

Snorre nevner i *Heimskringla* at en gruppe menn kom tilbake til landet tidlig i styringstida til de tre brødrene Sigurd, Øystein og Olavs styringstid. Disse mennene hadde deltatt i den norske stormannen Skofte Ogmundssons utferd til Jerusalem noen år tidligere i 1101.³⁷⁵ Skofte hadde vært lendmann under kong Magnus og tilhørte en av landets mektigste ætter, Arnmodlingene på Giske, som hadde nære bånd til herskende dynastiet på den norske tronen.³⁷⁶ Ifølge Snorre havnet imidlertid Skofte i krangel med kong Magnus over arven etter en død mann (*dánararf*), som deretter eskalerte så langt at Skofte til slutt forlot landet. På vårparten 1101 utrustet han fem langskip og dro avgårde mot Jerusalem sammen med tre av sønnene, men hverken Skofte eller noen av sønnene nådde Jerusalem. Ifølge Snorre døde Skofte i Roma, mens den siste av de tre sønnene, Tord, døde på Sicilia.

Det er flere problemer med denne framstillingen. Snorre er den eneste kilden til Skoftes utferd og konflikten med kong Magnus, hvor deler av framstillingen bærer preg av å være litterære konstruksjoner.³⁷⁷ Det er mye som tyder på at Snorre ikke kjente den egentlige årsaken bak hverken konflikten eller motivene bak Skoftes utreise, men at han i stedet forsøkte å lage en sammenhengende fortelling, som både forklarte sammenhengen mellom konflikten og Skoftes utferd, men som også kunne forklare den senere utferden til kong Sigurd.³⁷⁸ Muligens var Skoftes utferd derfor en pilegrimsferd, men det at Skofte reiste ut med hele fem skip, sine sønner og alle sine støttespillere, har fått enkelte historikere til å spekulere på om dette muligens var den første korstogsekspedisjonen til å utgå fra det norske riket.³⁷⁹ Kildene vedrørende Skoftes utferd er imidlertid for usikre til å hevde noe i den ene eller andre retningen.

Betydningen av Snorres framstilling av mennene fra Skoftes utferd, ligger i referansene om hvilke nyheter det brakte med seg fra sine nylige besøk rundt Middelhavet og i Levanten.

³⁷³ *Saxos Danmarks Historie*, 2:115-121.

³⁷⁴ Framstillingen av kong Sigurds opphold i Jerusalem framstår i de norrøne sagene som en direkte kontrast til kong Eriks opphold, men der Erik valgte gullet, valgte Sigurd i stedet at det holdes leker på Hippodromen.

³⁷⁵ Hmkr. *Magnús saga berfatts*, kap.17-20. For martyriet og korstog, se: H. E. J. Cowdrey, «Martyrdom and the First Crusade», CS: 46-53.

³⁷⁶ Gjennom sin tante, Tora, var Skofte koblet til dynastiet. Tora hadde vært Harald Hardrådes frille, noe som dermed gjorde Skofte til soskenbarn med kong Olav Kyrre.

³⁷⁷ Det er påfallende hvordan det magiske tallet tre går igjen i Snorres framstilling – tre ganger appellerer Skofte og hans tre sønner til kong Magnus, uten at konflikten finner en løsning; Skofte og tre av hans fire sønner reiser ut; og de eneste beskrivelsene av ferden er i tilknytning til tre geografiske steder (Gibraltar, Roma og Sicilia). Hele bakgrunnen for konflikten med kong Magnus er også ganske vag, se: Hmkr. *Magnús saga berfatts*, kap.17-20.

³⁷⁸ Hvorfor Snorre ikke koblet ferden opp mot pilegrimstradisjonen er vanskeligere å forklare. Sverre Bagge påpeker at et gjennomgående trekk hos Snorre, er fravær av religiøse eller teologiske diskusjoner, samt kristen doktrine og liturgi. Ifølge Bagge gjelder det også for framstillinger av korstog: «Similarly, there is no mention of religious motives in Snorri's description of crusades»: S. Bagge, *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*, Berkley 1991: 105-107.

³⁷⁹ Riant omtaler Skoftes ferd som: «Nordmændenes første væbnede Tog til det hellige Land»: Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagsreiser til Palestina*. 230-237. Se også, Bugge, *Norges historie fremstillet for det norske folk*, bind II: 2: 9-17.

Mange historikere har hengt seg opp i Snorres kommentar om at de hjemvendte mennene ønsket å rekruttere en av de tre brødrene til å lede en kontingent av frivillige til *Miklagarð* (Konstantinopel) og at det tyder på at Sigurds utferd var drevet av materielle ambisjoner.³⁸⁰ Snorre selv synes å ha trukket denne slutningen om at målet var å søke militærtjeneste hos den greske keiseren, men han skrev over hundre år etter hendelsene fant sted og han er den eneste av sagaene som trekker denne slutningen.³⁸¹ Dersom vi tar utgangspunkt i Snorres tekst, er det en setning som nevner at: «Det kom menn hjem fra Jerusalem og noen fra Konstantinopel» som hadde med seg mange og store nyheter.³⁸² Teksten indikerer at majoriteten av mennene kom tilbake fra Jerusalem og at kun et mindretall (*sumir*) kom fra Konstantinopel. Det kan være liten tvil om at de «mange og store nyhetene» (*margs konar tíðendi*) disse mennene brakte med seg fra Middelhavsområdet må være ha vært nyheten om det første korstogets erobring av Jerusalem og etableringen av et latinsk kongedømme.³⁸³

Korstogsstrømninger før korstogene i det norske riket

Perioden i forkant av 1095 var en transformativ periode i europeisk samfunnsutvikling, prosesser historikere lenge omtalte som «the feudal transformation», der utviklingen av karakterisert av stikkord som lensherre, vasall og len. Føydalismebegrepet er i stor grad forlatt i moderne historieskriving,³⁸⁴ men fortsatt ses perioden omkring 1100 som en dynamisk periode med omfattende samfunnsutvikling.³⁸⁵ Det samme gjaldt også innenfor det religiøse feltet, der det var en rekke sterke religiøse strømninger i Europa. Innenfor klostervesenet skjedde en åndelig reorientering, med utgangspunkt i Cluny, som resulterte i en rekke nye ordner, blant annet cistercienserne.³⁸⁶ Den kirkelige reformbevegelsens program for moralsk opprustning av kirken innad og fredsframstøtene ut, *Pax Dei* og *Treunga Dei* utad, påvirket lekmannsreligiøsiteten (folkereligiøsiteten).³⁸⁷ De nære familiebandene mellom aristokratiet og geistligheten resulterte

³⁸⁰ Ersland, «Eit statsbesøk til Konstantinopel via Jerusalem»: 24-37; Nekvitne, «Hvorfor dro middelalderens skandinaver på korstog?»: 114-129.

³⁸¹ Snorre nevner allerede i den påfølgende setningen at: «Var þat sagt, at í Miklagarði fengu Norðmenn fullsálu fjár, þeir er á mála vildu ganga»: Hmkr. *Magnús-sona saga*, kap. 1. Hverken *Morkinskinna* eller *Fagrskinna* nevner noe om disse hjemkommne nordmennene, og vektlegger i stedet at det var Sigurd som tok initiativ til utferden: *Morkinskinna*, kap. 60-61; *Fagrskinna*, kap. 86.

³⁸² «Kómu útan ór Jórslahími, ok sumir ór Miklagarði»: Hmkr. *Magnús-sona saga*, kap. 1 (min kursivering).

³⁸³ Det var på tidspunktet rundt 1100 få direkte trusler mot keiser Alexios I, men store deler av sin styringstid hadde han måttet slå ned på opprørere. I det senere lærdomsverket *Kongespeilet* (ca.1250) hanes ignoranse i forbindelse med reiser til Jerusalem: «Ef ufróðr maðr ferr til Jorsala, þá trúir hann sjálfir at hann sé fróðr, ok segir frá sinni ferð, ok þat flest er fróðum manni þykki enski vert nema gabb de háðs»: *Konge-speilar: et filosofisk-didaktisk Skerft, forfattet i Norge mod Slutningen af det tolfte Aarhundrede; tilligemed et samtidigt Skerft om den norske Kirkes Stilling til Staten*, ved R. Keyser, P. A. Munch og C. R. unger, Christiania 1848, kap. 25.

³⁸⁴ T. N. Bisson, *The Crisis of the Twelfth Century: Power, Lordship, and the Origins of European Government*, Princeton 2009; D. Barthélémy, *The Serf, the Knight, and the Historian*, overs. ved G. R. Edwards, Ithaca, NY 2009. Eldre standardverk er: F.-L. Ganshof, *Feudalism*, 3. utg., overs. ved P. Grierson, Toronto 1996; M. Bloch, *The Feudal Society*, 2.vols., overs. ved L. A. Manyon, London 1965, som var mer sosiologisk orientert.

³⁸⁵ J. D. Cotts, *Europe's long twelfth century: Order, anxiety and adaptation, 1095-1229*, Basingstoke 2013: 1-13.

³⁸⁶ J. Nelson, «Medieval Monasticism», P. Linehan og J. L. Nelson, *The Medieval World*, London 2001: 576-604; J. Leclercq, «The New Orders» i J. Leclercq, F. Vandenbroucke og L. Bouyer, *The spirituality of the Middle Ages*, Turnbridge Wells 1968: 127-161.

³⁸⁷ Erdmann hevdet at de kirkelige fredsbevegelsene var viktig forutsetninger for senere positiv korstogsrespons, se: Erdmann, *Origins of the Crusade*: 63-64. Marcus Bulls studie av franske områder avdekket at det ikke nødvendigvis var en korrelasjon mellom den kirkelige fredsbevegelsen og korstogsdeltakelse. Bull konkluderte derfor at: «[t]he ethical content of the Peace of God (...) was of little direct relevance»: Bull, *Knightly Piety*: 284, et passim.

ikke bare i økonomiske overføringer eller eiendomsdonasjoner til religiøse institusjoner, men også at medlemmer av aristokratiet søkte mot klosterlivet.³⁸⁸

Betydningen av og graden av kontakt mellom disse kontinentale strømningene og det norske riket har til gode å bli grundig undersøkt, men det var neppe tilfeldig at den nok så tidlige involveringen i korstogene fra de norrøne områdene skjedde rett i etterkant av styringstiden til en konge som Magnus Berrføtt (r.1093-1103). Magnus' tiårige styringstid var preget av endemisk krigføring for å ekspandere den norske kongemakten og rikets territorielle grenser, både østover og på de britiske øyene.³⁸⁹ På den ene siden fantes det dermed en krigerkultur og mye kompetanse og ressurser var brukt på organisering av store flåtestyrker.³⁹⁰ På den andre siden hadde det norske riket siden midten av 1000-tallet etablert tettere kontakt med den kontinentale aristokratiske kulturen. Snorre nevner blant annet import av skikker og mote under Olav Kyrre (r.1067-1093). Men det var også en tid for kirkebygging. Dedikasjonen av Kristkirker i Bergen og Nidaros, vitner om et økende fokus på Kristus, som var en generell europeisk tendens,³⁹¹ mens Snorre også omtaler den første organiseringen av religiøse fellesskap, nemlig gildene, under Olavs styringstid.³⁹² De kontinentale tendensene synes å ha medført de første klostergrunnleggelsene omkring 1100, der aristokratiet spilte en sentral rolle. Flere navngitte stormenn settes i sammenheng med disse klostergrunnleggelsene: Sigurd Ullstreng (Nidarholm), Dag Eilivsson (Gimsøy), kong Øystein (Munkeliv) og muligens også kong Sigurd (Nonneseter?).³⁹³ Det er dessuten mulig at flere av disse, i det minste Dag Eilivsson, deltok på kong Sigurds korstog.³⁹⁴

Omkring 1100 dukker det i kontinentale kilder opp mange religiøse visjoner,³⁹⁵ men likende tendenser er det også i norrøne kilder.³⁹⁶ I de islandske annalene er det under året 1119 nevnt om sterke lys på himmelen over Island ved påsketider, som mange tolket som at himmelen var i ferd med å åpne seg opp. Det er etterfulgt av en historie om samtidige hendelser i den tyske

³⁸⁸ Jonathan Riley-Smith har trukket fram betydningen av disse relasjonene, særlig i forbindelse med korsfarenes forberedelser og behovet for å skaffe likvide midler, se: Riley-Smith, *The First Crusaders*: 7-22. Se også: Bull, «Origins»: 14-33.

³⁸⁹ Kong Magnus førte to store Vesterhavsekspedisjoner (1098 og 1101/2), som befestet den norske kongemaktens posisjon i vest og kontrollen over Orknøyene, Man og Suderøyene. I 1100 førte kong Magnus krig mot svensk kongen Inge Stenkilsson for å fremme sitt krav på bygdene vest for Väneren.

³⁹⁰ Orderik Vitalis omtaler at kong Magnus' flåte i 1098 bestod av 60 skip (*et classen lx nautum*), se: OV, X: 218-219.

³⁹¹ For fokuset på Kristus, se: G. Constable, «The ideal of the Imitation of Christ», G. Constable, *Three Studies in Medieval Religious and Social Thought*, Cambridge 1995: 143-248.

³⁹² Snorre nevner at det var Olav Kyrre som begynte arbeidet med å bygge forløperen til Nidarosdomen, men han skal også ha lagt grunnvollen til andre steinkirker, slik som Kristkirken i Bergen (hvor han også bygde en trekirke). Han omtales også som grunnlegger av flere gilder, for eksempel Miklagildet i Nidaros. Snorre kommenterte også hvordan europeiske impulser kom til uttrykk i Olavs tid: «tok folk til med nye klesskikker»: Hmkr. *Olav Kyrris saga*, kap. 2, 6. For en nyere studie av gildene og deres kulturelle og religiøse funksjoner i norsk høymiddelalder, se: Haugland, *Fellesskap og brorskap*.

³⁹³ Ifølge Orderik Vitalis grunnla Sigurd bispedømmer og kloster (*episcopatus ac cenobia monachorum*), men han navngir ikke hvilket, se: OV, V: 220-221. Det er flere norske klostre med ukjent grunnlegger som går tilbake til 1100-tallet, slik som Olavsklosteret i Stavanger og de tre nonneklostrene, Nonneseter i Bergen, Nonneseter i Oslo og Bakke i Trondheim. Åslaug Ommundsen mener Nonneseter i Bergen kan ha blitt grunnlagt av Sigurd Jorsalfare, se: Å. Ommundsen, «Nonneseter i Bergen – eit benedikтинarkloster», HT, 89 (2010): 547-571. Det er også flere senere koblinger mellom klostergrunnleggelse og norske korsfarere. Erling Skakke grunnla et augustinerkloster på Halsnøy i Sunnhordaland i 1160-åra, mens Skule jarl grunnla Rein kloster, hvor hans søster også ble den første abbedissen.

³⁹⁴ Sigurd Ullstreng anslås å ha dødd omkring 1100, men det er ingen sikker datering. Dag Eilivsson var far til Gregorius Dagsson, som var kong Inge Krokryggs viktigste støttespiller i 1150-åra.

³⁹⁵ En ofte sitert historie er Orderik Vitalis utlegging om visjonen til den normanniske presten Walchelin, som opplevde å se et opptog av døde sjeler, som ble pint i henhold til sine jordiske synder, se: OV, VIII: 236-251.

³⁹⁶ Det gjelder blant annet den norrøne oversettelsen av det apokryfe Nikodemusevangeliet, som på norrønt ble kjent som *Nidristigningur saga*, og som inneholder en beskrivelse av dødsriket. For en oversettelse av sagaen, se: O. E. Haugen, *Norrøne tekster i utval*, Oslo 1994: 251-266.

byen Worms (*Vormacensi*), der innbyggerne ble skremt av et fryktingytende tog av de forpinte sjeler til flokk riddere.³⁹⁷ Import av klostervesenet, visjonshistorier og annen religiøs litteratur,³⁹⁸ vitner om at nordboerne stod i kontakt med kontinentale strømninger og at et økt fokus på det sjelelige etterliv og synd. Men de norrøne samfunnene var også dominert av en sterk kriger- og æres-kultur. Det skulle tilsi at korstogsideaen, der krigføring – aristokratiets *tour de force* – var blitt omgjort til en ny form for botsøvelse, burde ha gode forutsetninger for å appellere til nordboerne.

³⁹⁷ Annalen nevner at et stort opptog av riddere kommet ridende ut av fjellet og skremte folk. Da en av innbyggerne tok mot til seg og spurte en av ridderne hvem de var, hadde ridderen svart at de ikke var noe synsbedrag (*sjónberrifingar*) og ei heller lengre levende riddere, men: «hellldr sálar þeira riddera er skömmu fellu. Vápn ok búnaðr er oss var i lífi tól til misgørða. Þat er oss nú efni til pinsla»: *Íslandske annaler*. 112.

³⁹⁸ F. Paasche, *Kristendom og kvæd: en studie i norrøne middelalder*, Kristiania 1914: 64-68, et passim.

DEL I

Den militære deltakelsen

Korstog: Ideologi og praksis, 1100-1187

Introduksjon

Den foregående gjennomgangen vitner om at den nye korstogstanken kom til det norske riket gjennom to kontaktpunkter, nemlig både via De britiske øyer og Danmark, men at det i stor grad skjedde utenom offisielle, kirkelige kanaler. Andre korsfarere hadde allerede begynt å returnere tilbake til Europa og den første generasjonen av *Hierosolimitana* ble hyllet som helter. Samtidig begynte en minnekultur vedrørende framstillingen av det første korstoget å utvikle seg, både i skrift og andre, materielle medium.³⁹⁹ Korstogsbudskapet som kom til de norrøne områdene var således påvirket av utfallet av det første korstoget og en gryende resepsjonshistorisk prosessen og utviklingen av en egen korsfareridentitet, *crucesignatus*. En prosess som først var fullendt omkring 1200.

Urban IIs budskap var dermed blitt filtret gjennom den kontinentale krigerstandens lekmannsforståelse – der æresbegrepet var mer framtrepende enn i kirkens offisielle holdninger – samtidig som det kollektivt minnet begynte å ta form – særlig gjennom skriftliggjøringen av det første korstogets historie.⁴⁰⁰ Framstillingene ble bearbejdet av de tidlige kronikørene, som teologiserende korstoget i henhold til sine egne normer og refleksjoner, og således framstilt som et guddommelig sanksjonert foretak.⁴⁰¹ Det følgende vil se nærmere på de kulturelle faktorene, særlig betydningen av religion/ideologi, men også materialistiske faktorer, som forklaringer på den tidlige norske deltakelsen i korstogene. Det er ikke nødvendigvis slik at de materielle og de kulturelle faktorer gjensidig utelukker hverandre, men jeg vil i det følgende hevde at de kulturelle faktorene spilte en viktigere rolle på motivsiden. Det er ikke ensbetydende med en avvísning av materielle årsaksforklaringer og det er lite trolig at det ikke fantes korsfarere som trodde de kunne tjene på deltakelsen i verdenslig forstand, men de siste tiårene har det kommet nødvendige korrektivt av de materialistiske årsaksforklaringene. På bakgrunn av prosopografiske studier av

³⁹⁹ For en nyere studie av minnekultur og korstog, se N. Paul og S. Yeager (red), *Remembering the Crusades: Myth, Image, and Identity*, Baltimore 2012.

⁴⁰⁰ Studier av kollektive minnekulturer går tilbake til Maurice Halbwachs avhandling *Les Cadres sociaux de la mémoire* fra 1925, der Halbwachs innførte en distinksjon mellom kollektive minner og historie, se: M. Halbwachs, *Les Cadres sociaux de la mémoire*, Paris 1952. Halbwachs skarpe skillet har blitt utfordret av historikere i etterkant. Chris Wickham og James Fentress hevder at selv om middelalderens historikere arbeidet innenfor visse historiske sjangre eller teologiske forståelser, så er verkene deres fortsatt en samling av «usable pasts», som gir tilgang til det sosiale minnet til forfatteren og hans publikum, se: C. Wickham og J. Fentress, *Social Memory*, Oxford 1992: 144-172. Minnekulturforskningen har resultert i nye tilnæringer til korstogens rolle i utformingen av blant annet sosial og religiøs identitet, samfunn, kjønn, religion, ideer, se: Paul og Yeager, *Remembering the Crusades*: 1-25, med referanser til sekundærlitteraturen.

⁴⁰¹ Housley, *Fighting for the Cross*: 282-286.

kontinentale forhold og kilder, vil jeg påstå at den norske korstogsdeltakelsens viktigste materialistiske faktorer ikke var utsikt til materiell vinning, men av en sosioøkonomisk art: korstogsdeltakelsen speilet etablerte maktstrukturer innad i stormannsgrupperinger, særlig tilknytninger til kongemakt eller politiske fraksjoner.

De kulturelle motivene – «at caupa ser guþs miscun»

Det mest vidgjetne bidraget til korstogsbevegelsen fra det norske riket, var kong Sigurds korstog til Jerusalem (1108-1111).⁴⁰² Det er ingen klar korstogsideologi uttrykt i kildene, noe det heller ikke kan forventes å finne på dette tidlige stadiet i korstogsbevegelsens historie,⁴⁰³ men det likevel uttrykt en klar religiøs praksis: ferden hadde et definert geografisk fokus på Jerusalem, som gjorde ferden til en pilegrimsferd. Dette var iblandet et sterkt militært innslag, noe som gjorde pilegrimsferden til et korstog.⁴⁰⁴

I sagaenes framstilling av motivene bak utferden, er det i hovedsak variasjoner over tre gjennomgående temaer: Sigurds personlige motivasjon, et kollektivt frelsesaspekt, samt en vektlegging på at deltakelse i utferden var frivillig. Den eneste av de norrøne sagaene som representerer et unntak, er Snorre Sturlason, som i sin *Heismkringla* (ca.1230) forsøker å binde sammen Sigurds utferd med den foregående utferden til Skopte Ogmundsson.⁴⁰⁵ Snorres framstilling er blitt tolket som et bevis på at ferden var økonomisk eller politiske motivert og at det egentlige målet for ferden var Konstantinopel.⁴⁰⁶ Snorre er derimot den eneste av de norrøne sagaene med et slikt sterkt fokus på de mer verdslige aspektene, samtidig er helle ikke Jerusalem og pilegrimsmotivene totalt fraværende i Snorres narrativ.⁴⁰⁷

Et kongelig initiativ: Kong Sigurds korstog, 1108-1111

Sagaenes framstilling av at det var Sigurds personlig ønske (*þjva sik*) å reise til Jerusalem, blir kombinert med en kollektiv nytteverdi, nemlig at alle deltakerne vil oppnå «Guds nåde». Det kommer klare uttrykk i *Morkinskinna* (ca.1220), der korstoget føres tilbake til den første styringstida til de tre brødrene, Øystein, Sigurd og Olav: «I fyrstinga då dei alle alle tre brørne sat i riket, vart kong Sigurd svært brå til å ferdast ut or landet til Jorsal med råd frå brørne sine og alle

⁴⁰² For spørsmålet om datering og en oversikt over norrøne og ikke-skandinaviske kilder, se: Koht «Kong Sigurd på Jorsal-ferd»: 153-154.

⁴⁰³ Giles Costable hevder at majoriteten av de tidligste korsfarerne ikke hadde noen klar forståelse av en egen korstogsideologi, se: Constable, «The Historiography of the Crusades»: 11-12.

⁴⁰⁴ Ifølge Albert av Aachen bestod den norske flåten av 60 store skip (*buþzi*) og 10 000 krigsmenn (*milibus utrorum*), se: AA: 798-799.

⁴⁰⁵ Hmkr. *Magnussonnes* saga, kap. 1, 10-11.

⁴⁰⁶ Erslund, «Eit statsbesøk til Konstantinopel via Jerusalem»: 24-37.

⁴⁰⁷ Det er sterke religiøse foringer i Snorres beskrivelse av konflikten i Spania, blant annet at kongen drepte muslimer som ikke lot seg kristne, samtidig er det også hentydninger til pilegrimspraksis (slik som badingen i Jordan), se: Hmkr. *Magnussonnes* saga, kap. 4-6, 10.

dei beste menn i Noreg for å kjøpa seg Guds miskunn og god ære». ⁴⁰⁸ Liknende tendenser er det også i de andre norrøne sagaene, som den eldre *Ágrip* (ca.1190) og den noe yngre *Fagrskinna* (ca.1230). ⁴⁰⁹ Det er også nevnt en likende strofe i et kvad av Torarin Stutfell, en av kong Sigurds skalder, som nevner at alt skjedd «etter Guds vilje». ⁴¹⁰ Selv om korstoget føres tilbake til Sigurds person, må det snarere ses som en kongelig initiert ekspedisjon og Sigurd representerer kollektive strømninger, noe som kommer til uttrykk i konsensus og foretaket var støttet av medregentene og alle «de gode menn» i riket. ⁴¹¹ Det peker også mot et sammenfall med tendensene i Danmark for kongelige ledelse av pilegrimsferd omkring samme tid.

Den geografiske koblingen til Jerusalem med tanken om «å kjøpe seg Guds miskunn», har klare paralleller i Urban IIs framstilling av korstoget. I *Morkinskinna* er derimot «Guds miskunn» (*gups miscuN*) og «verdslig ære» (*göpan orztír*), framstilt som et mål deltakerne håpet å oppnå med ferden. ⁴¹² Det samme begrepet dukker også opp hos Theoderik Monachus. ⁴¹³ Foruten den geografiske destinasjonen, er uttrykket «å kjøpe seg Guds miskunn» med på å plassere ferden innenfor den tradisjonelle botstekingningen, som assosierte ferden med pilegrimstradisjonen. ⁴¹⁴ Urban II hadde på samme vis framlagt korstoget som en alvorlig og svært fortjenestefull form for pønitens, som, ifølge Guibert av Nogent, også en måte for lekmenn å oppnå «Guds nåde» (*Dei gratiam*). ⁴¹⁵ Først med Innocens III ble korsfarerindulgensen endelig avklart og der er tanken om «Guds nåde» sentral. ⁴¹⁶ Den temmelig vage formuleringen i sagaen, speiler den ennå uavklarte situasjonen for korsfarerindulgensens tidlig på 1100-tallet, ⁴¹⁷ men vitner også om en forståelse av sentrale elementer ved korstogskalet.

Korstog var en synergi av frivillighet og strukturer. For organisatoriske forhold er det verdt å trekke fram at sagaene inneholder ingen referanser til at leidangen (*leidangr*) ble kalt ut i forbindelse med Sigurds utferd, hverken som tjenesteplikt eller som en ekstra skattlegging av

⁴⁰⁸ «Oc fyrsto er þeir bróþr allir sato irikino. oc þa vano braþara fýstic Sigurþr konungr at ferþaz or landi ut til Jorsala með rabi breþra sinna oc allra bezto manna iNoregi. at caupa ser guþs miscun oc göpan orztír»: *Morkinskinna*, kap. 60.

⁴⁰⁹ *Ágrip* har likende vekt på Sigurds lengsler: «þá fýsir Sigurðr a ferðask ór landi til Jórsalaw: *Ágrip*, kap. 51. *Fagrskinna* oppgir ikke noe motiv for ferden, men vektlegger de store kostnadene i forbindelse med forberedelse: «Þá er þessir konungar þrír höfðu stýrt ríkinu þrjá vetr, hafði Sigurðr konunger búit ferð sína af landi með miklum kostnaði»: *Fagrskinna*, kap. 86.

⁴¹⁰ at skip við skop
skarfogr of lög
hreins guðs heðan
hnigu, sex tigr.

Hmkr. *Magnussonenes saga*, kap. 3 (str. 185).

⁴¹¹ Om begrepet «gode menn» og deres funksjon i riksstyringen, se: K. Helle, *Konge og gode menn i norsk rikestyning ca. 1150-1319*, Bergen 1972: 17-22, 23-38.

⁴¹² *Morkinskinna*, kap. 60. Det norrøne begrepet «orðstír», som er synonymt med «frægð», sikter til ære eller berømmelse av en verdslig karakter, se: *nornn orðbok*: 326.

⁴¹³ Theoderik omtaler hvordan det første korstoget med «Guds nåde» (*Dei misericordia*) befridde Jerusalem, og Sigurds ferd må nødvendigvis ses i sammenheng med dette, se: *Historia de antiquitate regum Norragensium* i MHN, nr. 1, kap. XXXIII.

⁴¹⁴ Det er mulig det norrøne uttrykket «miskuana» burde ses i sammenheng med det som i kontinentale kilder er såkalte *pro remissione peccatorum*-formulater (på grunn av våre synder) eller likende omskrivninger. Uttrykket dukker opp i en rekke kirkelige dokumenter i sammenheng med donasjoner og likende i forkant av av det første korstoget, se: Riley-Smith, *The First Crusaders*: 72-75; Bull, «The Roots of Lay Enthusiasm for the First Crusade»: 353-372.

⁴¹⁵ GN: 87.

⁴¹⁶ Tanken om «Guds nåde» er framtreddende i Innocens III's bulle *Quia maior* (1213), se: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades*: 118-124.

⁴¹⁷ Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 19-20, 27-31.

bøndene.⁴¹⁸ Ferden til Jerusalem skiller seg dermed klart ut fra den eneste større militære ekspedisjonen under kong Sigurds lange styringstid, nemlig straffeekspedisjonen til Kalmar i 1123/24 – selv om også denne hadde religiøse undertoner.⁴¹⁹ I stedet synes lovverket å ha blitt myknet opp av de tre brødrene i forkant av korstogsekspedisjonen.⁴²⁰ Ifølge *Ágrip* ble disse retterbotene utstedt for å vinne godvilje både blant gud og allmuen og at de tre brødrene således snudde «trelldom til frelse».⁴²¹ I stedet for tvang er det eksplisitt omtale, blant annet i *Morkinskinna*, av at deltakelse i utferden til Jerusalem var frivillig.⁴²² Snorre framhever også hvordan ekspedisjonen ble støttet av det sosiale toppsjiktet av «stormenn, både lendmenn og mektige bønder».⁴²³

Det er i forbindelse med drøftingen av motivene bak Sigurds utferd relevant å trekke inn andre ikke-skandinaviske kilder. Blant annet har den engelske historikeren William av Malmesbury (†ca.1143), inkluderte en framstilling av Sigurds korstog i sin *Gesta Regum Anglorum*.⁴²⁴ William skrev for øvrig også en lang framstilling av det første korstoget.⁴²⁵ Det er uvisst hvor William hentet sin informasjon om Sigurds korstog fra, muligens kan han ha hatt muntlige informanter, men han er uansett godt informert om den første delen av reisen, særlig oppholdet i England (hvor han er bedre informert enn sagaene) og korsfarernes angrep på Balearene.⁴²⁶ Framstillingen av Sigurds opphold i Konstantinopel bærer mer preg av litterære lån og fri diktning.⁴²⁷ De samme tendensene gjelder også de norrøne sagaene.⁴²⁸ William tillegger, i likhet med de norrøne sagaene, Jerusalemsferden til Sigurd og nevner at den skjedde: «mens [Sigurd] fortsatt kunne regnes blant de modigste».⁴²⁹ William er en viktig kilde til overvintringen i England og er eneste kilde til at Sigurd skal ha donert gull til flere kirker i England.⁴³⁰ Han forteller også om nordboernes

⁴¹⁸ I *Frostatingsloven* og *Gulatingsloven*, som gjerne dateres til sent på 1000-tallet eller tidlig på 1100-tallet, er det gitt detaljerte beskrivelser av leidangens organisering og hvilke plikter bondene hadde, se: *Frostatingslova*, overs. J. R. Hagland og J. Sandnes, Oslo 1994: VII; *Den eldre Gulatingslova*, utg. B. Eithun, M. Rindal og T. Ulset, Oslo 1994: 295-315. For innlandene gjaldt ikke leidangordningen og skattetrykket synes også å ha vært lavere her enn i kystområdene. Det er derfor mer usikkert når innlandsområdene ble skattlagt av kongemakten, se: K. Dørum, *Romerike og riksinntegningen. Integreringen av Romerike i det norske rikskongedømmet i perioden ca. 100-1350*, Oslo 2004 (doktorgradsavhandling): 237-268. For en studie av leidangordningen, se: G. A. Erslund, «Leidang», G. A. Erslund og T. H. Holm, *Krigsmakt og kongemakt 900-1814, Norsk forsvurhistorie bind 1*, Bergen 2000: 45-64.

⁴¹⁹ Denne straffeekspedisjonen hadde også en religiøs dimensjon, siden målet var å tvinge de frafalne smålendingene tilbake til den kristne troen, se: *Ágrip*, kap. 55; Hmkr. *Magnús-sona saga*, kap. 24. Se også: Svenugnsen, «Kalmaleidangen av 1123/24 i en korstogssammenheng».

⁴²⁰ Rettarboter de tre brødrene ga for Sigurds korstog, avskaffet eldre lovgivning som gikk tilbake til Svein Alfvasson, se: Nmd, nr. 4.

⁴²¹ «Nú leiddu þeir bræðr svá anaúð til frelsis...»: *Ágrip*, kap. 52.

⁴²² «...oe þo þa eina er sialfr vildo fara. oc veita honom fylgd oc foroneyti»: *Morkinskinna*, kap. 61. Se også: *Fagrskinna*, kap. 86; Hmkr. *Magnús-sona saga*, kap. 1.

⁴²³ «Til þeirar ferðar réðusk margir ríkismenn, bæði lendir menn ok ríkir bændo»: Hmkr. *Magnús-sona saga*, kap. 1.

⁴²⁴ WM, V, kap. 410.

⁴²⁵ Om det første korstoget: WM, IV, kap. 46-84. Om Sigurd: WM, V, kap.410. Om Sigurd: William er ikke regnet som en selvstendig kilde, men bygde på sin framstilling av det første korstoget på en rekke andre kronikørers historieverk, blant annet Fulke av Chartres' *Historia Hierosolymitana*, men også den anonyme *Gesta Francorum* og andre geografiske verk (*Itinerarium*), se: R. M. Thomson, *William of Malmesbury*, Suffolk 2003: 177-188.

⁴²⁶ Selv om William bygde sin framstilling på Fulke og *Gesta Francorum*, må han ha hatt andre kilder tilgjengelig for Sigurds ekspedisjon for denne delen av Sigurds reise er ikke omtalt av Fulke

⁴²⁷ William har blant annet en formoyelig historie som framstiller kong Sigurd som en av de første til å bruke den hypotetisk-deduktive metoden. Under oppholdet i Konstantinopel begynte mange av nordmennene å do på uforklarlig vis. Da utførte kong Sigurd, ifølge William, en disseksjon av et av likene og deretter et vitenskapelig eksperiment med en griselever, noe som avdekket at dødsårsaken var at det ble drukket ublandet vin, se: WM: 740-741.

⁴²⁸ Sagaforfatterne synes å ha lånt litterære konstruksjoner fra annen, europeisk litteratur, noe som gjelder både for Harald Hadrådes bragder i 1030-åra, og for kong Sigurds opphold i Konstantinopel. For en oversikt, se: Koht, «Kong Sigurd på Jorsal-ferd»: 164-167.

⁴²⁹ «...primo acui processu fortissimis conferendus»: WM: 740-741.

⁴³⁰ «...plurimque per ecclesias auro expenso»: WM: 740-741.

herjinger av Balearene, som han knytter sammen med et senere korstog samme av William av Montpellier. Framstilling av oppholdet i Jerusalem er, i likhet med situasjonen i de norrøne sagaene, nokså knapp.⁴³¹ Men William trekker fram deltakelsen i beleiringen og erobringen av Sidon (feilaktig inkluderer han også Tyrus). I den forbindelse plasserer William de norrøne korsfarerne inn i en frigjøringskontekst, der korsfarerne: «stormet og underkuet [byen] til støtte for kristendommen».⁴³² Williams framstilling av at erobringen var *ad Christianitatis gratiam* understreker det religiøse aspektet ved krigføringen.

Den kilden som går lengst, ikke bare ved å nevne pilegrimsmotiver, men også plassere ekspedisjonen i en klar korstogskontekst, er den syriske kronikøren Ibn al-Qalanisi (†1160). Al-Qalanisi er viktig fordi han var en av de første muslimske historikerne til å skrive om «frankernes» (*Ifranj* eller *Firanj*)⁴³³ inntreden i Levanten i 1097 og som skrev om den tidlige korstogstiden i en fortsettelse av *Ta'rikh Dimashq*, «Damaskus-kroniken».⁴³⁴ Han kommenterte under året 1109/10 at det kom nyheter om at: «en frankisk konge kom sjøveien, med mer enn seksti skip fulle av pilegrimer og soldater til krigen mot Islām».⁴³⁵ Han fulgte deretter opp med å beskrive hvordan «den frankiske kongen» (Sigurd) og de andre norrøne korsfarerne var med på å hjelpe kong Balduin I med å erobre Sidon. Den samme historien ble også gjenfortalt senere av den kurdiske kronikøren, Ali ibn al-Athir (†1233), som brukte al-Qalanisi som forelegg.⁴³⁶ Det er kanskje ikke overraskende at en muslimsk historiker framstilte Sigurds ekspedisjon som en hvilken som helst annen kontingent av latinske korsfarere, men det er verdt å merke seg at ferden ble lagt merke til og inkorporerte i den tidligste muslimske historiografiske tradisjonen – som dessuten forutgår de første sagalitterære framstillingene med flere tiår.

Theoderik monachus og korstogsideologi: Sigurds ferd i et teologisk perspektiv

Det latinske verket *Historia de antiquitate regum Norvagiensium* (heretter *Historia*) har i mindre grad vært trukket fram som en kilde til Sigurds utferd, som antakelig skyldes at den er en ganske kortfattet og nøktern tekst. Theoderik er den eldste, narrative framstilling av Sigurds utferd i det norrøne kildematerialet.⁴³⁷ Det ble skrevet omkring 1180 av en norsk benediktinermunk ved

⁴³¹ William plasserer de norrøne korsfarerne feilaktig ved beleiringen av Tyrus, men har rett når han nevner den senere ved beleiringen av Sidon.

⁴³² «...ad Christianitatis gratiam obsedit, effregit, subegit»: WM: 740-741.

⁴³³ I islamsk historieskrivning ble «frankere» brukt som et generisk uttrykk på alle vestlige kristne, på samme måte som «saracener» var de kristnes ekvivalent om alle muslimer, se: Cobb, *The Race of Paradise*: 16.

⁴³⁴ F. Gabrieli, *Arab Historians of the Crusades*, trans. by E. J. Costello, London 1969. Kroniken er også delvis utgitt i en eldre, engelsk oversettelse, som: *The Damascus Chronicle of the Crusades: Extracted and Translated from the Chronicle of Ibn Al-Qalanisi*, overs. ved H. A. R. Gibb, New York 2002 [oppr.1932].

⁴³⁵ «In this year (503/1109-10) news came of the arrival by sea of a Frankish King with more than sixty ships full of pilgrims and soldiers for the war against Islām»: Gabrieli, *Arab Historians of the Crusades*: 27. Gibbs oversettelse er mer eller mindre lik: «Reports were received in this year of the arrival of one of the kings of the Franks by sea, with more than sixty vessels laden with men-at-arms, for the purpose of making the pilgrimage and raiding the lands of Islām»: *The Damascus Chronicle of the Crusades*: 106.

⁴³⁶ *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kāmil fī'l-tārīkh*, Part 1: *The years 491-541 / 1097-1146*, overs. ved D. S. Richard, Aldershot 2006: 152.

⁴³⁷ *Historia de antiquitate regum Norvagiensium* (MHN), nr. I: 1-68. For en norsk oversettelse, se: *Historien om de gamle norske kongene*, oversatt av A. Salvesen, Oslo 1969: 44-96.

navn Theoderik.⁴³⁸ Det er ikke mye vi vet om forfatteren, men sannsynligvis var han en del av et geistlig miljø i kretsen rundt erkebiskop Øystein (r.1161-1188), som verket er dedisert til.⁴³⁹ Det har generelt antatt at Theoderik var munk ved benediktinerklosteret på Nidarholm og at han hadde studert i utlandet.⁴⁴⁰ Flere historikere har identifisert Theoderik som den norske studenten med samme navn som er omtalt ved St. Victor-klosteret i Paris.⁴⁴¹ Theoderik hadde dermed koblinger til den norske høygeistligheten og tilhørte en internasjonal lærdomskultur, samtidig som han var influert av samtidige religiøse ideer. Det er dermed den av de norrøne kildene som representerer den europeiske geistlige-historiografiske tradisjonen.⁴⁴²

I motsetning til sagaene nevner derimot Theoderik ingenting om motivene bak Sigurds utferd og framstillingen av selve reisen er temmelig kortfattet. I stedet for å forklare motivene innledes teksten med å slå fast at blant alle de store gjerningene kong Sigurds gjorde, så var Jerusalemsferden den mest vidkjente bragden.⁴⁴³ Theoderik kobler samtidig Sigurds ekspedisjon kronologisk sammen med det første korstoget, idet han daterer Sigurds Jerusalemsferd i sammenheng med at den skjedde: «det syvende året etter at byen ved Guds nåde var fridd fra perserveldet».⁴⁴⁴ Ferden må også ses som en kontrast til forfallet Theoderik skjedde under den senere styringstiden til Sigurd og som preget hans egen samtid.⁴⁴⁵ Kongen roses først for å ha jevnet mange hedenske byer med jorden og for å ha erobret den vidkjente «fønikiske» hovedstaden Sidon fra hedningene (*pagani*) og gav den tilbake til de kristne. Deretter følger en referanse til angrepet på røverne (*latronibus*) i hulen på Balearene. Korsfarenes herjinger av De baleariske øyene underveis til Jerusalem er omtalt i de norrøne sagaene, men som nevnt også i kilder utenfor Skandinavia, slik William av Malmesbury.⁴⁴⁶

Det er hos Theoderik en tendens til at den norrøne ekspedisjonen settes i et korstogs-teologisk perspektiv.⁴⁴⁷ Theoderik understreker at blant bragdene til den norske korsfarerkongen Sigurd Jorsalfare, så var det særlig kampen mot en gruppe muslimske røvere på Balearene som

⁴³⁸ Theodricus monachus (også kalt Tjodrek munk) er ifølge Arne Odd Johnsen en latinisert form av det norrøne navnet Þórir, eller på moderne norsk *Tore*. Det er i stor grad konsensus om at forfatteren var norsk, men noen sikker identifisering er ikke mulig. Johnsen argumenterte på bakgrunn av navneformer i *obituar*-oppteget fra St. Victor-klosteret i Paris, at forfatteren enten er identisk med den Tore som var biskop av Hamar (†1196) eller med erkebiskop Tore av Nidaros (†1214), se: A. O. Johnsen, *Om Theodricus og hans Historia de antiquitate regum Norvagensium*. Avh. Utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos.Kl. 1939.No.3, Oslo 1939: 89-91. Se også: E. Kragerud, «Theoderiks tekst etter Storm», I. Ekrem, L. B. Mortensen og K. Skovgaard-Petersen (red), *Olavslegenden og den latinske historieskriving i 1100-tallets Norge*, København 2000: 263-280, spesielt s. 265-268.

⁴³⁹ «Domino et patri suo, viro reverendissimo Augustino Nidrosiensis archiepiscopo»: *Historia, prologus*.

⁴⁴⁰ Tittelen «monachus» kan være et senere tillegg, noe som gjør at koblingene mellom Theoderik og Nidarholmen kloster er svært usikre, se: A. O. Johnsen, *Om Theodricus og hans Historia de antiquitate regum Norvagensium*, Oslo 1939: 86-89, som henviser til Ludvik Daae.

⁴⁴¹ Johnsen, *Om Theodricus og hans Historia de antiquitate regum Norvagensium*: 86-91.

⁴⁴² For Theoderiks tilnærming til historieskriving, se: S. Bagge, «Theodoricus Monachus – Clerical Historiography in Twelfth-century Norway»: I SJH 14 (1989): 113-133.

⁴⁴³ «Inter multa, quæ Siwardus rex egregie gessit, illud præcipue laudibus celebratur»: *Historia*, kap. XXXIII.

⁴⁴⁴ «...septimo, posteaquam illa civitas a tyrannide Persarum Dei misericordia erepta est, anno»: *Historia*, kap. XXXIII.

⁴⁴⁵ Ifølge Theoderik mistet Sigurd forstanden og hevder det skyldes at han drakk en forgiftet drikk («...sensum illi fuisse immutatum propter potionem cuiusdam noxiæ confectionis»): *Historia*, kap. XXXIII.

⁴⁴⁶ WM, V: 740-741.

⁴⁴⁷ Se også en liknende drøting av Theoderik hos Doxey, se: Doxey, «Norwegian Crusaders and the Balearic Islands»: 158.

ble forstått innenfor rammene av frigjøring (*liberavit*) av kristne områder (*patriamque*).⁴⁴⁸ Et slikt tankegods kan spores tilbake til at korstogene oppstod i det samme miljøet som den kirkelige reformbevegelsen og kampen for «kirkens frihet» (*libertas ecclesia*),⁴⁴⁹ men frigjøringsteologien går også tilbake til de tidlige historieskriverne Guibert av Nogent, Baldrik av Bourgueil og Robert av Reims, som i stor grad «teologiserte» det første korstoget.⁴⁵⁰ Robert av Reims understreket blant annet i sin gjengivelse av pave Urban IIs tale, at den fokuserte på to slike frigjøringsmotiv, nemlig frigjøring av de kristne i øst og frigjøring av Jerusalem.⁴⁵¹

Korstogstanken var et resultat av miljøet Urban II var en del av, nemlig den kirkelige reformbevegelsen.⁴⁵² Den sentrale tanken i Clermont-talen, å frigjøre Jerusalem og Gravkirken, kan derfor plasseres innenfor et større rammeverk og reformbevegelsens overordnede program om frigjøring av kirken, *ecclesia liberata*.⁴⁵³ Tanken om frigjøring stod sentralt, men det siktet også til frigjøring av andre kristne, som var koblet til det kristne nestekjærlighetsbegrepet, *caritas*.⁴⁵⁴ Flere av bibelsitatene Urban II nevnes å ha brukt i sin tale, handlet om dette.⁴⁵⁵ Det var dessuten på grunn av innsatsen for å frigjøre kristne områder, at kong Balduin I av Jerusalem i Theoderiks framstillingen overrakte en rekke gaver til kong Sigurd. Deriblant en bit av Det hellige kors (*crucis dominicae*).⁴⁵⁶ En slik relikvie var regnet for å være en av de kosteligste, siden den kunne kobles direkte til Kristus og ikke minst til Kristi lidelseshistorie – som var den samme lidelsen korsfarerne assosierte sine lidelser med.⁴⁵⁷ På den måten skaper Theoderik en kobling mellom de norrøne korsfarerne og et sentralt ideal innenfor korstogsåndeligheten, nemlig at korstog var en form for «imitasjon av Kristus», *imitatio Christi*.⁴⁵⁸

Selv om Theoderik i motsetning til de norrøne sagaene – som var av og for et lekmannspublikum – representerer et kirkelig perspektiv på utferden, er det ingen referanser til pavelig autorisasjon. Det nærmeste en kommer en form for legitimering av ferden fra en kirkelig autoritet, er i et senere brev fra av en av Europas ledende teologer, Petrus Venerabilis, den mektige abbed i Cluny. I et brev fra 1123 hyllet han Sigurd, for at kongen: «med den djupaste kjærleik har sett kongebyrgskapen under Kristi ljuvlege åk» og kjempet mot «korsets fiender»

⁴⁴⁸ «caveam etiam quamdam in cujusdam montis latere, latronibus plenissimam totam regionem infestantibus, non minus ingenio quam viribus cepit patriamque ab illorum latrocinio liberavit»: *Historia de antiquitate regum Norvagiensium*, kap. XXXIII.

⁴⁴⁹ Hehl, «Was ist eigentlich ein Kreuzzug?»: 331.

⁴⁵⁰ Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 135-152.

⁴⁵¹ Blant annet brukte han mye plass på å gjengi grusomheter som ble begått mot kristne i øst, se: RR: 79-82

⁴⁵² Om Urbans bakgrunn og tidlige karriere, se Becker, *Papst Urban II*, I.

⁴⁵³ Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 2-12; Flori, «Ideology and motivations in the first crusade» 17-18.

⁴⁵⁴ Riley-Smith, «Crusading as an Act of Love»: 177-192.

⁴⁵⁵ Urban II hentydet til *caritas*-tanken og at korsfarere måtte være villig til å legge ned sine liv for sine kristne brodere, ved å henvise til bibelsitater som: «Den som elsker far eller mor mer enn meg, er meg ikke verdig. Den som elsker sønn eller datter mer enn meg, er meg ikke verdig» (Matt 10:37) og «Og enhver som har forlatt hus eller brodere eller søstre eller far eller mor eller barn eller åker for mitt navns skyld, skal få mangedobbelten igjen og arve evig liv» (Matt 19:19), se: RR: 80.

⁴⁵⁶ « Multis igitur strenue gestis plurimisque a rege Balduwino honoratus donariis, inter quae praecipuum et merito ceteris antependendum fuit portio ligni crucis dominicae»: *Historia*, kap. XXXIII. I den kortfattede sagaen *Ágríp* er et helt kapittel viet Kristus-relikvien, hvor det blant annet nevnes hvordan relikvien ble rovet under et vendisk angrep på Konghelle, men at den ble reddet via guddommelig inngripen, se: *Ágríp*, kap. 53.

⁴⁵⁷ S. Kangas, «Deus Vult: Violence and Suffering as a Means of Salvation during the First Crusade», MHWCI: 163-174.

⁴⁵⁸ Purkis, *Crusading Spirituality*: 30-58.

(*inimicos crucis*) fjernt fra eget rike, for å frigjøre kristne i sør og øst.⁴⁵⁹ Dette kan ses som et anerkjennende nikk til at Sigurd var den første europeiske monarken til å besøke det nylig etablerte latinske kongedømmet, men understreker at Petrus – i likhet med Theoderik – plasserte Sigurds ekspedisjon innenfor en frigjørings-teologisk kontekst.⁴⁶⁰

Terminologien Theoderik bruker, referer til Sigurds ferd med det tvetydige begrepet *expeditio*.⁴⁶¹ Begrepet kan referere til et generelt krigstokt eller en ekspedisjon i alminnelighet, men var samtidig også et av de mange ordene som kunne brukes som referanse til korstogsekspedisjoner. Theoderik omtaler ikke besøket i Konstantinopel. Det gjør at *expeditione* kunne vært plassert innenfor en smalere kontekst, som et uttrykk for at Theoderik oppfattet ekspedisjonen som et korstog. Problemet er at han også bruker *expeditio* i en rekke sammenhenger for å beskrive militære ekspedisjoner generelt, blant annet Harald Hardrådes hærferd mot England i 1066.⁴⁶² Det kan derfor ikke automatisk tas som et argument til inntekt for at norske historikere anså Sigurds ferd som et korstog. Men Theoderiks vektlegging av frigjøringssteologiske elementer, samt tanken om *imitatio Christi*, gjør at Theoderik plasserer Sigurds ferd innenfor det som på 1100-tallet må ha blitt forstått – i det minste i geistlige kretser – som en korstogskontekst. Det er derimot først i den noe senere teksten *Profectio*, at en tydelig korstogsideologi kommer til uttrykk i framstillingen av en samtidig ekspedisjon til Jerusalem fra det norske riket.

Det aristokratiske korstoget, 1152-1155

Den andre utferden fra norrøne områder som faller inn under korstogsbegrepet, er den norsk-orkadiske korstogsekspedisjonen som ble ledet av Orknøyjarlen, Ragnvald Kale Kolsson (r.1136-1158), og den norske stormannen Erling Skakke i 1152-55.⁴⁶³ Denne ekspedisjonen er ikke omtalt i like mange kilder som Sigurds ekspedisjon,⁴⁶⁴ særlig ikke internasjonale kilder, og den narrative hovedkilden er den lengre framstillingen av utferden i den islandske *Orkneyingas saga*. De religiøse motivene er ikke like framtrædende som i framstillingen av kong Sigurds utferd. Samtidig som det hele også foregår innenfor et mer langt begrenset og lukket miljø. Kjernen av de navngitte korsfarerne bestod av medlemmer i den aristokratiske fraksjonen rundt den norske kongen, Inge Krokrygg (r.1136-1161). Sagaframstillingen åpner derfor opp for at maktstrukturelle forhold var et viktigere motiv bak denne utferden, men det betyr ikke at de religiøse motivene er fraværende.

⁴⁵⁹ «...qualiter regium fastum suavi Christi jugo affectuosissime subjeceritis»: Lat. Dok. nr.4.

⁴⁶⁰ Petrus omtaler Sigurd videre også som «kirkens forsvarer» (*protectorem Ecclesie Dei*) og hyller ham samtidig for den forestående ekspedisjonen (Kalmarleidangen), se: Lat. dok. nr. 4.

⁴⁶¹ Første gang kaller han utferden kun for en *Hierosolymam cum classe*, «en sjøferd til Jerusalem», se: *Historia*, kap. XXXIII.

⁴⁶² Allerede i kapitteleverskriften kommer det fram: «Quod idem Haraldus expeditionem in Angliam ducens in bello victus occubuit *Historia: Incipit capitula sequentis opusculi*.

⁴⁶³ For datering av korstoget, se «Excurs II. Om *Orkneyinga sagas* kronologi for årene 1148-1158»: A. O. Johnsen, *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*, Oslo 1945: 387-414.

⁴⁶⁴ Ferden er også kort omtalt i *Heimskringla* og *Morkinskinna*, se: Hmkr.*Haralds.saga*, kap.17. *Morkinskinna*, kap. 95

Bakgrunnen for utferden settes i sagaen i sammenhengen med et gjestebud holdt for kong Inges støttespillere i Bergen på sommeren i 1149 (eller 1150).⁴⁶⁵ Ragnvald jarl var spesielt invitert til dette gjestebudet av kretsen rundt den fysisk skrøpelige kongen, primært for å sikre seg jarlens støtte og vennskap under opptaktene til de innbyrdes stridighetene mellom fraksjonene rundt de tre samkongene Sigurd, Øystein og Inge.⁴⁶⁶ I det samme gjestebudet var også flere prominente nordmenn, deriblant Erling Skakke og Eindride Unge. Sistnevnte var nylig vendt tilbake til Norge etter mange år i greske tjeneste⁴⁶⁷ og sagaen nevner derfor at mange i gjestebudet ønsket at Eindride skulle underholde dem med å fortelle om «nytt ute fra verden».⁴⁶⁸ Det nevnes ikke direkte hva slags nyheter Eindride nevnte, men den påfølgende overgangen til å omtale Jerusalem gjør det naturlig å tenke seg at nyhetene gjaldt det nylige korstoget (1145-1149) til Midtøsten.⁴⁶⁹

Det nevnte korstoget hadde vært en respons på hendelser i det latinske kongedømmet, der muslimske styrker i 1144 hadde erobret Edessa, det første korsfarerriket til å bli etablert under det første korstoget.⁴⁷⁰ Det fikk pave Eugenius III (r.1145-1149) til å proklamere et stort korstog (*passagium generale*) i desember 1145, samt at abbeden av Clairvaux, den berømte teologen Bernard av Clairvaux (†1153), ble gitt i oppdrag å forkynne korstoget i Frankrike og Tyskland.⁴⁷¹ Dette markerte for alvor begynnelsen på kongelige involvering i korstogsbevegelsen – i det minste på kontinentet – og ble anført av den franske kongen Ludvik VII (r.1137-1180) og den tyske kongen Konrad III (r.1138-1152). I 1147 ble en ny bulle utstedt, *Divini Dispensatione*, som markerte den offisielle anerkjennelsen av korstogene i Baltikum og Iberia.⁴⁷² Til tross for kongelig involvering, hadde korstoget kun suksess på Iberia, med engelske og andre nord-

⁴⁶⁵ Kronologien er noe usikker når det gjelder når gjestebudet fant sted. Arne Odd Johnsen argumenterte ut i fra informasjonen i de islandske annaler og sagaen at møte i Bergen fant sted i 1149, se: Johnsen, *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brokespears legasjon til Norden*. 387-414, særlig s. 390 (note 4), 411.

⁴⁶⁶ «sva at hann væri hans vin meiri en brædra hans»: OS, kap. 85.

⁴⁶⁷ «Þat sumar kom utan af Miklagardi Eindridi ungi; hann hafdi þar verit leiingi a mæla»: OS, kap. 85. All informasjon om varigheten av Eindrides opphold i gresk tjeneste, er denne vage beskrivelsen. Det er umulig å datere når Eindride først kom til Konstantinopel, men «enge» burde tilsi en periode på minst 5-10 år og ikke lenger.

⁴⁶⁸ «Kunni hann þeim þadan at segia morg tidendi, ok þotti monnum skemtan at spyria han utan or heime»: OS, kap. 85.

⁴⁶⁹ Det er sannsynlig at Eindride var i Konstantinopel under store deler av 1140-åra. Det vil si at han kanskje var i Konstantinopel da Konrad og Ludvik var på gjennomreise i 1148. Det gjør det naturlig å betrakte dette som de store nyhetene han fortalte om, men hvor mye kunnskap Eindrides har hatt om dette korstoget, spesielt det ydmykende nederlaget, vites ikke. Dersom gjestebudet i Bergen virkelig var på sommeren 1149, vil det bety at Eindride må ha reist fra Konstantinopel enten sent i 1148 eller tidlig i 1149. Det kan bety at han ikke kjente til det ydmykende utfallet av korstoget. Konrad III forlot Palestina i begynnelsen av september 1148 og reiste via Thessaloniki, hvor han inngikk en allianse med den bysantinske keiseren, Manuel Komnenos mot normannerne på Sicilia, se: J. Phillips, *The Second Crusade: extending the frontiers of Christendom*, New Haven 2007: 227. Dersom Eindride fortsatt var i gresk tjeneste etter at nederlaget var kjent, er det merkelig at det ville skapt en positiv respons på korstogstanken, siden den generelle tendensen var at korstogsivern i Europa nådde en bunn-notering, som varte helt fram til tapet av Jerusalem i 1187.

⁴⁷⁰ Det var herskeren av Mosul og Aleppo, Imad ad-Din Zengi (r.1127-1146), som på julaften 1144 erobret Edessa, noe som på mange måter representerte begynnelsen på den islamske gjenerobringen av de latinske besittelsene, se: Cobb, *The Race for Paradise*. 124-165. Se også: C. Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburgh 1999.

⁴⁷¹ For bullen i en engelsk oversettelse, se: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades*: 57-59. For en oversikt over Bernards forkynnelsesturné, se: Phillips, *The Second Crusade*. 80-98.

⁴⁷² Mange tyske magnater henvendt seg til Bernard av Clairvaux og ba om at de i stedet for å reise til Jerusalem, måtte få krige mot sine hedenske naboer, venderne. Etter råd fra Bernard utstedte derfor Eugenius i april 1147 bullen *Divini Dispensatione*, som offisielt markerte begynnelsen på venderkorstogene i Baltikum. For bullen, se: *Pommersches Urkundenbuch*, 11. vols., utg. K. Conrad, R. Prümers et al., Stettin 1868-1984: I: 36-37. Se for øvrig: G. Constable, «The Second Crusade as seen by contemporaries» i *Traditio* 9 (1953): 213-279; Bysted, Jensen, Jensen og Lind, *Jerusalem in the North*. 45-88.

europiske korsfarere erobringen av Lisboa(1147). Det store korstoget til Midtøsten, anført av monarkene, kollapset utenfor Damaskus' murer 28. juli 1148.⁴⁷³

Fraværet av referanser til disse hendelsene kan bety at nyheten om nederlaget i Midtøsten ennå ikke var kjent i nord,⁴⁷⁴ eller at det var nyheten om erobringen av Lisboa (1147) som motiverte nordboerne til å foreta en korstogsekspedisjon.⁴⁷⁵ Det var blitt etablert en kontakt mellom de norrøne korstogsinitiativene og de spanske områdene med kong Sigurds korstog, men det går klart fram av kildene at det geografiske hovedmålet for alle utferdene var Jerusalem. Det kommer også fram i denne sammenhengen, i samtalen mellom Eindride og Ragnvald i sagaen, der førstnevnte henvender seg til jarlen og sier: «Jeg synes det er rart, jarl, at ikke du vil reise til Jorsalaheim selv istedenfor for å høre frasagn om det som er å fortelle derfra».⁴⁷⁶ Flere av tilhørerne oppfordret på samme måte jarlen om å foreta en slik utferd (et korstog) og mange av de mest prominente gjestene, deriblant Erling Skakke, lovet å binde seg til ekspedisjonen.⁴⁷⁷ At Jerusalem var målet, underbygges av at jarlen brukte julefeiringen – en liturgisk høytid med sterke assosiasjoner til Kristus og Jerusalem⁴⁷⁸ – til å informere sine støttespillere på Orknøyene om den forestående utferden.⁴⁷⁹ Det synes dermed å ha vært visse sosiale forventninger til at jarlen skulle påta seg lederskapet for korstogsekspedisjonen. Det ble også eksplisitt uttrykt: «Og når så gjeve menn bad om det, lovet jarlen å fare».⁴⁸⁰ De matstrukturelle motivene kommer jeg imidlertid tilbake til.

I likhet med det foregående korstoget til kong Sigurd foreligger det ingen konkrete opplysninger om at det lå en pavelig autorisasjon til grunn for korstoget til Erling og Ragnvald, men det er som nevnt god grunn til å se det i sammenheng med den omfattende og samtidige korstogsaktiviteten til Midtøsten, Iberia og Baltikum. Samtidig som det i sagaen er klare koblinger til kirken på lokalt nivå. I *Orkneyinga saga* er det nevnt at jarlen henvendte seg til biskopen på Orknøyene og invitert ham til å delta på korstoget. Biskopen var William *senex* («den eldre») (r.1102-1168), som var biskop på Orknøyene i omkring 66 år og allerede en gammel mann på dette tidspunktet, men han var til gjengjeld godt utdannet, blant annet med studier i Paris bak seg.⁴⁸¹ Det var også på grunn av biskopens språklige kunnskaper at jarlen ønsket å rekruttere ham

⁴⁷³ «It is worth emphasizing that the crusaders had not even been seen off to battle; arguably, therefore, their retreat was an even greater humiliation than defeat in some epic military encounter»: Phillips, *The Second Crusade*, 221.

⁴⁷⁴ Til sammenlikning tok det ifølge Saxo to år for danskene fikk bekrefteelse på at kong Erik hadde dødd på Kypros under sin pilegrimsferd i 1103, se: *Saxo*, II: 122.

⁴⁷⁵ Kong Sigurd blir i sagaene kreditert med å ha erobret Lisboa (*Lizibónar*), se: Hkr.Mag.saga, kap. 5. Det er mulig sagaforfatterne blant Sigurds ferd sammen med den senere erobringen av Lisboa av engelske korsfarere i 1147.

⁴⁷⁶ «Þat þicki mer undarligt, iarl, er þu vill eigi fara ut i Jorsalaheim, ok hafa eigi saginr einar til þeirra tidenda, er þadan eru at segia»: *Orkneyinga saga*, kap. 85.

⁴⁷⁷ OS, kap. 85.

⁴⁷⁸ For sammenstillingen mellom Korset-Kristus-Jerusalem, se: G. Constable, «Jerusalem and the Sign of the Cross (with particular reference to the cross of pilgrimage and crusading in the twelfth century)» i L. I. Levine (red), *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*, New York 1999: 371-381

⁴⁷⁹ OS: 222-224.

⁴⁸⁰ «Ok er þessa fystu sva gaufgir menn, þa het iarl ferðinn»: OS: 216.

⁴⁸¹ William omtales i sagaen som «Parisklerkr», se: OS: 222.

til korstoget, som ekspedisjonens tolv. Men biskopens involvering kan også ses som, i det minste en lokal, form for kirkelig sanksjonering av foretaket.

Den geo-religiøse dimensjonen: Iberia og Jerusalem

Det synes å gå klart fram i de norrøne kildene at det geografiske målet for de norrøne korstogsekspedisjonene i 1108 og 1152 var Jerusalem. På mange områder synes den tidlige fasen i korstogsstradisjonen fra det norske riket dermed å sammenfalle med den tradisjonelle forståelsen av korstog som militære ekspedisjoner til Jerusalem. Det er derimot viktig å presisere at den pluralistiske definisjonen ikke skiller mellom ulike korstogsarenaer, men flere pluralister har framhevet Jerusalems sentrale posisjon i kristelig åndelighet, og således også i korstogstanken.⁴⁸² Sagaframstillingene av de norrøne korsfareres opphold i Jerusalem er svært kortfattede og har ledet flere historikere til å fokusere på andre deler av reiseruten – slik som Iberia (Balearene)⁴⁸³ eller Narbonne,⁴⁸⁴ men spesielt Konstantinopel.⁴⁸⁵ Det har også ført til at disse lokalitetene har blitt framhevet som ekspedisjonenes reelle mål på bekostning av forklaringskraften til religion/ideologi.⁴⁸⁶ Jeg vil imidlertid argumentere for at det ikke er grunn til et slikt motsetningsforhold, samtidig som krigføringen underveis – særlig på eller i nærheten av Den iberiske halvøya – hadde en klar religiøs dimensjon og ble rettfærdiggjort ut fra en klar religiøs ideologi. Dette utgjør korstogselementene i de norrøne ekspedisjonene, mens pilegrimssymbolikken dominerer beskrivelsene av oppholdet i Jerusalem.⁴⁸⁷

Enkelte av stoppestedene, slik som Konstantinopel og Narbonne, blir i de norrøne kildene framhevet, men det er primært som viktige senter for enten overføring av kulturelle impulser – særlig den nye høviske hoffkulturen – eller som potensielle steder for å øke den personlige æren. Det er imidlertid viktig å påpeke Konstantinopels spesielle posisjon i kristenheten, som omfattet tanken om byen både som et verdslig sentrum, men også at byen var ett av kristenhetens viktigste, religiøse sentrum, særlig på grunn av sine mange kirker og relikvier – som ble et yndet mål for korsfarernes plyndring i 1204.⁴⁸⁸ For norrøne korsfarere var byen viktig av de samme årsakene. En god mottakelse var viktig for konger og stormenns anseelse i Skandinavia, samtidig som skismaet mellom den katolske og ortodokse kirken, i liten grad synes å

⁴⁸² Giles Constable argumenterer for at det var en åndelig orientering mot Jerusalem og at dette utgjorde «an essential aspect of crusading»: Constable, «The Historiography of the Crusades»: 13.

⁴⁸³ Doxey, «Norwegian Crusaders and the Balearic Islands»: 139-160.

⁴⁸⁴ F. Jónsson, «Rögnvald jarls Jorsalfærd» (dansk) *Historisk Tidsskrift*, 8.rk.4 bd. (1912-1913): 151-165.

⁴⁸⁵ Ersland, «Et statsbesøk til Konstantinopel via Jerusalem»: 24-37. Koht vektla også oppholdet i Konstantinopel, men mest for å demonstrere hvor sagaene hadde tatt opp litterære lån eller diktet, se: Koht, «Kong Sigurd på Jorsalfærd»: 153-168.

⁴⁸⁶ Nedkvitne går riktignok inn på de religiøse motivene, men konkluderer raskt at disse er få og korte, se: Nedkvitne, «Hvorfor dro middelalderens skandinaver på korstog?»: 114-129.

⁴⁸⁷ Ragnvald jarl og Erling Skakke dro på hjemveien innom Roma. Det må helt klart ha vært en pilegrimsferd, men sagaen nevner ingenting om oppholdet her, se: OS, kap. 89.

⁴⁸⁸ K. N. Ciggaar, *Western Travellers to Constantinople: The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and Political Relations*, Leiden 1996: 45-77. Se også: Om de greske keiserne og relikviekulter, se: H. A. Klein, «Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople» i F. A. Bauer (red), *Visualisierung von Herrschaft Frühmittelalterliche Residenzen - Gestalt und Zeremoniell*, BYZAS 5, Istanbul 2006: 79-99.

ha rokket ved skandinavenes oppfatninger av den greske keiseren som et verdslig og åndelig overhode.⁴⁸⁹ Konstantinopel er likevel utelatt fra den videre gjennomgangen.

De norrøne korstogsekspedisjonenes reiserute

Jeg vil ikke gi en detaljert beskrivelse for hver av ekspedisjonenes reiseruter, men nøye meg med et kort omriss. Årsaken er at dette temaet har vært utførlig behandlet i tidligere forskning og jeg henviser til mer dyptgående framstillinger i sekundærlitteraturen.⁴⁹⁰

Begge de store norrøne korstogsekspedisjonene på 1100-tallet synes å ha fulgt den samme reiseruten – noe enkelte sagaforfattere også kommenterte.⁴⁹¹ Den første etappen gikk fra Norge til De britiske øyer. Deretter fulgte flåtene skipsleia ned langs den franske kysten og rundt Den iberiske halvøya. Ferden gikk så inn Middelhavet via Gibraltar, før de gjorde enkelte stopp i enten Narbonne⁴⁹² (Ragnvald) eller Sicilia (Sigurd). Ankomsten i Levanten var enten havnebyene Acre eller Joffa, før ferden deretter gikk til Jerusalem og de hellige stedene. Oppholdet i Det hellige land inkluderte en tur ut til Jordan-elva, hvor pilegrimsritualer ble utført. Hjemturen gikk primært via land,⁴⁹³ der første stopp var Konstantinopel så Bulgaria; ferden fortsatte deretter enten via Ungarn og Tyskland (Sigurd) eller Italia (Ragnvald); mens Norge eller Orknøyene til slutt ble nådd fra Danmark. Et annet trekk er at de norrøne korstogsekspedisjonene faller inn i et liknende mønster som korstogsflåter fra andre nord-europeiske områder, nemlig en aktiv involvering i konfliktene på Den iberiske halvøya.

Den iberiske halvøya – utvriklingen av en korstogsarena

Helt siden den muslimske invasjonen og erobringen av Iberia på 700-tallet, hadde de gjenværende kristne kongedømmene i nord forsøkt å gjenerobre tapte områder, en prosess som har blitt kalt *Reconquista*.⁴⁹⁴ Forholdet mellom *Reconquista* og korstog var innfløkt og sammenvevd, men det var

⁴⁸⁹ De greske keiserne er i den islandske sagalitteraturen ofte framstilt som en av kristendommens store autoriteter, noe som kommer til uttrykk i bruken begrepet *stólkonungr*, «stolkongen». Betegnelsen brukes i *Mariu saga* som en direkte referanse til Jesus Kristus, men brukes ofte om de bysantinske keiserne, særlig av Komnenos-dynastiet, se: *Maria saga. Legender om jomfru Maria og hendes jertegn etter gamle Haandskrifter*, ved C. R. Unger, Christiania 1871: 1086. For relasjonene mellom de skandinaviske kongedømmene og Bysants, se: S. Jakobsson, «The Schism that never was: Old Norse views on Byzantium and Russia» i P. Milko og L. Havlíková (red), *Byzantinoslavica. Revue Internationale des Études Byzantines*, LXVI, Praha 2008: 173-188.

⁴⁹⁰ For Sigurd: Doxey, «Norwegian Crusaders and the Balearic Islands: 139-160; Koht, «Kong Sigurd på Jorsal-ferd»: 153-168. For Ragnvald: Jónsson, «Rögnvald jarls Jorsalfærd»: 151-165.

⁴⁹¹ I *Morkinskinna* er det eksplisitt nevnt at Ragnvald og Erling valgte «þa leið sem siglt hafði S. Iorsalafari»: *Morkinskinna*, kap. 95.

⁴⁹² Sagaen kronologi som plasserer oppholdet i Narbonne i forkant av rundingen av Den iberiske halvøya, må av åpenbare geografiske årsaker være feilplassert og besøket hos Ermengard må ha skjedd etter at korstogsflåten inn i Middelhavet, se: OS, kap. 86.

⁴⁹³ Richard Unger argumenterer for at nord-europeiske skip ofte ble udyktige på grunn av at de ble hard angrepet av skipsorm (*teredo navalis*) i det varme Middelhavet. Samtidig trekker han fram at de nordiske skipene, i likhet med de fleste skipskonstruksjoner i det 12. århundre ikke var i stand til å krysse de sterke strømmene og seile vestover tilbake gjennom Gibraltarstredet, se: R. W. Unger, «The Northern Crusaders: the logistics of English and other Northern Crusader fleets», J. H. Pryor (red), *Logistics of Warfare in the Age of Crusades*, Aldershot 2006: 251-273. Roger av Hoveden nevner at Rikard Is engelske korstogsflåte måtte gjøre store reparasjoner av flåten underveis på grunn av skipsormskader, se: Roger av Hoveden, *Chronica*, 4. vols., utg. W. Stubbs, London 1868-71, III: 71-72.

⁴⁹⁴ Carl Erdmann og andre historikere har sett den spanske krigføringen mot muslimene som en form for proto-korstog, se: Erdmann, *The Origins: 136-140, 155-156, 288-289*. Se også: K. F. O'Callaghan, *Reconquest and crusade in medieval Spain*, Philadelphia 2004: 24-27, som omtaler Alexander IIs involvering i Barbastro i 1063 som «A Crusade Before the Crusades» (s.24). Richard Fletcher går langt i den andre retningen og argumentert for at

likevel to separate fenomen: det første var en kontinuerlig prosess, mens korstog var episodiske og temporale.⁴⁹⁵ Reformpavene fattet tidlig interesse for den spanske gjenerobringen og alt fra 1060-åra var pavene engasjert i spanske forhold.⁴⁹⁶ Historikere har i stor grad forlatt synet på de spanske kampanjene som proto-korstog,⁴⁹⁷ men Iberia ble tidlig anerkjent som en korstogsarena. Fra omkring 1120 var området inkludert i de pavelige korstogsframstøtene.⁴⁹⁸ Urban II hadde lagt ned forbud mot for spanske riddere fra å delta på korstoget til Jerusalem i 1095.⁴⁹⁹ Spanske korsfarere kunne heller oppfylle sine korstogsløfter hjemme: «for det er ikke ærbart å redde kristne mot sarasenerne på et sted, bare for å utsette dem for sarasenernes tyranni og undertrykkelse på et annet».⁵⁰⁰ På samme måte som korstoget til Jerusalem, ble den spanske *Reconquista* forstått som en kristen frigjøringskrig, noe som automatisk linket de to fenomenene sammen fra korstogenes tidlige fase.

De norrøne korstogsekspedisjonene og Iberia

Når det gjelder involveringen i korstogene på Iberia, synes disse i stor grad å ha vært et resultat av at de norrøne korstogsekspedisjonene var sjøbaserte foretak og at områdene var langs reiseruten.⁵⁰¹ Den skandinaviske kontakten med Iberia kan dokumenteres helt tilbake til midten av 800- og 900-tallet, da området ble gjenstand for gjentatte vikingangrep,⁵⁰² men på 1000-tallet opphører kontakten.⁵⁰³ Det kan ikke utelukkes at det var kontakt mellom de norrøne korsfarerne og spanske eller portugisiske geistlige eller adelsmenn på forhånd, men mye tyder på at stoppene i Iberia ikke var planlagt.⁵⁰⁴ Det er likevel en klar forståelse blant sagaforfatterne om at de iberiske områdene var skueplass for konflikter mellom ulike kristne og muslimske fraksjoner. For eksempel er de fleste sagaene vedrørende Sigurds utferd generelt godt orientert om hvor

spansk omfavnelser av korstogsideen skjedde relativt seint, se: R. A. Fletcher, «Reconquest and crusade in Spain c. 1050-1150», *Transactions of the Royal Historical Society*, 5: 37 (1987): 31-47.

⁴⁹⁵ Joseph O'Callaghan skiller mellom «reconquest», som til tross for våpenhviler og opphør i krigføringen var en kontinuerlig prosess med et overordnet mål om å gjenerobre kristne områder, mens korstog var: «an event, a specific campaign, resulting from a proclamation by the pope, a council, a papal legate, or a bishop who granted remission of sins to those who would take up arms against the Muslims»: J. F. O'Callaghan, *Reconquest and crusade in medieval Spain*, Philadelphia 2004: 20-21.

⁴⁹⁶ Pavens engasjement økte markant etter at Alfonso VI av León (r.1077-1109) gjenerobret Toledo i 1085. Urban II hadde selv tatt stor interesse for å forsøke gjenerobring av Tarragona, hvor han også lovet indulgens til de som bidro med arbeidet, se: O'Callaghan, *Reconquest and crusade in medieval Spain*: 31-32.

⁴⁹⁷ Bull, *Knighthood and Piety*: 70-114; Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 16-20.

⁴⁹⁸ Ifølge Jonathan Phillips var kampanjer i 1114, 1116, 1117-18 og 1123 pavelige autoriserte og dermed korstog, se: J. Phillips, «Foreword» i *De expugnatione Lyxbonensi: The Conquest of Lisbon*, ved C. W. David og J. Phillips, New York 2001: xiii.

⁴⁹⁹ Fransk involvering forutgikk på sin side korstogsproklamasjonen i 1095. Pave Alexander II (r.1062-1073) og Gregor VII (r.1073-1085) hadde begge oppfordret franske riddere om å engasjere seg i den spanske *Reconquista* siden 1060-åra, se: O'Callaghan, *Reconquest and crusade in medieval Spain*: 24.

⁵⁰⁰ Urban II nevner dette i brev til grevene av Besalú, Empurias, Roussillon og Cerdaña og deres riddere, datert til mellom januar 1095 og juli 1099. Her etter engelsk oversettelse: «...because it is no virtue to rescue Christians from the Saracens in one place to, only to expose them to the tyranny and oppression of the Saracens in another»: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades*: 40.

⁵⁰¹ Angående de logistiske utfordringene ved sjøbaserte korstogsekspedisjoner, se: J. H. Pryor (red), *Logistics of warfare in the Age of the Crusades*, Burlington 2006.

⁵⁰² Jensen, *Korstog ved verdens yderste rand*: 111-116.

⁵⁰³ Ifølge Snorre hadde Olav Haraldsson rundt 1014 herjet i spanske områder, se: Hkr. *Olav den hellige saga*, kap. 17-18.

⁵⁰⁴ Sigurds første overvintring, enten i England (William Malmesbury) eller Rouen (*Morkinskinna*), kan potensielt ha vært kjent i spanske eller portugisiske områder og resulterte i kontakt med de norske korsfarerne.

skillelinjene gikk mellom kristne og muslimsk områder,⁵⁰⁵ mens dette ikke er omtalt i *Orkneyinga saga*.⁵⁰⁶ Det er flere likhetstrekk i framstillingene av de to korstogenes konflikter på Iberia og i Middelhavet, men også enkelte paralleller til den europeiske korstogslitteraturen.

Felles for begge de norrøne ekspedisjonene, er at kildene anlegger et fokus på sosio-religiøse motiv, særlig tanken om religiøs solidaritet med spanske kristne og frigjøring av kristne områder, som et bærende element i legitimeringen av krigføringen mot ulike muslimske hærstyrker underveis. I nærheten av Lisboa beleiret Sigurd en borg kalt Sintra (*Sinþrè*), som muslimske styrker brukte for å gjøre utfall mot omkringliggende, kristne områder. Kongen argumenterte derfor at det ville være «til gagns og styrke for kristendommen» å angripe borgen.⁵⁰⁷ Her introduserer forfatteren av *Morkinskinna* det samme frigjøringsmotivet som Theoderik, med fokus på religiøs solidaritet med andre kristne. Et likende element er det også i *Orkneyinga saga*, der jarlen blant annet lover at hvis det seieres over dromunden skal: «vi gi hver femtiende penning til de fattige».⁵⁰⁸

Et annet vanlig korstogs-topos som er gjennomgående, er tanken om korstog som en guddommelig test av deltakernes moral og karakter. I *Morkinskinna* kommenterer Sigurd at angrepet på den muslimske flåten ville være en god anledning for å se om «nordmennene kunne slåss»,⁵⁰⁹ mens Halldor Skvaldre ga uttrykk for at utfallet var et uttrykk for en guddommelig vilje.⁵¹⁰ Slik retorikk kan ses som standard krigsretorikk, men for korstog var utfallet av krigføringen nært assosiert med tanken om at utfallet var et tegn på guddommelig vilje.⁵¹¹ Det er i den forbindelse elementer i de norrøne sagaene som kan tyde på at de islandske forfatterne hadde en eller annen kjennskap til framstillinger av det første korstoget.⁵¹²

Retorikken i sagaene vitner om en tendens til å assosiere muslimene enten med djevelen eller som kjettere.⁵¹³ Blant de norrøne sagaene er dette mest eksplisitt i *Morkinskinna*, hvor

⁵⁰⁵ Områdene vest og sør for Lisboa omtales som «det hedenske Spania».

⁵⁰⁶ Det er også her omtale av «det hedenske Spania», men skille linjene er ikke redegjort.

⁵⁰⁷ «...til frama oc styrþar guþs cristnið»: *Morkinskinna*, kap. 61.

⁵⁰⁸ «enn af herfangi þvi, er ver fæum, þar skulum ver fæ fætekum monnum hinn fimmtuganda penning»: OS, kap. 87.

⁵⁰⁹ «...oc quap vel fallit at visi vt þar harþ Norþenn kynni at beriaz»: *Morkinskinna*, kap. 61. En likende tanke om strid med hedninger som en guddommelig prøvelse dukker også opp i forkant av Ragnvald jarl og de andre korsfarernes angrep på den store dromunden, der korsfarerne vil bli målt og veid, se: OS, kap. 87. Tanken om korstog som en guddommelig test er mest gjennomført i Innocens bulle *Quia maior* (1213), hvor Innocens eksplisitt framsetter korstoget som en test av korsfarernes tro, som «gull i smelteovnen» (referanse til *Salomons ordspråk* 17:3).

⁵¹⁰ *Trystuzk egg fyr austan,
ýðr tjóði, guð, rjóða,
náskári fló nýra,
Norrasmund, til umla.*

Morkinskinna, kap. 61, st. 229. Kvadet er også gjengitt i *Heimskringla*. Hmkr. Magnussonenes saga, kap. 6. Det er ikke inkludert i *Fagrskinna*, se: *Fagrskinna*, kap.86-90.

⁵¹¹ I forbindelse med angrepet på dromunden i *Orkneyinga saga*, legger Ragnvald jarl utfallet i guds hender og understreker at: «...den allmektige [vil] Gud vise oss sin nåde og la oss seire over dem» («þa mun allmattigr gud vilja veita oss þa miskunn, at ver munum vinna sigr a þeim»): OS, kap. 88.

⁵¹² Det kommer blant annet til uttrykk i etterkant av seiren over dromunden i *Morkinskinna*, der det nevnes at «hjelp sendte Gud» (*ýðr tjóði guð*): *Morkinskinna*, kap. 61. Mens det i *Orkneyinga saga* heter seg at «Gud ville det» (*gud valldit*), se: OS, kap. 88. Begge disse sitatene må sies å være svært likt kampropet fra det første korstoget om at «Gud vil det» (*Deus vult!*).

⁵¹³ I forbindelse med erobringen av roverhulen på Forminterra, er det i en strofa av Halldor Skvaldre referanser til fienden som «Djevelens trelles» (*djójuls þralum*), se: *Morkinskinna*, kap. 61, St. 230. Likende framstillinger av muslimer som assosiert med djevelen, kommer fram hos flere av historikerne til det første korstoget, slik som Robert of Reims, som omtaler muslimene som «Djevelens følger» (*Satellites Diabolis*) og Guibert av Nogent, som kaller dem «djevelens menn» (*homines diabolici*), se: RR III: 876; GN VI, kap. 1; VII, kap. 28. I *Orkneyinga saga* er det i større grad en

forfatteren tillegger kong Sigurd en rekke svært religiøst ladede taler.⁵¹⁴ I forbindelse med den første trefningen mellom kong Sigurd og den muslimske flåten bestående av syv galeier (*galeipr*), er det imidlertid mindre fokus på fiendens etniske eller religiøse bakgrunn og disse er kun omtalt som «vikingar» (*vicingar*),⁵¹⁵ men sagaforfatteren avslutter med å kommentere at: «dette var dette det første slaget [Sigurd] holdt i den ufreden han førte mot hedningene».⁵¹⁶ Forfatterens konstruerer klare kontraster mellom korsfarerne og røverne: den sistnevnte vikingflåten har materielle utsikter, «de var på jakt etter hærfang»,⁵¹⁷ mens det dermed er underforstått at det samme ikke er tilfellet for nordmennene. Avslutningsvis kommer det også fram at fienden er hedninger (*heipnom mannom*), mens det understrekes at Sigurd har ført krig (*vfrið*) mot disse, altså korstog.

Det mest kontroversielle temaet i framstillingen av konflikten med muslimer underveis, er omtalen av tvangskonvertering. *Morkinskinna* nevner at muslimske fanger etter erobringen av Sintra, ble stilt overfor et valg av kong Sigurd: «hvis dere vil akseptere [den kristne] troen, vil jeg spare livene deres, selv om dere fortjener å dø».⁵¹⁸ Det samme skjedde ved gjentatte anledninger, men kun ved ett tilfelle er det nevnt at muslimer konverterte og som regel endte de opp med å bli drept. Tvangskonvertering var et kontroversielt tema, selv for korstogene, og var ikke regnet som en akseptert kristen praksis. Alt St. Augustin hadde stadfestet at konvertering kun var frivillig og av egen vilje.

Det er likevel eksempler på at det forekom tvangskonvertering av jøder og muslimer under det første korstoget, særlig i forbindelse med pogromene mot jødiske samfunn i Rhinområdene.⁵¹⁹ Senere på 1100-tallet er det eksempler på at geistlige aksepterte praksisen. En av de mest siterte eksemplene er Bernard av Clairvaux utsagn i forbindelse med venderkorstoget i 1147, om at hedningene måtte bekjempes: «inntil den tid, ved Guds hjelp, at de enten konverterer eller blir tilintetgjort».⁵²⁰ Framstillingen av tvangskonvertering er mest framtrædende i *Morkinskinna*, der forfatteren tillegger Sigurd taler som gir fanger valget mellom å konvertere eller dø. Det kunne dermed tenkes at retorikken primært reflekterte forfatterens egne holdninger, men

tendens til å assosiere muslimer med kjetteri. I forkant av slaget mot dromunden er det omtale av fienden som: «sarasesenere, de som vi kaller Maumets kjettere» («Saraceni; þat kaullum ver Maumetz villumenn»): OS, kap. 88

⁵¹⁴ *Morkinskinna*, kap.61. *Fagskinna* er ganske kortfattet om krigføringen på Iberia, se: *Fagskinna*, kap. 86.

⁵¹⁵ Den etymologiske betydningen av *vicingar* går fram av den geografiske situasjonen og konteksten, at ordet her må forstås som «røvere» og ikke «menn fra Viken-området».

⁵¹⁶ «...oe hof þar vp fyrsta sinni þan vfríð er hann gerþi heipnom mannom»: *Morkinskinna*, kap. 61.

⁵¹⁷ «vicingar nocquerir at at forv herfangi komu...»: *Morkinskinna*, kap. 61.

⁵¹⁸ «...ef þer vilit við trv taca. þa mon ee gefa yðr líf. þott þat veri mæligra at þer verit drepnir»: *Morkinskinna*, kap. 61. Snorre nevner også at alle ble drept fordi de ikke ville la seg kristne, men han tillegger ikke kong Sigurd noen tale, se: Hmkr. *Magnussønnens saga*, kap. 4.

⁵¹⁹ Det er derimot få eksempler på at det å nekte å konvertere endte med henrettelse (i det minste i Midtøsten), se: Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading* 53-54, 109-111, 159.

⁵²⁰ Her sitert etter engelsk oversettelse: «...until such a time as, by God's help, they shall be either converted or deleted»: Christiansen, *The Northern Crusades*: 53.

kvad av Halldorr Skvaldre, om at det gikk ille med de som ikke tok imot «guds lover», gir grunn til å tro at praksisen fant sted.⁵²¹

Korstogsstopp i Iberia – et nordeuropeisk fellestrekk?

Det er flere eksempler på at korstogsflåter fra nord-europeiske områder, særlig fra de anglo-normanniske og de nord-tyske områdene, ble involvert i korstog på Iberia underveis til Jerusalem.⁵²² De nordlige Rhinområdenes involvering var mer begrenset, men korstogskontingenter herfra ble involvert i stridigheter på Iberia på vei Jerusalem i både 1102 og 1110.⁵²³ Engelske skip på vei til Det hellige land ble likedan engasjert i konflikter på Iberia, men det var ikke nødvendigvis bare begrenset til rene korstogskampanjer.⁵²⁴ I 1140 deltok engelske korsfarere fra Southampton og Hastings i et mislykket angrep på Lisboa,⁵²⁵ men i 1147 ble byen erobret av en kontingent nord-europeiske korsfarere. Hovedkilden til denne erobringen er den latinske teksten, *De expugnatione Lyxbonensi* («Erobringen av Lisboa»), skrevet av en anglo-normannisk prest ved navn Raol.⁵²⁶ Verket omhandler en korstogsflåte som seilte ut fra Dartmouth, med korsfarere fra England og andre nordområder, som ble overtalt underveis til å hjelpe grev Afonso Henrique med å erobre Lisboa.⁵²⁷ Engelske historikere er delt i synet på om denne involvering var koordinert på forhånd eller om det var et spontant innfall.⁵²⁸

Det går klart fram av de norrøne sagaene at Iberia ikke var målet for utferdene, men at kamphandlingene i disse områdene var et resultat av at de norrøne korstogsekspedisjonene var sjøbaserte foretak og at reisen til Jerusalem hovedsakelig fulgte en vestlig rute og dermed ikke den tradisjonelle ruten væringer fulgte på vei mot Konstantinopel, *Austvegr*, som gikk nedover de russiske elvene. Iberia ble dermed skueplass for å «oppfylle» de korstogsrelaterte elementene ved krigføringen. I hovedsak må sagaforfatternes sterke vektlegging på disse kamphandlingene og ses

⁵²¹ *gerðisk heldr við Hǫrða
bermönnum gram berjask
grátt (feims gofva nítu
goðs rétti sér boðnum).*

Morkinskinna, kap. 61, str. 225.

⁵²² For Friesland, se: J. A. Mol, «Frisian Fighters and the Crusades» i *Crusades: The Journal of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East*, 1 (2002): 89–110; J. Phillips, «Saint Bernard of Clairvaux, the Low Countries and the Lisbon Letter of the Second Crusade» i *Journal of Ecclesiastical History* 48 (1997): 485–497. For England, se: Tyerman, *England and the Crusades*, 25, 33, 43–44. Se også: Phillips, *The Second Crusade*, 138.

⁵²³ Phillips, *The Second Crusade*, 138.

⁵²⁴ I 1112 ble engelske sjomenn på vei til Det hellige lang engasjert av opprørene mot dronning Urracca av Leon-Castilla (r.1109–1126), se: Tyerman, *England and the Crusades*, 25.

⁵²⁵ Angrepet kan også ha skjedd i 1142, se: Tyerman, *England and the Crusades*, 25, 33.

⁵²⁶ Om verket og forfatteren, se: H. V. Livermore, «The 'Conquest of Lisbon' and its Author» i *Portuguese Studies* 6 (1991): 1–16. En annen kilde er de såkalte «Lisboa-brevene», som er en kortere beretning overlevert i flere versjoner, som assosieres med korsfarere fra Rhinland og nederlendene, se: S. B. Edington, «The Lisbon letter of the Second Crusade» i *Historical Research* bix (1996): 328–339.

⁵²⁷ Korsfarne omtales å ha komme fra Flandern, Rhinområdet (Köln), Boulogne, Normandie, Skottland, og England, se: *De expugnatione Lyxbonensi*, 52–57. Phillips, «St Bernard of Clairvaux, The Low Countries and the Lisbon Letter of the Second Crusade»: 485–497. Se også: Tyerman, *England and the Crusades*, 15–21. Jensen, *Korstog ved verdens yderste rand*: 174–186.

⁵²⁸ Forey og Tyerman hevder deltakelsen var tilfeldig, se: A. Forey, «The Siege of Lisbon and the Second Crusade» i *Portuguese Studies* 20 (2004): 1–13; Tyerman, *England and the Crusades*, 33. Livermore og Phillips hevder brev tyder på at Bernard av Clairvaux promoterte Iberia-korstogene (disse brevenes autensitet har vært omdiskutert), se: H. V. Livermore, «The 'Conquest of Lisbon' and its Author» i *Portuguese Studies* 6 (1991): 1–16, særlig s. 8–12; J. Phillips, «Saint Bernard of Clairvaux, the Low Countries and the Lisbon Letter of the Second Crusade» i *Journal of Ecclesiastical History* 48 (1997): 485–497; Phillips, *The Second Crusade*, 139, 311 note 19, 20, med oversikt over sekundærlitteraturen..

i sammenheng med at de norrøne korsfarerne gjerne ankom etter at de store korstogsekspedisjonene gjerne var over og det ikke lenger var anledning til å oppfylle korstogsløfter ved å stride mot muslimene i det Det hellige land – med unntak av kong Sigurds deltakelse i erobringen av Sidon.

Framstillingene av konflikten i og rundt Iberia ble framstilt i sagaene som religiøst motivert krigføring mot en fiende, som i hovedsak var ikke-kristne og som undertrykte kristne trosfeller. I de sekulære sagaene var fokuset mer rettet på tradisjonelle krigerkulturen og æresaspektene dominerte, noe som antakelig også var en refleksjon av hva korsfarerne selv anså som viktig, mens frigjøringsmotivet og den teologiske forklaringsrammen primært ble tillagt av geistlige historieskrivningen, slik som i Theoderik Monachus. Det går likevel klart fram at de norrøne korstogsekspedisjonene faller inn i et generelt mønster ved nord-europeiske korstogsflåters generelle tendens til – spontant – å engasjere seg i den iberiske korstogssaken, selv om Jerusalem forble hovedmålet.

Jerusalem – kong Sigurds løfter

Sagaframstillingene av de to ekspedisjonenes opphold i Jerusalem er som nevnt kortfattede.⁵²⁹

For Sigurds opphold, er samtlige av sagaene opptatt med å framheve hvordan den norske kongen ble vist stor heder av kong Balduin I av Jerusalem (r.1100-1118), som har klare paralleller i framstillingene av Sigurds opphold ved andre hoff underveis. Balduin fulgte den unge Sigurd ut til Jordanelva, hvor pilegrimsritualene (gjendåp) ble utført.⁵³⁰ Det er i både *Ágrip* og *Heimskringla* nevnt at kong Balduin holdt et stortilt gjestebud for den norske kongen og at han med samtykke fra patriarken (antakelig Ghibbelin av Arles, r.1108-1112) overrakte Sigurd en spon av Det hellige kors. I sagaene er det ytterligere lagt vekt på at Sigurd ved samme anledningen avla en ed i nærvær av 12 vitne – de bibelske parallellene er ikke nødvendig å utdype – hvor kongen ga en rekke løfter han lovet å innfri.⁵³¹ *Ágrip* vier mest oppmerksomhet til disse løftene og setter dem i sammenheng med senere hendelser rundt kors-relikviens i det norske riket.⁵³² Det er deretter

⁵²⁹ I *Morkinskinna* mangler et blad, slik at historien om Sigurds korstog brytes av etter herjingen av Balearene og gjenopptas først under oppholdet i Konstantinopel. I enkelte utgaver (Andersson og Gade) er lakunene utfyllt med *Frissbók*, se: *Frissbók: Codex Frisianus. En samling af norske kongesagaer*, ved C. R. Unger, Christiania 1860-68.

⁵³⁰ Hovedkilden for både Snorre og *Frissbók* om Sigurds opphold i Det hellige land, er kvadene til den islandske skalden Einar Skulason, som blant annet omtaler badet i «i Jordans rene bølger» («i hreinu hvatr Jörðáinar vatns»), se: Hmkr. *Magnussonenes saga*, kap. 10, st. 200. *Fagskinna* har kun et kvad av Halldorr Skvaldre, se: *Fagskinna*, kap.88-89.

⁵³¹ De fem løftene var: å fremme kristendommen i riket; få reist en egen norsk erkestol; føre relikvien av Det hellige kors til St. Olavs skrin i Nidaros; samt at han skulle innføre og selv svare tienden, se: *Ágrip*, kap. 52-53; Hmkr. *Magnús-sona saga*, kap. 10-11.

⁵³² I sagaene er nevnt at Sigurd innførte tienden, men fordi han ikke klarte å oppfylle alle løftene. Spesielt er det nevnt at han ikke førte kors-relikvien til St. Olavs skrin, men plasserte den i en kirke ved rikets grenser (Konghelle) og at det deretter skjedde store ulykker. Noe senere (ca.1135) ble Konghelle utsatt for et vendisk angrep, der byen ble brent og relikvien røvet bort. Den kom imidlertid til rette igjen på grunn av guddommelig inngripen, se: *Ágrip*, kap. 53.

nevnt at Sigurd hjalp kong Balduin med å erobre den hedenske byen Sidon, før sagaene skifter over til oppholdet i Konstantinopel.⁵³³

For Ragnvald og Erlings korstog, er framstillingen av oppholdet i Jerusalem atskillig knappere. I hovedsak er det to momenter: en nekrolog over Torbjørn Svarte, som døde i Acre, og kvad om den knuta Ragnvald knyttet ved Jordans bredder.⁵³⁴ De korte referansene til selve oppholdet i Levanten, må ses i forhold til at den norrøne korstogsekspedisjonen ankom det latinske kongedømmet i etterkant av det mislykkede korstoget i 1149, samtidig som det var sterke indre spenninger i det latinske kongedømmet, som en følge av den borgerkrigslikende tilstanden mellom dronning Melisende (†1161) og hennes sønn, Balduin III (r.1143-1164).⁵³⁵ Det var derfor ingen korstogskampanjer å utkjempe og korstogsloftene kunne dermed innfris utelukkende ved å utføre pilegrimsritualene, som å besøke de hellige stedene (Gravkirken) og bade i Jordanelva.

Latinske kronikers beskrivelse av kong Sigurds tid i Jerusalem

For kong Sigurds vedkommende er oppholdet i Jerusalem belagt i et korpus av ikke-skandinaviske kilder. Foruten de to allerede nevnte beskrivelsene hos William av Malmesbury og Ibn al-Qalanisi, omfatter det de latinske kronikørene til Fulk av Chartres (†1127), Albert av Aachen († etter 1121) og William av Tyrus (†1186). Samtlige av disse kronikørene forutgår sagalitteraturen med nærmere 100 år og inkluderer dessuten samtidige øyenvitner (Fulk).⁵³⁶ Flere av disse kronikørene skrev om den norske kongens ankomst og opphold i Jerusalem, selv om de ikke alltid identifiserer kong Sigurd eller gir rett navn.⁵³⁷

Den eldste av disse framstillingene er Fulk av Chartres, som selv oppholdt seg i Jerusalem da Sigurd og de andre korsfarerne ankom i 1110. Framstillingen hos Fulk er nok så kortfattet og konsis, og i motsetning til Albert av Aachen nevner han lite om forholdet mellom kong Sigurd og kong Balduin. Fulks beskrivelse av den norrøne korstogsekspedisjonen er ganske presis, han kaller det en pilgrimsferd til Jerusalem (*Hierusalem peregrinantur*).⁵³⁸ For Fulk ble de nyankomne nordboerne oppfattet som en hvilken som helt annen europeisk pilgrimsferd, men han kom også med et tillegg som plasserer ferden klarere innenfor en korstogs kontekst: Fulk legger nemlig til at

⁵³³ *Ágrip*, kap. 54 («nekkverum borgum heiðnum»); Hkr. Magnús-sona saga, kap. 11 («borgar þeirar, er Sæt heitir. Sú borg var heiðin»).

⁵³⁴ OS, kap. 88.

⁵³⁵ Melisende hadde siden 1143 vært regent for sin mindreaåge sønn, Balduin III (r.1143-1163), men selv etter at han ble myndig nektet hun å gi fra seg makten. Det resulterte i borgerkrigslikende tilstander mellom mor og sønn i 1152. For en studie av konflikten, se: H. E. Mayer, «Studies in the History of Queen Melisende of Jerusalem» i *Dumbarton Oaks Papers* 26 (1972): 93-182.

⁵³⁶ Fulk hadde deltatt på det første korstoget og var kapellannen til Balduin av Boulogne (senere Balduin I). Han var derimot en av de få korsfarerne som ble igjen i Jerusalem, hvor han fortsatte som Balduins kapellan også etter at han ble konge i 1100, samtidig som han også ble kannik ved Gravkirken. Fulk var dermed en observator i en svært gunstig posisjon, som helt fram til sin død under en epidemi i 1127, arbeidet kontinuerlig med å revidere sitt verk, *Historia Hierosolymitana*, om det første korstoget og kongedømmet Jerusalem fram til år 1127.

⁵³⁷ Fulk navngir ikke Sigurd og omtaler han som en bror av den norske kongen, men hans omtale av den Sigurd som «en vakker ungdom» (juvenis forma valde speciosus) indikerer muligens at har sett Sigurd, som var i slutten av tenårene da korstoget fant sted, se: FC: 543-544. Albert omtaler ikke Sigurd direkte ved navn, men identifiserer han som: «...frater regis de Norvegia, Magnus nominis: AA: 798-799. Feilen kan skyldes at Albert eller hans informant sammenblandet Sigurd fornavn og patronym. William bygde på Fulk og har heller ikke Sigurds navn.

⁵³⁸ Ifølge Fulk var det guddommelige påvirkning (*conclaverat Deus*) hadde inspirert nordboerne til å foreta pilegrimsferden, se: FC: 544.

da kong Balduin fikk høre om den store flåten som var ankommet, red han ut og spurte Sigurd og de andre nordboerne om de av «kjærlighet til Gud» var villig til «å gjøre noe for Kristus».⁵³⁹ Balduin siktet til et framstøt mot den islamske havnebyen Sidon. Fulk referanse til «å gjøre noe for Kristus», ved det latinske begrepet *negotio Christi*, var derimot en av de mange omskrivingene på 1100-tallet for å betegne korstog.⁵⁴⁰ Nordboerne svarte umiddelbart positivt på forespørselen fra Balduin og at: «de ikke hadde kommet til Jerusalem av noen annen grunn».⁵⁴¹ Det eneste kravet nordboerne stilte, var at Balduin skulle sørge for tilstrekkelig med forsyninger – som synes å være en referanse til hendelser omtalt i de norrøne sagaene.⁵⁴²

En kilde som nevner mer om forholdet mellom kong Balduin og kong Sigurd er den tyske kronikøren Albert av Aachen,⁵⁴³ som skrev om det første korstoget i sitt verk, *Historia Ierosolimitana* (ca.1119-1128).⁵⁴⁴ Albert synes å ha vært godt informert om Sigurds korstog,⁵⁴⁵ og er den kilden som utbroderer mest om det vennskapelige forholdet mellom den unge kong Sigurd og kong Balduin.⁵⁴⁶ I likhet med Fulk, nevner Albert at kong Balduin dro for å møte den norske kongen og hans flåte. Det er verdt å påpeke at Sigurd var den første europeiske monarken til å besøke det nylig etablerte kongedømme og for Balduin var det viktig å bygge diplomatiske relasjoner til andre monarker i Vest-Europa.⁵⁴⁷ Men for Balduin var det antakelig langt viktigere at den store korstogsflåten passet inn i hans strategiske ambisjoner for å sikre kongedømmets eksistensgrunnlag, gjennom å erobre viktige havnebyer langs kysten.⁵⁴⁸ Det konstante behovet for maritime ressurser var en av de avgjørende årsakene til den sterke innflytelsen til de nord-italienske havnebyene Genova, Venezia og Pisa i det latinske kongeriket.⁵⁴⁹

⁵³⁹ «...ut pro amore Dei morantur in Terra sancta aliquantulum et iuvarent Christianismum amplius provehendum et amplificandum, ut, expleto utcumque negotio Christi, in terram suam postea gratias Deo magnificas redderent»: FC: 546.

⁵⁴⁰ Riley-Smith, *What Were the Crusades?* 2.

⁵⁴¹ «...responderunt non pro alia cause Hierusalem venisse (...) tantum ut victum eis necessarium impendere curaret»: FC: 544.

⁵⁴² Det gjelder omtalen i de norrøne sagaene av angrepet på den spanske «jarlen» i Spania, som skyldtes at jarlen tilbakelholdt nødvendige forsyninger, se: *Hkr.Magnús-sona saga*, kap. 4; *Fagrskinna*, kap. 86; *Morkinskinna*, kap. 61

⁵⁴³ Identifiseringen av forfatteren som Albert av Aachen, eller også Albert av Aix, er temmelig usikker. De eldste manuskriptene nevner ikke forfatteren ved navn og først i senere håndskrift (ca.1200) dukker navnene «Albert» eller «Adalbert» opp, se: AA: xxiii.

⁵⁴⁴ Albert deltok ikke selv i korstogene, men bygde sin framstilling på vitnemål fra hjemvendte tyske korsfarere. Albert regnes som en selvstendig kilde, som ikke bygde på andre, samtidige korstogshistorier, slik som *Gesta Francorum*, Raymond av Aguilers, eller Fulk av Chartres, se: AA: xxii-xxviii.

⁵⁴⁵ Albert er den eneste kilden til å komme inn på den totale størrelsesordenen av den norske flåten og hærstyrken, og omtaler det som: «sekti busser og ti tusen krigere» («...in buzis sexaginta, in decem milibus uirorum pugnatorum»): *Historia Ierosolimitana*: XI: kap. 26. Dette tallet ble akseptert av en rekke historikere som både Munch og Riant, mens Nedkvitne mener et overslag på omkring 2500-3000 mann er mer realistisk basert på informasjon om skipene i leidangsflåten.

⁵⁴⁶ AA: 798-801, 802-809.

⁵⁴⁷ Erik Ei egod av Danmark hadde som nevnt død på Kypros for han ankom Levanten. For relasjonene mellom kongedømmet Jerusalem og Vest-Europa, se: J. Phillips, «The Latin East 1098-1291», OIHC: 112-140. Den første perioden var dominert av enkelte familier, særlig de franske adelsfamilieene Monthérys og Lusignan, se: Riley-Smith, *The First Crusaders*: 169-195.

⁵⁴⁸ Beirut hadde blitt erobret like for de norrøne korsfarerne ankom, noe som inngikk i en overordnet plan for å sikre kongeriket ryggdekning mot havet. Hele perioden mellom 1099 og 1124, som dermed inkluderte hele Kong Balduins styringstid (r.1100-1118), var preget av en erobringstrategi basert på å sikre det latinske kongeriket tilgang til Middelhavet, noe som innebar en storstilt erobring av havnebyer langs kysten. Dette ble livsnerven som sikret diplomatiske relasjon til Vesten og viktige brohoder for både økonomisk og militær utveksling, men det var også en strategi som gjorde kongedømmet avhengig av konstant maritim assistanse fra andre europeiske aktører, særlig de nord-italienske handelsbyene. Havnebyer ble utelukkende erobret med støtte fra allierte og leiesoldater: Jaffa 1099 (Pisa); Haifa 1100 (Venezia); Arsuf og Caesarea i 1101 (Genova); Tortosa og Jubail i 1102 (Genova); Lattakiah i 1103 (Genova); Acre i 1104 (Genova); Tripoli i 1109 (Genova og Provence); Beirut i 1110 (Genova og Pisa); Sidon (Norge); Tyrus i 1124 (Venezia). Christopher Tyerman understreker hvor viktig slik assistanse var for det latinske kongeriket for en vellykket erobring: «Without a fleet, at Tyre in 1111, or where a fleet was repulsed, at Sidon in 1108, land attacks failed»: C. Tyerman, *God's War. A New History of the Crusades*, London 2007: 179.

⁵⁴⁹ C. Marshall, «The crusading motivation of the Italian city republics in the Latin East, 1096-1104» i EC: 60-79.

Store deler av Alberts historie handler i stor grad om vennskapet som utviklet seg mellom de to kongene, blant annet ved at de dro rundt i Jerusalem og besøkte alle helligdommene. I den forbindelse kommer Albert med en tilleggsopplysning til Fulk framstilling, nemlig at korsfarerne hadde ønsket å dra til Jerusalem: «slik som de avlagt løfter på».⁵⁵⁰ Dette er den eneste referansen i noen av kildene til at de norrøne korsfarerne skal ha avlagt en eller annen form for løfter i forkant. Det er fristende å tenke seg at dette var korstogsløfter, men mer sannsynlig var det snakk om pilegrimsløfter om å gjøre venerasjon i Gravkirken i Jerusalem. I likhet med Fulk nevner også Albert kong Balduins forespørsel om hjelp, men bruker lang tid før han kommer til selve erobringen av Sidon. Brorparten av beskrivelsene fokuserer igjen på hvordan de to kongene feiret den nylig inngåtte alliansen: først med en storstilt seremoni i Gravkirken,⁵⁵¹ som en bankett til den norske kongens ære,⁵⁵² før det de to kongene reiste ut til Jordan og holdt enda en seremoni.⁵⁵³ Deretter ble det holdt krigsråd og enighet om å angripe Sidon ved at Sigurds flåte blokkerte byen fra sjøsiden, mens Balduin angrep fra land.⁵⁵⁴ Etter seks ukers beleiring overga byen seg etter forhandlinger om vilkår.⁵⁵⁵ Albert nevner ingenting om Sigurd etter beleiringen.

Den siste av de latinske korstogshistorikerne til å inkludere framstillinger av kong Sigurd, var den kjente 1100-tallshistorikeren William, erkebiskop av Tyrus (ca.1130-1186).⁵⁵⁶ Han inkluderte historien om Sigurd i sitt store verk om kongedømmet Jerusalems historie, ofte kalt *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* (*Historia* eller også *Chronicon*).⁵⁵⁷ William skrev lenge etter Sigurds død og var ingen selvstendig kilde, faktisk skrev han nesten *verbatim* det samme som Fulk angående Sigurds opphold. Det er ikke først og fremst fordi han bringer noe nytt til bordet, at William er en interessant kilde. Men det er først og fremst på grunn av hans resepsjonshistoriske betydning, som er uovertruffen. William verk om kongedømmet Jerusalems historie var etter middelalderens målestokk en «bestselger», som i hovedsak skyldtes at verket tidlige ble oversatt fra latin til gammelfransk i 1220-åra.⁵⁵⁸ Williams verk forble den dominerende framstillingen av korstogene i Europa til langt opp på det 1600-tallet.⁵⁵⁹ Så stor utspreidning hadde

⁵⁵⁰ «...omni benivolentia satisfecit, Ierusalem sicut deuouerant se cum eis iturum non negauit»: AA: 804.

⁵⁵¹ her gikk hele den latinske geistligheten gikk bak dem i prosisjon og sang hymner, mens den eldre Balduin, nærmest med faderlig hånd førte den unge norske kongen rundt og lærte ham om alle de hellige stedene: AA: 804-805.

⁵⁵² «Rex siquidum Baldwinus regem Magnum manu honorifice ac familiari amore ducebat, iuxta aposoli uocem, qui ut honore inuicem preueniamus nos adhortatur. Ducebat quidem eum ac docebat Omnia loca sancta et ea que nota habebat, procurabat»: AA: 804.

⁵⁵³ Her badet Sigurd i Jordanelva og muligens knyttet sin berømte knute,

⁵⁵⁴ Ifølge Albert forsøkte en egyptisk flåte å komme byen til unnsctning, men ble slått tilbake, se: AA: 804-809. Dette er ikke nevnt av andre kilder til angrepet på Sidon. Ibn al-Qalanisi nevner at en egyptisk flåte var stasjonert i Tyrus, men at denne ikke kunne komme Sidon til unnsctning.

⁵⁵⁵ Ifølge arabiske kilder varte beleiringen i 47 dager.

⁵⁵⁶ William var født i Levanten, men utdannet i Europa, både Paris og Bologna. Etter at han returnerte til Jerusalem hadde han en strålende karriere, som inkluderte stillingen som kansler for de latinske kongene og til slutt erkebiskop av Tyrus. Denne posisjonen gav ham en enestående tilgang til kilder og kroniker om det første korstoget, noe som synes å ha inkludert både Fulk og Albert, se: P. W. Edbury og J. G. Rowe, *William of Tyre: Historian of the Latin East*, Cambridge 1988: 45-46; S. B. Edgington, «Albert of Aachen Reappraised» i A. V. Murray (red.), *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies*, Turnhout 1998: 55-67.

⁵⁵⁷ *Willelmi Tyrensis Archiepiscopi Chronicon*, i *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis* LXII, redigert ved R. B. C. Huygens, Turnhout 1986: XI: XIV. Engelsk oversettelse: William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, oversatt ved E. A. Babcock and A. C. Krey, New York 1943.

⁵⁵⁸ Bare 9 håndskrift og fragmenter av et tiende, er bevart av Williams verk i den latinske utgaven, men til sammenlikning er den franske oversettelsen, kjent under navnet *L'Estoire d'Eracles*, overlevert i minst 59 håndskrift, se: Tyrman, *The Debate on the Crusades*: 9-18.

⁵⁵⁹ Den franske oversettelsen av Williams *Historia* kalles gjerne *L'estoire de Eracles (Eracles)* og et moderat anslag er at den ble oversatt en gang mellom 1204 og 1234: J. Pryor, «The Eracles and William of Tyre: An interim report» i B. Z. Kedar (red.), *The Horns of Hattin*, Jerusalem, 1992:

verket at selv en gammelfransk kopi fant veien til Norge på slutten av 1200-tallet!⁵⁶⁰ På grunn av at William inkluderte Fulks framstilling av kong Sigurds opphold i Jerusalem i 1110-1111, ble historien om den unge kongen fra Norge, som hadde disponert en mektig flåte på 60 skip, og aktivt deltatt i korstoget (*negotio Christi*) for å erobre Sidon, en del av det kollektive minnet om det første korstoget.⁵⁶¹ Det fikk senere stor betydning for norske monarker i andre halvdel av 1200-tallet, fordi det muligens fungerte som en diplomatisk døråpner for kontakt med andre europeiske monarker.

Materielle motivfaktorer – maktstrukturelle bånd

Materielle motiv var lenge de rådende forklaringsfaktorene til historikerne for korstogens enorme popularitet og langvarighet, der utsiktene til rikdom, gods eller landnåm, samt dårlige kår innad i Europa for aristokratiets yngre sønner.⁵⁶² Det hellige land flommet ifølge Skriften av «melk og honning» (5.Mos 26:15). De få norske historikerne som har sagt noe om motivene bak de norske korstogsekspedisjonene, slik som Claus Krag, har ofte trukket paralleller mellom korstog og de foregående vikingutferdene fra Skandinavia på 800- og 900-tallet.⁵⁶³ Slike generaliseringer er ikke underbygd av fakta, men sier mer om historikerens egen samtid enn å forklare det fortidige fenomenet.

Prosopografiske studier av de første korsfarerne i kontinentale kilder, primært i franske områder, har gitt en bedre forståelse, både av hvilke motiv og realitetene bak korstogsbevegelsen. Det har avlivet en rekke seiglivede myter og nyansert andre. Framfor de yngre sønnene har det blitt klart at det i større grad var deres fedre og bestefedre, som dro ut på korstogene. Det overleverte dokumentmateriale – av varierende størrelsesomfang nasjonalt og regionalt – indikerer at massive summer ble pøst *inn* i korstogene, mens det var minimalt som ble hentet *ut* på den andre siden.⁵⁶⁴ Korstogene var massive underskuddsprosjekt. Heller ikke tanken om

270-293. Philip Handyside har nylig tatt til ordet for en innsnevring til tidsrommet 1220-1223: P. Handyside, «New Light on the Old French William of Tyre»: 1-9, opprinnelig holdt som et innlegg på IMC Leeds i 2010, her etter: https://www.academia.edu/310437/New_Light_on_the_Old_French_William_of_Tyre [lastet ned 19.02.2015]. Se også: Tyerman, *The Debate on the Crusades*: 16-18.

⁵⁶⁰ En *ciemotis* i manuskriptet Pal. Lat. 1963, i Vatikanbiblioteket, bekrefter at en gammelfransk oversettelse Williams korstogskronike en gang var i eie til Isabella Bruce (†1358), mens hun var norsk dronning (1293-1299). Dette manuskriptet gjorde Bjørn Bandlien meg oppmerksom på og jeg er takknemlig for at han også lot meg få se et artikkelutkast angående manuskriptet: B. Bandlien, «Fra Antiokia til Bergen: Den gammelfranske oversettelsen av Vilhelm av Tyrus' korstogskronike i Norge» (kommende).

⁵⁶¹ En kort referanse til Sigurd er å finne i et historieverk skrevet av Alberto Milioli, notarius i Reggio i andre halvdel av 1200-tallet. Milioli refererer til ikke til Sigurd ved navn, men omtaler han som «Germani regis Norensium», se: *Alberti Milioli notarii Regini Liber de temporibus et actatibus et Cronica Imperatorum*, i *Monumenta Germaniae Historica (Scriptores (In Folio) (SS))*, vol. 31, utg. O. Holder-Egger, Hannover 1903: 633.

⁵⁶² En push-faktor som har vært trukket fram er at enkelte av kronikorene nevner at det omkring 1095/96 var dårlige avlinger og sult i en rekke franske områder. Det er blant annet nevnt av Ekkehard av Aure, se: «Hierosolymitan», RHC occ. V: 17. På likende vis var det samme tilfellet i Danmark. Saxo omtaler hungersnød og uår som årsakene til at Erik Eiegods forgjenger fikk tilnavnet Olav Hunger, se: *Saxo*: 12.1.2-3.

⁵⁶³ Krag, «The early unification of Norway»: 184-201; Krag, *Norsk historie fram til 1319*: 76-77. Se også: Steen, *Ferd og fest*: 119.

⁵⁶⁴ «[t]he generalizations about motivation for profit, which always rested on insufficient evidence, looks less convincing the more we know of the circumstance in which the early crusaders took the cross»: Riley-Smith, *The First Crusaders*: 15, for «de yngre sønners»-tesen se s. 42.

korstogene som en form for proto-kolonialisme står særlig sterkt, siden kildene nevner at majoriteten av korsfarere faktisk dro hjem igjen etter at korstoget var over.⁵⁶⁵

For norske forhold er det utelukket med prosopografiske studier av de tidlige norske korstogsekspedisjonene. Til det er datamaterialet alt for tynt til å være representativt. Men det er mulig å forsøke å trekke fram enkelte tendenser angående de materielle faktorer, der studier av kontinentale korsfarere kan fungere som komparative utgangspunkt. I det følgende vil jeg vektlegge sosio-økonomiske forhold ved de maktstrukturelle faktorene som avdekkes ved å se på det organisatoriske aspektet. Korstogsdeltakelse trakk veksler på en rekke samfunnsforhold, siden finansiering og organisering var avhengig av en rekke faktorer slik som maktstrukturelle relasjoner, der slektskap, vennskap og herredømme var viktige mekanismer. Selv om korstog i likhet med pilegrimsferden var frivillig, må deltakelse ses i sammenheng med flere samfunnsforhold. Få mennesker i middelalderen, uansett rang, hadde fullstendig personlig autonomi, men inngikk i et komplisert samfunnshierarki basert på nettverk, familie- og maktrelasjoner. Ære – særlig den personlige æren – var en viktig faktor i den sammenheng, siden den bestemte ens sosiale status og plass i samfunnshierarkiet.⁵⁶⁶

Jeg vil i det følgende argumentere for at de viktigste sosioøkonomiske motivene som preget korstogsdelaktene på 1100-tallet, handlet om bekreftelse av maktstrukturelle relasjoner mellom aktørene. Korstogsekspedisjonene fra det norske riket på 1100-tallet speiler således etablerte nettverk, som senere manifesterte seg i den hjemlige politiske konkurransen. Ved å gjøre en aktør- og nettverksanalyse, er det mulig å få et bedre grep om de ulike maktstrukturelle båndene som ble aktivisert, både i forbindelse med finansieringen og organiseringen av korstogsutførelsen, men også om hvilke sosioøkonomiske fordeler korstogsdeltakelse kunne medføre, særlig i forbindelse med den sentrale betydningen av ære i middelalderens samfunnsstruktur. Først vil jeg imidlertid kort imøtegå en dominerende framstilling i den hjemlige historiografien, om korstog som profittdrevne og forhåpentligvis avlive myten om at korstog var «forsinkede vikingutførelser».

⁵⁶⁵ Enkelte historikere vektlegger derimot utsikten til landnám, særlig blant aristokratiet (*militēs*) som en viktig faktor, se: France, *Victory in the East*. 14-15. Andre har argumentert for at en slik tilnærming ikke er universell, siden enkelte av korsfarerne både var rike på forhånd og ikke forsøkte å vinne seg et herredømme i Levanten, se: J. H. Pryor, «Stephen of Blois: Sensitive New-age Crusader or Victim of History?», *Arts: The Journal of the Sydney University Arts Association*, 20 (1998): 26-74. For den sosiale sammensetningen på det første korstoget, se: C. Kostick, *The social structure of the First Crusade*, Leiden 2008. Se også: Bull, *Knightly Piety*. I nyere tid har et slikt synspunkt vært frontet av den israelske historikeren Joshua Prawer, se: J. Prawer, *The Latin Kingdom of Jerusalem: European Colonialism in the Middle Ages*, New York 1972. Se også: J. Prawer, «The Roots of Medieval Colonialism», V. P. Goos og C. V. Bornstein (red), *The Meeting of Two Worlds: Cultural Exchange Between East and West during the Period of the Crusades*, Kalamazoo 1986: 23-38.

⁵⁶⁶ P. M. Sørensen, *Fortelling og ære: Studier i isländingsagaerne*, Aarhus 1993.

Korstog – profittbaserte plyndringsferder?

Det er gjentatte referanser i de latinske krønikene om det første korstoget til at korsfarerne plyndret eller tok stort hærfang underveis på korstoget.⁵⁶⁷ I forkant av slaget om Nikea i 1097, ble korsfarerne også egget med ordene om at: «i dag, hvis Gud vil, vil dere alle bli rike».⁵⁶⁸ Guibert av Nogent kommenterte på samme vis at selv fattige pilegrimer forlot slagfeltet som rike menn etter slaget ved Ashkelon i august 1099.⁵⁶⁹ Liknende referanser til hærfang og plyndring dukker opp i de norrøne sagaenes framstillinger av konflikter underveis på korstogene til både Sigurd og Ragnvald, blant annet skal Sigurd ha egget sine menn med at de kunne vinne: «stor hærfang og mye ære».⁵⁷⁰ Enkelte av lederne på det første korstoget la derimot stor vekt på å uttrykke at det ikke var profitt som drev dem, slik som for Godfrey av Bouillon, som vektla det religiøse aspektet og at ferden som en botsøvelse.⁵⁷¹ De mange referansene til stort hærfang og plyndring synes å stå i et motsetningsforhold til de religiøse motivene, som leder til et spørsmål om hvordan slike referanser skal forstås innenfor en korstogs-kontekst. Spørsmålet har vært tilnærmet fra flere ulike hold. Det er få bevis for at korsfarere kom rike hjem.⁵⁷² Plyndring var derfor en måte å opprettholde korstogshæren på. Alternativt har enkelte også kategorisert plyndringen ikke som et motiv, men som del av en *modus operandi* innad i den aristokratiske elitekulturen i Europa omkring 1100.⁵⁷³

De gjentatte referansene til at de norrøne korsfarere tok krigsbytte og plyndret underveis, må ses i sammenheng med den logistiske situasjonen. Det å opprettholde og vedlikeholde en flåte på omkring 60 skip, samt skaffe de nødvendige proviantene til flere tusen mennesker, må ha medført store logistiske utfordringer siden alle etterforsyninger underveis foregikk i fremmede, tidvis fiendtlige, områder. Plyndring ble i enkelte tilfeller nødvendig for å opprettholde korstoget. Det kommer tydelig fram i sagaens legitimering av situasjoner der korsfarerne endte opp med å angripe andre kristne. For begge de norrøne korstogsekspedisjonene er det i sagaene omtale av angrep på kristne herskere i Iberia: Kong Sigurd angrep en *jarl* (mest sannsynlig en lokal borgherre) i *Jákobsland* (Santiago de Compostela); mens Ragnvald angrep en borgherre, ved navn Gudifreyr, i *Galizuland* (Galizia).⁵⁷⁴ Ved begge anledninger bruker sagaforfatteren mye plass på å

⁵⁶⁷ Referanser til krigsbytte og plyndring er omfattende i kildene til det første korstoget. Albert av Aachen mange referanser til at det ble tatt krigsbytte eller drevet plyndring for korsfarerne i det hele tatt hadde nådd Konstantinopel, se: AA: 18-19, 24-25, 32-33, 52-53, 64-64, 74-75, 76-77, 82-83. Se forøvrig: GF: 1, 20, 94-94, 97; GN: 171; BB: 15, 22-23, 30, 46; OV,V: 56, 88.

⁵⁶⁸ GF: 19-20. Referanser til krigsbytte og plyndring er omfattende i kildene, blant annet har Albert av Aachen mange referanser til at det ble tatt krigsbytte eller drevet plyndring for korsfarerne i det hele tatt hadde nådd Konstantinopel, se: AA: 18-19, 24-25, 32-33, 52-53, 64-64, 74-75, 76-77, 82-83.

⁵⁶⁹ GN: 300.

⁵⁷⁰ «micit til genggiar oc fregðar»: *Morkinskinna*, kap. 61.

⁵⁷¹ Ifølge Albert av Aachen svarte Godfrey på Bohemonds forespørsel om et angrep på Bysants at han: «ikke hadde forlatt sitt hjemland og familie på grunn av profitt eller destruksjonen av kristne, men at han hadde reist til Jerusalem i Kristi navn (...)» («se non cause questus aut pro destructione Christianorum a terra et cognatione sua exisse, sed in Christi nomine uiam Ierusalem institisse (...)»): AA: 82-83.

⁵⁷² Riley-Smith, *The First Crusades*: 149.

⁵⁷³ Housley, *Contesting the Crusades*: 91.

⁵⁷⁴ *Heimskringla* og *Fagskinna* bruker begge *jarl* i omtale av den lokale herskeren, mens *Morkinskinna* omtaler han som *bertoginn*. *Heimskringla*: *Magnús-sona saga*, kap. 4; *Fagskinna*, kap; *Morkinskinna*, kap. 61; OS, kap. 86.

rettferdiggjøre angrepene, enten at motparten var skyldig i løftebrudd (Sigurd) eller at det var for å fri lokalbefolkningen fra voldsmenn (Ragnvald), men felles for begge er at det også var eneste utvei for å få tilgang til livsnødvendige forsyninger.

Samlet sett synes det økonomiske utbyttet fra korstogsekspedisjonene å ha vært ganske magert. Det er i de norrøne kildene ingen referanser til at korsfarere kom rike og bemidlet tilbake til riket. På den andre siden synes snarere de økonomiske tapene for kongemakten å ha vært betydelig, om enn ikke enorme: av en flåte på 60 skip kom kong Sigurd riket igjen med bare ett skip!⁵⁷⁵ Det tilsvarer det samme antallet skip som Orderik Vitalis oppgir at Magnus Berrfotts flåte bestod av under den norske kongens Vesterhavsekspedisjon i 1098.⁵⁷⁶ Det numismatiske materialet støtter heller ikke teorien om at korstogene var lukrative foretak og at det medførte økt sølvtilførsel til landet på 1100-tallet.⁵⁷⁷ Snarere var det et dramatisk fall i tilgangen på sølv i hele Europa, nettopp som en direkte følge av korstogene.⁵⁷⁸ Det eneste av verdi som synes å ha blitt brakt tilbake til landet med korstogene, var den kors-relikvien kong Sigurd fikk i Jerusalem.⁵⁷⁹

Det er også andre grunner til å være kritisk til å vektlegge profittmotive som avgjørende for de norrøne korstogsekspedisjonene, nemlig at det ikke kan ha vært i kongemaktens interesse. Historikere har understreket hvordan norske konger på 1000-tallet bygde opp sitt maktgrunnlag på samme måte som tradisjonell høvdingmakt, gjennom vennskapsbånd og gaveutveksling med ressursene fra plyndringsferder eller gjennom midler fra gresk militærtjeneste.⁵⁸⁰ Det synes å ha vært mønsteret som ble fulgt av samtlige konger mellom Håkon den gode (r.ca.930-960) og Harald Hardråde (r.1047-1066).⁵⁸¹ Sverre Bagge understreker hvordan vikingferdene dermed førte til politisk ustabilitet; «[s]å lenge det var fritt frem for alle med nødvendig kapital og menn som var villige til å følge dem å dra på plyndringsferder i utlandet, måtte det være vanskelig for en hersker å monopolisere makten hjemme».⁵⁸² For den skjøre maktbalansen samkongedømme bygde på, kan det ikke ha vært i medkongenes interesse at Sigurd ledet krigere utenlands med et

⁵⁷⁵ At Sigurds flåte opprinnelig bestod av 60 skip bekreftes av skandinaviske og ikke-skandinaviske kilder. Tallet er nevnt i en strofe av Torarin Stutfelder, som er gjengitt i både *Morkinskinna* og *Heimskringla*. *Morkinskinna*, kap. 61; Hmkr. *Magnús-sona saga*, kap. 3. Albert av Aachen nevner at flåten bestod av 60 store skip, *buzis* («bussør») (noe som synes kanskje siktet til drageskip, men Albert bruker samme begrep om alle typer skip fra nordlige områder generelt) og 10 000 krigere: AA: 798-799; Fulv av Chartres nevner 55 skip; FC: 543-544; William av Malmesbury oppgir ikke noe konkret antallet skip, men nevner at et skip gikk tapt på overfarten: WM: 740-741. Islamske kilder bekrefter også en flåte på 60 skip, nevnt av Ibn al-Qalanisi og Ibn al-Athir: Gabrieli, *Arab Historians of the Crusades*: 27; *The Chronicle of Ibn al-Athir*: 152. Ragnvald og Erlings flåte bestod av 15 store skip og et ukjent antall krigere. Antallet er nevnt i *Orkeneyinga saga*. Bare 9 skip kom fram til Levanten, siden Eindridre Unge og hans 6 skip deserterte nær Marseille: OS, kap. 87.

⁵⁷⁶ «Magnus Olavi Noricorum regis filius Inrensis insurrexit. et classem lx nauium super illos nauigaturus preparauit»: OV: 218-219.

⁵⁷⁷ Det er ikke gjort myntfunn som sikkert kan dateres til noen norske konger etter Magnus Berrfotts myntreformer i 1090-åra fram til kong Sverre begynte å prege mynter i slutten av 1170-åra, se: S. H. Gullbekk, *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*, København 2009. Se også: C. I. Schive og C. A. Holmboe, *Norges Mynter i Middelalderen*, Christiania 1865.

⁵⁷⁸ P. Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge 1988: 74-106, som også ser en sammenheng mellom korstogene og sølv mangelen, der store verdier ble ført ut av Europa som en følge av korstogene.

⁵⁷⁹ På samme vis har Riley-Smith kommentert at bevisene for at korsfarere generelt kom rike hjem, ikke har dekning i kildene: «there is little evidence for them returning home rich in anything but relics»: Riley-Smith, «The Motives of the Earliest Crusaders»: 723. Relikvier hadde likevel en viktig økonomisk funksjon, siden de tiltrakk pilegrimer og Sigurd brukte relikvien også for å promotere Konghelle.

⁵⁸⁰ For en studie av slike vennskapsbånd i en hovedsakelig islandsk kontekst, se: J. V. Sigurðarsson, *Den vennlige vikingen: vennskapsnets makt i Norge og på Island ca. 900-1300*, Oslo 2010.

⁵⁸¹ Bagge, *From Viking Stronghold to Christian Kingdom*: 21-39. Se også: H. J. Orning, *Uforutsigbarhet og nærver: en analyse av norske kongers makutøvelse i høy middelalderen*, Oslo 2004 (doktorgradsavhandling). Se også: Helle, *Norge blir en stat*.

⁵⁸² S. Bagge, *Fra knyttneve til septer: makt i middelalderens Norge*, i Rapportserien (Makt- og demokratiutredningen 1998-2003) 67, (2003): 12.

profittmotiv, siden det potensielt kunne forskyve maktbalansen.⁵⁸³ Profittmotivet og assosiasjonen med vikingferdene, framstår som anakronistiske og de materielle årsaksforklaringer må derfor søkes andre steder.

Korstog og areaspektet

Korstog var alltid forbundet med de to diametrale begrepene om ære og skam: ære ved seier og skam ved nederlag eller utslag av feighet.⁵⁸⁴ Korstog var ikke bare var en test av korsfarerens fysiske kvaliteter og dyktighet i kamp, men også av hans og hennes tro. For kirken var det problematisk at lekmannsforståelsen så på korstog ikke bare som et fromhetsuttrykk og en botsøvelse, men også som et svært ærefullt foretak.⁵⁸⁵ Kirken var klar over at alle deltakere i krig selv hellige kriger – hadde utsikter til materiell vinning og økt status. Det skapte frykt blant geistligheten for at korsfarere ikke hadde de rette intensjonene.⁵⁸⁶ Clermontdekretet fokuserte på korsfarerens sinnstilstand, *non pro honoris uel pecunie*, men det var uunngåelig at ikke den aristokratiske krigerstanden tolket korstog inn i en verdslig kontekst og forbandt foretaket med et verdsett og normer som gjorde at korstog utover på 1100-tallet ble integrert i selvbevisstheten til det framvoksende riddersesnet. Korstog ble således det ultimate uttrykket på høvisk adferd,⁵⁸⁷ noe som vedvarte gjennom hele middelalderen.⁵⁸⁸

For norske samfunn i middelalderen og tidlig moderne tid, var ære et sentralt begrep, siden det var en sosial markør. Men det er likevel vanskelig å definere hva ære er.⁵⁸⁹ De norrøne begrepene som går igjen for å betegne ære, er ofte variasjoner av begrepene *virðing* og *frægd*. Førstnevnte representerer en form for «vurdering»,⁵⁹⁰ mens ulike varianter av ordet *frægd* henviste til at noe eller noen hadde gjort noe som ble ansett som «ærerikt» eller «ærbart». ⁵⁹¹ Den kollektive æren som tilfalt alle deltakerne på korstogsutferder var en slik form for «ærbart». Alt ved Skofte

⁵⁸³ Hvorvidt samkongedømmet var stabilt eller kronisk ustabilt, og hvorvidt det var foranledning til den påfølgende perioden med indre stridigheter, har vært et omdiskutert tema i norsk historiografi, se: H. J. Orning, «Hvorfor vant kongene?» HT, 94 (2015): 285-292; S. Bagge, «Borgerkrig og statsutvikling – svar til Hans Jacob Ornings» i HT, 94 (2015): 91-110; H. J. Orning, «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen – en revurdering» i HT, 93 (2014): 193-216. For referanser til den eldre sekundærlitteraturen, se: S. Bagge, «Samkongedomme og enekongedomme i norsk historie» i HT, 54 (1975), 239-274.

⁵⁸⁴ Den framvoksende ridderkulturen i Europa i andre halvdel av 1100-tallet vektla æresaspektet, noe som kommer fram i Thabald av Champagnes utsagn i 1239: «Now the valiant knights will go forth, those who love God and the honour of this world, and who rightly wish to go to God; and the snivelling, the cowardly, will remain behind»: Her sitert i engelsk oversettelse etter: Housley, *Fighting for the Cross*: 121.

⁵⁸⁵ «The fame acquired by crusades was clear from the beginning»: Flori, «Ideology and motivations in the first crusades»: 27. Housley, *Fighting for the Cross*: 121-124.

⁵⁸⁶ Riley-Smith, *What Were the Crusades*: 6, et passim.

⁵⁸⁷ For en studie av religion og og religiøs ideologi i utviklingen av ridderskapet, se: Kaeuper, *Holy Warriors*: 52-65. Se også: Keen, *Chivalry*.

⁵⁸⁸ Korstogstanken var en sentral del av den burgundiske hoffkultur på 1400-tallet, særlig under Filip den gode (r.1419-1467), se:

R. Vaughn, *Philip the Good: the apogee of Burgundy*, Woodbridge 2002: 334-372.

⁵⁸⁹ Ære var delvis en sosial og en individuell størrelse, der personlige egenskaper ble «målt» opp i mot sosiale forventninger og normer, men samtidig svært flyktig, se: E. Sandmo, *Voldssamfunnets undergang: om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo 1999: 99-105.

⁵⁹⁰ Ordet *virðing* betyr «vurdering» og kunne sikte både til verdi på jord og eiendom, men også en vurdering av mennesker. Ordet er en avledning av substantivet *verð*, «verdi», på samme måte som verbet *virða*, «vurdere, akte, respektere». Sørensen nevner en rekke likende ord som *sómi*, *sámó*, *metoró* og *metnaðr*. P. M. Sørensen, *Fortalling og ære: Studier i islendingesagaerne*, Aarhus 1993: 188-191; Nedkvitne, «Hvorfor dro middelalderens skandinaver på korstog?»: 120.

⁵⁹¹ L. Heggstad, F. Hødnøbo og E. Simensen, *Norron ordbok*, 4. utg., Oslo 1993: 128.

Ogmundssons utferd, nevnes det at de hjemvendte deltakerne ble: «navngjetne vidt og bredt».⁵⁹² Snorre nevner at den generelle oppfatningen av kong Sigurds korstog, var at: «ingen hadde fart en større hedersferd fra Norge enn den».⁵⁹³ Det samme er tilfellet i *Orkneyinga saga*, der Ragnvald og Erlings korstog: «var en ferd som det ble snakket mye om, og alle som hadde vært med, hadde ære av det».⁵⁹⁴ Det var også andre nivåer av æresaspektet, slik⁵⁹⁴ den personlige æren, som kunne tilfalle individuelle korsfarere. I europeiske korstogskrøniker er det gjentatte framstillinger av at enkelte korsfarere som døde i kamp ble oppfattet som martyrer.⁵⁹⁵ Et slikt syn er fraværende i de norrøne sagaene, som i stedet fokuserer på æren som i hovedsak av en sekulær og verdslig natur.

Æresaspektet ved de norrøne korstogsekspedisjonene på 1100-tallet har vært gjenstand for studier av Arnved Nedkvitne.⁵⁹⁶ Nedkvitne mener æresmotivet utgjorde den dominerende forståelsesrammen av disse ekspedisjonene og at det var viktigere enn de religiøse motivene. Han skiller mellom to overordnede kategorier av ære, «krigeræren» og «den høviske æren», som til en viss grad står i et motsetningsforhold.⁵⁹⁷ Kriegeræren representerte en tradisjonell form for ære og ble vunnet med ved å utvise tapperhet i kamp. Det var således en kategori som i teorien var åpen for alle korsfarere. I *Orkneyinga saga* distribuerer Ragnvald jarl kriegeræren ut i etterkant av angrepet på dromunden.⁵⁹⁸ Her tilfalt æren eksplisitt til Erling Skakke, som under striden pådro seg hogget i halsen som resulterte i kallenavnet «skakki».⁵⁹⁹ Men skaldekvad nevner også den ellers ukjente Audun Raude, som var den første til å entre dromunden.⁶⁰⁰ Nedkvitne overdriver imidlertid dette æresaspektet som en kontrast til europeiske framstillinger. I den europeiske korstogslitteraturen er det flere slike «førstemann-over-muren»-beskrivelser, slik for Jerusalem i 1099,⁶⁰¹ eller Konstantinopel i 1204.⁶⁰² Det er ikke nødvendigvis slik at norrøne korsfarere skiller seg fra sine kontinentale standsfeller, men krigeraspektet ble ofte nedtonet av geistlige historieskrivere på kontinentet.⁶⁰³ Fra et lekmannsperspektiv var korstog alltid forbundet med ære ved å utvise mot

⁵⁹² «ok váru þeir inir frægstu»: Hmkr. *Magnússona saga*, kap. 1.

⁵⁹³ «ok var þat mál manna, at eigi hafi verið farin meiri virðingarför ór Nóregi en þessi var»: Hmkr. *Magnússona saga*, kap. 13. *Morkinskinna* nevner på likende vis at: «er þat mál manna at eigi hafi farin verið or Nóregi meire fregþar for en þessi...»: *Morkinskinna*, kap. 63.

⁵⁹⁴ «Ok varþ þessi ferþin frægsta; ok þottu þir allir myklu meira hattar menn siþnn, er farit haufþu»: OS, kap. 89.

⁵⁹⁵ Cowdrey, «Martyrdom and the First Crusade»: 46-53.

⁵⁹⁶ Nedkvitne, «Hvorfor dro middelalderens skandinaver på korstog?»: 116-129.

⁵⁹⁷ Nedkvitne, «Hvorfor dro middelalderens skandinaver på korstog?»: 120-124

⁵⁹⁸ OS, kap. 88.

⁵⁹⁹ «Erling den sterke stridsmann/stormer opp på Dromund», OS, kap. 88.

⁶⁰⁰ («Audun fystr hinn raudi»), se: OS, kap. 88. På samme vis nevner Snorre at «Audun Raude het den mann som først gikk opp på dromunden; han var stavnbu hos Erling»: *Heimskringla: Haraldssona saga*, kap. 17.

⁶⁰¹ GF: 91, som navngir to flamske riddere som først over muren.

⁶⁰² Robert av Claris øyenvitnebeskrivelse av en italiensk korsfarer som var først til å krysse over muren, bare for så å bli hakket i hjel av forsvarerne, se: *Three Old French Chronicles of the Crusades*, oversatt ved E. N. Stone, Seattle, 1939, kap. 74.

⁶⁰³ Men også i disse framstillingene er krig konstant glorifisert og det er stadig referanser til korsfarenes plyndring og krigsbytte, se: Flori, «Ideology and motivations in the first crusade»: 27-29.

og dyktighet i strid.⁶⁰⁴ Jakten på verdslig ære ledet enkelte korsfarere til dumdristige handlinger med fatale konsekvenser.⁶⁰⁵

Den andre kategorien, den «høviske æren», representerer, ifølge Nedkvitne, et nytt innslag i den norrøne kultursfæren og dukker opp med korstogene, primært i forbindelse med Ragnvald jarls korstog. Denne kategorien var på mange måter sosialt begrenset, ettersom den handlet om å utvise egenskaper som ble dyrket innenfor en begrenset sosial elite. Det å utvise høvisk adferd (*hoeverska*) handlet om å beherske kunnskap om hvordan en skulle oppføre seg ved hoffet. Det var en form for kulturell kompetanse, selvkontroll og innsikt i normer og etikette, som gjerne ble assosiert med utenlandske hoff og som krevde anerkjennelse fra andre. Det var samtidig også assosiert med framveksten av en europeisk skriftkultur.⁶⁰⁶ For kong Sigurds utferd framstår det høviske aspektet gjerne ved sagaforfatternes ønske om å framheve Sigurd som på høyde med andre europeiske monarker, gjerne ved å framheve hvordan han ble mottatt av andre monarker underveis.⁶⁰⁷ De høviske elementene er tydeligst til stede i beskrivelser av oppholdet i Konstantinopel, der sagaene vektlegger den gode mottakelsen fra keiseren og hvordan Sigurd, i motsetning til den danske kongen, takket nei til gull og lot det bli avholdt leker på Hippodromen.⁶⁰⁸

Hovedvekten av nye høviske elementer dukker imidlertid opp i forbindelse med Ragnvald jarls korstog og oppholdet i Narbonne underveis. I Narbonne ble de norrøne korsfarerne tatt imot ved hoffet til *vicomtesse* Ermengarde (r.1143-1192/4).⁶⁰⁹ Narbonne var et kjerneområde for den nye trubadurdiktningen, som var en sentral del av den framvoksende høviske kulturen på midten av 1100-tallet.⁶¹⁰ Ermengarde tilhørte også et dynasti kjent for sin patronasje av trubadurer, samt nære forbindelser til korstogene.⁶¹¹ De norrøne korsfarerne virker å ha forsøkt å appropriere de nye impulsene og inntrykkene fra møtet med hoffet i Narbonne. Nedkvitne framhever hvordan det kom til uttrykk i forsøk på å imitere trubadurdiktningen i skaldeversene, antakelig for å imponere et hjemlig publikum.⁶¹²

⁶⁰⁴ Tidvis synes frykten for å pådra seg skam å ha være atskillig sterkere, se: Housley, *Fighting for the Cross*: 122-124.

⁶⁰⁵ Et eksempel er Ludvik IX- bror, Robert av Artois, og den dumdristige stormingen av Robert inn i Mansurah. Det endte med at Robert og store deler av det franske kavaleriet, ble drept i et bakhold og Ludviks korstog kollapset. Rikard Løvehjerte opptrådte på likende vis dumdristig ved Jaffa i 1191. For Rikards del endte det likevel godt, selv om han senere ble innhentet av sin uforsiktighet.

⁶⁰⁶ Det kom særlig til uttrykk i den populære fyrstespeil-litteraturen i høymiddelalderen. I Norge er lærdomsverket *Kongspeilet* (*Konungs skuggsjá* eller også *Speculum Regale*), fra midten av 1200-tallet, på mange måter en håndbok i høvisk adferd., særlig bolken om hirdmannen.

⁶⁰⁷ Monarker som nevnes i sagaene er grev Roger II (Rodgeir) av Sicilia, kong Balduin I (Baldvine) i Jerusalem, keiser Alexios (Kirjalax) i Konstantinopel og hertug Lothar (Lozarius) av Sachsen I tillegg nevnes det avslutningsvis også møte med den danske kongen, Niels (*Nikolas*). En rekke av disse herskerne, slik som Roger og Lothar, oppgis med titler (henholdsvis konge og keiser) som de først fikk senere, se: Hmkr. *Magnúsona saga*, kap. 8-13.

⁶⁰⁸ Hmkr. *Mangússonenes saga*, kap. 11-13.

⁶⁰⁹ I *Orknøyinga saga* ble omtalt hun omtalt som Ermingerd (Ermingerþr), se: OS, kap. 86. Se også: Jónsson, «Rögnvald jarls Jorsalfærð: 151-165.

⁶¹⁰ J. Caille, «Une idylle entre la vicomtesse Ermengarde de Narbonne et le prince Rognvld Kali des Orcaides au milieu du XIIe siècle» i J. Caille, *Medieval Narbonne: A City at the Heart of the Troubadour World*, Aldershot 2005: XI (s.229-234). Ermengarde ble også nevnt som en patron av trubadurer av Andreas Capellanus i 1170-åra, se: B. Bandlien, *Å finne den rette: kjærlighet, individ og samfunn i norrøn middelalder*, Oslo 2001: 107.

⁶¹¹ Forgjengeren Aimerik I (Aimery) (r.1107-1104/5) hadde deltatt på det første krostoget og døde i Jerusalem omkring 1105, mens Ermengardes far, Aimerik II (r.1105-1134) hadde deltatt i den spanske Reconquistaen og falt i slag mot almohadene i 1134 Jfr. F. L. Cheyette, *Ermengard of Narbonne and the World of the Troubadours*, Ithaca 2001.

⁶¹² OS, kap. 86-88.

Det har vært innvendt at Nedkvitne overdriver motsetningsforholdet mellom de religiøse motivene og æresaspektet, og det er mye som derfor tyder på at utsikten til å vinne ære var et fellestrekk for medlemmer av den europeiske krigerstanden generelt.⁶¹³ Det synes klart at deltakelse i korstogene resulterte i økt sosial status, som for Sigurds del kom til uttrykk i tilnavnet *jorslafari*, «Jerusalemsfareren», som synes å være en norrøn ekvivalent til det latinske *jerusalemiani*, «Jerusalemsfarerne». På det europeiske kontinentet ble den første generasjonen av dyrket som helter korsfarere helter i fortellinger og sanger, slik som de populære *Chanson de geste*-verkene i Frankrike og Tyskland.⁶¹⁴ Det mest påfallende eksempelet på en økt status, er Erling Skakke: Han hadde tidligere vært i skyggen av sin eldre bror, Ogmund, men etter hjemkomsten ble ansett for: «å være mye gjævere mann enn før».⁶¹⁵ Denne «sosiale kapitalen» innkasserte han gjennom sitt giftemål med Kristin, datteren til Sigurd Jorsalfare, og det synes også å ha lagt grunnlaget for Erlings og sønnen Magnus' nære bånd til kirken.⁶¹⁶

Maktstrukturelle bånd og nettverksanalyser

Korstog var på grunn av de nære forbindelsene til pilegrimstradisjonen som nevnt basert på frivillige deltakelse.⁶¹⁷ Hvor frivillig korstogsdeltakelse har vært i realiteten, er høyst diskutabelt. John France har påpekt hvordan føydale bånd spilte inn, blant annet ved at høytstående adelsmenn ikke reiste alene, men ofte hadde med seg store deler av husholdet sitt, samtidig må det ha vært vanskelig for vasaller av lensherrer og monarker å unngå å bli involvert i korstogsekspedisjoner dersom deres patron hadde tatt korset.⁶¹⁸ Det gikk derimot også andre veien. Hverken monarker eller mektige magnater kunne sette til side sin sosiale status og posisjon eller komme unna visse sosiale forventninger, blant annet til å påta seg lederskap for korstogsekspedisjoner.⁶¹⁹ For enkelte familier ble korstogsdeltakelse en familietradisjon, der

⁶¹³ For en kritikk av Nedkvitnes, se: J. M. Jensen, «Broderskaber og Korstog: Broderlisten i europeisk perspektiv» i J. M. Jensen (red), *Broderliste, Broderskab, Korstog: Bidrag til opklaringen af en gåde fra dansk boimiddelalder*, Odense 2006: 215-236, spesielt s. 223-228.

⁶¹⁴ Routledge, «Songs», OIH: 91-11.

⁶¹⁵ «Þótti Erlingr nú miklu meiri maðr en áðr, hvárttveggja af ferð sinni ok kvánfangi sínu»: *Heimskringla: Haraldssonar saga*, kap. 17.

⁶¹⁶ Erkebiskop Øystein hadde tidligere vært kapellan og fehirde for kong Inge, slik at han og Erling tilhørte det samme miljøet rundt kong Inge. *Fagrskinnna og Heimskringla* har noe ulike kronologi og framstilling av hvordan avtalen mellom erkebiskop Øystein og Erling kom i stand, men det synes klart at Erling måtte godta solvorekravet, nemlig at bondene måtte betale fulle bøter etter solv- og ikke myntverdi til kirken. Til gjengjeld ga kirken sin fulle ideologiske støtte til Erlings sønn, Magnus, gjennom en kirkelig salving- og kroningsseremoni, se: E. Gunnes, *Erkebiskop Øystein: statsmann og kirkebygger*, Oslo 1996: 89-93.

⁶¹⁷ Jonathan Riley-Smith understreker at korsfarere ikke var: «conscripts or vassals performing feudal service, but (...) volunteers»: Riley-Smith, *The First Crusaders*: 109.

⁶¹⁸ J. France, «Patronage and the appeal of the first crusade», J. Phillips (red), *The First Crusade: Origins and Impact*, Manchester 1997: 5-20. Det er riktignok eksempler på at vasaller faktisk avsto å delta på korstog tross at det var forventet. Det mest kjente eksempelet er Jean de Joinville (1224-1317), kong Ludvik IXs biograf, som nektet å delta på kongens andre korstog i 1270, se: Joinville kommenterte derimot at både kong Ludvik og andre mektige magnater (Thibaud II av Navarre) forsøkt å presse ham til å delta, se: Jean de Joinville, *Vie de Saint Louis*, J. Monfron, Paris 2002..

⁶¹⁹ De sosiale konsekvensene av ikke å dra på korstog eller desertere underveis, er tydeligst i eksempelet med Stefan av Blois og Hugo av Vermandois, som begge deserterte under beleiringen av Antiokia i 1098. Stefan som var gift med en datter av William Erobreren ble hånet av sin normanniske konge og ydmyket i så stor grad at han dro ut igjen på korstog i 1101 og døde, se: Riley-Smith, *The Crusades*: 34-36.

kvinner kunne fungere som minnebærere, som overbringere av forfedrekulten og som pådrivere for fornyet korstogsdeltakelse.⁶²⁰

I *Heimskringla* er det nevnt at mange mennesker i 1103 oppsøkte de tre kongsbrodrerne: «og bad at en av dem, Øystein eller Sigurd, skulle være med og være høvding for de menn som ville være med i utferden».⁶²¹ Snorre framstiller det således som at det var forventninger til at en av kongene skulle påta seg lederskapet av et slikt korstog. Den samme forventning til lederskap er det også i *Orkneyinga saga*. Ragnvald jarls beslutning om å dra på korstog framstår som et resultat av sosialt press: «gjeve menn» (*gaugir menn*) ble egget av Eindrides historie og det dannet seg en forventning om at jarlen skulle påta seg lederskap for korstoget. Sagaen nevner dette direkte: «Og når så gjeve menn bad om det, lovet jarlen å fare».⁶²² Hvilke konsekvenser det kunne få dersom ledere ikke innfridde forventninger fra sine støttespillere, finner vi et mulig eksempel på i *Sverres saga*. Ifølge sagaen ble kong Sverre oppsøkt av birkebeinerne etter nederlaget ved Re og bedt om å binde seg til deres sak og bli fraksjonens høvding. Sverre var først motvillig, men etter å ha blitt truet på livet, aksepterte han lederskapet av birkebeinerne.⁶²³

På samme vis risikerte dermed både Sigurd og Ragnvald å støte fra seg sine støttespillere ved å nekte å påta seg et forventet lederskap. Lederskap av korstog kunne derfor være en måte å bekrefte allerede eksisterende maktstrukturelle forbindelser og lojalitetsbånd mellom ulike aktører eller mellom medlemmene av en større fraksjon.⁶²⁴ Muligens kunne det på kortere sikt fungert som et konfliktdependende tiltak i samkongedømmet, siden de omfattende kostnadene og organiseringen av korstogsflåten forutsatt samarbeid på tvers av eventuelle fraksjoner, samtidig som det bandt de tre kongenes støttespillere sammen i et felles prosjekt.⁶²⁵ For kong Sigurd synes ferden å ha styrket hans posisjon, noe som kan forklare hvorfor det ikke ble gjort forsøk på å avsette ham under hans senere styringstid, der kongen synes å ha lidd av en eller annen form for personlighetsforstyrrelse.

Det reiser spørsmål om hvilke relasjoner det var mellom de ulike deltakerne på de norrøne korstogsekspedisjonene på 1100-tallet. Det kan i den forbindelse være relevant å gjøre en

⁶²⁰ N. L. Paul, *To follow in their footsteps: The Crusades and family memory in the high Middle Ages*, Ithaca 2012. Se også: C. T. Maier, «The roles of women in the crusade movement: a survey», *JMH*, 30:1 (2004): 61-82.

⁶²¹ «Þeir báðu konungana, at annarr hvárr þeirra, Eysteinn eða Sigurðr, skyldi fara ok vera fyrir því liði, er til útferðar gerðsk: Hmkr. *Magnússona saga*, kap. 1.

⁶²² «Ok er þessa fýstu sva gaugir men, þa het iarl ferðinn»: OS, kap. 88.

⁶²³ Svs, kap. 8. Se også: S. Bagge, *From Gang Leader to the Lord's Anointed*, Odense 1996: 20-25. I forbindelse med det første korstoget finner vi en likende historie i etterkant av erobringen av Jerusalem og den påfølgende debatten blant lederne om kontrollen over byen. Det ender med at korsfarerhæren velger en motvillig Godfrey av Bouillon til leder, se: B. Weiler, «The Rex renitens and the Medieval Idea of Kingship, ca. 900-ca. 1250», *Viator*, 31 (2001): 1-42.

⁶²⁴ Det kan kanskje også være en av forklaringene på kong Sigurds støttespillere ikke forlot ham til fordel for Harald Gille, til tross for de negative effektene av kongens tilsynelatende personlighetsforstyrrelser mot slutten av livet.

⁶²⁵ De fleste av de norrøne sagaene understreker at det var brodrerne i fellesskap, med støtte fra de beste menn i riket, som bekostet og utrustet utferden, se: *Ágrip*, kap. 52; *Morkinskinna*, kap. 60; Hmkr. *Magnússona saga*, kap. 1. Et senere eksempel på den samlende effekten pilegrim- eller korstogsferder kunne ha, er den felles pilegrimsferden til baglerhovdingen Reidar Sendemann og birkebeinerhovdingen Peter Støype i 1210, se: *Sagaen om baglere og birkebeiner*, kap. 39.

liten nettverksanalyse av de to korstogsekspedisjonene.⁶²⁶ Det er dessverre kun mulig å gjøre for én av ekspedisjonene, nemlig Ragnvald jarls utferd. For kong Sigurds korstogsekspedisjon vil det være vanskelig å forsøke å avdekke eventuelle maktstrukturelle bånd eller fraksjonsdannelser, fordi kildene i liten grad navngir andre deltakere enn kongen selv. Det er kun enkelte islandske korsfarere som er omtalt i andre sammenhenger,⁶²⁷ eller til enkelte av skaldene i kongens tjeneste.⁶²⁸

Ragnvald jarl og Erling Skakkets korstog – en nettverksanalyse

For Ragnvald jarl og Erlings Skakkets korstog i 1150-åra er det mulig å få et visst grep om relasjonene mellom de mest prominente korsfarerne ut i fra informasjon som gis i *Orkneyinga saga*. Det er ut i fra dette mulig å utlede to ulike nettverk, på to ulike nivåer. På et overordnet plan kan majoriteten av de norske stormennene som omtales knyttes til den samme kretsen, nemlig fraksjonen rundt den kong Inge I Haraldsson Krokrygg (r.1136-1161).⁶²⁹ I *Orkneyinga saga* er det nevnt at Ragnvald som femtenåring hadde inngått vennskap med Inges far, Harald Gille (r.1130-1136), og at dette vennskapet gikk tilbake til før Harald ble norsk konge.⁶³⁰ Den ledende stormannen av de norske korsfarne var Erling Ormsson Skakka fra Sunnhordland. Familien til Erling Skakke hadde sterke bånd til Harald Gille.⁶³¹ Den eldre broren, Ogmund Denge, hadde dessuten tilhørt kretsen av rådgivere rundt de mindreårige kongene Sigurd og Inge, og så lenge Ogmund var i live var Erling i skyggen av sin bror.⁶³²

En annen norsk stormann, Jon Petersson Fot fra Sogn, var lendmann under Harald Gille og sannsynligvis også under kong Inge.⁶³³ Jon døde under mystiske omstendigheter under korstogets opphold i Konstantinopel og spilte derfor ingen sentral rolle i de senere fraksjonsdannelsene i riket.⁶³⁴ Enkelte av de andre stormennene er lite informasjon om. Aslak

⁶²⁶ For en grundigere nettverksstudie av relasjonene mellom ulike stormannsfraksjoner i det norske riket på 1100-tallet, se: K. Arstad, *Kongemær og maktkonstellasjoner i innbyrdesstridens Norge 1157-1227*, Oslo 1994 (hovedfagsoppgave).

⁶²⁷ Ifølge *Sturlunga saga* deltok to menn som het Arne fjöruskeifr og Hermund Torvaldsson, se: *Sturlunga saga*, I: 18. En annen islending som deltok og som senere var skald i Sigurds tjeneste, var Aslak Hani, se: *Morkinskinna*, kap. 77.

⁶²⁸ Det er ikke stort som er kjent om Hermund, men muligens var han kjøpmann. Han er kun omtalt en gang til i sagaene og da som styrmann for et handelsskip, se: *Sturlunga saga*, I: 20. Arne er nevnt som en av skaldene i tjeneste hos kong Sigurd. Arne er blant annet omtalt i tåtten om Torarinn Stuttfelder i *Morkinskinna*. Han lurer i tåtten Torarinn til å lage et nid-vers om en annen mann og blir senere selv offer for Torarinnns tunge. I Torarinnns strofe er det også en referanse til Arnes deltakelse i korstoget: «...i Serkland klarte du knapt å mette en kråke» («brædda eina kráku á Serkland»); *Morkinskinna*, kap. 72. Aslak Hani dukker opp i en egen tåt i *Morkinskinna*, der han tar til mottele mot Sigurds intensjon om å bryte faste-bestemmelsene og samtidig kommer med en referanse til kongens bad i Jordan-elva, se: *Morkinskinna*, kap. 77.

⁶²⁹ Konteksten til korstogsinitiativet var det kongelige gjestebudet i Bergen. Ifølge sagaen kom dette i stand nettopp fordi rådgiverne til kong Inge, håpet å binde jarlen nærmere kong Inge og ikke en av de to andre brødrene, se: OS, kap. 85

⁶³⁰ OS, kap 59.

⁶³¹ Erling far, Orm «Kyrpinge-Orm» Sveinsson, var sønnesønns sønn av lendmannen Erlend fra Gjerde, en av forene mot kong Olav Haraldsson på Stiklestad 1030. På morsiden kunne Erling føre sine aner tilbake til armødlingene og Håkon jarl. Erlings mor, Ragnhild Sveinkedatter, var Kyrpinge-Orms andre kone. Hun var datter av lendmannen Sveinke Steinarsson fra Ranrike (mod. Båhuslen). Erlings familie hadde sterke bånd til det regjerende dynastiet. Kyrpinge-Orm hadde vært fosterfar til kong Harald Gilles yngste sønn, Magnus, som døde tidlig. Fra sitt første ekteskap hadde Kyrpinge-Orm sønnen, Ogmund Denge, som hadde var en av formynderne og rådgiverne for de mindreårige Haraldssonnene Inge og Sigurd, se: Hmkr. *Haraldsøna saga*, kap. 17, 21. Farens tilnavn «Kyrpinge-Orm» refererte til etter slektsgården Kyrpinge. Ifølge Finnur Jónsson kan «Kyrpinge» også sikte til en gammel og rynkete, eller også ussel, person, se: F. Jónsson, *Tilnavne i den islandske oldlitteraturen*, København 1908: 337. Familien eide store eiendommer rundt Gjerde i Sunnhordaland. Erling selv valgte Stole (*Stuðla*) til sitt hovedsete.

⁶³² Hrk. Haraldssonenes saga, kap 21.

⁶³³ OS, kap. 60. Se også: G. Storm, «Om lendermandsklassens talrighed i 12- og 13. aarhundrede» HT 2.4 (1884): 129-188, her s. 146.

⁶³⁴ OS, kap. 89.

Erlendsson av Hennøy (*Hernar*) i Manger herred, noen mil utenfor Bergen, deltok i korstoget og deltok senere i overfallet og drapet på kong Sigurd Munn i Bergen i juni 1155.⁶³⁵ Den siste norske stormannen som er nevnt er Guttorm fra Meløy (*Mjølukollr*), som antakelig kom fra en lendmanns-ætt i Hålogaland som senere støttet baglerreisningen mot kong Sverre.⁶³⁶

Det eneste unntaket fra dette mønsteret er den siste av de norske stormennene som er navngitt i sagaen, som er lendmannen Eindride Unge.⁶³⁷ I *Orkneyinga saga* framstår forholdet mellom Erling Skakke og Eindride som anspent og sistnevnte endte også opp med å desertere underveis.⁶³⁸ Ifølge sagaen sluttet Eindride seg ved hjemkomsten til kong Inges bror og rival, kong Øystein II Haraldsson (r.1142-1157), og senere også opprørsflokket til Håkon II Herdebrei (r.1157-1162).⁶³⁹ Med unntak av Eindride, framstår dermed alle de navngitte stormennene som en del av den samme fraksjonen av støttespillere som samlet seg rundt kong Inge Krokrygg. Mulig var disse også sentrert rundt Erling Skakke og sønnen Magnus Erlingsson, etter at kong Inge døde. Dermed synes det klart at korstoget var med på å binde denne gruppen av stormenn tettere sammen.

Et mer lokalt og geografisk begrenset nettverk er det orkadiske-nettverket av Ragnvald jarls egne støttespillere. *Orkneynga saga* er det nevnt at Ragnvald jarl holdt et stort julegilde og delte ut gaver – en tradisjonell måte for stormenn å utvise vennskap på⁶⁴⁰ – to år før utferden.⁶⁴¹ Det var også under dette julegildet at han annonserte sine planer om å reise på korstog. En rekke orknøyske stormenn responderte ved å binde seg til jarlens korstog og i sagaene framgår det et klart hierarki mellom disse: Den viktigste av stormennene var biskopen på Orknøyene, William, som er den eneste sagaen framhever at Ragnvald eksplisitt henvendte seg til og oppfordret om å delta. I sjiktet rett under biskopen er det navngitt to menn av god ætt, nemlig Magnus Håvardsson og Svein Roaldsson. I tillegg til disse to, er et mindre knippe «mindre menn», fra det sosiale sjiktet like under, også navngitt som jarlens støttespillere.⁶⁴² Når det gjelder de to mest framtrepende støttespillerne, så var Magnus Håvardsson, som var sønn av Håvard Gunnesson, en av jarlens lensmenn.⁶⁴³ Både far og sønn hadde nære bånd til de foregående jarlene på

⁶³⁵ Hmkr. *Haralds saga*, kap. 28; *Morkinskinna*, kap.100.

⁶³⁶ Det som antakelig er en senere slektning, også kalt Guttorm på Meløy, er nevnt å ha blitt rekruttert av baglerne under et raid i Hålogaland i 1199, se: Svs, kap. 154.

⁶³⁷ Han sluttet seg senere til kong Øystein. Etter at Øystein falt i 1157, gikk han over til å støtte kongesmet Håkon Herdebrei. Etter at kong Inge falt i slag mot Håkon i 1161, synes han å ha innehatt en lendmannsrank. Gustav Storm hevdet han allerede hadde en slik rang omkring 1150, se: Storm, «Om Lendermandsklassens Talghed i 12. og 13. Aarhundrede»: 147.

⁶³⁸ I forkant av deserteringen anklages Eindride også for å ha latt seg bestikke av borgherren Gudifrey til å la ham unnsnippe, se: OS, kap. 87.

⁶³⁹ Eindride deltok i slaget ved Sekken i 1162, der Håkon Herdebrei falt. Eindride unnsnapp og deltok i det påfølgende opprøret til Sigurd jarl, men etter at også sistnevnte falt ble han tatt til fange og drept av Erling Skakkes menn, se: Hmkr. *Mangus Erlingssons saga*, kap. 4-8, 14.

⁶⁴⁰ Om ulike strategier for å bygge vennskap, se: Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*.

⁶⁴¹ OS, kap. 85.

⁶⁴² Blant disse finner vi jarlens fire skaldere, Torgeir Savakoll, Odde den Litte, Torbjørn Svarte og Årmod. Deretter fulgte Torkjell Krokøye og broren Blå, samt Grimkjell fra Glatness (*Glettnes*), som alle tre er omtalt tidligere i sagaen som storfolk (*gaufgra menn*) på Orknøyene. I tillegg til disse er Sigurd (eller Sigmund?) Ongul, en stesønn av Svein Åsleivsson omtalt som en av deltakerne, se: OS, kap. 56, 87-88.

⁶⁴³ OS, kap.103.

Orknøyene.⁶⁴⁴ Magnus synes opprinnelig å ha støttet Pål Håkonsson jarl (r.1122-1137) og holdt Sandøy (*Sanday*) som opphold,⁶⁴⁵ men må ha gått over til Ragnvald etter at sistnevnte sikret seg makten på Orknøyene i 1136. Den andre som nevnes er Svein Roaldsson, som var jarlens skutelsvein.⁶⁴⁶ Begge disse hadde høy rang og omtales som skipsførere for hvert sitt skip og var å regne som Ragnvalds mest trofaste støttespillere, også etter hjemkomsten fra korstoget.⁶⁴⁷

Familie- og lojalitetsbånd

Viktigheten av familie- og slektsbånd kommer fram i organiseringen av korstogene på 1100-tallet.⁶⁴⁸ Fra et økonomisk perspektiv kan det hevdes at selv om korstogsdeltakelse var frivillig og individuelt, så innebar de store utgiftene at det må ses som et fellesforetak siden korsfareren måtte aktivisere hele sitt nettverk av familie, venner og andre støttespillere.⁶⁴⁹ Jonathan Riley-Smith vektlegger i den forbindelse betydningen av herredømme (*lordship*) og familieband som to av de viktigste faktorer på rekrutterings- og organiseringssiden.⁶⁵⁰ Familiemedlemmer hadde som regel interesse av at korsfarere ikke solgte arveland og forsøke derfor å begrense de materielle tapene til slektsfellesskapet så langt som mulig.⁶⁵¹ For norske forhold synes mange av de samme tendensene som Riley-Smith ser for kontinentale forhold å gjøre seg gjeldende.⁶⁵²

I *Morkinskinna* vektlegges det at utrustingen av kong Sigurd flåte tok flere år før utferden i 1108, og at det skjedde ved hjelp fra brødrene og de «beste menn» i riket.⁶⁵³ Betydningen av dette fellesskapet kommer fram i forbindelse med den senere «mannjevningen» (*mannjafnaðr*) mellom de gjenlevende brødrene, Øystein og Sigurd.⁶⁵⁴ Mot det oratoriske klimaket skryter kong Sigurd av hvor ærefull (*hofðinglig*) korstogsdeltakelsen hans hadde vært, mens Øystein hadde blitt værende hjemme: «som datter til far din». Kong Øystein tok da til motmæle og sa: «jeg utstyrte deg som en søster, for du kunne bli i stand til ferden».⁶⁵⁵ Dette var naturligvis ment for å sverte kong Sigurd, men referansene til medgift gir et treffende bilde på hvordan kostnadene ble sett på som både betydelige og at det kun hadde latt seg gjøre på grunn av at Sigurd hadde familiens støtte.

⁶⁴⁴ Håvard hadde vært gift med en datterdatter av orknøjarlen Pål Torfinsson (fca. 1098) og omtales i sagaen som en god venn av de jarlene Magnus (†1117) og Håkon (†1127): OS, kap. 33, 48.

⁶⁴⁵ OS, kap. 56.

⁶⁴⁶ Sveins tittel er nevnt: OS, kap. 80.

⁶⁴⁷ Både Magnus og Svein var blant de senere talte hardt for at Harald jarl ikke skulle gi grid til Ragnvalds drapsmenn. Magnus var dessuten anfører for den flokken som brant inne Torbjørn klerk, se: OS, kap. 103.

⁶⁴⁸ Riley-Smith, *The First Crusaders 1095-1131*.

⁶⁴⁹ F. A. Cazel jr, «Financing the Crusades» i AHC, IV: 116-149, særlig s. 125-126. Riley-Smith påpeker om familiedimensjonen: «The influence of families on recruitment, and the culture of dependence and cooperation which flourished in them, was bound to involve kindred in the raising of cash»: Riley-Smith, *The First Crusaders*: 130.

⁶⁵⁰ Riley-Smith, *The First Crusaders*: 85-105, 129-135.

⁶⁵¹ Riley-Smith, «Early Crusaders to the East and the Costs of Crusading, 1095-1130»: 255-256.

⁶⁵² Herredomme-begrepet gir muligens for sterke assosiasjoner til et hierarkisk forhold innad i aristokratiet. For det norske rikets vedkommende var kongemaktens ideologiske maktgrunnlag fortsatt dominert av en *primus inter pares*-ideologi, som innebar at avstanden til aristokratiet var mindre enn i de påfølgende århundrene, se: Bagge, *From Gang Leader to the Lord's Anointed*.

⁶⁵³ «Þá fýsir Sigurðr at ferðask ör landi til Jörsala með ráði bræðra sinna ok böztu manna í landinu: *Ágrip*, kap. 52; *Morkinskinna*, kap. 60.

⁶⁵⁴ Hmkr. *Magnús-sona saga*, kap. 21. Likeledes i *Morkinskinna*, kap.71.

⁶⁵⁵ Hmkr. *Magnús-sona saga*, kap. 21.

Familiebånd spilte også en viktig rolle ved Ragnvald jarls korstog, der flere av korsfarerne var bundet til hverandre gjennom slektskapsbånd. *Orkneyinga saga* omtaler Ragnvald jarl og Erling Skakke som slektninger: «Jarlen var en frende av de to Ormssønnene [Ogmund Dengje og Erling Skakke] og en god venn av dem». ⁶⁵⁶ Jon Peterson Fot og Ragnvald var på sin side svogere, siden Jon var gift med Ragnvalds søster, Ingrid Kolsdatter. Stormennene inngikk også gjensidige kontraktlikende forhold, særlig om skipsbygging i forkant, der det i Bergen ble inngått avtale mellom Jon Fot og Ragnvald om at førstnevnte skulle bygge skip for jarlen. ⁶⁵⁷ Det ble også avtalt at det skulle brukes to år på å forberede korstoget, noe som speiler utfordringene ved å bygge skip, rekruttere mannskap og samle sammen tilstrekkelig med ressurser. For de «vanlige» korsfarerne synes de å ha måttet bære kostnadene selv. ⁶⁵⁸ Det er nevnt i forbindelse med den første overvintringen på Orknøyene at: «noen satt der på egen kostnad, noen var hos bøndene og mange var hos jarlen». ⁶⁵⁹ For jarlen må slik oppvaring også ha vært en måte å binde mindre velstående menn til seg.

Et siste aspekt ved familiestøtte var i forbindelse med den åpenbare risikoen som var forbundet med det å dra på korstog, ikke bare på grunn av farene underveis, men også på grunn av den utsatte situasjonen korsfarerens eiendommer og familie ble satt i. ⁶⁶⁰ For enkelte ble slike potensielle trusler for mye. Orderik Vitalis forteller at grev Helias av La Flèche, som hadde tatt korset i 1096, ble så engstelig for hva den engelske kongen kunne gjøre mot hans eiendommer at han til slutt valgte å bli hjemme for å forsvare sine landområder. ⁶⁶¹ Familiebånd var også viktig for å sikre korsfarerens familie og eiendom under fraværet. Under den nevnte mannjevningen kom kong Øystein inn på akkurat dette prekjære temaet. Øystein gjorde det klart han ikke akttet å løse den knuten kong Sigurd påstod å ha knytt ved Jordans bredder, men gjorde det i stedet klart for sin bror: «...jeg kunne ha knyttet en slik knute for deg, som du mye mindre skulle fått løs da du kom seilende med skip inn i flåten min den gangen du kom til landet». ⁶⁶²

Det var avgjørende for de fleste korsfarere å sikre sin hjemlige posisjon og sin familie under et langt fravær. Før avreise forsøkte også Ragnvald jarl å trygge sin posisjon på Orknøyene ved å utnevne sin unge frende, Harald Maddadsson, til jarl i sitt fravær, men samtidig plassere

⁶⁵⁶ OS, kap. 85.

⁶⁵⁷ OS, kap. 85. Det må også ha bakgrunn i mangel på tommer på Orknøyene til å utruste et slikt stort skip.

⁶⁵⁸ Ifølge sagaen måtte Eindrides Unges menn selv holde sin egen kostnad vinteren på Orknøyene. Det ble grunnlag for konflikt mellom nordmenn og orknøyinger, se: OS, kap. 85.

⁶⁵⁹ OS, kap. 85.

⁶⁶⁰ J. Riley-Smith, «The State of Mind of Crusaders, 1095-1300», OIHC: 66-90, spesielt s. 72, der det er flere eksempler på hvilke utfordringer som ventet hjemkomne korsfarere og risikoen for at familiemedlemmer og arvinger kunne komme til skade under korsfarerens fravær. Hertug Robert av Normandie kom tilbake til Europa bare for å finne ut at hans yngre bror hadde benyttet hans fravær til å sikre seg den engelske kronen. For andre innebar Roberts utreise i seg selv at de havnet i en svært utsatt posisjon. Hertug Robert pantsatte hele hertugdømmet Normandie til sin bror, kong William II Rufus av England, for å ha råd til å reise på korstog. Se også: Riley-Smith, *The First Crusaders*: 135-139.

⁶⁶¹ OV, V: 228-232.

⁶⁶² «...en riða máttu ek þér þann knút, er miklu síðr fengir þú leyst, þá þú sigldir einskípa i her minn, þá er þú komt i land»: Hmkr. *Magnús-sona saga*, kap. 21.

lojale støttespillere som rådgivere for den unge jarlen.⁶⁶³ Til tross for disse forebyggende tiltakene, kom Ragnvald tilbake til et politisk kaos, der situasjonen på Orknøyene var blitt drastisk påvirket av at kong Øystein hadde angrepet Harald jarl og satt inn egne støttespillere. Disse flokene ble til slutt jarlens bane.⁶⁶⁴ Korstoget synes likevel å ha brakt Ragnvald en helt spesiell form for ære, en salig ære, som kom til uttrykk ved at han ble helgenkåret i 1192.⁶⁶⁵ Denne helliggjørelsen må settes i forbindelse med jarlens korstogsdeltakelse.⁶⁶⁶

⁶⁶³ OS, kap.85..

⁶⁶⁴ Torbjørn klerk var opprinnelig en av Ragnvalds støttespillere og gikk inn som Harald jarls rådgivere mens Harald dro på korstog. Han ble senere Ragnvalds banemann.

⁶⁶⁵ OS, kap. 104.

⁶⁶⁶ I motsetning til for eksempel Magnus jarl, er det i sagaframstilling av Ragnvald svært få referanser til at han var særdeles from, med unntak av at det er nevnt hvordan blod som falt på en stein der han ble drept, «ennå i dag [har en] fager rød farge, som om det nylig hadde blødd». I den påfølgende framstilling av Svein Åsleivssons død i Irland, tillegger sagaforfatteren Sveins siste ord som: «jeg er den hellige Ragnvald jarls hirdmann, og jeg trøster meg til ham der han nå er hos Gud»: OS, kap. 104, 108.

DEL I

Korstog som *Imitatio Christi* – *Profectio* og korstogsideologi, 1187- ca.1200

Introduksjon

Det følgende kapittelet vil ta utgangspunkt i det kulturorienterte perspektivet som ble anlagt i det foregående kapittelet og se på utviklingstrekk ved de kirkelige relasjonene til korstogsbevegelsen i det norske riket i andre halvdel av 1100-tallet. Fokuset vil i hovedsak være rettet mot å se klostrenes betydning, både som eksponenter av korstogsideen, men også rollen i formaliseringen av en framvoksende korstogsideologi. Det kom til uttrykk ved at en tydeligere korstogsideologi ble introdusert i norsk historieskriving. Det vil klargjøres ved en analyse av det eneste kjente, historieverket som eksklusivt er viet framstillingen av en korstogsekspedisjon fra det norske riket, den latinske teksten *Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam* (heretter *Profectio*).⁶⁶⁷ Dette verket vil av den grunn bli analysert, med særlig henblikk på en komparasjon med foregående geistlige historieskriving i Norge, særlig Theoderik Monachus, og at korstogsideologiske uttrykk ses i sammenheng med tendenser i samtidig korstogslitteratur andre steder i Europa.

Et annet trekk ved denne perioden var at den norske kirken, i henhold til pavemaktens korstogsambisjoner, ble mer engasjement i innenrikspolitiske forhold i andre halvdel av 1100-tallet og begynnelsen av 1200-tallet og forsøkte å legge til rette for korstogsaktivitet gjennom å mekle mellom ulike fraksjoner. Tendensene i det norske riket fulgte samtidige et generelt mønster ved at organiseringen og ledelsen av korstogsekspedisjoner i økende grad ble assosiert med kongemakten.⁶⁶⁸ Det er dessuten først fra begynnelsen av 1200-tallet det først foreligger dokumenter som indikerer tilstedeværelsen av pavelig autorisasjon og omtale av norske korsfarere som *crucesignatus*. De økte kostnadene ved korstogsekspedisjoner, samt de politiske urolighetene innad i riket, medførte en reell nedgang i korstogsdeltakelse fra det norske riket i den samme perioden. Likevel er det få indikasjoner på at oppslutningen rundt korstog og korstogsideen var synkende i det norske riket. I stedet vil det argumenteres for at utviklingen gikk mot økt

⁶⁶⁷ *De profectioe Danorum in Hierosolymam*, i *Scriptores minores historiae Danicae medii aevi* II, ved M. C. Gertz, København 1922: 443-493. For en norsk oversettelse, se: *Danenes ferd til Jerusalem i Norges historie. Historien om de gamle norske kongene. Historien om danenes ferd til Jerusalem*, overs. ved A. Holtmark, Oslo 1969.

⁶⁶⁸ «In the period that followed the Second Crusade it was taken for granted that *regnum* would assist *sacerdotium* by assuming responsibility for leading the relief force (...) to combat the threat that was posed by Nu red-Din and Saladin. Arguably this is the earliest point at which we can talk of a relationship between state and crusade»: Housley, «Crusading and State-Building in the Middle Ages» 293.

internasjonalisering og at det norske riket ble sterke integrert i den samtidige europeiske korstogsdiskursen.

Kirke, kloster og korstogsideologi, ca.1150-ca.1200

Et sammenfallende trekk ved både korstogsbevegelsen og den norske kirken i første halvdel av 1100-tallet, er at det for begge representerte en formativ fase. For korstogsbevegelsen måtte en rekke utfordringer overkommes. Urban II hadde kun gitt en ganske rudimentær beskrivelse av korstoget og utstedte aldri en egen korstogsbulle, noe som gjorde at korstog forble en noe usammenhengende form for «væpnet pilegrimsferd». ⁶⁶⁹ Påfølgende paver arbeidet derfor med å etablere pavemaktens posisjon som korstogenes øverste autoritet og eneste legitime myndighet – noe som skjedde gjennom utstedelse av en rekke pavebuller – samtidig som kirkerettslærdes arbeidet med å avklare og etablere korstogenes juridiske og åndelige karakter – med andre ord å skape en koordinert og helhetlig bevegelse. ⁶⁷⁰ Pave Eugenius III's bulle *Quantum praedecessores*, som initierte en ny *passagium generale* til Levanten ofte omtalt som Det andre korstoget, ⁶⁷¹ har av historikere blitt sett som et viktig skritt i retningen av institusjonaliseringen av korstogsbevegelsen. ⁶⁷² Eugenius var selv cistercienser og de nye klosterordenene spilte en sentral rolle i utformingen av korstogenes åndelige aspekter, men også å skape en historiografisk tradisjon.

I det norske riket var første halvdel av 1100-tallet preget av institusjonell utvikling og en prosess mot fastere etablering av den kirkelige organisasjonen, men også en løsrivelse og formasjonen av en egen norsk kirkeprovinc som kulminerte med opphøyelsen av Nidaros til metropolitkirke i 1152/53. Parallelt med den strukturelle utviklingen av kirken på nasjonalt nivå, kom det viktige impulser til landet med etableringen av et norsk klostervesen. ⁶⁷³ Klostrene fungerte som kulturelle og intellektuelle sentre og ble en viktig rekrutteringsarena for geistligheten, samtidig som det satte det norske riket i sterkere kontakt med internasjonale impulser og strømninger, som kom raskere til landet via klosternetverk som strakk seg over hele

⁶⁶⁹ Housley, *Contesting the Crusades*: 15; Housley, *Fighting for the Cross*: 2-4. Fraværet av en slik «grunnlegelsesbulle» er blant momentene som gjør at Christopher Tyerman har hevdet at korstog ikke var en ny måte å oppnå frelse, men: «an old way of gaining reward, by loyal service to a master (the Pope or more generally, Christ), only writ large»: Tyerman, *The Invention of the Crusades*: 9.

⁶⁷⁰ Innenfor kanonisk rett hadde mye skjedd i etterkant av Gratians *Decretum* (ca.1140), og omkring 1180 hadde kirkerettslærde viet mye plass på å drøfte implikasjonene av å avlegge korstogslofter, se: J. Brundage, *Medieval Canon Law and the Crusades*, Madison 1969: 30-65; J. Brundage, «The Votive Obligations of Crusaders: The Development of Canonistic Doctrine», *Traditio*, 24 (1968): 77-118. Om utviklingen generelt, se: Tyerman, *The Invention of the Crusades*: 8-29, selv om Tyerman – med rette – er blitt kritisert for å gå for langt ved å hevde at det ikke eksisterte en korstogsbevegelse for omkring 1190 (noe han også selv synes å ha nyansert i senere verk), vil de fleste historikere være enige i at en lang prosess var i ferd med å kulminere omkring 1200. Norman Housley nevner at «around 1200 major changes took place in the way crusades were preached, organized and implemented, which were radical enough to constitute a watershed in the practice»: Housley, *Contesting the Crusades*: 49.

⁶⁷¹ For bullen i engelsk oversettelse, se: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades*: 57-59. Se også: Phillips, *The Second Crusade*: 37-60.

⁶⁷² «The fact remains that this bull marks a fundamental step in the development of the crusades and of crusading thought (...) Built on the growth and events of half a century, this bull set the pattern for the juridical development of the crusade and as such laid the basis of the crusade as an institution in European history»: G. Constable, «The Second Crusade as seen by Contemporaries», *Traditio*, 9 (1953): 213-279, her etter s. 253.

⁶⁷³ Standardverket om klostervesenet i norsk middelalderen, er fortsatt Christian Langes oversiktsverk fra 1847 (revidert utg. 1856): C. C. A. Lange, *De norske Klosters Historie i Middelalderen*, Christiania 1856.

Europa. Kirkens arbeid med å koordinere og institusjonalisere korstogsbevegelsen, ved å «temme» lekmannsentusiasme og lede den inn i et kirkelig korstogsuttrykket, som var teologisk forankret og som blant annet kom til uttrykk gjennom den historieskrivningen i klostrene. Det er utenfor denne avhandlingens rammer å gi en omfattende redegjørelse for utviklingen innenfor både europeisk og norsk klosterliv i det 11. og 12. århundre, men det er nødvendig å skissere enkelte sentrale trekk ved den klostervesenets betydning for utviklingen av korstogstanken i det norske riket.

Vita apostolica og imitatio Christi – korstogsåndelighet, 1095-1147

Det var i skjæringspunktet mellom de nye strømningene innenfor klostervesenet og lekmannsreligiositetens revitalisering av pilegrimsferden at korstogstankens åndelig kjerne befant seg.⁶⁷⁴ Klostervesenet i Europa hadde gjennomgått det flere har betegnet som en «krise»,⁶⁷⁵ der det tradisjonelle klostervesenet, representert ved benediktinerne, ble kritisert av mange religiøse reformatorer for å være en institusjon preget av moralsk forfall og ikke etterlevde Benedikts regel.⁶⁷⁶ Flere innad i klostermiljøene ønsket å finne tilbake til den tidlige kirkens fokus på det apostoliske liv, *vita apostolica* – et religiøst liv i basert på asketiske ideal om fattigdom og solibat – og flere brøt derfor ut av klostrene for å grunnlegge nye ordener, slik som cistercienserne og premonstratenserne.⁶⁷⁷

På mange måter var korstog og de nye ordenene ulike svar på det samme problemet. Munker hadde lenge sett på seg selv som *milites Christi*, «Kristi krigere», som slåss mot det onde med åndelige virkemidler. Korsfareren var derimot en *milites Christi*, som slåss mot den fysiske ondskaben i den dennesidige verden. Militærordenene var derimot den mest radikale ideen siden disse fusjonerte begge disse idealene. Peter Venerabilis kommenterte den doble kampen dette innebar: «dere er munkere i dyd, og riddere i dåd».⁶⁷⁸ Allerede i tidlig middelalder begynte krigs- og krigersymbolikken å bli assosiert med klosterlivet og rituelle handlinger, slik som prosesjoner, som kunne framstilles som liturgisk krigføring.⁶⁷⁹ Grensene mellom den åndelige krigeren

⁶⁷⁴ «The same spirit lay behind this new kind of peregrination during that half century [1095-1145] as that which had brought about the monastic crisis and the advent of the wandering hermits»: J. Leclercq, «The New Orders», J. Leclercq, F. Vandenbroucke og L. Bouyer, *The spirituality of the Middle Ages*, Turnbridge Wells: 127-161, her etter s. 130. Jonathan Riley-Smith karakteriserer det første korstoget som: «a military monastery on the move»: Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*. 2. Likende syn er også trukket fram av Giles Constable og Marcus Bull, se: G. Constable, *The Reformation of the Twelfth Century*, Cambridge 1996: 86-87; Bull, *Knighthly Piety*: 280-281.

⁶⁷⁵ Den omdiskuterte historiografiske betegnelsen «la crise du cénobitisme», som har vært brukt om perioden ca.1050-ca.1150, går tilbake til den franske historikeren Germain Morin: G. Morin, «Rainaud l'ermite et Yves de Chartres: un épisode de la crise du cénobitisme aux XIe-XIIe siècles», *Revue bénédictine*, 40 (1928): 99-115. John van Engen har påpekt at deler av «krise»-argumentasjonen stammer fra kritikk skrevet av representanter fra de nye ordene, som dermed hadde en klar agenda, se: J. van Engen, «The 'Crisis of Cenobitism' Reconsidered: Benedictine Monasticism in the Years 1050-1150», *Speculum*, 61 (1986): 269-304. For en generell oversikt over utviklingen innenfor middelalderens klostervesen, se: J. Nelson, «Medieval Monasticism», P. Linehan og J. L. Nelson, *The Medieval World*, London 2001: 576-604.

⁶⁷⁶ Basert på et sett med regler som i middelalderen ble tilskrevet Benedikt av Nursia (†547).

⁶⁷⁷ Leclercq, «New Orders»: 127-130, 137-145.

⁶⁷⁸ «...monachi virtibus, milites actibus», her sitert etter: Leclercq, «New Orders»: 136.

⁶⁷⁹ Michael McCormick mener at det allerede under karolingerne skjer et vannskille for «combat-related-rituals», der omfattende liturgiske prosesjoner og bønn framstilles som ritualer i forkant av store slag, se: M. McCormick, «Liturgy of War in the Early Middle Ages: Crisis, Litanies, and the Carolingian Monarchy», *Viator*, 15 (1984): 1-23.

(munken) og den verdslige krigeren (ridderen) var dermed flytende allerede forut for korstogene i 1095 – noe som skyldtes at mange medlemmer av det krigerske aristokratiet endte sine liv innenfor klostrene.⁶⁸⁰ Det var før og etter korstogskallet ved Clermont omfattende kontakt mellom lekmenn og religiøse institusjoner.⁶⁸¹ Det nye med korstogene var at det representerte et nytt alternativ til det tradisjonelle *vita apostolica*, der fromme lekmenn ikke lenger behøvde å forlate det verdslige livet eller oppgi sin involvering i krigføring, men i stedet kunne ta korset og være «midlertidige» geistlige – korsfarerstatusen var temporal tilstand som varte til korstogsløftet var oppfylt og symbolisert ved tøymerket på korsfarerens skulder. Korsfareren bar dermed sitt kors på samme måte som Kristus.

Tanken om Kristus-mimesis, *imitatio Christi*, var på ingen måte en ny idé som oppstod med korstogene.⁶⁸² Phyllis Jestice har påpekt en rekke viktige endringer omkring år 1000, særlig innen bildekunsten med de første framstillingene av «den lidende Kristus»,⁶⁸³ men også at *imitatio Christi* ble et gjennomgående tema i den hagiografiske litteraturen.⁶⁸⁴ William Purkis har nylig argumentert for at korstog av natur var kvasi-monastisk og at mye av den samme «åndeligheten»⁶⁸⁵ som preget reformbevegelsene innen klostervesenet på slutten av 1000-tallet, også formet korstogene og bidro til at korstog ble et alternativ til klosterlivet for fromme lekmenn.⁶⁸⁶ Studier av lekmannsfromhet i forkant av det første korstoget synes å støtte en likende utvikling som den Purkis gjenfinner innen klostervesenet. Marcus Bull har i flere studier karakterisert at årsaken til at korstogene slo så godt an blant lekfolk, var nettopp at bevegelsen fylte et åndelig behov og at kirkens forkynnelse av korstog responderte med lekmanns religiøse forestillinger.⁶⁸⁷

I det 11. århundre var korssymbolikken sterkt assosiert med framstillinger av klosterlivet og en rekke tenkere framstilte munkene som merket med korset. Peter Damian (†1072) hevdet at: «Jeg er merket med korset slik at jeg, i likhet med Den korsfestede i hans lidelser, kan få ta del av herligheten ved hans gjenoppstandelse».⁶⁸⁸ Treenigheten mellom korset, Kristus og Jerusalem ble

⁶⁸⁰ Ifølge Katherine Allan Smith var dette noe av årsaken til at «klosterspråket» ble farget av krigføringssymbolikk i det 11. og 12. århundre, se: Smith, *War and the Making of Medieval Monastic Culture*: 39-70, 71-111.

⁶⁸¹ Riley-Smith, *The First Crusaders*: 106-143, 144-168. Se også: Bull, *Knighly Piety*: 115-154.

⁶⁸² Om utviklingen av *imitatio Christi*-idealet, se: G. Constable, «The Ideal of the Imitation of Christ», G. Constable, *Three Studies in Medieval Religious and Social Thought*, Cambridge 1995: 143-248.

⁶⁸³ Et tidlig eksempel er det såkalte «Gero-krusifikset» (ca.970) i katedralen i Köln.

⁶⁸⁴ Skiftet var radikalt fordi slike former for komparasjon med Kristus tidligere ville vært oppfattet som blasfemisk: «Jesus was unique; therefore he could not be imitated, certainly not as long as in popular estimation his human nature was so overshadowed by the divine. It took centuries to create an environment that could produce works like *The Imitation of Christ*, or even Aelred of Rievaulx's *When Jesus was twelve years old*, and centuries more before a person could assert "Jesus is my best friend" without blasphemy». P. G. Jestice, «A New Fashion in Imitation Christ: Changing Spiritual Perspectives around the Year 1000», M. Frassetto (red), *The Year 1000. Religious and Social Response to the Turning of the First Millennium*, Houndmills. 2002: 165-186, spesielt s. 168-169.

⁶⁸⁵ Purkis legger til grunn Giles Constables romslige definisjon av åndelighet, der begrepet ikke bare er begrenset til aspekter som fromhet og hengivenhet, men: «the point where faith and action intersect: how a faith is lived and what people do about their religious beliefs»: Constable, *The Reformation of the Twelfth Century*: 14; Purkis, *Crusading Spirituality*: 7-8.

⁶⁸⁶ Purkis, *Crusading Spirituality*. Se også: Constable, «The Historiography of the Crusades»: 15-16.

⁶⁸⁷ For en kortfattet framstilling av lekmannsforbindelsene, se: M. Bull, «Origins», OIHC: 13-33.

⁶⁸⁸ «Ego hoc stigmata signatus inveniari, ut crucefixo configuratus in poena, consores fieri merear resurgentis in gloria»: S. Petri Damiani, *Carmina sacra et preces: Oratio 26, Opera Omnia*, II, *Patrologiae cursus completus*, series Latina, CXLV, Paris 1853: 927, her etter Antonsson, «Insigne Crucis: A

understreket i seremonier med korsbæring og liturgiske festdager, særlig de to korsmessene: På våren til minne om at Helena, Konstantins mor, fant korset i Jerusalem (3. mai) og på høsten til minne om keiser Heraklios gjenerobring av korset fra perserne i 628 (14. september). Korset ble et symbol på pilegrimer og korsfarere til Jerusalem, men ved utgangen av 1100-tallet var korsfareren i ferd med å overta helt den terminologiske betydningen av å være «korsmerket» (*crucesignati*).⁶⁸⁹ Korsmerket ble dermed en påminning om korsfarers løfte om å etterlikne Kristus, også sistnevntes lidelser.⁶⁹⁰

I det norske kildematerialet er det først i *Profectio*, at korstog som en form for *imitatio Christi* kommer eksplisitt til uttrykk i det overleverte kildematerialet. Det var derimot ikke den første koblingen mellom korstogsdeltakelse og kristologiske aspekt, men snarere kulminasjonen på en langvarig prosess. Allerede i forbindelse med kong Sigurd korstog foreligger det imidlertid likende koblinger til Kristus, særlig på grunn av korsrelikvien han mottok i Jerusalem.⁶⁹¹ En slik relikvie ble regnet som ekstra fortjenestefull, siden den kunne kobles direkte til *passio Christi*.⁶⁹² Korskulten ble allerede i løpet av 1000-tallet svært populær i Europa og korset som symbol ble fusjonert med andre symboler som Jerusalem og Kristus.⁶⁹³ Kong Sigurd brukte derfor også relikvien for aktivt å fremme byen Konghelle, hvor han blant annet lot bygge en egen korskirke til å huse den.⁶⁹⁴ Dette var ikke den eneste Kristus-relikvien i Norge under 1100-tallet. Ifølge islandske annaler ble det i 1165 innført en ring med en ampulle av Herrens blod (senere omtalt som «fingergullet») til landet, sannsynligvis av erkebiskop Øystein.⁶⁹⁵ Disse relikviene kan ha resultert i en økende bevissthet og fokus på Kristus og styrket *imitatio*-idealet, noe det også er indikasjoner på i den den norrøne sagalitteraturen.⁶⁹⁶ Men det var innenfor klostervesenet at det ble etablert en eksplisitt kobling mellom idealet om *imitatio Christi* og korstog i andre halvdel av 1100-tallet.

European Motif in a Nordic Setting»: 15 (min norske oversettelse). Om stigmata i forbindelse med det første korstoget, se: Purkis, *Crusading Spirituality*: 35-39; 159-160.

⁶⁸⁹ Markowski, «*Crucesignatus*»: 157-165.

⁶⁹⁰ Om vold og lidelse som en del av frelsesaspektene ved det første korstoget, se: Kangas, «Deus Vult»: 163-174.

⁶⁹¹ *Ágríp*, kap. 53-54; Hmkr. *Magnús-sona saga*, kap. 11. Det er også nevnt av Theoderik at Sigurd fikk «portio ligni crucis dominicæ»: *Historia de antiquitate regum Norvegiensium*. 66. Om Kristus-relikvier i Norge i middelalderen, se: R. Astås, «Kristus-relikvier i norske middelalderkirker» hentet fra Hogskolen i Vestfolds digitale tekster: <http://www-bib.hive.no/tekster/Astaas-2011-Kristus-relikvier-i-norske-middelalderkirker.pdf> [lastet ned: 07.12.2014]: 1-22.

⁶⁹² For en introduksjon til bruken og betydningen av relikvier i middelalderen, se: C. Freeman, *Holy bones, holy dust: How relics shaped the history of Medieval Europe*, New Haven 2011.

⁶⁹³ G. Constable, «Jerusalem and the Sign of the Cross (with particular reference to the cross of pilgrimage and crusading in the twelfth century)», L. I. Levine (red), *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*, New York 1999: 371-381.

⁶⁹⁴ *Ágríp*, kap. 53.

⁶⁹⁵ «Blóð várs herra Jesv Christi kom til Niðaróss»: *Islandske annaler*: 117. Det er i den senere kristenrett til erkebiskop Jon (ca.1273), omtale av en kirkefest i Nidaros til minne om dette, «fingergullsmessedag». Det heter seg at: «En þan dagh er blóð uars herra komm til Þronðhæims er fingrgulz messo dagh er kallaðr. ero skyldgigr at goeyma. at hælgar halde er innan boear ero i Nidarose», Ngl., II: 358-359. Reidar Astås nevner at ringen dermed gav «oppbav til en kirkelig festdag av lokal karakter 12. september, med graden simplex, den laveste av de høyere festgrader innenfor kirken. I *Missale Nidrosiense* står ved denne dagen: “Susceptio sanguinis domini” (Mottaking av Herrens blod)»: Astås, «Kristus-relikvier i norske middelalderkirker»: 12. Ringen var på 1500-tallet i erkebiskop Olav Engelbrektsens eie, se: A. Hammervold, *Fingerringe fra middelalderen i Norge*, Oslo 1997: 10.

⁶⁹⁶ Et eksempel er henrettelsen av kong Øystein Haraldsson i 1157, der kongen i dødsoyeblikket fysisk strakk armene ut som Kristus på korset: Hmkr. *Haraldssona saga*, kap. 32. En svært nyttig studie er Haki Antonsson artikkel om *Insigne Crucis*, selv om Antonsson toner ned korstogsaspektet og er mer opptatt av korsmerker som uttrykk for tanken om det kongelige blod, se: H. Antonsson, «Insigne Crucis: A European Motif in a Nordic Setting», T. R. Iiszká og L. E. M. Walker (red), *The North Sea World in the Middle Ages: Studies in the Cultural History of North-Western Europe*, Dublin 2001: 15-32.

Klostervesenets etablering i det norske rike

Det er antakelig en overdrivelse å snakke om «bølger» i forbindelse med det nokså beskjedne antallet klosterdannelsene i Norge på 1100-tallet, men Erik Gunnes bruker likevel en slik bølge-analogi for å beskrive klostervesenet etablering i det norske rike.⁶⁹⁷ Den «første bølge» av klostergrunnleggelser ble utgjort av munkene fra benediktinerordenen, som etablerte de første klostrene i landet på slutten av 1000-tallet og tidlig på 1100-tallet.⁶⁹⁸ De tre første etableringene i Norge var alle benediktinerklostre,⁶⁹⁹ Selja (ca.1100), Munkholmen (ca.1100),⁷⁰⁰ og Munkeliv (ca.1110). Det samme var også tilfellet på Island, med Munkaþverá (ca.1155) og Kirkjubæjarklaustur (ca.1186).⁷⁰¹ For nonneklostrene har Åslaug Ommundsen argumenter for at etableringen skjedde i en mellomfase (1110-1146), før «den andre bølge» av klostergrunnleggelser fra midten av 1100-tallet.⁷⁰²

Det har allerede vært nevnt hvordan de første etableringene tyder på nære bånd mellom de nye religiøse institusjonene og medlemmer av aristokratiet, og hvordan det sammenfalt med den første involveringen i korstogene. Omtrent en generasjon etter de første klostergrunnleggelserne, kom flere av de nye ordenene til landet, slik som cistercienserne, premonstratenserne og augustinerne.⁷⁰³ Ifølge Erik Gunnes kom denne andre bølgen til landet akkurat idet klosterbevegelsen: «for alvor slår ut vingene ute i Europa, og begynner å utfolde seg i et broket spektrum av roller, oppgaver og formål».⁷⁰⁴ Norske historikere har generelt vært mest opptatt av klostrenes økonomiske funksjoner. Det har naturlig nok en sammenheng med kildesituasjonen, der optegnelser vedrørende handel, konflikter eller eiendomstransaksjoner i større grad har overlevd, mens bevisene på klostrenes sosiale, religiøse og kulturelle funksjoner i større grad har gått tapt.⁷⁰⁵

Klostrene hadde mange funksjoner, men som eksponenter for den nye lærdomskulturen som vokste fram i Europa på 1100-tallet ble de viktige arenaer for utviklingen av intellektuelle miljøer.⁷⁰⁶ Det ga seg utslag i den tidligste geistlige historieskrivingen på latin i

⁶⁹⁷ E. Gunnes, «Klosterlivet i Norge: Tilblivelse – økonomi – avvikling», *Årbok: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring*, Oslo 1987: 49-84.

⁶⁹⁸ Gunnes nevner også en «trede bølge» på 1200-tallet, med tiggermunkordenen, særlig fransiskanerne og dominikanerne, etablering i landet.

⁶⁹⁹ De første norske klostrene ble hovedsakelig bemannet av munkene fra England, som hadde sammenheng med omfattende handelsforbindelser mellom Norge (særlig fra Bergen) og Øst-England, se: Gunnes, «Klosterlivet i Norge»: 51-52.

⁷⁰⁰ Matteus av Paris nevner at dette klosteret ble grunnlagt av den danske kongen, Knut den store (r.1016-1035) i 1028, se: CM, V: 42.

⁷⁰¹ Lange, *De norske Klosters Historie i Middelalderen*: 14-19.

⁷⁰² Det rikeste nonneklosteret i Norge var Nonneseter kloster i Bergen, som kan ha blitt grunnlagt mellom 1135-1150. Det ble av Lange identifisert som et cistercienserkloster, men dette har i nyere tid blitt avvist. Blant annet har Åslaug Ommundsen på overbevisende måte argumentert for at Nonneseter helt fra opprinnelsen av må ha vært et benediktinerkloster. Andre tidlige nonneklostrene i Norge var Bakke i Trondheim (ca.1150), Gimøy i Skien (ca.1150) og Nonneseter i Oslo (ca.1161), se: Ommundsen, «Nonneseter i Bergen»: 547-571.

⁷⁰³ Premonstratenserne fulgte Augustins regel, men var en egen gren av kannikebevegelsen. Augustinerordenen er av flere årsaker utelatt fra den videre drøftingen. Til tross for ordenens nære bånd til erkebiskop Øysteinn, og at ganske mange klosterstiftelser på 1100-tallet er antatt å tilhøre augustinerne, så er svært lite kjent om deres virke i Norge på 1100- og 1200-tallet, se: E. Gunnes, «Augustinerne i Norge», J. E. G. Eriksson og K. Schei (red), *Seminaret "Kloster og by" 11.-13. november 1992: omkring Olavsklosteret, premonstratenserordenen og klostervesenet i middelalderen*, Tønsberg 1993: 38-43.

⁷⁰⁴ E. Gunnes, «Ordener og klostre i norsk samfunnsliv», *Collegium Mediaevale*, 2 (1995): 131-144, her sitert etter s. 131-132.

⁷⁰⁵ K. Helle, «De norske klostrenes kulturelle rolle», J. E. G. Eriksson og K. Schei (red), *Seminaret "Kloster og by" 11.-13. november 1992: omkring Olavsklosteret, premonstratenserordenen og klostervesenet i middelalderen*, Tønsberg 1993: 112-122.

⁷⁰⁶ Nelson, «Medieval Monasticism»: 583-585. Se også mer generelt: Cotts, *Europe's Long Twelfth Century*: 151-182.

Norge.⁷⁰⁷ Flere av de nye ordenene representerte den kirkelige reformbevegelsens åndelige «førstelinjetjeneste». Flere av ordenene, som cistercienserne og premonstratenserne, hadde nære bånd til korstogsbevegelsen og delte mye av de samme tankene vedrørende *vita apostolica* og *imitatio Christi*.⁷⁰⁸ Etableringen av disse ordenene i Norge sammenfalt dessuten med at ordenenes øverste lederskap ble gitt oppgaven med å forkynde og rekruttere til nye korstogsekspedisjoner på midten av 1100-tallet. Det er derfor relevant å trekke fram disse ordenenes etablering i Norge og hvordan de var med på å bringe en tydeligere korstogsideologi til landet.

Cisterciensernes og premonstratensernes etablering i det norske riket

Cistercienserorden kom til Norge i 1146, etter initiativ av biskop Sigurd av Bergen (†1156).⁷⁰⁹ Arne Odd Johnsen hevdet Sigurds interesse for cistercienserne kan ha dukket opp i forbindelse med drøftinger på en provinsialsynode avholdt av erkebiskop Eskil (r.1137-1177) av Lund i 1139.⁷¹⁰ Flere av de geistlige som var til stede grunnla senere cistercienserkløstre.⁷¹¹ I Sverige og Danmark ble de første munkene rekruttert direkte fra Clairvaux og Citeaux, mens de første cistercienserne i Norge kom fra England. Biskop Sigurd besøkte klosteret Fountains Abbey ved York i 1145 og inviterte ordenen til å etablere seg på fastlands-Norge.⁷¹² Alt året etter etablerte ordenen seg på Lyse, hvor de ble gitt jord i gave av biskopen,⁷¹³ og det påfølgende året slo munkene fra Kirkstead slo seg ned på Hovedøya utenfor Oslo.⁷¹⁴

Årstallet for den første cistercienseretableringen i Norge er heller ikke uvesentlig i en korstogssammenheng. Det sammenfalt nemlig med at cistercienserpaven, Eugenius III, gav sin ordens store abbed og en av 1100-tallets mest ledende teologer, abbed Bernard av Clairvaux (1090-1153), oppdraget med å forkynde og rekruttere til det såkalte andre korstoget i franske og

⁷⁰⁷ For den latinske historieskrivningen i Norge på 1100-tallet, se: I. Ekrem, L. B. Mortensen og K. Skovgaard-Petersen (red), *Olavslegenden og den latinske historieskrivningen i 1100-tallets Norge*, København 2000. Se også: S. Bagge, *Da Boken kom til Norge. Norsk idéhistorie bind I*, T. B. Eriksen og Ø. Sørensen (red), Oslo 2001.

⁷⁰⁸ Purkis, *Crusading Spirituality*: 12-29; 86-119.

⁷⁰⁹ Det er omtalt i en senere kilde, den latinske teksten *Fundatio Lysensis Monasterii* fra omkring 1300. Den er generelt regnet som troverdig angående tilskrivelsen av klostergrunnleggelsen til biskop Sigurd. Teksten er trykt i GHN (nr. VIII, s. 169-172). Om de norske cistercienserkløstre, se: A. O. Johnsen, *De norske cistercienserkløstre 1146-1264: Sett i europeisk sammenheng*, Oslo/Bergen/Tromsø 1977, for grunnleggelsen s.13-24.

⁷¹⁰ Den norske biskopens deltakelse er omtalt i en kunngjøring fra erkebiskop Eskil til St Knuts brødre i Odense, se: DD 1:2, nr. 77; RN I, nr. 81. For øvrig har enkelte danske historikere assosiert disse Knuts-gildene med korstogsvirksomhet, se: K. V. Jensen, «Knudsgilder og korstog», L. Bisgaard og L. Sodergaard (red), *Gilder, lav og brøderskaber i middelalderens Danmark*, Odense 2002: 63-88.

⁷¹¹ Den svenske biskopen Gisle av Linköping, som deltok på synoden, grunnlag det andre svenske cistercienserklosteret, nemlig Nydala i Småland. Det første klosteret var Alvastra, som var initiert av dronning Ulfhild og nært assosiert med Sverker-dynastiet, se: T. Lindkvist, «The Cistercians, Linköping, Uppsala and the making of a conglomerate Sweden», S. Insen (red), *"Ecclesia Nidrosiensis" and "Noregs veldi": the role of the church in the making of Norwegian domination in the Norse world*, Trondheim 2012: 333-346.

⁷¹² Den første cistercienser-etableringen i den norske kirkeprovinsen skjedde derimot i periferien. På Man ble abbediet Rushen grunnlagt alt i 1130-åra, der stifteren synes å ha vært Olav Gudrodsson, konge av Suderøyene (*rex Insularum*) (†1153) og ifølge *Chronica Regum Mannie et Insularum* skjedde grunnleggelsen i 1134, se: *Chronica Regum Mannie et Insularum*, utg. P. A. Munch og A. Gross, Douglas 1874: 62. Man var imidlertid en del av Norgesveldet og ved opprettelsen av en egen norsk kirkeprovins i 1152/53 ble Man underlagt Nidaros.

⁷¹³ Johnsen, *De norske cistercienserkløstre*: 16-17.

⁷¹⁴ På begynnelsen av 1200-tallet grunnla munkene fra Lyse et kloster på Taura i Trondheimsfjorden (1207), som kan ha bygd på en tidligere etablering. Her var det allerede grunnlagt en kirke viet til den engelske helgenkongen St. Edmund, som vitner om tidligere engelsk kontakt. Erik Gunnes mente det kunne være benediktinermunker fra Norfolk eller Suffolk, eller muligens kongens gravkloster, Bury St. Edmunds, se: Gunnes, «Klosterlivet i Norge: Tilblivelse – økonomi – utvikling»: 52-54. Cistercienserklosteret på Munkeby ved Levanger ble antakelig grunnlagt på 1100-tallet. Muligens hadde klosteret forbindelser til erkebiskop Øystein (r.1157-1188), siden det er nevnt et kloster nær Stiklestad i *Passio Olavi*, se: *Passio Olavi: lidings saga og undergjerningane åt den heilage Olav*, overs. E. Skard, Oslo 1930 [opptr. 1995]: 74. Munkeby ble sannsynligvis nedlagt mot slutten av 1100-tallet og dets gods kom til å sortere under Taura, se: Johnsen, *De norske cistercienserkløstre*: 28-29.

tyske områder.⁷¹⁵ Bernards betydning for den videre utformingen av korstogstanken på 1100-tallet, kan knapt overvurderes. Hans forkynnelse i tyske områder resulterte i den påfølgende pavelige sanksjoneringen av korstog i Iberia og Baltikum (*Divina dispensation*, 1147), mens Bernards kristologi, medførte økt fokus på den menneskelige Kristus og på Jomfru Maria, samt at hans støtte til tempelherrene, som han hyllet i et eget skrift som *nova militia* («det nye ridderskap»),⁷¹⁶ fikk stor betydning for den videre utviklingen av korstogstanken.⁷¹⁷

Premonstratenserordenen var i likhet med cistercienserne et resultat av reformiveren innenfor klostervesen, men til forskjell fra cistercienserne var de en kannikebevegelse som fulgte Augustins regel.⁷¹⁸ I likhet med cistercienserne var de derimot ikke ukjent med korstogstanken og delte mange av de samme åndelige forventningene som korsfarere.⁷¹⁹ Når ordenen dukket opp i Norge er derimot uklart. Det antas at St. Olavsklosteret i Tønsberg ble konsolidert under tiden til biskop Helge av Oslo (r1170-1190) og klosterlister nevner at moderklosteret til den første norske stiftelsen var Børglum kloster på Jylland i Danmark.⁷²⁰ Foruten klosteret i Tønsberg, fantes det bare én annen premonstratenserstiftelse i Norge,⁷²¹ nemlig det lille klosteret Dragsmark (også kalt Mariskog), i Båhuslen, som ble opprettet av kong Håkon Håkonsson på 1200-tallet.⁷²²

***Profectio* – korstogsideologi i det norske riket**

I 1187 kom sjokkerende nyheter til Europa om Saladins seier ved Hattin og den påfølgende erobringen av Jerusalem.⁷²³ Pave Gregorius VIII (r.1187) rakk i løpet av sitt korte pontifikat å utstede korstogsbullen, *Audita tremendi*.⁷²⁴ Den resulterte i det første storstilte korstoget (*passagium generale*) på nesten 35 år. På samme vis som med ekspedisjonen i 1140-åra, ble også dette korstoget ledet av noen av Europas mektigste monarker. Den tyske keiseren Fredrik I Barbarossa

⁷¹⁵ Om Bernards rolle i det mislykkede korstoget i 1140-åra, både hans omfattende korrespondanse i forkant og forkynnelsesturné, samt kritikken mot abbeden i etterkant, se: Phillips, *The Second Crusade*: 69-77; 80-98; 273. En annen cistercienser som var involvert i det samme korstoget var den tyske biskopen Otto av Freising (†1158), en halvbror av kong Konrad III og onkel til keiser Fredrik I, som også ledet deler av den tyske korstogskontingenten, se: Constable, «The Second Crusade as seen by Contemporaries»: 219-220, se også samme artikkel om cisterciensernes rolle i korstoget generelt (s.245, note 170).

⁷¹⁶ For *De laude nova militiae* (ca.1130), se: *Liber ad milites Templi de laude novae militiae*, trykket i *Sancti Bernardi Opera*, utg. J. Leclercq, H. Rochais og C.H. Talbot, 8. vol., Roma 1955-1977, III: 212-239. Se også: M. Barber, *The New Knighthood. A history of the Order of the Temple*, Cambridge 2012: 10-18.

⁷¹⁷ Det er en mangel på moderne biografier om Bernard av Clairvaux, se derfor: B. P. McGuire (red), *A companion to Bernard of Clairvaux*, Leiden 2011. En kortfattet introduksjon er Jean Leclercqs biograf fra 1966 (som senere ble oversatt til engelsk), se: J. Leclercq, *Bernard of Clairvaux and the Cistercian spirit*, overs. C. Lavoie, Kalamazoo 1976.

⁷¹⁸ Leclercq, «The New Orders»: 137, 145-150.

⁷¹⁹ I 1141 ble det grunnlagt et premonstratenserkonvent i Palestina, hvor mange korsfarere endte opp som ordensbrødre. Samtidig var liturgien til Premonstratenserordenen influert av liturgien brukt i Gravkirken i Jerusalem, se: Leclercq, «The New Orders»: 145-150.

⁷²⁰ T. Nyberg, «Børglum, Tønsberg, Dragsmark», J. E. G. Eriksson og K. Schei (red), *Seminaret "Kloster og by" 11.-13. november 1992: omkring Olavsklosteret, premonstratenserordenen og klostervesenet i middelalderen*, Tønsberg 1993: 67-77, spesielt s. 71-75.

⁷²¹ Det kan ha vært et augustiner- eller premonstratenser kloster på Hamar, men det er kun omtalt i den sene og upålitelig *Hamarerøniken*, se: Gunnes, «Klosterlivet i Norge»: 59.

⁷²² Grunnleggelsen er i hovedsak kjent gjennom et senere stadfestingsbrev fra Magnus Lagabøte. Brevet er udatert, men antatt å være utferdiget mens kong Håkon fortsatt var i live. RN har en datering av brevet mellom 1261-1263, mens DS har 1261-1280, se: RN I, nr. 1044; DS I, nr. 882.

⁷²³ Den aldrende pave Urban III (r.1185-1187) dod omtales som en direkte konsekvens av at sjokket om Jerusalems fall ble for mye for den aldrende paven. Det er lite trolig, Saladin erobret Jerusalem den 2. oktober og Urban døde allerede 20. oktober. Det er lite trolig, med utgangspunkt i middelalderens treger kommunikasjonslinjer, at nyheten om Jerusalems fall var kjent i Europa så tidlig. De to første av de i alt tre utgavene av *Audita tremendi*-bullen, utstedt henholdsvis 29. oktober og 3. november, har ingen omtale av at Jerusalem har falt og synes derfor å ha vært en respons på det latinske nederlaget ved Hattin.

⁷²⁴ For en engelsk oversettelse av *Audita tremendi*, se: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades, Idea and Reality*: 63-67.

(r.1155-1190), kong Rikard I av England (r.1189-1199) og kong Filip II Augustus av Frankrike (r.1180-1223) tok alle korset og ledet hver sin kontingent av korsfarere til Det hellige land.⁷²⁵ Resultatet var imidlertid skuffende. Den aldrende Barbarossa druknet underveis og det tyske korstoget gikk i oppløsning. Rivalisering preget forholdet mellom Rikard og Filip II, noe som satt hele korstoget i fare.⁷²⁶ Korsfarerne klarte å erobre den strategisk viktige havnebyen Acre, som sikret det latinske kongedømmets eksistens fram til 1291. Like etter dro Filip II tilbake til Frankrike og selv om kong Rikards militære framganger deretter tøyde Saladins ressurser til bristepunktet,⁷²⁷ lyktes det ikke korsfarerne å oppnå hovedmålet om å gjenerobre Jerusalem.⁷²⁸ En fredsavtale ble konkludert mellom Rikard og Saladin i begynnelsen av september 1192, hvorpå Rikard like etter returnerte til Europa.

Nyheten om Jerusalems fall gikk ikke upåaktet hen i Skandinavia, men er registrert i flere islandske samtidssagaer og annaler.⁷²⁹ I den islandske kompilasjonssagaen, *Sturlunga saga* (ca.1300), er tapet av Jerusalem framstilt nærmest i eskatologiske vendinger: Nyheten om Jerusalems fall var en stor sorg for alle kristne siden: «alle derværende kristne enten måtte fly eller blev dræpt, og al kristendom ble tilintetgjort». Sagaen nevner hvordan hendelsen sammenfalt med en solformørkelse, som gjorde at: «mange forstandige mænd troede, at verdens undergang var kommen».⁷³⁰ Slike tegn på at Endetiden var forestående, inngikk i korstogsdiskursen helt tilbake til det første korstoget i 1095.⁷³¹ Det tilbakevendende temaet demonstrert at korstogstanken var sterkt sammenflettet med religiøse strømninger, noe Gary Dickson har omtalt som en lang rekke «religiøse oppvåkninger» (*revivals*) i høymiddelalderen og som fikk utløp i folkelige korstogsinitiativ.⁷³² Tapet av Jerusalem resulterte i organiseringen av et dansk-norsk fellesforetak, men all informasjon og detaljer angående denne responsen er kun overlevert i én kilde, nemlig

⁷²⁵ Denne begivenheten og monarkenes involvering i korstoget resulterte i produksjonen av et omfattende korpus av ulike kilder. Den lengste og mest utfyllende kilden til Fredrik Barbarossas korstog, er tekstkompilasjonen *Historia de Expeditione Friderici Imperatoris*, forfattet omkring 1200 av en anonym, østerisk klerk (av enkelte identifisert som en Ansbert). En annen tysk kilde er den noe kortere og yngre teksten *Historia Peregrinorum*, forfattet av en uljnet munk i Salem: *Historia de expeditione Friderici* og *Historia Peregrinorum*, samt andre relaterte tekster, er trykt i *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I* (MGH), utg. A. Chroust Berlin 1928. *Historia de Expeditione* og andre relaterte tekster, er oversatt til engelsk som: *The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, overs. G. A. Loud, Farnham 2010. En samtidig engelsk kilde er *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, som omhandler Rikard Is korstog og som ble forfattet av en engelskmann (ofte identifisert som Rikard de Templo) i første del av 1190-åra. I engelsk oversettelse som: *Chronicle of the Third Crusade: The Itinerarium Peregrinorum Et Gesta Regis Ricardi* (*Crusade Texts in Translation*), overs. H. J. Nicholson, Aldershot 1997. En annen engelsk kilde er *Libellus de Expugnatione Terrae Sanctae per Saladinum*, som delvis er en øyenvitneskildring av hendelser i Levanten i årene 1186-88, se: *Rerum Britannicarum Scriptores* 66, utg. J. Stevenson, London 1875: 209-262. Fra muslimsk side er det også overlevert en rekke narrative kilder, slik som verkene til tre historikere ved Saladins hoff, Imad al-Din, Baha al-Din og al-Fadil, se: P. Edbury (red), *The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade: Sources in Translation*, Aldershot 1996.

⁷²⁶ En god oversikt av dette korstoget er å finne hos: T. Asbridge, *The Crusades: The Authoritative History of the War of the Holy Land*, New York 2010: 367-516.

⁷²⁷ J. Gillingham, *Richard I*, New Haven 1999.

⁷²⁸ Phillips, *Holy Warriors*: 164.

⁷²⁹ Den danske Lund-annalen har en av de mest omfattende beskrivelsene av hendelsene: «Jerusalem a Saldino capitur, rex in captiuitatem ducitur, patriarcha neci traditur, cecideruntque cum eo clerici et layci, monachi et moniales, utriusque sexus et etatis et condicionis, quorum non erat numerus, et effusus est sanguis sanctorum in circuiu Ierusalem, et non erat qui sepeiret. Crux uero sancta manibus ablata et prophanis. Eclipsis solis eodem die». *Annales Danici mediæ ævi*, utg. E. Jørgensen, København 1920: 91. Hendelsen er også omtalt i flere islandske annaler, se: *Islandske annaler*: 119, 476.

⁷³⁰ *Sturlunga Saga*, I: 138.

⁷³¹ Om de eskatologiske strømningene i forkant av det første korstoget, se: Rubenstein, *Armies of Heaven*: 1-15. Se også det eldre verket til Norman Cohn: N. Cohn, *The pursuit of the Millennium: revolutionary millenarians and mystical anarchists of the Middle Ages*, London 1970.

⁷³² G. Dickson, «Encounters in Medieval Revivalism: Monks, Friars, and Popular Enthusiasts», *Church History*, 68:2 (1999): 265-293. Se også: G. Dickson, *The Children's Crusade: Medieval History, Modern Mythology*, New York 2008.

Profectio. Denne latinske teksten, hvis fulle navn gjerne omtales som *Historia de professione Danorum in Hieroslymam*, har en unik posisjon i norske historiografi siden det er den eneste, kjente framstillingen av en samtidig korstogsekspedisjon.

Profectio beskriver hendelser vedrørende en dansk-norsk korstogsekspedisjon til Jerusalem i kjølvannet av det tredje korstoget (1189-1192), men store deler av framstillingen foregår i enten Danmark eller Norge. Denne skjevheten skyldes at da de nordiske korsfarerne ankom Levanten, hadde den nevnte våpenhvilen mellom kong Rikard I sultan Saladin blitt inngått. Fraværet av direkte kamphandlinger kan muligens forklare historikernes manglende interesse for verket som en historisk kilde. Jeg vil imidlertid argumentere for at det er nødvendig å kontekstualisere korstoget som er framstilt i *Profectio*, både innenfor en europeisk kontekst – der det dansk-norske foretaket vitner om hvordan tapet av Jerusalem medførte mobilisering i store deler av det katolske Europa – men óg i lys av den foregående korstogstradisjonen i det norske riket. Jeg vil i det følgende argumentere for at de korstogsideologiske elementene i verket, særlig fokuset på *imitatio Christi*, ikke bare var et uttrykk for den geistlige forfatterens egne holdninger, men at det også speiler lekmannsholdninger blant deltakerne. Utviklingen fra begynnelsen av 1100-tallet og fram mot *Profectio*, vitner derfor om det endelige gjennombruddet for den kirkelige korstogsideologien i andre halvdel av 1100-tallet.⁷³³

Historiografiske tilnæringer til Profectio

Det er i dag konsensus om at forfatteren av *Profectio* var en norsk kannik og at verket ble skrevet i premonstratenserkløster i Tønsberg, en gang i andre halvdel av 1190-åra (1194x1202).⁷³⁴

Ingenting er for øvrig kjent angående forfatterens identitet enn at han presenterer seg som *frater X*, som kan være en forkortelse for «in Christo» eller navnet «Christianus». Identiteten til den høytstående geistlige som det innledende forfatterbrevet (*Epistola autoris*) dediserer verket til, den like mystiske *domino K*, er heller ikke kjent.⁷³⁵ *Profectio* har vært gjenstand for en rekke studier, både i Danmark og Norge, men tradisjonelt har norske historikere primært vært opptatt av spørsmål i tilknytning til forfatterens identitet og verkets nasjonalitet, framfor å studere selve korstoget.⁷³⁶

⁷³³ De første sporene etter korstogsideologiens påvirkning, synes derimot å ha hatt en tidligere påvirkning i lovverket enn i den historiografiske kulturen. Det gjelder blant annet i en revisjon av *Gulatingsloven* under Magnus Erlingsson og i canon II i *Canones Nidrosiensis*.

⁷³⁴ Det er basert på forfatterens omtale om at *canonicos Premonstratensis ordinis* hadde Mikaelkirkenes jordeiendommer til opphold for seg (*Profectio*, kap. IX). Dateringen er basert argumenter *e silentio*, men forfatteren nevner innledningsvis at verket ble skrevet bare noen år etter at hendelsene det omtaler fant sted, noe som derfor gjør at det antas at verket tidligst kan dateres til årene 1194/1195. Datering oppover er basert på omtalen av kong Sverre, kong Knud VI eller biskop Absalon ikke indikerer at noen av dem var døde, noe de alle sammen var i løpet av 1201-1202. Premonstratenserne holdt til i St. Olavsklosteret i Tønsberg (*Conventus Scti. Olavi, praemonstratensis*), se: O. A. Johnsen, *Tønsbergs historie, bind 1. Middelalderen*, Oslo 1929: 206-232.

⁷³⁵ «Reuerendo et diligendo domino K. frater X. canonicus debitam in omnibus obientiam»: *Profectio. Epistola autoris*.

⁷³⁶ Forfatteren ble lenge regnet for å være dansk, mye på grunn av inngående kjennskap forfatteren demonstrerer om forhold ved hoffet til kong Knut. Derfor valgt Gustav Storm å utelate *Profectio* i sitt etbindsverk over norsk middelalderlitteratur på latin, *Monumenta historica Norvegiae* (1880). På danske side inkluderte Martin C. Gertz verket i sin danske kanon over middelalderlatinske tekster, *Scriptores minores historiae Danicae medi aevi* (1922). Men alt i 1896 argumenterte Kristian Kaalund for at språklige indiser peker mot at forfatteren måtte være norsk, noe som det senere er blitt konsensus om, se: K. Kaalund, «Kan Historia de professione Danorum in terram sanctam regnes til Danmarks Litteratur?», *Aarboeger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 11. rk, bd. 11 (1896): 79-96.

Foruten enkelte språklige studier,⁷³⁷ har mye av den historiske forskningen på verket foregått innenfor nasjonale rammer, der danske historikere har vært mest opptatt av de danske stormennene,⁷³⁸ mens det tilsvarende har vært tilfellet på norsk side.⁷³⁹ De mest omfattende studiene av verket i senere tid, har kommet fra filologisk hold. Den danske filologen og latinisten Karen Skovgaard-Petersen har i flere publikasjoner fokusert på de korstogsideologiske aspektene i verket.⁷⁴⁰ Hun plasserer *Profectio* innenfor en samtidig korstogsdiskurs og hevder forfatteren har hatt en inngående kunnskap om samtidens korstogstematikk, selv om det ikke kan spores en påvirkning direkte tilbake til et bestemt verk innenfor den europeiske korstogslitteraturen på 1100-tallet.⁷⁴¹

Det har vært stilt spørsmål ved hva som var årsaken til at forfatteren valgte å skrive om, et i all hovedsak mislykket, korstog.⁷⁴² Det er likevel noe symptomatisk for den norske historiografiske tradisjonen at tekstens historiske kildeverdi tidvis har vært vurdert som av liten verdi for norsk middelalderhistorie. Lengst i så måte gikk Eirik Vandvik, som avskrev verket som: «ei skriveøving, eit elevearbeid».⁷⁴³ Men selv om korstoget ikke kan verifiseres i andre kilder, er det for mange indiser som taler for at en korstogsekspedisjon virkelig fant sted.⁷⁴⁴ De fleste historikere har også behandlet verket som en kilde til en faktisk hendelse.⁷⁴⁵

Forfatterens egne kommentarer innledningsvis klargjør hans intensjoner og medfører at ferden må forstås innenfor et eskatologisk rammeverk: Det framheves hvordan samtidens moralske forfall, «våre synder», resulterte i Jerusalems fall, som er et vanlig topos i samtidige korstogslitterære verk.⁷⁴⁶ Forfatteren vektlegger at han derfor ønsket å bevare minnet om det som representerte et unikt unntak, på høyde med bibelske forbilder, som han derfor også ønsket å bevare minnet av for etterslekten. Det indikeres imidlertid i *Prologus* at enkelte av de «ærverdige

⁷³⁷ For tekstkritiske kommentarer, se: V. Skånland, «Einige Bemerkungen zu der Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam» I og II i *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal for Greek and Latin Studies* 33 (1957): 137-155; 36 (1960): 99-115.

⁷³⁸ K. Skovgaard-Petersen, «Om korstogsbretningen De profectioe Danorum in Hierosolymam (ca.1200)», J. M. Jensen, *Brøderliste, Brøderskab, Korstog: Bidrag til opklaringen af en gåde fra dansk hjemmiddelalder*, Odense 2006: 237-245, Skovgaard-Petersen bygger deler av framstillingen på: N. Lund, *Lød, leding og landværn: bår og samfund i Danmark i ældre middelalder*, Roskilde 1996: 238-241.

⁷³⁹ E. Kraggerud, «Nordmannen Ulv og de danske korsfarere i 1191», *Middelalderforum*, 11:3/4 (1985): 86-107; A. O. Johnsen, «Ny tolkning av Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam», *Från medeltid till nålljårdssambälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974*, Stockholm 1976: 507-527; E. Vandvik, *Om skriftet de profectioe Danorum, Avhandlinger Det Norske videnskaps-akademi / II Historisk-filosofisk klasse 1954, no. 4*, Oslo 1954: 1-35; L. Holm-Olsen, «Ulv fra Lavvnes og skriftet om de danske korsfarere», *HT*, 35 (1949-51): 459-483; H. Midboe, *Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam: en studie om verket og forfatteren, Avhandlinger Det Norske videnskaps-akademi / II Historisk-filosofisk klasse 1949, no. 1*, Oslo 1949: 1-40.

⁷⁴⁰ K. Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land. Crusading Theology in the Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam (c.1200)*, København 2001.

⁷⁴¹ En mer komprimert framstilling av tematikken, se: K. Skovgaard-Petersen, «Korstogstematikk i Historia de Profectioe Danorum in Hierosolymam», I. Ekrem, L. B. Mortensen og K. Skovgaard-Petersen (red), *Olavsløgden og den latinske historieskrivningen i 1100-tallets Norge*, København 2000: 281-302.

⁷⁴² «Sett som en jorsalferd virker det som noe av et misfoster»: Kraggerud, «Nordmannen Ulv og de danske korsfarere i 1191»: 87.

⁷⁴³ Vandvik, *Om skriftet de profectioe Danorum*: 35.

⁷⁴⁴ Det gjelder særlig den korte tiden mellom hendelse og nedskrivning, som kun var på noen få år. Det blir derfor vanskelig å se hvilke motiver forfatteren skulle ha hatt for å dikte opp en hendelse som må ha kunne blitt avkreftet av svært mange i samtiden. Det i seg selv taler for at verket omhandler en autentisk hendelse. Samtidig er det en rekke andre kilder og pavebrev, både det som er gjengitt i teksten og andre, som indikerer at korstoget må ha vært godt kjent i de nordiske landene.

⁷⁴⁵ Det eneste unntak synes å være Eirik Vandvik, som gikk langt på vei (men ikke fullstendig) inn for å avvise teksten som en historisk kilde, se: E. Vandvik, *Om skriftet de profectioe Danorum, Avhandlinger Det Norske videnskaps-akademi / II Historisk-filosofisk klasse 1954, no. 4*, Oslo 1954: 1-35.

⁷⁴⁶ «peccatis nostris exigentibus»: *Profectio*, kap. 1-2. For liknede framstillinger i annen korstogslitteratur, se: Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land*: 20-27.

deltakerne» selv hadde bedt forfatteren om å skrive ned beretningen.⁷⁴⁷ Den tyske historikeren Norbert Backmund mente det tyder på at korsfarerne var blitt møtt av kritikk ved hjemkomsten, og at verket derfor var ment som en *Ehrensrettung* – for å gjenopprette korsfarernes ære ved å framheve at ferden virkelig var et korstog.⁷⁴⁸

I den norske historiografiske tradisjonen har forfatterens framstilling av ferdens ideologiske motiver i stor grad blitt avvist til fordel for andre, i hovedsak politiske, motiver. Det har ikke manglet på hypoteser. Særlig har involveringen og motivene til den norske lendmannen som er omtalt som lederen for de norske korsfarerne, Ulv fra Lauvnes, var omdiskutert. Ludvig Holm-Olsen argumenterte for at Ulv i realiteten var kong Sverres infiltratør blant de danske korsfarerne,⁷⁴⁹ mens den franske historikeren Paul Riant argumenterte for Ulv hadde forræderi mot Sverre i tankene.⁷⁵⁰ Et likende syn på Ulv ble også framholdt av Arne Odd Johnsen.⁷⁵¹ Årsaken til at selve den historiske bakgrunnen for korstoget teksten forteller om, har kommet i andre rekke, har sannsynligvis sammenheng med den generelle mangelen på interesse for korstogshistorie i Norge, men også på grunn av selve teksten. Det er i framstillingen relativt lite fokus på Det hellige land, sammenliknet med oppholdet i Norge. Før jeg går nærmere inn på selve korstoget, er det imidlertid relevant å se *Profectio* i sammenheng med historiografiske trekk, både innen norsk og europeiske, historietradisjonen i tilknytning til korstogene på 1100-tallet.

Historiesyn – korstogsideologi fra Theoderik til Profectio

Forfatteren av *Profectio* var premonstratenser, noe som gjør det naturlige å sammenlikne *Profectio* og forfatterens historieforståelse med andre eksempler på den geistlige historieskriving i det norske riket omtrent på samme tid.⁷⁵² Det mest nærliggende historiografiske verket å sammenlikne *Profectio* med, er Theoderik Monachus' *Historia*. De to verkene er relativt nært hverandre i tid, men Theoderiks *Historia* er noe eldre, omkring 15-20 år.⁷⁵³ Begge forfatterens verk er preget av å ha blitt forfattet innenfor et geistlig miljø, blant annet er det en klar teologisk historieforståelse og elementer av eskatologiske tankegods å spore hos begge.⁷⁵⁴ Men det er en

⁷⁴⁷ «et rogatu illarum uenerabilium personarum qualicunque stilo exarandum suscep»: *Profectio: Prologus*.

⁷⁴⁸ «Die schlechte 'Fama publica' die die Expedition aus all diesen Gründen in Dänemark genoß, konnte zur Folge haben, daß die Ordensoberen dem Chronisten nahelegen, über seine Ordens- und Klosterzugehörigkeit zu schweigen»: N. Backmund, *Die Mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode 1972: 244-251.

⁷⁴⁹ Holm-Olsen, «Ulv fra Lauvnes og skriften om de danske korsfarere»: 459-483. For en inngående kritikk av Holm-Olsens tese, se: Kraggerud, «Nordmannen Ulv og de danske korsfarere i 1191»: 86-107.

⁷⁵⁰ Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palestina*: 403-406.

⁷⁵¹ Johnsen, «Ny tolkning av Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam»: 507-527.

⁷⁵² Norbert Backmund er, så vidt meg bekjent, den eneste som har behandlet premonstratenserordenes historieskriving i middelalderen, noe som også inkluderer kommentarer om *Profectio*. Han har omtaler ingen spesifikke «premonstratenser-trekk» ved teksten, se: Backmund, *Die Mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*: 251.

⁷⁵³ Theoderik skrev antakelig mellom 1177 og 1183, men de fleste forskere har foretrukket en datering til omkring 1180, se: Bagge, «Theodoricus Monachus: Clerical Historiography in Twelfth-century Norway»: 114-115.

⁷⁵⁴ For forfatteren av *Profectio*, se: Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land*: 10 (note 14).

avgjørende forskjell i denne eskatologiske dimensjonen som en konsekvens av at forfatterne er på hver sin side av dramatiske året 1187.

Hos Theoderik er det en eskatologisk forståelse som på mange måter sies å være mer nasjonalt forankret.⁷⁵⁵ det er en korrelasjon mellom kristningsprosessen og Dommedag – som går fra Stiklestad og fram til kong Sigurds død – der Theoderik stopper sin historie i 1130, som er det katastrofale årstallet, og begynnelsen på en tid det ikke er verdt å snakke om: «for uverdige ville det være å gi videre til etterslekten minnet om alle de forbrytelser, drap, falske eder, og frendemord som da fant sted».⁷⁵⁶ I *Profectio* er den danske-norske korstogsekspedisjonens satt inn i en større kontekst som berører hele kristenheten og den universelle historien og der det er årstallet 1187 som er katastrofeåret.⁷⁵⁷ Forfatteren begynner med å redegjøre for den eskatologiske grunntonen («Nå da verden går sin undergang i møte») som skyldes tapet av Jerusalem og relikvien av Det hellige kors.⁷⁵⁸ Det er nettopp i den mørke tiden, nær Dommedag, at de nordiske korsfarernes bragd er verdt å trekke fram fordi de var villig til å ofre alt for «å vinne Kristus».⁷⁵⁹ Forfatteren av *Profectio* viser en liturgisk historieførståelse, i den forstand at forfatteren ønsker å demonstrere Guds inngripen i historien: Jerusalems fall forklares med kollektiv skyld («våre synder»), mens korstoget er en guddommelig test av de troende og representerer en vei til frelse for den enkelte – noe var dominerende tanker innenfor en korstogskontekst.⁷⁶⁰

Det først nødvendig å ta opp en metodisk og kildekritisk problemstilling, nemlig spørsmålet om hvorvidt *Profectio* skal regnes som en historisk kilde eller som en litterær konstruksjon. Utfordringen bunner ut i at dette er den eneste narrative framstillingen av korstoget.⁷⁶¹ Det er heller ingen dokumenter tilknyttet korsfarerne selv som kan knyttes til utferden.⁷⁶² Eirik Vandvik trakk imidlertid fram en mulig eksternt bekreftelse av korstoget i *Profectio*, nemlig den engelske teksten, *Itinerarium peregrinorum*, fra første halvdel av 1190-åra, som har en kort omtale av at det befant seg 400 danske korsfarere i Det hellige land i 1189. Vandvik

⁷⁵⁵ «Theodoricus wants to place Norwegian history within the framework of universal or sacred history, the more so as the country was entering into the mainstream of this history just in the period on which he wrote»: Bagge, «Theodoricus Monachus: Clerical Historiography in Twelfth-century Norway»: 121-123, her sitert etter s. 121.

⁷⁵⁶ «Nos quoque huius schedule hic finem facimus, indignum valde iudicantes memoriarum posterorum tradere scelera, homicidia, perjuria, paricidia»: *Historia de antiquitate regum Norragensium*, kap. xxxiv.

⁷⁵⁷ Det eskatologiske utgangspunktet: «Nå da verden går sin undergang i møte» («Mundi fine uergente.»; Tapet av Jerusalem: «hvis ikke Gud i sin kraft råder bot på det som våre synder har voldt av splid og odeleggelse» («... nisi uirtute diuina reparatur, quod peccatis nostris exigentibus dissipatum est et destructum»: *Profectio*, kap. i-ii. Med et likende fokus på tapet som konsekvenser av synd begynner også to samtidige engelske kilder om Rikard Is korstog, nemlig *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi* og Ambrosius' storstilte dikt, *L'Estoire de la Guerre Sainte* (ca.1196) som nevner at «Del sepulcre ou De ufu posez/Dont pechiez («synd») nos ot deposez»: *L'Estoire de la Guerre Sainte; histoire en vers de la troisième croisade, 1190-1192*, utg. G. Paris, Paris 1897: 1, linje nr. 29-30.

⁷⁵⁸ «Mundi fine uergente...»: *Profectio*, kap. i.

⁷⁵⁹ aut Christum lucrifacerent»: *Profectio; Prolagus*.

⁷⁶⁰ Det er parallellt til Bernard av Clairvaux forklaring på hvorfor det andre store korstoget var mislykket i slutten av 1140-åra. Bernard ble personlig kritisert for sin involvering i forkynnelsen av det mislykkede korstoget, og selv om han ikke forsøkte å fraskrive seg noen skyld, identifiserte han to faktorer som utslagsgivende, nemlig korsfarernes egen synd og Guds uransakelige veier som hovedårsakene til hvorfor korstoget var mislykket, se: Phillips, *The Second Crusade*: 273; Constable, «The Second Crusade As Seen by Contemporaries»: 266-268.

⁷⁶¹ Eirik Vandvik foreslo at det kunne være en mulig referanse til det samme korstoget i den engelske kilden *Itinerarium peregrinorum*. men kom også selv med kronologiske innvendinger til hvorfor det ikke kunne være korrekt, se: E. Vandvik, *Om skriftet De projectione Danorum*: 4-5.

⁷⁶² Danske historikere har påpekt at enkelte av navnene på de danske stormennene også dukker opp på en såkalt broderliste, som har vært sett i forbindelse med korstogsvirksomhet, se: Skovgaard-Petersen, «Om korstogsbretningen De projectione Danorum in Hierosolymam (ca.1200)»: 238-241.

kom selv med tungtveiende argumenter for at det ikke kunne være samme korstoget i *Profectio*.⁷⁶³

Det vært debattert hvorvidt pavebrevet, tidvis referert til som *Cum divinia*, som forfatteren gjengir innledningsvis er et autentisk pavebrev eller ikke.⁷⁶⁴ En komparasjon mellom pavebrevet i *Profectio* og Gregor VIII's korstogsbulle *Audita tremendi* (1187),⁷⁶⁵ viser at pavebrevet i *Profectio* avviker fra den originale pavebullen.⁷⁶⁶ Det må likevel konkluderes med at pavebrevet mest sannsynlig er en litterær konstruksjons, fra forfatterens side. Karen Skovgaard-Petersen har argumentert for at selv om brevet ikke er autentisk, så har det mange tematiske likheter med den samtidige korstogsdiskrusen.⁷⁶⁷ Plasseringen av pavebrevet i begynnelsen av fortellingen, vitner om at forfatteren var klar over betydningen av pavelig autorisasjon i forbindelse med korstogsekspedisjoner. Samtidig som brevet avsluttes med en klar oppfordring til tilhørerne om å imitere Kristus (*imitatio Christi*), samt en tradisjonell vektlegging av at korsfarere må være villige til å dø for Kristus og andre kristne. Pavebrevet avslutter med noen av de mest brukte bibelsitatene i korstogspropagandaen: en oppfordring om å: «ikke nøle med å gi vårt liv for Kristus» (Matt 10:37) og at: «den som setter sitt liv høyere enn Kristus, ikke er Kristus verdig» (Ap. Gjern. 20:24).⁷⁶⁸ En fullstendig forståelse av premissene og utviklingen innen historiesynet hos Theoderik og *Profectio*, krever imidlertid at verkene må ses i sammenheng med den geistlige historiografiske kulturen i Europa på 1100-tallet, der korstogsframstillinger hadde utviklet seg til å bli en av sangerens paradegrener.

Profectio i 1100-tallets korstogshistoriografiske tradisjon

Mange geistlige historieskriverne på begynnelsen av 1100-tallet framstilte det første korstoget som et tidsskille i historien.⁷⁶⁹ «Hvem har noensinne hørt om noe liknende», spurte Fulk av

⁷⁶³ Visstnok var disse anført av en nepos av den danske kongen. Vandvik presenterte selv en rekke kronologiske innvendinger mot å identifisere dette som korstoget i *Profectio*, se: Vandvik, *Om skrifftet de profecione Danorum*: 4-5.

⁷⁶⁴ Eirik Vandvik argumenterte for at pavebrevet i *Profectio* ikke er autentisk, men komponert av forfatteren: Vandvik, *Om skrifftet De profecione Danorum*: 5-9. Hans Midboe er av samme oppfatning, men legger til at «mange ting (...) tyder på at forfatteren av *Profectio Danorum* virkelig har kjent dette pavebrevet»: *Historia de Profecione Danorum*: 19. Penny Cole representerer på likende vis en mellomposisjon og ser brevet som et uttrykk for pavelige synspunkter, uten å ta stilling til spørsmålet om autensitet, se: P. J. Cole, *The Preaching of the Crusades to the Holy Land, 1095-1270*, Cambridge 1991: 71. Skovgaard-Petersen påpeker at forfatteren selv understreker at det bare er snakk om en gjengivelse: «a rendering of the main points of Gregory VIII's message, "the substance of his appeal" (*verba hanc summam continentia*): Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land*: 28; 36. Den danske historikeren Ane Bysted, har i et innlegg på International Medieval Congress i Leeds, tatt til orde for at *Cum divinia*-brevet kan være fragmenter av et autentisk pavebrev: A. L. Bysted, «Cry aloud, spare not: The Use of Biblical Quotations in Papal Crusade Encyclicals - From Eugenius III to Innocent III», innlegg holdt på *International Medieval Congress* 8. juli 2014 i Leeds.

⁷⁶⁵ For *Audita tremendi*'s engelsk oversettelse, se: J. Bird, E. Peters og J. M. Powell, *Crusade and Christendom: Annotated Documents in Translation from Innocent III to the Fall of Acre, 1187-1291*, Philadelphia 2013: 5-9.

⁷⁶⁶ Det er blant annet et påfallende fravær av lofter om verdslige og åndelig privilegier i *Profectio* og ingenting om kirkelig beskyttelse av korsfarernes familie og eiendommer. Dette fraværet blir særlig påfallende når enkelte historikere har omtalt *Audita*-bullen som: «the fullest detailed account of crusaders' spiritual and temporal rewards and privileges to date»: Bird, Peters og Powell, *Crusade and Christendom*: 4.

⁷⁶⁷ Skovgaard-Petersen trekker fram: «the emphasis on sorrow, the common guilt of all Christians which is now divinely punished, on the possibility of gaining eternal life, and the reference to Psalm 78»: Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land*: 27-37, her etter s. 36.

⁷⁶⁸ *Profectio*, kap. iii.

⁷⁶⁹ Purkis, «Rewriting the History Books», Bull og Kempf, *Writing the Early Crusades*: 140-154. Hans-Werner Goetz har påpekt at et fellestrekk ved den historiografiske kulturen i Europa i 11. og 12. århundre, var historikernes bevissthet rundt konseptet om tid: det var en sterk tendens til at historiografi ble forstått som et diakront narrativ av historiske fakta med sikte på å etablere sikre dateringer, men samtidig ble store avstander i tid og epokeforskjeller neglisjert. Det kunne lett fore til anakronismer: «Charlemagne was not only presented as a martial Frankish emperor, but also a knight and a crusader»: H.-W. Goetz, «The Concept of Time in the Historiography of the Eleventh and Twelfth Centuries», G. Althoff, J. Fried og P. J. Geary, *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography*, Cambridge 2002: 139-166, her sitert etter s. 161. For den historiografiske

Chartres sine lesere retorisk.⁷⁷⁰ Det eneste umiddelbare sammenlikningsgrunnlaget for korsfarernes erobring av Jerusalem, var bibelske forbilder.⁷⁷¹ Flere av de tidligste historieskrivere var imidlertid misfornøyde med den eldste framstillingen av det første korstoget, nemlig den anonyme *Gesta Francorum*, som til tross for å være en øyenvitneskildring, manglet en klar og sammenhengende idé og ble kritisert for sine begrensede språklige kvaliteter.⁷⁷² En rekke geistlige, relativt uavhengig av hverandre, begynte derfor å revidere *Gesta*-teksten, basert på sin egen teologiske forståelse av korstoget og transformere således framstillingen til et mer sofistisert og sammenhengende uttrykk. Jonathan Riley-Smith har omtalt denne prosessen som «the theological refinement» av det første korstoget.⁷⁷³

I henhold til denne teologiske tilnærmingen, ble korstogets suksess sett på som et tegn på guddommelig vilje.⁷⁷⁴ Guibert av Nogen hevdet at temaet hans, «den nye og enestående seieren til ekspedisjonen til Jerusalem»,⁷⁷⁵ innebar at bragdene i moderne tid (*tempora moderna*) overgikk alle bragder i fortiden – og for framtiden.⁷⁷⁶ Innflytelsen fra det sterke fokuset på eskatologi, fikk derfor enkelte av historikerne til å se begynnelsen korstoget i 1090-åra som begynnelsen på en ny tidsregning.⁷⁷⁷ En likende tendens går igjen hos Theoderik Monachus, som daterer kong Sigurds utferd til Jerusalem ikke ut i fra kongens styringstid, men at det skjedde: «det syvende året etter at byen ved Guds nåde var fridd fra perserveldet».⁷⁷⁸ Den mirakuløse karakteren til det første korstoget, ble ytterligere forsterket av at allerede korstoget i 1101 var mislykket.⁷⁷⁹ Interessen for å skrive om de påfølgende korstogsekspedisjonene var derimot ikke like stor sammenliknet med tendensene fra det første korstoget, noe som i hovedsak skyldtes at ingen påfølgende korstog klarte å gjenta suksessen til det første korstoget.

Nedgangen i historieverk er merkbare allerede ved midten av 1100-tallet, der Odo av Deuils (†1162) *De projectione Ludovici VII in Orientem* er en av svært få detaljerte og narrative beskrivelser av det andre korstoget – til tross for at både kong Ludvik VII og Konrad III deltok på ekspedisjonen.⁷⁸⁰ En klar forskjell mellom *Projectio* og den første generasjonen korstogshistorikere var derfor at førstnevnte beskrev et korstog som var mislykket: ved

kulturen i middelalderen, se også: S. Bagge, «Medieval Societies and Historiography», M. Borgolte og R. Lusardi (red.), *Das europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs. Zwischen internationale Beiträge zu Praxis, Problemen und Perspektiven der historischen Komparatistik*, Berlin 2001: 223-247.

⁷⁷⁰ «Quis audivit unquam talia?»: FC: 117.

⁷⁷¹ Bibelen var ikke bare den øverste, autoritative teksten, men også et utgangspunkt for en typologisk referanseramme for selve korstoget.

⁷⁷² En av kritikerne, Baldrik av Bourgueil, refererte til verket som «en bondsk, liten bok» («libellus rusticanus»); BB: 10 (prologus).

⁷⁷³ Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 135-152. Se også flere av bidragene i Bull og Kempf, *Writing the Early Crusades*.

⁷⁷⁴ Det kommer tydelig fram i prologen hos flere av forfatterne til det første korstoget, slik som Robert av Reims, som i sin prolog innleder med å plassere korstoget i en bibelsk kontekst og understreket det guddommelige ved ekspedisjonen: «Hoc enim non fuit humanum opus, sed divinum»: RM: 723 (prologus). Likende tanker går også igjen hos flere av de andre kronikorene, se: FC: 115-116 (prologus); BB: 10 (prologus).

⁷⁷⁵ «De nova et incomparabili Iherosolimitanae expeditionis victoria loquimur»: GN: 86.

⁷⁷⁶ GN: 148.

⁷⁷⁷ Fulk avslutter i det 26 kapittelet i den tredje boken, med å referere til at det på det tidspunktet var gått 24 år siden «den berømte pilegrimsferden» tok til («Gesta quater senos currunt hucusque per annos/ Post iter inceptum peregrinis undique notum»), se: FC: 693.

⁷⁷⁸ «...septimo, posteaquam illa civitas a tyrannide Persarum Dei misericordia erepta est, anno»: *Historia*, kap. XXXIII.

⁷⁷⁹ Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 120-134.

⁷⁸⁰ Odo av Deuil, *De projectione Ludovici in Orientem: The Journey of Louis to the East*, overs. V. G. Berry, New York 1948. Se også: B. Schuster, «The Strange Pilgrimage of Odo of Deuil», G. Althoff, J. Fried og P. J. Geary, *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography*, Cambridge 2002: 253-278.

ankomsten til Det hellige land var det ikke lenger noe korstog å utkjempe for de norske og danske korsfarerne.⁷⁸¹ Flere forfattere i andre halvdel av 1100-tallet stod overfor en likende problemstilling. To eksempler fra tyske områder er *Historia de Expeditione Frederici Imperatoris* (ca.1200) og *Historia peregrinorum* (ca.1200).⁷⁸² Begge disse verkene omhandler det tyske korstoget under ledelse av keiser Fredrik I Barbarossa i 1189-90, som i stor gikk i oppløsning etter at den aldrende keiseren druknet underveis i Anatolia. Karen Skovgaard-Petersen påpeker en rekke likheter mellom *Profectio* og disse to tyske verkene, særlig hvordan korstoget begge steder framstilles som en direkte respons i hoffkretser på den katastrofale nyheten om Jerusalems fall i 1187 og et fokus på hvordan guddommelig inngripen påvirker historien.⁷⁸³

I denne sammenhengen vil jeg imidlertid påpeke visse paralleller mellom *Profectio* og det noe eldre, anglo-normanniske verket *De expugnatione Lyxbonensi* (ca.1148), som omhandler nordeuropeiske korsfareres erobring av Lisboa i 1147.⁷⁸⁴ Det er flere grunner til å trekke fram dette verket i komparasjon med *Profectio*, blant annet på grunn av litterære likhetstrekk, opphavssituasjon og miljø.⁷⁸⁵ Men *De expugnatione* er også et verk fra områder, som det i det foregående har blitt understreket, som på en rekke områder overlappet med korstogstradisjonen i det norske riket. Det vil være for omfattende å forsøke å gjøre en grundig analyse av likhetstrekkene i de to verkene, men utgangspunktet for begge forfatterne var et likende dilemma, nemlig hvordan en skal forholde seg til å framstille en ekspedisjon det skrives om ikke endte opp som et korstog i Det hellige land.

I *De expugnatione* er rettferdiggjøringen av erobringen av Lisboa, framfor Jerusalem, et sentralt tema for forfatteren, den normanniske presten Raol.⁷⁸⁶ Det er satt av mye plass for å understreke korsfarernes rette intensjoner, botsperspektivet ved foretaket, men også en teologisk utredning av foretakets samlede effekt og tanken om det kristne fellesskapet.⁷⁸⁷ Ikke minst er det understreket at erobringen var et utslag av «den store Guds barmhjertighet».⁷⁸⁸ Korstog var derfor blitt et bilde på det kristne fellesskapet. Allerede Urban II hadde forbudt spanske korsfarere å reise til Jerusalem, under påskudd at det ikke var bedre å komme kristne til unnsetning ett sted, for å la dem bli utsatt for overgrep på et annet.⁷⁸⁹

⁷⁸¹ Det er i verket nevnt at da den dansk-norske flåten ankom Palestina, var fredsavtalen mellom kong Rikard I av England og Saladin allerede inngått, se: *Profectio*, kap. xxiv.

⁷⁸² *The Crusade of Frederick Barbarossa: The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, overs.G. A. Loud, Farnham 2010.

⁷⁸³ Riktignok er det sistnevnte aspektet mindre til stede i *Historia peregrinorum* enn i *Historia de Expeditione et Profectio*, se: Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land*: 64-72.

⁷⁸⁴ *De expugnatione Lyxbonensi: The Conquest of Lisbon*, overs. C. W. David og J. Phillips, New York 2001.

⁷⁸⁵ For verket og forfatteren, se: Livermore, «The 'Conquest of Lisbon' and Its Author»: 1-16.

⁷⁸⁶ J. Phillips, «Ideas of Crusade and Holy War in De expugnatione Lyxbonensi (The Conquest of Lisbon)», R. N. Swanson (red), *The Holy Land, Holy Lands, And Christian History*, Woodbridge 2000: 123-141. Se også Phillips' kommentarer til verket: *De expugnatione Lyxbonensi*: xi-xxxiii.

⁷⁸⁷ Giles Constable påpeker hvordan flere av kildene til Lisboas erobring, har en tendens til å understreke tanken om det kristne fellesskapet: korsfarerne er motvillige til å reise videre før muslimene er kastet ut av Spania, noe som: «shows that they regarded themselves as joining in a larger undertaking»: G. Constable, «A further note on the conquest of Lisbon in 1147», *EC*: 39-44, her s. 43-44.

⁷⁸⁸ «Nos autem in iustificationibus nostris hostes prostravimus, sed in miseratione Dei multati»: *De expugnatione Lyxbonensi*: 182-183.

⁷⁸⁹ Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades*: 40.

I en annen, samtidig kilde, *Relatio de translatione* (skrevet mellom 1159-1180), er det en referanse til erobringen av Lisboa, der angrepet forklares med at korsfarerne ikke syntes det var rett: «å dra videre mot sarasenerne i Syria, mens de var til hinder for [kristne] i Spania». ⁷⁹⁰ Noen av de samme tendensene er det også i *Profectio*. Det er naturlig nok ikke referanser til tanken om å frigjøre kristne fra undertrykkelse, men det refereres til korsfarernes sorg ved ankomsten til Palestina over at de hellige stedene fortsatt er i hendene på hedninger og avgudsdyrkere. ⁷⁹¹ Likhetsstrekkene i hovedsak på forfatterens understrekninger av korsfarernes rette intensjoner og en sentral vektlegging av det kristne fellesskapet, som transcenderer de gamle konfliktlinjene mellom dansker og nordmenn. ⁷⁹²

Hele den dansk-norske ekspedisjonen er i *Profectio* framstilt som en kamp mellom det gode og de onde – det er gud som har inspirert korsfarne, men det er «den gamle arvefienden», djevelen, som motarbeider korsfarerne og som er årsaken til splittelsene blant de danske stormennene. ⁷⁹³ De danske stormennene var, ifølge forfatteren, de «hvis hjerter Gud hadde rørt på en spesiell måte», mens Ulv fra Lauvnes senere understreket hvordan de norske korsfarerne dro ut etter: «inspirasjon fra Gud». ⁷⁹⁴ Korsfarernes gode intensjoner kommer klart til uttrykk i framstillingen av at de danske korsfarerne som druknet underveis, ble framstilt som martyrer og sikret plass i himmelriket. ⁷⁹⁵ Dette er den eneste martyrschildringen i forbindelse med beskrivelser av korstogsutførelsen fra det norske riket.

Både forfatteren av *Profectio* og Theoderik var påvirket av den geistlige historieskrivningen relatert til korstogene, men hadde forskjellig perspektiv og utgangspunkt. For Theoderik var det eskatologiske rammeverket i større grad bunnet til en begrenset kontekst – det norske kongedømmets «rise and fall» – mens utgangspunktet i *Profectio* var at hele kristenheten var truet – «Nå da verden går sin undergang i møte». ⁷⁹⁶ Derfor framstår korstoget i *Profectio* i langt større grad som et *exempla*, en moralsk oppbyggelig tekst om en aktverdiggjort søvelse, et lys i mørket, ⁷⁹⁷ som forfatteren mente ettertiden ikke måtte glemme. Det leder over til å studere det faktiske korstoget teksten omhandler.

⁷⁹⁰ Utdraget er hentet fra *Relatio de translatione S. Vincentii martyris*, se: *Anaclea Bollandiana*, 27. vols. utg. C. de Smedt, G. van Hooff, F. van Ortroy, I. van den Gheyn og H. Delehaye, Paris/Brüssel 1882-1908, I: 272; Constable, «A further note on the conquest of Lisbon in 1147»: 40-41.

⁷⁹¹ *Profectio*, kap. xxv.

⁷⁹² *Profectio*, kap. xiii-xiv. Norbert Backmund understreker hvordan korstoget: «ist ein Beweis, daß die heilige Begeistrung i Skandinavien zu dieser Zeit so groß war, daß sie sogar die feindlichen Dänen und Norweger und einander sich bekämpfende Adelsparteien unter eine Fahne zu bringen vermochte»: Backmund, *Die Mittelalterlichen Geschichteschreiber des Prämonstratenserordens*: 247.

⁷⁹³ «The introduction of the Devil underlines the grand scale of the enterprise. The crusade is instigated by God and the Devil works against it»: Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land*: 48. *Profectio*, kap. vi.

⁷⁹⁴ Stormennenes hjerter: «quorum Deus specialiter corda tetigerat»; Ulv tale: «...diuina inspiratione susceptum»: *Profectio*, kap. vi; xvii.

⁷⁹⁵ *Profectio*, kap. 20.

⁷⁹⁶ «Mundi fine urgente...»: *Profectio*, kap. i.

⁷⁹⁷ «Broder X er (...) smertelig klar over at han lever i en ulvetid, men korsfarerne representerer noe av et lyspunkt for ham»: Kraggerud, «Normannen Ulv og de danske korsfarere i 1191»: 105.

Det dansk-norske korstoget i 1192 – fra et lekmannsperspektiv

Nyheten om Jerusalems fall i 1187 ankom, ifølge *Proعتio*, hoffet til den danske kongen, Knut VI Valdemarsson (r.1182-1202), mens kongen og en gruppe adelsmenn var samlet til julehoff.⁷⁹⁸ Den første reaksjonen etter at brevet fra paven var blitt lest opp, var at kongen og alle rundt begynte å gråte og stønne (*lachrymarum et suspiria*). Sorgen gjorde alle handlingslammet inntil Esbern Snare, en bror av den mektige erkebiskopen Absalon (r.1158-1192), tok ordet og holdt en tale.⁷⁹⁹ Han innledet talen med å nevne at: «Som høvisk er, bøyer vi oss i ærbødighet for det apostoliske brev og de pavelige sendebud».⁸⁰⁰ Her er det antakelig forfatteren som legger premissene, men overgangen deretter bærer preg av retorikk som utvilsomt appellerte sterkt til lekmenne, nemlig plikten det var å rette en krenkelse mot Kristus (vasalltjeneste) og til forfedrenes bragder. Det som taler for at forfatteren må kunne tilskrives en form for representativitet for deltakernes egne holdninger, er at han referer til at enkelte av deltakerne hadde oppfordret ham til å påta seg oppgaven med å skrive om ferden.⁸⁰¹

Esbern begynte sin tale med å referere til «den krenkelse som er blitt Jesus Kristus til del»,⁸⁰² for han trakk veksler på danskernes ærefulle bragder i hedensk tid. Det var både en kontrast til samtidens forfall, men også et eksempel til etterfølgelse – men da for å styrke kristendommen.⁸⁰³ Tanken om danskene som spesielt utvalgt og «forfedrenes bragder», er aspektene som går igjen i kontinentale korstogsframstillinger på 1100-tallet.⁸⁰⁴ Esbern understreket hvordan korstoget kunne samle danskene til en mer gagnlig kamp, enn å slåss mot hverandre. Framstillingen av talen trekker således veksler på en rekke kjente lekmannsmotiv – forfedrekulten, utsikten til å vinne ære og prestisje – men stadfester samtidig at korstoget ble framstilt som et fromt foretak for å styrke kristendommen utad og sikre fred innad.

Det var opprinnelig femten danske stormenn som avla korstogsløfter, men flere falt av underveis og til slutt var det kun fem stormenn igjen. Til gjengjeld kom disse fra det sosiale toppsjiktet i Danmark, hvorav flere kom fra den mektige Hvide-ætten: Agge, som var den fremste av stormennene, og som foruten å tilhøre Hvide-ætten var fetter til kong Knut; Aleksander, som var en søstersønn til den mektige erkebiskopen Absalon (r.1177-1201); Åge som

⁷⁹⁸ *Proعتio*, kap. iv. En slik kobling mellom en sentral, liturgisk dato og korstog var ganske vanlig. I forbindelse med foregående korstoget i 1147 finner vi flere slike koblinger: Ludvik VII gjorde et mislykket forsøk på å få i stand et korstog ved julehoffet i Bourges 1145, men det var senere vellykket i forbindelse med påskefeiringen ved Vézelay i 1146. Begge hendelser er beskrevet av Odo av Deuil: *De professione Ludovici VII in Orientem*, overs. V. G. Berry, New York 1948: 6-7; 8-9. På likende vis nevner Otto av Freising Konrad IIIs korstogsløfter ved julehoffet i Speyer med Bernard av Clairvaux til stede og hvor også Fredrik (senere Barbarossa) også avla korstogsløfter: *The Deeds of Fredrick Barbarossa [Gesta Frederici]*, overs. C. C. Microw, New York 1953: 70.

⁷⁹⁹ For en grudigere analyse av talens mange aspekter, se: Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land*: 37-43.

⁸⁰⁰ «Litteris apostolicis summique pontificis nunciis reuerenter, uti dignum est inclinamus: *Proعتio*, kap. v.

⁸⁰¹ *Proعتio: Prologus*.

⁸⁰² «de Jesu Christi contumelia»: *Proعتio*, kap. v.

⁸⁰³ Esbern understreket også at: «kanskje en ærefull seier over tyrannen venter oss» («forte nos expectat gloriosus de tyranno triumphus»), som var en henvisning til djevelen, se: *Proعتio*, kap. v.

⁸⁰⁴ En rekke av kronikene til det første korstoget, slik som Robert av Reims og Guibert av Nogens, vekta frankerne som spesielt utvalgt av gud til korstoget i 1095: Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land*: 39-40. Samtidig forsøkte Eugenius III i 1145 og 1146 å appellere til tanken om å gjenta forfedrenes (de første korsfarerne) bragder i bullen *Quantum praedecessores*, se: Phillips, *The Second Crusade*: 37-60, 280-282.

var en søstersønn til biskop Toke i Børglum.⁸⁰⁵ I omtalen av disse ble også Skåre omtalt, som var en forbundsfelle av den nevnte Åge, men som ikke er kjent fra andre kilder og den siste av de viktigste stormennene var Peder, en sønn av Hvide-Palne, som var så rik at han var i stand til å bygge sitt skip alene. Like under dette øverste toppsjiktet var stormannen Sven Torkilssønn, som utrustet et skip sammen med en Matteus, som omtales som en fornem og boklærd mann som også var en stor kriger.⁸⁰⁶ Sven er for øvrig den av de danske stormennene som omtales flest ganger i *Profectio*, mye på grunn av hans tidligere involvering i vårbelgereisningen mot kong Sverre.⁸⁰⁷ Etter lange forberedelser dro den danske korstogskontingenten til Norge, der den norske lendmannen, Ulv fra Lauvnes, og to hundre norske korsfarere ventet på dem i Konghelle.⁸⁰⁸

Store deler av framstillingen av korstoget omhandler det videre oppholdet i Norge, som først inkluderte et stopp i Tønsberg,⁸⁰⁹ og et lengre opphold i Bergen, der den nevnte Sven ble forsonet med kong Sverre.⁸¹⁰ Først sent på høsten kunne den nå kombinerte norsk-danske korstogsflåten begynne selve utferden mot Det hellige land, etter å ha blitt forsinket på grunn av at Ulv var blitt forsinket med sine forberedelser.⁸¹¹ Ulv forsøker å ta igjen danskene og forsvinner ut av historien med den omdiskuterte passasjen: «Slik nådde han den kysten han hadde satt kursen for, ført av den samme vinden som drev de andre av».⁸¹² Jeg kommer tilbake til ulike tolkninger av denne passasjen senere.

Det var utenfor den frisiske kysten at korstogsflåten ble utsatt for en hard storm. Forfatteren redegjør i den forbindelse skjebnen til tre ulike grupper blant de danske korsfarerne: den første gruppen led skipbrudd og druknet (martyrene); den andre gruppen mistet skipet, men ble reddet (mirakelet); og den siste gruppen kom uskadd fra hendelsen.⁸¹³ Hans Midbøe mente *Profectios* framstilling kulminerte med dette forliset, der forfatteren helt klart ønsket å bruke tid på å framstille danskene som druknet i forliset som martyrer.⁸¹⁴ Det skyldes utvilsomt fraværet av stridigheter mot ikke-kristne. De resterende beskrivelsene av ferden er nokså kortfattet. Fra de nord-tyske områdene fortsetter korsfarerne videre nedover Europa til i Venezia, hvor de går om bord i skip som frakter dem over til Det hellige land. På grunn av fredsavtalen som var blitt

⁸⁰⁵ *Profectio*, kap.vi. For mer om disse stormennenes bakgrunn og familieforbindelser, se: Lund, *Lid, leding og landværn*: 238-241.

⁸⁰⁶ Matteus har vært trukket fram som en mulig muntlig kilde forfatteren av *Profectio* benyttet, se: Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land*: 14.

⁸⁰⁷ Dette er opprøret er senere også omtalt i teksten: *Profectio*, kap. xiii.

⁸⁰⁸ Ulv var sannsynligvis fra Agdenes i Sør-Trøndelag. Han er omtalt flere steder i *Sverres saga*, men hans ved et tilfelle av baglerne (kap. 90), som omtaler han som *borparsonar* (storpersønn). Det indikerer en beskjeden herkomst og bakgrunn, og dermed at Ulv var en av de mange «nye menn» kong Sverre loftet til høye stillinger i birkebeineradministrasjonen som følge av trofasthet og evner, se: Svs, kap. 46, 51, 54, 76, 80-82, 90, 102, 106.

⁸⁰⁹ *Profectio*, kap. ix-x.

⁸¹⁰ *Profectio*, kap. xi-xiv.

⁸¹¹ *Profectio*, kap. xv-xvii.

⁸¹² «Qui eodem uento, qui hi ⁊ducebantur, ad optatum litus eductus est»: *Profectio*, kap. xviii.

⁸¹³ *Profectio*, kap. xix-xxii.

⁸¹⁴ Midboe, *Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam*: 40-45. Se også: Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land*: 56-60.

inngått mellom Rikard og Saladin, var det ikke lenger noe korstog å utkjempe og etter et besøk av helligdommene i Jerusalem, dro de gjenværende korsfarerne hjemover via Konstantinopel.⁸¹⁵

Korstoget i Projectio – korstog eller pilegrimsferd?

Det kan stilles spørsmål ved om ekspedisjonen som er beskrevet i *Projectio*, skal karakteriseres som et korstog eller som en pilegrimsferd. I teksten er ekspedisjonen omtalt som en *iter* («reise»), som var en vanlig referanse til en pilegrimsferd, men som også var en av de mange omskrivningene brukt om korstogsekspedisjoner på 1100-tallet. Til forskjell fra beskrivelser av foregående norske korstogsekspedisjoner er det i *Projectio* ingen eksplisitte referanser til kamphandlinger underveis, men på den annen side er den religiøse tematikken atskillig mer framtrædende i framstillingen av motivene enn ved de foregående utferdene.⁸¹⁶

Fraværet av kamphandlinger underveis skyldes muligens logistiske endringer. Til forskjell fra foregående ekspedisjoner, valgte deltakerne på utferden å foreta reisen i hovedsak over land. Til forskjell foregikk de store utferdene i 1108 og 1152 begge via sjøveien. Det innebar at i stedet for den lange ferden rundt Den iberiske halvøya, ble i stedet pilegrimsveiene gjennom Frankrike og Tyskland valgt. Det kan derfor tyde på hvordan de danske stormennene dominerte lederskapet, men det innebar samtidig at den potensielle – spontane – deltaksen underveis i de spanske korstog dermed uteble. For det andre hadde det sammenheng med situasjonen i Levanten ved de skandinaviske korsfarernes ankomst til Palestina. Rett i forkant hadde kong Rikard og sultan Saladin inngått en treårig-fredsavtale (2. september 1192), som gjorde at alle militære kamphandlinger opphørte.⁸¹⁷

Det var således ingen korstog å utkjempe for potensielle nordiske korsfarere, hverken underveis eller i Levanten. Fredsavtalen ga kristne pilegrimer adgang til Jerusalem, men byen forble under muslimsk kontroll. Det er nevnt at de nordiske korsfarerne ønsket å oppfylle målet for reisen og besøkte de hellige stedene, inkludert Gravkirken og Jordanelva. Ifølge framstillingen i *Projectio* var det med en viss bismak at de nordiske pilegrimene under strengt oppsyn av «hedningene og avgudsdyrkerer» (*paganis et idolatria*), besøkte de hellige stedene. Det utløste stor sorg blant deltakerne, særlig de som hadde besøkt helligdommene tidligere.⁸¹⁸ Deltakerne fikk oppfylt sine løfter om å gjøre venerasjon ved de hellige stedene, men fraværet av et klart, militært

⁸¹⁵ Forfatterene bruker i den forbindelse et helt kapittel på å beskrive et bilde av den hellige guds mor (*de imagine sancte dei genitricis*), som grekerne kalte *Odigintria*. *Projectio*, kap. xxvi. *Hodegetria* (Ὁδηγήτρια) («Hun som viser vei»), var et ikon som etter sigende skulle være malt av evangelisten Lukas og ble oppbevart i Hodegoi-klosteret. At forfatteren valgte å vie et helt kapittel til bilde av Jomfru Maria, kan peke tilbake mot hans ordenstilhørighet. Premonstratenserne næret i likhet med cistercienserne en særlig forkjærlighet for Jomfru Maria, men var den eneste av disse til å inkludere en daglig messe til hennes ære: Leclercq, «The New Orders»: 149.

⁸¹⁶ Skovgaard-Petersen, *A Journey to the Promised Land*: 43-44.

⁸¹⁷ Denne fredsavtalen er nevnt i teksten, se: *Projectio*, kap. xxiv.

⁸¹⁸ *Projectio*, kap. xxv.

aspekt gjør det betimelig å spørre om ekspedisjonen faller inn under korstogsdefinisjonen eller om den må ses som en pilegrimsferd.

Ut i fra den modifiserte pluralistdefinisjonen av korstog, der det funksjonelle skillet mellom aktiv og passiv militærbruk er veiledende, er det mer problematisk å benytte for ekspedisjonen i *Profectio*. En rigid tolkning vil avvise at ekspedisjonen var et korstog, fordi det ikke er direkte omtale av militære konfrontasjoner. Riktignok ymter forfatteren indirekte til at det kan ha kommet til kamper underveis, spesielt på den siste strekningen fra Venezia til Det hellige land, men opplyser at han ikke er i stand til å skildre dette. Han referer derfor mer kategorisk til en rekke farer: gudløshet blant mannskapet (*impietate nautarum*), kamp mot pirater (*piratarum insidiis*), vinterstormer (*uentorum hyemalium*), sult og tørst (*famis sitisque*) og et uventet kaldt værromslag (*algoris inclementiam*).⁸¹⁹

En innvending mot å avvise ekspedisjonens karakter av å være et korstog, er at forfatteren tydelig ønsket å framstille foretaket som noe mer enn en vanlig pilegrimsferd. Det kommer klart til uttrykk i forbindelse med beskrivelsene av forberedelse. Her nevner forfatteren hvordan utferden ble omhyggelig planlagt ettersom: «for uten store styrker væpnede krigere kunne de ikke utrette noe».⁸²⁰ Her er det uttrykkelig referert til bevæpnede krigere (*armati*), ikke ubevæpnede pilegrimer. Dette peker tilbake mot Esben Snares tale, som er ladet med krigsretorikk. Esben trakk fram danskernes militære bragder i fortiden på det europeiske kontinentet og at: «selv romerne i all sin styrke skalv av skrekk for våre folk».⁸²¹ Det er derimot mer fortjenestefullt om danskene stoppet å slåss seg imellom og i stedet vendte seg til «større og mer gagnlige kamper».⁸²² Det er en klar tanke om at ekspedisjonen kunne forene danskene, men i forlengelsen også forene dansker og nordmenn, noe som forklarer det sterke fokuset på forsoningen mellom Sven og kong Sverre under oppholdet i Bergen.⁸²³

Det er også en noe kortfattet og vag hentydning til hvordan rekrutteringen av potensielle korsfarere foregikk. Forfatteren nevner at de danske stormennene: «ble enige om å gjøre saken kjent under møtet på tinget og ved å preke i kirkene for at det som bare noen få hittil hadde fått nyss om, kunne komme hele folket for øre når det så å si ble ropt ut på denne måten».⁸²⁴

⁸¹⁹ *Profectio*, kap. xxiv.

⁸²⁰ «quia nihil per se, nisi armati multitudinem, facere potuissent»: *Profectio*, kap. vi.

⁸²¹ Jfr. *Profectio*, kap.v.

⁸²² «maiora et utiliora certamina»: *Profectio*, kap. v. Det samme substantivet *certamina*, forekommer interessant nok kun én gang i den latinske *Vulgata*. Det er i Dommerne og referer til israelittenes kamp mot benjaminsittene: «Så kom ti tusen utvalgte menn fra hele Israel rett imot Gibeon, og det ble en hard strid (*certamina*). Men Benjamin-mennene forsto ikke at ulykken nærmet seg» (Dom 20:34). I dette slaget ble benjaminsittene nær utradert. Referansen til benjaminsittene, som opprinnelig var en av Israels stammer, kan peke mot rådende oppfatninger i kristne kretser i det 12. århundre at islam egentlig var kjetteri. Dette kom blant annet til uttrykk hos Petrus Venerabilis, den mektige abbeden i Cluny, i hans polemiske tekster fra 1143-44, *Summa totius haeresis Saracenorum* og *Contra sectam sine haeresim Saracenorum*. Jfr. J. Tolan, «Peter the Venerable on the Diabolical heresy of the Saracens» i A. Ferreiro (red), *The Devil, Heresy, and Witchcraft in the Middle Ages: Essays in Honor of Jeffrey B. Russell*, Leiden 1998: 345-367.

⁸²³ *Profectio*, kap. xiii-xiv. Backmund understreker hvordan korstoget: «ist ein Beweis, daß die heilige Begeistrung i Skandinavien zu dieser Zeit so groß war, daß sie sogar die feindlichen Dänen und Norweger und einander sich bekämpfende Adelsparteien unter eine Fahne zu bringen vermochte»: Backmund, *Die Mittelalterlichen Geschichtschreiber des Primonstratenserordens*: 247.

⁸²⁴ «Decreuerunt igitur uerbum istud diuulgandum in placitis, predicandum in ecclesiis, ut, quod iam pauci perceperant, clamore publicato ad aures ulgi procederet»: *Profectio*, kap. vi.

Hvordan de norske korsfarerne som var med Ulv fra Lauvnes ble rekruttert, er ikke nevnt. Dette er for øvrig en av få narrative tekster som referer til korstogsforkynnelse i det norske riket.⁸²⁵

I *Projectio* er mye plass ellers viet de praktiske aspektene, slik som byggingen av skip, hvor stormennene inngikk kontraktlikende forhold, hvor to og to stormenn slo sammen sine ressurser. Forfatteren presenterer i den forbindelse de danske stormennene og vektlegger deres sosiale posisjon. Men her skiller én av danskene seg ut, nemlig Matteus. Matteus var ikke blant de mest høytstående, men inngikk kompaniskap med Sven Torkildsson. Forfatteren omtaler ham som en «fornem og meget boklærd» mann (*uirum generosum, litteratum*), men samtidig også en «dyktig kriger» (*militarem*).⁸²⁶ Det er den samme Matteus som senere står fram i den farefulle stormen og trøster korsfarerne ved å minne dem på de første martyrenes lidelser for Kristi skyld.⁸²⁷ Matteus framstår med det fram som et lekmannsideal for den fromme krigeren som korsfareren representerer.⁸²⁸ For den ledende norske aktøren, Ulv fra Lauvnes, er det andre kilder som kan kaste lys over motivene bak hans deltakelse i korstoget.

Ulv fra Lauvnes – korstogdeltakelse som en botsøvelse eller som «innbytter»?

Norske historikere har som tidligere nevnt vært mindre opptatt av de religiøse aspektene og i liten grad gjort komparasjoner med andre, samtidige korstogsframstillinger i Europa. Et unntak er imidlertid Hans Midbøes studie fra 1949.⁸²⁹ Men premisset for Midbøes komparasjoner synes å være preget av den samtidige fascinasjonen for psykoanalysen, siden han forsøkte å skissere et omriss av forfatterens psyke, som også fikk ham til å konkludere at tekstens indre oppbygging speiler forfatterens indre «sinnskamp».⁸³⁰ Midbøes største fortjeneste er hans referanse til et brev fra pave Clemens III fra omkring 1190.⁸³¹ Midbøes forsøk på å psykoanalysere forfatteren vil ikke bli drøftet videre, men brevet han refererte til må helt klart tas med i en analyse av motivene bak den norske deltakelsen i korstoget.

Brevet er et responsum til biskop(-electus) Nikolas Arnesson i Oslo, og referer til en sak om en norsk jarl (*H[erico] comite*), som var en bror av den norske høvdingen Sverre (*nobilis viri Sueri*). Ifølge brevet hadde jarlen drept en opprørsk prest med hjelp fra en lendmann (*bar*). På grunn av prestens forbrytelser behøver ikke jarlen og de andre involverte å dra til Roma for absolusjon, men Nikolas skal pålegge en passende botsøvelse (*penitentiam*). Jarlen pålegges å bygge

⁸²⁵ Det eneste andre kjente eksemplet er i *Biskop Arnes saga* (ca.1300), og omhandler forkynnelse av det korstoget som ble vedtatt på Lyonskonsilet i 1274. Heller ikke denne kilden gir dermed informasjon om hvordan korstog ble forkynt i Norge, men sagaen gir et innblikk i hvordan forkynnelses- og innsamlingsarbeid ble delegert innad i den norske kirkeprovinns i siste halvdel 1200-tallet, se: *Biskop Arnes saga*, kap. 30, 33.

⁸²⁶ *Projectio*, kap. vi.

⁸²⁷ *Projectio*, kap. xix.

⁸²⁸ Den positive omtalen og framhevelsen, kan kanskje tyde at Matteus var den av deltakerne som tok initiativ til at forfatteren skrev om korstoget.

⁸²⁹ Midbøe, *Historia de projectione Danorum in Hierosolymam*: 7-58.

⁸³⁰ Midbøe, *Historia de projectione Danorum in Hierosolymam*: 54.

⁸³¹ DN XVII, nr. 9; Lat.dok. nr. 25. Om dateringen, se: V. Skånland, «Supplerende og kritiske bemerkinger til Eirik Vandvik: Latinske dokument til norsk historie fram til år 1204», HT, 41 (1961-62): 129-146.

et alter, som han har lovet (*sit voveri*) å sponse, samtidig skal Nikolas også oppfordre jarlen om å holde løftet sitt om å dra til Jerusalem, enten i egen person (*in persona propria*) eller oppfylle løftet ved å gi støtte (*subsidiā*) til de som reiser til Jerusalem. Den omtalte lendmannen hadde visstnok søkte seg til et cistercienserkloster (*Cisterciensem ordinem*), men kunne ikke motta absolusjon (*absolutionem*) av abbeden, siden forbrytelsen fant sted før han ble munk, noe som kun kunne oppnås av paven eller via pavelige fullmakter.

Ut i fra omtalen i brevet, og beskrivelser i *Sverres saga*, har jarlen (*comite*) blitt identifisert som Eirik Sigurdsson jarl, mens lendmannen (*barō*), er antatt å være Ulv fra Lauvnes.⁸³² Den opprørske «presten» (*sacerdos*) er vanskeligere å identifisere, siden det er flere mulige kandidater. De to mest aktuelle kandidatene er Jon Kuvlung og Torleiv Breiskjegg, som begge var opprørere mot kong Sverre og som begge hadde en geistlig bakgrunn. Ifølge *Sverre saga* ble Jon Kuvlung drept i et slag mot kong Sverre i Bergen allerede i 1188, mens Torleiv ble drept i 1191. På grunn av kronologien har det dermed vært vanlig å identifisere Torleiv med «presten» i pavebrevet.⁸³³ Et problem med sagaen er at den ikke nevner noen sammenheng mellom drapet på Torleiv og involvering fra hverken Eirik jarl eller Ulv, men i stedet er det nevnt at Torleiv og flokkens hans ble overrasket og drept av en flokk med bønder. Midbøe så likevel en klar sammenheng mellom brevet fra Clemens III og korstoget i *Projectio*, men lanserte en kontroversiell tese om at forfatteren kunne være Eirik jarl, eller i det minste at verket reflekterte jarlens sinnsstemning.⁸³⁴ Det er sterke argumenter mot å identifisere Eirik jarl med *Projectio*, særlig siden han, ifølge *Sverres saga*, døde før opprøret til Torleiv Breiskjegg.⁸³⁵ De momenter som taler for eller som i det minste gir assosiasjoner til, en forbindelse til Eirik jarl, er hans foregående koblinger til Det hellige land, hvor han hadde vært som pilegrim, samt at han også hadde klare forbindelser til nettopp premonstratenserklosteret i Tønsberg.⁸³⁶

Det er ingen bevis for at Eirik jarl er den anonyme forfatteren, men forfatteren kan ha vanket i et aristokratisk miljø eller hatt en militær karriere før han valgte klosterlivet.⁸³⁷ Det var ikke uvanlig at fromme lekmenn fra det krigerske aristokratiet endte sine liv innenfor klosterets

⁸³² Svs, kap. 115-116.

⁸³³ Ludvik Holm-Olsen har på bakgrunn av sagaens kronologi argumentert for at Torleiv Breiskjegg heller ikke kan være en aktuell kandidat, fordi det synes å være for kort tid mellom at Torleiv ble drept (sommeren 1191), til Ulvs utferd allerede samme høst, se: Holm-Olsen, «Ulv fra Lauvnes og skriftet om de danske korsfarere: 469-471. Holm-Osens innvendig forutsetter at sagaens kronologi er korrekt, noe som kan diskuteres. For om Kuvlung, se: Svs, kap.108-109. For Breiskjeggene, se: Svs, kap. 116.

⁸³⁴ Midbøe, *Historia de profecione Danorum in Hierosolymam*: 51-57.

⁸³⁵ Særlig Holm-Olsen kritiserer Midbøe for at det er for mange «usikre ledd i beviskjeden», se: Holm-Olsen, «Ulv fra Lauvnes og skriftet om de danske korsfarere»: 470.

⁸³⁶ Den eneste kilden til begge disse opplysningene er *Sverres saga*, der det er nevnt at Eirik tidligere hadde vært i Det hellige land, badet i Jordalelva på pilegrimers vis og vært i tjeneste for keiser Manuel I Komnenos (r.1143-1180). Det er også samme saga som informerer at Eirik jarl ble sjuk mens han var i Tønsberg: «Da sjukdommen ble verre, gav han seg i kloster og tok munkeklaar: *Sverres saga*, kap. 59; 115. Midbøe argumenter at sagaens kronologi langt i fra kan sies å være sikker og at Eirik kan ha død senere. Han argumenterte også for at det kunne være snakk om at Eirik ved å gå i kloster ble «død for verden», se: Midbøe, *Historia de profecione Danorum in Hierosolymam*: 37.

⁸³⁷ Både beskrivelsene av de danske adelsmennene og Ulv fra Lauvnes, men særlig talen til Esbern Snare, fokuserer sterkt på aktorenes hoviske framferd (eks. *honorifice*) eller forfedrenes ærerike bragder. Dette minner om det sterke fokus på ære i forbindelse med de foregående korstogene til Sigurd og Ragnvald.

murer i det 11. og 12. århundre.⁸³⁸ Det er heller ikke utenkelig at likende tanker hadde gjort seg gjeldende allerede tidligere på 1100-tallet i det norske riket.⁸³⁹ Noe av årsaken til at mange tidligere krigere havnet hos cistercienserne, premonstratenserne eller andre nye klosterordener, var at disse ikke tillot praksisen med oblater,⁸⁴⁰ men kun aksepterte voksne *conversi*.⁸⁴¹ Det er flere eksempler på at tidligere korsfarere, enkelte svært høytstående, endte sine liv bak klosterets murer.⁸⁴² Det er også et påfallende høyt antall opprørsledere i Norge i andre halvdel av 1100-tallet, med en geistlig bakgrunn. Enten som munk eller prest. Denne tendensen går tilbake til Sigurd Slembe i 1130-åra, som var diakon,⁸⁴³ og vedvarer til Bene Skinnkniv i det andre tiåret etter 1200, som var prest.⁸⁴⁴ Sentrale navn med slike koblinger er kong Sverre,⁸⁴⁵ Jon Kuvlung,⁸⁴⁶ (Sigurd Brenne),⁸⁴⁷ og Torleiv Breiskjegg.⁸⁴⁸ Foruten disse hadde også de to baglerreisningene nære bånd til kirken.

Dersom Ulv er identisk med pavebrevets *baro*, kan det være grunn til å se på ham som Eirik jarls mulige stedfortreder. Pavebrevet åpnet som nevnt for at jarlen i stedet for å reise i egen person, kunne støtte andre (*subsidiā*).⁸⁴⁹ Kirken var generelt strenge på at hver enkelt stod ansvarlig for å oppfylle sine avlagte korstogsløfter. Syke og gamle kunne til nød fri seg fra sine avlagte løfter, mens friske og stridsdyktige korsfarere ble i verste fall truet med kirkelige straffer.⁸⁵⁰ Først med *Quia Maior* (1213) det ble offisielt formalisert praksis at korsfarere kunne innfri korstogsløfter ved «korsløsen» (*redemptione crucis*), det vil si å betale det et korstog ville kostet

⁸³⁸ For forbindelse mellom krigere og munk, se: Smith, *War and the Making of Medieval Monastic Culture*: 39-70.

⁸³⁹ Brevet fra abbed Peter av Cluny, kalt *Venerabilis*, fra begynnelsen av 1120-åra til kong Sigurd, kan tyde på det var rykter i samtiden om at Sigurd spekulert på å gå i kloster. Kongen omtales i vennskapelige vendinger som «venen av vårt samfunn» (*nostra societatis amico*), men det nevnes også at «at hos Dykk er kjærligheten til det himmelske sterkere enn all jordisk trå» (*...in vobis amorem caelestium terrenis affectibus prevaluisse ostendit*): Lat. dok. nr. 4. Det er også indikasjoner på at mange munkler lengtet mot å delta på korstog og abbed Petrus er ofte assosiert med en visjonstekst som tar opp dette problemet, *Visio Gunthelmi*, som var i utbredt sirkulasjon i det 12. og 13. århundre. Det omhandler Gunthelm, en ung, engelsk kriger (*militēs*), som på grunn sine synder ønsket å dra på korstog, men ble overtalt av en abbed til å bli cistercienser. Senere fikk den unge mannen kvaler, men da han forsøkte å forlate klosteret for å dra på korstog. Idet han var i ferd med å romme ble han angrepet av en demon og var nær ved å dø. I denne tilstanden ble hans sjel eskortert gjennom Helvete av St Benedikt og erkeengelen Rafael, som sammen overbeviste ham om at klosterlivet var den beste veien til frelse: G. Constable, «The Vision of Gunthelm and Other Visions Attributed to Peter the Venerable», *Revue Bénédictine*, 66 (1956): 92-114.

⁸⁴⁰ Praksisen med å gi barn som «donasjon» til klostre. En tradisjon som benediktinerne tillot og som bygde nære bånd mellom dem og aristokratiet.

⁸⁴¹ Nelson, «Medieval Monasticism»: 593-595.

⁸⁴² Et noe tidligere eksempel er William Nevers. William var en av lederne på korstoget i 1101, men i stedet for å delta på det andre korstoget i 1147 valgte han heller karteuserordenen. En annen veteran fra 1101, Odo Arpinus, tidligere vise-greve av Bourges, gikk ved hjemkomsten i kloster i Cluny, se: Smith, *War and the Making of Medieval Monastic Culture*: 53-54.

⁸⁴³ Sigurd var visstnok sønn av Adalbrikt prest og var ifølge Snorre klerk og vigd diakon: Hmkr, *Magnus Blinde og Harald Gilles saga*, kap. 13.

⁸⁴⁴ Bene(dikt) som hadde bakgrunn som prest, ble i 1217 leder for slittingeopprøret, se: HsH, kap. 36 (33).

⁸⁴⁵ Sverre saga begynner med å nevne Sverres slektskap til biskop Roe på Færoyene og nevner videre at Sverre fikk en boklig utdanning og ble viet til prest: Svs, kap. 1.

⁸⁴⁶ Jon hadde vært cisterciensermunk på Hovedøya utenfor Oslo. Jons bakgrunn reflekteres også i at flokken hans ble kalt kuvlung, etter munkekutten, av birkebeinerne: Svs, kap. 101. Kuvlungene oppstod i Viken-området og Jon ble tatt til konge på Haugating utenfor Tønsberg, uten at flokken oppnådde umiddelbar kontroll i Viken, se: Arstad, *Kongsemner og maktkonstellasjoner i innbyrdesstridenes Norge*: 39-48.

⁸⁴⁷ Sigurd selv omtales ikke som hverken prest eller munk, men ifølge sagaen hadde han kontakt med Jon Kuvlung og for han ble drept ble det (ifølge sagaen) avslørt at han egentlig het Hedin og sønn av en islandsk prest: Svs, kap. 110.

⁸⁴⁸ Torleiv hadde ifølge sagaen vært munk, uten at det nevnes hvor. Siden flokken oppstod i Marker kan det vel antas at det må ha vært et av klostrene på Østlandet. Mulige kandidater er cistercienserklosteret på Hovedøya, augustinerne i Kastelle kloster i Konghelle (lite belagt for 1200) eller premonstratenserklosteret i Tønsberg. Torleivs flokk skilte seg ut ved å være nokså rolig og ikke utovde vold og ran, samtidig som arr formet som et korsmerke mellom skuldrene ble tatt som et tegn på hans blodsband til kong Øystein, se: Sverre saga, kap. 116. Om Torleivs korsmerke som et symbol på kongelig blod, se: Antonsson, «Insigne Crucis»: 15-32.

⁸⁴⁹ DN XVII, nr. 9.

⁸⁵⁰ «Although relief from votive obligations, especially those stemming from the Crusade vow, had of course been granted by earlier pontiffs, the papacy up to the time of Innocent III had commonly insisted that those who took the Crusade vow should do so cautiously and with some sort of prior ecclesiastical counsel and approval»: J. A. Brundage, «The Votive Obligations of Crusaders: The Development of a Canonistic Doctrine», *Traditio*, 24 (1968): 77-118, her sitter etter s. 94. Se også: Lloyd, «The Crusading Movement 1096-1274»: 49-50.

eller sende en stedfortreder.⁸⁵¹ Men allerede Clemens III – paven i det aktuelle pavebrevet – åpnet opp for en likende praksis.⁸⁵² Et samtidig eksempel på at stedfortredere faktisk dro ut på korstog, er den berømte ridderen, William Marskalk, jarlen av Pembroke (ca.1146-1219), som dro på korstog til Midtøsten (1184-1186) for å oppfylle et korstogsløfte avlagt av hans avdøde herre, Henrik den unge kongen (†1183).⁸⁵³ Dersom Eirik jarl på grunn av sykdommen sagaen omtaler, ikke var i stand til å gjennomføre sitt korstogsløfte, åpnet pavebrevet opp for at han kunne: «gje høveleg stønad til dei som fer til Jerusalem».⁸⁵⁴ Det kan også tenkes at danskene var informert om utviklingen i det norske rike, siden de dro rett til Konghelle, der Ulv og de andre norske korsfarerne ventet på dem.

Det er som tidligere nevnt uklart hva passasjen i *Profectio* om «den ønskede kyst» (*optatum litus*) refererte til. Det har vært lansert flere tolkninger, særlig siden det er det siste som er nevnt om Ulvs deltakelse i korstoget.⁸⁵⁵ Ludvig Holm-Olsen overveide to mulige tolkninger. Enten at Ulv gjorde sin ferd til Palestina eller, som Holm-Olsen selv så som mest troverdig, så var den: «ikke (...) lenger borte enn et sted i Norge».⁸⁵⁶ Egil Kraggerud har argumentert mot en slik tolkning på bakgrunn av at dersom Ulv hadde oppgitt ekspedisjonen, så ville en slik: «kompromitterende sorti (...) vært kjent for svært mange i forfatterens samtid».⁸⁵⁷ Han argumenter i stedet for at «den ønskede kyst» sannsynligvis var den frisiske kysten, men at det ikke referer til reisens endelige mål. Dermed kan både Ulv og de andre nordmennene ha dratt videre med de danske korsfarerne, men at denne reisen deretter foregikk over land. Kraggeruds resonnement virker plausibelt. Det er ikke utenkelig at Ulv kan ha returnert fra korstoget og senere vært en av dem som senere oppmuntret forfatteren av *Profectio* til å skrive om utferden. Viktigere er det derimot at dersom Ulv kan identifiseres med pavebrevet fra Clemens III, så vil det langt på vei være en bekreftelse på at tendensene i *Profectio* harmonerte med rådende lekmannsforestillinger innenfor – i det minste deler av – det norske aristokratiet mot slutten av 1100-tallet.

⁸⁵¹ For *Quia Maior* i engelsk oversettelse: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades*: 119-124..

⁸⁵² C. Iyerman, «What the Crusade Meant to Europe», P. Linehan og J. L. Nelson, *The Medieval World*, London 2001: 131-145, her etter s. 40.

⁸⁵³ N. L. Paul, «In search of the Marshal's lost crusade the persistence of memory, the problems of history and the painful birth of crusading romance», *JMH*, 40:3 (2014): 292-310, nevnt på s. 294-295; H. E. Mayer, «Henry II and the Holy Land», *HER*, 97: 385 (1982): 721-739, her etter s. 730-731.

⁸⁵⁴ «...competentia subsidia euntibus Jerusalem subministreb»: *Lat.dok. nr. 25*.

⁸⁵⁵ Munch mente, på bakgrunn av at Ulv ikke er videre nevnt i *Sverres saga*, at han ikke kom tilbake til Norge og dermed døde underveis på reisen eller tok tjeneste i Konstantinopel. Senere antydte han likevel muligheten for at Ulv kunne ha returnert til riket og levd et tilbaketrukket liv, se: *NFH*, III: 230-231, 399 (note). Riant hevdet Ulv kom fram til Palestina allerede i 1191 (året for danskene) og at han falt i kamp sammen med Jakob av Avesnes. Han lanserte også en tese om at Reidar sendemann var med Ulv og gikk i gresk tjeneste på dette tidspunktet, se: Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagsreiser*: 407-408. Midboe anså passasjen antydte at Ulv ankom Det hellige land alene, se: Midboe, *Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam*: 45.

⁸⁵⁶ Holm-Olsen, «Ulv fra Lauvnes og skriften om de danske korsfarere»: 475-476.

⁸⁵⁷ Kraggerud, «Normannen Ulv og de danske korsfarere i 1191»: 97-100, sitert etter s. 98.

Del I

Jorsalaferð hin mikla – en tradisjon kulminerer? 1200-1217

Introduksjon

Inngangen til 1200-tallet markerer et vendepunkt i korstogsbevegelsens historie og er begynnelsen på en differensiering av korstogene, der korstogsdiskursen fragmenteres inn i en rekke ulike diskurser og kampen mot indre fiender – kjettere og pavemaktens politiske fiender – samtidig som de «tradisjonelle» korstogene også er i endring, både rent organisatorisk, men også hva gjelder ekspedisjonenes strategiske mål. Alle de nye strømningene kommer til uttrykk i den pavelige korstogspolitikken under Innocens IIIs pontifikat (1198-1216). Et viktig premiss for organiseringen av storstilte korstogsekspedisjoner til Midtøsten, var fred innad i det katolske Europa og den pavelige politikken kom i det henseende også til å påvirke den norske kirkes tilnærming til politiske forhold internt i riket. Jeg vil i det følgende argumentere for at den norske kirken gikk fra en mer passiv rolle til å ta en aktiv meglerpart for å få i stand et forlik i konflikten mellom birkebeiner- og baglerfraksjonen, for å legge til rette for videre korstogsdeltakelse. Det sammenfalt med at den aktive organiseringen av korstogsekspedisjoner til Midtøsten fra det norske riket, kulminerte i forbindelse med korstoget vedtatt på Det fjerde Laterankonsilet. Framfor et tegn på dalende interesse for korstogene, vil jeg i stedet argumentere for at årsakene skyldtes strukturelle utfordringer og at korstogsdiskursen snarere gikk over i en ny fase.

Den foregående gjennomgangen av *Profectio* vitner om gjennomslaget for en tydeligere korstogsideologi i litterære framstillinger av norske korstogsekspedisjoner, der det særlig var de nære assosiasjonen mellom klostergeistligheten og lekfolk innen det verdslige aristokratiet som gjorde at tanken om korstog som *imitatio Christi* kom til uttrykk. Men bygget forfatteren av *Profectio* befant seg i var også en manifestasjon på den nye åndeligheten som korstogsideologien var en del av. Først vil jeg derfor se hvordan korstogsdeltakelsen og korstogsideologien begynte å komme til uttrykk i materielle og symbolske manifestasjoner i det norske riket, en prosess som begynte omkring midten av 1100-tallet.

Korstog i kunst og arkitektur – kulturelle overføringer sentrum-periferi

I kjølvannet av den latinske erobringen av Jerusalem oppstod det et nytt kunstnerisk uttrykk i det latinske kongedømmet, såkalt «korsfarerkunst»,⁸⁵⁸ som ifølge Jaroslav Folda var en unik og multikulturell uttrykksform, som fusjonerte vestlige, bysantinske og arabiske (til og med enkelte mongolske) kunst- og stilformer.⁸⁵⁹ Korstogstanken influerte også arkitekturen i det latinske riket.⁸⁶⁰ Men det var ikke bare i Levanten at denne innflytelsen gjorde seg gjeldende, returnerte korsfarere tok med seg disse inntrykkene og idéene og brukte dem også for å utforme sine hjemlige omgivelser.

Arkitektonisk skiller Olavsklosteret i Tønsberg seg fra alle andre kirkebygg i Norge på 1100-tallet, ved at klosterkirken er en rundkirke. Denne rundkirken blir ofte referert til som Nordens største av sitt slag og trolig den eneste i Norge.⁸⁶¹ Det stemmer for så vidt om vi bare inkluderer fastlands-Norge, men ikke om vi tenker på Norgesveldet som helhet. På høvdingsete Orphir på Orknøyene ble det også bygd en rundkirke tidlig på 1100-tallet.⁸⁶² Denne kirken har ofte blitt satt i forbindelse med Håkon jarls (r.1103-1123) pilegrimsferd etter drapet på Magnus jarl,⁸⁶³ men andre mulige kandidater er også biskop William og Ragnvald jarl.⁸⁶⁴ Felles for alle disse kandidatene er en kontakt med kristendommens hellige steder i og rundt Jerusalem.

Det er imidlertid mange usikkerhetsmomenter vedrørende de to rundkirkene, både når det gjelder spørsmålet om når de ble grunnlagt og hvem som stod bak. Heller ikke valget av utformingen har en entydig tolkning og det var i lang tid en rådende oppfatning om at slike rundkirker i Skandinavia fungerte som forsvarsverk.⁸⁶⁵ Øivind Lunde har argumentert mot at Olavskirken i Tønsberg var tenkt som en forsvarskirke og hevder at rundkirker kan betraktes: «som representanter for en spesiell utforming (...). Eller de kan representere en bestemt idé, en religiøs kult, liturgi, e.l. som krever en bestemt romlig utfordring der de kirkelige handlingene kan

⁸⁵⁸ Begrepet «korsfarerkunst» («Crusader art») har vært svært omdiskutert. Innenfor eldre tilnæringer bar framstillingene ofte preg av en klar eurosentrisk tilnærming, der de nye kunstneriske uttrykkene enten ble sett på som en overføring av vestlige tradisjoner via franskisk kolonialisme eller som vestlige imitasjoner av bysantinske forbilder, se: L.-A. Hunt, «Art and Colonialism: The Mosaics of the Church of the Nativity in Bethlehem (1169) and the Problem of "Crusader" Art», *Dumbarton Oaks Papers*, 45 (1991): 69-85.

⁸⁵⁹ «Crusader Art is not simply a Western European art and it is certainly not a colonial art; it is a unique, dynamic artistic development in the twelfth- and thirteenth-century Eastern Mediterranean world. It is an art that in some sense developed simultaneously among and out of Christian traditions from the Greek East and the Latin West, and ultimately drew on Islamic and even Mongol traditions as well»: J. Folda, *Crusader Art. The Art of the Crusaders in the Holy Land, 1099-1291*, Burlington 2008: 13.

⁸⁶⁰ D. Pringle, «Architecture in the Latin East, 1098-1571», *OIHIC*: 160-183.

⁸⁶¹ Ø. Lunde, «Premonstratensernes kloster i Tønsberg – kirken og klosteranlegget», i J. E. G. Eriksson og K. Schei (red), *Seminaret "Kloster og by" 11.-13. november 1992: omkring Olavsklosteret, premonstratensordenen og klosterlivet i middelalderen*, Tønsberg 1993: 9-22.

⁸⁶² Det er i *Orkneyinga saga* referanser til en kirke på Orphir (*Aurfirn*), som er nevnt i forbindelse med Pål jarls julegilde omkring 1135: OS, kap. 66. Dette var etter alt å domme en referanse til den rundkirken det er rester etter på Orphir. Kirken, som var innviet til St. Nikolas. Om kirken, se: A. W. Johnston, «The Round Church of Orphir, or The Earl's Bu and Kirk in Orfjaræ», *Saga Book of the Viking Club*, 3 (1902-04): 174-216.

Arkeologiske undersøkelser på stedet gir ingen sikre datering av kirken annet enn 12. århundre, se: P. G. Johnson og C. E. Batey, «Survey at the Earl's Bu, Orphir, Orkney 1989-91», *Scottish Archaeological Internet Report* 4 (2003): 1-14 (kun tilgjengelig på nett): <http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/sair/volumes.cfm> [besøkt: 26.05.2015].

⁸⁶³ Særlig ses kirken i sammenheng med Håkon jarls pilegrimsferd til Roma og Jerusalem etter drapet på sin frende og medjarl, den senere helgenen, Magnus Erlendsson jarl i 1115, se: OS, kap. 52.

⁸⁶⁴ Ragnvald nevnes i *Orkneyinga saga* som en viktig bidragsyter til byggingen av Magnuskatedralen og det er ikke utenkelig at han også finansierte andre bygg, se: OS, kap. 76.

⁸⁶⁵ Hugo Frörlén lanserte i 1910 en populær teori, nemlig at slike rundkirker i Skandinavia var bygd som forsvarskirker, se: H. F. Frörlén, *Nordens befæsta rundkyrkor: en konst- och kulturhistorisk undersökning med 270 bilder*, Stockholm 1910-1911. Denne teorien har vært omdiskutert og for de danske rundkirkene på Bornholm har historikere pekt på at de kan ha tjent en rekke ulike funksjoner, deriblant som forsvarsverk i urolige tider, se: Bysted, Jensen, Jensen, Lind, *Jerusalem in the North*: 112, note 186..

finne sted».⁸⁶⁶ Jeg vil i det følgende argumentere for at rundkirken i Tønsberg inngår i en kulturutveksling som oppstod med korstogene, som ikke nødvendigvis gikk entydig i én retning der det religiøse sentrum påvirket periferien, men der skandinaviske korsfarere og pilegrimer også var med på å prege kunstneriske uttrykk i Det hellige land.

Olavsklosteret i Tønsberg og Fødselskirken i Betlehem

For kirken i Tønsberg er det vanskeligere å si noe klart om hvem som stod bak byggingen eller når premonstratenserne og klosteret kom på plass.⁸⁶⁷ Den første referansen til klosteret er i *Profectio*, mens det fra sagalitteraturen er nevnt at baglerkongen Erling Steinvegg ble begravd i Olavskirkens nordre steinvegg i 1207.⁸⁶⁸ Det er flere mulige kandidater, både i Norge og Danmark, siden flere norske og danske stormenn er nevnt i forbindelse med Tønsberg i andre halvdel av 1100-tallet. Fra norsk side har kirken i Tønsberg gjerne vært sett i sammenheng med Erling Skakke eller sønnen, Magnus Erlingsson, som begge oppholdt seg i Tønsberg i lange perioder i 1160- og 1170-åra.⁸⁶⁹ På dansk side er mulige kandidater både erkebiskop Eskil av Lund (r.1137-1177), som også var norsk erkebiskop fram til opphøyelsen av Nidaros i 1152/53,⁸⁷⁰ men også kong Valdemar I den store (r.1146-1182), som under to større kampanjer oppholdt seg i Viken, i henholdsvis 1165 og 1168, for å hevde dansk overherredømme.⁸⁷¹

Selv om det ikke vil være mulig å få klarhet i spørsmålet om hvem som var grunnlegger av klosteret og kirken, er det mulig at idéen bak bygningen likevel kan si oss mye om grunnleggerens forestillinger. En rekke slike rundkirker dukket opp flere steder i Europa i løpet av 1100-tallet,⁸⁷² og til tross for regionale, stilistiske forskjeller, har de alle det til felles at de er kopier av én bestemt kirke, nemlig Gravkirken i Jerusalem. Spredningen av slike kopikirker hadde sammenheng med korsfarernes erobring av Jerusalem i 1099.⁸⁷³ Mange pilegrimer og korsfarere tok etter hjemkomsten initiativ til byggingen av kopier av Gravkirken. Slike kirkebygg kunne ha ulike funksjoner: fra å være en form for «turist-souvenir», en form for *memento*, enten av Jerusalem eller over korstogsdeltakelsen, men de kunne også representere en liturgisk funksjon, som en tanke om en overføring av noe av Jerusalems hellighet (*translatio*). Dette var heller ikke noe

⁸⁶⁶ Lunde, «Premonstratensernes kloster i Tønsberg»: 13.

⁸⁶⁷ Kirken er antatt å være eldre enn klosterbygningen, se: Lunde, «Premonstratensernes kloster i Tønsberg»: 11, 16-17.

⁸⁶⁸ *Sagaen om baglere og birkebeiner [Bøglunga sǫgur]*, overs. ved F. Hodnebo og H. Mageroy, Oslo, 1979, kap. 26.

⁸⁶⁹ Erling hadde Tønsberg som vinteresete i perioden 1162-1168, mens kong Magnus hadde gjentatte opphold i byen mellom 1176 og 1182. Jfr. *Heimskringla: Magnus Erlingsson saga*, kap. 4-34; Svs, kap. 6; 30; 51; 66.

⁸⁷⁰ Eskil var imidlertid i eksil under store deler av 1160-åra, uten at det er kjent at han var i Norge. Det taler muligens imot ham som grunnlegger. På den andre siden var han i denne perioden også i Det hellige land og besøkte Gravkirken.

⁸⁷¹ Saxo, 14:29:17-18; 14:38:1-9; Hmkr. *Magnus Erlingsson saga*, kap. 27-30.

⁸⁷² For å nevne noen så er det i flere 1100-tallsrundkirker i England: Holy Sepulchre Church, Cambridge (ca.1130) og Temple Church, London (ca.1185); Italia: S. Giovanni del Sepolcro, Brindisi (1100-tallet) og S. Stefano, Bologna (1100-tallet); Danmark: Østerlar, (ca.1160), Ny kirke, (1100-tallet), Nylars, (1100-tallet) og Sankt Ols Kirke (1100-tallet), alle på Bornholm; Spania: S. Sepulcro, Torres del Río (1100-tallet); Sverige: Solna kyrka, Stockholm (1100-tallet) og Bromma kyrka, Stockholm (1100-tallet).

⁸⁷³ Erobringen medførte også omfattende rekonstruksjonsarbeid av kirken, som varte helt fram til 1161, se: T. S. R. Boase, «III Ecclesiastical Art in the Crusader States in Palestine», AHC, IV: 69-139.

tanker, blant annet var det flere steder i Europa som hadde ønsket å framstå som et «nytt Jerusalem» (*nova Hierusalem*). Dette var derimot ikke nye tanker. Karl den Store og karolingernes *Renovatio* av den klassiske kulturen rundt 800, innebar ikke at bare at karolingernes imperiepropaganda framstilte Aachen som et *Roma nova*, men i kristen forstand også som «et nytt Jerusalem».⁸⁷⁴

Det var derimot ikke bare slik at impulser ensidig gikk ut fra et religiøst sentrum og ut til en passiv periferi. De mange skandinaviske pilegrimene som dro til Det hellige land under 1100-tallet, var også i stand til å sette spor i kristenhetens åndelige sentrum. Det klareste eksempelet på en slik periferi-sentrum-påvirkning kommer tydelig til uttrykk i den kunstneriske utsmykningen av Fødselskirken i Betlehem. I etterkant av erobringen av Jerusalem og etableringen av et latinsk kongedømme, satt de latinske herskerne av Jerusalem i gang en rekke renoveringsarbeid av de hellige stedene. I forbindelse med renoveringen av Fødselskirken ble det (før 1169) tilføyd to nye helgenbilder på søylene i kirkegangen. Dette var de eneste «nye», det vil si latinske helgenbildene, til å bli oppført i kirken og framstilte de to skandinaviske helgenkongene St. Knut av Danmark og St. Olav av Norge.⁸⁷⁵ Det er ingen informasjon om hvem den skandinaviske sponsoren var og flere mulige kandidater og sammenhenger har vært foreslått for hvem som stod bak oppføringen av bildene.⁸⁷⁶

Det er mest nærliggende å tro at donatoren enten var en dansk geistlig, siden Knuts-kulten i liten grad var utbredt utenfor Danmark, eller at det var en person som både hadde sterke bånd til Skandinavia og Jerusalem. Det betyr i så fall at den engelske paven, Hadrian IV (r.1154–1159), kan være en god kandidat.⁸⁷⁷ Hadrian, eller Nikolaus Breakspear, hadde forut for å bli valgt til pave, vært pavelig legat til Norden. Det som uansett er klart er at oppføringen av de to skandinaviske helgenene skjedde i det som var – og fortsatt er – regnet som en av kristenhetens

⁸⁷⁴ H. Schutz, *The Carolingians in Central Europe, their history, arts, and architecture: A cultural history of Central Europe, 750-900*, Leiden 2004: 5, 322, 358-360.

⁸⁷⁵ Bildet av den norske helgenkongen er i likhet med de fleste søylebildene dessverre i svært dårlig forfatning. Arbeidene i kirken ble påbegynte omkring 1130 og representerer ifølge Jaroslav Folda et eksempel på korsfarer kunst, en fusjon mellom østlig og vestlig kunsttradisjoner, der arbeidene ble utført av greske, syriske og venetianske kunstnere, se: Folda, *Crusader Art*: 13.

Bildet av St Olav er et votivbilde der den ukjente donatoren kneler ved helgenkongens føtter. Kongen er ikled kongelig skrud etter bysantinske forbilder med krone, glorie og knelang kappe (*chlamys*). I høyre hånden holder kongen det som ser ut som en lanse, mens den venstre hånden hviler på et korspydet skjold. Til venstre for glorien er innskriften: «SCS OLAUUS REX: NORWÆGIA», se: A. Lidén, «Bildene av Sankt Olav» og S. Lundkvist, «Sankt Olavskultens bakgrunn i den europeiska pilgrimskulturen» begge i L. Rumar (red), *Helgonet i Nidaros – Olavskult och Kristnande i Norden*, Stockholm 1997: 26-49, 161-171, bildet på s. 164.

⁸⁷⁶ Anne Lidén setter bildene i sammenheng med opprettelsen av det norske erkebispetet i Nidaros i 1152/53, men kommer ikke med konkrete forslag til mulige kandidater: Lidén, «Bildene av Sankt Olav»: 29. Det er en rekke steder nevnt at det var Kristin Sigurdsdatter som sponset oppføringen av bildene under sin deltakelse på korstoget til sin ektemann, Erling Skakke. Det er ingen bevis som underbygger dette og det er heller ikke nevnt at Kristin deltok på korstoget. Kronologien i sagaene er noe uklar, men mye tyder på at giftemålet med Erling Skakke skjedde i etterkant av Erlings korstogsdeltakelse. Det kan også stemme godt med Magnus Erlingssons alder ved kroningen i 1163/64.

⁸⁷⁷ Enkelte momenter taler for at donatoren var dansk. Knutkultens utbredelse var atskillig mindre enn Olavskulten, noe som indikerer at donatoren må ha hatt nære bånd til den danske kongemakten. En rekke kilder omtaler at flere høytstående, danske geistlige oppholdt seg i Det hellige land omkring midten av 1100-tallet. En av de mest opplagte er erkebiskop Eskil av Lund (r.1137-1177). Ifølge *Saxo Grammaticus* besøkte Eskil Jerusalem i 1160-åra under sitt 6-årige eksil utenlands (1161-67), se: *Saxo Danmarks Historie*: 14:26:13, s. 277. En annen mulig kobling er til pavemakten. Biskop Radulf av Betlehem (r.1156-1174) var engelskmann og en av sponsorene hans var Nikolaus Brekespear, som var pavelig legatus til Norden ved opprettelsen av den norske kirkeprovinsen og senere pave, se: Bysted, Jensen, Jensen og Lind, *Jerusalem in the North*: 16.

helligste kirker (*loci sancti*) og som dessuten var kroningskirke for de latinske kongene av Jerusalem fram til 1130. For øvrig er dette også den eldste kjente framstillingen av St. Olav.

Korstogssymbolikk uttrykt i saga og stein

I det norrøne kildematerialet fra 1100-tallet er det en rekke foregående referanser til korssymbolikk i forbindelse med de tidlige korstogsekspedisjonene. Foruten den allerede nevnte korsrelikvien, er det i *Morkinskinna* en innskutt tått om islendingen Aslak Hane, som hadde deltatt på Sigurds korstog. Sagaen forteller om en episode i Sigurds senere styrestid, der kongen begynte å framvise en merkelig oppførsel og ved en anledning ønsket å bryte fastereglene ved å spise kjøtt på en fredag. Ingen av de som var til stede turte å nekte kongen, som var kjent for sitt bråsinne. Men Sigurd ble stoppet av Aslak, som brøt inn og holdt en tale, der han blant annet refererte til korstoget:

Det er ille å vite, sa Aslak, at slik en stor uklokskap utvises av en konge som har vunnet så stor heder og ære for ferden sin. Det var ikke dette du sverget da du kom opp fra Jordans bølgjer, etter å ha badet i det samme vannet som Gud selv; du hadde en palme i handa og kors på brystet, og forpliktet deg til ikke å spise kjøtt på fredager.⁸⁷⁸

Det er i Aslaks tale en rekke referanser til både pilegrimsrelatert symbolikk (palmebladet), men også elementer som i løpet av 1100-tallet i større grad ble assosiert med korsfarere (korsmerket). Det er også en assosiasjon til at Sigurd hadde imiterte Kristus gjennom å bade i Jordan, der han lå i «det samme vannet som Gud selv». Det er derimot kun *Morkinskinna* som har inkorporert denne tåtten om Aslak Hane, noe som gjør det vanskelig å si hvorvidt disse symbolene reflekterer forståelsen på Sigurds egen tid eller sagaforfatteren i de første tiårene på 1200-tallet. En tettere forbindelse mellom kors(togs)symbolikk og samtidige norrøne korsfarere, er representert ved en rekke runeinnskrifter på Orknøyene.

I *Orkenyeinga saga* er det nevnt at korstogsflåten til Erling og Ragnvald overvintret på Orknøyene og at utferden ble forsinket på grunn av Eindride Unge.⁸⁷⁹ Arkeologiske funn i den forhistoriske gravhaugen Maeshowe, på øya Mainland, kan tyde på at korsfarerne brukte tiden til å risse inn runer på veggene i gravkammeret. På bakgrunn av runologi og lingvistikk har Michael Barnes datert runene til omkring 1125-1175, noe som i tid sammenfaller med Ragnvald og Erlings korstog. Det er i seg selv ikke bevis for at runene kan kobles til korstoget i sagaen, men

⁸⁷⁸ «Hormoliet er sliet at vita s. Aslacr. er sva mioc seal missynaz þeim konungi er sva mikinn soma hefir fengit af verolldiNi af ferþ sinni oc oþro heztu þa er þu stot upp or Iordan. oc hafþir laugaz iþvi vatni sem guð sialfr. hafþir palm ahendi en cross abringo at þu mondir slatr eta friadagin» *Morkinskinna*, kap. 77.

⁸⁷⁹ OS, kap. 85-86.

ytterligere indisier, i form av selve innholdet i runeinnskriftene, styrker tanken om at det må ha vært en forbindelse mellom runeinnskriftene og korstoget.⁸⁸⁰

For det første er det en rekke innrissede korstegninger eller andre referanser til korset, i forbindelse med inskripsjonene.⁸⁸¹ Det er også to av innskriftene som eksplisitt referer til Jerusalem. En av innskrripsjonene er tolket som «Jerusalem-menn åpnet denne haugen», mens en annen muligens også navngir en av korsfarerne (som interessant nok synes å være en kvinne) og nevner at «Jerusalemsfarere åpnet Orkhaug. *Hlif*, jarlens kokke (?) risset».⁸⁸² Både «Jerusalem-menn» (*Jorsalamenn*) og «Jerusalemsfarere» (*Jorsalafarar*) kan naturligvis tolkes i betydningen av «pilegrim», men de mange innrissede korstegningene skaper en klar assosiasjon mellom runenes referanser til Jerusalem og korssymbolikken.

Fantes det en egen korstogsliturgi i det norske riket?

Korstogenes nære forbindelser til pilegrimstradisjonen gjorde at liturgi tidlig ble en viktig del av det kirkelige korstogsuttrykket. I begynnelsen bygde tekstene ofte på eldre forbilder fra tidlig middelalder, særlig tekster med røtter tilbake til karolingerne som var assosiert med tanker om hellig krigføring.⁸⁸³ Jonathan Riley-Smith beskriver at det underveis på det første korstoget utviklet seg en liturgisk praksis, basert på fromhetsuttrykk og forbønnliknende riter (*intercessory rites*), som gjorde at korstoget framstod: «as being like a military monastery on the move, constantly at prayer».⁸⁸⁴ En av deltakerne og tidlige historieskriverne om korstoget, Raymond av Aguilers, sammenliknet også korstogshærens slagformasjon ved to anledninger med en kirkelig prosesjon.⁸⁸⁵ Det er flere eksempler på at det i forkant av store slag og beleiringer hendte at korsfarerne fastet og at geistligheten holdt messer, gikk i prosesjon og sang salmer.⁸⁸⁶

Christoph Maier trekker hevder at det over en hundreårsperiode utviklet seg to distinktive temaer innenfor korstogsliturgien: på den ene siden var det aspektet som angikk den enkelte korsfareren, slik som edsavleggelse og overrekkelse av korsfarer- og pilegrimssymbolene. Mens det på den andre siden ble et fokus på handlinger utført på vegne av hele korstogshæren som et

⁸⁸⁰ Jeg forholder meg i det påfølgende til Michael Barnes' tolkninger av runeinnskrripsjonene, som også klart understreker at tolkningene av disse runeinnskriftene er omdiskutert, se: M. P. Barnes, *The runic inscriptions of Maeshowe, Orkney*, Uppsala 1994. Se også: M. P. Barnes, *Runes: A Handbook*, Woodbridge 2012.

⁸⁸¹ Det er mange korsmerker er risset i gravens hovedkammer. En gruppe på syv kors omkranser en av inskripsjonene, som sier at: «Óframr síhurþarsonr ræist runar þasara» («Ofraam Sigurdsson risset disse runer» (B17). Muligens indikerer disse korsene dermed Ofraams ønske om å bli assosiert med korset. En annen runeinnskrift henviser til korsmerker og sier at: «Benedikt gerði kross þenna» («Benedikt lagde dette korset») (B22), men uten at det er noen umiddelbare kors innrisset i nærheten. Barnes mener det rett og slett kan skyldes en forglemmelse: Barnes, *The runic inscriptions of Maeshowe, Orkney*: 115; 170. Navnet kan tyde på at vedkommende ikke opprinnelig var norsk.

⁸⁸² «Jorsalamenn brutu haug þenn» (B14); «Jorsalafarar brutu Orkhaug. Hlif, matselja jarls, reistu» (B24). Enkelte forskere har i tillegg tolket to av inskripsjonene til å tyde navnene «Erlingr» og «Eindriðr», men disse er ifølge Barnes svært omstridte tolkninger: Barnes, *The runic inscriptions of Maeshowe, Orkney*: 40; 114; 189. Se også nyttige kommentarer til Barnes i: J. McKinnell, «Review: Michael P. Barnes, *The runic inscriptions of Maeshowe, Orkney*», *RASK – International journal of language and communication*, 4 (1996): 113-119.

⁸⁸³ Gaposchkin, «From Pilgrimage to Crusades»: 63-66.

⁸⁸⁴ Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 82-86, referert etter s. 84.

⁸⁸⁵ Raymond av Aguilers, *Le Liber de Raymond d'Aguilers*, utg. J. H Hill og L. L. Hill, Paris 1969: 81; 125.

⁸⁸⁶ Et eksempel er *Gesta Francorum* beskrivelse av korsfarernes forberedelser i forkant av slaget mot Kerbogha ved Antiochia i slutten av juni 1098, se: GF, kap. xxxviii.

kollektiv. Maier understreker at liturgien dermed fungerte som et samlingspunkt og ble en sentral del av korsfareridentiteten, siden det var med på å understreke det spesielle båndet mellom *militia Christi* og det guddommelige.⁸⁸⁷ Det kollektive aspektet involverte imidlertid ikke bare korsfarerne selv, men hele det hjemlige samfunnet. De som ble igjen hjemme kunne gjennom forbønn og andre riter legge forholdene til rette for et gunstig utfall av guds dom (*iudicium Dei*) over korstoget.⁸⁸⁸

For korsfarere handlet forberedelser i forkant av korstoget om en rekke liturgiske ritualer, av en formell og en mer uformell karakter.⁸⁸⁹ De formelle ritualene vitner om det nære båndet med pilegrimstradisjonen, som særlig gikk ut på å sikre en trygg reise, en slags «åndelig reiseforsikring». Det første skrittet på vei mot en korsfarerstatus, var «å ta korset» (*potum cruci*).⁸⁹⁰ Det innebar avleggelsen av et korstogslofte. Det var imidlertid siste ledd av flere foregående faser en person gikk gjennom før vedkommende ble regnet som en korsfarer – noe som faktisk kunne forutgå selve avreisen med flere år.⁸⁹¹ Det neste steget var velsignelsen og overrekkelsen av pilegrimssymbolene (hatt, pilegrimsstav og veske), som etter hvert også inkluderte korsfarerens *signum*, korsmerket.⁸⁹² Opprinnelig var overrekkelsen av pilegrims- og korsfarersymbolene separate riter. Det er referanser til en slik praksis allerede fra det andre korstoget (1147), men det synes å ha blitt standard fra og med det tredje korstoget (1187).⁸⁹³ I løpet av andre halvdel av 1100-tallet smeltet imidlertid de to ritene sammen til en enkelt seremoni.⁸⁹⁴ Liturgien som ble brukt ved slike korstogsriter er omtalt i pontifikalier (biskopers ritualbok), men enkelte ganger også i andre liturgiske håndbøker.

Det er i *Profectio* ingen eksplisitt omtale av korsfarernes løfter eller hvorvidt de ble avlagt ved en seremoni. Forfatteren nevner bare kort at edsavleggelse skjedde i en eller annen form. Samtidig er hendelsen plassert inn i en temmelig åpenbar kristologisk kontekst, ved at nyheten om Jerusalems fall ankom det danske hoffet midt i julefeiringen. Forfatteren forteller om de

⁸⁸⁷ C. T. Maier, «Crisis, Liturgy and the Crusade in the Twelfth and Thirteenth Centuries», *JEH*, 48:4 (1997): 628-657.

⁸⁸⁸ Maier, «Crisis, Liturgy and the Crusade in the Twelfth and Thirteenth Centuries»: 630-631.

⁸⁸⁹ Det kunne muligens være på sin plass å sette begrepet ritualer i hermetegn, simpelthen av den grunn at det ikke nødvendigvis bare er snakk om formaliserte ritualer, men snarere det Philip Buc omtaler som: «a practice twentieth-century historians have identified as ritual», se: P. Buc, *The Dangers of Ritual*, Princeton 2001: 2. Et slikt eksempel er William Chester Jordan, som hevder at et helt sett av ritualer hadde utviklet seg på 1200-tallet i forbindelse med avskjeden, se: W. C. Jordan, «The Rituals of War: Departure for Crusade in Thirteenth-Century France», W. Noel og D. Weiss (red), *The Book of Kings: Art, War, and the Morgan Library's Picture Bible*, Baltimore 2002: 98-105. Se også: M. C. Gaposchkin, «The Place of Jerusalem in western crusading rites of departure (1095-1300)», *The Catholic Historical Review*, 99:1 (2013): 1-28.

⁸⁹⁰ Gaposchkin presiserer den viktige forskjellen: «The departure rite (often described inaccurately as the rite of taking the cross) was separate from the moment when a crusader "took the cross" – that is, made the vow to go on Crusade, which could happen months or even years prior to actual departure»: Gaposchkin, «The Place of Jerusalem»: 4-5.

⁸⁹¹ Riley-Smith beskriver den generelle utviklingen: «A man would go through several stages – termed *deliberatio*, *propositum* and *potum* – before he was definitely committed, but once he had made a *potum* this, if unfulfilled, was binding to his heirs, although in certain circumstances he could be dispensed from it or could commute it»: Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 54.

⁸⁹² Jordan, «The Rituals of War: Departure for Crusade in Thirteenth-Century France»: 98-105. Se også: J. A. Brundage, «Cruce signari»: The Rite for Taking the Cross in England», *Traditio* 22 (1966): 289-310; K. Pennington, «The Rite for Taking the Cross in the Twelfth Century», *Traditio* 30 (1974): 429-435.

⁸⁹³ Allerede i 1101 omtalte Ekkehard av Aura hvordan korsmerket ble sydd på krigernes klær, som en del av et «nytt rite» (*novo ritu*). Ludvik VII tok først korset ved en seremoni ved Vézelay i 31. mars 1146, for han 11. juni året etter ble gitt pilegrimssymbolene og den franske oriflamme av paven ved St. Denis, se Odo av Deuil: *De profectione Ludovici VII in Orientem*: 8; 16-17. For Rikard I, se: Roger av Hoveden, *The Annals of Roger of Hoveden: Comprising the History of England and of Other Countries of Europe*, 2. vols., overs. H. G. Bonn, London 1853: II: 141. For disse og liknende eksempler, se: Gaposchkin, «The Place of Jerusalem»: 4, note 9.

⁸⁹⁴ Gaposchkin, «From Pilgrimage to Crusades»: 61-62.

danske korsfarerne at femten stormenn opprinnelig hadde bundet seg til korstoget (*iter*) og avlagt en ed (*iuramento*), med en påfølgende referanse til det som et hellig og høytidelig løfte (*uoliti*).⁸⁹⁵

Noe mer konkret informasjon om innholdet av hverken ed eller løfte gir ikke forfatteren.

Innenfor den pluralistiske begrepstradisjonen står korstogslofter som et sentralt kriterium.⁸⁹⁶

James Brundage har derimot påpekt at idéen om løfteavleggelse knapt var en nyvinning i 1095 og heller ikke unikt for kristendommen.⁸⁹⁷ Biskop Ivo av Chartres (ca.1040-1115) hadde i sin kanoniske rettsamling, *Decretum* (ca.1094-1096), påpekt at et hvert løfte gitt til gud måtte utføres ellers ville det få alvorlige konsekvenser.⁸⁹⁸ Det var imidlertid også en senere forståelse av at ikke alle slike løfter umiddelbart angikk kirken.⁸⁹⁹ Dersom Ulv er identisk med den omtalte *baro* i brevet fra Clemens III (DN XVII, nr.9), kan ferden ha vært den botsøvinga (*penitentiam*) biskop Nikolas fikk myndighet til å utmåle av paven.⁹⁰⁰ Hvis det var tilfelle, ville det ikke være behov for å avlegge et løfte.⁹⁰¹

Det er i *Profectio* ingen referanser til overrekkelse av hverken pilegrims- eller korsfarersymboler. Det er derfor vanskelig å si noe om hva slags liturgi som, eventuelt, ble brukt av den norske kirken ved slike anledninger. Det kan også hende at det ikke forelå et eget rite for slike velsignelser i den norske kirkens liturgiske korpus. Til sammenlikning har Cecilia Gaposchkin påpekt at det var store variasjoner på dette området ute i Europa. Både i Italia og Frankrike eksisterte slike avskjedsriter allerede i løpet av 1100-tallet, blant annet er det dokumentert en tidlig normannisk-siciliansk tradisjon fra Palermo, med det såkalte *Benedictio crucium peregrinorum et perarum* fra 1167.⁹⁰² For spanske og tyske er det imidlertid ifølge Gaposchkin få spor etter en like tidlig utvikling av avskjedsriter, og i Tyskland er det ikke registrert slike riter før i det 14. århundre, der flere manuskript opptar en versjon av det normannisk-sicilianske ritet.

⁸⁹⁵ *Profectio*, kap. vi.

⁸⁹⁶ «There could be no crusade without crusaders and what made a man or a woman a crusader was the making of a vow, which was introduced by Pope Urban II»: Riley-Smith, *What Were the Crusades*: 53-55, her s. 53.

⁸⁹⁷ «Some sort of system of vows (taken in the general sense of a promise or commitment made to a deity) seems to be found in virtually every kind of religious system»: Brundage, «The Votive Obligations of Crusaders»: 77-78.

⁸⁹⁸ «Propositum monachi proprio arbitrio aut voluntate susceptum deseri non potest absque peccato. *Quod enim quis vovit Deo, debet et reddere*. Unde qui, relicta singularitatis professione, ad militiam vel ad nuptias devolutus est, publice penitentiae satisfactione purgandus est; quia et si innocens militia et honestum potest esse coniugium, electionem tamen meliorum deseruisse transgressio est»: *Decretum, Sancti Ivoonis Carnotensis episcopi Opera Omnia*, Patrologia Latina: CLXI, utg. J.-P. Migne, Paris 1889: VII, kap.19 (ss. 549) (min kursivering). Ivo av Chartres' arbeider var ikke ukjent i den norske kirkeprovinns, og kan ha blitt overført via erkebiskop Øysteinssons kontakt med St. Victor og med engelske lærdomscentra. Aidan Conti har påpekt at det blant annet i *Gammelnorske homiliebok* er paralleller til arbeider av blant andre Ivo av Chartres, se: A. Conti, «Gammelt og nytt i homiliebokens prekenunivers», O. E. Haugen og Å. Ommundsen (red), *Vår eldste bok. Skrift, miljø og biletebruk i den norske homilieboka*, Oslo 2010: 165-186, spesielt s. 168.

⁸⁹⁹ Rolandus Bandinelli, som lenge ble feilaktig identifisert som den senere pave Aleksander III, opprettholdt at ingen kunne gå bort fra sine løfter («nulli a voto discedere»), men innførte i sin kommentar, den såkalte *Stroma* (ca.1148), til Gratians *Decretum*, en nyansering (causa xvii, qu.1). Det løftet som «bare gjøres i hjertet» («tantum corde concipitur») er bare mellom den enkelte og gud, og at et slikt løfte dermed ikke angår kirkens jurisdiksjon («ab ecclesia iudicari non potest»): *Die Summa Magistri Rolandi, nachmals Papstes Alexander III*, utg. F. Thaner, Innsbruck 1874: 58; J. T. Noonan, «Who was Rolandus?», K. Pennington og R. Somerville (red), *Law, Church, and Society: Essays in Honor of Stephan Kuttner*, Philadelphia 1977: 21-48; R. Weigand, «Magister Rolandus und Papst Alexander III», *Archiv für katholisches Kirchenrecht* 149 (1980): 3-44. Ifølge Brundage kan Bandinellis kommentar ses som en distinksjon som uttrykker et skille mellom løfter i *foro interno* og i *foro externo*, se: Brundage, «The Votive Obligations of Crusaders»: 81.

⁹⁰⁰ «Ex dispensatione tamen ei poteris auctoritate nostra munus absolutionis impendere et *pro excessu penitentiam iniungere congruentem*»: Lat. dok. Nr. 25; DN XVII, nr. 9 (min kursivering).

⁹⁰¹ «No vow was needed to perform an enjoined penance»: Riley-Smith, *What Were the Crusades*: 55.

⁹⁰² Gaposchkin, «From Pilgrimage to Crusades»: 61-63, teksten til det normannisk-sicilianske ritet er dessuten gjengitt som «Appendix 3», s. 90-91.

Det er naturligvis også mulig at det i det norske riket simpelthen ble brukt tekster relatert til den allerede eksisterende korsmesseliturgien.⁹⁰³

Korstogsrelaterte seremonier og ritualer

Det er i en rekke av de narrative korstogshistoriene fra 1100- og 1200-tallet vektlagt framstillinger av seremonier av en mer uformell art. En slik seremoni er korsfarernes (iscenesatte?) avskjed med familie og venner.⁹⁰⁴ I *Profectio* vier forfatteren mye plass til de danske korsfarernes avskjed med familie og venner, faktisk et helt kapittel.⁹⁰⁵ Forfatteren forteller at det var «under sorg og klage [at korsfarerne] ble fulgt ned til skipene av hustruer, sønner, døtre og barnebarn, frender og venner». Mens familie og venner deretter gikk hjem med tungt hjerte, overga korsfarerne: «ferden i Guds hånd mens de i hengivenhet og kjærlighet sang høyt mot den åpne himmelen».⁹⁰⁶ Det var et generelt nok så populært motiv å framstille korsfarerens kvaler og sorg ved å forlate sine kjære, noe som går igjen i samtidig, både sekulær og geistlig, korstogslitteratur.⁹⁰⁷

Lidelser underveis framstod således som enten straff for tidligere synder, en prøvelse, eller en manifestasjon av guddommelig kjærlighet (ettersom Gud testet troen til dem han elsket). Det var derfor en utbredt forståelse, i det minste i lekmannskretser allerede på det første korstoget, at korsfarere som døde underveis, enten av sult, sykdom eller i slag mot fienden, mottok martyriet.⁹⁰⁸ Smerte og lidelse inngikk således i den lange veien mot frelse og en plass i Himmelriket. Men også den jordiske smerten, særlig korsfarerens separasjon fra sin elskede eller familien som ble igjen hjemme, var gjennomgående.⁹⁰⁹ Hele følelsesregisteret inngikk i beskrivelsene av korsfarernes avskjed med sine familier, slik som det er nevnt i *Profectio*, men sterke følelsesutbrudd skulle i hovedsak komme fra de som ble igjen hjemme, korsfareren selv skulle være resolute og fast bestemt for å vise sin dedikasjon til å tjene Gud. Jean de Joinville (1224-1317) nevner i sin beskrivelse av korstoget til Ludvik IX i 1248, hvordan han selv slet med

⁹⁰³ Det kan i så fall ha inkludert liturgi assosiert med de korsmessefestene på våren og høsten: *Ordo Nidrosiensis ecclesiae* (*orðnbók*), ved L. Gjerløw, Oslo 1968: 338-340; 393-395. I *Gammelnorsk bomlibok* er pretekstene, «In inventione sancte crucis sermo» (nr. 23) og «In exaltatione sancte crucis» (nr. 26), til korsmessene overlevert: *Gammelnorsk bomlibok*, overs. A. Salvesen og E. Gunnes, Oslo 1971: 106-109; 116-117. Se også: O. Hjelde, *Norsk preken i det 12. århundre: studier i Gammel norsk bomlibok*, Oslo 1990: 314-325; 341-346. Gaposchkin og andre forskere har påpekt hvordan kors-velsignelsen bygde på eldre tekster, og således: «grew out of a constellation of liturgical texts written in the early medieval period for the Exaltation of the Cross that were transmitted into the Gregorian and Gelasian sacramentaries and from there, with additions and adaptations, into the RGP [Romano-Germanic pontifical]»: Gaposchkin, «From Pilgrimage to Crusade»: 64, med referanser.

⁹⁰⁴ W. C. Jordan, *Crusader Prologues: Preparing for War in the Gothic Age. A lecture presented at the Moran Center for the Arts, Saint Mary's College, Notre Dame, Indiana November 3, 2009*, Notre Dame 2009. Videoopptak av foredraget er også tilgjengelig på nett: http://link.brightcove.com/services/player/bcpid1876639583001?bckey=AQ~~,AAAA6OkgGsE~.c15_OpIXCYFzaTJAXUj9BdkZnoBfb3t&bctid=2808873522001 [sett 10.03.2015].

⁹⁰⁵ *Profectio*, kap. vii. Dette avskjedsmotivet er også nevnt av Backmund, men ikke droftet ytterligere: Backmund, *Die Mittelalterlichen Geschichteschreiber des Prämonstratenserordens*: 247-248.

⁹⁰⁶ «nec sine merore magno gemituque a charissimis coniugibus, filiis, filibus ac nepotibus, cognatis etiam et amicis prosequentibus usque ad nauium stationem deducuntur (...) commendantes diuine protectioni projectionem suam cum cantico iubulationis affectum deuotionis ad celorum alta transmittunt»: *Profectio*, kap. vii.

⁹⁰⁷ Kangas, «Deus Vult»: 163-174.

⁹⁰⁸ Litteraturen vedrørende forbindelsene mellom korstog og martyriet, er for omfattende til å listes her i sin helhet. Noen utvalgte bidrag er: Flori, *La Guerre sainte*: 334-343; Riley-Smith, *The First Crusaders*: 72-74; H. E. J. Cowdrey, «Martyrdom and the First Crusades», CS: 46-56. Se også: Housley, *Contesting the Crusades*: 41-42.

⁹⁰⁹ Routledge, «Songs»: 104-105. Se også: R. L. Crocker, «Early Crusade Songs», T. P. Murphy (red), *The Holy War*, Columbus 1976: 78-98.

å holde sine følelser under kontroll og at han derfor aldri lot blikket vende tilbake mot Joinville: «av frykt for at mitt hjerte skulle fylles av lengsel ved tanken på mitt vakre slott og de to barna jeg forlo». ⁹¹⁰

Korstogsforkynnerne brukte ofte bibelske motiver eller liknende bilder, slik som at Jomfru Maria strekker ut sin nyfødte sønn til korsfareren, og Jesu-barnet framstår dermed som et surrogat for de barna korsfareren etterlater seg der hjemme. Jacques de Vitry (†1240) understreket i sine korstogsprekener korsfarerens villighet til: «å skilles fra sine koner, barn, slektninger og sitt fødested, for å tjene Kristus alene». ⁹¹¹ Det er en klar referanse til formaningen i Matteusevangeliet om at: «Den som elsker far eller mor mer enn meg, er meg ikke verdig. Den som elsker sønn eller datter mer enn meg, er meg ikke verdig» (Matt 10:37). Det samme motivet går igjen hos en rekke andre korstogspredikanter på 1200-tallet, slik som Gilbert av Tournai (†1284). Men det kom også til uttrykk i den sekulære diktningen. I sangene kunne framstillingen av korsfarerens avskjed gjerne være sett fra kvinnens perspektiv, noe som også indikerer at kvinner kan ha komponert slike sanger. Et eksempel er en anonym *chanson de femme* (en type sang der kvinner ofte klager over ulykkelig kjærlighet) fra midten av 1200-tallet, hvor forfatteren rettet en klage direkte mot målet for korstoget, og innledet allerede den første strofen med: «Jerusalem, du gjør meg stor urett». ⁹¹² Slike sanger er, så vidt meg bekjent, ikke kjent fra norske områder.

En annen viktig del av forberedelsene handlet om å gjøre bot for eventuelle urett, juridisk så vel som åndelig, korsfareren hadde begått. Predikanten Odo of Châteauroux (†1273) formante korsfarere på midten av 1200-tallet at de måtte vis angere for sine synder og betale sin gjeld. ⁹¹³ Det omfattet å ordne opp i konflikter med religiøse institusjoner, siden disse i verste fall kunne ekskommunisere korsfareren og annullere korstogsløftet. ⁹¹⁴ Den korsfareren som tok denne oppfordringen lengst, var Ludvik IX som i 1247 nedsatte egne komiteer (*enquêteurs*) for å etterforske hvorvidt den kongelige administrasjonen hadde begått urett. ⁹¹⁵ Slike undersøkelser ble også gjort av andre magnater. ⁹¹⁶ Det vitner samtidig om hvordan korstogsdeltakelsene kunne medføre administrative innovasjoner innenfor det kongelige styringsapparat.

I *Profectio* er det beskrivelser av det som tenderer mot en slik religiøs «renselsesprosess», nemlig i beskrivelsen av forsoningen mellom kong Sverre og den danske stormannen Sven

⁹¹⁰ Jean de Joinville, *Joinville's Chronicle of the Crusade of St. Lewis*, i *Chronicles of the Crusades. Villehardouin and de Joinville*, overs. F. Marzials, New York 1908 [opptrykt 2007]: 144.

⁹¹¹ «uoxorem, filios, consanguineos et natale solum pro Christi servitio relinquere», Jacques de Vitry her sitert etter: Maier, *Crusade Propaganda*: 112-113.

⁹¹² «Jerusalem, grant damage me fais». Sangen er kun overlevd i ett fransk håndskrift fra sent i det 13. århundre (MS, «Chansonnier du Roi»). For spørsmål om proveniens og forfatter, samt teksten i original og engelsk oversettelse, se: P. Dronke, *The Medieval Lyric*, (3. utg.), Woodbridge 1996: 106-108. Michael Routledge hevder diktet har en todelt tanke om det å dø for kjærligheten: «the conventional 'dying of a broken heart' which applies to the woman and the death on the crusade of her lover who has died for love of God»: Routledge, «Songs»: 105.

⁹¹³ Maier, *Crusade Propaganda*: 174-175.

⁹¹⁴ For eksempel vis besøkte hertug Odo av Burgund (f.1079-1103) munkene ved St Bénigne de Dijon og Gevrey-Chambertin i forkant av sitt korstog i 1101. Begge steder frasa hertugen seg, i melodramatiske seremonier, alle utestående krav han på urimelig vis hadde reist mot munkene, se: Riley-Smith, *The First Crusaders*: 121-122.

⁹¹⁵ Housley, *Fighting for the Cross*: 73-74.

⁹¹⁶ For eksempel Jean de Joinville, som også nevner at folk faktisk også framla klager.

Torkillsson.⁹¹⁷ Sveins underkastelse for kong Sverre kan ha vært et resultat av at han på under oppholdet i Norge nærmest ble tvunget til det. Ifølge *Projectio* fryktet (*metuebat*) Svein for å møte kongen han tidligere hadde krenket og selv om det ikke var en direkte fysisk underkastelse kan meglingen og ønsket om kongens fred tolkes som en form for *deditio*.⁹¹⁸ Men det kan samtidig også tolkes som at en slik ydmykhet representerte en form for åndelig renselse og således også la grunnlaget for den åndelig «reiseforsikring» som senere gjorde at Svein unngikk drukningsdøden. Det hadde dessuten en klar propagandafunksjon for Sverres del, som gjennom å utvise «kongelig gavmildhet» (*regiam liberalitatem*) – som balanseres av referansen til annulleringen av den «kongelige vrede» (*regis indignatione*) mot Svein – framstod som den barmhjertige, kristne idealkongen. Det kom blant annet til uttrykk i kongens segl – «Kong Sverre Magnus, vill som løven, mild som lammet»⁹¹⁹ – og i kongens behandling av sine slagne fiender. Nobert Backmund så forsoningen som et tegn på korstogets konfliktdependende effekt.⁹²⁰

I hvor stor grad *Projectios* framstillingen av korstogenes samlende effekt gjenspeiler faktiske holdninger innenfor det verdslige aristokratiet, er vanskelig å avgjøre basert på et nok så spinkelt kildegrunnlag. På begynnelsen av 1200-tallet begynte pavemakten å fokusere sterkere på nødvendigheten av å skape fred innad i kristenheten for å kunne koordinere korstogsekspedisjoner til støtte og hjelp for det latinske kongedømme, som kom under et stadig sterkere press mot slutten av 1100-tallet.

Den norske kirken – korstog og innenrikspolitiske forhold, ca.1200-1217

Tanken om en korrelasjon mellom fred innad i Vesten som et premiss for suksessfylte korstog til Midtøsten var ingen ny idé,⁹²¹ men ved inngangen til 1200 gjorde det eskalerende konfliktnivået mellom europeiske kongedømmer, spesielt England og Frankrike, det stadig vanskeligere å organisere nye korstogskampanjer for å komme Det hellige landet til unnsetning. Paven Innocens III hadde derfor allerede ved sin tiltredning til den apostoliske stol i 1198, gjort det til en hovedoppgave å arbeide for å få i stand internasjonale fredsavtaler.⁹²² En viktig forutsetning i den pavelige politikken i forkant av korstogskampanjer, var derfor å senke konfliktnivået innad i den latinske kristenheten.⁹²³ Innocens III forsøkte derfor å sende ut pavelige legater for å mekle

⁹¹⁷ *Projectio*, kap. xiii-xiv.

⁹¹⁸ Om *deditio* som ritual, se: G. Althoff, *Spielregeln der Politik im Mittelalter*, Darmstadt 1997: 99-125.

⁹¹⁹ «Suerus Rex magnus, ferus ut leo, mitis ut agnus». Det er den engelske kronikoren William av Newburgh som nevner at dette var kongens motto på seglet sitt, se: *Historia Rerum Anglicanarum*, vol. I-IV, utg. R. Howlett, London 1884-89/1964, III, kap. 6.

⁹²⁰ «...die heilige Begeisterung in Skandinavien zu dieser Zeit so groß war, daß sie sogar die feindlichen Dänen und Norweger und einander sich bekämpfende Adelsparteien unter eine Fahne zu bringen vermochte»: Backmund, *Die Mittelalterlichen Geschichteschreiber des Prämonstratenserordens*: 247.

⁹²¹ Tanken om at en ekspedisjon til Jerusalem kunne være instrumental for å skape fred innad i kristenheten, ble ifølge enkelte av øyenvitnene også nevnt av Urban II ved Clermont i 1095, se: FC: 65-67.

⁹²² Rivaliseringen mellom England og Frankrike hadde blant annet vært en stor hindring for å få i stand korstogskampanjer til Levanten i 1170- og 1180-åra, se: Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 36.

⁹²³ Innocens formante i *Quia maior* alle kristne (her i engelsk oversettelse): «So rouse, yourselves, most beloved sons, transforming your quarrels and rivalries, brother against brother, into associations of peace and affection»: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusade*: 118-124, spesifikt s. 121.

mellom stridende monarker, særlig i forbindelse med konfliktene mellom Frankrike og England⁹²⁴ eller internt i Det tysk-romerske riket,⁹²⁵ men også andre steder.⁹²⁶

I Norge hadde kirken under 1160-åra aktivt tatt side med Erling Skakke og Magnus Erlingsson og kirkens sentrale ledelse første an i den sterke opposisjonen til kong Sverre i 1170- og 1180-åra. Den norske erkebiskopen Eirik Ivarsson (r.1189-1205) hadde derimot blitt tvunget i eksil i Danmark (1190-1202) og hadde derfor mindre innvirkning på den hjemlige konflikten i 1190-åra. Kong Sverre klarte dessuten å beholde støtten blant majoriteten av geistligheten, i det minste fram til pave Innocens III engasjerte seg og truet med ekskommunikasjon. Et klart unntak var biskop Nikolas Arnesson i Oslo, som var aktivt involvert i begge baglerreisningene, først mot kong Sverre og på nytt etter 1204. Oslobispen var derimot den eneste geistlige som åpnet tok del i den andre baglerreisningen og kirken generelt forholdt seg mer passiv.⁹²⁷

Det er imidlertid mye som tyder på en holdningsendring under erkebiskop Tore (r.1206-1204). Der kirken, på bakgrunnen av det sterke pavelige fokuset på fred innad i Europa, aktivt støttet opp om meklingsforsøk mellom de to stridene fraksjonene, og der pilgrims- og korstogsekspedisjoner ble sett på som forsonende tiltak. De norske bidragene ble derimot fragmentariske foretak, noe som skyldtes at kong Inges død resulterte i fravær av lederskap og en internmakt om tronen blant birkebeinerne. Samtidig resulterte den langvarige, politiske ustabiliteten i det norske riket, kombinert med de stadig økende kostnadene ved krigføring og dermed organisering av korstogsekspedisjoner, til at det ikke lenger var hverken det politiske handlingsrommet eller ressursgrunlaget for å utruste storstilte korstogsekspedisjoner til Levanten. Det skjer derfor et skifte i den norske korstogstradisjonen ved inngangen til 1200-tallet, der den aktive deltakelsen i korstogene til Midtøsten ser ut til å opphøre.

Den norske kirken – fra part til megler?

Pave Innocens IIIs ambisjoner for en storstilt korstogskampanje på begynnelsen av 1200-tallet, sammenfalt med en politisk turbulent periode i det norske riket. Landet var i kortere perioder delt mellom de to stridende fraksjonene birkebeinere og baglere, som førte til en riksdeling etter Håkon Sverresson død i 1204 og utbruddet av den andre baglerreisningen. Kirken hadde tidligere

Ifølge Powell var dette også et ledd i Innocens ambisjoner for å hevde pavedømmets autoritet: «The dream of a restored Christian unity was essential to the realization of the papal vision of its role within the church»: J. M. Powell, *Anatomy of a Crusade 1213–1221*, Philadelphia 1986: 18.

⁹²⁴ Innocens III hadde allerede i forkant av det foregående korstoget i 1204, sendt en legat, Peter Capuanus, for å forsøke å megle mellom England og Frankrike, se: T. F. Madden, «Outside and Inside the Fourth Crusade», *The International History Review*, 17:4 (1995): 726-743, spesielt s. 739, med videre referanser.

⁹²⁵ Pavelige legater ble sendt til Tyskland for å mekle mellom Filip av Schwaben og Otto av Braunschweig, se: B. Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae in the Political Discourse of Latin Christendom, 1215-1311», *The International History Review*, 25:1 (2003): 1-16, her s. 4-5.

⁹²⁶ Det gjaldt for eksempel konflikten i Ungarn, der paven forsøkte å mekle i innbyrdeskrigen mellom kong Imre (r.1196-1204) og hans bror, hertug Andreas, se: J. R. Sweeney, «Hungary in the Crusades, 1169-1218», *The International History Review*, 3: 4 (1981): 467-481, her etter s. 475. Se også: J. R. Sweeney, «Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation: A Study in Medieval Papal Diplomacy», *Church History*, 42: 3 (1973):320-334.

⁹²⁷ Arstad, *Kongsemner og maktkonstellasjoner*. 66-68; 84-85.

spilt en aktiv rolle mot birkebeinerne og Sverreættens krav på den norske tronen. Den første baglerreisningen i 1190-åra hadde blant annet rot i det kirkelige miljøet, der en av hovedmennene bak opprøret var biskopen i Oslo, Nikolas Arnesson, som fikk støtte fra tidligere tilhengere i kretsen rundt avdøde kong Magnus.

Konflikten mellom kong Sverre og den norske erkebiskopen, Eirik Ivarsson (r.1189-1213), som blant annet resulterte i den første offentlige debatten i Norge ført i tekst,⁹²⁸ endte med erkebiskopens eksil i Danmark. Kong Sverre beholdt således kontrollen over store deler av den norske geistligheten og fikk blant annet i stand en kroning 1194.⁹²⁹ Men samme år begynte lykken å snu, pave Celestine III gav, i et brev av 15. juni 1194, erkebiskopen Eirik muligheten til å ekskommunisere kong Sverre og true geistlige som forble lojale mot ham med det samme.⁹³⁰ Det var imidlertid først i 1196 at trykket mot kong Sverre økte. Da brøt bagleropprøret ut, støttet av kirken.⁹³¹ Pave Innocens III (r.1198-1216) støttet også opprørene, og i et brev til de svenske og danske kongene brukte Innocens et språk som langt på vei var sterkt preget av samtidig korstogsideologi. Paven lovet i brevet «Guds evige lønn» (*deo retributionem eternam*) til de som slåss mot kong Sverre, som ble stemplet som «Satans lem» (*membrum illud diaboli*).⁹³² Dette skjedde bare året før Innocens III politiserte korstogene, gjennom kampene mot Markward av Anweiler (†1202) på Sicilia. I motsetning til Sverre, som ble assosiert med djevelen, ble Markward fordømt som «den andre Saladin».⁹³³

På samme tidspunkt hadde elementer av korstogsideologen også begynt å komme inn i det norske lovverket. Under erkebiskop Øysteins kyndige hånd og arbeidet for å legitimere det nye dynastiet under Magnus Erlingsson, var det i den eldre Gulatingsloven kommet inn et nytt moment om sanksjonstrusler mot illegitime tronkrevere: «Om noen lar seg ta til konge på annen måte, da har han forbrutt gods og fred, og likeså alle de som følger ham i dette. De skal være i Guds og alle helgeners bann, pavens, erkebiskopens og alle lyd-biskopens».⁹³⁴ I kanonisk kom det i andre halvdel av 1100-tallet inn bestemmelser som tok opp de åndelige belønningene som forsvarerne fedrelandet (*patria*) kunne forvente seg. I canon II i *Canones Nidrosienses*,⁹³⁵ er det med

⁹²⁸ Særlig gjennom det kongelige propagandaskriftet *En tale mot biskopene*, se: Sverres saga; En tale mot biskopene, oversatt ved A. Holtmark, Oslo 1961. Se også: E. Gunnes, *Kongens are: kongemakt og kirke i En tale mot biskopene*, Oslo 1971. Det kirkelige synet på Sverre kommer til uttrykk i blant annet engelske kilder, slik som William av Newburgh (ca. 1136-1198), hvor Sverre anklages for å ha overvunnet kong Magnus ved bruk av heksekunster (*maleficiis*), se: *Historia Rerum Anglicarum*, vol. I-IV, utg. R. Howlett, London 1884-89/1964, III, kap. 6.

⁹²⁹ Svs, kap. 123.

⁹³⁰ DN II, nr. 3; Lat. Dok. nr. 29.

⁹³¹ Fra det norrøne *bagall*, som refererte til bispestaven (lat. *Baculum*).

⁹³² DN VI, nr. 7; Lat.dok. nr. 37.

⁹³³ Riley-Smith, *The Crusades*: 132-133.

⁹³⁴ «hever sa fin gort fe oc friði. oc hver sa er hannom fylgir til þell. oc væra i banne Guðrs. oc allra heilagra manna. pavans oc ærkibiscops. oc allra lioðbiscopar»: *Den eldre Gulatingslova*, ved B. Eithun, M. Rindal og T. Ulset, Oslo 1994: 33.

⁹³⁵ Dateringen av *Canones* er usikker. Da Walter Holtzmann gjenfant dokumentet i 1938, mente han det måtte stamme fra riksmøtet der Magnus Erlingsson ble kronet, altså 1163/1164. Senere mente både O. Kolsrud og A. O. Johnsen at dokumentet stammet fra opprettingen av den norske kirkeprovinsen i 1152/1153. Vegard Skånland brot imidlertid med dette synet og mente gjennom en nær kildeanalyse at samlingen med *Canones* måtte henføres til 1170-årene. Erik Gunnes har imidlertid argumentert for at Skånland undervurderte utbredelsen av Gratians *Decretum* i sin analyse og på bakgrunn av det hevdet Gunnes at både 1152/1153 og 1163/1164 var mulige dateringen. Gunnes selv fulgte Holzmann og så 1163/64 som det mest sannsynlige tidspunktet, se: V. Skånland, «Det eldste norske provinsialstatutt» og E. Gunnes, «Erkebiskop Øystein som

henvisning til at «Fedrelova tvingar må vite frie menn og trælur til å fara ut og slå ned heidningar» videre nevnt at:

Dessutan vil vi at biskopar, abbedar og andre klerkar i alle byar, borgar og bygder på alle måtar skal oppmode folket dei er sette over, til å strida manneleg mot bannstøytte og freds-skiplar, og samstundes minna folk om at dei skal få erva himmelriket dersom dei døy i trua for å verja freden og berga landet.⁹³⁶

Kong Sverre må ha vært klar over disse lovnadene og kirkens implementering av korstogsideologi, noe som kommer fram i Sverres-sagaens berettelse om hans gravtale over Erling Skakke i 1179.⁹³⁷ Etter Sverres død i 1202 kom det til en kortvarig forsoning mellom birkebeinerne og baglerne, men konflikten brøt ut igjen i etterkant av Håkon Sverresons (r.1202-1204) død i 1204.

Hovedkilden for politiske forhold i det norske riket i perioden 1202-1217, er *Sagaen om baglere og birkebeiner (Böglungasögur)*, men den gir en ganske kortfattet framstilling av begivenhetene sammenliknet med den foregående *Sverres saga* og den etterfølgende sagaen om kong Håkon.⁹³⁸ Det er likevel momenter som tyder på at den norske kirken endret kurs i forbindelse med det fornyede utbruddet av stridighetene mellom baglere og birkebeinere i 1204.⁹³⁹ Det synes særlig å ha skjedd under erkebiskop Tore (r.1206-1214), som ble omtalt som «en klok og vennesæl mann».⁹⁴⁰ Det er enkelte som har identifisert erkebiskop Tore med Theoderik Monachus.⁹⁴¹ Det er en fristende tanke. Theoderiks framstilling av den katastrofale perioden i det norske riket etter kong Sigurds død i 1130, kan ses som en forklaring på hvorfor han eventuelt som erkebiskop ville utvist et sterkt engasjement for å få i stand en fredsavtale mellom de stridende fraksjonene på begynnelsen av 1200-tallet.⁹⁴² Et annet indisium for en slik identifisering, er at erkebiskop Tore, i likhet med forgjengeren Eirik Ivarsson, hadde studert ved Saint-Victor i Paris.⁹⁴³ Det betyr naturligvis ikke at han dermed skrev *Historia*, men det betyr at han har vært i kontakt med intellektuelle miljøer som kjente godt til kirkens fredsinitiativ – som var et viktig premiss for korstogsekspedisjoner.⁹⁴⁴

lovgiver» begge i C. Krag og J. Sandnes (red), *Norske historikere i utvalg. VI: Nye Middeltalderstudier: kongedømme, kirke stat*, Bergen/Oslo/Tromsø 1983: 89-93; 94-109; Lat. dok. nr.7.

⁹³⁶ «Volumus autem, ut episcopi, abbates et reliqui sacerdotes per singulas civitates, burgos et villas populom sibi commissum modis omnibus exhortentur, quantenus contra excommunicatos et turbatores pacis viriliter student dimicare, eos pariter commonentes, quod si pro defensione pacis et salvatione patrie fideliter morientur, regna celestia consequentur»: Lat. dok. nr. 7. Haki Antonsson har påpekt hvordan denne implementeringen av korstogsideologi og åndelige lofter, på samme tidspunkt gjorde seg gjeldene i andre regionale lovnader, blant annet i spanske områder, se: H. Antonsson, «Some observations on martyrdom in post-conversion Scandinavia», *Saga-Book of the Viking-Society for Northern Research*, 28 (2004): 70-94, her spesielt s. 84.

⁹³⁷ Svs, kap. 38.

⁹³⁸ Baglersagen finnes i to hovedversjoner, en kortere (kalt A), og en lengre (kalt B). For traderingene og manuskriptene, se: *Sagaen om baglere og birkebeiner*. 269-274.

⁹³⁹ Såvidt meg bekjent er den norske kirkens relasjoner til den kontinentale fredsbevegelsen (*Pax Dei* og *Traungia Dei*) ikke kartlagt. For en studie av islandske forhold, se: S. Jakobsson, «The Peace of God in Iceland in the 12th and 13th centuries», *Sacri canones servandi sunt. Ius canonicum et status ecclesiae saeculis XIII-XV*, Pavel Krafl (red), Praha, Historicky ústav Akademie ved České republiky 2008 (Příce Historického ústavu České akademie ved. Opera Instituti Historici Pragae. Rada C. Miscellanea 19) (2008): 686, 205-213.

⁹⁴⁰ *Sagaen om baglere og birkebeiner*, kap. 24.

⁹⁴¹ Johnsen, *Om Theoderics og hans Historia de antiquitate regum Norvagiensium*: 86- 91.

⁹⁴² Den andre kandidaten som er blitt foreslått som en mulig identifisering av Theoderik, nemlig Hamarbispen Tore (r.1189-1196), var på sin side en aktiv stottespiller av kong Sverre. Han var blant annet med på å krone Sverre i 1194, se: Svs, kap .123.

⁹⁴³ Tore er omtalt som: «Canonicus congregationis S.Victoris»: DN vol. XVII B: 201.

⁹⁴⁴ For Innocens IIIs aktive promotering av fredsavtaler i forbindelse med korstog, se: Powell, *Anatomy of a Crusade*: 18-20; 107-120.

Erkebiskop Tore førte etter hvert sammen med biskop Nikolas av Oslo,⁹⁴⁵ en aktiv politikk med tanke på å få i stand mekling mellom de stridende fraksjonene.⁹⁴⁶ Noe som også bar frukter og resultatet i det såkalte «Kvitsøy-forliket» i 1208.⁹⁴⁷ Det ble her vedtatt en permanent riksdeling mellom et trøndersk-vestnorsk birkebeinerrike og et vikkværsk baglerrike. På det samme forliksmøtet ble det også inngått avtaler om enkelte fellesforetak.⁹⁴⁸ Blant annet ble det tatt til orde for en pilegrimsferd som ble ledet av to ledende aktører fra hver side av konflikten, nemlig baglerhøvdingen Reidar sendemann og birkebeinerhøvdingen Peter Støype, som begge var gift med hver sin datter av den avdøde kongen Magnus Erlingsson.⁹⁴⁹ Det kan tyde på at pilegrimsferd og korstog ble sett på som å ha en samlende effekt; et foretak som kunne forene tidligere fiender i et felles framstøt til styrke for kristendommen – slik Esbern Snares tale i *Profectio* understreket – og samtidig fungere som en from botsøvelse for deltakerne.⁹⁵⁰ Den norske kirkens involvering i konflikten må helt klart ses i sammenheng med pave Innocens IIIs sterke vektlegging på å skape fred innad i Europa, noe som kom fram på Det fjerde Laterankonsil, men også gjennom Innocens korstogsbuller, som inneholdt bestemmelser om universale våpenhviler på 4-6 år.⁹⁵¹

Det fjerde Lateran-konsilet, 1215

Ingen pave – hverken før eller etter – har overgått pave Innocens IIIs (r.1198-1216) entusiasme og engasjement for korstogssaken. For Innocens III framstod korstog som en guddommelig test, der hver enkelte kunne vinne sin egen frelse gjennom å kjempe for Kristus.⁹⁵² I 1202 tok han initiativ til et nytt storstilt korstog for å befri Jerusalem, men to år senere endte dette famøse korstoget i stedet opp med å erobre kristenhetens største by, nemlig Konstantinopel.⁹⁵³ Denne

⁹⁴⁵ Biskop Nikolas hadde vært aktiv engasjert på baglersiden, men synes å ha tatt til orde for mekling og forlik mot slutten av 1207, se: *Sagaen om baglere og birkebeiner*, kap. 34.

⁹⁴⁶ Erkebiskop Tore meklet også i forbindelse med baglernes beleiring av borgene i Bergen i 1207, se: *Sagaen om baglere og birkebeiner*, kap. 29.

⁹⁴⁷ *Sagaen om baglere og birkebeiner*, kap. 35.

⁹⁴⁸ Ifølge sagaen var det murring på begge sider, ettersom mange fortsatt hadde utestående navnebøter for døde slektninger. For å kompensere de som ble gjort pengeløse ved forliket, ble det vedtatt å herje på Suderøyene (Hebridene) den påfølgende våren, se: *Sagaen om baglere og birkebeiner*, kap. 35.

⁹⁴⁹ Islandske annaler nevner at Peter døde underveis, mens Reidar besøkte Det hellige land og tok tjeneste hos den greske keiseren i Konstantinopel, hvor han døde i 1214, se: *Sagaen om baglere og birkebeiner*, kap. 35, 39; *Islandske annaler*, 124.

⁹⁵⁰ Kurt Villads Jensen hevder for danske forhold en likende tanke. Det gjaldt blant annet fredsslutningen i 1146-47, mellom de to rivaliserende kongene Svend og Knud, og igjen i 1169 i konflikten mellom kong Valdemar og erkebiskop Eskild. Ved begge tilfellene endte konflikten med felles korstogsdeltakelse mot de hedenske venderne, se: K. V. Jensen, «Danmark som korsfarerstat», *Den jyske historiker*, 89 (2000): 48-67, her etter s. 55.

⁹⁵¹ Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae in the Political Discourse of Latin Christendom, 1215-1311»: 7-8. Se også: Tyerman, *The Invention of the Crusades*.

⁹⁵² Ifølge Innocens III var det for en allmektig gud ikke noe problem å forhindre at Det hellige land falt i de vantro hender, men i *Quia maior* understreket paven at korstoget var en test fra gud som: «put his contest before his faithful followers to awaken them from the sleep of death to pursuit of life, in which he might try their faith as gold in the furnace»: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusade*: 119.

⁹⁵³ De latinske og greske kildene har ulike beskrivelser av erobringen. De latinske kildene nevner ingenting om de massive overgrepene som ble begått og hvordan kirker ble tomte for relikvier. For eksempel er det tilfellet med den antakelig mest kjente latinske kilden til korstoget, nemlig Geoffroi de Villehardouins (†1212x1218) verk *De la Conquête de Constantinople* («Erobringen av Konstantinopel»), se: *Chronicles of the Crusades*. En av de greske kildene som beskriver hendelsene i etterkant av at korsfarerne erobret byen, er Niketas Choniates († ca. 1213) verk, *Historia*, som omhandler det bysantinske riket fra 1118 til 1207. Niketas var selv øyenvitne til erobringen i 1204, se: *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, overs. H. J. Magoulias, Detroit 1984. Se for øvrig: A. Andrea, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade* (Revised Edition), Leiden 2008; D. E. Queller og T. F. Madden, *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople*, (2. utg.), Philadelphia 1997; J. Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, New York 2004.

erobringen resulterte i etableringen av et latinsk keiserdømme som varte fram til 1261, men har samtidig vært sett på som det endelige bruddet mellom den katolske og den ortodokse kirken. Fra et norsk perspektiv synes hendelsene i 1204 å ha kuttet de tradisjonsrike båndene mellom Skandinavia og Det bysantinske riket. Årsaken synes å ha sammenheng med at det etter 1204 kun er fragmentariske bevis for den tradisjonsrike væringgardens videre eksistens.⁹⁵⁴

Innocens III fortsatte imidlertid å proklamere nye korstog. I april 1213 sendte han ut bullen *Quia maior*, en bulle som enkelte historikere har kalt «the apogee of papal crusading propaganda».⁹⁵⁵ Det var ikke bare en innkalling til et økumenisk konsil for å drøfte reformer av kirken, men også en proklamasjon av et nytt, stort korstog (*passagium generale*). Sammen med den påfølgende bullen som ble vedtatt på Laterankonsilet, *Ad liberandam*, satt Innocens III's korstogsbuller presedens for alle påfølgende pavelige korstogsbuller på 1200-tallet.⁹⁵⁶ For den norske kirken sammenfalt innkallingen med at erkebiskop Tores døde sommeren 1214. Hans etterfølger på erkestolen, Guttorm (r.1215-1224), reiste til Roma allerede samme år for å motta palliumet og ble antakelig værende ved pavehoffet i påvente av Laterankonsilet året etter.⁹⁵⁷ I Roma ble Guttorm forent med en av sine prelater, Nikolas «Koli», biskop av Suderøyene.⁹⁵⁸

Det fjerde Laterankonsilet var det største økumeniske konsil som ble holdt i hele middelalderen og en rekke pressende saker ble drøftet, men mye energi ble brukt på det kommende korstog.⁹⁵⁹ Det ble på konsilet vedtatt en fastsatt avreisedato, til 1. juni 1217, men for å unngå problemene fra det foregående korstoget i 1204, ble det også eksplisitt nevnt at korstoget skulle utgå fra havnene i Brindisi og Messina. Allerede i innkallingen til det planlagte Laterankonsilet ble den norske erkebiskopen gitt instruksjoner om å forkynne det planlagte korstoget i sin kirkeprovins.⁹⁶⁰ Likende skriv ble også sendt til den norske kongemakten.⁹⁶¹ Det er ikke utenkelig at baglerkongen, Inge II Bårdsson (r.1204-1217), allerede på dette tidlige tidspunktet bandt seg til korstoget. Planleggingen og forberedelsene til det kommende korstoget var allerede godt i gang da Innocens III døde den 16. juli 1216. Hans bortfall fikk store

⁹⁵⁴ I *Biskop Thorlaks saga (Dorlaks saga belgá)* er det en av jærtegnhistoriene (i *Önnur jarsteinabók*) nevnt at det omkring tida da Thorlak ble helgenkåret (1199), var nordmenn som dro ut for å gjøre væringtjeneste for den latinske keiseren i Konstantinopel: *Biskupa Sögur*, ved J. Sigurðsson og G. Vigfússon, København 1858-78, I: 363-364. Sagaen omtaler keiseren som «Phillippus af Flæmingialand», men det må være en misforståelse basert på at Filip av Namur var en av kandidatene til tronen, men takket nei. Det må derfor ha skjedd under styringstiden til enten Balduin I (r.1204-1205) eller Henrik I (r.1206-1216), se: Blöndal og Benediktz, *The Varangians of Byzantium*: 167-176.

⁹⁵⁵ Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades. Idea and Reality, 1095-1274*: 118.

⁹⁵⁶ «[N]o pope after Innocent III and no medieval council after Lateran IV felt the need to go beyond the 1215 decree»: Tyerman, *The Invention of the Crusades*: 36-41, sitert etter s. 37.

⁹⁵⁷ Ifølge islandske annaler kom ikke den norske erkebiskopen tilbake til Norge for i 1216, se: *Islandske annaler*: 124, 184.

⁹⁵⁸ RN I, nr. 384; DN XVII, nr. 323.

⁹⁵⁹ Alle konsildekretene fra 1215, 1245 og 1274 er gjengitt i latinsk utgave hos Purcell («Appendix A»), se: M. Purcell, *Papal Crusading Policy: The chief instruments of papal crusading policy and crusade to the Holy Land from the final loss of Jerusalem to the fall of Acre 1244-1291*, Leiden 1975: 187-199.

⁹⁶⁰ *Regesta Pontificum Romanorum vol. 1. inde ab a. post christum natum mcccviii ad a. mccciv* (heretter Potthaus) ved A. Potthaus, Berlin 1874: nr. 4706; 4725. Se også: RN I, nr. 355, 357-358.

⁹⁶¹ Ifølge de pavelige register ble et brev sendt til *regi Norwegiae*, men det er uklart om det inkluderte både kong Inge II Bårdsson og baglerkongen, Filippus Simonsson, se: Potthaus nr. 4706.

konsekvenser for korstoget.⁹⁶² Arvtakeren, Honorius III, sendte raskt ut brev hvor han forsikret at korstoget ville gå som planlagt,⁹⁶³ men mangel på verdslig lederskap førte til fragmentering og store problemer.⁹⁶⁴ De samme problemene gjorde seg også gjeldende i det norske riket.

*Kong Inges korstogslofter – den første offisielle *crucesignatus*?*

Et av de viktigste dokumentene i forbindelse med de norske relasjonene til korstogsbevegelsen kom ikke fra Innocens III, men hans etterfølger på den apostoliske stol, pave Honorius III (r.1216-1227), og er et brev datert 6. mars 1217.⁹⁶⁵ Dette brevet er det den tidligste bekreftelsen – sett bort fra det omdiskuterte pavebrevet i *Profectio* – for tilstedeværelsen av pavelig autorisasjon som understøtter korstogsekspedisjoner fra det norske riket.⁹⁶⁶ Det er videre i Honorius' brev omtale av at konge Inge selv hadde sendt en forespørsel til pavemakten og gjort rede for sine intensjoner om å støtte opp om «hjelpen vedrørende Det hellig land».⁹⁶⁷ Samtidig som dette er den eldste kjente omtalen av norske *crucesignatos*, «korsmerkede», altså det nærmest en kommer en teknisk definisjon av korsfarere omkring 1200.⁹⁶⁸

I brevet fra Honorius III er det referanser til et tidligere mottatt brev fra den norske kongen – som antakelig hadde informerte om forliket mellom Inge og Filippus, men der kong Inge også hadde informert kurien om sin interesse for det forestående korstoget. Fra brevet går det fram at kongen hadde informert kurien om at ikke var i stand til å delta i egen person, antakelig på grunn av sviktende helse, men at han ønsket å bidra med hjelp til korstoget slik at han kunne få ta del i den lukrative korsfarerindulgensen.⁹⁶⁹ Kongen hadde derfor lovet å utruste både menn og skip til korstoget og ble til gjengjeld lovet av paven å få ta del i den samme avlaten som ble gitt andre korsfarere.⁹⁷⁰ Det er for det aktuelle tidsrommet lite informasjon i den norrøne sagalitteraturen om hvorvidt kong Inges korstogslofter resulterte i at det ble iverksatt forberedelser til det kommende korstoget.⁹⁷¹

Det er nærliggende å tro at en av de norske *crucesignatos* som Honorius' brev referer til, var kong Inges halvbror, jarlen Skule Bårdsson. Det er imidlertid først i senere pavebrev fra 1226, at

⁹⁶² Enkelte historikere har hevdet at fraværet av Innocens energiske person, samt keiser Fredrik II's manglende evne til å sette ut på korstoget, medførte at det militære lederskapet av korstoget sviktet. James Powell har langt på vei imotegått dette synet, og at kildene snarere indikerer at: «the crusade was a victim of the increasing concentration of many western secular leaders on domestic priorities rather than on the universalism of the papal agenda for Latin Christendom»: Powell, *Anatomy of a Crusade*. 6.

⁹⁶³ DN I, nr. 2.

⁹⁶⁴ Powell, *Anatomy of a Crusade*: 107-120.

⁹⁶⁵ DN I, nr. 4.

⁹⁶⁶ De pavelige hendelsene på begynnelsen av 1170-tallet om oppfordring til deltagelse i de baltiske korstogene, resulterte ikke i noen kjente korstogsinitiativ på norsk side, se: DN XVII, nr. 854; RN I, nr. 135.

⁹⁶⁷ «Intelleximus sane per litteras tuas, quod, receptis bone memorie [Innocencii] Pape predecessoris nostri litteris, quibus te ad Terre sancte subsidium hortabatur»: DN I, nr. 4.

⁹⁶⁸ Markowski, «*Crucesignatus*: its origins and early usages»: 157-165.

⁹⁶⁹ *Quia maior* åpnet opp for at de som «do not personally campaign, but at least send out suitable men at their own expense we concede full forgiveness of their sins»: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades*: 121.

⁹⁷⁰ «...etsi non in persona propria in tuis tamen te potenter ad Jesu Christi obsequium preparasti pro maiori parte milites et alios homines terre tue in terre Jerosolimitane succursum in preparatis a te navibus transmissurus, super quo regiam celsitudinem commendantes, ei gratias agimus, qui, cum tibi materiam salutis ostenderit, tibi dat efficere causam eius»: DN I, nr. 4.

⁹⁷¹ Munch mente at lakunene i sagan skyldtes forberedelsene som ble gjort til korstoget, se: NFI III: 569-570.

Skules status som *crucesignatus* bekreftes, men referanser til at korstogsløftet gjaldt til Det hellige land gjør det nærliggende å tro at løftene gikk tilbake til kong Inges initiativ.⁹⁷² Det er imidlertid også andre indiser på at Skules korstogsløfter lå lenger tilbake i tid enn 1226. I brev fra Honorius III, som er datert til 6. desember 1220 (midt under Damietta-korstoget), blir Skule takket for sin støtte til paven og den romerske kirken, samtidig som Honorius, etter Skules eget ønske, tok både jarlen og alt hva han eier og på lovlig vis erverver i framtiden, inn under paven og St. Peters vern.⁹⁷³ Det er ingen direkte omtale av Skule som «korsmerket» i dette brevet, men privilegiene paven ga jarlen, ligger svært nært opp mot de privilegiene som tradisjonelt tilfalt korsfarere.

Det andre som er verdt å trekke fram vedrørende det overnevnte brevet fra Honorius III, er referansene til den norske kirkens rolle i forbindelse med fredsforhandlingene mellom baglere og birkebeinere. Honorius nevner i brevet at han anerkjenner den inngåtte fredsavtalen mellom kong Inge og kong Filippus, som var kommet i stand på grunn av intervensjonen (*intervenientibus*) fra den nylig avdøde erkebiskop Tore.⁹⁷⁴ Det er dermed en klar kobling i pavebrevet mellom det planlagte korstoget og den norske kirkens involvering i fredsslutninger innad i det norske riket, slik sagaen vektlegger, noe som dermed åpnet opp for den norske deltakelse i det pavelige korstoget. Brevet avsluttes med det etablerte rettsvernet for korsfarere, der Honorius III tok kongen, hans rike, og alle de norske korsfarerne (*crucesignantos*) inn under sitt og St. Peters vern så lenge korstoget skulle vare. I tillegg som han kom med en sterk formaning om at den inngåtte våpenhvilen måtte respekteres.⁹⁷⁵

Status for korstogene anno 1217 – en bevegelse i forfall?

I likhet med de internasjonale tendensene gikk ikke korstogsforberedelsene etter planen i det norske riket heller. På vinteren 1216 ble kong Inge syk og utover på vårparten forverret tilstanden hans før han til slutt døde den 23. april 1217.⁹⁷⁶ Ifølge sagaen hadde Inge i forkant utpekt sin yngre halvbror, Skule Bårdsson, til jarl og potensiell etterfølger.⁹⁷⁷ I de islandske annalene er

⁹⁷² «nobilis vir [Skulo] dux Norwegie crucesignatus ad Terre sancte»: DN I, nr. 10.

⁹⁷³ «...uem erga nos et Romanam ecclesiam exhibes... tuis supplicationibus... personam tuam cum omnibus bonis, que inpresentiarum rationabiliter possides, aut in futurum prestante domino iustis modis poteris adipisci, sub beati Petri et nostra protectione suscipimus, et presentis scripti patrocinio communimus: DN I, nr. 6.

⁹⁷⁴ Etter en generell bemerkning om hva som forårsaker konflikt («Verum quia indignum est et iniquum ut dum diuini obsequiis quis intendit, hominum molestiis perturbetur») referer Honorius til fredsavtalen som er kommet i stand på grunn av intervensjonen (*intervenientibus*) fra avdøde erkebiskop Tore. For fokuset igjen vendes tilbake til korstoget, der paven tar kongen og riket, samt alle korsfarere, inn under den apostoliske beskyttelse (te ac regnum tuum crucesignatos quoque predictos et omnia bona eorum sub apostolica protectione suscipimus): DN I, nr. 4.

⁹⁷⁵ «...prefate tue litere intimabant, te ac regnum tuum crucesignatos quoque predictos et omnia bona eorum sub apostolica protectione suscipimus. Statuentes, ut donec de crucesignatorum ipsorum reditu vel obitu certissime cognoscat, tu cum predictis omnibus securus sub apostolica protectione consistas, districtius insuper inhibentes, nequis te ac regnum tuum contra pacis prefate formam interim molestare presumas: DN I, nr. 4.

⁹⁷⁶ *Sagaen om baglere og birkebeiner*, kap. 47.

⁹⁷⁷ Ifølge *Sagaen om baglere og birkebeiner* ofret Skule en rekke verdifulle gjenstander til Kristkirken, slik at det skulle holdes sjelemesser for kong Inge. Det kan tyde på at Skule muligens også forsøke å innfri korstogsløftet med en økonomisk kompensasjon, se: *Sagaen om baglere og birkebeiner*, kap. 47. For øvrig var dette det gullkaret som kong Johan av England hadde gitt kong Inge, som muligens er det samme som en skål i hvitt solv omtalt i engelsk instruks fra 1215, se: RN I, nr. 377.

korstoget i 1217 omtalt som *Jorsalæferð hin mikla* («den store Jerusalemsferden»)⁹⁷⁸. Det bildet som tegner seg i den lille informasjonen som er til denne hendelsen, tyder imidlertid på at hverken rekrutteringen eller ressursbruken kunne måle seg med de foregående korstogsutferdene fra det norske riket.⁹⁷⁹ Det gjør det betimelig å spørre om dette var et tegn på at korstogenes popularitet var i ferd med å avta i det norske riket eller om det i stedet hadde sammenheng med andre, strukturelle, forhold.

Mangelen på skriftlige kilder for gjør det vanskelig å si noe konkret om oppslutningen for korstogssaken i det norske riket i første halvdel av 1200-tallet. Det er derimot en klar tendens til at korstogsutferdene mot slutten av på 1100-tallet og begynnelsen av 1200-tallet, ble legitimert ut i fra en klare korstogsideologi, som blant annet kom til uttrykk i *Profectio* og de sterke assosiasjonene mellom korstogsdeltakelse og fokuset på *imitatio Christi*. Det er samtidig lite som taler for at det åndelige behovet som hadde motiverte de første korstogsutferdene fra det norske riket, var blitt mindre aktuelle etter nesten et århundre med indre stridigheter og gjentatte væpnede konflikter i det norske riket. Brevet fra Clemens III angående saken til Eirik jarl og Ulv fra Lauvnes, vitner om at botstanken fortsatt stod sterkt i lekmannsreligiositeten,⁹⁸⁰ mens kong Inge i sitt brev uttrykte et sterkt ønske om å få ta del i korsfarerindulgensen.

Det er i forbindelse med utferdene i 1217 også referanser til andre sosiale grupper, utenfor den militære eller geistlige eliten, engasjerte seg i utrustningen av korstogsekspedisjoner. Det er nevnt i *Håkon Håkonssons saga* at ett av skipene som dro ut i 1217, var utrustet av bymennene (*bajarmenn*) i Nidaros.⁹⁸¹ Dette er en av de eldste, skriftlige referansene til et fremvoksende borgerskap i norske middelalderbyer, men vitner om at det ble gitt donasjoner til korstogsforetak. Noe som indikerer at korstogssaken også appellerte til et bredere lag av det norske samfunnet enn det som tidligere er omtalt i kildene. Det er naturligvis ikke representativ å generalisere ut i fra én liten referanse, men det tyder korstogene fortsatt nøy en viss «folkelig» oppslutning. Det er derfor lite som tyder på at oppslutningen rundt selve korstogstanken dermed var fallende og det er mer nærliggende å trekke fram flere strukturelle forhold.

Det var lenge en rådende tendens blant norsk historikere å fremstille de dyptgående årsakene til den lange perioden av innbyrdesstridigheter, ofte noe anakronistisk referert til som de norske «borgerkrigene», på 1100-tallet som rot i en ressurskrise. Det hadde sammenheng med at de lukrative plyndringsferdene opphørte.⁹⁸² Tesen om ressurskrise har vært omstridt og i stor grad

⁹⁷⁸ *Islandske annaler*: 23, 63, 125, 184.

⁹⁷⁹ Kong Sigurds flåte i 1108 bestod av 60 skip; Ragnvald og Erlings hadde 15 skip i 1152; Det danske-norske korstoget i 1192 hadde 4 skip (sannsynligvis flere); mens tallene for utferdene i 1217 synes å være et sted mellom 3-5 skip alt ettersom hvilke utferder en regner med.

⁹⁸⁰ DN XVII, nr. 9; Lat.dok.nr. 25

⁹⁸¹ HSH, kap. 33 (30).

⁹⁸² A. Holmsen, *Norges historie fra de eldste tider til 1660*, Oslo 1977 (oppr. 1939): 188-220.

svekket. I den senere forskningen har flere nyansert sitt syn på krisen, slik som Sverre Bagge.⁹⁸³ Men lengst i motsatt retning går Hans Jacob Orning, som har forsøkt å tilbakevise at ressurskrise var årsaksmedvirkende.⁹⁸⁴ Det er likevel mye som taler for at det ikke lenger var tilgjengelige ressurser til å organisere storstilte korstogsekspedisjoner til fjerne himmelstrøk. Noe som også skyldes den generelle økningen i utgiftene ved krigføringen, som økte markant i Europa under hele 1100-tallet. Norman Housley har påpekt at det er en generell tendens til at dette gjenspeiles i organiseringen av korstogsekspedisjoner i Europa på 1200-tallet, der det skjedde en overgang til at flere, men mindre og mer kostnadsoversiktige korstogsekspedisjoner dro ut.⁹⁸⁵ Det medførte samtidig en overgang fra korstogene som store og frivillige massebevegelser, til mer profesjonaliserte styrker, der leiesoldater begynte å inngå i korstogshærer og etter hvert ble et dominerende innslag.⁹⁸⁶

Maktstrukturelle bånd – brudd eller kontinuitet?

Det er vanskelig å få et fullt grep om korstoget i 1217, men mangel på et klart lederskap førte til en fragmentering. Den eneste kilden som nevner noe om korstoget, *Håkon Håkonssons saga* (ca.1265), omtaler en rekke mindre ekspedisjoner som seilte ut i løpet av året. Det er ingen omtale i sagaen av hvilke motiv som lå bak, eller hvor mange som faktisk dro ut. Det er derfor ikke et tilstrekkelig datagrunnlag for en tilsvarende nettverksanalyse av aktørene for korstoget i 1217 som for 1152. Men noen tendenser er mulig å påvise når det gjelder maktstrukturelle forbindelser. Alle de fire navngitte stormenn som anført hver sin korstogskontingent, var alle sentrale sveithøvdingen innenfor birkebeinerfraksjonen.⁹⁸⁷ Men det er mulig å snevre inn enda ett hakk, nemlig ved å se nærmere på om disse fire hadde en klar tilhørighet innenfor de indre fraksjonene som hadde begynt å danne seg rundt Skule jarl og den unge kong Håkon.

Det har i det foregående blitt påpekt at Skule jarl synes å ha vært tiltenkt lederskapet for korstoget som hans halvbror hadde vært en sentral initiativtaker bak, men at hans involvering i

⁹⁸³ «Det må likevel innrømmes at vi ikke har noe belegg for en ressurskrise eller i det hele tatt særlig mye kunnskap om sosiale eller økonomiske forhold i tiden 1030–1160»: Bagge, «Borgerkrig og statsutvikling - svar til Hans Jacob Orning»: 93. Bagge har i andre sammenhenger hevdet at det var en ressurskrise. En følge av kirkens økte innflytelse og fravær av indre stridigheter i aristokratiet på begynnelsen av 1100-tallet: «makes it likely to assume that an increase in the number of magnates and consequently a reduction in the king's and the individual magnates' resources occurred»: Bagge, *From Viking Stronghold to Christian Kingdoms*: 52. Se også: Bagge, «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen», HT, 65 (1986): 145-197, der Bagge argumenterte for at det først var fra omkring 1160 at borgerkrigene tok til og at konflikten så ble løsningen på ressurskrisen, fordi mange stormenn falt (færre om beinet) og at mange stormenn innså at det var mer lønnsomt å arbeide for enn mot kongemakten (s. 165-195).

⁹⁸⁴ Orning hevder det er vanskelig å finne langvarige, interne faktorer på det økte konfliktnivået, men hevder er innføringen av det gregorianske reformprogrammet, i kjølvannet av erkebispedens opprettelse i 1152/53, var en av faktorene til at konflikten ble mer kompromissløs i 1160-åra, se: H. J. Orning, «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen – en reverdering», HT, 93 (2014): 193-216, særlig s. 211-214.

⁹⁸⁵ N. Housley, «Costing the crusade budgeting for crusading activity in the fourteenth century», EC: 45-59.

⁹⁸⁶ J. France, *Western Warfare in the Age of the Crusades 1000-1300*, Ithaca 1999: 60-62, 68-75.

⁹⁸⁷ Det kan naturligvis ha vært flere som dro ut som ikke er navngitt i sagaen. *Håkon Håkonssons saga* omtaler blant annet en mislykket handelsferd til Bjarmeland som muligens hadde koblinger til korstoget. Til tross for at ferden omtales under året 1222, nevnes det at den fant sted «noen år i forveien». Den bestod av gruppe med norske handelsmenn som dro til nordområdene, men ett av skipene ble igjen for vinteren. Disse kom etter hvert i konflikt med en gruppe «bjarmers», som overfalt og drepte hele det norske mannskapet, med unntak av en mann som het Ogmund fra Spånheim. Han reiste ifølge sagaen deretter ostover til Novgorod: «og tok derfra den østlige veien over havet og stanset ikke for han kom til Jorsal. Derfra kom han tilbake til Norge, og det var en ferd det gikk ord av»: HsF1, kap 84 (81).

kampen om den norske tronen gjorde det vanskelig å reise ut. Det skulle allikevel forventes at Skule vil ha en sentral rolle i organiseringen og at det ville involvert personer i kretsen rundt ham. Det som derimot umiddelbart er ganske påfallende, er at to av de fire navngitte korsfarerne, var medlemmer – om enn i noe uavklarte relasjoner – av Sverreætten: Sigurd kongsfrende og Roar kongsfrende, er gjerne antatt å ha vært søstersønner av kong Sverre.⁹⁸⁸ Alt tyder på at Sigurd døde underveis på korstoget.⁹⁸⁹ P. A. Munch hevdet Sigurd hadde slått seg sammen med kong Andreas II av Ungarn og dro til Damietta.⁹⁹⁰ Det er ingen kilder som støtter denne tesen, annet enn en mulig forbindelse i en ganske sen og upålitelig kilde.⁹⁹¹ Mens Roar kongsfrende ankom Acre (*Akurs-borgar*), mens Erlend Torbergsson dro direkte til Damietta (*Damiattar*), og ifølge sagaen legger kun til at: «begge hadde greid ferden bræ».⁹⁹² Roar kongsfrende overlevde og var senere kong Håkons sendemann til Fredrik II. Erlend Torbergsson, som var en nevø av den tidligere erkebiskopen Øystein Erlendsson (†1188), er ikke nevnt i andre kilder.

Den siste korsfareren var Gaut Jonsson fra Mel, som måtte avbryte sin Jerusalemsferd på grunn av høststormer. Han var derimot en del av den innerste kretsen av rådgivere rundt kong Håkon og fikk ved hjemkomsten fra den mislykkede korsferden halve Elvesysla.⁹⁹³ Gaut hadde utover på 1200-tallet en sentral rolle blant Håkons støttespillere og ble senere anklaget av Skule for å så splid mellom han og kongen i 1230-åra. Det utpeker seg dermed en tendens til at de mest prominente aktørene i forbindelse med korstoget i 1217, tilhørte kretsen rundt den unge kongen og ikke Skule jarl. Det kan dermed være en indikasjon på at korstogsdeltakelse fortatte å speile etablerte maktstrukturer, noe som kan forklarer hvorfor Skule jarl tilsynelatende trakk seg fra hele korstoget.

Korstogsdeltakelse fra det norske riket etter 1217

Tradisjoner dør som regel sakte ut og selv om det ikke er direkte omtale av flere

korstogsekspedisjoner fra det norske riket i kildene, er det grunn til å tro at praksisen med å dra ut på korstog ikke opphørte helt. Fortsatt dukker det opp flere Jerusalems-relaterte navn i

⁹⁸⁸ Deres slektskap til kong Sverre er noe omdiskutert blant historikerne, se: B. O. Brathetland, «Roar Kongsfrende» i *Norsk Biografisk Leksikon*, her etter nett-utgave: https://nbl.snl.no/Roar_Kongsfrende [besøkt 13.11.2014].

⁹⁸⁹ Håkon Håkonssons saga omtaler Sigurd blant de som hjalp kongsmoren, Inga fra Varteig, i forbindelse med jernbyrden i 1218, se HsH, kap. 46 (43). Sagaens kronologi er enten feil og at jernbyrden skjedde før Sigurd dro ut, eller så har Sturla Tordsson vært feilinformert om Sigurds tilstedeværelse. Islandske annaler daterer Sigurds død til 1217, se: *Islandske annaler*: 125, 184.

⁹⁹⁰ Munch mente Sigurd dro pilegrimsleia over land gjennom Danmark og Tyskland, for han slo seg sammen med kong Andreas II av Ungarn (r.1205-1235) ved Spalato, se: NFH III: 593. Riant's fulgte i stor grad Munch og hans begrunnelse er enda mindre troverdig; Sigurd slo seg sammen med Andreas II og tysker korsfarere, fordi han var satt til å styre Ranerike og dermed «nærmere ved Tyskland, en de andre Nordmænd»: Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagsreiser til Palæstina*: 442.

⁹⁹¹ Den eneste kilden som skaper en kobling mellom kong Andreas' korstog og det norske riket, er kronikøren Ottokar aus der Gaal († 1308/22), som i sin *Österreichische Reichchronik*, fra omkring 1300. Ifølge Ottokar deltok «en konge av Danmark, Frisland og Norge» (*von Tenmark, von Friesen und von Norwagen*) i korstoget ved Damietta, se: *Österreichische Reichchronik, Testimonia Minora De Quinto Bello Sacro*, utg. R. Röhrich, Genevae, 1882: Nr. 123 (s.188-189). Det er flere åpenbare problemer med denne kilden, blant annet at forfatteren sammenblander to ulike korstog med flere tiårs mellomrom. Han plasserer dermed Rikard Loveherte ved Damietta-korstoget i 1217.

⁹⁹² «...ok sýsludu huorirtueggi vel j þerri ferdi»: HsH, kap. 33 (30).

⁹⁹³ HsH, kap. 56 (53).

sagamaterialet, slik som islendingen Jorsala-Bjarne i 1240-åra,⁹⁹⁴ men det blir vanskelig å avgjøre om dette var vanlige pilegrimer eller om disse hadde dratt ut med andre europeiske korstogskontingenter på 1200-tallet. All informasjon om mulig korstogsdeltakelse fra det norske riket, er kun fragmentariske referanser i utenlandske kilder av varierende proveniens og troverdighet.⁹⁹⁵

Jean de Joinville (1224-1317) som deltok på Ludvik IX av Frankrikes første korstog i 1248 og som senere skrev om en biografi om kongens liv, *Vie de Saint Louis*, nevner i framstillingen av korstoget enkelte koblinger til Norge.⁹⁹⁶ Joinville nevner under Ludviks opphold i Levanten, etter fangenskapet i Egypt, at mens kongen var opptatt med å forsterke festningsverkene rundt Caesarea, ankom adelsmannen Elnart av Seninghem. Ifølge Joinville forklarte Elnart til kong Ludvik IX at: «han hadde høyret et skip i kongeriket Norge, som er på den vestlige enden av verden, og for å komme til kongen hadde han seilt rundt hele Spania og gjennom stedet ved Morocco».⁹⁹⁷ Seninghem ligger i den nordligste regionen av Frankrike, Nord-Pas-de-Calais, men var på midten av 1200-tallet underlagt grevskapet Artois, som Ludviks nylig avdøde bror, Robert av Artois (†1250), dermed kontrollerte. Det var herfra kort avstand til Norge. I forbindelse med Elnarts omtale av at han hadde dratt til riket for å leie eller skaffe seg skip (*avait loué*), nevnte han også en anekdote om midnattssol. Noe som tyder på at han hadde oppholdt seg langt nord i riket, og muligens også at hans opphold i Norge hadde vart over en viss tid.⁹⁹⁸ Disse skipene må ha vært utrustet med et mannskap og muligens var det norske korsfarere som valgte å slå seg sammen med Elnart. Det som kan tale for en slik tolkning, er Elnarts beskrivelse av reiseruten. Denne sammenfaller ikke med de andre franske korsfarerne, som hadde seilt ut fra Aigues-Mortes, men sammenfaller svært godt med den foretrukne reiseruten for alle de norrøne korstogsekspedisjonene på 1100-tallet.

En annen senere hendelse som kan ha sammenheng med korstogene, er den norske baronen Andres Nikolassons reise til Jerusalem i 1270-åra.⁹⁹⁹ De islandske annalene nevner for året 1273 at: «Andres Nikolasson døde i Jorsalahavet».¹⁰⁰⁰ Selve reisen har vært omtalt i en, *Itinerarium in Terram Sacntam*, som ble skrevet av en «frater Mauritius de ordine minorum», som er

⁹⁹⁴ *Sturlunga saga*, II: 511.

⁹⁹⁵ Mye kan også ha sammenheng med kildesituasjonen, der mye forsvant som en følge av reformasjonen og under unionstiden, som blant annet gjør at det er færre brev og dokumenter overlevd i Norge enn i nabolandene, se: L. Holm-Olsen, *Med fjærpen og pergament: vår skriftkultur i middelalderen*, Oslo 1990.

⁹⁹⁶ Jean de Joinville, *Vie de Saint Louis*, J. Monfron, Paris 2002: kap. 493.

⁹⁹⁷ «...qui nous conta qu'il avait loué sa nef au royaume de Norvège, qui est au bout du monde en direction de l'Occident; et dans le trajet qu'il fit pour venir vers le roi, il contourna toute l'Espagne, et dut passer par les détroits du Maroc: *Vie de saint Louis*, kap. 493.

⁹⁹⁸ Han gav også Ludvik og Joinville en beskrivelse av et naturfenomen han hadde opplevd i Norge: «He told as that in land of Norway the nights are so short in the summer that each night you would see the light of the passing day at sunset at the same time as the light of dawn» («Et il nous conta que, dans le pays de en Pesté que n'estoit nulle que l'en ne veist la clarté du jour a l'anuitier, et la clarté de l'anjournee»): *Vie de saint Louis*, kap. 493.

⁹⁹⁹ *Itinerarium in Terram Sacntam* er trykt i MGH, nr. VII. Den foreligger også i to nyere oversettelser (engelsk og norsk), se: «Friar Maurice OFM: Journey to the Holy Land (1271-73)», D. Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 1187-1291*, Farnham 2012: 237-240; B. Bandlien, «Mauritius' Itinerarium in Terram Sanctam. Nordmennes reise til Det hellige land i 1270», *Vellum*, 6 (2011): 44-55.

¹⁰⁰⁰ «[Andres Nicolas son andadist i Jorsala haf]: *Gottska's Annaler*, som er hentet fra den såkalte *Hólarannalen*, som dekker perioden 636-1394 og som bevart i en avskrift fra første halvdel av 1600-tallet (AM 412 qv.), se: *Islandske annaler*: xxviii-xxxii, 331.

identifisert som den «broðir Mauritius», som var norsk utsending til Skottland i 1264 og 1281.¹⁰⁰¹ Dessverre er bare brudstykker av teksten bevart, og en lakune på tre sider gjør at både begynnelsen og slutten mangler.¹⁰⁰² Siden begynnelsen mangler er også motivene bak foretaket uvisse, men Storm mente det var sannsynlig at: «de Reisende har havt til Hensigt at slutte sig til en af Korshærene fra Aaret 1270».¹⁰⁰³ Storm satt ferden i sammenheng med Ludvik IXs andre korstog (1268-1270), som endte i Tunis, der den franske korstogskongen døde av sykdom. Herr Andres hadde tidligere oppholdt seg over ett år i Frankrike, etter å ha deltatt i jomfru Kristins brudeferd til Castilla i 1257/58.¹⁰⁰⁴ Det er mulig at oppholdet hadde skapt relasjoner som senere bidro til at han ønsket å dra ut på Ludviks andre korstog. Dessverre er det en lakune mellom blad 140 og 144r, som kunne gitt et svar på om det var en sammenheng med Ludviks korstog eller om reisen utelukkende var en pilegrimsferd til Gravkirken i Jerusalem. Etter at Ludvik døde i Tunis dro mange av de franske korsfarerne hjem, men en kontingent av korsfarere, under ledelse av den engelske prinsen Edvard – den senere Edvard I av England – dro direkte til Levanten.

De engelske korsfarerne ankom Acre tidlig på sommeren 1271, og under det påfølgende året ledet Edvard en rekke mindre kampanjer, samt overlevde et attentatforsøk. Etter nærmere ett år i Det hellige land fikk han forhandlet fram en tiårig våpenhvile med mamelukkene, før han deretter reiste tilbake til England i slutten av september 1272.¹⁰⁰⁵ I Mauritius' beretning er det en referanse til mamelukkernes erobring av Crac de Chevaliers.¹⁰⁰⁶ Det skjedde i 1271 og kan indikerer at han må ha oppholdt seg i de latinsk kontrollerte områdene omtrent på det samme tidspunktet. Muligens hadde de norske Jerusalemfarerne kommet fram samtidig, eller til og med sammen med, de engelske korsfarerne.

Dersom opplysningene i de islandske annalene er korrekt, må nordmennene ha blitt igjen etter at Edvard dro hjemover og at herr Andres dermed døde på hjemveien. Annalenes kronologi er ikke alltid korrekt og det kan tenkes at herr Andres døde allerede året før. Det er på grunn av lakunen ingen informasjon om hva som lå bak den norske baronenes utferd, men det er påfallende at en norsk baron oppholdt seg i Levanten samtidig som de store internasjonale korstogsekspedisjonene, særlig siden Andres tidligere hadde vært involvert i norske forhandlinger på De britiske øyer. Det er derimot ikke de eneste forbindelsene mellom Angevin-monarkene og det norske riket i forbindelse med korstogene på 1200-tallet, noe som ble tydelig under Håkon

¹⁰⁰¹ Mauritius er antakeligvis identisk med den «berrfottbror Mauritius» som er omtalt i Magnus Lagabotes saga, se: *Soga om Magnus Lagabote*: 353-355. Se også: MHN: xxxviii.

¹⁰⁰² Teksten er bevart på fem blad som en gang tilhørte samme manuskript, membrandbruddstykket nr. 92 i Riksarkivet (Storm har feilaktig identifisert det som nr. 29, jfr. Bandlien, «Mauritius' Itinerarium...», note 3) og som med en hånd fra 1500-tallet er nummerert som 135, 138, 140, 144 og 145, se: MHN: xxxviii-xxxix. Historikeren Absalon Pedersson Beyer (1528-1575) kjente til handskriftet i sin helhet (eller en annen tapt utgave?) og gir i stor grad opplysninger som antyder hva som stod på de tapte sidene.

¹⁰⁰³ MHN: xxxviii.

¹⁰⁰⁴ HsH, kap. 356 (296).

¹⁰⁰⁵ M. Prestwich, *Edward I*, London 1988: 66-85, 326-333.

¹⁰⁰⁶ Bandlien, «Mauritius' Itinerarium in Terram Sanctam»: 44-55.

Håkonssons styringstid. Baron Andres reise vitner om at Det hellige land fortsatt var i tankene på fromme nordmenn og at det fortsatt ble foretatt pilegrimsreiser, og muligens også kjempet deltatt i andre monarkers korstog, også videre utover på 1200-tallet.

Oppsummering del I

Den tidlige involveringen i korstogsbevegelsen må ses i sammenheng med etableringen av en norrøn pilegrimstradisjon, der pilegrimsreiser til sentrale pilegrimsmål, særlig Roma og Jerusalem, hadde røtter tilbake til den tidlige fasen av religionsskiftet på 1000-tallet. I likhet med den kontinentale historieskrivningen rundt Karl den store, utviklet det seg en tendens blant de norrøne sagaforfatterne på slutten av 1100- og begynnelsen av 1200-tallet, til å projisere samtidige korstogsideal tilbake på historiske personer. På den måten ble framstillingen av Harald Hardrådes opphold i Konstantinopel påvirket av samtidige hendelser (tapet av Jerusalem i 1187) og Harald ble på grunn av sin kobling til Det hellige land framstilt som en proto-korsfarer.

Nyheten om pave Urban IIs proklamasjon av det første korstoget ved Clermont i 1095, spredde seg raskt over store deler av Europa, til tross for periodens begrensede kommunikasjonskanaler. De tidligste europeiske historikerne til det første korstoget, understreket korstogskallets universelle appell og inkluderte i sine framstillinger også hvordan budskapet nådde helt ut i den katolske periferien. Nyheten om korstoget synes å ha nådd det norske riket via to kontaktpunkter, nemlig De britiske øyer og andre skandinaviske områder, særlig Danmark. Til tross for lakuner i kildematerialet for perioden rundt 1100, er det momenter, særlig de sterke forbindelsene mellom medlemmer av det verdslige aristokratiet og de eldste klostergrunnleggelsene i det norske riket, som taler for at det var sterke religiøse strømninger innad i riket forut for den førte korstogsdeltakelsen.

Det er dokumentert en rekke pilegrimsferder av medlemmer av det norske aristokratiet under 1100-tallet, men det er i hovedsak kun to større ekspedisjoner i første halvdel av 1100-tallet som faller inn under en modifisert forståelse av det pluralistiske korstogsbegrepet, nemlig utferden til kong Sigurd I Magnusson (1108-1111) og den fellesekspedisjonen som ble avtalt mellom orknøjarlen Ragnvald Kale og den norske stormannen, Erling Skakke (1152-1155). Jerusalemsferden til kong Sigurd skiller seg klart ut, både ved at den var numerisk den største korstogsekspedisjonen til å seile ut fra det norske riket, men også rent kvantitativt, ved at den er dokumentert i et stort antall utenlandske kilder.

Motivene bak disse utferdene er i kildene i stor grad basert på en dualitet, der korsfarerne håpet å vinne både «Guds miskunn» (*gyfs miscuN*) og «verdslig ære» (*göþan orztír*). De norrøne korsfarerne skiller seg derimot i liten grad fra sine europeiske standsfeller innenfor det krigerske aristokratiet og forskjellene bør derfor ikke overdrives. Hovedmålet for begge utferdene var Jerusalem, noe som i seg selv understreker den religiøse intensjonen, men krigføringen ble i stor

grad utført underveis enten på eller ved Den iberiske halvøya. Deltakelsen i de spanske korstogene synes å ha vært et resultat av at korstogsekspedisjonene foregikk via sjøveien, men det vitner også om klare paralleller til korstogstradisjoner i andre deler av Nord-Europa, særlig fra korstogsekspedisjoner fra England og nord-tyske områder.

De materielle motivene bak korstogsekspedisjonene synes i stor grad å ha sosioøkonomisk årsaker. Tanken om korstog som profittmotiverte kan avskrives, siden kostandene synes å ha overgått inntjeningen – som primært var at relikvier kom til landet. I stedet synes korstogsekspedisjoner å ha speilet allerede etablerte maktstrukturelle relasjoner mellom deltakerne og politiske nettverk. Det synes å ha vært tilfellet for Ragnvald og Erlings korstog i 1150-årene, men også for de mindre korstogsekspedisjonene som seilte ut fra det norske riket i 1217.

De nye ordenens ankomst til landet, særlig cistercienserne og premonstratenserne, under den såkalte «andre bølgen» av klostergrunnleggelser fra midten av 1100-tallet, brakte med seg sterke religiøs strømninger. Disse nye ordenene hadde nære bånd til korstogsbevegelsen, noe som gjorde at korstog ble forstått som en del av den samme åndeligheten og et alternativ for lekmenn til å gi uttrykk for en tanke om Kristus mimesis, *imitatio Christi*. Det endelige ideologiske gjennombruddet for en klarere ideologisk framstilling av korstogsdeltakelsen, kom til uttrykk i framstillingen av den dansk-norske korstogsferden tidlig i 1190-åra, som var et direkte resultat av Jerusalem fall i 1187, i det eneste korstogslitterære verket fra norsk middelalderen, nemlig *Projectio*. Det er derimot grunn til å hevde at til tross for at *Projectio* ble skrevet av en munk og innenfor et geistlig klostermiljø, så reflekterer framstillingen også lekmannsholdninger innenfor det danske og norske aristokratiet: Ebern Snares tale vitner om en kontinuitet i tanken om korstog som både en from aktivitet og som forbundet med den verdslige æren. Utenforstående kilder støtter opp om synet på at den norske involveringen klart hadde et botsaspekt. Samtidig som korstogstanken om kom uttrykk i en rekke materielle manifestasjoner og i symbolske handlinger.

Omkring 1200 ble den pavelige korstogspolitikken preget av en sterk tanke om behovet for fred innad i kristenheten som en avgjørende premiss for organiseringen av korstogsekspedisjoner. Dette kom til uttrykk under Innocens III, både i flere pavebuller og Det fjerde Laternakonsil. I det norske riket synes det å ha medført at kirken tok en mer aktiv part i interne politiske forhold og forsøkte å megle i konflikten mellom baglerne og birkebeinerne.

I forbindelse med Innocens III proklamasjon av et nytt korstog under Laterankonsilet i 1215, er det for første gang klare bevis i kildene på at pavelige autoritet lå til grunn for norsk korstogsaktivitet. Samtidig var det også kongemakten som tok igjen tok initiativ til organiseringen av korstogsekspedisjoner. Det er også i den forbindelse at betegnelsen *cruesignans* for første gang

dukker opp i pavebrev for å omtale norske korsfarere. Mangel på lederskap som en følge av politiske uroligheter i etterkant av kong Inges Bårdssons død, medførte at den norske korstogsdeltakelsen i 1217 fragmenterte og at en rekke mindre ekspedisjoner seilte avgårde. Det er det siste tilfellet på en militær organisering av ekspedisjoner til Det hellige land med utgangspunkt i det norske riket. Det er derimot ingen indikasjoner på at oppslutningen rundt korstogene var synkende, men den norske utviklingen følger i stor grad et sammenfallende mønster for store deler av Europa, der de økte kostnadene ved krigføring i løpet av 1100-tallet, medførte en endring av korstogsekspedisjonenes karakter under 1200-tallet.

Del II

Del II

Diplomatiske nettverk og korstogsdiskurser ca.1240-1300

– Hakon konungr krossaðr og utenrikspolitiske strategier

Introduksjon

Utviklingen av korstogsbevegelsen på 1200-tallet var preget av ekspansjon: fra det kontinuerlige fokuset på aktivitet til geografiske områder som under 1100-tallet var blitt legitimert som pavelig autoriserte korstogsmål, slik som Jerusalem, Iberia og Baltikum, skjedde det en utvidelse av korstogstanken til å omfatte en rekke interne forhold i det katolske Europa. Bevegelsen begynte som en følge av nederlagene i Midtøsten, begynte omkring 1200 å vende seg innover i kristenheten.¹⁰⁰⁷ Nye fiendebilde ble identifisert og gjaldt alle som motarbeidet «korssaken» (*negotium crucis*) og var i hovedsak representert ved to ulike grupper. Den ene gruppen var uproblematisk og gjaldt kristne med dogmatiske avvikende holdninger fra ortodoks katolisisme, slik som kjettere og skismatikere. Den andre gruppen var mer problematisk, for det gjaldt pavemaktens politiske fiender.¹⁰⁰⁸

Helt til utgangen av 1970-åra var det en sterk tendens blant korstogshistorikere å framstille politiseringen av bevegelsen som en negasjon eller en pervertering av den originale korstogsidéen.¹⁰⁰⁹ Pavenes vilje til å vende korstogene mot sine politiske fiender, særlig Hohenstaufferne, ble sett på som en av hovedårsakene til at interessen for korstogene sank og en forklaring på pavemaktens svake stilling ved utgangen av 1200-tallet.¹⁰¹⁰ Senere historikere har

¹⁰⁰⁷ N. Housley, «Crusade Against Christians: their Origins and Early Development, c.1000-1216», CS: 17-36.

¹⁰⁰⁸ For korstogene på 1200-tallet, se: R. Rist, *The papacy and crusading in Europe, 1198-1245*, London 2009; S. Schein, *Fideles Crucis: the Papacy, the West, and the recovery of the Holy Land, 1274-1314*, Oxford 1991; J. E. Sibbery, *Criticism of Crusading 1095-1274*, Oxford 1985; M. Purcell, *Papal Crusading Policy 1244-1291: The Chief Instruments of Papal Crusading Policy and Crusade to the Holy Land from the Final Loss of Jerusalem to the Fall of Acre*, Leiden 1975. For pavedommets utvikling mer generelt, se: P. Partner, *The lands of St Peter: the Papal state in the Middle Ages and the early Renaissance*, Berkeley 1972: 229-265.

¹⁰⁰⁹ En av de skarpeste kritikerne hevdet at: «The Holy War was warped to become a tragic farse»: S. Runciman, *A History of the Crusades*, 3. vols., Cambridge 1951-1954, 3: 471-472. Den amerikanske historikeren P. A. Throop hevdet det var en «disgust with papal crusade policy» på 1200-tallet, se: P. A. Throop, *Criticism of the Crusade: A Study of Public Opinion and Crusade Propaganda*, Amsterdam 1975 [opp. 1944]: 44. Liknende tendenser er også mulig å spore hos andre historikeres framstilling av utviklingen, se: E. Kennan, «Innocent III, Gregory IX and the political crusades: a study in the disintegration of papal power», G. F. Lytle (red), *Reform and Authority in the Medieval and Reformation Church*, Washington D.C. 1981: 15-35; M. Purcell, *Papal Crusading Policy 1244-1291: The Chief Instruments of Papal Crusading Policy and Crusade to the Holy Land from the Final Loss of Jerusalem to the Fall of Acre*, Leiden 1975, særlig s. 66-98.

¹⁰¹⁰ Viktig korrektiv til dette er studier av Elizabeth Siberry og Sylvia Schein. Siberry konkluderer at: «there is no evidence to justify the claim that the thirteenth century saw a significant decline in popular enthusiasm»: E. Sibbery, *Criticism of Crusading 1095-1274*, Oxford 1985. Se også: S. Schein, *Fideles Crucis: The Papacy, the West, and the recovery of the Holy Land, 1274-1314*, Oxford 1991: 107-110. Sibbery har vært kritisert for å underdrive kritikken mot korstogene som propaganda mot pavemakten, se: C. Tyerman, «Reviewed Work: Criticism of Crusading, 1095-1274 by Elizabeth Siberry», EHR, 103: 407 (1988): 472-474.

sett forbi forfallstanken og fokuserer i stedet på fragmentering av korstogstanken – som flere parallelle korstogdiskurser – og framhever pavemaktens avhengighet av monarkenes deltakelse. Noe som gjorde korstogene svært sensitive for skiftende politiske forholdene innad i Europa, som en hovedårsak til den manglende evnen til å mobilisere storstilte korstogsekspedisjoner.¹⁰¹¹

For den følgende delen vil jeg argumentere for at relasjonene mellom det norske riket og korstogsbevegelsen i stor grad sammenfaller med den generelle utviklingen i Europa på 1200-tallet. Derfor vil jeg også argumentere for at Håkon Håkons utenrikspolitiske program, og i den forlengelse hans relasjon til korstogsbevegelsen, kun kan forstås innenfor en større europeisk kontekst. Håkon Håkonssons lange styringstid markerer en overgang fra tradisjonene fra 1100-tallet, der korstogsdiskursen var dominert av et fokus på deltakelse, til et skifte omkring 1200 mot en diplomatisk diskurs, der tanken om *negotium terrae sanctae*, «Det hellige lands sak», inngikk som en del av den politiske kulturen i andre halvdel av 1200-tallet.¹⁰¹² Denne overgangen betyr ikke at europeiske monarker mistet interessen for å dra på korstog, snarere tvert imot, men de økte utgiftene og den stadig mer kompliserte organiseringen innad i de europeiske kongerikene, som en følge av de kontinuerlige statsdannelsesprosessene, og økt konkurranse kongedømmene imellom, medførte at monarker som Håkon Håkonsson ikke lenger var villig – eller i stand – til å gjøre de store ofrene korstogsdeltakelse innebar.¹⁰¹³ I stedet må Håkons involvering i korstogsbevegelsen ses i forhold til hvilke strategier som inngikk i den norske kongemaktens utenrikspolitiske program.

***Rex crucesignatus* i den politiske kulturen i Europa i det 13. århundre**

Korstogsdiskursen inngikk i den politiske kulturen i Europa på 1200-tallet. Dermed blir betydningen av kong Håkon korstogsløfter, som en måte å fremme det norske rikets posisjon og bygge opp diplomatiske nettverk, tydeligere når det ses i sammenheng med den politiske kulturen på 1200-tallet.¹⁰¹⁴ Politisk kultur kan i en vid forstand defineres som: «all human values,

¹⁰¹¹ «In purely military terms, the problem was not that rules alone could prepare and lead crusades, but that only they could make an effort that was commensurate with the Holy Land's increasingly grave military situation»: Housley, «Crusading and State-Building in the Middle Ages»: 296. Housley, *Contesting the Crusades*: 117-121.

¹⁰¹² B. Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae in the Political Discourse of Latin Christendom, 1215-1311», *The International History Review* 25:1 (2003): 1-36.

¹⁰¹³ Norman Housley hevder det var et mønster i det 13. århundre der korstog fortsatt stod høyt på monarkenes agenda, men at de ikke lenger var «prepared to sacrifice to its alarmingly high demands the numerous other concerns of dynasty, honour and prestige»: Housley, *Fighting for the Cross*: 17.

¹⁰¹⁴ Tradisjonelt har begrepet vært knyttet til studier av statsdannelsesprosesser, og dermed begrenset til et fokus på samfunnseliter, beslutningstaking, diplomati og krigføring. Den kulturelle vendingen i historiefaget har åpnet opp for å inkludere alle former for kommunikasjon – fra språk og skrift, til symbolsk kommunikasjon. For den politiske kulturen i høymiddelalderen, se: B. Weiler, «Politics» i D. Power (red), *The Central Middle Ages: Europe 950-1320*, Oxford 2006: 91-120. Se også: B. Weiler, *Kingship, Rebellion and Political Culture: England and Germany, c.1215-c.1250*, Basingstoke 2011. Det er også flere nyttige bidrag om ulike kongedømmer og pavemakten i *The New Cambridge Medieval History* (NCMH), se: J. Riley-Smith og D. Lucombe (red), NCMH, iv. c.1024-c.1198, Cambridge 2004; D. Abulafia (red), NCMH, v. c.1198-c.1300. For framveksten av skriftlige samfunn i høymiddelalderen, se: Clanchy, *From Memory to Written Record*. Begrepet «symbolsk kommunikasjon» har særlig vært assosiert med tyske historieskrivning, særlig forskningen til Gerd Althoff, se: G. Althoff, *Family, Friends and Followers*, Cambridge 2004; G. Althoff, *Spielregeln der Politik im Mittelalter: Kommunikation in Frieden und Fehde*, Darmstadt 1997.

interactions and perceptions relating to the establishment of binding rules».¹⁰¹⁵ For å forstå den politiske kulturen i det 13. århundre, blir en slik definisjon for vid og uhandgripelig og det er behov for en mer operasjonell begrepsdefinisjon. Thomas Foerster har i en drøfting om politiske myter i middelalderen, foreslått en mer avgrenset definisjon av politiske kultur som: «the interplay of political values, mentalities, ideas and myths and their expressions in different communicative forms and in different political situations».¹⁰¹⁶ Det kan imidlertid være nødvendig å modifisere Foersters definisjon ved å trekke inn institusjoner, særlig de viktige samfunnsinstitusjonene konge- og kirkemakt, som utgjorde den politiske kulturens institusjonelle rammeverk og som approprierte den politiske kulturen til egne formål. Med en slik modifisert forståelse av den politiske kulturen, må korstogsdiskursens påvirkning ses i sammenheng med den pavelige korstogspropagandaen og utviklingen i løpet av det 12. århundre.

Negotium Terrae Sanctae og rex cruce signatus

Tapet av Jerusalem i 1187, samt den radikale skiftet mot korstog innad i det kristne Europa, påvirket den politiske kulturen i Europa under «det lange 1200-tallet», perioden fra Det fjerde Lateran i 1215 og går opp til Viennekonsilet i 1311-12. Korstogene ble i denne perioden en integrert del av de ulike politiske, sosiale, økonomiske og religiøse diskursene i Europa.¹⁰¹⁷ Enkelte historikere har sett korstogensom så sentral i 1200-tallets europeiske samfunn, at det nærmest var en del av den lufta menneskene pustet inn.¹⁰¹⁸ Ettersom det moderne begrepet «korstog» var fraværende ble korstogsdiskursen referert til med andre ord, slik som *iter hierosolymitane* («ferden eller pilgrimsferden til Jerusalem»). *Subsidium Terrae Sanctae* («hjelp til Det hellige land) referer dermed både til et ideal om kristen kontroll av Det hellige land, og til forsøkene på å organisere ekspedisjoner til en geografisk destinasjon. Formaliseringen av en korstogsinstitusjon og ideologi og kuriens forsøk på å transformere konsiliære vedtak om til politisk virkelighet. Det skapte et konseptuelt rammeverk og en terminologi, som koblet politiske konflikter med behovene for å beskytte kristendommen.¹⁰¹⁹ Det medførte at alle politiske handlinger ble evaluert og legitimert i relasjon til om det var til støtte eller til skade for *negotium Terrae Sanctae*, «Det hellige lands sak».

Innenfor denne politiske kulturen på 1200-tallet, var det å bli assosiert med korstogstanken dermed også være en viktig komponent i den internasjonale «markedsføringen» av

¹⁰¹⁵ B. Kūmin, «Review article: Political Culture in the Holy Roman Empire» i *German History* 27:1 (2009): 131-144, her etter s. 132.

¹⁰¹⁶ T. Foerster, «Political Myths and Political Culture in Twelfth Century Europe», H. Brandt, B. Pohl, W. M. Sprague og L. K. Hörl (red), *Erfahren, Erzählen, Erinnern: Narrative Konstruktionen von Gedächtnis und Generation in Antike und Mittelalter*, Bamberger historische Studien 9 (2012): 83-115, her etter s. 89.

¹⁰¹⁷ Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae»: 3.

¹⁰¹⁸ «It is not too much to say that the recovery of the Holy Land, whether as an idea, a symbol, or an immediate duty, pervaded the minds of men in the thirteenth century. It was inseparable from the air they breathed. However indifferent or sceptical they might be, they could not escape its influence»: F. M. Powicke, *The Thirteenth Century, 1216-1306*, (2. utg.), Oxford 1962: 80.

¹⁰¹⁹ Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae»: 3-4.

kongelige dynastier, der «korsfarerkongen» – *rex cruceignatus* – ble et viktig ideal for europeiske monarker å leve opp til, særlig i et politisk klima preget av økt konkurranse og konflikt.¹⁰²⁰ Selve idealet ble ikke direkte kodifisert eller forsøkt definert av middelalderens lærde, derfor kan det være mer praktisk å eksemplifisere hva som ble forstått med korsfarerkongs-idealet ved å omtale den ideelle *rex cruceignatus* i det 13. århundre, som uten tvil var Ludvik IX av Frankrike (r.1226-1270). Innad i Frankrike framstod Ludvik som en god kong, særlig på grunn av sin framtoning som en rettferdig og upartisk dommer – ikke minst på grunn av sin vilje til å undersøke og korrigere eventuelle feil eller overgrep begått av kongelige tjenestemenn ved spesielt oppnevnte tjenestemenn (*enquêteurs*).¹⁰²¹ Den franske monarken gjorde korstog til en integrert del av sin kongelige identitet. Ludvik skilte seg imidlertid fra andre samtidige monarker, ikke bare ved å dra på korstog én, men to ganger, til henholdsvis Egypt (1248-1254) og Tunis (1268-1270).¹⁰²² Det var nettopp kongens personlige fromhet og sterke dedikasjon til korstogssaken, som senere spilte en avgjørende rolle i Ludviks helgenkåring i 1297.¹⁰²³ Cecilia Gaposchkin hevder at Ludvikskulten var en viktig del av hvordan kapetingene og senere Bourbon-dynastiets selvforståelse og gjorde de franske monarkene til «de mest kristne av konger» (*reges christianissimi*).¹⁰²⁴ Samtidig inngikk også Ludvik IX i en lang dynastisk tradisjon, siden kapetingene deltakelse i korstogene gikk helt tilbake til begynnelsen i 1095.¹⁰²⁵

De engelske Plantagenet-monarkene kunne ikke måle seg med kapetingene ved å vise til en likende langvarig involveringen i korstogene, men kong Rikards korstogsdeltakelse i 1190-åra satt en dynastisk presedens for den videre involveringen.¹⁰²⁶ Det var ifølge historikeren Simon Lloyd en tveegget arv fordi det skapte en forventning det kunne være vanskelig å leve opp til for påfølgende monarker, noe både Henrik III (r.1216-1272) og Edvard I (r.1272-1307) fikk erfare.¹⁰²⁷ Kunsthistorikeren Laura Whatley argumentert for at korstogene spilte en rolle i utformingen av personlige og institusjonelle identiteter i 1200-tallets England: både Henrik III og Edvard I brukte derfor tanken om å være en *rex cruceignatus* i utformingen av sin kongelige

¹⁰²⁰ Lloyd, *English Society and the Crusade*: 200-201.

¹⁰²¹ I «Saint Louis, the Unique and Ideal King», den tredje delen av Jacques Le Goffs biografi om Ludvik, tok Le Goff utgangspunkt i Georges Dumézils generelle organiseringsprinsipper for å karakterisere Ludviks kongeverdighet som en funksjonell ideologi. Han baserte det på kongens tre funksjoner som: 1) den hellige kongen som forleder av fred og rettferdighet, 2) krigerkongen, og til slutt en siste, mer foranderlig og problematisk, økonomisk funksjon som Le Goff omtalte som, 3) «[the] production of material goods», se: Le Goff, *Saint Louis*: 519-546.

¹⁰²² Hovedkilden til begge korstogene er Jean de Joinvilles biografi om kongens liv, se: *Vie de Saint Louis*. Engelsk oversettelse, se: *The Life of Saint Louis i Joinville and Villehardouin Chronicles of the Crusades*, overs. ved C. Smith, London 2008.

¹⁰²³ «Louis' piety and his crusades were far more important in the early modelling of Louis' sanctity than issues of rulership»: Gaposchkin, *The Making of Saint Louis*: 45-47, her sitert etter s. 45.

¹⁰²⁴ M. C. Gaposchkin, *The making of Saint Louis: kingship, sanctity, and crusade in the later Middle*, Ithaca 2008.

¹⁰²⁵ Hugo av Vermandois, som var en bror av Filip I (r.1060-1108), hadde deltatt på det første korstoget (1095-1099) og døde på korstog i 1101. Mens en rekke påfølgende monarker fra Kapet-dynastiet hadde deltatt i påfølgende korstog, slik som Ludvik VII (r.1137-1180), Filip II Augustus (r.1180-1223), Ludvik VIII (r.1223-1226).

¹⁰²⁶ Tyerman, *England and the Crusades*: 57-85.

¹⁰²⁷ Fransiskanermunken John av Howden (†1275) hyllet i diktet *Li Rossignol* («nattergalen») Edvard I og sammenliknet han ikke bare med Rikard I, men også andre korstogshelter som Robert Curthose, Godfrey av Bouillon, Bohemond, Tankred og Ludvik IX, se: Lloyd, *English Society and the Crusade*: 198-199, note 3.

identitet.¹⁰²⁸ Mens Henrik III aldri var i stand til å oppfylle sine korstogsløfter, var ikke Plantagenet-dynastiet uten faktiske korsfarere. Henrik IIIs yngre bror, Rikard av Cornwall, dro på korstog i 1239-1241¹⁰²⁹ og sønnen, den senere Edvard I, dro på korstog i 1270-1272.¹⁰³⁰ Det at Edvard aldri var i stand til å gjenta krostogsdeltakelsen etter at han ble konge, er symptomatisk for de strukturene som hadde utviklet seg rundt middelalderens kongedømme mot slutten av 1200-tallet.¹⁰³¹

Det var ikke bare de franske og engelske monarkene som ønsket å framstå som en *rex cruce signatus*, men det ble også viktig for tyske regenter. Rudolf av Habsburgs (r.1273-1291) første handlinger etter å ha blitt valgt til tysk konge i 1273, var å ta korset. Biskop Bruno av Olmütz (†1281), som var en støttespiller av den tyske motkongen, Ottokar II av Böhmen (r.1253-1278), hevdet Ottokar var en bedre kandidat enn Rudolf, for selv om det ikke ble sagt eksplisitt krevde et korstog til Det hellige land en sterk leder, noe Ottokar allerede vist seg som.¹⁰³² I 1292 erklærte Adolf av Nassau (r.1292-1298) allerede i forkant av kongevalget at frigjøringen av Det hellige land var en sak som lå svært nær hans hjerte.¹⁰³³ I 1303 sendte Albrecht av Østerrike (r.1298-1308) representanter til kurien for å skaffe pavelig støtte og Albrecht trakk fram sitt ønske om å lede et korstog.¹⁰³⁴ I 1308 tok kurien selv initiativet. I et brev til en av nye kandidatene påpekte pave Klemens V (r.1305-1314) koblingen mellom Det hellige land og forventningene til en framtidig keisers personlige fromhet og embetets plikter.¹⁰³⁵

Innenfor den politiske kulturen på 1200-tallet trekker Björn Weiler fram to riker som valgte ulike strategier i forsøket på å knytte seg opp mot korstogstanken, men som likevel var basert på et: «shared a desire to claim their place within contemporary Latin society».¹⁰³⁶ Det første eksempelet er kongedømmet Ungarn, der en valgte å framheve den posthume karrieren til kong Ladislaus I (r.1077-1095). Forfatteren av kongens vita, *Legenda Sancti Ladislai Regis* (ca. 1192),¹⁰³⁷ hevdet at deltakerne på det første korstoget hadde valgt den ungarske kongen som leder, men at Ladislaus hadde blitt forhindret på grunn av pressende problemer i Böhmen.¹⁰³⁸

¹⁰²⁸ Whatley hevder det ble nødvendig å plassere korstogene innenfor en engelsk kontekst, noe som innebar at: «a concerted effort in England to localize the crusade movement and make it an explicitly English phenomenon, and to domesticate the Holy Land, especially Jerusalem, through art and architecture, ritual and display»: L. J. Whatley, *Localizing the Holy Land: The Visual Culture of Crusade in England, circa 1140-1307*, Urbana 2010 (doktoravhandling): 169-241, 242-304.

¹⁰²⁹ M. Lower, *The Baron's Crusade: A call to arms and its consequences*, Philadelphia 2005; S. Painter, «The Crusade of Theobald of Champagne and Richard of Cornwall, 1239-1241», *AHC*, 2: 463-486.

¹⁰³⁰ Prestwich, *Edward I*: 66-85, 326-333.

¹⁰³¹ «The biggest challenge any European monarch at the time would have faced was to depart from his kingdom»: Weiler, «Henry III and the Sicilian Business»: 148.

¹⁰³² Ottokar hadde tidligere kjempet mot de hedenske kumanerne i Sentral-Europa. For Bruno av Olmütz, se: *Constitutiones et Acta Publica Imperatorum et Regum: III: 1273-98*, utg. J. Schwalm, MGH Constitutiones, 3 S. (II), Hannover 1904-06, appendix III, nr.620-621, s. 589-595. Se også: Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae»: 28.

¹⁰³³ *Constitutiones et Acta Publica Imperatorum et Regum: III: 1273-98*: nr. 474.

¹⁰³⁴ *Constitutiones et Acta Publica Imperatorum et Regum: IV: 1298-1313*, utg. J. Schwalm, MGH Constitutiones, 4:1 S. (III), Hannover 1906, nr. 173.

¹⁰³⁵ Brevet var adressert til Rudolf av Bayern (r.1294-1317), men det var Henrik VII av Luxembourg (r.1308-1313) som ble valgt, se: *Constitutiones et Acta Publica Imperatorum et Regum: IV: 1298-1313*: nr. 246.

¹⁰³⁶ Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae»: 24.

¹⁰³⁷ G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, overs. ved E. Pálmai, Cambridge 2002: 417-419.

¹⁰³⁸ Forfatteren unngikk det problematiske problemet i forhold til kronologi, nemlig at Ladislaus døde før korstoget kom i gang, se: *Legenda Sancti Ladislai Regis i Scriptorum Rerum Hungaricarum*, utg. E. Bartoniek, Budapest 1932-38: kap. 7. Se for øvrig: Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae»: 25.

Dette tiltenkte lederskapet var således en måte retrospekt å tilkjenne Ungarn en plass i korsotgshistorien og dermed også den latinske kulturen.¹⁰³⁹ Det andre eksempelet Weiler trekker fram er det norske kongeriket og Håkon Håkonsson. I likhet med Ungarn handlet det også på norsk side om et overordnet mål om å bli inkorporert i den latinske kulturen, men Håkon valgte i stedet å assosiere det norske rikets anliggender med Det hellige land og understreket behovet for å «sivilisere» kristendommens nordlig periferi.¹⁰⁴⁰

Håkon appellerte til det samme settet av politiske verdier som var en sentral del av tidens kristne mentalitet, nemlig den sterke assosiasjonen mellom kongedømme og *negotium Terra Sancta*. Men han satt idealet inn i en mer nasjonal kontekst, der den norske kongens kamp mot hedenske naboer, enten det var skismatiske russere, samer eller andre hedenske folkeslag, ble en analogi på den internasjonale kampen for *negotium Terra sancta*. Det innebar en form for *translatio*-tankegang, der det norske kongedømmet, som et av kristendommens grenseområder og *antemurale Christianitatis*, «Kristendommens skanse», i nord, dermed ble et slags «Jerusalem» i nord. Men Håkon var også i kontakt med den store korsfarerkongen Ludvik IX. Bakgrunnen for kontakten skyldtes ikke Håkons interesse for å bli assosiert med den mektige franske monarken, men, ifølge Matteus av Paris, var det Ludvik som ønsket å rekruttere Håkon til sitt første korstog i 1248. Det kan tyde på at Håkons korstogsløfter var kjent også utover rikets grenser.¹⁰⁴¹ Til tross for at Håkon takket nei til denne invitasjonen, må kontakten med kapetingerne uansett ha økt Håkons internasjonale prestisje og ry. Dessuten la det grunnlaget for vedvarende diplomatiske relasjoner mellom de franske kapetingemonarkene og de norske monarkene fra Sverreætten.

Håkon Håkonssons korstogsstrategier

I 1240 mislyktes hertug Skules opprør og med hans død forsvant den siste, alvorlige trusselen mot Håkon IV Håkonssons (r.1217-1263) styre.¹⁰⁴² Nøyaktig hvor stor trussel Skules opprør representerte mot Håkons posisjon har vært omdiskutert, men nyere forskning har fremhevet at det var langt mer alvorlig enn det Sturla Tordssons saga gir inntrykk av.¹⁰⁴³ Den kontinuerlige statsdannelsesprosessen hadde siden det 11. århundre medført en sterk sentralisering av makt hos

¹⁰³⁹ Weiler kaller det for: «an expression of respect which would allow him to prove his claim to sanctity and assert Hungary's claim to belong within the pale of western European civilization, and to do so by reason of the virtue of its king»; Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae»: 25.

¹⁰⁴⁰ «Taking the Cross was something a proper Christian king wanted to be seen to be doing; helping to defend the frontiers of Christendom was one means by which to express cultural affinity»; Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae»: 26.

¹⁰⁴¹ Det samme vitner også forhandlingene med Alfonso X om, der det var spanjolene som refererte til Håkons uoppfylte løfter («leysa sua kross»), se: HsH, kap. 356 (296).

¹⁰⁴² HsH, kap. 281 (241).

¹⁰⁴³ Tradisjonelt ble Skules opprør vært framstilt som dødsdømt. Charles Joys argumenterte for at den raske kollapsen, tydet på at Skule hadde få støttespillere, se: C. Joys, *Fra storhetstid til unionstid*, Oslo 1963: 42-44. For likende syn, se: A. Holmsen, *Norges historie: fra de eldste tider til 1660*, Oslo 1977 [1939]: 252-255; K. Lunden, *Norge under Sverreætten, 1177-1319: bygmiddelalder*, Oslo 1976: 203-208. Knut Arstad har argumentert for et motsatt syn. Ifølge Arstad brukte Skule ressurser på elitekrigere, men dermed også en strategi som krevde en rask seier som kunne gi en synergieffekt og tippe Håkons støttespillere over til hertugen. Nederlaget i Oslo innebar at Skules strategi slo feil og Håkon seiret, se: K. Arstad, «...underlig forjaget og planløs...?» Strategi og feltherregenskaper i Norge i først halvdel av 1200-tallet», K. Arstad (red), *Krigføring i middelalderen. Strategi, ideologi og organisasjon, c. 1100-1400, Rapport fra Clío og Mars-seminaret på Forsvarsmuseet 6-7. nov. 2002*, Oslo 2003: 27-61. Se også: Bagge, *From Viking Stronghold to Christian Kingdom*: 83-85.

kongen og den ideologiske legitimeringen av kongens posisjon skjedde gjennom ulike strategier på det innen- og utenrikspolitiske plan. Norske historikerne har i stor grad fokusert på utviklingen innenlands og hvordan *rex iustus*-ideologien ble brukt for å sikre legitimitet og troskap fra undersåtter,¹⁰⁴⁴ og hvordan denne ideologien ble kommunisert, enten gjennom skrift, symboler og ritualer,¹⁰⁴⁵ eller ved lovgivning.¹⁰⁴⁶

Når det gjelder Håkon utenrikspolitiske program, har fokuset vært på kongens maktbeholdelse og territoriell ekspansjon, noe som særlig har vært sett i sammenheng med konfliktene med Danmark, begynnelsen på inkorporasjonen av Island i det norske riket og flåteferden til Vesterhavsoyene i 1263.¹⁰⁴⁷ De kulturelle impulsene som kom til riket i andre halvdel av 1200-tallet, blant annet ved importen og oversettelsen av kontinental litteratur og høviske skikker, har vært sett på som en del av Håkons forsøk på å bygge opp et hoff etter europeiske forbilder.¹⁰⁴⁸ Det har derimot vært mindre fokus på hvordan *rex iustus*-idealet og Håkons korstogsløfter innvirket på kongens utenrikspolitikk. Med et bredere perspektiv, som også tar hensyn til pavemakten og samtidige monarkers ambisjoner og strategier, vil jeg påstå at den norske kongemaktens utenrikspolitiske program forsøkte å følge to ulike strategier under Håkons senere styringstid (1240-1263). Det første var en strategi basert på å oppnå legitimitet og prestisje. Dette gjaldt på tre ulike plan, nemlig for Håkons posisjon, dynastiet og riket. Den andre strategien var økonomisk orientert og fokusert på å sikre rikets økonomiske og handelspolitiske interesser. I den forbindelse spilte særlig den nordtyske handelsbyen Lübeck en viktig rolle i Håkons korstogsforbindelser.

Den første av disse to strategiene var i praksis drevet av et mål om at korstogene kunne brukes som et middel for å underbygge den norske kongemaktens legitimitet ved en ekstern anerkjennelse av dynastiet. Det hang sammen med den ideologiske overgangen til *rex iustus*-ideologien, der kirken spilte en sentral faktor for å legitimere kongemakten. Paven var fortsatt den katolske kristenhetens ubestridte leder og religiøse overhode og som åndelig leder kunne pavestolen legitimere Håkons posisjon ved symbolsk makt, nemlig ved å tillate en kirkelig kroning. Sekundært var denne strategien også et middel for å forsvare Sverre-dynastiet internt i

¹⁰⁴⁴ For kong Sverre representerte kongeideologien et partsinnlegg mot kirken, der retorikken i Gratians' *Decretum* ble snudd og anvendt i det polemiske skriftet *En tale mot biskopen*, se: E. Gunnes, *Kongens ære: Kongemakt og kirke i En tale mot biskopen*, Oslo 1971. Sverre Bagges studier av *Sverris saga* og *Håkonar saga*, vitner om en overgang fra et eldre, norront herskerideal under kong Sverre, der kongen ble sett som *primus inter pares* («gang leader»), til at det under Håkon i større grad ble ønskelig å framstille kongen i henhold til det kirkelige herskeridealet om *rex iustus* («the Lord's Anointed»), se: Bagge, *From Gang Leader to the Lord's Anointed*: 147-160. Se også: D. Brégaint, «The Royal Order in Norwegian diplomas, 1202-1263», *Collegium Medieval* 22 (2009): 55-86, hvor Brégaint konkluderer med at diplomene utstedt mellom 1202-1263: «bærer i seg viktige deler av kongens samfunnsideologi og gjenspeiler de endringene som ble observert mellom En tale mot biskopen og Kongespeilet» (s. 86).

¹⁰⁴⁵ For en nyere studie av kongemaktens bruk av kommunikasjon i legitimeringen, se: D. Brégaint, *Vox regis: Royal Communication in High Medieval Norway*, Trondheim 2014 (doktorgradsavhandling).

¹⁰⁴⁶ Den mest markante forskjellen for den rettshistoriske linjen er Knut Helle, se: Helle, *Norge blir en stat*. Helles syn har vært kritisert av Hans Jacob Orning, som hevder kildene overdriver kongemaktens kontroll, se: H. J. Orning, «Norsk middelalder i et antropologisk perspektiv: Svar til Knut Helle» i HT 89 (2010): 249-262; K. Helle, «Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning» i HT 88 (2009): 571-609.

¹⁰⁴⁷ N. Bjørgo, «800-1536. Makt – og avmakt» i N. Bjørgo, Ø. Rian og A. Kaartvedt, *Selvstendighet og union. Fra middelalderen til 1905*, Norsk utenrikspolitikkens historie bind 1, Oslo 1995: 40-60; Helle, *Norge blir en stat*: 118-133.

¹⁰⁴⁸ M. Ferrer, «State Formation and Courtly Culture in the Scandinavian Kingdoms in the High Middle Ages», SJH 37:1 (2012): 1-22.

det norske riket, etter forbilder fra England. Samtidig kunne korstogene være et middel for å etablere kontakt med andre europeiske monarker og bygge opp diplomatiske relasjoner og nettverk, noe som blant annet kommer til uttrykk i forbindelse mellom kong Håkon og Ludvik IX. Håkons styringstid ble således sentralt i utforming av påfølgende norske diplomatiske relasjoner i andre halvdel av 1200-tallet.

Håkon IV Håkonssons korstogsløfter

Det er en rekke sporadiske referanser i det norske kildematerialet til Håkon Håkonssons korstogsløfter, men vanskelig å få en klar oversikt. Mye kan tyde på at kongen på ulike tidspunkt i løpet av sin 43 år lange styringstid, avla to eller tre korstogsløfter. De islandske annalene daterer Håkon første korstogsløfter til 1237.¹⁰⁴⁹ Dette er den tidligste referansen i kildene til et slikt korstogsløfte og er samtidig også den tidligste indikasjon på det i løpet av høymiddelalderen utviklet seg et eget begrep på norrønt, *krössaðr*, tilsvarende det latinske *crucesignatus* eller de franske og engelske dialektordene, slik som *croisere*.¹⁰⁵⁰ Dette første løftet bad Håkon i en supplikk til kurien senere om å få omgjort. Det kommer fram av et brev datert 6. juli 1241, fra pave Gregor IX (r.1227-1241).¹⁰⁵¹ Paven ga i brevet tillatelse til at Håkon kunne omgjøre sitt avlagte korstogsløfte fra å gjelde et korstog til Det hellige land, til i stedet å føre korstog mot sine hedenske naboer, som truet riket hans.¹⁰⁵²

Håkon synes deretter å ha avlagt korstogsløfter på nytt en gang rundt 1246. Det synes å ha en klar sammenheng med kongens anstrengelser fra omkring 1241, for å få dispensasjon fra sin «fødselsdefekt» (*defectu natalium*) og for å få i stand en kirkelig kroning.¹⁰⁵³ Et brev datert 6. november 1246 fra Innocens IV inneholder den klassiske formularen vedrørende korsfarerstatusen. Paven tar nemlig Håkon, hans familie og riket inn under sitt og St. Peters vern ettersom kongen: «har tatt korset til hjelp for Det hellige land».¹⁰⁵⁴ Kong Håkon ble i forbindelse med korstogsløftet også tilkjent en tjuende av alle geistlige inntekter i sitt rike over tre år.¹⁰⁵⁵ Matteus av Paris referer til kong Håkon som *cruce signatus* i forbindelse med kroningen og nevner

¹⁰⁴⁹ «Håkon konungr krössaðr», se: *Islandske annaler*: 25, 65, 130, 188. Riant synes ikke å ha kjent til dette første løftet og daterer Håkons korstogsløfte til etter Skules fall, se: Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagsreiser til Palestina (1000-1350)*: 479.

¹⁰⁵⁰ Dateringen av de islandske annalene varierer fra siste halvdel av 1200-tallet og helt opp til 1500-tallet. For de ulike annalenes dateringer, se forordet hos Storm: *Islandske annaler*: I-LXXXIV. Den store spredningen av *krössaðr*-begrepet i ulike annaler tyder på at det i det minst omkring 1300 var en forståelse av at begrepet siktet til en eller annen form for korstogspraksis.

¹⁰⁵¹ Det er i brevet fra Gregor direkte referanser til at Håkon har tatt korset og lovet å dra til Det hellige land: «Cum signo vivifice crucis assumpto voveris in Terre sancte subsidium proficisci»: DN I, nr. 24.

¹⁰⁵² «...contra papanos tue terre vicinos duxerimus»: DN I, nr. 24, *papanos* må etter all sannsynlighet være en feilskrivning for *paganos*.

¹⁰⁵³ En komite ble nedsatt av Gregor IX i 1241 for å undersøke omstendighetene rundt kongens fødselsdefekt (*defectu natalium*), se: DN I nr. 25.

¹⁰⁵⁴ «signo crucis assumpto proposueris in Terre sancte subsidium»: DN I, nr. 33.

¹⁰⁵⁵ DN I, nr. 40-41, opprinnelig var Hamar bispedømme unntatt fra skattleggingen, siden biskopen her, Pål, selv hadde tatt korset og derfor skulle tilkjennes midlene fra sitt eget bispedømme. Et noe senere brev omgjorde dette og kongen ble således tilkjent også en tjuende fra Hamar, se: DN VII, nr. 19.

samtidig at kongen var blitt tildelt tjuenden av de kirkelige inntektene av paven til støtte for sin pilgrimsferd.¹⁰⁵⁶

I forbindelse med forhandlingene med Castilla om en mulig vennskaps- og giftemålsallianse i 1258, ble det fra spansk side referert til den norske kongens uoppfylte korstogsløfter.¹⁰⁵⁷ Det er noe uklart hvorvidt dette var en referanse til korstogsløftet fra 1246 eller om det muligens var en referanse til nye korstogsløfter, i så fall et tredje korstogsløfte, fra Håkons side. Det er indikasjoner på at det faktisk var snakk om et tredje løfte. I et pavebrev utstedt 12. desember 1252, er det omtale av at Håkon hadde tatt «det livgivende kors».¹⁰⁵⁸ Disse løftene synes også å ha blitt omdirigert, men ikke til nordområdene. I 1255 informerte pave Aleksander IV den engelske erkebiskopen av Canterbury og erke diakonen samme sted, at den norske kongens korstogsløfter var blitt omdirigert til støtte for Henrik III's korstog mot Sicilia, den såkalte *negotium Sicilie*.¹⁰⁵⁹ Dette korstoget hadde sammenheng med pavemaktens politiske korstog mot Hohenstaufferne, der Henrik III hadde fått tillatelse til å føre korstog mot Fredrik II's uekte sønn, Manfred, og innsette sin yngste sønn, Edmund, på den sicilianske tronen.

Kong Håkon var ikke den første norske kongen til å avlegge korstogsløfter og han var neppe alene om å gjøre det.¹⁰⁶⁰ Det er stor sannsynlighet for at flere ledende stormenn avla korstogsløfter sammen med kongen i 1237.¹⁰⁶¹ Det tyder et brev fra august 1243 på, der det kommer det fra at den norske jarlen, Knut Håkonsson, tidligere hadde sendt en supplikk til kurien om å få omgjort sitt korstogsløfte.¹⁰⁶² Siden det på det daværende tidspunkt ikke var noen store korstog (*generale non expectetur*) til Det hellige land, fikk jarlen tillatelse til å endre sitt løfte til å gjelde et tog for å hjelpe ungarerne mot *Tartarorum*, det vil si mongolene.¹⁰⁶³ Håkon stod dessuten i en allerede hundre år lang tradisjon, der norske monarker hadde involverte seg i krostogene, men dynastisk konkurranse kan ha spilt en avgjørende rolle for hans forhold til korstogene. Birkebeinerkongen Inge Bårdsson (r.1204-1217) representerte et alternativ til Sverre-rettens direkte arvelinje. Ettersom både Inge og hans halvbror, Skule Bårdsson, var blant de tidligste til å bli omtalt som «korsfarer» i pavebrev til norsk aktører, kan kong Håkon (eller kretsen av rådgivere rundt den unge kongen) oppfattet dette som en potensiell trussel. I et brev fra 1226 refererte

¹⁰⁵⁶ «Veruntamen idem rex cruce signatus a domino Papa impetravit recipere tertiam partem proventuum a viris ecclesiasticis regni sui ad suae viaticae peregrinationes: CM IV: 650-651.

¹⁰⁵⁷ HsH, kap. 343 (387)-346 (290).

¹⁰⁵⁸ «Cum igitur zelo fidei ac devotionis accensus signo vivifice crucis assumpto pro subsidio Terre sancte: DN I, nr. 47.

¹⁰⁵⁹ «[Bonifacio] archeipiscopo Cantuariensi et magistro Rostando subdiacono et capellanos suo concedit, ut omnes cruce signatos regni Norwewaye, quorum vota crucis in susceptionem negotii Siciliae commutaverint, ad veniendum cum [Henrico] rege Angliae in regnum Siciliae pro censuram ecclesiasticae pro ipsius prosecutione negotii compellere valeant: Potthast nr. 15847. Se også: DN XIX, nr. 264; RN I, nr. 922. For Henriks sicilianske kampanje, se: B. Weiler, «Henry III and the Sicilian Business: A reinterpretation», *Historical Research* 74: 184 (2001): 127-150.

¹⁰⁶⁰ Den første norske kongen til å bli direkte assosiert med *negotium Terra Sancta*, var birkebeinerkongen Inge Bårdsson, se: DN I, nr. 4.

¹⁰⁶¹ Våren 1237 var blant annet en rekke av rikets ledende menn til stede på Øyrating. Her skjedde hertughyllingen av Skule Bårdsson. Sagen nevner at dette skjedde i påsken, som var en av de liturgisk datoene som ofte ble brukt til korstogsseremonier, se: HsH, kap. 210 (190).

¹⁰⁶² DN I, nr. 27.

¹⁰⁶³ Dersom mongolene ikke hadde vent tilbake innen ett år, skulle jarlen i stedet betale det et korstog ville kostet ham, mot at han da ville bli tilkjent full korstogsavlat. Pengene skulle deponeres av erkebiskopen på et trygt sted for de kunne sendes som hjelp til Det hellige land: DN I, nr. 27.

Honorius III til Skule jarl som *crucesignatus*, «korsfarer», som tydeligvis hadde forpliktet seg til å dra på korstog til Det hellige land sammen med mange andre norske *crucesignatorum*.¹⁰⁶⁴ Håkon kan derfor ha avlagt korstogsløfter som et mottrekk mot Skules dedikasjon til den samme bevegelsen.

Kong Håkons korstogsløfter hadde en geo-religiøs dimensjon som i hovedsak fokuserte på Det hellige land og Jerusalem, men som ved flere anledninger ble omdirigert ved pavelig autorisasjon til andre områder. Det representerer i seg selv ikke en ny retning i norsk korstogstradisjon, siden norrøne korsfarere var involvert i korstog på Iberia siden begynnelsen av 1100-tallet, men Håkons løfter representerer en viktig geografisk dreining mot nordområdene. Den pavelige aksepten for at Håkon kunne få omgjøre sitt korstogsløfte i 1241, til å omfatte krigføring mot rikets hedenske naboer, medførte en geografisk reorientering mot Baltikum og nordområdene. Det synes å ha ikke å ha fått noen direkte følger under kong Håkon, men det fikk betydning for den senere assosieringen mellom forsvaret av kongeriket i nord og korstogstanken under de første tiårene etter 1300.

Det norske riket synes ikke å ha blitt berørt av kjetterkorstogene, noe som antakelig henger sammen med at det ikke er dokumentert noen kjetterbevegelse i Norge i katolsk tid.¹⁰⁶⁵ På 1400-tallet var det riktignok kjetterinkvisitorer i riket, men det er ikke dokumentert at disse behandlet noen alvorlige saker.¹⁰⁶⁶ Når det gjelder de politiske korstogene, så synes pavemakten å ha forsøkt å rekruttere Håkon til sin sak.¹⁰⁶⁷ Men i likhet med Henrik III og Ludvik IX, synes Håkon å ha vært opptatt av å bevare gode relasjoner til Hohenstaufferne.¹⁰⁶⁸ Det eneste unntaket fra denne holdningen, er omdirigeringen av Håkons korstogsløfte til støtte for Henrik III's Sicilia-kampanje i 1255. Disse løftene fikk ingen direkte konsekvenser og synes i hovedsak å ha vært motivert av et forsøk på å vinne gunst hos den engelske monarken i forbindelse med Rikard av Cornwalls kandidatur til den tyske tronen. Den nokså lunke mottakelsen på norsk side til de politiske korstogene, tyder på at den norske kongemaktens politiske og økonomiske interesser ikke favoriserte et brudd med Hohenstaufferne.

Kong Håkons korstogsløfter i en europeisk kontekst

Håkons manglende evne til å gjennomføre sine avlagte korstogsløfter er blitt sett på som et tegn på en manglende interesse for korstogene og at det kun var en kynisk manipulering av kurien for egen vinnings skyld. Historikeren Marueen Purcell gikk så langt som å karakterisere Håkon som

¹⁰⁶⁴ «...nobilis vir [Skulo] dux Norwegie crucesignatus ad Terre sancte subsidium cum numerosa crucesignatorum multitudine magnifice se accingat»: DN I, nr. 10. Referansen til Skule som *dux* og ikke for eksempel *comite*, vitner om Skules betydelige status internasjonalt.

¹⁰⁶⁵ Den eneste kjente kjetterisaken i Norge i perioden 1100-1380, var saken mot Ragnhild Tregagås i 1325, se: DN IX, nr. 93-94. Se for øvrig: O. Kolsrud, *Kjættarskepen og den norske kyrkje*, Oslo 1910.

¹⁰⁶⁶ B. Bændlien og G. W. Knutsen, «Kjetterinkvisitorer i Norge», HT 87 (2008): 433-450.

¹⁰⁶⁷ CM, V: 201.

¹⁰⁶⁸ B. K. U. Weiler, *Henry III of England and the Staufer Empire, 1216-1272*, Woodbridge 2006. Se også: Lloyd, *English Society and the Crusade*. 13.

en del av: «[a] group of doubtfully Christian rulers in Scandinavia who used the invasion of the Tartars and other pagan tribes as an excuse for land grabbing on the frontiers of their territories».¹⁰⁶⁹ Håkons handlinger (eller fravær av sådanne) må ikke behandles som et isolert tilfelle, men må ses i sammenheng en bredere, europeisk kontekst. Det vil ikke bare etablere en bedre forståelse av Håkons handlingsmønster, men avdekke hvordan korstog inngikk som et viktig element i 1200-tallets herskerideal og for etableringen av diplomatiske relasjoner og kontaktnettverk i Europa i andre halvdel av 1200-tallet.

For å bedre forstå Håkons handlingsmønster kan det være fruktbart å sammenlikne kong Håkon med andre samtidige monarker, slik som Henrik III av England (r.1216-1272), Fredrik II (r.1225-1250) og Ludvik IX (r.1226-1270). For Englands del var det nære relasjoner mellom de to rikene på 1200-tallet, både politisk, økonomisk og handelsmessig.¹⁰⁷⁰ Begge kom på tronen som mindreaårige, begge måtte forsvare sin og dynastiets posisjon mot indre opprør, begge satt lenge på tronen og deres styringstid representerte en dynamisk tid for de respektive kongedømmers utvikling, både innen lovgivning, administrativ- og statsutvikling.¹⁰⁷¹ Det er også andre overlappinger mellom de to monarkene som gjør en komparasjon relevant, nemlig relasjonene deres til korstogsbevegelsen og det faktum at begge kongene avla gjentatte korstogsløfter uten at de noensinne oppfylte dem.¹⁰⁷²

Norske strategier I: Håkon Håkonsson og dynastisk legitimitet

Innenfor den politiske kulturen i Norge på 1200-tallet kjennetegnes Håkon Håkonssons styringstid av et ideologisk skifte.¹⁰⁷³ Håkons relasjoner til kirken var sterke og i perioden etter Skules opprør, intensiverte han framstøtene mot kurien for å få i stand en kroning. Allerede året etter Skules opprør, sendte Håkon på nytt en kroningssøknad. Samtidig gjorde den norske kirken også framstøt for å få i stand en kanonisering av erkebiskop Øystein (†1188).¹⁰⁷⁴ Kun det

¹⁰⁶⁹ M. Purcell, *Papal Crusading Policy: the chief instruments of papal crusading policy and crusade to the Holy Land from the final loss of Jerusalem to the fall of Acre 1244-1291*, Leiden 1975: 89.

¹⁰⁷⁰ K. Helle, «Anglo-Norwegian Relations in the Reign of Håkon Håkonsson (1217-63)», *Medieval Scandinavia* 1 (1968): 101-114.

¹⁰⁷¹ For aspekter ved Henriks styre og politiske ambisjoner, se: D. A. Carpenter, «Magnates and Society: The Personal Rule of King Henry III, 1234-1258», *Speculum* 60: 1 (1985): 39-70; M. T. Clanchy, «Did Henry III Have a Policy?», *History* 53 (1968): 207-219. For framstillingen av Henrik i en rekke utenlandske kilder, se: B. Weiler, «Henry III Through Foreign Eyes – Communication and Historical Writing in Thirteenth-Century Europe» i B. K. U. Weiler og I. W. Rowlands (red), *England and Europe in the reign of Henry III (1216-1272)*, Aldershot 2002: 137-161. Se også: M. Prestwich, *Plantagenet England, 1225-1360*, Oxford 2005.

¹⁰⁷² Henrik III av England avla korstogsløfter minst tre ganger, 1216, 1250 og 1271, se: Lloyd, *English Society and the Crusade: 207-232*; Tyerman, *England and the Crusades: 111-132*.

¹⁰⁷³ Sverre Bagge argumenter for en overgang i det narrative kildematerialet, fra et ideal om kongen som en *primus inter pares* («fremst blant likemenn») til det endelige gjennombruddet for kirkens kongsideal om *rex iustus* (uden rettferdige kongen), se: Bagge, *From Gang Leader to the Lord's Anointed*: 147-160. Se forøvrig også: S. Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet*, Bergen 1979. For et annet ideologisk perspektiv, se: H. J. Orning, «En ideologisk revolusjon: Introduksjonen av en ny type underordning basert på lydighet og tjeneste i Norge på 1100- og 1200-tallet», A. Dossland, H. J. Orning og J. J. Hyvik (red), *Frå Volda til verda: Fjerne kultur møte. Historiestudiet i Volda 40 år*, Trondheim 2012: 97-117.

¹⁰⁷⁴ DN I, nr. 23. På et provinsialkonsil i Trondheim i 1229 ble det vedtatt å skrinlegge erkebiskop Øystein, det første skrittet mot helgenkåring, men det droyd helt til 1241 for det ble sendt en søknad til kurien om helgenkåring. Kommissjoner og søknader ble etter hvert nærmest rutine, det forekom i 1241, 1246, 1251, 1255, 1268, men en helgenkåring av Øystein fant aldri sted. Erik Gunnes påpeker imidlertid at en mindre kult vedvarte rundt erkebiskop Øystein helt fram til reformasjonen, selv om den aldri var i nærheten av å kunne konkurrere med den populære Olavskulturen, se: E. Gunnes, *Erkebiskop Øystein: statsmann og kirkebygger*, Oslo 1996: 262-264. På samme vis arbeidet den engelske geistligheten med å få kanonisert den avdøde erkebiskopen av Canterbury, Edmund Rich (†1240), se: Weiler, *Henry III of England and the Staufer Empire*: 110-111.

første av disse to framstøtene ble kronet med suksess. For Håkon var en kirkelig kroning avgjørende for å styrke hans rett til den norske tronen siden det ville være en symbolsk og legitimerende handling som understreket at Håkon var «en konge av guds nåde» (*Dei gratia rex*).¹⁰⁷⁵ Korstogsloftene representerte en måte å understreke kontakten med kirken, men kunne også inngå som en form for åndelig «beskyttelse» internt mot politiske fiender.

Kong Håkon og arbeidet for en kirkelig kroning, 1228-1247

Tradisjonell sed og skikk ved norske kongevalg hadde på 1100-tallet tatt som utgangspunkt at enhver påstått sønn av en norsk konge, uansett om vedkommende var født i eller utenfor ekteskap, kunne gjøre krav på tronen. Kirken satt imidlertid en presedens i 1140-åra ved å støtte den fysiske skrøpelige, men ektefødte Inge Krokrygg, under striden mellom de tre brødrene Inge, Sigurd og Øystein. Tronfølgeoven til Magnus Erlingsson (r.1161-1184) knesatte prinsippet om at kun ektefødte var skikket til tronen,¹⁰⁷⁶ men det fikk ingen praktisk betydning før kong Håkon innførte arvekongedømme i tronfølgeoven av 1260.¹⁰⁷⁷ Håkon var selv født utenfor ekteskapet,¹⁰⁷⁸ og ble i først omgang forbigått ved kongevalget i 1204.¹⁰⁷⁹ Samtidig hadde hans kandidatur vært utfordret av flere potensielle tronkandidater ved kongevalgene i 1217, 1218 og 1223.¹⁰⁸⁰

For å sikre seg kirkens støtte hadde Håkon helt siden slutten av 1220-åra arbeidet med å få en pavelig dispensasjon for sin fødselsdefekt.¹⁰⁸¹ I 1220-åra var det flere militære trusler mot Håkons styre. Slittunger og ribbunger utfordret kongemaktens kontroll i det indre østlandsområdet helt fram til 1227.¹⁰⁸² Først da ribbungenes siste kongsemne, Knut

¹⁰⁷⁵ Magnus Erlingsson er først kjent å ha brukt «*Dei gratia*»-formularen, som brukes i privilegiebrevet fra kongen til den norske kirke, se: Lat. dok. nr. 9, «Magnus dei gracia rex Norwegie». For norske kroninger, se: E. Hoffmann, «Coronation and Coronation Ordines in Medieval Scandinavia» i J. M. Bak (red), *Coronations: Medieval and Early Modern Monarchy Ritual*, Berkeley 1990:125-143; S. Bagge, «Herrens salvede. Kroning og salving i norsk kongeideologi 1163-1247» i M. Blindheim, P. Gjørder, og D. Sæverud (red), *Kongens makt og ære*. Universitetets Oldsaksamling, Oslo 1985: 29-34.

¹⁰⁷⁶ For kong Magnus' kronings-ed og tronfølgeoven, se: Lat. dok. nr. 10; Nmd, nr. 7-8. For flere av de historiografiske debattene rundt Magnus Erlingssons kongedømme, se utvalgte artikler i: A. Holmsen og J. Simensen (red), *Samfunnsmakten brytes: Norske historikere i utvalg II*, Oslo 1969: 97-311.

¹⁰⁷⁷ Helle, *Norge blir en stat 1130-1319*: 103-133. Se også: Bagge, *Fram gang leader to the Lord's anointed*: 80-88.

¹⁰⁷⁸ Håkons mor, Inga fra Varteig, hadde vært kong Håkon Sverressons (r.1202-1204) frille og Håkon ser ut til å ha tatt initiativ for en pavelig dispensasjon fra sin fødselsdefekt i 1228, rett etter at ribbungeoppøret var slått ned. Pave Gregorius IX referer i et brev av 13. februar 1229, til Håkons klage på den foreslåtte undersøkelseskomiteen, som hadde blitt nedsatt av paven i forbindelse med kroningsspørsmålet. Håkon fryktet at erkebiskop Peder av Lund var partisk, samtidig som kongens sendemann (*procuratorem*) kunne meddele at både Peder og biskop Bengt av Skara var døde. Paven nedsatte derfor en ny komite bestående av erkebiskop Tore av Nidaros og biskop Arne av Bergen, se: DN I, nr. 11. På grunn av erkebiskop Tores død ble enda en komite oppnevnt i 1231: DN I, nr. 12; XIX, nr. 204. Det var først under Innocens IV at kardinalen Vilhelm av Sabina ble oppnevnt som pavelig legat (*plene legationis*) og sendt til Norge for å krone kong Håkon, se: DN I, nr. 30. Bagge, *Fram gang leader to the Lord's anointed*: 97-106; 119-121. Se også: J. M. Jochens, «The Politics of Reproduction: Medieval Norwegian Kingship» i *The American Historical Review* 92: 2 (1987): 327-349.

¹⁰⁷⁹ Kongevalgene i 1204: Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 7, 9 (baglervalget), 12; HsH, kap. 2. Se også: Helle, *Konge og gode menn*: 129-130.

¹⁰⁸⁰ Kongevalget 1217: HsH, kap.12-24; 1218: HsH, kap. 39-46 1223: HsH, kap.85-97. Se for også: Helle, *Konge og gode menn*: 132-137; Bagge, *Fram gang leader to the Lord's anointed*: 94-106.

¹⁰⁸¹ Et svarbrev fra Gregor IX fra februar 1229, som var et svar på Håkons klage av paven oppnevnte undersøkelseskomite, tyder på at kongen allerede året før hadde bedt om dispensasjon for sin fødselsdefekt, se: DN I, nr. 11; RN I, nr. 579-580, 585. Nye forsøk i 1231: DN I, nr. 12; RN I, nr. 610-611. Så sent som i 1241 ble nye søknader sendt inn, se: RN I, nr. 716.

¹⁰⁸² Den mest omfattende framstillingen av ribbungeoppøret er: K. Arstad, «Ribbungeoppør, riksenhet og enkekongedømme», i *Collegium medievale* 8 (1995): 63-90, med referanser til eldre forskningslitteratur. Når det gjelder spørsmålet om hvor stor trussel dette oppøret var mot riskenheten, hevder Arstad at «ribbungeoppøret forhindret en sentral utbygging av statlig organisasjon og myndighet på Østlandet» (s.74). Omfanget og

Håkonsson,¹⁰⁸³ hoppet over til Håkons side, mot løfter om grid og en jarletittel, ebnet opprøret mot kongemakten ut.¹⁰⁸⁴ 1230-åra ble likevel ansente siden sagaen framstiller et økt spenningsforhold mellom Håkon og Skule.¹⁰⁸⁵ Fra omkring 1233 ble forholdet mellom kong Håkon og Skule stadig dårligere. I 1237 ble Skule opphøyd til hertug, men tre år senere gjorde han opprør mot Håkon og døde i Trondheim i 1240.¹⁰⁸⁶ For Henrik III var situasjonen en helt annen. Det pavelige overherredømme over England, som en følge av kong Johans knefall og overdragelse av riket til Innocens III, innebar at Henrik III helt fra begynnelsen av hadde støtte fra kirken.¹⁰⁸⁷ Han ble blant annet kronet to ganger i 1216, for å hindre en fransk maktvertakelse, og i den mindreårige kongens regentstyre inngikk også pavelige legater.¹⁰⁸⁸

For å hindre ytterligere trusler mot seg etter Skules fall, synes Håkon å ha intensivert jakten på å få i stand en kirkelig kroning. Korstogene kan i den forbindelse ha spilt en viktig rolle, noe det blant annet hadde gjort i forbindelse med kroningsforhandlinger mellom kurien og både den ungarske og bulgarske kongemakten under Innocens III tidligere på 1200-tallet.¹⁰⁸⁹ Kort tid etter valget av pave Innocens IV i juni 1243 synes kurien å ha blitt mer positivt innstilt overfor kong Håkons ønsker om en kirkelig kroning.¹⁰⁹⁰ Narve Bjørge ser årene 1241-43 som gjennombruddet for kongens stilling ved kurien, der «kongens plan» om at misjonsinnsatsen overfor en gruppe flyktninger, de såkalte bjarmene, ville slå positivt ut.¹⁰⁹¹ Det var ifølge sagaen den norske prelaten Rita-Bjørn, abbeden på Nidarholmen, som i lengre tid hadde oppholdt seg ved kurien for å løse sine egne problemer, som brakte med seg flere pavebrev tilbake til Norge.¹⁰⁹² Bjørn hadde gode grunner til å forsøke å bedre forholdet sitt til kong Håkon, siden han

overenskomsten mellom Sigurd Ribbung, jarle jarl og erkebiskop Peter, gjør at Arstad konkluderer med at ribbungene utgjorde en større trussel mot riksheten enn det som har vært vektlagt.

¹⁰⁸³ Knut var sønn av birkebeinerhovedingen Håkon Galen (†1214), en halvbror av birkebeinerkongen Inge II Bårdsson (r.1204-1217).

¹⁰⁸⁴ Knut synes å ha manglet de militære egenskapene, samt evnen til å holde gruppen samlet tross militære tilbakeslag, slik Sigurd Ribbung hadde klart. Dessuten talte det imot Knut at han ikke var kongssønn og at han hadde gotsk bakgrunn, se: Arstad, «Ribbungopprør, rikshet og enekongedømme»: 79-81. Vinteren 1226/27 nevner sagaen at Håkon sendte hemmelige brev til ulike ribbungenes sveithovding, hvorpå Erling Romstav gikk over til Håkons side, se: HsH, kap. 162 (149). Etter et påfølgende nederlag på Vingersjøen begynte Knut å forhandle med Håkon om overgivelse. Ribbungeopprøret fortsatt riktig nok noe lenger, under ledelse av Magnus Bladstakk, men det var en kortvarig affære. Magnus ble pågrepet av värmlandsbondene – som hadde kong Håkons store straffe-ekspedisjon til Värmland i 1225 friskt i minnet – og hengt sammen med flere av sine menn i 1227, se: HsH, kap. 171 (156). Se også: Arstad, «Ribbungopprør, rikshet og enekongedømme»: 81-82.

¹⁰⁸⁵ I Håkons saga setter Sturla tonen ved å nevne at det begynte å spre seg mistanker i kretsen rundt kong Håkon mot Skule allerede under den siste fasen av ribbungopprøret. Sigurd Ribbung hadde drevet hemmelige forhandlinger med Skule jarl og erkebiskop Peter Brynjolvsson (r.1225-1226). Ifølge sagaen hadde kong Håkon i den forbindelse kommet over kompromitterende brev, som visstnok stilte både jarl og erkebiskop i et dårlig lys overfor kongen, se: HsH, kap. 152 (142).

¹⁰⁸⁶ Sommeren 1233 var det konflikt mellom jarlen og kongen mens de begge oppholdt seg i Bergen. Skule rettet harde anklager mot kongens rådgivere, spesielt Dagfinn bonde, og anklaget dem for å skape splid mellom de to. Til tross for at Skule nektet å felle kongen til fote, gikk erkebiskopen og de andre biskopene imellom og fikk i stand forlik, se: HsH, kap. 193(177)-194(177). Skule ble gitt hertugtittel: HsH, kap. 210(190).

¹⁰⁸⁷ C. Egger, «Henry III's England and the Curia», B. K. U. Weiler og I. W. Rowlands (red), *England and Europe in the reign of Henry III (1216-1272)*, Aldershot 2002: 215-231.

¹⁰⁸⁸ Henrik III ble kronet første gang i Gloucester 28. oktober 1216 av den pavelige legaten, Guala, siden Westminster var kontrollert av franske styrker under Ludvik [VIII] og erkebiskopen av Canterbury var ved kurien. Henrik gjorde ved denne seremonien *homage* til paven og fire dager senere tok han også korset for ytterligere å understreke båndet til kirken. En ny kroningsseremoni ble holdt i Westminster 17. mai 1220 og var ledet av erkebiskopen av Canterbury, Stephen Langton (r.1207-1228), se: D. A. Carpenter, *The Minority of Henry III*, Berkeley 1990: 13-20, 187-189.

¹⁰⁸⁹ Jfr. J. R. Sweeney, «Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation: A Study in Medieval Papal Diplomacy» i *Church History* 42:3 (1973): 320-334.

¹⁰⁹⁰ Håkons saga omtaler at abbed Bjørn kom tilbake til landet på våren 1244, med brev fra paven med mange fagre ord til kongen («ok sua fogrum ordsendingum, at varla hefir komit jafnafagurt brev j Noreg af pauanum»): HsH, kap. 288 (246).

¹⁰⁹¹ Bjørge, «Norges første flyktninger – norsk perspektiv på Troms 1242»: 71-73. Se også: Bjørge, «800-1536. Makt – og avmakt»: 61-65.

¹⁰⁹² Bjørn dro til kurien i 1239 fordi han var blitt ekskommunisert av erkebiskop Sigurd.

hadde støttet Skules opprør.¹⁰⁹³ Bjørge hevder det er nærliggende å tro at det var abbeden som informerte kurien om kongens vellykkede innsats med å konvertere og integrere bjarmene.¹⁰⁹⁴

Det kan godt hende at slike nyheter ble tatt godt imot og at kong Håkon ble sett på som en viktig bikke i kristendommens ekspansjon i nordområdene, men det er mer nærliggende å tro at pavemakten forsøkte å imøtekomme Håkons kroningssøknad i håp om å vinne kongen over til pavens side i konflikten med Fredrik II. For det første er det merkelig at gjennombruddet for Håkons stilling ved kurien skulle skje midt under en vakanse.¹⁰⁹⁵ Det er også andre grunner til å stille spørsmål ved om bjarmemisjonen var den avgjørende faktoren for kuriens positive holdning. Det støttes blant annet av at Innocens IVs endelige godkjenning og opphevelsen av Håkons fødselsfeil, først ble bekreftet i et brev av 30. oktober 1246 – altså etter at Lyonkonsilet året før hadde avsatt Fredrik II.¹⁰⁹⁶ Omtrent samtidig som paven innvilget Håkons forespørsel om en kirkelig kroning, kom det også brev som bekrefter Håkons korsfarerstatus (*signo crucis*) og privilegier.¹⁰⁹⁷ Det kan derfor tyde på at Håkon i forbindelse med kroningssøknaden hadde informert kurien om at sitt korstogsløfte om å dra på korstog til Det hellige land.¹⁰⁹⁸ Det er som jeg skal komme tilbake til, lite som tyder på at kongen hverken var positivt innstilt eller villig til å delta i de pavelige korstogene mot Hohenstaufferne. Det betyr likevel ikke at pavemakten hadde gitt opp håpet om å rekruttere den norske kongen, noe som blant annet indikeres av Innocens IVs valg av pavelige legat for å krone Håkon.

Kroningen i 1247 – en bekreftelse på Håkons korstogsløfter?

Innocens IV oppnevnte kardinalbiskopen William av Sabina (†1251) til pavelig legat (*apostolice sedis legato*) for Norge og Sverige og ga kardinalen fullmakt (*plene legationis officio*) til å krone kong Håkon.¹⁰⁹⁹ William var opprinnelig fra Piemonte og hadde tidligere vært biskop av det norditalienske stiftet Modena. Men han hadde også en bakgrunn i korstogene. Tidligere hadde han nemlig vært pavelig legat i de baltiske korstogsområdene. Hans første pavelige legasjon var til Livland i 1224 og Honorius III hadde i den forbindelse utrustet ham med visse fullmakter (*legationis officio*) angående korstogene i Baltikum.¹¹⁰⁰ Han hadde deretter vært pavelig legat til de

¹⁰⁹³ Han ble i 1239 blitt anholdt av kongens menn med kompromitterende brev fra Skule til en reke utenlandske fyrster, slik som pave Gregor IX, keiser Fredrik II, og andre hovdinge ute i Europa, se: HsH, kap. 257 (225).

¹⁰⁹⁴ «Mykje tyder på at det var denne misjonsgevinsten, utan krosstog og store kostnader, som i 1246 førte til positivt svar på kroningssøknaden»: Bjørge, «800-1536. Makt – og avmakt»: 61-62.

¹⁰⁹⁵ Supplikker på kongens vegne ble sendt til kurien på vårparten 1241 (jfr. RN I, nr. 716) og i et brev av 8. juli samme år, nedsatte paven nok en kommisjon, bestående av abbeden på Munkeliv i Bergen og provinsialprioren for dominikanerne i Norge, Absalon, for å undersøke forholdene for en kroning, se: DN I, nr. 25. Etter Gregor IXs død synes imidlertid prosessen å ha stoppet opp.

¹⁰⁹⁶ DN I, nr. 30-32, 38 (dispensasjonsbrevet).

¹⁰⁹⁷ DN I, nr. 33.

¹⁰⁹⁸ «Terre sancte subsidium proficisci»: DN I, nr. 33. Brevet er utstedt 6. november 1246 i Lyon.

¹⁰⁹⁹ DN I nr. 30-32; 38. William, kardinal av Sabina, ble også gitt dispensasjonsfullmakt til å dispensere klerker, slik at de kan få geistlige embeter (men ikke biskopembeter, som krever pavelig dispensasjon): DN VII, nr. 16.

¹¹⁰⁰ Williams mandat nevner ingen eksplisitte fullmakter vedrørende korstog: *Liv-, Estb-, und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, utg. F. G. von Bunge (et. al). 1. serie, 12. bind, Reval 1853-1910: 1. bd., nr. 69, 72 (kolonne 73-75; 77). James Brundage hevder «it is hard to interpret his mission as something other than that of a crusading legate, particularly since the fulfilment of his mission clearly required him to regulate the organization

samme områdene ytterligere to ganger, først i 1229-1230 og i 1234-1242.¹¹⁰¹ Disse legasjonene hadde også brakte ham i kontakt med Fredrik II.¹¹⁰² I 1244 utnevnte Innocens IV ham til kardinalbiskop av Sabina.¹¹⁰³ Det var dermed en godt rutinert diplomat og korstogskjenner som ble sendt av kurien til det norske riket i 1247.¹¹⁰⁴

Et ubesvart spørsmål er hvorvidt Håkon i forbindelse med kroningsseremonien bekreftet sine korstogsløfter? Problemet er at det i det norske kildematerialet ikke finnes en eneste referanse til hvordan korstogsløfter ble avlagt eller hvorvidt det var etablert en egen praksis med seremonier for utdeling av pilegrims- eller korsfarersymbolene. Det er imidlertid ikke overraskende, siden de narrative kildene i hovedsak er interessert i hendelsene i før og etterkant av kroningsseremonien, men ikke av selve ritualet.

I *Håkon Håkonsson saga* er fokuset på de ytre handlingene, slik som prosesjonen til kirken og den påfølgende banketten. Det som beskrives inngående er de eksplisitte symbolene på makt, slik som septer, krone og bekledning og deretter hvordan deltakerne ble plassert etter sin rang i hierarkiet. Det nevnes i sagaen ingenting om hvilken *ordo* som ble brukt under selve kroningen eller hva som ble sagt eller gjort under seremonien.¹¹⁰⁵ Sagaen nevner bare at med en gang kroningsfølget var kommet fram til kirkedøren ble kongen tatt i mot av geistligheten og: «vigselen ble utført slik det er påbudt».¹¹⁰⁶

Erich Hoffmann har forsøkt å rekonstruere de middelalderske innsettelsesritene i Norge og resten Skandinavia, basert på den fragmentariske kildeinformasjonen om kroningene i høy- og senmiddelalderen, samt senere kronings-*ordoer* fra etter-reformatorisk tid.¹¹⁰⁷ Hoffmann påpeker at selv om det ikke er mulig å rekonstruere en fullstendig *ordo*, som brukt ved hver kroning, er det enkelte formuleringer som tyder på at de norske seremoniene inneholdt en type av *professio* som var vanlig ved tyske kroninger på 1100-tallet, men foruten de universelle symbolene på herredømme (sverd og krone), var det også spor etter innflytelse fra Frankrike og England.¹¹⁰⁸ Flere av monarkene fra disse områdene hadde bekreftet eller avlagt korstogsløfter i forbindelse

of the lands conquered by the crusaders and to deal with the lines of authority established between various crusading forces in the conquered region»: J. A. Brundage, «The Thirteenth-Century Livonian Crusade. Henricus de Lettis and the First Legatine Mission of Bishop William of Modena» i *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge* 20:1 (1972): 1-9, her sitert etter s. 5. Foranledningen for at William ble sendt som pavelegat var forespørsler fra biskop Albert av Riga, som muligens håpet på å få meklet i konflikten med Sverdbrodre ordenen (*Fratres militiae Christi Livoniae*), men muligens også i håp om å få Riga opphøyet til erkesete. Jfr. I. Fønnesberg-Schmidt, *The Popes and the Baltic Crusades 1147-1254*, Leiden 2007: 171.

¹¹⁰¹ Brundage, «The Thirteenth-Century Livonian Crusades»: 7.

¹¹⁰² Jfr. Fønnesberg-Schmidt, *The Popes and the Baltic Crusades 1147-1254*: 204-206;

¹¹⁰³ Ytterligere en legasjon for William til Livland var planlagt i 1244, men ble avlyst fordi pave Innocens IV anså kardinalen som for sentral ved kurien, og en *mundio*, Henrik, Williams egen kapellan, ble derfor sendt i hans sted: Fønnesberg-Schmidt, *The Popes and the Baltic Crusades 1147-1254*: 230.

¹¹⁰⁴ Vilhjalm's opphold i Norge er nevnt i *Håkon Håkonssons saga*, kap. 292(249)-303 (258). Matteus av Paris nevner også kardinalens ferd til Norge via England: CM, IV: 626-627.

¹¹⁰⁵ Ifølge Richard Jackson kan begrepet *ordo* defineres som: «...a compilation of the prayers, hymns, and anthems used in religious ceremony; almost exclusively liturgical, its rubrics are as brief as possible, and it is usually prescriptive»: R. A. Jackson, *Vive le mic: A history of the French coronation from Charles V to Charles X*, Chapel Hill 1984: 24-25.

¹¹⁰⁶ «ok for vigsla fram eptir þui sem bydr»: *Håkon Håkonssons saga*, kap. 296 (253)-297 (254).

¹¹⁰⁷ Hoffmann, «Coronation and Coronation Ordines in Medieval Scandinavia»:125-143.

¹¹⁰⁸ «[T]he king was invested as in France and England with two staffs. The absence of the orb parallels French usage»: Hoffmann, «Coronation and Coronation Ordines in Medieval Scandinavia»: 130.

med sine kroningsseremonier på begynnelsen av 1200-tallet. I det tyske riket bekreftet Fredrik II sine korstogsløfter både ved kroningen til tysk konge (1215) og senere keiser (1220); I England gjorde den niårige Henrik III det samme i forbindelse med sin første kroning i 1216.¹¹⁰⁹ For Håkons kroning er det ingen kilder som hverken kan bekrefte eller avkrefte om han fornyet sine løfter overfor den pavelige utsendingen, men bakgrunnen for korstogsløftene må ses i forbindelse med omstendigheter som er svært like Henrik IIIs korstogsløfte i 1216. I Henriks tilfelle var korstogsløfte en måte å sikre seg og sitt dynasti og få kirkens beskyttelse gjennom den helt spesielle korsfarerstatusen.

Korsfarerstatusen – som beskyttelse mot interne politiske fiender

Den første referansen til Håkons korstogsløfter er som nevnt datert til året 1237 i de islandske annalene.¹¹¹⁰ Tidspunktet for den første omtalen av Håkons korstogsløfter gjør det naturlig å se disse i sammenheng med spenningene mellom konge og jarl i andre halvdel av 1230-åra. For kongen kan den privilegerte statusen til korsfarere ha vært ettertraktet siden den innebar at korsfareren, hans familie og alle hans eiendommer ble vernet av kirken. Disse privilegiene gav – i teorien – korsfareren beskyttelse mot eksterne og interne fiender.¹¹¹¹ Skule hadde som nevnt tidligere nevnt blitt tilkjent en likende beskyttelse av Honorius III i 1220, der paven tok jarlen og alt hva han eide eller på lovlig vis erverver i framtiden, inn under paven og St. Peters vern.¹¹¹² For kong Håkons kan det i tillegg til et vern mot Skule, også ha vært et strategisk trekk for å bedre relasjonene til kirken etter den nylige konflikten med Hamarbispen.

I forkant av forliksmøtet mellom Håkon og Skule i 1237, som endte med at sistnevnte ble gitt hertugtittel, var kong Håkon involvert i en alvorlig konflikt med biskop Pål av Hamar (r.1232-1251). Konflikten gikk tilbake til 1234 og gjaldt råderetten over Helgøya i Mjøsa.¹¹¹³ Biskopen klaget saken inn for paven og resulterte i at en rekke sterke anklager fra pave Gregorius IX (r.1227-1241) mot kong Håkon.¹¹¹⁴ For å sette makt bak trusselen sendte paven dessuten ut en rekke brev til andre adressater. Paven påla både den norske og danske erkebiskopen, samt andre

¹¹⁰⁹ Alan Forey hevder Henrik neppe gjorde dette av fri vilje, men at det hang sammen med forventninger om at han måtte oppfylle farens uoppfylte korstogsløfter fra mars 1215, se: A. J. Forey, «The Crusading Vows of the English King Henry III», *Durham University Journal* 65 (1973): 229-230. Se også: Lloyd, *English Society and the Crusade*. 208.

¹¹¹⁰ «Håkon konungr crossaðr»: *Islandske annaler*: 25, 65, 130, 188.

¹¹¹¹ Om korsfarernes anstrengelser for å sikre familie og eiendom i forkant og om ulike erfaringer ved hjemkomsten, se: Riley-Smith, *The First Crusaders*: 135-139; 144-168.

¹¹¹² DN I, nr. 6.

¹¹¹³ Kong Håkon gjorde på vårparten 1234 en rundreise på Opplandene der han gjorde krav på Helgøya. Biskopen hevdet på sin side at eiendommen var blitt gitt i gave til kirken av baglerkongen Inge Magnusson (r.1196-1202). Ifølge sagaene hevdet kong Håkon at siden Inge ikke hadde vært en legitim konge – ifølge birkebeinerne var han en dansk falskner som het Torgils Tuveskitt – var gaven å regne som ugyldig, siden den ikke hadde vært Inges til å gi bort i utgangspunktet, se: HsH, kap.178, s. 186. Sagaen er svært tilbakeholden om den videre konflikten mellom kongen på den ene siden og biskopen og pave på den andre, og refererer bare til forliket i 1237, se: HsH, kap. 188.

¹¹¹⁴ Biskop Pål hadde selv reist til kurien, hvor han må ha rettet ganske sterke anklager mot Håkon. I Brevet fra pave Gregorius IX anklages kongen for å ha bygd en ny festning på kirkens grunn; frarøver biskopen jordeiendommer; oppegget folk i bispedommet mot biskopen; tatt bannlyste i sitt vern; forbudt folk å byggle kirkens jord; krevd patronatsretten tilbake; tillatt uvedkommende å forgripe seg på biskopens sveiner og kirkelig eiendom; og latt geistlige bli stilt for verdslig domstol. Jfr. DN I, nr. 13. Se også: DN I, nr. 14; VI, nr. 17-20. Se forøvrig: Svenungsen, *Korstog og kongemakt*: 75-76.

geistlige i de to landene, at de måtte beskytte biskopen og lyse kirkestraffer over kongen om han ikke bøyde av.¹¹¹⁵ Paven sendte også brev om saken til andre herskere, slik som kong Valdemar II av Danmark.¹¹¹⁶ I denne sammenhengen kommer Skules gode forbindelser med pavemakten klart fram. I et brev av 10. oktober 1234, ber paven om at Skule, som en *ecclesiarum defensor* («kirkens beskytter»), må ta Hamar-biskopen i sitt vern og om nødvendig bistå kirken også med annen støtte.¹¹¹⁷ Det faktum at sagaen er svært knapp i omtale av denne konflikten, taler for at kongen på dette tidspunktet var hardt presset og at kirken stod klar til å sanksjonere verdslige aksjoner mot kongen. Konflikten synes å ha paralleller til konflikten mellom pave og konge i England på begynnelsen av århundre.

Håkon synes å ha løste to umiddelbare problem med å avlegge korstogsløfter. For det første bedret det straks kongens relasjoner til kirken og pavemakten, noe som muliggjorde at arbeidet med å få i stand en kirkelig kroning kunne gjenopptas. For det andre kan korsfarerstatusen ses som instrumental siden kongen dermed fikk ta del i de pavelige privilegier, noe som i det minste gav en teoretisk beskyttelse mot den økte trusselen fra hertug Skule, men var kanskje enda viktigere for å sikre at kirken forble på Håkons side.¹¹¹⁸ Ved å gjøre seg selv til en *rex cruce signatus*, hadde Håkon introdusert seg på den internasjonale scenen som en potensiell brikke i kampen for å gjenvinne Det hellige land. For paven og andre monarker må Håkons maritime krefter, representert ved den norske leidangsflåten, vært sett som en potensielt viktig ressurs.¹¹¹⁹ Men det betydde samtidig at Håkons navn dukket opp under konflikten med Fredrik II tre år senere.

Det er flere samtidige eksempler på at pressede monarker avla korstogsløfter som et middel for å vinne politisk innflytelse i konflikter på hjemmebane. I England forekom en slik bruk av korstogene i 1215-17 og i 1263-65.¹¹²⁰ Det begynte under kong Johan I (r.1199-1216), som var i en langvarig konflikt med pavemakten (1205-1213) angående valget av ny erkebiskop til Canterbury.¹¹²¹ Det politiske presset mot kong Johan innad i England økte, både som en følge av et upopulært skattesystem, kongens manglende evne til å respektere sine vasallers konger eller døtre, samt tapet av Normandie i 1204 og nederlaget ved Bouvines i 1214. Han ble tvunget til å

¹¹¹⁵ DN VI, nr. 17; 20.

¹¹¹⁶ DN VI, nr. 19.

¹¹¹⁷ DN VI, nr. 18.

¹¹¹⁸ Erkebiskop Sigurd Eindridesson (r.1231-1252) hadde, på samme vis som erkebiskop Tore på begynnelsen av 1200-tallet, forsøkt i det lengste å mekle mellom de stridende partene. Ifølge Håkons saga meklet erkebiskopen mellom Håkon og Skule i 1236, 1237 og 1239. Erkebiskopen synes å ha forblitt på kongens side, blant annet ekskommunisert han abbed Bjørn for å samarbeide med hertugen, men det er nevnt lite om erkebiskopen i sagaen under Skules opprør.

¹¹¹⁹ Ersland, «Leidang»: 45-64. For maritime ressurser og korstog, se: Pryor, *Logistics of warfare in the Age of the Crusades*.

¹¹²⁰ S. Lloyd, «Political Crusades' in England, c. 1215-17 and c. 1263-5», CS: 113-120. Ikke alle engelske historikere er like overbevist om at pavemakten gav reell korstogsstatus til konflikten. Maurice Powicke hevdet bruken av korstogsbegrepet kun var «a holy war with the prestige of a crusade», men på ingen måte et ekte korstog: F. M. Powicke, *King Henry III and the Lord Edward: the Community of the Realm in the thirteenth century*, 2. vols., Oxford 1947: I: 5-6.

¹¹²¹ For konflikten vedrørende Canterbury-valget, se: M. D. Knowles, «The Canterbury Election of 1205-6», EHR, 53 (1938): 211-220. Om Johans konflikt med paven, baronene og Magna Carta, samt den franske trusselen, se: J. C. Holt, *Magna Carta*, Cambridge 1965: 105-148; J. A. P. Jones, *King John and Magna Carta*, London 1971: 11-18; 34-40; R. V. Turner, *Magna Carta. Through the Ages*, Harlow 2003: 30-51.

signere *Magna Carta* (1215), men overrasket sine fiender ved å underkaste seg pave Innocens III. Ikke bare gikk han med på å betale erstatning til den engelske kirken, men Johan ga både England og Irland til paven og holdt riket deretter som et pavelig len.¹¹²² I 1215 brøt baronopprøret ut mot Johan og konflikten eskalerte da baronene inviterte den franske prinsen, Ludvik [VIII], til å invadere landet og bli engelsk konge.¹¹²³ Johan svarte med å avlegge korstogslofter og sikret seg dermed støtte fra Innocens III og Honorius III, som begge beskyttet Plantagnet-dynastiet ved å proklamere korstog mot de opprørske baronene.¹¹²⁴

Ved Johans død arvet hans mindreårige sønn, Henrik III (r.1216-1272), korstogsloftene og beskyttelsen.¹¹²⁵ Den samme bruken av korstog ble igjen brukt i England under det senere baronopprøret mot Henrik III på midten av 1260-tallet.¹¹²⁶ En konflikt som for øvrig var godt kjent utenfor Englands grenser, slik som de islandske annalene og i fragmentene fra sagaen om Magnus Lagabøte.¹¹²⁷ Slik bruk av korstogslofte som en form for beskyttelse, foregikk også andre steder i Europa. På Den iberiske halvøya var kongene av Navarre og Aragon under pavelig beskyttelse som korsfarere, da de i henholdsvis 1235 og 1237 måtte hankses med aristokratiske opprør.¹¹²⁸

Korsfarerstatusen var ikke alltid garantert å hjelpe, men innebar i det minste at pavemakten forsøkte å hjelpe. Et nokså nærliggende eksempel er kong Valdemar II av Danmark. I 1223 ble Valdemar og hans unge sønn og medregent, Valdemar, tatt til fange av kongens vasall, grev Henrik av Schwerin, under en jakt på Lyø.¹¹²⁹ I forbindelse med fengslingen kom det fram at Valdemar i hemmelighet hadde avlagt korstogslofter til Det hellige land.¹¹³⁰ Henrik hadde dermed ikke bare brutt sin troskap til kongen, men også lagt hånden på en *crucesignatus*, noe som fikk Honorius III til aktivt å engasjere seg for å få satt den danske kongen fri.¹¹³¹ Beskyttelsen

¹¹²² For Innocens IIIs krav mot Johan, se: C. R. Cheney og W. H. Semple (red), *Selected letters of Pope Innocent III to England*, London 1953: nr. 45, s. 130-136.

¹¹²³ Ludvik [VIII] var på dette tidspunkt ennå ikke fransk konge, noe han først ble i 1223, og jeg har derfor valgt å sette regentnummeret i klammer.

¹¹²⁴ De engelske opprørerne ble i den pavelige retorikken stemplet som «verre enn saracerner», fordi de kjempet for å avsette en konge pavemakten forventet skulle hjelpe Det hellige land («peiores proculdubio Saracenis cum illum nitantur a regno depellere de quo precipue speratur quod deberet succurrere terre sancte»): *Selected letters of Pope Innocent III to England*: nr. 80, s. 207-209. Honorius III anerkjente konflikten som et reelt korstog en eller annen gang for 7. oktober 1216, ettersom han i et brev til biskopen av Winchester, abbeden av St. Augustine i Canterbury og priorer av St. Swithin i Winchester, nevner at han har tar en av kongens støttespillere, Savaric de Mauléon, inn under sin beskyttelse som «crucesignatus pro defensione Regni Anglie»: opprinnelig i *Reg. Honorius III*, her referert etter: S. Lloyd, «Political Crusades' in England, c. 1215-17 and c. 1263-5», CS: 119, note 22.

¹¹²⁵ «Further evidence suggests that Henry's cross was (...) an instrument of a crusade declared against the English rebels and their accomplices»: S. Lloyd, «Political Crusades' in England, c. 1215-17 and c. 1263-5», CS: 113-120, her referert etter s. 114. Se også: Forey, «The Crusading Vows of the English King Henry III»: 229-230.

¹¹²⁶ Lloyd, «Political Crusades' in England, c. 1215-17 and c. 1263-5»: 116-117.

¹¹²⁷ «Bann settir jarlar ogc barunar i England», se: *Islandske annaler*: 27, 67, 135-136, 193, 330, her sitert etter s. 67. Se også: *Saga om Magnus Lagabøte*: 357.

¹¹²⁸ J. M. R. García, «Henrik III (1216-1272), Alfonso X of Castile (1252-1284) and the Crusading Plans of the Thirteenth Century (1245-1272)», B. K. U. Weiler og I. W. Rowlands (red), *England and Europe in the reign of Henry III (1216-1272)*, Aldershot 2002: 99-120.

¹¹²⁹ Bysted, Jensen, Jensen og Lind, *Jerusalem in the North*: 173-174, 239-241.

¹¹³⁰ DD, 1:6, nr. 222.

¹¹³¹ Paven ga Henrik en månedens frist på sette kong Valdemar og hans sønn fri ellers ville greven bli ekskommunisert og hans lan lagt under interdikt, se: DD, 1:6, nr. 221-222. Kongen ble imidlertid først satt fri i 1225, etter å ha betalt en stor losesum og sverget på å ikke ta hevn, se: DD, 1:6, nr. 16.

korstogsløftet ga kunne også gjelde andre trusler mot monarken. Da Ludvik IX avla korstogsløfter første gang i 1244, var det forbindelse med et alvorlig sykdomsleie.¹¹³²

Ludvik IX av Frankrike og Håkon Håkonsson

I 1240-åra forsøkte pavemakten å organisere en ny *passagium generale* til Midtøsten, særlig etter at Jerusalem nok en gang var blitt erobret for islam i 1244. Hovedutfordringen i etterkant av ekskommunikasjonen og avsettelsen av Fredrik II, var spørsmålet om lederskap. Pavemakten måtte finne en ny alliansepartner og den franske monarken framstod som et opplagt valg, siden Frankrike seilte opp som pavemaktens viktigste allierte og alle håp og forventinger om lederskap av korstogene ble overført til Ludvik IX.¹¹³³ Det innledet dermed også en storstilt periode for det franske kongedømmet, der kapetingerne – militært, politisk og kulturelt – framstod som Europa mest prominente dynasti.¹¹³⁴

Bakgrunnen for dynastiets sterke posisjon på midten av det 13. århundre, skyldtes grunnlaget som ble lagt under Filip II Augustus' lange styringstid (r.1180-1223), og videreført av de påfølgende kapetingerne. Ludvik var derfor familieoverhode for et av Europas mest ambisiøse dynastier på 1200-tallet: Filip II Augustus hadde ført en aggressiv ekspansjonspolitikk og ekspandert ut fra de kongelige kjerneområdene rundt Île-de-France, til å erobre Normandie fra Johan av England i 1204. Ludvik IX selv bygde videre på det hans far, Ludvik VIII (r.1223-1226), hadde påbegynt og som ble ført videre av hans enke, Blancha av Castilla (†1252), som var en aktiv og kompetent regent på vegne av sin mindreårige sønn.¹¹³⁵ Det resulterte med at kongemaktens under Ludvik IXs styringstid sikret seg en varig innflytelse i det sørlige Frankrike, noe som var en av de mest ekspansive periodene i det franske kongedømmets historie og som la grunnlaget for et Middelhavsrike.¹¹³⁶ Ludvik IX selv var en dyktigere administrator enn krigerkonge – selv om det ikke var personlig mot som manglet¹¹³⁷ – der en av nøkkelsakene til hans suksess, var at Frankrike hadde utviklet en av Europa mest avanserte og effektive kongelige

¹¹³² Kongen avla korstogsløfter til stor frustrasjon for sin nærmeste familie, særlig dronningmoren Blanche av Castilla, tok korset i håp om å overleve sykdommen, se: Jean de Joinville, *Vie de Saint Louis*, J. Monfron, Paris 2002, kap. 106-108. Se også: Le Goff, *Saint Louis*: 109-113.

¹¹³³ Angående pavemaktens forventinger til Fredrik II og lederskap av korstog, se: Powell, *Anatomy of a Crusade*. For en grundig studie av Ludvik IXs korstogsvirksomhet, se: W. C. Jordan, *Louis IX and the challenge of the Crusade: a study in rulership*, Princeton 1979. For en analyse av de to monarkenes relasjon til pavemaktens korstogsplaner, se: J. M. Powell, «Church and Crusade: Frederick II and Louis IX» i *The Catholic Historical Review* 93: 2 (2007): 250-264.

¹¹³⁴ J. Bradbury, *The Capetians: kings of France, 987-1328*, London 2007. For Filip II Augustus, se: J. Bradbury, *Philip Augustus: king of France, 1180-1223*, London 1998; J. W. Baldwin, *The government of Philip Augustus: foundations of French royal power in the Middle Ages*, Berkeley 1986.

¹¹³⁵ Bradbury, *The Capetians*: 229-230.

¹¹³⁶ De sørlige fyrstedømmene hadde vært relativt autonome fra kongemaktens kontroll, men kjetterkorstogene (1208-1229) hadde ekspandert de franske kongenes makt også i denne regionen. Gjennom et strategisk giftemål for broren, Karl av Anjou (1227-1285), sikret Ludvik at Provence kom i kapetingernes hender, mens Karls senere maktovertakelse på Sicilia innebar at kapetingerne også ekspanderte inn i Middelhavsregionen. En annen bror, Alfons av Poitiers (1220-1271), ble i 1249 greve Toulouse, noe som sikret ytterligere kontroll av det sørlige Frankrike.

¹¹³⁷ Enkelte av Ludviks handlinger framstod som dumdristige og det var nettopp slik dumdristighet som var ansvarlig for Robert av Artois' død ved Mansurah i 1250, se: J. M. Elukin, «Warrior or Saint? Joinville, Louis IX's character, and the challenge of the Crusades» i G. Geltner, K. L. Jansen og A. E. Lester (red), *Center and periphery: studies on power in the Middle Ages in honor of William Chester Jordan*, Leiden 2013: 183-194.

administrasjoner, som kun var overgått av den kongelige administrasjonen i England.¹¹³⁸ Men det var hans personlige fromhet og sterke engasjement for korstogs-saken, som gjorde at Ludvik IX ble kirkens idealkonge og som var sterkt medvirkende til at ble helgenkåret allerede i 1297.¹¹³⁹

Ludvik IX første korstogsekspedisjon var som allerede nevnt et resultat av et svært alvorlig sykdomsleie i 1244, men innebar at kongen avla korstogsløftet sitt før nyheten om Jerusalems fall var kjent i Europa.¹¹⁴⁰ Forberedelsene til korstoget ble ikke forhastet av den grunn, men forberedelsene ble karakterisert av ømfintlige og nøysom planlegging, siden Ludvik IX ville lære av tidligere korstogsekspedisjoners feil.¹¹⁴¹ Året etter begynte forberedelse til korstoget, noe som innebar enorme kostnader og presset det franske kongerikets økonomiske og administrative ressurser til bristepunktet.¹¹⁴² En uintendert bieffekt var imidlertid at utvidelsen av den kongelige administrasjonen medførte: «a strengthening of royal lordship and dynastic control over all of a ruler's domain».¹¹⁴³ Først i 1248 var alle forberedelsene unnagjort og korstoget var klart til avreise.¹¹⁴⁴ Men hvor passet så kong Håkon inn i Ludvik IXs korstogsplaner? En av Ludviks moderne biografer, den amerikanske historikeren William Chester Jordan, mener kontakten med Norge må ses i sammenheng med Ludviks visjon om korstoget som et stortilt, felleseuropeisk foretak, ikke utelukkende et fransk anliggende.¹¹⁴⁵ Det er likevel mer nærliggende å se kontakten med kong Håkon i forbindelse med det franske kongerikets akilleshæl: mangel på maritime ressurser.¹¹⁴⁶

Kontakten mellom Ludvik IX og Håkon IV hos Matteus av Paris

Den eneste kilden til kontakten mellom Ludvik IX og Håkon IV, er den allerede nevnte engelske, benediktinermunken Matteus av Paris, som omtaler den norsk-franske kontakten i forbindelse

¹¹³⁸ Den engelske administrasjonen er på ingen måte en typisk representant for middelalderens administrasjoner. Ingen har hittil regnet ut hvor mange dokumenter som samlet sett ble utstedt av de engelske kongenes kanselli i høy- og senmiddelalderen, men ifølge Björn Weiler ble det under Henrik III (r.1216-1272) årlig utstedt omkring 30 000 ulike dokumenter (*items*) årlig. Til sammenlikning er de kjente tallene for de kombinerte kanselliene til Fredrik II, som var tysk-romersk keiser, konge av Sicilia og Jerusalem, og overherre av Kypros, totalt omkring 3600 dokumenter spredd over 38 år, se: Weiler, «Politics»: 101-102. Om reformer i det franske byråkratiet under Ludvik IX, se: Jordan, *Louis IX and the challenge of the Crusade*: 35-64.

¹¹³⁹ For en moderne biografi om Ludvik IX, se: J. Le Goff, *Saint Louis*, Notre Dame 2009. Le Goff vier imidlertid liten plass til Ludviks involvering i korstogene. Den mest omfattende framstillingen av kongens korstogsaktivitet er hos Jordans: Jordan, *Louis IX and the challenge of the Crusade*.

¹¹⁴⁰ For Ludviks korstogsløfter, se: Jordan, *Louis IX and the Challenge of the Crusades*: 3-13.

¹¹⁴¹ «What is most striking is the degree to which he addressed the shortcomings of previous crusades, especially the Fifth Crusade»: Powell, «Church and Crusade: Frederick II and Louis IX»: 259.

¹¹⁴² Blant de mest omfattende kostnadene var byggingen av en helt ny utskipingshavn for korstoget, nemlig havnebyen Aigues-Mortes. Narbonne og Montpellier ble vurdert som alternativer, men disse byene var ifølge Goff regnet som mindre politisk upålitelige, se: Le Goff, *Saint Louis*: 123.

¹¹⁴³ B. Weiler, *Henry III of England and the Staufien Empire, 1216-1272*, Woodbridge 2006: 118-122.

¹¹⁴⁴ William Chester Jordan vektlegger i sin studie av korstoget hvordan forberedelsene ikke bare presset de statlige ressursene til bristepunktet, til tross for at 2/3 av de totale kostnadene ved korstoget (900 000 av 1,537 000 *livres*) kom fra kirkelig beskatning. Jordan trekker dessuten fram hvordan forberedelsene ledet til administrative innovasjoner, særlig *enquêteurs*-ordningen, samtidig som tidspresset medførte storstilte sideprosjekt, slik som Ludviks grunnleggelse av havnebyen Aigues-Mortes, for å ha en utskipingshavn for korstoget, se: Jordan, *Louis IX and the Challenge of the Crusades*: 51-64, 141-142; 153-154 (*enquêteurs*); 71-76 (Aigues-Mortes); 80-82 (utgifter). Om den generelle utviklingen vedrørende de økonomiske kostnadene i forbindelse med korstogsekspedisjoner, se del III.

¹¹⁴⁵ Jordan, *Louis IX and the Challenge of the Crusades*: 32-33.

¹¹⁴⁶ Riant har derfor sannsynligvis rett når han hevder Ludvik kontaktede Håkon, basert på en fransk oppfattelse av den norske kongen: «som Overhoved for den talrigeste og bedst øvede Flaade i Europa»: Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palastina (1000-1350)*: 484-487, sitert etter s. 485.

med sin egen sendeferd til Norge i 1248/49.¹¹⁴⁷ Matteus var i Norge for å reformere et benediktinerkloster, men referer samtidig til at han selv også hadde fått i oppdrag å overrekke brev til kong Håkon fra Ludvik IX.¹¹⁴⁸ Det fram av disse brevene at den franske monarkens forespørsel til kong Håkon, skyldtes et behov for maritime ressurser. Den norske kongen og nordmenn var, ifølge Ludvik, viden kjent for sitt sjømannskap og den franske kongen håpet derfor å rekruttere den norske kongen til sitt korstog, noe som vill gi ham tilgang til den norske leidangsflåten.¹¹⁴⁹

Ludvik hadde bruk for alle de maritime maktene han kunne rekruttere for å transportere sin store hær over Middelhavet. Historikernes numeriske overslag av korstogshæren varierer fra mellom 15 til 25 000 mann, hvorav omkring 2500-2800 var riddere med hest.¹¹⁵⁰ Den franske kongemakten var helt avhengig av eksterne for å transportere denne hæren sjøveien til Egypt og foruten en betydelig flåte, krevde dette også et stort antall av sjømenn og mannskap. Historikeren John Pryor har forsket på de logistiske utfordringene i forbindelse med korstogsekspedisjoner til Levanten og anslår at en flåte på midten av 1200-tallet med kapasitet til å transportere 24 500 passasjerer, krevde nærmere 4500 sjøfolk.¹¹⁵¹ I 1246 hadde Ludvik forhandlet fram avtaler med de maritime stormaktene Genova og Venezia, samt Marseilles, om støtte.¹¹⁵² Det resulterte i lån og kjøp av til sammen 36 store seilskip og mannskap (*marinari*).¹¹⁵³ Men muligens var dette ikke nok eller så håpet Ludvik den norske monarkens kunne senke utgiftene til skip og mannskap.

Ifølge Matteus var den franske kongen villig til å gå svært langt for å sikre seg den norske kongens støtte: Ludvik IX tilbød i brevet Håkon ledelsen over hele den franske flåten, noe som i praksis innebar at hele den franske hæren dermed måtte adlyde den norske kongen.¹¹⁵⁴ En slik overdragelse av lederskap er et merkelig tilfelle av kongelige innrømmelser og det er svært få eksempler på at europeiske monarker overdro kontrollen over sin egen hær til andre og kun at

¹¹⁴⁷ For en studie av Matteus' opphold i Norge, se: B. Weiler, «Matthew Paris in Norway», her hentet fra *Academia.edu*, se: https://www.academia.edu/1785826/matthew_paris_in_norway [lastet ned 02.01.2014]: 1-27.

¹¹⁴⁸ CM IV: 650-652.

¹¹⁴⁹ «...quia in mari potens est et peritus, totius navigii sui dominium, regem, et potestas»: CM IV: 651. Matteus hadde selv lagt merke til at det mange skip i havnen ved ankomsten til Bergen. Han anslo at omkring 200 skip eller mer lå samlet i Vågen: «...in ipso portu errant naves, videlicet ducentas vel plures»: CM V: 36.

¹¹⁵⁰ Riley-Smith, *The Crusades. A Short History*: 159, nevner en storrelse på 15 000, mens: Le Goff, *Saint Louis*: 133, nevner en total storrelse på hæren til omkring 25 000 mann og 7-8 000 hester.

¹¹⁵¹ J. H. Pryor, «The Venetian fleet for the Fourth Crusade» i M. Bull og N. Housley (red), *The Experience of Crusading: Western Approaches*, Cambridge 2003: 103-123, her etter s. 116-117.

¹¹⁵² Marseilles hadde siden 1245 nominelt vært under Karl av Anjous herredømme, men Karl sikret seg først kontroll over byen etter en beleiring i 1252.

¹¹⁵³ Kontrakten med Genova spesifiserte blant annet at byen skulle stille med tolv skip (*taride*), som refererte til en skipstype som var i stand til å transportere hester, som hver transporterte tjue hester og som hadde tjue sjøfolk (*marinari*), i tillegg til et uspesifisert antall roere. Denne kontrakten og andre dokumenter vedrørende Ludviks korstog, er trykt i: *Documenti inediti riguardanti le due crociate di San Ludovico IX, re di Francia*, utg. L. T. Belgrano, Genova 1859: 19-25 (nr. 12). Andre adelsmenn gjorde inngikk også likende avtaler, men i en langt mindre skala, se: Riley-Smith, *The Crusades. A Short History*: 159.

¹¹⁵⁴ «quia in mari potens est et peritus, totius navigii sui dominium, regimen, et potestas; exercitus quoque Francorum ejusdem nutui pro magna parte ex tunc inclinaretur»: CM, v: 651.

det forekom i ekstreme situasjoner.¹¹⁵⁵ Til tross for dette flatterende tilbudet, avslø Håkon den franske forespørselen. Ifølge Matteus hadde Håkon i all fortrolighet bekjent til ham bakgrunnen for avslaget. Den norske kongen fryktet konsekvensene av den uforenlige naturen mellom nordmenn og franskmenn: Nordmenn var, ifølge kong Håkon, voldsomme (*impetuosa*), taktløse (*indiscreta*) og mislikte urettferdighet (*injuriam*) nesten like mye som de foraktet tilbakeholdenhet (*modesta*). Han fryktet derfor at om hans undersåtter kom sammen med de stolte og arrogante (*superbos*) franskmennene ville det resultere i uopprettelige skader i forholdet mellom de to kongene og skade Det hellige lands sak.

Men selv om kong Håkon takket nei til å delta i korstoget er det som tidligere nevnt opplysninger i franske kilder som kan tyde på at det også var andre kontakter mellom det norske riket og dette korstoget. Jean de Joinville (1224-1317) referer i omtalen av ankomsten til adelsmannen Elnart av Seninghem som hadde fått bygd sitt skip i Norge og som tydeligvis hadde oppholdt seg noe tid i landet.¹¹⁵⁶ Det vitner om at det også var andre kontaktpunkter mellom det norske riket og korstoget til Ludvik. Det utelukker dermed ikke at norske korsfarere kan ha vært en del av det franske korstoget,¹¹⁵⁷ men siden kong Håkon ikke deltok, var det ingen grunn for Sturla Tordsson å nevne noe om korstoget i Håkons saga. Men Matteus legger til en liten note, nemlig at Håkon var svært glad for det andre brevet fra Ludvik, som var en kongelig tillatelse om at dersom den norske kongen skulle dra ut på korstog, fikk han lov til å oppholde seg og proviantere i Frankrike underveis.¹¹⁵⁸ Det var ikke en tillatelse å ta for gitt – en likende forespørsel fra Henrik III, om fri ferdsel gjennom franske områder for å delta i det sicilianske korstoget, ble i 1256 avslått.¹¹⁵⁹ For Håkon representerte forespørselen og kontakten med Ludvik IX uansett en diplomatisk seier. Noe som vitnet om hans egen og det norske rikets prestisje i utlandet. Det er derimot nødvendig å komme inn på kildesituasjonen angående den overnevnte kontakten.

Matteus av Paris – den internasjonale informanten

Den eneste kilden som dokumenter kontakten mellom Ludvik IX og kong Håkon, er Matteus av Paris.¹¹⁶⁰ Det er vanskelig å få eksterne bekreftelser på Matteus sendeferd til Norge,¹¹⁶¹ men mye

¹¹⁵⁵ Det eneste tilfellet jeg kan komme på er i forbindelse med korstoget til kong Ludvik VII (r.1137-1180), der kongen overdro lederskapet av den franske korsfarerhæren til tempelridderens stormester. Dette var derimot under ekstreme forhold, der en rekke tyrkiske bakholdsangrep truet med å tilintetgjøre hæren i fjellpassene i Anatolia, se: P. Edbury, «Warfare in the Latin East»: i M. Keen (red), *Medieval Warfare: A History*, Oxford 2010: 89- 112, her særlig s. 96.

¹¹⁵⁶ *Vie de Saint Louis*, kap. 493.

¹¹⁵⁷ Det er hos Joinville en påfølgende beskrivelse av en lovejakt utført av en gruppe menn i Elnarts følge. Det er ikke utenkelig at disse kan ha vært nordmenn, se: *Vie de Saint Louis*, kap. 493.

¹¹⁵⁸ CM, IV: 651-652.

¹¹⁵⁹ CM, V: 547-548.

¹¹⁶⁰ Etter framstillingen av Håkons kroning, er de påfølgende årene mellom 1248-1249 nok så kortfattet behandlet i Håkons saga. I hovedsak er det kun omtale av giftemålet og det påfølgende forloset til Håkons datter, Cecilia, og kong Harald Olavsson av Man og bybrannen i Bergen.

¹¹⁶¹ Det er ingen opptegnelser i de pavelige registre på at Matteus ble gitt et pavelig mandat til å reformere klosteret på Nidarholmen, selv han han påstår dette selv. Björn Weiler har derimot påpekt at det foregikk en rekke engelske sendeferd til Roma i 1247 og 1248 og at disse kan ha formidlet en senere tapt mandatforordning, se: Weiler, «Matthew Paris in Norway»: 13.

av informasjonen og beskrivelsene hans virker generelt plausible.¹¹⁶² Det er likevel en metodisk utfordring ved at Matteus er den eneste kilden til denne kontakten, noe som reiser en rekke spørsmål om hvorvidt beskrivelsene er troverdige gjengivelser av de faktiske diplomatiske relasjonene eller hvorvidt det snarere må ses som refleksjoner av Matteus' egne synspunkt og holdninger. Matteus av Paris er kjent for sitt brede perspektiv og regnet som en av de viktigste narrative kildene til politikk og hendelser i Europa på midten av 1200-tallet, men han er ingen uproblematisk kilde.¹¹⁶³ Til tross for sitt brede perspektiv og tilnavnet *Parisiensis*, var Matteus ingen globetrotter og Norgesbesøket er den eneste kjente utenlandsreisen han foretok.¹¹⁶⁴ Selv dateringen er noe usikker, men generelt antatt å ha vært i årene 1248-1249.

Formålet med sendeferden til Norge var, ifølge Matteus selv, at han var utpekt til å reformere et norsk kloster, benediktinerklosteret på Holmen utafor Nidaros, som på midten av 1200-tallet hadde en rekke problemer, både av en økonomisk,¹¹⁶⁵ så vel som moralsk art.¹¹⁶⁶ Dette forfallsmotivet sammenfaller med generelle tendenser i europeisk klostervesen på midten av det 13. århundre.¹¹⁶⁷ Valget av Matteus som reformator var heller ikke opplagt, men skjedde via en rekke omveier der Matteus selv er den eneste kilden og over tid overdrev sin egen rolle.¹¹⁶⁸ For å klargjøre enkelte av problemene ved å bruke Matteus som kilde, er det viktig kort å gå inn på noen sentrale punkter vedrørende Matteus' preferanser, bakgrunn og tilnærming til historieskrivning.

Matteus var munk ved benediktinerklosteret St. Albans, i Hertfordshire, hvor han fra omkring 1240 og fram til sin død i 1259 skrev en rekke historieverk, men særlig arbeidet og

¹¹⁶² Brannen i Bergen i 1248, som Matteus nevner å ha vært vitne til, er omtalt i Håkon Håkonssons saga og de islandske annalene, se: CM V: 35; HsH, kap. 305 (260); Storm, *Islandske annaler indtil 1578*: 26, 66, 132, 190, 257, 329. Brannen er også belagt i arkeologiske utgravninger, se: I. Øye (red), *Medieval Fires in Bergen – Revisited*, Bergen 1998. Norske handelsmenn og sendemenn er også registrert i engelske kilder for årene 1246 og 1247, noe som godt kan bety at prieren fra Nidarholmen besøkte St. Albans. Jfr. RN I, nr. 758; 770; 783; 794; A85.

¹¹⁶³ For Matteus som historieskriver, se: B. Weiler, «Matthew Paris on the writing of history» i *Journal of Medieval History* 35 (2009): 254-278.

¹¹⁶⁴ Ingen eksakt kronologi av hendelsesforløpet er oppgitt hos Matteus, men det er vanlig å datere hans legasjon til Norge til 1248.

¹¹⁶⁵ Bakgrunnen for de økonomiske problemene hadde sammenheng med handlingene til abbeden på Holmen, «Rita-Bjørn», som under striden mellom kong Håkon og hertug Skule hadde påført klosteret en betydelig gjeld. I *Håkon Håkonssons saga* er episoden vedrørende abbed Bjørns handlinger nokså kort omtalt. Her nevnes det at abbeden hadde gått over fra Håkon til hertugen, noe som resulterte i at erkebiskopen satt abbed Bjørn i bann og han måtte derfor reise til Roma. I forkant av reisen hadde han ifølge sagaen pantsatt klosteret («setti stadinn Holm j vedit») til Skule, se: *Håkon Håkonssons saga*, kap. 243 (215). Matteus har en noe lenger versjon av historien. Han nevner at abbed Bjørn og sakristanten, som oppbevarte klosterets segl, hadde stukket av til Roma. Ved hjelp av det stjåle seglet hadde abbeden pantsatt klosteret og disse pantebrevene befant senere hos cahorske bankiere i London. Det var disse kreditorene Matteus hadde forhandlet med på klosterets vegne, se: CM, v: 42-43. Se ¹¹⁶⁶ Omkring 1245/46 synes klosteret å ha vært preget av et moralsk forfall. Det sammenfaller med en generell europeisk tendens rundt midten av 1200-tallet. Samtidig var klosteret var også i konflikt med erkebiskop Sigurd av Nidaros (r.1231-1252). Paven ga klosteret tillatelse til å oppnevne en visitor til reformere dem og igjen kom Matteus' navn opp. Matteus er selv den eneste kilden til saksgangen og nevner selv at det var den pavelige kardinalen, William av Sabina, som under sitt opphold i Norge hadde blitt kontaktet av klosterbrødrene og spurt om råd i forbindelse konflikten med erkebiskopen. Kardinalen hadde på brodrenes vegne utferdiget et brev til paven, der han oppfordret at det burde utnevnes en utenforstående «visitatore» og «informatore», som kunne undervise munkene i benediktinerordenens regler og statutter etter som en slik person ikke fantes i Norge, se: CM, v: 42-44; DN, XIX, nr. 243. Det har vært hevdet at kuriens bekymringer og ønske om rapporter vedrørende norske forhold, var et bakteppe for William av Sabinas legasjon til Norge, se: G. A. Donner, *Kardinal Wilhelm von Sabina. Bischof von Modena 1222-1234, Päpstlicher Legat in den nordischen Ländern*, Helsingfors 1929: 309-310.

¹¹⁶⁷ Jfr. J. E. Nelson, «Medieval Monasticism» i P. Linehan og J. L. Nelson (red), *The Medieval World*, London 2001: 576-604.

¹¹⁶⁸ Den mest utfyllende framstillingen av norgesreisen er i *Chronica Majora*. Matteus skrev og reviderte *Chronica* i årene ca.1240-1252 og igjen i 1254-1259, se: Vaughn, *Matthew Paris*: 1-20. Kortere skildringer av oppholdet i Norge er nevnt i de senere verkene *Historia Anglorum* og *Abbreviatio Chroniconum*, og i de senere revisjonene er Matteus' egen rolle betydelig framhevet, blant annet nevner han at han hadde fått i oppgave å reformere alle benediktinerklostre i Norge, ikke bare Holmen. Han nevner også at Ludvik IX personlig hadde skrevet til Matteus og bedt ham overlevere brevene til kong Håkon, se: *Matthaei Parisiensis Historia Anglorum; sive, ut vulgo dicitur, Historia minor: item, ejusdem Abbreviatio chroniconum Angliae*, utgave F. Madden, 3 vols. (Rolls Series), London 1866-69, III: 40-41, 304.

redigerte på hovedverket *Chronica majora*.¹¹⁶⁹ Geografisk sett strakk hans interesser over hele Europa, selv til fjerne avkroker som Norge, Ungarn, Sicilia og de latinske korsfarerdomenene i Levanten. Björn Weiler advarer imidlertid mot å overtolke perspektivet og presiseres at: «Matthew's chief concerns were the history of his abbey and his kingdom».¹¹⁷⁰ Matteus hadde et anstrengt forhold til en lang rekke aktører og institusjoner, både i England og internasjonalt. Det utgjør en lang liste som blant annet inkluderer pavemakten (særlig Innocens IV), kong Henrik III og hans utenlandske slektninger, munkeordener og de militære ordenene.¹¹⁷¹ Men Matteus hadde også sine klare preferanser, særlig var han en aktiv støttespiller av korstogene til Det hellige land.¹¹⁷² Ifølge Weiler påvirket dette hans oppfatninger av politiske aktører der: «the willingness (...) to aid the recovery or defence of the Holy Land was a key criterion by which he judged the legitimacy of their actions».¹¹⁷³

Matteus' sendeferd og oppdrag i Norge inkluderte ikke bare arbeidet med å reformere klosteret på Holmen – et arbeid han for øvrig aldri gir noen konkrete opplysninger om – men det involverte overleveringen av to brev til kong Håkon på vegne av Ludvik IX angående korstoget i 1248.¹¹⁷⁴ Et korstog Matteus selv for øvrig refererer mye til.¹¹⁷⁵ Det første brevet omtaler Matteus temmelig kortfattet og det var invitasjonen til Håkon om å delta på den franske kongens korstog. Det andre brevet var den kongelige dispensasjonen fra Ludvik og dette brevet kopierte Matteus i sin helhet.¹¹⁷⁶ Det er flere ubesvarte spørsmål, ikke minst hvordan og hvorfor ble Matteus valgt som den franske kongens sendemann til kong Håkon? Matteus gir selv ingen forklaring og dermed er det heller ingen måte å få rede på bakgrunnen. Det neste spørsmålet er også problematisk, for refererte Matteus til autentiske brev? Det er ingen overleverte kopier eller referanser til disse brevene, hverken i det franske eller norske arkivmaterialet.¹¹⁷⁷ Historikere har

¹¹⁶⁹ Verket begynte som en fortsettelse av *Flores historiarum*, som var forfattet av en annen munk ved St. Albans, Roger Wendover (†1236), se: *Flores Historiarum*, utg. H. R. Luard, 3 vols (Rolls Series), London, 1890. Se for øvrig: *Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica Majora*, (heretter CM), utg. H. R. Luard, 7 vols. (Roll Series), London 1872-83; *Historia Anglorum* (heretter HA) og *Abbreviatio Chroniconum* (heretter AC) er begge trykt i: *Matthaei Parisiensis Historia Anglorum: sive, ut vulgo dicitur, Historia minor: item, ejusdem Abbreviatio chroniconum Angliae*, redigert ved F. Madden, 3 vols. (Rolls Series), London 1866-69. For en mer utfyllende bibliografisk oversikt, se: Weiler, «Matthew Paris on the writing of history»: 254-258.

¹¹⁷⁰ «[W]ork on Matthew Paris has all too often centred on the Chronica as a source for the history of thirteenth-century Europe at large»: Weiler, «Matthew Paris on the writing of history»: 269.

¹¹⁷¹ Weiler, «Matthew Paris on the writing of history»: 254-278. Se også: Vaughan, *Matthew Paris*: 182-204.

¹¹⁷² For Matteus' forhold til de militære ordene, se: H. J. Nicholson, «Steamy Syrian Scandal: Matthew Paris and the Templars and Hospitallers» i *Medieval History* 2:2 (1992): 68-85. Den engelske jarlen og korsfareren, William II Longespee (†1250), som døde i slaget ved al-Mansurah under Ludvik IXs korstog, er omtalt en rekke ganger av Matteus i hans Chronica og framstilt som en korsfarer-helt, se: CM III: 369; IV: 44, V: 5, 76, 130-134, 142, 147-148, 150-154, 280, 342. Se også: S. Lloyd og T. Hunt, «William Longespee II: the making of an English crusading hero» (del I og II) i *Nottingham Medieval Studies* 35 (1991): 41-69; 36 (1992): 79-125.

¹¹⁷³ Weiler, «Matthew Paris on the writing of history»: 270.

¹¹⁷⁴ CM IV: 650-652.

¹¹⁷⁵ I likhet med Fredrik II er Ludvik IX en av de utenlandske monarkene Matteus bruker mye plass på. Framstillingen er langt i fra like positiv, men mye plass av bok 5 i hans *Chronica Majora* er viet den franske kongens korstog til Egypt i 1248-54, se: CM V: 22-25, 70-72, 76-77, 81, 87, 89-90, 102-103, 105-109, 116-118, et passim.

¹¹⁷⁶ CM IV, 652. Se også: RN I, nr. 807.

¹¹⁷⁷ Weiler, «Matthew Paris in Norway»: 12-13.

likevel tatt utgangspunkt at det er snakk om autentiske brev, selv om disse ikke kan verifiseres eksternt.¹¹⁷⁸

Det er likevel så mange indiser, både ved at informasjonen hos Matteus virker plausibel, samt referansene hos Joinville, som styrker troverdigheten i Matteus' framstilling.¹¹⁷⁹ Det er flere ganger at Matteus hevder å gjengi faktiske samtale han hadde med kong Håkon under sitt opphold i Norge.¹¹⁸⁰ I likhet med dialoger gjengitt i de norrøne sagaverkene,¹¹⁸¹ er det grunn til å advare mot å ta slike gjengivelser av «realistiske» samtaler som *faktiske* samtaler. Timothy Reuter minner om at politikk i middelalderen ikke bare kom til uttrykk i symboler, ritualer og «game-rules», men også er aktivt til stede i kildenes gjengivelse av politiske situasjoner.¹¹⁸² Matteus skrev antakelig ned beretningen om sitt Norgesbesøk kun kort tid etter at det fant sted, men det er gode grunner til å anta at dialogen mellom Matteus og Håkon er en ren konstruksjon fra Matteus' side og at de i stor grad understreker Matteus' egne holdninger.¹¹⁸³ Men selv om disse samtalenes litterære konstruksjoner er det ingenting ved dem som virker avvikende fra det bildet som skisseres av kong Håkons forhold til korstogene i blant annet pavebrevene.

De politiske forbindelsene til Frankrike fram til 1319

Kontakten mellom Håkon IV og Ludvik IX skjedde på et tidspunkt der begge rikene kunne se tilbake på en nærmere 150 år lang historie med korstogsdeltakelse. For norske forhold hadde denne deltakelsen resultert i en betydelig kulturell påvirkning.¹¹⁸⁴ Erling Skakke og Ragnvald jarls opphold underveis i Narbonne hadde introdusert norrøne korsfarere for nye kulturelle impulser fra den gryende høviske hoffkulturen. Franske områder, særlig i det sørlige Frankrike, utgjorde episentret for den høviske kulturen som vokste fram fra midten av 1100-tallet og som spredte seg til andre hoff over hele Europa.¹¹⁸⁵ Disse impulsene ble ytterligere forsterket gjennom

¹¹⁷⁸ Det gjelder blant annet William Chester Jordan i sin grundige studie av Ludviks korstogsekspedisjoner, se: Jordan, *Louis IX and the challenge of the Crusade*: 32-33. Det samme gjelder Matteus' moderne biograf, Richard Vaughan, som ikke stiller spørsmål ved selve brevene, men i stedet hvorfor og hvordan Matteus ble valgt til kongens brevbarer, se: Vaughan, *Matthew Paris*: 6-7.

¹¹⁷⁹ Matteus hadde en rekke høytstående informanter, særlig Rikard av Cornwall, som også var avsender og mottaker av en rekke av dokumentene Matteus gjenga, se: Weiler, «Matthew Paris on the writing of history»: 265. Matteus et helt tillegg, *Liber additamentorum*, av *Chronica Majora* til å gjengi dokumenter, som omfatter omkring 200 ulike posteringer, se: CM VI.

¹¹⁸⁰ CM, IV: 651-652; V: 201.

¹¹⁸¹ Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*: 43-76.

¹¹⁸² T. Reuter, «Velle sibi fieri in forma hac: *symbolic acts in the Becket dispute*» i T. Reuter og J. L. Nelson, *Medieval Politics and Modern Mentalities*, Cambridge 2010: 167-190, her etter s. 172.

¹¹⁸³ Matteus nevner senere at det oppstod problemer mellom engelske og franske korsfarere og igjen dukker kommentaren om at det skyldtes franskmennenes «sjalusi og arroganse» (*indivdium et odium superbia*), den samme grunnen som gjorde at Håkon avslø Ludviks invasjon, se: CM V: 77.

¹¹⁸⁴ Kunsthistoriker Kjartan Hauglid har påpekt flere interessante paralleller i utformingen av norske romanske kirkebygg i det 11. og 12. århundre og elementer i samtidig islamsk arkitektur, noe som vitner om eller annen form for påvirkningen, muligens gjennom pilegrims- og korstogstradisjonen, se: K. Hauglid, «Islamic Features in Norwegian Romanesque Architecture» (kommende). Jeg vil gjerne takke Kjartan Hauglid for å ha latt meg få lese artikkelen i en tidligere versjon.

¹¹⁸⁵ Denne importen representerte mer enn bare overfladiske litterære lån, men fikk i møte med hjemlige tradisjoner et nytt uttrykk. Maurice Keens kommentar angående tyske forhold kan således overføres til norske forhold, nemlig at denne prosessen representerte: «the profound penetration of German aristocratic society by ideas and values which it first found expressed in French literature»: M. Keen, *Chivalry*, New Haven 1984: 37. Se også: J. Bumke, *Courty culture: literature and society in the high Middle Ages*, Woodstock 2000.

importen og oversettelsen av franske ridderromanser under kong Håkon på 1200-tallet.¹¹⁸⁶ I lærdomsverket *Kongespeilet* (ca.1250) fra samme periode, er det lagt betydningen vekt på at fransk er et av de språkene kjøpmenn burde lære seg.¹¹⁸⁷

Politisk sett innebar den diplomatiske kontakten som ble etablert under Håkon Håkonsson, at hans sønnesønner, Eirik Mangusson (r.1280-1299) og Håkon V Magnusson (r.1299-1319), hadde et utgangspunkt for en senere dialog med Ludviks sønnesønn, kong Filip IV (r.1285-1314), i tiårene før og etter 1300.¹¹⁸⁸ For den norske kongemakten resulterte denne senere kontakten i den økonomisk gunstige vennskapstraktaten med Frankrike i 1295,¹¹⁸⁹ mens det fra et fransk perspektiv skaffet en potensiell alliansepartner til krigføring mot England. Men enda viktigere, sett med franske øyne, var propagandamuligheten denne alliansen representerte for å fremme kapetingernes egen helgenkult: Filip IV hadde vært en sterk pådriver for å få i stand en kanonisering av bestefaren Ludvik IX og etter at kirken gjorde nettopp det 11. august 1297, var han en aktiv pådriver for utbredelsen av denne kongelige helgenkulten.¹¹⁹⁰ Det kom til uttrykk med de relikviene Filip IV ga i gave til kong Håkon V i 1304.¹¹⁹¹

Gaven bestod av to forgyldt englefignurer av sølv som holdt en krone av gull med edelstener og et bilde (*image*).¹¹⁹² Den første gjenstanden inneholdt sannsynligvis en bit av Kristi tornekrone (*une spine de la sainte coronne*), som befant seg i Sainte-Chapelle,¹¹⁹³ mens den andre gaven sannsynligvis inneholdt ett av Ludvik IXs fingerledd.¹¹⁹⁴ Håkon V plasserte relikviene i Mariakirken i Oslo,¹¹⁹⁵ men bygde samtidig et kongelig kapell på Tysøy, nær Bergen. Dette kapellet ble innviet en gang mellom 1305 og 1308, og ble dedisert nettopp til franske helgenkongen.¹¹⁹⁶

Denne gaveutveksling må ses som mer enn bare kongelig «helgenpolitikk»,¹¹⁹⁷ men som et forsøk på å etablere tette diplomatiske bånd. En slik gave var ikke bare et sterkt åndelig uttrykk, i form av en relikvie, men som også en direkte fysisk kobling til kapetingerne, som antakelig kun

¹¹⁸⁶ K. G. Johansson og E. Mundal (red), *Riddarasögur: the translation of European court culture in medieval Scandinavia*, Oslo 2014. Se også: B. Budal, *Strengleikar og Lais – Fløviske noveller I omsetjing frå gammalfransk til gammalnorsk*, (doktoravhandling, UiB), Bergen 2009. *Strengleikar: An old Norse Translation of Twenty-one Old French Lais*, ved E. Cook og M. Tveitane, Oslo 1979.

¹¹⁸⁷ *Kongespeilet*, oversatt ved A. W. Brøgger, Oslo 2000: 12.

¹¹⁸⁸ N. Bjørge, «Langs diplomatiske frontrlinjer. Norske strategier og posisjoner i den fransk-engelske konflikten i 1290-åra» i *Med Clío til Kringjå. Festskrift til riksarkivar John Herstad*, Oslo 2002: 27-43. Se også: Bjørge, «800-1536. Makt – og avmakt»: 87-92; Helle, Norge blir en stat: 259-260.

¹¹⁸⁹ Audun Hugelikssoen hadde fått utbetalt et forskudd på 6000 mark for den norske militærhjelpen som ble lovet til Filip IVs krigføring mot England.

¹¹⁹⁰ Gaposchkin, *The Making of Saint Louis*: 67-92.

¹¹⁹¹ Den eneste av de islandske annalene til å omtale dette, Gottskals Annáll, som er en senere kilde (ca.1550-1578), nevner under året 1304 at: «Filipus Fracka kongr sendu Hakoni kongi margar fagrar presentr med helgvm domvm»: Storm, *Islandske annaler indtil 1578*: 340.

¹¹⁹² En av få omtaler jeg har funnet av disse relikviene, er Albert Oskar Johnsen korte note i *Historisk Tidsskrift*, se: A. O. Johnsen, «Filip IV's relikviene gaver til kong Håkon V (1303-1304)» i *Historisk Tidsskrift* 44 (1965): 151-156.

¹¹⁹³ Det var nettopp Ludvik IX som hadde kjøpt Kristi tornekrone-relikvien fra den blakke, latinske keiseren Balduin II i 1238. Det var nettopp for å huse denne relikvien at Ludvik hadde bygd Sainte-Chapelle i Paris, som stod ferdig i 1248.

¹¹⁹⁴ Hovedkilden til disse gavene er regnskapene til kong Filip's kammerherre, Hugues de Bouville, se: Johnsen, «Filip IV's relikviene gaver til kong Håkon V (1303-1304)»: 152.

¹¹⁹⁵ Han donerte samtidig selv en sølvtavle med utstyr til å oppbevare relikvier (*tabulam pro reliquiis faciendam*) til en verdi av 70 mark brent, se: DN IV, nr. 128 (gavene til de 4 kapellene), se også: DN XIX, nr. 484.

¹¹⁹⁶ Brevene hvor kapellets innvielse er utdatert og derfor datert til mellom 1305-1308, se: DN IV, nr. 80-81. Se også: Bagge, *Den kongelige kapellgeistlighet*: 171.

¹¹⁹⁷ E. Bull, *Folk og kirke i middelalderen: studier til Norges historie*, Kristiania 1912: 204.

kunne vært overgått av et giftemål mellom de to husene. Samtidig er det viktig å understreke betydningen av denne assosiasjonen ved at Ludvik IX representerte 1200-tallets kongsideal – han var den fromme korsfareren, uten nødvendigvis å være pavemaktens nikkedukke.¹¹⁹⁸ Fra norsk side representerte gavene internasjonal anerkjennelse og prestisje, der gavene stadfestet de båndene det var mellom de norske kongene fra Sverreætten og et Europas mektigste dynastier. Det vitner om Håkon Håkonssons diplomatiske suksess internasjonalt for å oppnå sin strategi om legitimitet. Men korstogspolitikken må også ses i sammenheng med andre verdslige ambisjoner, der resultatet var mer blandet.

¹¹⁹⁸ Enkelte historikere har omtalt den franske monarkens relasjon til pavemakten som at: «Louis respected the papacy but was not subservient»: Bradbury, *The Capetians*: 220-222.

Del II

Diplomatiske nettverk og korstogsdiskurser ca.1240-1300

– *Negotium Terrae Sanctae* og utenrikspolitiske strategier

Introduksjon

Den andre strategien som ble fulgt i Håkons korstogspolitikk, kommer fram i forbindelse med pavemaktens politiske korstog mot de tyske Hohenstaufferne i 1240- og 1250-åra og det påfølgende tyske interregnum (1254-1273). De fleste monarkene som var involvert i korstogsforhandlinger på midten av 1200-tallet – Henrik III, Fredrik II, Ludvik IX, Alfonso X – hadde samtidig verdslige ambisjoner, enten å utvide (eller gjenerobre) kongedømmers territorielle grenser eller sikre den dynastiske overlevelsen. Paven var, i likhet med andre verdslig fyrster, opptatt av å sikre pavedømmets territorielle grenser, men også å organisere korstog til støtte for Det hellige land eller det latinske imperiet i Konstantinopel.¹¹⁹⁹ Kuriens universelle natur medførte at dens diplomatiske affærer og ambisjoner støtte sammen verdslige diplomatisk forbindelser og ambisjoner på 1200-tallet på alle nivå.¹²⁰⁰ Det innebar at konflikten mellom pavemakten og Hohenstaufferne dominerte enhver diplomatisk forbindelse fra 1240 – men også utviklingen innenfor korstogsbevegelsen.¹²⁰¹

Norske strategier, II: korstog og handelspolitikk

Kong Håkons utenrikspolitiske handlingsrom ble påvirket av konflikten mellom Hohenstaufferne og pavemaktens, spesielt på grunn av hans tidligere avlagte korstogsløfte. Begge parter forsøkte i konflikten å aktivisere sine nettverk og støttespillere, noe som gjorde at konflikten fikk konsekvenser over store deler av Europa. Jeg vil i det følgende argumentere for at Håkons korstogsløfter i økende grad utover i 1240-åra ble en viktig brikke i en utenrikspolitisk strategi om å sikre det norske rikets økonomiske og handelspolitiske interesser. Det har også sammenheng med at det norske riket ble stadig mer avhengig av kornimport i den samme perioden.¹²⁰² I likhet

¹¹⁹⁹ Housley, *The Italian Crusades*: 71-110; Purcell, *Papal crusading policy*: 66-93.

¹²⁰⁰ Weiler, *Henry III of England and the Staufan Empire*: 198-208.

¹²⁰¹ Rist, *The papacy and crusading in Europe*: 171-219.

¹²⁰² Helle, *Norge blir en stat*: 162-179, særlig s.171-173, med referanser til eldre sekundærlitteratur.

med majoriteten av europeiske monarker forsøkte Håkon å holde seg nøytral konflikten, særlig på grunn av at han hadde interesser av gode relasjoner til begge parter, spesielt før han fikk i stand den kirkelige kroningen i 1247.

Begge parter tilnærmet seg den norske kongemakten. Pavemakten gjorde framstøt mot Håkon for å vinne hans støtte. Foruten å være medgjørlig med kroningssøknaden, er det også indikasjoner på at Håkon opp ble vurdert som en potensiell tysk motkonge. Hohenstaufferne hadde på sin side forsøkt å megle i konflikten mellom Skule og Håkon og synes senere å ha vært klar over Håkons utenrikspolitiske intensjoner, særlig hans interesse for å skaffe seg herredømme over den tyske handelsbyen Lübeck. Fredrik II synes, ifølge de norrøne kildene, å ha vært villig til å overdra byen til den norske kongen, antakelig for å sikre seg Håkons støtte eller hans nøytralitet. Men etter Fredriks død i 1250 brøt forhandlingene sammen. Etter Konrad IVs død og det påfølgende tyske interregnumet, ble korstogsforhandlinger igjen et middel i Håkons kontakt med de potensielle kandidatene til å overta den tyske tronen. Håkons utenrikspolitiske framstøt må igjen derfor ses i en større europeisk kontekst, der Håkon under 1250-tallet navigerte mellom Plantagenet-dynastiet og den castillianske monarken, Alfons X.

Hendelser i Øst- og Sentral-Europa i 1240-åra var på samme tid med på å flytte korstogsfokuset mot Baltikum og nordområdene. Håkon førte forhandlinger med Novgorod, men disse førte ikke til noe konkret og i stedet økte konfliktnivået i grenseområdene. Det medførte en sterkere assosiasjon mellom korstogstanken og forsvaret av kongeriket, en prosess som begynte under Håkon, men som kom klart til uttrykk i tanken om korstog *pro patria* i den norske nordområdepolitikken de første tiårene av 1300-tallet.

Politiseringen av korstogene, 1198-1245

Det er en generell oppfatning blant korstogshistorikere at korstogene, som en bevegelse, nådde «moden alder» omkring 1200.¹²⁰³ Helt siden midten av 1100-tallet hadde det utviklet seg forventning om at monarker (*regnum*) skulle assistere kirken (*sacerdotum*), ved å påta seg det verdslige lederskapet for nye korstogsekspedisjoner og på 1200-tallet ble korstog nærmest å regne for et kongelig privilegium, men det var fortsatt avhengig av individuell respons. Korstogsdiskursen var således en kommunikativ symbiose mellom det religiøse sentrum, den pavelige kurien, og de europeiske kongedømmene, der pavemakten var helt avhengig av monarkers positive respons. På sikt kom det til å undergrave pavens posisjon, men førte til at korstog i stadig større grad ble en

¹²⁰³ Jonathan Riley-Smith bruker analogien om korstogsbevegelsens utvikling som et livslop, se: Riley-Smith, *The Crusades*: 167-173. For institusjonaliseringsprosessen, se: Tyerman, *The Invention of the Crusades*: 8-29.

«statlig» oppgave og en etter hvert også lukrativ måte for monarker å skaffe til seg økonomiske overføringer fra kirken.¹²⁰⁴

Utviklingen av korstogsdiskursen skjedde parallelt med den såkalte «tekstualiseringsprosessen» i de europeiske samfunnene i middelalderen.¹²⁰⁵ Både proklamasjon og forkynnelse av korstog ble standardisert i løpet av 1100-tallet, der alle forestående korstogskampanjer etter hvert ble proklamert av paven på offentlige forsamlinger, som økumeniske konsil.¹²⁰⁶ Informasjon ble deretter spredd skriftlig, gjennom utstedelse av universelle korstogsbuller, og forkynt muntlig til de store massene av 1200-tallets spesialiserte kommunikasjonsekspert, nemlig tiggermunkene. På 1200-tallet overdro paven korstogsforkynnelse til fransiskanerne og dominikanerne.¹²⁰⁷ Tiggermunkene forkynte korstog over store deler av Europa særlig ved prekener.¹²⁰⁸ Korstogsforkynnelse var dermed en aural kommunikasjonsform, som var den vanligste kommunikasjonsformen i store deler av Europa helt opp til tidlig moderne tid.¹²⁰⁹ Kommunikasjonen var ikke bare begrenset til språklige uttrykk, men skjedde også visuelt. Korstogsløfter skjedde gjerne ved offentlige seremonier og deltakernes dedikasjon kom til uttrykk ved ritualiserte handlinger, slik som seremonier for overrekkelse av korsfarermerket eller pilegrimsymboler (veske og stav).¹²¹⁰ Samtidig som apparatet for å kommunisere korstog dermed falt på plass, var korstogsdiskursen i ferd med å transendere den religiøse-ideologiske sfæren og ble integrert i den politiske kulturen.

Politisering av korstogene – utviklingen fra Innocens III til Innocens IV

Det er generelt akseptert at korstogene ble plassert inn i en mer helhetlig ideologisk ramme under pontifikatet til pave Innocens III (r.1198-1216). Innocens III assosierte tanken om korstog med tanken om det kristne fellesskapet, *Christianitas*, eller det som i juridisk og politisk forstand ble

¹²⁰⁴ Housley, «Crusading and State-Building in the Middle Ages»: 291-295.

¹²⁰⁵ Tesen om en tekstualiseringsprosess («textualisation») av middelalderens europeiske samfunn, har innen *literacy*-forskningen vært fremmet av Walter Ong og Brian Stock, se: L. Melve, «Mapping Public Debates along the Oral-Literate Continuum (1100-1300)» i S. Rankovic, W. Melve og E. Mundal (red), *Along the Oral-Written Continuum. Types of Texts, Relations and Their Implications*, Turnhout 2010: 73-100. Begrepet refererer også til en kvantitativ økning, der større deler av samfunnet kom i kontakt med skriftkulturen. Men omfanget av denne kontakten er vanskelig å måle, se: Clanchy, *From Memory to Written Record*: 225-230.

¹²⁰⁶ I forbindelse med Det fjerde Lateran i 1215, ble det påbudt å holde årlige synoder i hver kirkeprovins. Formålet med påbudet var at bestemmelser vedtatt av kirkeprovinsens erkebiskop og biskoper hurtigere skulle bli kjent på lokalt nivå. Fra kildene til de norske provinsialkonsil tidlig på 1300-tallet, kommer det fram at korstog ble diskutert og innsamling av penger til korstogene ble planlagt (se del III).

¹²⁰⁷ C. T. Maier, *Preaching the Crusades: mendicant friars and the Cross in the thirteenth century*, New York 1994.

¹²⁰⁸ Ifølge Beverly Mayne Kienzle kan preken defineres som: «1) The sermon is essentially an oral discourse, spoken in the voice of a preacher who addresses an audience, 2) to instruct and exhort them, 3) on a topic concerned with faith and morals and based on a sacred text»: B. M. Kienzle, «Introduction» i B. M. Kienzle (red), *The Sermon: Typologie des Sources du Moyen Age Occidental* 81-83, Turnhout 2000: 143-174, her etter s. 151. Se også: A. T. Thayer, «The medieval sermon: text, performance and insight » i J. T. Rosenthal (red), *Understanding Medieval Primary Sources: using historical sources to discover medieval Europe*, London 2012: 43-58.

¹²⁰⁹ Joyce Coleman har påpekt at middelalderhistorikere ofte har behandlet auralitet innenfor et teoretisk skjema som en kortere overgangsfase, mellom en i hovedsak muntlig dominert kultur og en påfølgende skriftkultur. Coleman har kritisert denne framstillingen som for rigid og har blant annet påvist at en praksis for offentlig høytlesning av bøker forekom i England til langt ut i senmiddelalderen, se: J. Coleman, «Interactive Parchment: The Theory and Practice of Medieval English Auralty» i *The Yearbook of English Studies*, vol. 5 (1995): 63-79. Se også: J. Coleman, *Public Reading and the Reading Public in Late Medieval England and France*, Cambridge 2005.

¹²¹⁰ Markowski, «*Crucesignatus*: its origins and early usage»: 157-165; Brundage, «*Cruce signari*: The Rite for Taking the Cross in England»: 289-310; Pennington, «The Rite for Taking the Cross in the Twelfth Century»: 429-435. For en rekke andre former og uttrykk rundt utviklingen av en «minnekultur» rundt korstogene i middelalderen, se: N. Paul og S. Yeager (red), *Remembering the Crusades: Myth, Image, and Identity*, Baltimore 2012.

referer til som *respublica christiania*.¹²¹¹ Innocens IIIs hadde samtidige høye tanker om den pavelige autoriteten og et krav om pavemaktens herredømme i både åndelige og verdslige saker, noe som kom til uttrykk allerede ved hans tiltreding til den apostoliske stol og han tok tittelen «Kristus' vikar» (*vicarius Christi*).¹²¹² Denne sterke assosiasjonen mellom pavedømmet og korstogssaken, markerte det første skrittet mot at bevegelsen utviklet seg til å bli et våpen i pavemaktens politiske verktøykasse. De fleste korstog til Midtøsten var resultatløse og etter hvert begynte korstogsbevegelsen å vende seg innover i kristenheten. Resultatet av denne prosessen ble at alle – selv kristne monarker – som stod i veien for *negotium crucis* («korsets sak») ble legitime mål for korstogene.

Det viktigste skrittet mot politiseringen av korstogene skjedde med den tysk-romerske keiseren Henrik VI (r.1191-1197) død i 1197. Henrik var i gang med forberedelsene til å dra på korstog da han plutselig døde, bare 31 år gammel.¹²¹³ Pave Innocens III ble med det verge for Henriks mindreårige sønn, den unge Fredrik II.¹²¹⁴ I det politiske kaoset tok en av Henriks *ministerialis*, Markward av Anweiler, makten på Sicilia. I 1199 proklamerte Innocens III et korstog mot Markward til støtte for Fredriks krav på Sicilia.¹²¹⁵ Det var ikke første gang det ble proklamert korstog mot kristne.¹²¹⁶ Alt mot slutten av 1100-tallet hadde kirkerettslærde dessuten utvidet definisjonen på kjetteri, noe førte til tanken om *crimen publicum* («offentlige forbrytelser»), som i den forlengelse inkluderte fornektelse av den pavelige jurisdiksjonen.¹²¹⁷ Innocens III tok også andre skritt i retning av å utvide korstogsbevegelsen, blant annet ved å føre korstog mot kjettere, slik som katarerne i Sør-Frankrike,¹²¹⁸ men også mot skismatikere og andre, slik som de ortodokse russerne.¹²¹⁹ Den nye retningen korstogene tok under Innocens III førte dessuten til økonomiske innovasjoner for å finansiere korstog (se del III), noe som fikk stor betydning for den videre utvikling av korstogsbevegelsen i senmiddelalderen.

For pavene Gregor IX og Innocens IV kom politisering klart til uttrykk under konflikten med Hohenstaufene.¹²²⁰ Fredrik II bygde på arven og ambisjonene fra farfaren, Fredrik I

¹²¹¹ Housley, *Contesting the Crusades*: 55.

¹²¹² Pavemakten hadde siden omkring 1150 brukt tittelen «St. Peters vikar», men Innocent gikk enda lenger både retorisk og ideologisk, se: F. Kempf, «Innocent III's Claim to Power» i J. M. Powell (red), *Innocent III: Vicar of Christ or Lord of the World*, (2.utg.), Washington D.C. 1994: 173-177. Se også: J. A. Watt, «The Papacy», NCMH V: 197-163.

¹²¹³ Den mest omfattende studien av dette korstoget, så vidt meg bekjent, er Claudia Naumanns nå noe eldre studie, se: C. Naumann, *Der Kreuzzug Kaiser Heinrichs VI*, Frankfurt a.M. 1994.

¹²¹⁴ Om Fredrik II, se: D. Abulafia, *Frederick II: A medieval emperor*, London 2002.

¹²¹⁵ Om Markward, se: E. Kennan, «Innocent III and the First Political Crusade: A Comment on the Limitations of Papal Power» i *Traditio* 27 (1971): 231-249.

¹²¹⁶ N. Housley, «Crusades Against Christians: their Origins and Early Development, c.1000-1216» i P. Edbury (red), *Crusade and Settlement*, Cardiff 1985: 17-36.

¹²¹⁷ For en *Begriffsgeschichte* av den juridiske forståelsen av kjetteriet i det 12. og 13. århundre, se: O. Hageneder, «Der Häresiebegriff bei den Juristen des 12. und 13. Jahrhunderts» i W. Lourdaux og D. Verhelst (red), *The Concept of Heresy in the Middle Ages (11th-13th C.)*: Proceedings of the international conference, Louvain may 13-16, 1973, Leuven 1976: 42-103. Se også: Rist, *The papacy and crusading in Europe*: 174.

¹²¹⁸ M. Barber, *The Cathars: Dualist Heretics in Languedoc in the High Middle Ages*, New York 2000; M. Lambert, *The Cathars*, Malden 1999.

¹²¹⁹ For de tidligste svenske korstogene mot russerne, se: J. H. Lind, «The battle on the Neva in 1240 and Birger Magnussons' second crusade to Tavastia», SJH 16:4 (1991): 269-295. For de militære ordenenes involvering i kamper mot andre kristne i Baltikum, Iberia og mot grekerne til støtte for det latinske imperiet i Konstantinopel, se: A. J. Forey, «The Military Orders and Holy War against Christians in the Thirteenth Century», *The English Historical Review* 104:410 (1989): 1-24, som konkluderer med at ordene I liten grad var involvert i korstog mot andre kristne.

¹²²⁰ Rist, *The papacy and crusading in Europe*: 171-217. Se også: J. R. Strayer, «The Political Crusades of the Thirteenth Century» i AHC, 2: 343-375.

Barbarossa (r.1155-1190), og faren, Henrik VI (r.1191-1197), og fremmet tanken om *Imperator Romanorum*.¹²²¹ Det ble etter hvert oppfattet som trussel mot pavedømmet, som fryktet Hohenstaufernes maktkonsentrasjon. Dessuten var det store forventninger til at Fredrik II skulle ta på seg lederskapet av korstogene, siden han hadde avlagt korstogsløfter i 1215, 1220 og 1226.¹²²² Både Innocens III og Honorius III hadde store forventninger til Fredrik II, særlig etter at han i 1225 ble konge av Jerusalem.¹²²³ Da han i 1227 måtte avbryte nok et korstog, på grunn av sykdom, hadde den milde Honorius III blitt erstattet av den langt hardere Gregor IX (r.1227-1241), som svarte med å ekskommunisere keiseren.¹²²⁴

Løftebruddet var kun delvis årsaken. Paven var bekymret for keiserens framferd på Sicilia og hans ambisjoner i Italia.¹²²⁵ Til tross for konflikten med paven klarte Fredrik å forhandle fram en våpenhvile med sultanen av Egypt, al-Kamil (r.1218-1238),¹²²⁶ men også å gjenvinne Jerusalem gjennom diplomatiet.¹²²⁷ Fredrik II dro i 1229 til Jerusalem,¹²²⁸ men siden han var ekskommunisert fikk han ingen varm velkomst og oppholdet ble kort.¹²²⁹ Konflikten i 1228 var ikke avgjørende og alt i 1230 var Fredrik II løst fra bannet.¹²³⁰ I 1239 ble derimot Fredrik II ekskommunisert for annen gang. I tiåret etter 1230 forsøkte Fredrik II å unngå direkte konfrontasjoner med paven, men hans giftemål for sønnen Enzo og militære framgang mot Den

¹²²¹ H. M. Schaller, «Die Kaiseridee Friedrichs II.» i J. Fleckenstein (red), *Probleme um Friedrich II*, Sigmaringen 1974: 109-134

¹²²² Rist, *The papacy and crusading in Europe*: 178.

¹²²³ For Fredrik IIs involvering i korstogene, se: Powell, *Anatomy of a Crusade*; T. C. Van Cleave, «The Crusade of Frederick II» i K. Setton (red), *History of the Crusades*, 6 vols., Madison 1969-1989, 2: 429-462. Se også: Abulafia, *Frederick II*: 132-163, 164-201.

¹²²⁴ *Epistolae Saeculi XIII e Regestis Pontificum Romanorum*, 3. vols. (MGH), utg. C. Rodenburg, Berlin 1883-94: 1, 281-85. Historikere har lagt mye av skylden til Damietta-krystogets fiasko på Fredrik II – for ikke å ha påtatt seg lederskapet – eller den pavelige legaten, kardinal Pelagius – for å ha påtatt seg for mye lederskapet, se: Powell, *Anatomy of a Crusade*: 107-120.

¹²²⁵ For anklager mot Fredrik II om overgrep mot kirken på Sicilia, se: J. M. Powell, «Frederick II and the Church in the Kingdom of Sicily 1220-1224» i *Church History* 30:1 (1961): 28-34. I 1226 oppstod det en politisk og militær koalisjon mot Fredrik II, Den lombardiske liga, som bestod av en allianse mellom en rekke nord-italienske byer anført av Milano og støttet av pavemakten. Ligaen hadde opprinnelig oppstått i 1167, som en reaksjon på keiser Fredrik I Barbarossas italienske kampanjer. Alliansen ble fornyet en rekke ganger i opposisjon til Hohenstauferne, men ble formelt oppløst etter Fredrik IIs død i 1250, se: Abulafia, *Frederick*: 160-161.

¹²²⁶ Mens Fredrik II i 1226 forberedte sitt korstog og var opptatt med å pasifisere kongedømmet Sicilia, hadde en utsending fra al-Kamil, under ledelse av diplomaten Fakhr ad-Din, oppsøkt keiseren. Al-Kamil håpet å sikre seg Fredriks støtte i konflikten med sin bror, al-Mu'azzam av Damaskus. Han tilbød derfor å inngå en våpenhvile samt overføre Jerusalem tilbake til de kristne. Disse forhandlingene er blant annet nevnt av den arabiske historikeren Ibn Wasil (†1298), se: *Arab Historians of the Crusades*: 267-269.

¹²²⁷ På grunn av ekskommunikasjonen oppfylte han teknisk sett ikke vilkårene for å kunne bli regnet som korsfarer. Han kunne derfor ikke tilkjennes de juridiske og åndelige privilegiene pavemakten lovet korsfarere og paven anerkjente heller ikke kampanjen som et korstog, se: Rist, *The papacy and crusading in Europe*: 182.

¹²²⁸ Hverken patriarken av Jerusalem, Gerald av Lausanne (r.1225-1239), den frankiske adelen eller de militære ordenene var fornøyd med at Fredrik II hadde inngått en tiårig fredsavtale med Al-Kamil. Selv om Jerusalem hadde blitt tilbakeført til de kristne, hadde Fredrik II undervurdert de religiøse sensitivitetene. Fredriks moderne biograf, historikeren David Abulafia, ser Fredrik som en uortodoks korsfarer, der hans vilje til å forhandle gjør ham til «less that of a traditional crusader, more that of the kings of Jerusalem themselves»: Abulafia, *Frederick*: 171. Abulafia har rett i at Fredrik handlet mer som en konge av Jerusalem – noe han faktisk var – men undervurderer i for stor grad det religiøse aspektet, se: Powell, «Church and Crusade»: 250-264. Misnoyen mot Fredrik II i Levanten skyldtes også at han satte inn lojale tyske aristokrater i ledende stillinger, noe som skapte misnøye blant den i hovedsak frankiske adelen lokalt og selv patriarken av Jerusalem hadde lagt sin egen by under interdikt, se: Riley-Smith, *The Crusades*: 149-151.

¹²²⁹ Fredrik ankom Jerusalem den 17. mars. Han lot seg krone til konge den påfølgende dagen, men den tredje dagen forlot han byen for å returnere til Acre. Keiser Fredriks opphold i Levanten ble derfor svært kortvarig. Gregor IX benyttet Fredrik IIs fravær til å støtte hans forsømde svigerfar, Johann av Brienne, som ledet pavelige tropper inn i keiserens sør-italienske områder og truet Sicilia, se: Strayer, «The Political Crusades of the Thirteenth Century»: 348-350. Fredrik IIs avreise fra Levanten ble langt ifra en ærefull avskjed: Filip av Navarre (†1270), som skrev om Fredriks opphold i Jerusalem, nevner at keiseren forsøkte å forlate Acre i all hemmelighet 1. mai 1229. På vei ned til havna ble han imidlertid oppdaget av en gruppe «slaktere og eldre fra gate» (*et bouchers et vieilles de celle rue*), som lopte langs keiserens følge og overroste det med gamle kjøttslinter, se: Philippe de Novare, *Mémoires 1218-1243*, utg. C. Kohler, Paris 1913: 24-25 (XLIII). Se forøvrig: van Cleave, «The Crusade of Frederick II»: 457-462.

¹²³⁰ Til tross for at Gregor IX organiserte og finansierte militære kampanjer mot Fredrik II, så var ikke disse kampanjene korstog. Gregor IX unngikk bevisst det presise språket Innocens III hadde brukt i korstogene mot Markward av Anweiler, det ble ikke utlovet en fullstendig korsfarendulgen til deltakerne og de pavelige soldatene bar St. Peters nokler som merke, men ikke kors – alt i alt var disse soldatene ikke cruceignati, se: Loud, «The Papal 'Crusade' against Frederick II in 1228-1230» 91-103. Se også: Rist, *The papacy and crusading in Europe*: 181-184; Strayer, «The Political Crusades of the Thirteenth Century»: 348-350.

lombardiske ligaen, var i ferd med å isolere paven i Roma.¹²³¹ Samtidig hadde Gregor IX siden 1234 arbeidet med å få i stand et nytt korstog til Det hellige land.¹²³² Det korstoget ble etter hvert i stedet omdirigert og innen våren 1241 begynte Gregor å anse alle militære kampanjer mot keiseren som korstog.¹²³³

Forskjellen var stor fra foregående konflikten, som i hovedsak hadde vært lokal og begrenset til Sicilia. Men i 1240 trakk Gregor konflikten inn i *alle* Fredrik IIs domener og gjorde det til en internasjonal konflikt. Begge parter forsøkte deretter å mobilisere sine nettverk og støttespillere.¹²³⁴ Alt under konflikten i 1228 hadde Gregor IX definert Fredrik II som en kjetter, siden keiserens angrep på pavedømmets territorium kun gagnet troens fiender.¹²³⁵ Det kom til å bli et vedvarende trekk ved den pavelige retorikken mot Hohenstaufferne og deres støttespillere.¹²³⁶ Fredrik II så på sin side på sin styringstanke som fundert på tanken om *sacram imperium*, der keiseren var troens og pavemaktens sanne forsvarer, men den pavelige propagandaen så det radikalt annerledes: Fredrik II *var* troens og pavedømmets største trussel.¹²³⁷ På Lyonkonsilet i 1245 ble det drøftet en rekke pressende saker,¹²³⁸ blant annet mongolenes herjinger i Ungarn og mamelukkenes framgang mot det latinske kongedømmet i Levanten.¹²³⁹ Det mest kontroversielle ved konsilet var derimot avsettelsen av kong Sancho II av Portugal

¹²³¹ I 1238 arrangerte Fredrik II et giftemål for sin sønn, Enzo, med Adelasia, grevinne av Turrineta på Sardinia. Hun var enke etter Ubaldo Visconti og dermed arving til flere provinser i kongeriket Sardinia. Gregor IX fryktet giftemålet ville fore Sardinia rett i hendene på Hohenstaufferne. Pavemakten hadde siden Innocens III pontifikat, arbeidet for å inkorporere Sardinia i *regno*, se: J. C. Moore, «Pope Innocent III, Sardinia, and the Papal State», *Speculum* 62:1 (1987): 81-101.

¹²³² I 1234 henvendte pave Gregor IX seg til Theobald IV av Champagne, konge av Navarre (r.1234-1253), om å lede et nytt korstog. Responsen var stor i enkelte områder, slik som England og Frankrike, men fraværende i andre områder, særlig Italia, Tyskland og Spania. Gregor forsøkte dessuten å omdirigere korstoget til støtte for det latinske riket Konstantinopel, og henvendte seg blant annet til Ludvik IX, se: *Les Registres de Grégoire IX: recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originiaux du Vatican*, red. ved L. Auvray, Paris 1896-1955: nr. 2873-2878. Resultatet av alle disse forsøkene var at kun enkelte mindre korstogskontingenter dro til Levanten i 1239, se: Lower, *The Barons' Crusade*.

¹²³³ Ifølge den anonym *Vita Gregorii IX* hadde Gregor helt siden 1239 oppfordret sine tilhengere til å ta korset og kjempe mot Fredrik II for å forsvare relikviene til St. Peter og St. Paulus i Roma, se: «Vita Gregorii IX» i *Le Liber censuum de l'église romaine*, vol.2 (2. serie), utg. P. Fabre og L. Duchesne, Paris 1905: 18-36, her spesielt s. 34. Den 9. august 1240 sendte paven ut rundskriv til alle europeiske konger og prelater om et nytt kirkekonsil for å diskutere tiltak konflikten med Fredrik: Potthast, nr. 10925-10927. Se også: RN, I, nr. 708. Innkallelsen ble senere gjort 15. oktober 1240: Potthast nr. 10946; RN, I, nr. 711. Matteus av Paris nevner at konsilet utgjorde en alvorlig trussel mot Fredrik, som svarte med å få en keiserlig flåte til å avskjære og anholde alle geistlige som forsøkte å seile til konsilet. Noe som igjen medførte ytterligere spenningsforhold: CM, IV: 120-125. Disse handlingene skapte friksjon mellom Ludvik IX og Fredrik, siden den overveidende majoriteten av de arresterte geistlige var franske, se: Weiler, *Henry III of England and the Staufien Empire, 1216-1272*: 74-85; 86-109; Abulafia, *Fredrick II*: 340-374.

¹²³⁴ Det følgende bygger i stor grad på Weilers framstilling av konflikten, se: Weiler, *Henry III of England and the Staufien Empire*: 86-109.

¹²³⁵ Gregor hevdet i bullen «In maris amplitudine» at: «For he [Frederick] impiously strives to maintain the treachery of the pagans in the renowned land consecrated with the blood of Christ; fury, seizing the temporal possessions of tyrants, exterminates justice and crushes the liberty of the Church; the madness of heretics tries to tear the tunic of Christ to overturn the foundations of faith; the treacherous perversity of false brothers and sons shakes the internal organs and tears apart the flank of its mothers»: *Historia diplomatica Frederici secundi*, III: 23-24, engelsk oversettelse etter: Rist, *The papacy and crusading in Europe*. 192.

¹²³⁶ Ifølge Matteus av Paris reagerte Innocens IV på at Henrik III klaget på de pavelige kollektorers framferd i England, med å omtale Fredrik II som «dragen» og Henrik III som «den lille slangen»: «...contrito enim vel pacificato dracone, cito serpentuli conculcabuntur»: CM, IV: 423. Se også: Weiler, *Henry III of England and the Staufien Empire*: 86.

¹²³⁷ På Lyonkonsilet lovet Thaddeus av Sessa (†1247), keiser Fredrik IIs representant ved konsilet, at den keiseren var villig til å forsøke å forene den latinske og gresk-ortodokse kirken, men også kjempe mot både mongolene, tyrkerne, mamelukken og alle andre av troens fiender, bare Innocens IV opphevet ekskommunikasjonen fra 1239. Paven avsto tilbudet og publiserte i stedet en lang liste med anklager (*Horribilis et stupenda dampnatio*) som viste at det var Fredrik II som *var* troens hovedfiende: CM, IV: 431-445, 445-455. Se også: B. Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae in the Political Discourse of Latin Christendom, 1215-1311» i *The International History Review* 25:1 (2003): 1-36.

¹²³⁸ Konsilet hadde fem overordnede saker som skulle droftes: 1) dårlige prelater og troende, 2) Saracennenes uforskammethet, 3) det greske skismaet, 4) Tartarene i Ungarn og 5) Avsettelsen av keiser Fredrik II. Innholdet i innkallelsen er gjengitt av Matteus av Paris, se: CM, IV: 410-412.

¹²³⁹ Jerusalem hadde året for blitt gjenoberet av muslimene etter å ha vært på kristne hender siden 1229, da Fredrik II fikk framforhandlet en tiårig fredsavtale med sultan Al-Kamil av Egypt. Allerede mot slutten av 1230-åra hadde kurien forkynt et nytt korstog. Det resulterte i det såkalte baronkorstoget i 1239-41. Det var en av flere mindre korstogskampanjer i det 13. århundre og ble ledet av Thibaut av Champagne og Rikard av Cornwall, men bare sistnevnte dro ut på korstog. Resultatene var beskjedne, men historiker Michael Lower hark alt foretaket: «the high point of papal efforts to make crusading a universal Christian undertaking», se: M. Lower, *The Barons' Crusade. A Call to Arms and Its Consequences*, Philadelphia 2005: 2.

(r.1223-1247) og keiser Fredrik II (r.1220-1250).¹²⁴⁰ Innocens IV proklamerte samtidig korstog mot Hohenstaufene, noe som deretter ble ført kontinuerlige fra 1245 og til den siste Hohenstauferen, Fredrik IIs barnebarn Konradin, ble henrettet i 1268.

James Powell har kalt utviklingen i det 13. århundre for en kritisk overgangsfase, der korstogsbevegelsens fokus ekspanderte utover militære engasjement mot muslimer i Midtøsten, til å bli en integrert del av den politiske sfæren i Europa.¹²⁴¹ Det pavelige lederskapet ble i økende grad symbolsk, mens forventningene til at verdslige herskere skulle påta seg lederskapet av korstogsekspedisjoner økte. Björn Weiler hevder på samme vis at korstogstanken ble en integrert del av den politiske kulturen i Europa, mellom Det fjerde Lateran (1215) og Vienne-konsilet (1311).¹²⁴² Weiler argumenter for at det skjedde en appropriasjon av den pavelige korstogsretorikk, der Innocens III hadde lagt grunnlaget for et konseptuelt rammeverk, der nødvendigheten for å komme Det hellige land til unnsetning skapte et akseptert rammeverk der internasjonal fredsmekling og diplomatiske forbindelser dominerte den politiske kulturen i det 13. århundre.¹²⁴³ Mange monarker var imidlertid avholdende eller negative til de politiske korstogene – selv ikke en monark med en tilknytning til korstogene som Ludvik IX, deltok i korstogene mot den tyske keiseren.¹²⁴⁴ For disse monarkene ble det en delikat balansegang mellom ikke å falle i pavemaktens unåde, men samtidig ivareta sine verdslige ambisjoner.

Norge og Det tysk-romerske riket, 1229-1263

Konflikten mellom pavemakten og Hohenstaufene foregikk i en periode der Håkon Håkonssons utenrikspolitiske program fulgte to ulike strategier, hvorav den ene var å sikre kongens posisjon og dynastiets legitimitet. Den andre strategien handlet derimot om handelspolitiske interesser og i den forbindelse hadde han klare behov for den tyske keiserens støtte. Problemet var imidlertid at kongens korstogsløfter og ambisjon om en kirkelig kroning, trakk ham inn i pavemaktens politiske korstog mot Fredrik II og Hohenstaufene. Ingenting har tidligere vært skrevet om Håkons rolle i de politiske korstogene og selv ikke kontakten med keiser Fredrik II har vært

¹²⁴⁰ Et generelt problem vedrørende Det første Lyonkonsilet (1245) er kildesituasjonen, se: W. E. Lunt, «The Sources of the First Council of Lyons» i *The English Historical Review* 33: 129 (1918): 72-78.

¹²⁴¹ J. M. Powell, «Church and Crusade: Fredrick II and Louis IX» i *The Catholic Historical Review* 93: 2 (2007): 250-264.

¹²⁴² B. Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae in the Political Discourse of Latin Christendom, 1215-1311» i *The International History Review* 25:1 (2003): 1-36.

¹²⁴³ «Few of the measures [The Fourth Lateran Council] announced were new in themselves; their novelty lay in the attempt to create a unified system for organizing and advancing the negotium fidei et crucis – ‘the business of the Faith and the Cross’ – which touched every aspect of Christian life at every level, both incorporation the experience and responding to the failures of the twelfth-century crusades in an attempt to renew Western Christendom both morally and spiritually»: Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae in the Political Discourse of Latin Christendom, 1215-1311»: 5. Se også: Tierman, *The Invention of the Crusades*: 14.

¹²⁴⁴ Matteus av Paris nevner at Ludvik IX i 1246 forsøkte å megle i konflikten mellom pave og keiser og at han var irritert og rasende (*iratus et indignans*) over at Innocens IV ikke ville akseptere Fredriks forslag til en løsning på konflikten: CM, IV: 522-524. Se også: Jordan, *Louis IX and the Challenge of the Crusade*: 25-30, 44.

gjenstand for større undersøkelser fra norske historikere.¹²⁴⁵ Konflikten dominerte de diplomatiske framstøtene til den pavelige kurien, og demonstrer noe av problemet til monarker som egentlig så seg mest tjent med å forbli nøytrale i konflikten, noe som ikke bare gjaldt Håkon, men også monarker som Henrik III og Ludvik IX.¹²⁴⁶

Det kunne tenkes at Håkon det ville være mulig å se et skifte i Håkons politiske linje etter at han hadde fått innvilget den pavelige dispensasjonen for sin fødselsdefekt, og således oppnådd sine ambisjoner om en kirkelig kroning, og at det deretter vil skje et skifte i politikken mot en mer pro-Hohenstauffer-linje. Fredrik II gis en svært fordelaktig omtale i norrøne kilder, særlig i nekrologen om keiseren i Håkons saga – hvor det ikke er noen referanser til konflikten mellom keiseren og pavemakten.¹²⁴⁷ Men noen markant Hohenstauffer støtte er vanskelig å finne bevis for.

Håkon synes å ha vært opptatt av å ha gode relasjoner til kirken og hans styringstid var i motsetning til både forjengere og påfølgende monarker fra Sverreætten, preget av et relativt lavt konfliktnivå mellom konge og kirke. Heller ikke kongens avvísning av geistlighetens krav, om å gjenta Magnus Erlingssons privilegier, i forkant av kroningen utløste noen langvarig konflikt med kirken.¹²⁴⁸ Muligens var det farfarens kamp mot kirken som var bakenforliggende. Det kirkelig presset mot kong Sverre, i det minste etter baglerreisningen og at Innocens IIIs tiltrådte den apostoliske stol i andre halvdel av 1190-åra, har muligens vært underdimensjonert: begynnelsen av Innocens III pontifikat i 1198, medførte at presset mot kong Sverre ble betydelig forsterket. Det er indikasjoner på at Innocens III i sine brev til den norske erkebiskopen og andre skandinaviske monarker, gikk langt i retning av å antyde at det burde føres korstog mot usurpatoren på den norske tronen.¹²⁴⁹ Noe som sammenfaller med pavemaktens autorisasjon av korstog mot Markward av Anweiler.¹²⁵⁰ Konflikten resonnerer tydeligere i utenlandske kronikører, slik som William av Newburgh (ca.1136-1198), som framstilte at Sverre stod i ledtog med selveste djevelen.¹²⁵¹

¹²⁴⁵ En av få referanser er en liten notis av Halvdan Koht i *Historisk Tidsskrift*, se: H. Koht, «Keisar Fredrik II og Norge», HT 29 (1930-33): 359-365.

¹²⁴⁶ For likende tilnæringer til andre monarkers involvering i konflikten, se for Henrik III av England: Weiler, *Henry III of England and the Staufen Empire*: 86-109. For Ludvik IX: Le Goff, *Saint Louis*: 73-74, 117-118, et passim. Det gjaldt også andre monarker: Martinez, *Alfonso X, The Learned*: 121-147.

¹²⁴⁷ HsH, kap. 325 (275).

¹²⁴⁸ Bagge, *From Gang Leader to the Lord's Anointed*: 119-121.

¹²⁴⁹ Innocens III gjentok ekskommunikasjonsdommen mot Sverre og truet han med interdikt om geistlige fortsatte å støtte Sverre, se: DN VI, nr. 7. Men dette brevet ble også sendt til kongene av Danmark (Knut VI) og Sverige (Sverker Karlsson d.y.), i tillegg til jarlen i Sverige (Birger Brosa). I disse brevene gikk derimot Innocens atskillig lenger enn å true med interdikt. Paven oppfordrer i sterke ordlag de nevnte monarkene om å verge kirken, presteskapat og frigjøre folket fra uhyret Sverre og bad den ruste seg slik at de var verdige til å motta «Guds evige lønn og vår nåde» («*ea deo retributionem eternam et norstram consequi gratiam specialius merearis*»): Lat.dok. nr. 37. Se også: Svenungsen, *Korstog og kongemakt – ideologi og praksis*: 41-42, 46-49.

¹²⁵⁰ Korstog mot Markward ble proklamert i januar 1199, med bullen «*Licet circa statum*», se: *Die Register Innocenz III*, vol.1-, Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom, utg. O. Hagenender, H. Haidacher, A. Strnad, Gras, Vienna, Cologne, 1964-, I: 806-809. Se også: Rist, *Papacy and Crusading in Europe*: 175-178.

¹²⁵¹ *Historia Rerum Anglicarum*, vol. I-IV, utgave R. Howlett, London 1884-89 [oppr.1964], III, kap. 6.

Det norske riket og Hohenstaufferne – kildematerialet for perioden 1229-1250

Kildematerialet til kontakten mellom det norske riket og Fredrik II er ikke omfattende.¹²⁵² I det tyske kildematerialet er det i hovedsak kun overlevert et brev fra korrespondansen med det norske riket.¹²⁵³ Det er vanskelig å datere nøyaktig når denne kontakten ble etablert, men referansen til en isbjørn i Damaskus på begynnelsen av 1230-åra, kan muligens være en ledetråd.¹²⁵⁴ Isbjørnen var en gave fra Fredrik II til sultanen, men har med stor sannsynlighet opprinnelig vært gitt i gave til keiseren fra aktører (Skule?) i Norge.¹²⁵⁵ Det er flere likende eksempler på at slike eksotiske dyr ble gitt i gave til andre europeiske monarker, særlig Henrik III.¹²⁵⁶ For pavemaktens konflikt med Hohenstaufferne, er det knapt overlevert dokumenter eller brev som vitner om kontakt mellom kurien og Norge angående konflikten. Et unntak var et rundskriv fra 1229, der hertug Skule var en av adressatene.¹²⁵⁷ I dette brevet oppfordret Gregor IX adressatene om å holde seg rede til å komme kirken til hjelp mot Fredrik II.¹²⁵⁸ Flere brev er ikke kjent. Det er derfor primært narrative kilder som antyder at kurien og Hohenstaufferne gjorde framstøt mot den norske kongemakten under den påfølgende konflikten.

I de norrøne kildene begrenser referansene til konflikten mellom pave og keiser seg til sporadiske referanser, slik som enkelte av optegnelsene i de islandske annaler.¹²⁵⁹ Dette materialet vitner om at konflikten på slutten av 1220-åra var kjent, men det er ingen referanser til at Fredrik II ble løst fra dette bannet i 1230 eller til keiserens andre ekskommunikasjon i 1239. Det er i tillegg to narrative kilder som omtaler sendeferder, i hovedsak til eller fra den tyske keiserens hoff i 1240-åra. Den første av disse to er den norrøne sagaen om kong Håkon av islendingen Sturla Torðsson. Sturla hadde i forbindelse med arbeidet tilgang til en rekke kilder og

¹²⁵² Koht, «Keisar Fredrik II og Norge»: 359-365.

¹²⁵³ Et av få brev fra Fredrik II til norske aktører et udateret brev (1240?) i forbindelse med opprøret til hertug Skules opprør. Brevet er ikke direkte adressert til kong Håkon, men det går fram av brevet at Fredrik forsøkte, i kraft av sin posisjon som «himmelsk disponert og salvet keiser med fyrstelige verdighet» (*dispenatione caelesti regalis unctio et dignitas principalis*) å megle mellom kongen og hans svigerfar, hertugen (*ducem Norvegiae suorum*). Han appellerte til begge sider og foreslo at de skulle sende hver sin spesialutsending (*nuntios speciales*) for å legge fram saken til keiserens voldgiftsavgjørelse, se: *Veterum scriptorum et monumentorum: historicorum, dogmaticorum, moralium ampissa collectio*, utg. E. Martène og dom U. Durand, Paris, 9. vols, Paris 1724, II: Epostila LXXIII (sp.1187-1188); RN I, nr. 705. Koht trekker også fram andre indiser på en indirekte kontakt, i form av referanser til Norge i naturvitenskapelige verk, blant annet et håndskrift fra 1400-tallet med verket, *Seneca capitula de naturis*, som omtaler naturfenomenen (asbest) på More og referanser til norske falcker i Fredriks egen bok, se: «Keisar Fredrik II og Norge»: 360-365.

¹²⁵⁴ Eksotiske dyr kunne også fungere som gaver. Den syriske historikeren Khalil ibn Aybak al-Safadi (1297-1363) nevner i sitt biografiske leksikon, *al-Waǧī bi-al Waǧāyat* («Sufficiency of Obituaries» - som Koht feilaktig oppgir som al-Safadis fulle navn (jfr. Koht, «Keisar Fredrik II og Norge»: 363) – at Al-Kamil, sultan av Egypt, 1233/1234 sendte Fredrik II noen vakre fugler i gave. I retur sendte keiseren en hvit påfugl og en hvit bjørn, som dukket i havet og spiste fisk, se: *Biblioteca arabo-sicula, raccolta da Michele Amari appendice*, utg. M. Amari, Torino 1889: 20. Se også: D. E. Little, «Historiography of the Ayyūbid and Mamlūk epochs» i C. F. Petry (red), *The Cambridge History of Egypt, Volume 1: Islamic Egypt, 640–1517*: 412-444, her spesielt s. 431-432. Fredrik II var kjent for å holde en storstilt samling av ville og eksotiske dyr i sitt *menagerie*, og brukte disse til å forbløffe og imponere. Fredrik II var dessuten selv en ivrig jeger, særlig med bruk av jaktfugler, og skrev selv et verk om falckejakt, *De arte venandi cum aribus* (ca.1230-1245). Her nevner han i den forbindelse en rekke falckearter, deriblant falcker fra Island. Jfr. W. B. Clark, *A medieval book of beasts: the second-family bestiary*, Woodbridge 2006: 19.

¹²⁵⁵ En slik gave til keiseren er ikke nevnt i Håkons saga, samtidig som det senere kommer fram at Skule også har etablert gode forbindelser til keiseren. Fraværet i sagaen kan tyde på at det var Skule som sendte isbjørnen til Fredrik II.

¹²⁵⁶ Det er flere samtidige eksempler på at isbjørner og andre eksotiske dyr fra den norske fauna ble gitt som gaver til andre monarker. I 1229 ga Håkon en elg i gave til Henrik III og i 1252 ble det gitt en isbjørn til samme konge, se: DN XIX, nr. 137; RN I, nr. 860, 866. Isbjørner som statusgave er nevnt flere steder i de norrøne sagaene, slik som i tåten om islendingen Audun fra Vestfjorden og Harald Hardråde: *Morkinskinna*, kap. 36 (for flere eksempler, se Andersson og Gade (2000): note 1, s. 438).

¹²⁵⁷ DN IX, nr. 2.

¹²⁵⁸ Brevet er et rundskriv, der paven klaget over Fredrik IIs framferd i Det hellige land og hans behandling av sin svigerfar, Johann av Brienne, se: DN IX, nr. 2.

¹²⁵⁹ Majoriteten av de islandske annalene nevner under året 1228 at «Friþrekr Keisare i banni. oc friþaði Jorsala land», Ingen av annalene melder derimot at Fredrik ble løst fra bannet i 1230 og heller ikke at han ble bannlyst for andre gang i 1239, se: *Islandske annaler*: 24, 26, 64-66, 127-128, 131-132, 187, 189, 257, 326, 328-329, 481.

dokumenter i det norske kongelige kanselli.¹²⁶⁰ Den andre kilden er den engelske historikeren Matteus av Paris, som har enkelte korte referanser til kong Håkon i forbindelse med konflikten mellom paven og Fredrik II, blant annet i forbindelse med valget av tysk motkonge i 1247.¹²⁶¹

Den nøytrale allierte – norske relasjoner til Fredrik II, 1229-1250

Kontakten mellom den norske monarken Håkon Håkonsson og keiser Fredrik II forutgikk det konfliktfylte tiåret fra rundt 1240, men det var i hovedsak i dette tiåret at kontakten mellom de to rikene ble mer permanent. Det henger også sammen med at en norsk utenriksstjeneste vokste fram.¹²⁶² Kontakten er i stor grad dokumentert ved referanser til en rekke diplomatiske sendeferder som er omtalt i Håkons saga. Den tidligst kontakten synes som nevnt å kunne dateres til omkring 1230 og det er i sagaen omkring dette tidspunktet omtale av en etterlysning. Ifølge Sturla skrev kong Håkon til keiser Fredrik og andre venner i utlandet, for å etterlyse sin frende, Andres Skjaldarband, som hadde reist på pilegrimsferd til Jerusalem i 1229, men som det aldri ble hørt fra igjen.¹²⁶³ Det er ikke nevnt at det kom noen respons på Håkons forespørselen.

I Håkons saga er det først etter 1237 at de diplomatiske relasjonene mellom det norske riket og Fredrik II blir mer omfattende. Det er tydelig at kong Håkon og hertug Skule etablerte separate kommunikasjonskanaler til keiseren, noe som kommer fram i sagaens omtale av den første tyske sendeferden til det norske riket, som skjedde like etter at Skule fikk hertugnavn i 1237.¹²⁶⁴ Sagaen nevner at tyske sendemenn anført av en mann som het Vilhjalm, ankom like etter hertug-utnevnelsen og det er presisert at de tyske sendemennene hadde med seg gaver fra keiseren til både kongen og hertugen, samt at disse to ga hver sine motgaver i retur.¹²⁶⁵

Det er i saken gjort et poeng ut av Fredriks II internasjonale status: keiseren var: «en stor og gjev høvding, og mange store høvdinge i andre land sluttet seg på denne tid til ham».¹²⁶⁶ Den østeriske historikeren Hans Martin Schaller understreker at Fredrik IIs *Kaiseridee*, som var sentrert rundt tanken om *imperium*, nådde et høydepunkt etter seieren over Den lombardiske liga ved Cortenuova i 1237.¹²⁶⁷ Fredriks forståelse av det keiserlige herredømmets universalitet kom på

¹²⁶⁰ N. Bjørge, «Om skriftlege kjelder for Håkonar saga», HT 46 (1967): 185-229.

¹²⁶¹ CM, V: 201.

¹²⁶² For framveksten av den norske sendemannsinstitusjonen, se: Bjørge, «800-1536. Makt – og avmakt»: 19-132. En nyttig oversikt over bakgrunnen til mange av de norske sendemennene, er å finne i prosopografiske studien til Dominik Waßenhoven, se: D. Waßenhoven, *Skandinavier unterwegs in Europa (1000-1250): Untersuchungen zu Mobilität und Kulturtransfer auf prosopographischer Grundlage*, Berlin 2006.

¹²⁶³ «Ok Ritadi Hakon kongr til Fridreks keisara ok annara vina sinna vt j lond»: HsH, kap. 179 (164).

¹²⁶⁴ HsH, kap. 211 (191).

¹²⁶⁵ «Keisari sende menn norðr til Noregs æ fund Hakonar kongs ok Skula hertuga (...) Þeir Þrðu kongi ok hertuga margar presentir; en þeir sendu moti þa hluti, er með keisara voru torugetir ok þar þottu giorsimar»: HsH, kap. 211 (191). Det er mulig at sagaen her referer til Fredriks seier over den lombardiske liga i 1237 i slaget ved Courtenouva, som gjorde at Hohenstaufernes bestet sin kontroll i det sentrale Italia.

¹²⁶⁶ «þann var mikill höfðingur ok ægetr. Þydduzt j þann tíma til hans margir höfðingjar ægetir af odrum londum»: HsH, kap. 211 (191).

¹²⁶⁷ Schaller summerte Fredriks keiseridé i 12 (egne) artikler, hvor artikkel nummer tre gikk ut på at: «Der Kaisertum ist universale Herrschaft; insbesondere beanspruch es die Herrschaft nicht nur über Deutschlands und das Arelat, sondern auch über Rom und Italien mit Sizilien. Der Kaiser steht im Rang über allen anderen Herrschern; er allein kann Fürsten zu Königen erheben»: Schaller, «Die Kaiseridee Friedrichs II.»: 130. Se også: B. Arnold, *Medieval Germany 500-1300: A Political Interpretation*, Basingstoke 1997: 111-117, et passim.

likende vis til uttrykk i hans involvering i konflikten mellom Håkon og Skule.¹²⁶⁸ Det var i kraft av å være kristendommens verdslige forsvarer at Fredrik II således appellerte til begge parter og bad dem tenke på «den felles sak» (*de communi negotio*) og «den felles fred» (*ad commune pacem*) og la keiseren løse konflikten ved en voldgiftsavgjørelse.¹²⁶⁹

Fredrik IIs forsøk på megling tyder på at keiseren så på det norske riket som en del av sin innflytelsesfare og at det norske riket, i likhet med det danske riket, ble sett på som et klientkongedømme. Det synes derfor å ha vært satt inn ressurser på å vinne Håkon over til keiserens side i konflikten med pavemakten. I 1240 kom det utsendinger fra Fredrik II til Henrik III i England med brev som formante at ekskommunikasjonsdommen mot keiseren ikke måtte offentliggjøres og at de pavelige kollektorene ikke måtte få utbetalt penger.¹²⁷⁰ Likende appeller kan også ha blitt sendt til Norge sammen med meglingsbrevet – hvor det i så fall har vært et vellykket framstøt fra keiserens side.¹²⁷¹ Fredriks appell om megling ankom imidlertid Norge først etter at Skule hadde falt.

I 1241 kom nyheten om den mongolske invasjonen av Sentral-Europa og mens Gregor IX begynte å organisere et korstog, benyttet Fredrik II anledningen til å framstå som kristendommens sanne forsvarer. Han sendte ut brev til en rekke europeiske monarker, hvor han tok til orde for å organisere en kampanje mot mongolene, noe som dermed også ble en anledning til å imøtegå den pavelige anti-Hohenstaufen-propagandaen.¹²⁷² Ifølge Matteus av Paris ble at likende brev sendt til en rekke andre kongedømmer, deriblant *glacialis Norwegia*, «det iskalde Norge».¹²⁷³ Dette brevet må ses i sammenheng med at det på vårparten 1241, kom en tysk delegasjon til Norge anført av en mann ved navn Matteus.¹²⁷⁴ Matteus overrakte mange gaver til kong Håkon på vegne av keiseren, som et tegn på vennskap, men det synes også som at Fredrik II brukte denne sendeferden til å imponere den norske kongen.¹²⁷⁵

De mange sendeferdene mellom Fredrik II til Håkon synes å ha hatt en effekt. I *Håkon Håkonssons saga* er det utelukkende positiv omtale av keiseren og ingen referanser til konflikten med pavemakten eller at Fredrik II døde som ekskommunisert. Pavebrev vitner om at konflikten

¹²⁶⁸ I forbindelse med Valdemar Sejrs fangenskap (1223-1225), hadde Fredrik II brukt situasjonen for å fremme krav om dansk annerkjennelse av keiserens suverenitet over Danmark, se: M. Toch, «Welfs, Hohenstaufen and Habsburgs», NCMH, V:375-404, her spesielt s. 385.

¹²⁶⁹ Epostila LXXXIII.

¹²⁷⁰ Henrik III nektet riktignok å følge disse påleggene, men valgte likevel å skrive til Innocens IV og be paven kalle tilbake sine utsendinger, se: CM, V: 467-469.

¹²⁷¹ De norrone kildenes taushet når det gjelder ekskommunikasjonen av Fredrik II, kan tyde på at likende oppfordringer ble sendt til det norske riket. De islandske annalene nevner kun den første ekskommunikasjonen i 1228, men nevner ingenting om den påfølgende i 1239. I *Håkon Håkonssons saga* er ingen omtale av ekskommunikasjonen av keiseren i det hele tatt.

¹²⁷² Ifølge Matteus sendte Fredrik II brev til Henrik III og andre konger, se: CM, IV: 112-119. I tillegg gjengir han også et anti-pavelig brev Fredrik II sendte til Ludvik IX (s.119). Matteus nevner også at det var skepsis til Fredrik II, se: CM, IV: 119-120.

¹²⁷³ CM, IV: 118.

¹²⁷⁴ Den foregående sendemannen (1237) fra Fredrik oppgis som en William (*Vilbialmur*), se: HsH, kap 211 (191).

¹²⁷⁵ I saken er det nevnt at Matteus overrakte mange dyrebare gaver (*morgum agatum gjojum*) til kong Håkon, men sagaen bruker samtidig også plass på å kommentere Matteus' reisefølge, som blant annet bestod av «fem blåmenn» (*n. blamenn*). Disse var enten arabere eller afrikanere, og kom sannsynligvis fra Fredriks sicilianske hoff, se: HsH, kap. 285 (243).

mellom keiser og pave var kjent i Norge allerede tidlig i 1230-åra.¹²⁷⁶ Håkon synes å ha forsøkt å holde seg nøytral, men det norrøne kildematerialet tegner et såpass flatterende bilde av Fredrik II at det tyder på at det ved det norske hoffet må ha vært stor beundring av Hohenstaufere. Håkons politikk vitner om et bevisst ønske om å fremheve sine forbindelser med keiseren. Den interne rivaliseringen mellom de skandinaviske monarkene har antakelig også spilt en rolle i tilnærmingene mot Fredrik II, særlig under det økte spenningsforholdet mellom Norge og Danmark mot slutten av 1240-åra. Brødrestriden i Danmark, mellom kong Erik Plogpenning og hans to brødre Abel og Kristoffer, skapte problemer for norsk handelsfart og forverret forholdet til Lübeck.¹²⁷⁷ Men et svekket Danmark representerte en mulighet for å styrke den norske posisjonen og gode relasjoner til keiserdømmet ble viktig i framstøtet mot lybekkerne. I beste fall må Håkon derfor langt på vei kunne kalles en nøytral alliert av keiseren.

Håkon Håkonsson som tysk motkonge?

I etterkant av Lyonkonsilet i 1245 intensiverte Innocens IV forsøkene på å sette opp en tysk motkonge. Allerede forgjengeren, Gregor IX, begynte å søke etter potensielle kandidater rett etter ekskommunikasjonen av Fredrik II i 1239, og hadde blant annet kontaktet Robert av Artois, en yngre bror av Ludvik IX, og en ikke-navngitt sønn av den danske kongen.¹²⁷⁸ Fredrik II så imidlertid ut til å ha full kontroll over situasjonen, men let et stort tilbakeslag da en av hans tidligere støttespillere, Henrik Raspe, landgreve av Thürigen (†1247) og tidligere verge for Konrad IV, forlot keiserens side og ble valgt til tysk motkonge i mai 1246.¹²⁷⁹ Henrik fikk urettet svært lite før han døde året og en nevø, grev William av Holland (r.1247-1256), ble deretter valgt til ny motkonge.¹²⁸⁰ Dersom vi skal tro Matteus av Paris hadde pavemakten i mellomtiden også kontakten kong Håkon om muligheten til å bli tysk motkonge.¹²⁸¹

Matteus nevner dette i forbindelse med en omtale av hendelser i Tyskland i tida like etter Fredrik IIs død, der han nevner en rekke hendelser i perioden fra 1247 til 1251.¹²⁸² Matteus begynner med en oversikt av Henrik Raspes korte styringstid og deretter om valget av grev William av Holland til tysk motkonge. Ifølge Matteus gikk det flere måneder fra Henrik Raspe døde i februar 1247, til Innocens bad de tyske fyrstene om å velge William til ny motkonge i

¹²⁷⁶ DN IX, nr. 2.

¹²⁷⁷ Helle, *Norge blir en stat*: 128-133

¹²⁷⁸ CM, III: 624-625. For referansen til en sønn av den danske kongen har det ikke lyktes meg å finne kilden til denne, se: Weiler, *Henry III of England and the Staufen Empire*: 87, note 4.

¹²⁷⁹ I tysk historiografi ses Henrik som en marionettkonge (*Pfaffenkönig*) som fikk relativt liten betydning, se: M. Werner (red), *Heinrich Raspe - Landgraf von Thüringen und römischer König (1227-1247)*, Frankfurt-Am-Main 2003.

¹²⁸⁰ CM, IV: 623-624.

¹²⁸¹ CM, V: 201.

¹²⁸² «Post hos autem omnes, voluit domipus [sic] Papa loco Fratherici Haconem regem Norwagie: in culmen imperii subrogare; unde ut aptiorem et favorabiliorem ad hoc ipsum haberet, ipsum in regem fecit consecratum coronari»: CM, V: 201.

september.¹²⁸³ Det var under dette intermessioet at Håkon skal ha blitt vurdert som en mulig kandidat. I likhet med den tidligere omtalte kontakten mellom Ludvik IX og kong Håkon, er Matteus igjen den eneste kilden til en slik kontakt og det reiser derfor spørsmål om hvor plausibelt det er at Håkon ble vurdert som en reell kandidat til å utfordre Hohenstaufene.

Det er ingen eksterne kilder som kan verifisere påstanden, men Matteus' framstilling er ikke helt urimelig. Valget av William av Holland til tysk motkonge demonstrer en av pavemaktens største utfordring, nemlig at ingen av Europas monarker ønsket å utfordre – i det minste direkte – de tyske Hohenstaufene.¹²⁸⁴ Paven kunne derfor ikke velge kandidater blant det øverste sjiktet av det europeiske aristokratiet. William av Holland var hverken spesielt mektig eller hadde høy rang, men til gjengjeld hadde han et nettverk av familiekontakter.¹²⁸⁵ Håkon ble tross alt samme år en salvet og kronet konge, noe som ville gitt ham den nødvendige statusen. Samtidig må han ha vært en attraktiv kandidat for de tyske fyrstene. I likhet med Henrik Raspe hadde Håkon liten innflytelse i Tyskland, og ville dermed være lettere å kontrollere og således også lettere å akseptere som en kandidat.

Dersom en slik henvendelse fra kurien faktisk ble sendt, må det ha skjedd før William av Holland ble valgt til tyske motkonge i september 1247. Kronologisk passer det dermed svært godt med kardinal William av Sabinas legasjon til Norden.¹²⁸⁶ Ifølge sagaen ankom kardinalen Norge på Botolvsvakedag (17. juni), kroningen fant sted i Bergen på St. Olavsfestdag (29. juli). Det er derimot ingen direkte omtale av at kardinalen tok opp spørsmålet om den tyske tronen og kronologien vitner om at kardinalen ikke hadde spesielt stor hast med å komme tilbake til kurien. William oppholdt seg en stund i Norge, før han dro videre til Sverige, hvor han synes å ha vært svært lenge før han vendte tilbake til kurien i Roma.¹²⁸⁷

Matteus inkluderer i sin historie også en anekdote om kong Håkons reaksjon på den pavelige henvendelsen. Ifølge Matteus hadde Håkon nevnt til den engelske munken hvorfor han hadde takket nei til forespørselen fra paven. Håkon gjorde det klart at han alltid var villig til å kjempe mot kirkens fiender, men ikke alle av pavens personlige fiender.¹²⁸⁸ Håkon avviste altså ikke korstogstanken generelt, men presiserte overfor Matteus at det var aktuelt å kjempe mot Hohenstaufene av den grunn. Håkon hadde sine grunner for ikke å bryte med Fredrik II og

¹²⁸³ Jfr. Weiler, *Henry III of England and the Staufen Empire*: 115, note 46.

¹²⁸⁴ Gregor IX hadde i 1239 forsøkt å få Ludvik IX til å omgjøre sitt korstogslofte til å heller slåss mot Fredrik II, men Ludvik hadde ikke gått med på det (en likende appell ble også sendt til hans mor, Blanca av Castilla): Layettes du Trésor des Chartes, utg. H.-F. Laborde og A. Teulet, Paris 1866-1909, I, nr. 2835-2836, s. 416-419. Det lyktes heller ikke pavemakten å rekruttere hans bror, Robert av Artois, som tysk motkonge.

¹²⁸⁵ Williams kontakter inkluderte blant annet den mektige hertugen av Brabant og biskopen av Liège Weiler, se: Wieler, *Henry III of England and the Staufen Empire*: 115-116; Abulafia, *Fredrick II: A Medieval Emperor*: 401.

¹²⁸⁶ Det er i sagaen ingen konkrete referanser til at William av Sabina under sin legasjon tok opp hverken kongens korstogslofter eller situasjonen med Fredrik II, men ifølge sagaen kom William til landet via England, der det er godt kjent at både keiser og pave aktivt forsøkte å rekruttere Henrik III til sin side. Samtidig er sagaen veldig vag når det gjelder omtalen av tingene kardinalen sa og gjorde udner sitt opphold, blant annet nevnes det bare kort at kardinalen «talte (...) og preket troen for folk på mange måter, og så lyste han velsignelse over alle og gav dem god hjemlov» («Sidan taladi [hann] margfallida tru [fyrr] folkino. Enn sidan gaf hann ollum blezan sina ok gott heimlyf»): HsH, kap 293 (250).

¹²⁸⁷ For hele kardinalens opphold i Norge, se: HsH, kap. 292 (249)-303 (258).

¹²⁸⁸ «Sed postquam coronatus fuit, protestatus est palam, se semper velle ecclesie inimicos, sed non omnes Papae inimicos, impugnare»: CM, V: 201.

Hohenstaufferne, muligens hadde han begynt å vise sin interesse for den nord-tyske byen Lübeck.¹²⁸⁹ Hvorvidt historien om tilbudet fra kurien er sann eller ikke, så kom kong Håkon svært gunstig ut av situasjonen i Matteus' framstilling.¹²⁹⁰

Den norske utenrikshandelen på 1200-tallet

En viktig årsak til at kong Håkon ikke brøt med Fredrik II må ses i sammenheng de handelspolitiske forholdene i andre halvdel av 1200-tallet. England var tradisjonelt den viktigste handelspartneren til det norske riket i høymiddelalderen.¹²⁹¹ De handelsmessige relasjoner mellom de to rikene gikk langt tilbake og fra andre halvdel av 1100-tallet, under styringstiden til Henrik II (r.1154-1189), ble handelsavtaler mellom engelske og norske aktører inngått.¹²⁹² I 1186 holdt kong Sverre sin berømte tale mot drukkenskap i Bergen, der tyske kjøpmenn ble kritisert for å være årsaken til mange sosiale problemene. Engelske kjøpmenn ble på den andre siden hyllet for å bringe mange nyttige produkter til landet, slik som blant annet hvete og fint hvetemel.¹²⁹³ Nettopp korn er for det følgende et viktig stikkord.

Fra Håkon Håkonssons tid begynte den norske kongemakten å føre en mer aktiv kornpolitikk, noe som hadde sammenheng med at det norske riket ble mer avhengig av import av utenlandsk korn utover i det 13. århundre.¹²⁹⁴ Allerede i 1217 ble det innledet forhandlinger med England og seks år senere resulterte det i den første handelsavtalen mellom de to landene, noe som sikret fri ferdseil for handelsmenn mellom de to rikene.¹²⁹⁵ De anglo-norske relasjonene var sterke mellom den engelske havnebyen Lynn i Norfolk, i det østlige av England, og det norske handelssentrumet, Bergen.¹²⁹⁶ På grunn av sin geografiske plassering like ved elva Ouse, ble Lynn en del av et omfattende vannveinettverket som gjorde at byen stod i kontakt med Englands rikeste kornproduserende områder, noe som gjorde Lynn til Englands viktigste utskipingshavner for korn og kornprodukter, slik som malt og øl, men også tekstiler.¹²⁹⁷ Kontakten mellom Lynn og Bergen synes å ha vært omfattende: I 1224 ga Henrik III instruksjoner til sine fogder i Lynn

¹²⁸⁹ For en nyere studie av relasjoner mellom Lübeck og Bergen, se: J. Wubs-Mrozewicz, *Traders, ties and tensions: the interaction of Lübeckers, Overijsslers and Hollanders in Late Medieval Bergen*, Hilversum 2008. Se også: A. Nedkvitne, *The German Hansa and Bergen 1100-1600*, Köln 2014.

¹²⁹⁰ Matteus omtalte Håkon i positive ordlag som en *bene litteratus* – «vel lærd eller dannede»: CM, VII: 57.

¹²⁹¹ Helle, «Anglo-Norwegian Relations in the Reign of Håkon Håkonsson»: 101-114. Se også: A. Nedkvitne, *Handelsjøfarten mellom Norge og England i høymiddelalderen* i *Sjøfartshistorisk Arbok*, Bergen 1975: 7-254; B. E. Bendixen, «Vareomsætningen mellom England og Norge i første halvdel av 14. århundret», HT 24 (1916): 277-313, 444-471; Bugge, «Handelen mellom England og Norge indtil begynnelsen af det 15de århundrede»: 1-149.

¹²⁹² I 1213 bekreftet kong Johan I av England den norske erkebiskopen privilegier, hvorpå erkebiskopen fikk tillatelse til årlig å utføre en skipslast med korn og provianter (*blado et victualibus*) fra England til Norge uten avgift. I avtalen er det henvisning til at likende privilegier (*cartae*) var blitt utstedt av Johans forgjengere, Henrik II og Rikard I, se: DN XIX, nr. 80; RN I, nr. 307.

¹²⁹³ *Sverris saga*, kap. 103-104.

¹²⁹⁴ K. Lunden, *Korn og Kaup: Studier over priser og jordbruk på Vestlandet i mellomalderen*, Oslo 1978: 144-150. Helle mener avhengighetsforholdet er noe overdramatisert og at det norske riket sannsynligvis fortsatt evnet å brodfø seg på den innenlandske kornproduksjonen i vanlig gode år, se: Helle, *Norge blir en stat*: 171-172.

¹²⁹⁵ DN XIX, nr. 114; 147.

¹²⁹⁶ Helle, «Anglo-Norwegian Relations in the Reign of Håkon Håkonsson»: 103-104.

¹²⁹⁷ R. A. Dodgshon og R. A. Butlin (red), *Historical Geography of England and Wales*, London 1990: 91, 123-124; 131, 135; E. Carus-Wilson, «The Medieval Trade Ports of the Wash» i *Medieval Archaeology VI-VII* (1962-63): 182-201.

om at alle skip skulle holdes tilbake i arrest, men et unntak ble gjort for en rekke navngitte, norske handelsmenn.¹²⁹⁸ Av 11 norske skip, var 5 fullastet med korn.

Johan Schreiner hevdet at det fra midten av 1200-tallet skjedde et omslag i norsk utenrikshandel, noe som ble begynnelsen på det norske avhengighetsforhold til de nordtyske handelsbyene.¹²⁹⁹ Schreiners påstand har ikke vært uimotsagt og det er lite som tyder på at handelen med England ble mindre viktig – snarere tvert imot.¹³⁰⁰ Men det er indikasjoner på at importen av engelsk korn, ikke var tilstrekkelig til fullstendig å dekke den norske etterspørselen på midten av 1200-tallet.¹³⁰¹ Den norske kongemakten synes å ha vært opptatt av å finne nye eksportmarkeder for norske produkter, slik som for den viktige tørrfiskindustrien, men også for andre norske produkter, som tømmer og pels, eller luksusartikler, som falke og andre jaktfugler. I Europa var norsk tørrfisk en ettertraktet vare som en følge av den katolske kirkens fastereglene. Fisken representerte middelalderens norske «industrieventyr» og denne handelen la grunnlaget for store fiskerier i Lofoten og andre steder i Nord-Norge.¹³⁰²

Tyske handelssteder ble fra midten av 1200-tallet et stadig viktigere innslag i den norske utenrikshandelen, i takt med at innførelsen av baltisk rug ble viktigere.¹³⁰³ Denne handelen foregikk i stor grad over Lübeck, men også en rekke andre vendiske steder.¹³⁰⁴ Handelen med tyske byer representerte ikke et nytt fenomen i norske handelsforbindelser og norske kjøpmenn hadde allerede fra midten av 1100-tallet begynt å dukke opp i handelsbestemmelser for Lübeck. Ifølge den saksiske kronikøren, Helmold av Bosau (ca.1130-etter 1177) oppmuntret hertug Henrik Løve (r.1142-1180), både norske, danske, svenske og russiske kjøpmenn til å komme og drive handel i Lübeck etter hans maktovertakelse i 1158/1159.¹³⁰⁵

Kontakten med Lübeck var ikke bare preget av fredelig handel. I andre halvdel av 1240-åra synes forholdet mellom norske kjøpmenn og lybekkerne å ha blitt mer anspent. Vinteren 1247 foregikk det en aktiv korrespondanse mellom kong Håkon og styringsmyndighetene i Lübeck.¹³⁰⁶ Den norske kongen klaget over at norske handelsmenn var blitt plyndret, noe som hadde sammenheng med Lübecks konflikt med Danmark, men måtte samtidig også beklage at

¹²⁹⁸ DN XIX, nr. 150-160, 162.

¹²⁹⁹ J. Schreiner, *Hanseaten og Norges nedgang*, Oslo 1935: 20-47, her spesielt s. 23.

¹³⁰⁰ Schreiners syn på norsk kornavhengighet er omdiskutert. For en kritikk av Schreiner, se: Helle, *Norge blir en stat* 171-174. Se også: Helle, «Anglo-Norwegian Relations in the Reign of Håkon Håkonsson»: 104.

¹³⁰¹ Veksten i engelsk kommersiell eksport synes å ha stagnert omkring 1250, se: M. Bailey, «Historiographical Essay: The commercialisation of the English economy, 1086-1500» i *Journal of Medieval History* 24:3 (1998): 297-311. Samtidig var England selv i perioder avhengig av import av baltisk korn, se: Carus-Wilson, «The Medieval Trade Ports of the Wash»: 197.

¹³⁰² J. Schreiner, *Hanseaten og Norges nedgang*, Oslo 1935: 11-12.

¹³⁰³ Nedkvitne, *The German Hansa and Berger*: 45-53.

¹³⁰⁴ Helle, *Norge blir en stat*: 171.

¹³⁰⁵ Helmold av Bosau, *Chronik der Slaven*, overs. J. C. M. Laurent, Leipzig 1894: 202; RN I, nr. 120. En forordning utstedt av keiser Fredrik Barbarossa i 1188 fritok dessuten nordmenn fra å betale toll og likende bestemmelser ble gjentatt tidlig i 1220-åra, se: RN I, nr. 188, 561. En av de tidligste referansene for norske handelsmenn gjelder tollfritak for norske kjøpmenn i Utrecht og Tiel, utstedt av keiser Henrik V i 1122, se: RN I, nr. 64.

¹³⁰⁶ DN V, nr. 1-2; RN I, nr. 822-825.

liknende hendelser hadde forekommet overfor tyske kjøpmenn i Norge.¹³⁰⁷ Kongen oppfordret til at de gjensidige handelsrelasjonene ble opprettholdt. Han ønsket at kongens kjøpmannsskip fikk lybekkernes vern og velvilje og at de fikk kjøpe det nødvendige av korn, mel og malt. Parallelt hadde Håkon også begynt å forhandle med Hohenstaufferne om en mulig overtakelse av byen.

Kong Håkon og Lübeck – «...han ville gi ham byen Lybekke så han fritt skulle være herre og høvding der»¹³⁰⁸ Lübeck ble grunnlagt i 1143, men fra 1188 kom byen inn under de tyske keiserens kontroll, etter at keiser Fredrik I Barbarossa tok byen fra Henrik Løve. Fra 1242 var byen under Hohenstauffernes vern og Håkon sendte derfor under konflikten med lybekkerne flere brev til keiser Fredrik II mot slutten av 1140-åra.¹³⁰⁹ I disse klaget han over at norske handelsmenn ikke fikk seilte i fred, men ifølge sagaen kom svaret fra Fredrik II først kom i 1250. Fredrik II informerte Håkon at han hadde sendt brev til byrådet i Lübeck og bedt dem respektere norske kjøpmenns rettigheter. På vårparten 1250 kom det brev fra byrådet i Lübeck, som beklaget foregående krenkelser og kom med ønsker om fred med det norske riket.¹³¹⁰ Samme år kom det også en delegasjon fra byrådet i Lübeck til Norge, anført av rådsherren Johann von Bardewik. Det ble avgjort at saken skulle legges i kongens vold. Den 6. oktober 1250 ble en handelstraktat inngått mellom Lübeck og Norge i Bergen, noe som sikret privilegier og rettigheter for de to stedenes respektive handelsmenn begge steder.¹³¹¹

Kontakten med Fredrik II framstår som et pressmiddel overfor styringsmyndighetene i Lübeck. Handelsavtalen framstår dermed som det vellykkede utfallet av kontakten med keiseren. Men norrøne kilder går enda lenger i sine antydninger. I *Håkon Håkonssons saga* refereres det til brev fra Fredrik II til Håkon som nevnte at:

[Fredrik II] ville vise kong Håkon større ære enn noen annen høvding i nordlandene, han ville gi ham byen Lybekk så han fritt skulle være herre og høvding der, og han sa at han skulle gi ham brev på dette og sette sitt segl under, dersom kong Håkon ville søke om det.¹³¹²

Sagaens påstand om at Fredrik var villig til å overdra skytsherredømme over Lübeck til Håkon, kan ikke verifiseres av andre kilder, men det ikke utenkelig at Fredrik var villig til å komme med en slik lovnad. For det første hadde en likende situasjon gjort seg gjeldende på begynnelsen av det samme århundre. Den danske kongen, Valdemar II (r.1202-1241), hevdet dansk herredømme over nord-tyske områder, inkluderte Lübeck. I 1214 anerkjente Fredrik II disse kravene mot at

¹³⁰⁷ Den lybske kjøpmannen Bernhard hadde visstnok blitt plyndret nær Tønsberg, men hadde fått igjen mesteparten av sine eiendeler etter kongens inngripen, se: DN V, nr. 1- 2.

¹³⁰⁸ «...ok hann mundi stadinn j Lybiku gefa upp j hans valld, sua at hann væri þar yfir frialsliga bædi herra ok hofdingi»: HsH, kap. 325 (275).

¹³⁰⁹ Brevsendingene med Fredrik II er omtalt i Håkons saga, se: HsH, kap. 325 (275).

¹³¹⁰ De to brevene er kun kjent gjennom Håkons svarbrev, der kongen aksepterer byrådets beklagelser, se: DN V, nr. 3.

¹³¹¹ Traktaten ble beseglet av både kong Håkon og hans sønn, Håkon unge, samt bevitnet av de rikets ledende menn, se: DN V, nr. 4; Nmd, nr. 22.

¹³¹² «Þat stod ok a brefun keisara at meire mundi hann giora sæmd Hakonar kongs en annara hofdingia a Nordrlondum, ok hann mundi stadinn j Lybiku gefa upp j hans valld, sua at hann væri þar yfir frialsliga bædi herra ok hofdingi, ok letz þar mundu fyrir setia sitt brev ok innsigli, ef Hakon vilde sækia lata»: HsH, kap 325 (275).

han til gjengjeld ble lovet dansk støtte mot Otto IV.¹³¹³ For det andre var Lübeck i slutten av 1240-åra i innflytelsessonen til de tyske motkongene.¹³¹⁴ I 1242 hadde Konrad IV, som var tysk konge og sin fars representant i Tyskland, lagt byen inn under sitt vern, men allerede under Henrik Raspes korte styringstid hadde Innocens IV truet byen med kirkestraffer om den ikke brøt med Hohenstaufene og i stedet støttet Henrik. Konrad klarte ikke å hindre at de etterfølgende tyske motkongene hadde, i det minste nominell, kontroll over byen. Fredrik II kan derfor ha ønsket et norsk krav velkommen, siden det ikke kostet ham noe fordi byen var utenfor hans kontroll, samtidig som det potensielt svekket William av Hollands stilling.¹³¹⁵

Håkon sendte sin sendemann, Bjarne Mosesson, til Lübeck, allerede forut for den endelige avtalen med lybekkerne i oktober 1250,¹³¹⁶ mens sira Askatin og Åmunde Haraldsson ble sendt til keiser Fredrik II på Sicilia for å forhandle videre om overdragelsen av Lübeck.¹³¹⁷ Da de norske sendemennene ankom Venezia, like over jul, fikk de høre at Fredrik II var død (13. desember 1250). Sendemennene satt derfor kursen mot Schwaben, for å oppsøke Fredriks etterfølger, Konrad IV (r.1237-1254), men på veien dit ble de tatt til fange.¹³¹⁸ Askatin og Åmunde satt fengslet i en ubestemt periode, helt til Konrad IV fikk høre om det og sendte representanter for å få de norske sendemennene satt fri. Deretter fortsatt de Askatin og Åmunde til Konrads hoff hvor de ble tatt godt imot. Konrad var imidlertid ikke like imøtekommande angående Lübeck som Fredrik II hadde vært.¹³¹⁹ De norske sendemennene fikk derfor: «ikke det ut av ferden som de hadde fått om keiseren hadde levet».¹³²⁰ Håkons utenrikspolitiske fokus skiftet i den påfølgende perioden over på nordiske forhold og forsøk på å etablere en allianse med Sverige mot Danmark.¹³²¹ Men ved Konrads IVs død i 1254 dukket nye muligheter opp angående situasjonen rundt Lübeck, der Håkons korstogsløfter ble et verdifullt middel i etableringen av diplomatiske relasjoner.

¹³¹³ J. E. Olsen, «A Danish Medieval «Empire» in the Baltic (1168-1227)?» i S. Imsen, (red), *The Norwegian Domination and the Norse World c. 1100- c. 1400*, Trondheim 2010: 263-290, spesielt s. 276-283; Bysted, Jensen, Jensen, og Lind, *Jerusalem in the North*: 211; 215-216. Etter Ottos nederlag ved Bouvines samme år var imidlertid danske støtte unødvendig og alt i 1216 var byen igjen en del av det tyske riket.

¹³¹⁴ B. Gelsinger, «A Thirteenth-Century Norwegian-Castilian Alliance», *Medievalia et Humanistica*, New Series, 10 (1981): 55-70, her etter s.73, note 18.

¹³¹⁵ Gelsinger, «A Thirteenth-Century Norwegian-Castilian Alliance»: 73-74, note 24.

¹³¹⁶ Sagaen referer til inngåelsen av den overnevnte avtalen mellom Håkon og Lübeck i en senere passasje. Kronologisk sett tyder det på at Bjarnes delegasjon til Lübeck forutgikk avtalen som ble underskrevet i Bergen i oktober 1250. Bjarne er også omtalt som kongens sendemann (*nuncio nostrum*) og omtalt som et av de norske vitnene, se: DN V, nr. 4.

¹³¹⁷ HsH, kap. 325 (275).

¹³¹⁸ Det er ikke nevnt i sagaen hvem som tok de norske sendemennene til fange. Muligens var det en lokal røverbaron eller liknende, for det er lite som tyder på at de norske sendemennene på vei fra Venezia til Schwaben måtte gjennom territorium som var kontrollert av Hohenstaufernes fiender.

¹³¹⁹ Muligens fordi Konrad tidligere hadde hatt herredømme over byen selv, men det kan også tenkes at han ikke var opptatt av å bygge relasjoner til det norske riket. Det gjenspeiles i de islandske annalene, som i hovedsak bare nevner Konrads styringstid og refererer til ham i forbindelse med Konradins skjebne, se: *Islandske annaler*: 132-133, 137, 190-191.

¹³²⁰ «En eigi fengu þeir þau erendislok, sem þr mundu feingit hafa, ef keisari hefði lifað: HsH, kap. 325 (275).

¹³²¹ I 1251 ble kong Håkons eldste (ektefødte) sønn, Håkon, giftet med Rikitsa, datter til den reelle svenske riksstyreren Birger Magnusson jarl (†1266). Dette var et ledd i økte politisk og militært press mot Danmark.

Det tyske interregnum (1254-1273) – mellom Plantagenet og Castilla

Med Konrad IVs død i 1254, oppstod et 20-årig interregnum i det tyske riket. Perioden ble dominert av rivalisering mellom flere potensielle tronkandidater og saken ble først ble avsluttet med valget av Rudolf I av Habsburg (r.1273-1291) til tysk konge i 1273. Store deler av 1250- og 1260-åra var kampen om tronen dominert av rivaliseringen mellom to kandidater, Alfonso X av Castilla (r.1252-1284) og Rikard av Cornwall (r.1257-1272), en yngre bror av Henrik III.¹³²² For kong Håkon representerte denne striden en mulighet til å erverve seg herredømme over Lübeck, eller i det minste å åpne opp for nye markeder for norsk handelsvirksomhet. I denne kontakten spilte korstogdiskursen en viktig rolle, siden det var kong Håkons korstogsløfter som fungerte som et middel for etablering av kontakt med den spanske kandidaten. Samtidig var det et diplomatisk spill med potensielt katastrofale konsekvenser. England var den viktigste norske handelspartneren. Det kan forklare hvorfor Håkon synes å ha skiftet side, alt etter som hvilken av kandidatene som lå best an til å sikre seg tronen.¹³²³

Kontakt med Castilla – bakgrunn og motiv

Den norsk-castillianske alliansen som kom i stand i 1250-årene har skapt et visst hodebry for norsk historikere. Knut Helle omtaler den som et utslag av: «den utadvendte holdning i hoffkretsen og de høyere samfunnslag i perioden, trangen til å være på høyde med Europa».¹³²⁴ Hovedårsaken til at kontakten med Castilla kun blir sett på som et mer generelt framstøt fra Håkon for å gjøre hoffet sitt mer «uropeisk», skyldes at den ikke har noe umiddelbart sammenlikningsgrunnlag. Dessuten la det ikke grunnlaget for en varig kontakt mellom de to rikene. Det forblir derfor noe uforløst ved de fleste forsøkene på å forklare hvorfor alliansen kom i stand og det kan muligens også forklar hvorfor den i hovedsak bare nevnes nokså forbigående, som et eksotisk innsalg, i norsk middelalderhistorie.¹³²⁵ Den norsk-castillianske alliansen må derfor ses en større, europeisk kontekst, slik at både de norske og spanske strategiene kommer til syne. Bakgrunnen for den norske kontakten med den spanske monarken Alfonso X (r.1252-

¹³²² For Alfonso X, se: H. S. Martínez, *Alfonso X, The Learned: A Biography*, oversatt ved O. Cisneros, Leiden 2010; J. F. O'Callaghan, *The Learned King: The Reign of Alfonso X of Castile*, Philadelphia 1993. Se også: J. F. O'Callaghan, *Alfonso X, the Cortes, and Government in Medieval Spain*, Aldershot 1998. For Rikard av Cornwall er den eneste moderne biografien fra 1947, se: N. Denholm-Young, *Richard of Cornwall*, Oxford 1947. Det følgende bygger i større grad på spesialstudier, se: B. Weiler, «Matthew Paris, Richard of Cornwall's candidacy for the German throne, and the Sicilian Business», *JMH* 26: 1 (2000): 71-92; B. Weiler, «Image and Reality in Richard of Cornwall's German Career», *EHR* 113: 454 (1998): 1111-1142.

¹³²³ Håkon synes på dette punktet å være omtrent like forutsigbar som aktorene Sverre Bagge gjenfinder i sagaenes beskrivelser av feider der mottoet er at: «nothing succeeds like success», se: S. Bagge, *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*, Berkley 1991.

¹³²⁴ Helle, *Norge blir en stat 1130-1319*: 104. Likende tendenser er også mulig å spore hos Narve Bjørge, se: Bjørge, «900-1536. Makt – og avmakt»: 87-92; Se også: Bagge, *From Viking Stronghold to Christian Kingdom*: 89, 109.

¹³²⁵ Den beste studien av de norske og spanske motivene er Bruce Gelsingers artikkel fra 1981, se: B. E. Gelsinger, «A Thirteenth-Century Norwegian-Castilian Alliance» i *Medievalia et Humanistica* 10 (1981): 55-80, selv om den skjems noe av at Gelsinger innledningsvis oppgir feil datering for konflikten med Lübeck (1237 og ikke 1247). Se også: J. M. R. García, «Henry III (1216-1272), Alfonso X of Castile (1252-1284) and the Crusading Plans of the Thirteenth Century (1245-1272)» i B. K. U. Weiler og I. W. Rowlands (red), *England and Europe in the reign of Henry III (1216-1272)*, Aldershot 2002: 99-120.

1284) av Castilla, som i spansk historie har fått tilnavnet *el Sabio* («den vise»),¹³²⁶ kan i stor grad bare studeres fra et norsk perspektiv, siden hendelsen knapt er registrert i spanske kilder.¹³²⁷ Ifølge *Håkon Håkonssons saga* var det kong Håkons eldste sønn og medregent, Håkon Unge, som tok initiativ til å etablere kontakt med Castilla.¹³²⁸ Den unge kongen sendte, ifølge sagaen, en gruppe norske sendemenn under ledelse av Elis prest, til «kongen av Castilla (*kongsinns af Kaste*) på sommeren 1255. Det eneste motivet sagaen oppgir som bakgrunn for sendeferden, var at: «[sendemennene] hadde med seg noen hauker for å gi dem til kongen, og flere andre ting hadde de som var sjeldne der i landet».¹³²⁹ Det kan tyde på at kontakten var basert på et håp om å opprette handelsforbindelser med det spanske kongedømmet. Castilla kan ha vært sett på som et potensielt marked for eksport av norsk tørrfisk – noe det ble senere i middelalderen – eller luksusprodukter, som jaktfugler. Håkon unges framstøt må samtidig ses på bakgrunn av økende kornpriser i England, noe som må ha skapt bekymring ved det norske hoffet, og behovet for å finne alternative markeder for å sikre importen av korn.¹³³⁰ De norske sendemennenes opphold i Castilla må imidlertid ha sammenfalt med Alfonsos kandidatur til den tyske tronen ble klart.¹³³¹

Etter Fredrik IIs død stod hertugdømmet Schwaben vakant.¹³³² Pave Alexander IV (r.1254-1261) oppmuntret i et brev, datert 4. februar 1255, de tyske biskopene og herrene i hertugdømmet om å anerkjenne Alfonso som rettmessig arving og hjelpe ham med å få hertugdømmet.¹³³³ Dette var første skritt på veien mot å etablere Alfonsos krav på den tyske tronen. På dette tidlige tidspunktet så Alfonso ut som den mest lovende kandidaten, særlig fordi han hadde pavemaktens støtte.¹³³⁴ Da de norske sendemennene returnerte til Norge må utviklingen ha kommet som en gavepakke for kong Håkon. Håkon hadde nylig herjet i Halland etter at konflikten med Danmark var brutt ut på nytt.¹³³⁵ Alfonsos kandidatur representerte en gylden mulig til å inngå vennskap med den neste tyske keiseren. Det ville ikke bare være en nyttig allianse mot Danmark, men kunne potensielt også være en mulighet til å sikre seg overherredømme over Lübeck.

¹³²⁶ Martínez, *Alfonso X, The Learned*, Callaghan, *The Learned King*.

¹³²⁷ Et unntak er den korte referansen til Kristin Håkonsdatter i den spanske kroniken *Crónica del Rey Don Alfonso Décimo*, hvor det imidlertid kun er en kort referanse til Kristins ankomst i Castilla, i det som er både en sen og upålitelig kilde, se: *The Chronicle of Alfonso X*. Se også: E. Fischer, «Auf der Jagd nach Prinzessin Kristin in spanischen Quellen» i *Collegium Medievale* (2012): 68-102.

¹³²⁸ HsH, kap. 339 (284).

¹³²⁹ «Hofdu þeir hauka nockura at færa honum ok fleire hluti adra, þa er þar voru torugetið: HsH, kap. 339 (284).

¹³³⁰ Datagrunnlaget er usikkert for deler av 1250-åra, men utviklingen tyder på at engelske kompriser økte markant utover på 1250-tallet, se: D. L. Farmer, «Some Grain Price Movement in Thirteenth-Century England» i *The Economic History Review, New Series*, 10:2 (1957): 207-220.

¹³³¹ Alfonsos krav på den tyske tronen gikk via hans mor, Elisabeth (†1235), som var en Hohenstauffer og arving til hertugdømme Schwaben.

¹³³² Paven hadde gitt hertugdømmet til William av Holland, men dette hadde ikke blitt akseptert i Schwaben, siden William ikke hadde noen rettmessige krav på hertugdømmet.

¹³³³ Martínez, *Alfonso X*: 134.

¹³³⁴ I mars 1256 ble Alfonsos kandidatur også akseptert av Pisa og i september samme år fikk han også støtte fra Marsilles, se: Martínez, *Alfonso X*: 136-143.

¹³³⁵ HsH, kap. 340(285)-342(286).

Sammen med de norske sendemennene fulgte også en spansk delegasjon, under ledelse av sira Ferant.¹³³⁶ Ifølge sagaen hadde de spanske sendemennene mange ærend med kong Håkon, blant annet at: «kongen av Spania ville være hans venn og binde vennskapet med de sterkeste slektskapsbånd».¹³³⁷ Fra spansk side håpet en derfor å få i stand en giftemålsallianse mellom Håkons datter, jomfru Kristin, og en av Alfonsos brødre.¹³³⁸ Til tross for at dette må ha vært svært gode nyheter, valgte Håkon å utsette videre forhandlinger med de spanske sendemennene til over vinteren og innkvarterte dem i Tønsberg.¹³³⁹ På vårparten stevnet kong Håkon til seg erkebiskopen og alle vise menn i landet, for å rådslå om det spanske avtaleforslaget.¹³⁴⁰ Årsaken til at det ikke kom noe umiddelbart norsk svar, kan tyde på at Håkon hadde fått reservasjoner mot å inngå en allianse med Castilla. Nyheten om hendelser ved juleparlamentet i Westminster i 1256, kan ha nådd Norge. En tysk delegasjon til parlamentet hadde nemlig utpekt Rikard av Cornwall, Henrik III's yngre bror, som motkandidat til den tyske tronen.¹³⁴¹ Fra en gylden mulighet hadde Håkon plutselig havnet i en catch-22, der han stod i fare for å støte fra seg det norske rikets viktigste handelspartner og langvarige venn, Henrik III.

Håkons korstogslofter – fra Henriks sicilianske negotium til Alfonsos nord-afrikanske korstog

Hva var egentlig motivene på spansk side for å inngå en giftemålsallianse med et såpass perifert rike som Norge? Foruten at Håkon potensielt kunne være en støttespiller i kampen om den tyske tronen, er det mest nærliggende å tro at Alfonso håpet å rekruttere Håkon til sitt afrikanske korstogsprosjekt.¹³⁴² Tanken om et korstog mot de muslimske besittelsene i Spania og Nord-Afrika var ikke nye. Alfonsos far, Fernando III (r.1217-1252), hadde aktivt brukt korstog som en del av sin *reconquista*-politikk for å utvide Castillas territoriale grenser.¹³⁴³ Fernandos erobringer hadde vært betydelige: Cordova ble erobret og Granada underkuet, før han i 1140-åra erobret Sevilla, Jerez og Cadiz. Fernando hadde deretter vendt blikket mot Marokko og rikdommene i Ceuta og Tangier, men døde før han kunne realisere et korstog mot Nord-Afrika.

En avgjørende forutsetning for å realisere disse korstogsplanene, var behovet for en korstogspartner med en sterk marine. Fernando hadde innledet forhandlinger med Henrik III om

¹³³⁶ Omtalt som Fernando i engelske kilder, se: DN XIX, nr. 267. Den samme Fernando kan ha vært Alfonsos sendemann til England i 1255.

¹³³⁷ «Sagdi hann, at þeir hefði morg tíðendi til Hakonar kongs ok sua þat, at kongrinn af Spania villdi vera vinn hans ok binda þat med hinum sterkastum teningdum»: HsH, kap. 343(287).

¹³³⁸ De spanske kildene til alliansen er ganske sene og upålitelige. Ifølge den kongelige kroniken, *Crónica del Rey Don Alfonso Décimo* (mellom 1312-1350), skulle Kristin egentlig giftes med Alfonso fordi dronning Violante ikke hadde båret fram en arving. Dronningen fødte derimot en datter akkurat samtidig med Kristins ankom til Castilla og en skamfull Alfonso fikk i all hast arrangert et ekteskap mellom Kristin og sin bror, Don Felipe, se: *The Chronicle of Alfonso X*, oversatt ved S. Thacker og J. Escobar, Lexington 2002, kap. 3.

¹³³⁹ På vei til motet fikk Håkon nyheten om at hans eldste sønn, Håkon Unge, hadde dodd i Tønsberg den 5. mai. Det kan derfor tenkes at Håkon ble mer opptatt av å sikre arveretten for sin gjenlevende sønn, Magnus.

¹³⁴⁰ HsH, kap. 346 (290).

¹³⁴¹ CM, V: 601-603. Troverdigheten av Matteus' framstilling av juleparlamentet har vært omdiskutert og sett på som kongelig propaganda. For en studie av Matteus' narrativ, se: Weiler, «Matthew Paris. Richard of Cornwall's candidacy for the German throne, and the Sicilian Business»: 71-92.

¹³⁴² Gelsinger, «A Thirteenth-Century Norwegian-Castilian Alliance»: 55-70; Martínez, *Alfonso X*: 143-147.

¹³⁴³ O'Callaghan, *The Learned King*: 163-180; Gelsinger, «A Thirteenth-Century Norwegian-Castilian Alliance»: 63-64.

en felles kampanje mot Marokko, men døde før disse planene kunne iverksettes.¹³⁴⁴ Alfonso gjenopptok samtalene med Henrik III. I mars 1254 ble det inngått en avtale som tok sikte på å trygge både spanske og engelske interesser. Den engelske kongen lovet at han skulle arbeide for å overtale paven til å omgjøre sitt korstogsløfte til å inngå i Alfonso's «afrikanske korstog» (*partes Marrochianas et Affricanas*). Til gjengjeld lovet Alfonso å oppgi sitt krav på Gascogne og slutte å gi støtte til Gaston de Bearn (†1290), som siden 1250 hadde stått i spissen for et opprør mot engelsk overherredømme i Gascogne.¹³⁴⁵ Men Henrik III drev et dobbeltspill: den engelske kongen arbeidet helt klart med kurien for å få omgjort sitt korstogsløfte, men ikke til Spania, slik han hadde lovet Alfonso.¹³⁴⁶ I stedet var Henriks mål et korstog mot Sicilia.

Pavemakten hadde erklært full krig mot alle Hohenstaufere. På Sicilia hadde Manfred, en av Fredrik IIs uekte sønner, tatt makten etter at Konrad IV døde i 1254. Henrik III fikk i 1255 derfor pavens tillatelse til å føre korstog mot Sicilia, *negotium Sicilie*, for å innsette sine egen sønn, Edmund, på den sicilianske tronen.¹³⁴⁷ Det kunne potensielt legge grunnlaget for et Plantagnetimperium med forgreninger i Middelhavet og dermed konkurrere med kapetingerne om å være det mektigste dynastiet i Europa. Det var ikke pavens første forsøk på å rekruttere til en *negotium Sicilie*. Alt i 1250 hadde pavemakten tilsynelatende forsøkt å rekruttere Rikard av Cornwall til dette foretaket, men han hadde takket nei.¹³⁴⁸ Heller ikke Ludvik IXs bror, Karl av Anjou, takket ja til tilbudet på dette tidspunktet og prioriterte i 1253 å vinne Hainault.¹³⁴⁹ For å hjelpe Henrik III med den sicilianske affæren informerte pave Alexander IV som nevnt erkebiskopen av Canterbury at han hadde gitt tillatelse til at konges Håkons korstogsløfter kunne innfris ved å delta i Henrik III korstog mot Sicilia.¹³⁵⁰ Muligens resulterte dette i engelsk godvilje: Henrik III ga i 1256 tillatelse til at 11 norske skip, tilhørende den norske kongen, som lå til kais i Lynn, skulle få laste korn og dra uhindret hjem.¹³⁵¹

Det er ingenting som tyder på at Håkon gjorde noe for å oppfylle sitt korstogsløfte overfor Henrik III, men det må ha trenert forhandlingene med Castilla. Men heller ikke Henrik III fikk utrettet stort, annet enn å bruke Sicilia-prosjektet som et påskudd for å sikre fredsforhandlinger med Ludvik IX. Økte spenninger innad i England medførte i oktober 1258 til at kongen måtte gå med på Oxford-bestemmelsene, noe som sterkt reduserte kongens autonomi.¹³⁵² Det var i realiteten dødsstøtet til Sicilia-prosjektet, som måtte oppgis på grunn av manglende

¹³⁴⁴ CM, V: 231-232.

¹³⁴⁵ García, «Henry III (1216-1272), Alfonso X of Castile (1252-1284) and the Crusading Plans of the Thirteenth Century (1245-1272)»: 102-103. Gaston de Bearn ble senere forsonst med den engelske kongemakten og deltok på Edwards korstog i 1270-1272, se: Loyd, «The Lord Edward's crusade, 1270-2»: 120-133.

¹³⁴⁶ García, «Henry III (1216-1272), Alfonso X of Castile (1252-1284) and the Crusading Plans of the Thirteenth Century (1245-1272)»: 104-105.

¹³⁴⁷ Weiler, «Henry III and the Sicilian Business: A reinterpretation»: 127-150

¹³⁴⁸ CM V: 457.

¹³⁴⁹ Weiler, «Henry III and the Sicilian Business: A reinterpretation»: 129.

¹³⁵⁰ Potthast nr. 15847. Se også: DN XIX, nr. 264. Se også: RN I, nr. 922.

¹³⁵¹ RN I, nr. 933.

¹³⁵² Carpenter, «Magnates and Society»: 39-70; O'Callaghan, *The Learned King*: 205.

midler, men det var først i juli 1263 at Urban IV løste den engelske kongen fra sine løfter om å komme *regno* til unnsetning og at Henrik III's *negotium Sicilie* dermed var endelig skrinlagt.¹³⁵³ Allerede i januar 1257 hadde situasjonen sett ganske desperat ut for Henrik III angående Sicilia-prosjektet.¹³⁵⁴ Samtidig så Alfonsos kandidatur ut til å være styrket og et flertall av elektorene støttet hans kandidatur.¹³⁵⁵ Muligens var det derfor at Håkon gikk med på giftemålsalliansen med Alfonso samme år. Han forsøkte imidlertid å bevare de gode relasjonene til England ved å få i stand en giftemålsallianse mellom sin gjenlevende sønn, Magnus, og en datter av Henrik III, men sistnevnte avslo forespørselen fra Håkon, som fortsatt ble omtalt som den engelske kongens «spesielt gode venn» (*amico suo speciall*), fordi Henrik III håpet å få i stand en giftemålsallianse med Ludvik IX.¹³⁵⁶

Kristin Håkonsdatters brudeferd – et maktpolitisk utstillingsvindu

Giftemålsavtalen med Castilla representerte en gylden mulighet for å demonstrere kongelig maktutfoldelse. Brudeferden var ren politikk og et middel for å øke Håkons internasjonale prestisje, men også anseelse på hjemmebane. Det er uttrykkelig påpekt i sagaen at ferden medførte store omkostninger (*mesta kostnadi*) og ridderlig prakt (*hauerska*). Håkon sparte ikke på noe: «Kong Håkon gav henne i medgift så mye gull og brent sølv, hvitt og grått pelsverk og andre kostbarheter at ingen hadde hørt at en kongsdatter fra Norge hadde fått større medgift før».¹³⁵⁷ I tillegg til rikelige gaver, pomp og prakt, valgte kong Håkon i tillegg ut noen av rikets gjeveste menn, samt et reisefølge på mer enn 100 mann og fornemme kvinner, til å eskortere kongsdatteren i en stor og ny snekke. Blant de ledende geistlige deltakerne var biskop Peter av Hamar, mens det fra verdslig hold var flere sentrale aktører fra den kongelige administrasjonen, slik som Ivar Engelsson, Lodin Lepp, Torlaug Bose og Åmunde Haraldsson, som alle var rutinererte sendemenn.¹³⁵⁸

Reisefølges ferd gjennom Europa er møysommelig beskrevet for å imponere tilhørerne.¹³⁵⁹ Deler av ruten var lik den tradisjonelt foretrukne ruten til norrøne korsfarere til Jerusalem: Første stopp var England, før ferden gikk til Normandie. Her dro følget etter invitasjon fra kong Ludvik IX, videre over land til Narbonne. Herfra dro de inn i Spania via Barcelona, hvor de fikk en høvisk mottakelse fra kong Jakob I av Aragon, (r.1213-1276), som

¹³⁵³ *Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selectae*, utg. C. Rodenbeg MGH Epistolae Saeculi, xiii, 3. vols. Berling, 1883-94, iii, nr.552-553. Se også: Weiler, «Henry III and the Sicilian Business»:133.

¹³⁵⁴ Weiler, «Henry III and the Sicilian Business»:132.

¹³⁵⁵ Martinez, *Alfonso X*: 149.

¹³⁵⁶ Henrik III avslo fordi datteren, Beatrice(1242-1275), var en brikke i engelske forhandlinger med Ludvik IX, se: DN XIX, nr. 269. Det ble heller ikke noe fransk-engelsk giftemål og Beatrice ble senere i stedet gift med hertug Johann II av Bretagne (†1305).

¹³⁵⁷ «Hakon kongr giordi hana Heimann med sua micklu fe j gulli ok brendu silfri ok skinnauoru huitri ok granni þuillikt fe hefdi greitt ueirit med nockuri kongsdattour fyr af Noregi»: HsH, kap. 346 (290).

¹³⁵⁸ HsH, kap. 325 (275).

¹³⁵⁹ HsH, kap. 353 (294).

underholdt følget i to dager på sin egen bekostning.¹³⁶⁰ Til slutt krysset følget over til Castilla og ble tatt imot av Alfonsos slektninger. Før de dro videre ble julehøytiden feiret i klosteret Las Huelgas i Burgos, hvor Alfonso selv kom det norske følget i møte. Sammen red de deretter den korte turen til Valladolid i Castilla, hvor den norske bruden ble storslagent mottatt. I sagaen er det om ferden underveis nevnt at: «ikke siden Sigurd Jorsalfare har det hendt at noen er blitt så ærefullt mottatt på sin ferd av de utenlandske høvdinge som jomfruen og hennes følge».¹³⁶¹

Det var her Kristin ble presentert for Alfonsos brødre, siden et premiss i avtalen var at hun selv fikk velge ektemake. Valget falt på don Felipe (norr. *herra Filipus*), som opprinnelig var tiltenkt embete som erkebiskop av Sevilla.¹³⁶² I forbindelse med forlovelsen askeonsdag før påske (6.februar), lovet Felipe etter bønn fra Kristin, å bygge en kirke til St. Olav. Selve bryllupet stod søndag etter påske (31. mars). Det norske reisefølget oppholdt seg kun en kort tid i Spania.¹³⁶³ Men ikke alle reiste direkte tilbake til Norge. Ivar Engelsson, Torlaug Bose og noen flere reiste videre på en pilegrimsferd til Jerusalem (Ivar døde underveis), mens andre reiste sjøveien fra Spania og kom hjem på en kogge. Biskop Peter reiste til lands over Flandern, mens Andres Nikolasson ble igjen i Frankrike i et år.¹³⁶⁴ Etter hjemkomsten ble de endelige forhandlingene endelig konkludert.¹³⁶⁵ Det endelige resulterte var en militærallianse mellom Norge og Castilla, der Alfonso lovet å støtte Håkon militært med unntak av krigføring mot Frankrike, Aragon, eller England, mens Håkon lovet å støtte Alfonso med unntak av krigføring mot Sverige, Danmark eller England.

Norsk involvering i Alfonsos korstogsplaner i 1260-åra?

Håkons håp om at han hadde giftet datteren inn i den nye keiserfamilien ble raskt knust, siden Alfonso X og Rikard av Cornwall de neste 15 årene kom til å kjempe om makten i Tyskland.¹³⁶⁶ Det vil derfor være en sterk overdrivelse å hevde at allianse gavnet noen av partene i nevneverdig grad. En klausul i avtalen klargjør imidlertid hva som var Alfonsos intensjoner. Det er nevnt i sagaen at: «Kongen av Spania rustet seg for å gå mot hedningene, og han ville gjerne at kong Håkon skulle slutte seg til ham og dermed innfri det korstogsloftet han hadde gitt; han hadde

¹³⁶⁰ Ifølge sagaen ble kong Jakob så betatt av den norske jomfruen at han selv ønsket å ekte henne, men på grunn av hans høye alder var nordmennene imot forslaget, se: HsH, kap. 325 (275).

¹³⁶¹ «at eigi hafi su ferd uerit farinn af Noregi, er jamuriduliga hafi tekinn uerit sem þessi af utlendum hofdingium, sidan er Sigurdr kongr jorsalafari for»: HsH, kap. 353(294).

¹³⁶² Om don Felips kirkelig karriere, som blant annet inkluderte studier i Paris, se: Martinez, *Alfonso X, The Learned*: 145-146.

¹³⁶³ Etter sigende fordi det kom meldinger om at Håkon hadde gjenopptatt krigføringen mot Danmark, se: HsH, kap. 353 (294).

¹³⁶⁴ HsH, kap. 353 (294); 356 (296). Det lange oppholdet til herr Andres i Frankrike gjør det rimelig å spekulere på om det er en mulig forbindelse mellom oppholdet og at herr Andres senere dro mot Det hellige land, samtidig at Ludvik IX dro ut på sitt skjebnesvangre korstog i 1270, eller også Elnart av Seninghems opphold og skipsbygging i Norge i forbindelse med det samme korstog.

¹³⁶⁵ Biskop Peter synes å ha fort på kong Håkons vegne under oppholdet i Castilla. Peter av Hamar (r.1253-1260) var opprinnelig dominikanermunk og hadde blitt utnevnt til biskop av Hamar av pave Innocens IV under erkebiskop Sørles (r.1253-1254) palliumsbesøk til kurien i Perugia i 1253, se: DN VI, nr. 28.

¹³⁶⁶ Martinez, *Alfonso X*: 148-188; Weiler, «Image and Reality in Richard of Cornwall's German Career»: 1111-1142.

pavens tillatelse, og det skulle gjelde like godt som om han selv hadde dradd til Jerusalem».¹³⁶⁷ Det er åpenbart at Alfonso ønsket å rekruttere den norske kongens flåtestyrker til sitt nordafrikanske korstog, men en norsk korstogsflåte materialiserte seg aldri.

En forespørsel til Henrik III om korstogshjelp ble avslått.¹³⁶⁸ Hele korstoget stod i fare, men en uventet sjanse meldte seg i 1259. Guvernøren i Salé, nær Rabat, gjorde i 1259 opprør mot herskeren i Fez og søkte støtte hos Alfonso. Resultatet av kampanjen ble magert – på grunn av Alfonsos utilstrekkelige flåtestyrke.¹³⁶⁹ Han ga imidlertid ikke opp drømmen om et stortilt nordafrikansk korstog og heller ikke den norske kongen. En viktig brikke i Alfonsos korstogspolitikk var å sørge for tunisisk nøytralitet.¹³⁷⁰ I 1259 hadde blant annet en tunisisk delegasjon kommet til Castilla i den anledning.¹³⁷¹ Det vitner om hvordan inter-religiøse forbindelser ble stadig viktigere i det diplomatiske forarbeidet til korstogsekspedisjoner i andre halvdel av 1200-tallet. Muligens fikk Alfonso norske drahjelp. I 1262 sendte nemlig kong Håkon en delegasjon, bestående av Lodin Lepp og Håkon Øysil, til «sultanen, kongen over Serkland med mange falke og sjeldne kostbarheter».¹³⁷² Norske historikere har ikke sett denne sendeferden til Tunis i sammenheng med korstogsplanene til Alfonso X,¹³⁷³ men mer som en del av de «divlige utenriksforbindelsene» til kong Håkon eller som reklame for norske eksportvarer.¹³⁷⁴ De islandske kildene er imidlertid godt informert om forhold vedrørende Tunis.¹³⁷⁵ Bare noen få år senere ble Tunis et mål for korstogene. Ludvik IX håpet at emiren ville konvertere til kristendommen og Tunis ble sett på som et brohode for en invasjon av Egypt.¹³⁷⁶ Ludvik IXs korstog endte i midlertid da kongen døde av dysenteri den 25. august 1270.

Hvorvidt den norske sendeferden til Tunis i 1260-åra var et framstøt fra kong Håkons side for å forsøke å opprettholde sitt korstogsløfte og hjelpe Alfonso er uklart. Forøvrig måtte Alfonsos nord-afrikanske korstog settes på hold i 1264.¹³⁷⁷ Fra norsk side synes en å ha mistet interesse i alliansen med Castilla. Samtidig vendte Håkons utenrikspolitiske interesser seg i 1260-åra mot Vesterhavsoyene og behovet for å hevde norsk suverenitet overfor Skottland.

¹³⁶⁷ «Kongr af Spania bio þa her sinn ut j heidinddom, ok fysti hann miog Hakon kong ok (sic) fara med ser ok leysa sua kross, ok þar skyldi krossins leysaz, sem til Jorsala uæri farin»: HSH, kap. 356 (296).

¹³⁶⁸ Gelsing, «A Thirteenth-Century Norwegian-Castilian Alliance»: 66, note 67.

¹³⁶⁹ «During the spring of 1260 [Alfonso] began to assemble near Cadiz his own fleet of thirty-seven ships, of which most no more than ten were second-rate war vessels»: Gelsing, «A Thirteenth-Century Norwegian-Castilian Alliance»: 66.

¹³⁷⁰ Herskeren av Tunis var på dette tidspunktet emiren, Muhammad I al-Mustansir (r.1249-1277) av Hafsid-dynastiet, var en viktig diplomatisk forbindelse for flere europeiske monarker i 1260-åra. Alfonsos forhold til emiren av Tunis var imidlertid ambivalent, særlig fordi hans opprørske brødre ofte oppholdt seg der i eksil, se: O'Callaghan, *The Learned King*: 73-75; 209-210.

¹³⁷¹ Gelsing, «A Thirteenth-Century Norwegian-Castilian Alliance»: 66

¹³⁷² Sturla Tordsson inkluderte også et kvad som hyllet om hvordan sultanen tok godt imot Håkons «vennegaver», se: *Håkon Håkonssons saga*: 364-365.

¹³⁷³ For en slik sammenstilling, se: Gelsing, «A Thirteenth-Century Norwegian-Castilian Alliance»: 67.

¹³⁷⁴ Helle, *Norge blir en stat 1130-1319*: 142.

¹³⁷⁵ Hohenstaufferne på Sicilia hadde siden 1231 mottatt årlig tributt fra al-Mustansir, men etter Karls maktovertakelse hadde denne tributten blitt holdt tilbake, se: Lower, «Conversion and St Louis's Last Crusade»: 212-213. Flere av de islandske annalene kommenterte under året 1270 at: «Sultanen av Tunis» ble skattskyldig (skattgildig) til «kong Karb», se: *Islandske annaler*: 28, 68, 138.

¹³⁷⁶ M. Lower, «Tunis in 1270: A Case Study of the Interfaith Relations in the Late Thirteenth Century», *The International History Review*, 28:3 (2006): 504-514. Se også: M. Lower, «Conversion and St Louis's Last Crusade», *The Journal of Ecclesiastical History*, 58 (2007): 211-231.

¹³⁷⁷ Det brot i det året ut et stortilt muslimsk opprør i Murcia.

Sendeferden i 1262 representerte den siste kontakten mellom alliansepartnerne. Kristin Håkonsdatter døde barnløs i 1262, Håkon året etter, og ingen av de påfølgende norske kongene synes å ha tatt interesse i alliansen med Castilla.¹³⁷⁸ Det synes dermed også å være den siste kontakten mellom det norske riket og de iberiske korstogene i middelalderen. Kampen om Lübeck var tapt. I stedet ble det begynnelsen på et vendepunkt i norsk utenrikshandel: de siste årene av Håkons styringstid innvarslet den tyske hansaens ekspansjon og dominerende posisjon i handelsvirksomheten i det norske riket i senmiddelalderen.¹³⁷⁹ Men også innenfor korstogstanken skjedde det endringer.

Den nordlige korstogsdimensjonen, 1240-1328

Kong Håkons internasjonale relasjoner i forbindelse med korstogsløftene, må ses i sammenheng med den samtidige utviklingen innenfor den pavelige korstogspolitikken i Øst- og Sentral-Europa. Det økte fokuset på disse områdene hadde sammenheng med en ny trussel mot kristenheten – både det katolske og det ortodokse Europa – i 1240-åra. Mongolene dukket første gang opp på de Eurasiske stepper i 1222, men først i 1237 begynte en storstilt mongolsk invasjon av kristne områder.¹³⁸⁰ Målet var først å undertvinge det russisk-ortodokse Kievriket (Rus').¹³⁸¹ Mongolene, under ledelse av Batu Khan (r.1227-1255), erobret suksessivt de russiske fyrstedømmene og opprettet samtidig et mongolsk khanat i regionen, Den gylne horde (ca.1241-1502). På vårparten 1241 startet mongolenes invasjon av det katolske Europa.¹³⁸² Det kom til å gi utslag i pavemaktens ambivalente forhold til de ortodokse russerne, men fikk også konsekvenser for kong Håkons nordområdepolitikk. Fra Håkons styringstid foregår et økt fokus på grenseområdene i nord og disse tendensene preget den påfølgende utviklingen i siste halvdel av det 13. og begynnelsen av det 14. århundre.

¹³⁷⁸ Kristin ble i stor grad glemt i spansk historie. For en oversikt over de spanske kildene, se: E. Fischer, «Auf der Jagd nach Prinzessin Kristin in spanischen Quellen» i *Collegium Mediaevale* 25 (2002): 68-103.

¹³⁷⁹ Nedkvitne, *The German Hansa and Bergen*: 24-95.

¹³⁸⁰ P. Jackson, «The Crusade Against the Mongols (1241)», *JEH*, 42:1 (1991): 1-18, med referanser til eldre sekundærlitteratur. Se også: P. Jackson, *The Mongols and the West*, Harlow 2005.

¹³⁸¹ Den finske historikeren Roman Hautala skisserer en deling av den mongolske erobringen av russiske områder: «The first one (1237-40) regards properly the Mongol invasion of Russian territories. The second period (1240-60) concerns gradual submission of Russia to the Golden Horde, the process which had more peaceful nature»: R. Jautala, «Russian Chronicles on the Submission of the Kievan Rus' to the Mongol Empire», *Golden Horde Review*, 1 (2013): 207-221. Se også: D. Ostrowski, «The Mongols and the Rus: Eight Paradigms», A. Gleason (red), *A Companion to Russian History*, Singapore 2009: 66-86.

¹³⁸² Mongolene var ikke helt ukjent i Europa, men de var samtidig nesten halvmytiske skikkelser. Den første kjennskapen europeerne hadde til Djengis Khans (r.1206-1227) storstilte erobringer, hadde kommet i forbindelse med Damietta-korstoget i 1221. Nyheten om mongolene hadde derimot blandet seg sammen med historien om den mytiske prestekongen Johannes. Myten gikk tilbake til 1100-tallet og senere, i det 14. og 15. århundre, ble hans kongerike assosiert med Etiopia. Flere tekster var i 1220-åra i sirkulasjon, blant annet *Relatio de Davide rege*, som fortalte om en kristen «kong David», som hadde beseiret muslimene og som ville komme de kristne til unnsetning, se: Housley, *Fighting for the Cross*: 257-261.

Mongoler, bjærmer og det norske riket

I Sentral-Europa var alle forsøk fra latinske kongedømmer på å stoppe mongolene forgjeves og både i Polen og Ungarn ble flere kristne hærer raskt slått.¹³⁸³ Pave Gregor IX svarte med å proklamere korstog i juni 1241, til støtte for det krigsherjede Ungarn.¹³⁸⁴ Korstoget ble særlig forkynt i tyske områder og tanken var at korstoget skulle ledes av den tyske kongen, Konrad IV (r.1237-1254). Konflikten mellom keiser Fredrik II og pave Gregor hadde imidlertid brutt ut igjen i 1239 og forsøket på å få i stand et storstilt tyskledet korstog mislyktes.¹³⁸⁵ I mars 1242 stoppet den mongolske framrykningen plutselig opp og av uvisse årsaker trakk mongolene seg ut av det katolske Europa.¹³⁸⁶ Europa var tilsynelatende reddet, men frykten for at mongolene skulle vende tilbake igjen, vedvarte utover i senmiddelalderen og preget den pavelige korstogspolitikken.¹³⁸⁷

Selv blant de skandinaviske kongedømmene ble mongolfrykten følt.¹³⁸⁸ Våren og sommeren 1241 var det hyppig korrespondanse mellom det norske riket og kurien i Roma. Den norske kirken sendte nye supplikker om kanonisering av erkebiskop Øystein,¹³⁸⁹ mens det fra kongemakten ble sendt nye kroningssøknader.¹³⁹⁰ Men det kom også supplikker om omgjøring av korstogsløfter, som ble behandlet parallelt ved kurien.¹³⁹¹ Kong Håkon hadde i sine brev underrettet kurien om en rekke utfordringer som gjorde det vanskelig for ham å oppfylle sitt korstogsløfte om å reise til Det hellige land: de store avstandene, rikets fattigdom, og manglende språkkunnskaper (latin?). Kongen ba derfor om å få omgjort korstogsløftet til å gjelde krigføring mot rikets hedenske naboer.¹³⁹² Gregor IX innvilget denne forespørselen og ga Håkon lovnader av en rettslig og en åndelig karakter som andre korsfarere: paven tok kongen og alle norske korsfarere, deres familier og eiendommer, inn under sitt og St. Peters vern så lenge korstoget

¹³⁸³ Kong Béla IV av Ungarn (r.1235-1270) ble drevet på flukt fra sitt eget rike. For den mongolske invasjon i 1241, se: P. Jackson, «The Crusade Against the Mongols (1241)» i *Journal of Ecclesiastical History* 42:1 (1991): 1-18. Se også: P. Jackson, *The Mongols and the West*, Harlow 2005: 58-86.

¹³⁸⁴ Pave Gregorius IX tok kong Béla og hans bror inn under den apostoliske stols vern, og samtidig den samme avlaten som ble gitt Jerusalem-korsfarere til alle som tok korset mot mongolene (*qui assumto crucis signaculo contra Tartaros*) i forsvaret av Ungarn, se: *Ex Gregorii IX Registro, Epistolae Saeculi XIII* (MGH), C. Rodenberg (red), Berlin 1888: I: nr. 821, s. 721-722. Jfr. Jackson, «The Crusade Against the Mongols (1241)»: 5-6.

¹³⁸⁵ Dette rammet ungarerne ekstra hardt: «It was King Béla's supreme misfortune to be seeking help from pope and emperor at the very point when their confrontation was at its height». Jackson, «The Crusade Against the Mongols (1241)»: 10.

¹³⁸⁶ Årsakene til den plutselige tilbaketrekking er uklare. En rekke hypoteser har vært foreslått. En populær forklaring har vært at det ikke lenger var mer slette land til å få mongolenes hester, mens andre går på strid innad i hærledelsen, store tapstall eller at de rett og slett hadde utført det de hadde planlagt, se Jackson, *The Mongols and the West*: 71-74.

¹³⁸⁷ I 1259 vendte mongolene tilbake og invaderte Polen og igjen dukket det opp pavebrev til europeiske monarker om trusselen fra øst, deriblant kong Håkon og hans sønn, Magnus, se: DN I, nr. 55.

¹³⁸⁸ For konsekvensene av mongolinvasjonen i Danmark, se: Bysted, Jensen, Jensen og Lind, *Jerusalem in the North*: 272-280; J. H. Lind, «Mobilisation of the European periphery against the Mongols» i J. Staecker (red), *The Reception of Medieval Europe in the Baltic Sea Region*, Visby 2009: 75-90.

¹³⁸⁹ Det er fra svabrev fra pave Gregor IX, datert 20. april 1241, der paven oppnevner abbeden av Tautra, prioren av Holm, og dominikanernes prior i Nidaros til en komite som skal granske avdøde erkebiskop Øysteins liv og mirakler og innberette resultatet til Roma, se: DN I, nr. 23.

¹³⁹⁰ Dette kommer fram av et svarbrev fra pave Gregor IX datert 8. juli 1241. Brevet er adressert til abbeden av St. Mikael's kloster i Bergen og dominikanernes provincial i Norge, som paven oppnevner i en granskingskomité for å undersøke mulighetene for en kroning og dispensasjon fra kongen ukte byrd (*defectu natalium*): DN I nr.25

¹³⁹¹ DN I, nr. 24. Korrelasjonen mellom kroning og korstog ble påpekt allerede av Keyser, se: R. Keyser, *Den norske Kirkes Historie under Katholicismen*, bd. I, Christiania 1856: 386-387.

¹³⁹² «sicut asseris, propter nimiam locorum distantiam et paupertatem hominum regni tui ac ignorantiam linguarum interiacentium commode nequeas adimplere, nosque propter hoc tibi licentiam commutandi votum huiusmodi contra papanos tue terre vicinos duxerimus concedendam»: DN I, nr. 24.

varte.¹³⁹³ Samtidig ble de norske korsfarere tilkjent den samme syndsforlatsen som korsfarere til Det hellige land.¹³⁹⁴

Det er vanskelig å si om Håkons forespørsel om omgjøring av sine korstogslofter, hadde en direkte sammenheng med at nyheten om mongolenes herjinger sirkulerte ved det norske hoffet, men mongolenes innfall i Ungarn er nevnt i islandske annaler.¹³⁹⁵ To år senere kom nok søknad til kurien om en omgjøring av korstogslofter. I et brev, datert 4. august 1243, innvilget pave Innocens IV en forespørsel fra erkebiskop Sigurd (r.1231-1252).¹³⁹⁶ Erkebiskopen sendte en forespørsel på vegne av den norske jarlen (*ducis Norvegiæ*), Knut Håkonsson, som bad om å få omgjort sitt løfte om å dra på korstog i Det hellige land. Paven ga Knut tillatelse til i stedet å hjelpe ungarerne i kampen mot mongolene (*Tartarorum*), under den forutsetning at mongolene vendte tilbake til Ungarn innen et år fra brevet var mottatt. Dersom det ikke skjedde skulle jarlen i stedet innløse korstogsloftet ved å betale det et korstog ville kostet ham. Uansett utfall ble jarlen lovet den lukrative korsfareravlaten.¹³⁹⁷ Det er ingenting som tyder på at Knut noensinne dro på korstog i Ungarn eller at han betalte korstogsløsen, men det kan ha blitt gjort testamentarisk.¹³⁹⁸

Norske historikere i det 19. århundres så omgjøringen av Håkons og Knuts korstogslofter i sammenheng med kongemaktens framstøt mot den samiske befolkningen og ambisjoner for å undertvinge disse gruppene den norske kongemakten.¹³⁹⁹ Det kan naturligvis ikke avskrives at en fra norsk side ønsket å applisere korstogstanken på å utvide kongerikets territorielle grenser i nordområdene og underkue samer eller andre finsk-ugriske folkegrupper i grenseområdene, men i 1240-åra var det antakelig mer motivert av en reell frykt for mongolene. Invasjonen i 1241 synes, ifølge norrøne kilder, å ha fått direkte konsekvenser i det norske riket. I *Håkon Håkonsson saga* er det nevnt i en passasje i nekrologen til kong Håkon, at: «Det kom mange bjarmere som hadde flyktet østfra for tartarenes herjinger, og [Håkon] kristnet dem og ga dem fjorden Malangen».¹⁴⁰⁰ Dette er det eneste skriftlige sporet etter bjarmene, men passasjen reiser flere spørsmål enn svar.

¹³⁹³ «... prerogativa gaudeant gratie specialis, personam tuam cum familia et omnia bona tua sub beati Petri et nostra speciali protectione suscipimus, et presentis scripti patrocinio communimus, statuentes ut postquam iter contra paganos ipsos assumpseris, ea omnia integra maneat et quieta, donec de tuo reditu vel obitu certissime cognoscatur»: DN I, nr. 24

¹³⁹⁴ «... receptis ab eo expensis, quas esset eundo in Terram sanctam... (...)... Nos enim de omnipotentis dei misericordia et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confisi, eam tibi contra paganos ipsos huiusmodi prosequenti veniam concedimus peccatorum, quam consequeris in terre predictae subsidium accedendo»: DN I, nr. 24

¹³⁹⁵ De islandske annalene nevner mongolenes herjinger i Ungarn i 1241 («Borduz i Vngaria Tartarar»), se: *Islandske annaler*: 25, 131, 189, 481. ¹³⁹⁶ DN I, nr. 27.

¹³⁹⁷ Til slutt følger det forordninger om at erkebiskopen skulle deponere disse pengene på et trygt sted til hjelp for Det hellige land («consignatum in aliquo loco secure deponas in eiusdem terre subsidium transmittendum»): DN I, nr. 27,

¹³⁹⁸ Pavene hadde siden 1100-tallet oppfordret de troende til å inkludere en gave eller hjelp (*subsidium*) til Det hellige land i sine testamenter. Rundt midten av 1240-åra – altså samtidig som Knut jarls korstogsomgjøring – var korstogsløsen, særlig ved testamentariske donasjoner, blitt en av de viktigste finansieringskanalene for korstog, se: Maier, *Preaching the Crusades*: 145.

¹³⁹⁹ Keyser, *Den norske Kirkes Historie under Katholicismen*: 388; J. Fritznar, «Lappernes Hedenskab og Trolddomskunst sammenholdt med andre Folks, især Nordmændenes Tro og Overtro», HT 4 (1877): 135–217, spesielt s. 137. Munch mente at pavemaktens ønsket å styre den norske korstogsværen til å inkludere: «de hedenske Indbyggere af Finland», se: Munch, NFH, IV:I, s. 51-52.

¹⁴⁰⁰ «til hans komu marger biarmar er flyit hofdu avstan fyrr ofridi tartara ok kristnadi hann þa ok gaf þeim einn fiord er malangur heitir»: HSH, kap. 333.

Det er for vanskelig å gjøre en sikker identifisering av hvilken folkegruppe «bjarmene» egentlig tilhørte og hvor de opprinnelig kom fra.¹⁴⁰¹ Sagaen daterer heller ikke når immigrasjonen av bjarmene fant sted, men det har vært en lang tradisjon i norsk historieskriving å se episoden i sammenheng med mongolenes invasjon av de russiske områdene fra 1237 og framover.¹⁴⁰² Riktignok har ikke alle historikere har vært like overbevist om en direkte sammenheng mellom immigrasjonen og den mongolske invasjonen. Koht hevdet at mongolene: «nådde aldri så langt som til Kvitehavet, og inga folk der turvte ta på røming for dei».¹⁴⁰³ Håkon Stang hevdet senere at mongolene under en kortvarig kampanje rundt 1240, kan ha nådd så langt nord som områdene rundt Kvitsjøen.¹⁴⁰⁴ Det som uansett er klart er at mongolenes invasjon av Sentral-Europa medførte massemigrasjon andre steder i Europa, noe som ga andre kristne herskere store utfordringer med storstilte flyktningestrømmer.¹⁴⁰⁵ Narve Bjørge argumenterer for at bjarmene som kom inn i det norske riket sannsynligvis bare utgjorde noen fåtallig flyktninger og ingen storstilt flyktningebølge.¹⁴⁰⁶ Bjørge hevdet at bjarmene representerte en: «heilt unike muligheter til både å realisere og gi nye dimensjonar til [Håkons] omdefinerte lovnader som krossfarar».¹⁴⁰⁷ Jeg har andre steder argumentert for at bjarmene ikke var tungen på vektskålen i forbindelse med Håkons kroningssøknad og korsfarerstatus. På samme vis vil jeg argumentere for at bjarme-episoden vitner om en økt bevisstgjøring av nordområdene i en korstogssammenheng.

Kong Håkons styringstid markerte en økte anstrengelser for å utvide norsk kontroll i nordområdene, noe som involverte kirkebygging og oppmuntring til norsk bosettelse og kultivering av landskapet.¹⁴⁰⁸ Det vitner om en ambisjon om økt territoriell ekspansjon av rikets grenser og å forsterke kontrollen av norske interesser, men Håkons innsats for å konvertere bjarmene og andre framstøt, var også med på å understreke *rex cruce signatus*-bilde, der Håkon framstod som den naturlige *defensor fidei* («troens beskytter») i nordområdene. Noe pavemakten også visste å verdsette og oppmuntre.¹⁴⁰⁹ I 1246 gav derfor Innocens IV kong Håkon og hans

¹⁴⁰¹ Halvdan Koht betegnet bjarmene i nokså vage vendinger som personer fra området rundt Kvitsjøen, som er det området Koht hevdet er sagaens *Bjarmaland*, se: H. Koht, «Gräfelden i norsk historie», HT, 29 (1930-1933): 19-35. Tradisjonelt har bjarmene blitt identifisert som den finsk-ugriske folkegruppen som ble kalt kareler, men nyere forskning har reist tvil om dette. Blant annet er det blitt hevdet at bjarmene like så godt kan være et annet finsktalende folkeslag, nemlig vesperne, som nettopp i denne perioden blandet seg med karelene: O. G. Moseng, E. Opsahl, G. I. Pettersen, og E. Sandmo, *Norsk historie 750-1537*, Oslo 2007: 159.

¹⁴⁰² Munch daterte bjarmenes flukt til 1238 og satt det i forbindelse med mongolenes angrep på Vladimir: NFH IV:I, s. 50-55.

¹⁴⁰³ Koht tok ingen klar stilling til spørsmålet om hvem som fordrev bjarmene, men henviste til den russiske forskeren K. Tiander, som hevdet at bjarmene like så godt kunne være drevet på flukt av hærfolk fra Novgorod: Koht, «Gräfelden i norsk historie»: 31.

¹⁴⁰⁴ H. Stang, «Norges første flyktninger – asiatiske perspektiv på Troms 1242», HT, 60 (1981): 337-361. Selv om Stangs argumentasjon utelukkende bygger på indiser, har den vært akseptert av påfølgende historikere, se: N. Bjørge, «Norges første flyktningar – norsk perspektiv på Troms 1242», HT, 61 (1982): 68-73.

¹⁴⁰⁵ Nærmere 40 000 kumaner, et tyrkisk folkeslag, var blitt fordrevet fra sine områder da mongolene invadert og disse fikk innvilget asyl i Ungarn av kong Béla IV, som lokaliserte dem i det østlige Ungarn i 1239. Betingelsen for avtalen var at de lot seg døpe, noe som på sikt medførte den gradvise latiniseringen av kumanene. Det ble også opprettet et eget erkesete for kumanene, som utgjorde det moderne Moldova, se: Hautala, «Russian Chronicles on the Submission of the Kievan Rus' to the Mongol Empire»: 208; Jackson, *The Mongols and the West*: 61.

¹⁴⁰⁶ Bjørge, «Norges første flyktningar», 68-73

¹⁴⁰⁷ Bjørge, «Norges første flyktningar»: 73.

¹⁴⁰⁸ Ifølge Munch er det først i denne sammenhengen det dukker opp omtale av bofaste nordmenn (*humand*) så langt mot nord: Munch, NFH IV:I, 52-53.

¹⁴⁰⁹ I et brev datert 7. november 1246, trekker Innocens IV fram kongen engasjement for å stride mot de hedningene som omringet riket hans, se: «quod pagani, qui sunt in tui regni confinio, relicti ydolorum spurcitiis, cooperante potentie divine subsidio, ad cultum perveniant catholicę puritatis», se: DN I, nr. 37.

etterslekt, evig patronsrett (*ius patronatus*) til alle kirker kongen anla ved rikets grenser for å omvende hedningene.¹⁴¹⁰ Hendelsen med bjarmene var derfor mer enn en «gratis misjonsgevinst»,¹⁴¹¹ men inngikk i den norske kongemaktens nordområdepolitikk. Fra pavemaktens side må det har vært en velkommen utvikling, siden flere paver hadde anstrengt seg for å involvere det norske og de andre skandinaviske riket mer i korstogene i de baltiske områdene for å avlaste Den tyske orden, som i samme periode var under hardt press.

Håkon og Samland – et norsk korstogsinitiativ i Baltikum?

De skandinaviske kongedømmene var i middelalderen grensesamfunn og representerte den katolske kristenhetens nordligste periferi. Korstogene inngikk som en del av kristendommens ekspansjon, der de skandinaviske etter den kristne konverteringen på 1000-tallet, ble spydspisser i den videre ekspansjonen på 1100- og 1200-tallet.¹⁴¹² Den naturlige samarbeidspartneren for pavemakten, var den danske kongemakten.¹⁴¹³ Danmark var politisk, så vel som økonomisk og militært, den dominerende politiske makten i Skandinavia. Danske monarker hadde dessuten vært aktivt involvert i korstogene i Baltikum siden midten av 1100-tallet.¹⁴¹⁴ Korstogsbevegelsen i Baltikum var derfor langt på vei også svært sensitiv for uroligheter innad i det danske riket, noe som var tilfellet i perioden fra Valdemar II ble tatt til fange i 1223 og helt fram til Erik VI Menved ble myndig i 1293.¹⁴¹⁵

Den danske kongemakten var ikke den eneste aktøren i Baltikum. Pavemakten forsøkte også å engasjere den svenske kongemakten,¹⁴¹⁶ samt polske og tyske fyrster, men i 1220-årene etablerte en ny og mektig aktør seg i regionen, nemlig Den tysk orden.¹⁴¹⁷ Den tyske ordenen ble på sikt den viktigste maktfaktoren i det baltiske området, noe som la grunnlaget for en storstilt tysk migrasjon, som førte til en kulturell, religiøs og økologisk transformasjon av områder.¹⁴¹⁸ Ordenen dominerte de baltiske korstogene fram til reformasjonen.¹⁴¹⁹ Men hva så med den

¹⁴¹⁰ «...ius patronatus habeatis perpetuo... (...)... ut cum aliqua ex terris paganorum ipsorum christiano dominio fuerit subjugata»: DN I, nr. 37. Interessant nok følger det også brev (dater 6. november) der paven, etter dronning Margreta Skuledatters egen bønn, tar alt det gods dronningen har fått i medgift av kong Håkon: «liberaliter tibi concessit, sicut ea omnia iuste possides et quiete, sub beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti patrocinio communimus»: DN I, nr. 35.

¹⁴¹¹ Stang, «Norges første flyktninger – asiatiske perspektiv på Troms 1242»: 359.

¹⁴¹² Jfr. Bysted, Jensen, Jensen og Lind, *Jerusalem in the North*; Lidkvist, «Crusades and Crusading Ideology in the Political History of Sweden».

¹⁴¹³ K. V. Jensen, «Danmark som en korsfarerestat», *Den tyske historiker* 89 (2000): 48-67.

¹⁴¹⁴ I 1168/69 ble Rügen erobret av Valdemar I og i 1208 begynte den territoriale ekspansjonen, anført av kongemaktens, gjennom den danske erobringen av Estland. Det var likevel først med Valdemar IIs store korstog i 1219 at det oppstod en mer permanent dansk tilstedeværelse, representert ved grunnleggelsen av Tallinn, se: Bysted, Jensen, Jensen, Lind, *Jerusalem in the North*: 195-225, et passim.

¹⁴¹⁵ Politiske uroligheter og et tidvis anstrengt forhold mellom konge og kirke, særlig under konflikten mellom kong Kristoffer I (r.1252-1259) og erkebiskop Jakob Erlandsen (r.1254-1274), medførte en drastisk nedgang i dansk korstogsaktivitet i Baltikum i 1250-åra. For den danske korstogsaktiviteten i perioden, se: Bysted, Jensen, Jensen, Lind, *Jerusalem in the North*: 291-302; 303-320.

¹⁴¹⁶ Det ble gjort svenske forenk på å etablere seg i estiske områder i 1219, blant annet ved oppføringen av et fort og flere kirker nær Leal (mod. est. Lihula). Allerede året etter ble bosettingen oververt av de hedenske osilianerne (mod. est. Saarlased), se: Lidkvist, «Crusades and Crusading Ideology in the Political History of Sweden, 1140-1500»: 121-122.

¹⁴¹⁷ De lokale militærordenen ble nokså raskt inkorporert i Den tyske orden. Den lille Dobrin-ordenen ble raskt overtatt, mens Sverdrødrene, som holdt store områder i Livland og Estland, ble utradert i slaget ved Saule i 1236. De gjenværende brødrene gikk deretter inn i Den tyske orden, se: Bysted, Jensen, Jensen og Lind, *Jerusalem in the North*: 247, et passim.

¹⁴¹⁸ Pluskowski, *The Archaeology of the Prussian Crusade*; Bartlett, *The Making of Europe*: 15-18, 31-39, et passim.

¹⁴¹⁹ Christiansen, *The Northern Crusades*: 73-92; 93-122.

norske kongemakten? Det synes i hovedsak å ha vært liten interesse for de baltiske korstogene fra norsk side, til tross for gjentatte appeller fra pavene på 1100- og 1200-tallet. Pave Aleksander III (r.1159-1181) tilkjente avlatsprivilegier tilsvarende de lovnadene som ble gitt til korsfarere til Det hellige land, til de dansker, svensker eller nordmenn som kjempet mot esterne og andre hedninger (*Estonum et aliorum Paganorum*) i 1171 (eller 1172).¹⁴²⁰ Det er ingen spor i kildene på at det resulterte i noe korstogsaktivitet fra norsk hold.¹⁴²¹

I 1240-åra kom det flere pavelige appeller om å komme Den tyske orden til unnsetning til de skandinaviske kongerikene. Den tyske orden hadde fram til 1242 stor framgang i Preussen, men en konflikt med hertug Swantopelk av Danzig, eskalerte til en langvarig og destruktiv konflikt. Hertugen som stod i spissen for et storstilt prøyssisk opprør, som nesten holdt på å knekke ordenenes prøyssiske avdelinger.¹⁴²² Opprøret gjorde at paven henvendte seg til en rekke ulike fyrster og byer for å forsøke å skaffe hjelp utenifra for å komme ordenen til unnsetning.¹⁴²³ I 1243 ble provinsialprien for dominikanerne i *Dacia*, provinsen som omfattet alle de tre skandinaviske kongedømmene, gitt instruksjoner fra Innocens IV om å forkynne korstog mot de vantro i Livland og Preussen.¹⁴²⁴

I 1252 var opprøret ennå ikke slått ned. Innocens IV henvendte seg derfor til kong Håkon av Norge – om det da ikke var kongen som tok initiativet.¹⁴²⁵ Håkon hadde informert kurien om at han ønsket å dra på korstog mot sambierne (*Sambite*), et øst-prøyssisk folkeslag, som holdt til på halvøya Samland i Preussen.¹⁴²⁶ Innocens IV ga Håkon tillatelse til å legge sambierne under sitt herredømme på de betingelsene at han klarte å omvende dem og så sant ingen andre allerede hadde rettigheter over dem.¹⁴²⁷ Det siste punktet henviser antakelig til at Samland var en del av Den tyske ordens prøyssiske interessesfære, men ordenen var ikke i stand til å håndheve noen jurisdiksjon i området på grunn av opprøret. Det er ingen ytterligere referanser, hverken i det norske kildematerialet eller andre kilder, som indikerer at Håkon faktisk foretok seg noe mer i denne saken. I 1259 var det prøyssiske opprøret slått ned og sambierne underkuet, men det ble gjort av Den tyske orden. Det er uklart hvorvidt Innocens IV faktisk anså underkuelsen av

¹⁴²⁰ DN XVII, nr. 854.

¹⁴²¹ Alexander III's korstogsappell sammenfalt med en bunn-notering for korstogsinteressen. Oppslutningen om korstogene var svært laber mellom det andre korstogets nederlag i 1149 og proklamasjonen av det såkalte tredje korstoget i 1187. Dette var den generelle situasjonen over hele Europa.

¹⁴²² Christiansen, *The Northern Crusades*: 106-107.

¹⁴²³ Det kostet ordenen dyrt, siden den måtte gi store innrømmelser til andre aktører, slik som byen Lübeck og flere polske fyrster, for å få hjelp, se: Christiansen, *The Northern Crusades*: 106.

¹⁴²⁴ Dette korstoget var ment å støtte Den tyske orden, som hadde etablert seg i Preussen i 1230 (eller 1231), se: DS nr. 307; Potthast nr. 11136.

¹⁴²⁵ I sitt brev av 18. november 1252, referer Innocens IV til at det var den norske kongen som hadde gjort klart sine intensjoner (*tue precibus inclinati*) om å dra på korstog mot sambierne, se: DN I, nr. 46.

¹⁴²⁶ Samland hadde i 1243 blitt langt under det nye bispedømmet Preussen.

¹⁴²⁷ «devotionis tue precibus inclinati, ut gentes que Sambite vocantur, si fidem Christi susceperint per baptismum, tue ditioni subici valeant, dummodo non sit in eis ius aliis acquisitum, serinitati tue auctoritate presentium indulgemus»: DN I, nr. 46.

sambierne som et reelt korstog,¹⁴²⁸ eller hvorfor Håkon tok kontakt med pavemakten dersom han ikke hadde noen intensjoner om å føre et korstog i området?

Muligens kan utspillet om Samland ses som et ledd i Håkons konflikt med de danske kongene i slutten av 1240- og begynnelsen av 1250-åra.¹⁴²⁹ Samtidig som pavebrevene om Samland ankom i 1252, sluttet Håkon forbund med Birger Magnusson, jarl og regent av Sverige (r.1250-1266), om en felles svensk-norsk aksjon mot Halland og Skåne det påfølgende året.¹⁴³⁰ Sommeren 1253 kom en stor norsk-svensk hær sammen, men på svensk side hadde Birger jarls interesser snudd og ekspedisjonen endte derfor med et forlik med danskene.¹⁴³¹ Det var tilsynelatende ikke manglende militærkapasitet, som var årsaken til at det ikke ble noe av Håkons kampanje mot sambierne i 1250-åra. Kanskje var henvendelsen derfor mer motivet av et *ønske* om å framstå som en *rex cruceignatus* i nord, enn faktisk å gjennomføre en storstilt erobring langt utenfor rikets grenser. I 1250-åra var det imidlertid også diplomatisk kontakt mellom det norske riket og en annen kristen stormakt i Baltikum og nordområdene.

Novgorod – norsk-russiske forbindelser, ca.1250-1326

Pavemaktens forhold til den ortodokse kirken var gjennom hele 1200-tallet komplisert. Enkelte historikere ser gjerne korsfarenes famøse erobring av Konstantinopel i 1204 som det definitive bruddet mellom den katolske og den ortodokse kirken, men det er ikke nødvendigvis korrekt.¹⁴³² For pavemaktens del synes hendelsene i 1204 snarere å ha forsterket troen på en snarlig løsning på skismaet fra 1054.¹⁴³³ Synet på de ortodokse russerne varierte sterkt. Mens Gregor IX førte en aggressiv linje mot russerne i 1230-åra, som ble stemplet som skismatikere, samtidig som russiske fyrster ble anklaget for å motarbeide den latinske misjoneringen i Finland, medførte frykten for mongolene til et omslag. Pavemaktens misjonsframstøt mot mongolene var fåfengt og fokuset skiftet derfor mot å beskytte det katolske Europa ved å få i stand en anti-mongolsk allianse.¹⁴³⁴

¹⁴²⁸ Hvorvidt dette egentlig ble forstått som et korstog er noe uklart. Innocens IV sendte i 1252 to brev til Håkon: Brevet om sambierne, datert 18. november og enda et datert 12. desember angående Håkons korstogsplaner til Det hellige land. I hilsningsformularet til det første brevet, om sambierne, omtales Håkon kun som *regi Norvegie illustri*, mens han i det påfølgende brevet omtales som *illustri regi Norvegie cruceignato*, se: DN I, nr. 46-47. Det kan tyde på at pavemakten ikke anså kampen for å undervinge sambierne som et reelt korstog.

¹⁴²⁹ Håkon førte i 1250-åra en rekke rettmessige krav om erstattning fra den danske kongemakten, siden norske skip var blitt angrepet og plyndret i dansk farvann under krigen mellom Erik Plogpenning og hans bror, Abel. Disse kravene var etter Knut Helles mening «åpenbart et påskudd til politisk, økonomisk og territoriell vinning på bekostning av den svekkede danske kongemakten», se Helle, *Norge blir en stat*. 128-129.

¹⁴³⁰ HsH, kap. 327 (276).

¹⁴³¹ HsH, kap. 330 (277)33 (280).

¹⁴³² For dette korstoget, se: D. E. Queller og T. F. Madden, *The Fourth Crusade: the conquest of Constantinople*, Philadelphia 1997. Dialogen mellom de to kirkene fortsatt imidlertid på 1300- og 1400-tallet. Så sent som i 1439 gikk den bysantinske keiseren Johannes VIII Palaiologos (r.1425-1448) med på en kirkeunion. Det resulterte i vestlig støtte i form av et korstog i 1444, se: J. Harris, *The End of Byzantium*, New Haven 2010: 127-154.

¹⁴³³ Innocens III hadde hele tiden forsøkt å hindre korsfarerne fra å angripe medkristne, men da erobringen og etableringen av et latinsk rike var et faktum, så han det som en mulighet og proklamerte at gud gjennom disse hendelsene hadde transformert bysantinerne: «[from] the proud to the humble, from the disobedient to the obedient, from schismatic to Catholic»: *Contemporary sources for the History of the Fourth Crusade*: 114-116.

Optimismen avtok imidlertid raskt, særlig etter at rapporter om korsfarenes grusomme framferd i Konstantinopel nådde kurien, se: Phillips, *Holy Warriors*: 190-196.

¹⁴³⁴ I 1245 sendte Innocens IV avgårde tre sendeferdter til mongolene, hvor blant annet fransiskaneren Giovanni da Pian del Carpine var en av de utsendte. Formålet med disse sendeferdene var på den ene siden å lære mer om mongolene og deres ambisjoner, men også å forsøke å få slutt på angrepene mot kristne, i tillegg til å være et fåfengt misjonsframstøt. Resultatet var nokså magre. Da Carpine vendte tilbake til kurien var det med

Innocens IV forsøkte å få i stand en dialog med en rekke russiske fyrster, samtidig som håpet om en kirkeunion mellom den katolske og den ortodokse kirken fortsatt var til stede. I 1246 kontakt paven storfyrsten av Vladimir-Suzdal, Jaroslav II, og hans sønn, Aleksander Nevskij, i et forsøk på å etablere en samlet blokk mot mongolene.¹⁴³⁵ Novgorod hadde blitt spart for mongolens framferd, men russiske kilder tillegger ikke det på grunn av Aleksanders lederskap, men snarere bøtter fra byens innbyggere.¹⁴³⁶ På russisk side var det derfor innledet forhandlinger med den mongolske overmakten om underkastelse, men det ble innledet hemmelige forhandlinger med kurien, med håp om eventuell militær støtte fra Vest-Europa. I 1250 brøt forhandlingene sammen og Innocens IV håp om en kristen barriere mot mongolene forsvant.¹⁴³⁷

I etterkant av de havarete forhandlingene med pavemakten, forsøkte Aleksander Nevskij å få i stand en allianse med kong Håkon i Norge. I 1251 kom en russisk delegasjon til kong Håkon.¹⁴³⁸ Målet for sendeferden synes å ha vært å få i stand en grenseavtale mellom Norge og Novgorod om nordområdene,¹⁴³⁹ men det ble også drøftet en mulig giftemålsallianse mellom Håkons datter og Aleksanders sønn. Ifølge sagaen sendte kong Håkon en norsk delegasjon til Novgorod og sommeren 1252 ble det sluttet en fredsavtale i Novgorod, som innebar at de to rikene gikk med på å respektere hverandres «skattland, kareler og finner».¹⁴⁴⁰ Det ble ingenting av giftemålsalliansen, og avtalen ble ifølge sagaen kortvarig.¹⁴⁴¹ Snarere enn å føre til forsoning, synes konfliktnivået mellom Norge og Novgorod å ha eskalert betraktelig mot slutten av 1200-tallet.

Kontakten mellom norske og russiske fyrster var i det 11. og 12. århundre preget av gode relasjoner og giftemålsallianser mellom slavisk-norrøne herskerdynastiene var ikke uvanlig. Denne kontakten opphører helt på 1200-tallet og erstattes av et klima preget av økt konflikt og grensestrider på begynnelsen av 1300-tallet.¹⁴⁴² Norrøne kilder beskriver en situasjon på begynnelsen av 1300-tallet preget av gjentatte konflikter mellom russiske og norske

et ultimatum fra Güyüg Khan (r.1246-1248): paven skulle komme i egen person og underkaste seg khanen, se: Jackson, *The Mongols and the West*: 87-92.

¹⁴³⁵ Ifølge de pavelege opptegelesene hadde begge storfyrstene gått med på å anerkjenne Romas overherredømme og således reversere skismaet. Jfr. *Pontificia Commissio ad Redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis*, IV:1: *Acta Innocentii PP. IV (1243-1254)*, ved T. T. Haluscynskij og M. M. Wojnar, Vatikanet 1962: 66-67 (nr. 26a); 110-111 (nr. 59).

¹⁴³⁶ *The Chronicle of Novgorod 1016-1471*, oversatt ved R. Michell og N. Forbes, London 1914: 81-84.

¹⁴³⁷ Jackson, *The Mongols and the West*: 92-97; Hautala, «Russian Chronicles on the Submission of the Kievan Rus' to the Mongol Empire»: 214.

¹⁴³⁸ Tatjana Jackson har nylig argumentert for en datering av disse forhandlingene til 1257, se: T. N. Jackson, «On the Date of the First Russian-Norwegian Border Treaty» i T. N. Jackson og J. O. Nielsen (red), *Russia-Norway. Physical and Symbolic Borders*, Moskva 2005: 17-28. Det er vanskelig å se at en såpass sen datering stemmer i det minste ut i fra de norske kildene, se: HsH, kap. 320 (271).

¹⁴³⁹ Ifølge sagaen klaget russerne over «saker som angikk kong Håkons syssemenn nord i Finnmark og østkarelene som var skattskyldige til kongen i Holmgard (Novgorod); det var stadig ufred der med drap og ran» («Kærdu þeir um þá luti, er við áttust sýslumenn þeirra Háonar konungs norðr á Mörkinni ok Austr-Kirjalar, þeir sem skattgildir váru Hólmgarðakonungr, því at þeir áttust jafnan við ófrið i ráum ok manndrápum»); HsH, kap. 320 (271).

¹⁴⁴⁰ «...ok settu þeir þá frið milli sín ok skattlanda sinna, svá at hvárigir skyldu öðum ófrið gera, Kirjalar né Finnar»: HsH, kap. 320 (271).

¹⁴⁴¹ De norske utsendingene var antakeligvis også sendt for å rekognosere, og sagaen oppgir da også den urolige situasjonen internt i Novgorod og trusselen fra mongolene, som årsak til skrinleggingen. Sagaen nevner at: «Þann tíu var ófrið mikill i Hólmgarði. Gengu Tattarar á ríki Hólmgarðskonungs, ok fyrir þr sakir var ekki lítið á bónorðit, þat er Hólmgarðskonungr hafði flytja látið»: HsH, kap. 320 (271)..

¹⁴⁴² Handel og fredelig sameksistens er naturligvis ikke like godt belagt i de skriftlige kildene sammenliknet med krig og konflikt og kontakten mellom det norske riket og Novgorod har foregått på flere ulike nivåer der historikeren må vike plass for arkeologen.

tjenestemenn.¹⁴⁴³ I 1320-åra eskalerte konflikten til åpen krigføring og ifølge islandske annalene herjet russerne (*Rysar*) Hålogaland og kom helt ned til Bjarkøy hvor de angrep og brente gården til den norske drottseten.¹⁴⁴⁴ I dette konfliktnivået synes også de kulturelle og religiøse skillelinjene å ha blitt forsterket. Det var ikke bare det norske riket som i økende grad var i konflikt med Novgorod. I det svenske riket var det blitt ført korstog mot de hedenske tavastene siden slutten av 1230-åra.¹⁴⁴⁵ Den svenske offensiven østover resulterte raskt med interessekonflikter med Novgorod og russiske kilder omtaler at et svensk korstog ble beseiret av russiske tropper ved Neva-elva i 1240.¹⁴⁴⁶ Den første grenseavtalen mellom Sverige og Novgorod kom til med Nöteborgsavtalen i 1323.¹⁴⁴⁷ Det var samtidig som konflikten med Novgorod eskalerte på norsk side og for første gang offisielt ble anerkjent som et korstog og autorisert av pavemakten. Dermed kulminerte en prosess som hadde eskalert siden midten av midten av 1200-tallet, der korstogstanken ble overført til tanken om forsvaret av riket, slik at korstog kunne legitimeres som krigføring *pro patria*.

¹⁴⁴³ Ifølge de islandske annalene herjet «kareler» (*Kareli*) nord i Norge i 1302. Kong Håkon V svarte med å sende en straffekspedisjon, under ledelse av Augmund jungadanz, nordover. Annalen nevner også at russere (*Ruzsum*) herjet i Hålogaland i 1316 og at mange mennesker ble drept, se: *Islandske annaler*. 388, 393.

¹⁴⁴⁴ *Islandske annaler*. 346.

¹⁴⁴⁵ En bulle fra Gregor IX utstedt i begynnelsen av desember 1237, oppfordrer svenske prelater om å forkynde korstog mot de hedenske tavastene, i Tavastland (mod. Häme, Finland) og lovet samtidig svenske korsfarere den samme status og privilegier som ble gitt korsfarere til Det hellige land, se: DS nr. 298. Kildene gir i liten grad inntrykk av at Gregorius' korstog mot tavastene inkluderte noen form for pavelig sanksjonert korstog mot de ortodokse russerne. Enkelte historikere har hevdet at Neva-korstog var en direkte konsekvens av en villet prosess anført av den pavelige legaten, William av Modena (senere kardinals-biskop av Sabina), se: G. A. Donner, *Kardinal Wilhelm von Sabina*, Helsingfors 1929. Enkelte danske historikere hevder derimot at svenske korstog mot de ortodokse russerne skjedde «at the instigation by the papacy»: Bysted, Jensen, Jensen, Lind, *Jerusalem in the North*: 275-276.

¹⁴⁴⁶ *The Chronicle of Novgorod*: 41-43. Dette referer muligens til det såkalte andre svenske korstoget. Fra svenske kilder er dette kun kjent gjennom den langt senere *Erikskrönikan* (ca.1320-1330), se: *Erikskrönikan*, utg. S.-B. Jansson, Stockholm 1993: 30-32. Kroniken daterer ikke korstogsekspedisjonen og historikere foretrekker en datering til ente 1238-39 eller 1249, se: P. Line, «Sweden's Conquest of Finland: A Clash of Cultures?» i A. Murray (red), *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Farnham 2009: 73-99.

¹⁴⁴⁷ Nöteborgsavtalen representerer ifølge Jukka Korpela ingen endelig, territoriell inndeling eller noen øst-vest konfrontasjon. Fra sent i det 15. og de påfølgende århundrene fulgte nye grensekonflikter: J. Korpela, «Finland's eastern border after the treaty of Nöteborg: An ecclesiastical, political or cultural border?» i *Journal of Baltic Studies* 33:4 (2002): 384-397.

Oppsummering del II

Korstog hadde i løpet av 1100-tallet utviklet seg til å bli et kongelig ansvar og privilegium. Det var vanlig at europeiske monarker avla korstogsløfter, men svært få monarker realiserte dem i praksis. Kong Håkon Håkonsson (r.1217-1263) er av enkelte historikere sett på som en kynisk manipulator, som kun tok korset for å oppnå verdslige fordeler ved den pavelige kurien. Problemet med en slik tolkning er at den i for stor grad isolerer Håkon fra den europeiske konteksten. Christopher Tyerman omtaler Fredrik II som «a serial *crucesignatus*»,¹⁴⁴⁸ men merkelappen kan overføres til flere samtidige monarker, som Ludvik IX, Henrik III, Alfonso X – inkludert Håkon Håkonsson. Årsaken til at mange monarkers korstogsløfter forble uoppfylt er sammensatt, men sentrale faktorer var økende kostnadene ved krigføring generelt, kombinert med stadig mer kompleksitet ved organiseringen av de politiske enhetene, kongedømmet, som en følge av statsdannelsesprosessene og at det politiske klimaet innad i Europa var preget av konkurranse og eskalerende konfliktnivå.

Korstogsdiskursen inngikk i den politiske kulturen på midten av 1200-tallet. Det medførte at alle politiske handlinger ble evaluert og legitimert i relasjon til om det var til støtte eller til skade for *negotium Terrae Sanctae*, «Det hellige lands sak», og der tanken om å framstå eller bli oppfattet som en korsfarekongge, *rex crucesignatus*, var et kongsideal og en del av den dynastiske konkurransen mellom ulike kongehus i Europa, særlig mellom de franske og engelske kongehusene. Ludvik IX av Frankrike var den fremste eksponenten for idealet, men skilte seg ut ved at han faktisk dro på korstog og var unik ettersom han gjorde det to ganger.

Monarkers korstogsløfter kan derimot ikke reduseres til en form for selvlegitimering, ettersom aktørenes motiver var gjenstand for konstant granskning. En monark som avla korstogsløfter kun for politisk vinning, stod dermed i fare for å undergrave sin egen legitimitet og et opplagt mål for sine politiske fiender.¹⁴⁴⁹ Det er verdt å merke seg at det ikke er noen samtidig kritikk av kong Håkon for kongens uoppfylte korstogsløfter. En skarp og observant kritiker av sin egen samtidig som Matteus av Paris, som var sterkt kritisk til Henrik III's involvering i affæren om *negotium Siciliae*,¹⁴⁵⁰ har ingen tilsvarende kritikk å rette mot kong Håkon.

Kong Håkon avla to, kanskje tre, korstogsløfter mellom 1237 og 1263. Disse korstogsløftene, men historikere har i liten grad fokuser på hvordan *rex iustus*-idealet (og i

¹⁴⁴⁸ Tyerman, *God's war*: 740.

¹⁴⁴⁹ Björn Weiler ser monarkers bruk av korstogsløfter som et sjansespill: «one might only invoke the needs of the Holy Land as a means of legitimizing one's political actions, as long as one's rivals could not interpret the actions as contravening the ideals they claimed to implement»: Weiler, «The Negotium Terrae Sanctae»: 23.

¹⁴⁵⁰ CM, V: 458.

forlengelsen *rex cruce signatus*-idealet) og Håkons korstogsløfter innvirket på kongens utenrikspolitikk. Den norske kongemaktens utenrikspolitiske program forsøkte å følge to ulike strategier under Håkons senere styringstid (1240-1263). Det første var en strategi basert på å oppnå legitimitet og prestisje, for å sikre Håkons og Sverreættens posisjon på den norske tronen. Den andre strategien var økonomisk orientert og fokusert på å sikre rikets økonomiske og handelspolitiske interesser. I den forbindelse spilte særlig den nordtyske handelsbyen Lübeck en viktig rolle i Håkons korstogsforbindelser.

Korstogsløftene ble et middel i kontakten med den pavelige kurien, samtidig som statusen som *cruce signatus* også ble et middel for å forsvare dynastiet internt i det norske riket og et middel i etableringen av diplomatisk relasjoner med andre europeiske monarker. Politiseringen av korstogsbevegelsen, særlig i forbindelse med konflikten mellom pavemakten og Fredrik II av Hohenstaufen, påvirket diplomatisk forbindelse på midten av 1200-tallet. Kong Håkon forsøkte, i likhet med majoriteten av europeiske monarker, å holde seg nøytral i konflikten. Det skyldes også kongens egeninteresser med å opprettholde gode relasjoner til begge parter i konflikten. Begge parter forsøkte å vinne Håkon over til sin side. Utenlandske kilder hevder at pavemakten tilbød kong Håkon å bli tysk motkonge, mens sagamaterialet går langt i retningen av å hevde at Fredrik II var villig til å overdra skytsherredømme over Lübeck til kong Håkon. Dette representerte høydepunktet for norske interesser vedrørende Lübeck og resulterte i en handelsavtale mellom det norske riket og den nordtyske byen.

I forbindelse med det tyske interregnum ble korstogsløftene et middel i etableringen av den norske kontakten mellom de potensielle kandidater til den tyske tronen. Håkon synes i den forbindelse å ha vekslet mellom England og Castilla, men endte med å inngå en giftemålsallianse med Alfonso X av Castilla. Alfonso synes på sin side å ha håpet på at en allianse med den norske kongemakten ville resultere i nødvendige maritime ressurser til et nord-afrikanske korstog. Denne støtten materialiserte seg aldri og kontakten mellom de to rikene synes å ha opphørt tidlig i 1260-åra. Det markerte samtidig at den norske kongemaktens håp om å erverve seg herredømme over Lübeck ble oppgitt. Et trekk ved korstogsutviklingen under kong Håkons styringstid, var et skifte i orientering av korstogstanken mot nordområdene. Denne prosessen kulminerte på begynnelsen av 1300-tallet, der korstog inngikk i en tanke om forsvaret av *patria*.

Del III

Del III

Subsidium Terrae Sanctae – Pavelig korstogsbeskatning i Norge og Norden, 1215-ca.1300

Introduksjon

I de to foregående bøkene har jeg drøftet framveksten av en korstogsstradisjon på 1100-tallet og den videre utviklingen av norske relasjoner til korstogsbevegelsen på 1200-tallet, der et komparativt perspektiv vitner om at den norske utviklingen i stor grad sammenfaller med generelle utviklingstrekk i Europa. Fra deltakelse og ideologisk utforming under 1100-tallet, til en diplomatisk korstogsdiskurs på 1200-tallet, vil jeg argumentere for at kildematerialet vitner om nok et skifte mot en økonomisk orientering i korstogsdiskursen rundt 1300. Denne tredje fasen må ses i sammenheng med de to foregående korstogsdiskursene og utviklingen mot at korstog ble et kongelig privilegium. Den gradvise konvergensen mellom korstog og sekulære myndigheter, innebar en overlapping med prosesser som gjerne karakteriseres som trekk ved de europeiske statsdannelsesprosessene – slik som ledelse av krigføring, framveksten av et byråkrati og skatteinnkreving.¹⁴⁵¹

For korstogsbevegelsen utvikling i høymiddelalderen ble spørsmålet om finansiering et stadig tilbakevendende problem for gjentatte paver. Men spørsmålet om de økonomiske implikasjonene av korstogene, har i mindre grad vært gjenstand for historikernes interesse. Norman Housley påpeker at historikere: «still tend to consider the central issue of response and motivation without adequate reference to the question of funding».¹⁴⁵² Det foreligger derfor ingen helhetlig studie av den økonomiske utviklingen og finansieringen av korstogsbevegelsen som dekker hele bevegelsens eksistens.¹⁴⁵³

¹⁴⁵¹ Housley, «Crusading and State-Building in the Middle Ages»: 294-295. Se også: J. Watts, *The Making of Politics: Europe, 1300-1500*, Cambridge 2011.

¹⁴⁵² N. Housley, «Costing the crusade: budgeting for crusading activity in the fourteenth century», ECWA: 45-59, sitert etter s. 45.

¹⁴⁵³ For utviklingen på 1100-tallet, se: G. Constable, «The Financing of the Crusades», G. Constable, *Crusaders and Crusading in the Twelfth Century*, Aldershot 2008: 117-141; F. A. Cazel jr, «Financing the Crusades», AHC, VI: 116-149. Se også: Riley-Smith, *The First Crusaders*. For korstogsbeskatningen er fortsatt Adolf Gottlobs studie fra 1892 fortsatt standardverket, se: A. Gottlob, *Die päpstlichen Kreuzzugssteuern des 13. Jahrhunderts*, Heiligenstadt 1892. For pavemaktens inntekter er William E. Lunts grundige studier av de pavelige inntektene i middelalderen fortsatt standardverket, se: W. E. Lunt, *Papal Revenues in the Middle Ages*, 2. vols., New York 1934 [opptrykt 1965]. Se også: W. E. Lunt, «The Financial System of the Medieval Papacy in light of Recent Literature» i *The Quarterly Journal of Economics* 23: 2 (1909): 251-295; C. Bauer, «Die Epochen der Papstfinanz» i *Historische Zeitschrift* 138: 3 (1928): 457-503. Andre bidrag har i hovedsak fokusert på enkelte skatter eller spesifikke ekspedisjoner, se: N. Housley, «Pope Clement V and the crusades of 1309-10», *JMH* 8:1 (1982): 29-43; N. Housley, «The Franco-Papal Crusade Negotiations of 1322-3» i *Papers of the British School at Rome* 48 (1980): 166-185; Jordan, King Louis X and the Challenge of the Crusade; J. E. Weakland, «Administrative and Fiscal Centralization under Pope John XXII, 1316-1334» del I-II, begge i *The Catholic Historical Review* 54: 1-2 (1968): 39-54; 285-310; F. A. Cazel jr, «The Tax of 1185 in Aid of the Holy Land» i *Speculum* 30: 3 (1955): 385-392; W. E. Lunt, «Papal Taxation in England in the Reign of Edward I» i *The English Historical Review* 30: 119 (1915): 398-417; R. Graham, «The Taxation of Pope Nicholas IV» i *The English Historical*

Pavemaktens strategier for finansiering av korstog

Tendenser til et diskursskifte, fra et sterkt pavelig fokus på rekruttering og organisering mot et større fokus på finansiering, begynte allerede tidlig på 1200-tallet, der utfordringer i forbindelse med finansieringen av korstogsekspedisjoner medførte endringer i pavemaktens fiskalpolitikk. Pave Innocens III (r.1198-1216) introduserte en rekke økonomiske tiltak, deriblant en systematisk beskatning av kirken til støtte for korstog. Det pavelige vedtaket om en skattlegging av geistligheten forutsatte etableringen av et skattesystem. Tilnærmingen i denne bolken vil derfor være todelt. Første del vil fokusere på etablering og utvikling av skattesystemet fram til omkring 1300. Den andre delen vil se på den videre utviklingen under Avignonpavedømmet (1305-1378) og betydningen av det pavelige skattesystemet i forbindelse med statsdannelsesprosessen.

I denne første delen vil fokuset være på forholdet mellom teori og praksis, det vil si hvilke strategier pavemakten valgte for å implementere skattesystemet og hvordan disse fungerte i praksis. Det pavelige skattesystemet var administrert av det apostoliske kammer ved kurien, noe som på sikt bidro til økt sentralisering innad i den katolske kirken og bandt de ulike kirkeprovinsene tettere opp mot pavemakten. Utvikling og overføring av et komplisert og hierarkisk skattesystemet tok lang tid, og graden av gjennomførbarhet var avhengig av en rekke variabler på ulike nivåer. Sentralt ved kurien var det en forutsetning at pavemaktens byråkratiske apparat var i stand til å utføre teori i praksis, noe som forutsatte en administrasjon som var i stand til å utføre revisjon og bokettersyn.

Regionalt fantes det likende utfordringer. Innad i hver kirkeprovins var kirken avhengig av at et kirkelig byråkrati var i stand til å håndheve innsamlingen, både innad i det enkelte bispedømme og helt ned til det enkelte sogn. Her var det flere faktorer som skapte utfordringer av ulik art. Enkelte av faktorer var av en strukturell art, slik som grad av sentralisering, kommunikasjon og tilstedeværelsen av et byråkratiske apparat som var i stand til å foreta den fysiske innsamlingen av skatteinntektene – noe som igjen forutsatte et utviklet myntvesen. Andre faktorer gjaldt lokale/individuelle forhold, slik som motstand fra lokalegeistligheten eller kollektorenes lydighet til paven. Dessuten spilte monarker en viktig rolle, siden disse ofte hadde en egen agenda eller kunne legge hindringer i veien for utføringen av skattemidler fra sine riker.

Det er i hovedsak utviklingen på det sistnevnte nivået, med et utgangspunkt i den norske kirkeprovinsen, som vil stå i fokus i denne sammenhengen. Systemets utvikling vil bli forstått ut i fra norske forhold, men kildesituasjonen gjør det nødvendig med en komparativ tilnærming og å

Revisjon 23: 91 (1908): 434-454. For Norge er korstogbeskatningen ikke viet selvstendig behandling og kun drøftet av Paul Riant mer generelt i forbindelse med økonomiske relasjoner mellom Skandinavia og korstogsbevegelsen, se: Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palestina*. 521-624.

se den norske utviklingen i en europeisk kontekst. Jeg vil i det følgende argumentere for at det pavelige skattesystemet ikke viser tegn på å ha foregått på en effektiv måte i den norske kirkeprovinsen før mot slutten av 1200-tallet. En avgjørende faktor var sentraliseringsprosesser innad i systemet, særlig i forbindelse med Lyonskonsilet i 1274, og introduksjonen av pavelig oppnevnte kollektorer i Norden.¹⁴⁵⁴

Korstog på 1100-tallet – privat finansierte foretak

Kirken var tidlig klar over de finansielle utfordringene korstog representerte og allerede pave Urban II oppfordret velstående korsfarere om å hjelpe sine mindre bemidlede trosfeller i 1095.¹⁴⁵⁵ Men i den formative fasen på 1100-tallet var pavemaktens hovedfokus rettet mot to andre aspekt, for det første å etablere pavemaktens kontroll og autoritet over korstogsbevegelsen, og for det andre å avklare de mange teologiske og juridiske utfordringene ved korsfarerstatusen.¹⁴⁵⁶ Kirkens holdning til finansiering var basert på forståelsen av den nære assosiasjonen til pilegrimstradisjonen, en frivillig botsøvelse, noe som innebar at korstogsvirksomhet på 1100-tallet i stor grad var privat finansiert.¹⁴⁵⁷ Kostnadene for hvert enkelte korstog er umulig å si noe konkret om, men den britiske historikeren Peter Spufford har kalt utgiftene i forbindelse med korstogene for «cripling» og hevder at korstogene på 1100-tallet nærmest tømte Europa for mynt.¹⁴⁵⁸

Det er først i forbindelse med monarkers korstogsdeltakelse at det foreligger et sikrere datagrunnlag for de totale kostnadene ved korstogsekspedisjoner. Det gjelder delvis fra forberedelsene i forbindelse med det tredje store korstoget i 1189,¹⁴⁵⁹ men det mest komplette regnskapsmaterialet er kildematerialet fra Ludvik IXs korstog på 1200-tallet.¹⁴⁶⁰ Det var

¹⁴⁵⁴ Det er først med fra pavelige kollektorenes ankomst til landet i 1280-åra, at det er overlevert kilder om selve innkrevningen. Regnskaper for kollektorenes virke i perioden 1282-1334 ble funnet av P. A. Munch i de pavelige arkiv i Roma og senere utgitt, se: P. A. Munch, *Pavelige Nuntiers Regnskaps- og Dagbøger, førte under Tiende-Opkrævnigen i Norden 1282-1334* (heretter PNRD), Christiania 1864. For spørsmålet om hvor mye mynt som ble samlet inn, og hvor stor andel av den totale mengden norsk mynt dette kan ha utgjort, henvises det til utregningene til numismatikeren Svein H. Gullbekk, se: S. H. Gullbekk, «Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen?», HT 84 (2005): 551-572. Generelt om mynt og verdiforhold i Norge i senmiddelalderen, se: G. I. Pettersen, *Priser og verdiforhold i Norge ca. 1280-1500, Riksarkivaren Skriftserie 39*, Oslo 2013: 1-138.

¹⁴⁵⁵ RR, kap II.

¹⁴⁵⁶ Riley-Smith, *What Were the Crusades*: 29-35; Tierman, *The Invention of the Crusades*: 8-29.

¹⁴⁵⁷ Constable, «The Financing of the Crusades in the Twelfth Century»: 74-76, 123. Finansieringen kunne skje på flere måter, enten gjennom lån eller donasjoner fra religiøse institusjoner, men særlig gjennom salg, pantsetting eller andre former for overføring av eiendom eller rettigheter, se: Riley-Smith, *The First Crusaders*.

¹⁴⁵⁸ P. Spufford, *Money and its use in medieval Europe*, Cambridge 1988: 98.

¹⁴⁵⁹ Hverken for korstoget til Ludvik VII eller Konrad III foreligger komplette regnskap, men forberedelsene har påkrevd utgifter som overgikk de normale, kongelige inntektene, se: Constable, «The Financing of the Crusades»: 117-121, et passim. Fra korstoget til keiser Fredrik I Barbarossa er det kjent at keiseren beordret tyske korsfarere til at de selv måtte ta med seg tilstrekkelige midler for en 2-årig kampanje. Ifølge Otto av St Blasien beløp det seg til 3 mark, se: A. V. Murray, «Money and logistics in the First Crusade» i J. H. Pryor (red), *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*, Aldershot 2006: 229-249. Det er først i forbindelse med kong Rikard Is korstogsforberedelser i 1190, at et mer komplett regnskapsmateriale er overlevert. Kildene indikerer at Rikard fram til 1190 brukte omkring 14 000 pund på menn og utstyr (inkludert 14 000 konserverte griseskrotter), men tar ikke høyde for ekstrakostnader underveis, slik som reparasjoner, provianter, utstyr, lønninger, og ikke minst – den senere enorme løsepengesummen, se: Tierman, *England and the Crusades 1095-1588*: 75-85.

¹⁴⁶⁰ De totale kostandene for korstoget beløp seg til i overkant av 1,5 millioner *livres tournois*. Kongens årlige inntekter er beregnet til omkring 250 000 *livres*, noe som betyr at korstoget tilsvarer seks ganger kongens årlige inntekter. Det var imidlertid ikke kongens inntekter alene som utgjorde hoveddelen av den totale summen, men omkring 274 000 *livres tournois* ble gitt av de franske byene og omkring 1 000 000 *livres tournois*, altså nær 2/3, ble gitt av den franske kirken. For en oversikt over regnskap og utgifter, se: Jordan, *Louis IX and the Challenge of the Crusade*: 65-104. Se også: J. LeGoff, *Saint Louis*, overs. G. E. Gollrad, Notre Dame 2009: 128-150. Simon Ljvod hevder at regnskapstallene ikke tar høyde for alle de skjulte

involveringen til europeiske monarker som også medførte at verdslige myndigheter presset fram finansielle innovasjoner: de første eksperimentene med nasjonal beskatning.¹⁴⁶¹ Det virkelige gjennombruddet for verdslig skattlegging var den såkalte «Saladin-tienden», en skattlegging av både lekfolk og geistlige som ble innført i rikene til Henrik II av England og Filip II av Frankrike i 1188.¹⁴⁶² Erfaringene og resultatet av dette forsøket var svært forskjellig i de to rikene: I England var Saladin-tienden relativt vellykket,¹⁴⁶³ men i Frankrike måtte innkrevingen oppgis og Filip II måtte sverge at hverken han eller noen av hans etterkommere ville gjenta skattleggingen – noe som heller ikke ble gjort.¹⁴⁶⁴ Pavemaktens egne forsøk på verdslig beskatning var like mislykket.¹⁴⁶⁵ Lekmenn ble etter dette i stedet oppmuntret til å gi frivillige donasjoner til korstogene eller lokket med indulgenssalg – som ble en svært viktig inntekt i de pavelige finansene.¹⁴⁶⁶

Innocens III og introduksjonen av skattlegging av kirken

Innocens III (r.1198-1216) anerkjente at for å møte de økte kostnadene ved korstog – som var en direkte konsekvens av en generell kostnadsøkning ved krigføring fram mot 1200¹⁴⁶⁷ – måtte kirken påta seg et større ansvar for finansieringen. Løsningen paven kom opp med var at geistligheten skulle pålegges å betale en inntektsskatt, etter forbilde av tienden (lat. *decima*),¹⁴⁶⁸ i forkant av store korstogsekspedisjoner. I 1199 påla Innocens III en førtiende (*quadragesimam*) på

utgiftene. Lloyd hevder derfor at de totale kostandene var nærmere 3 000 000 *livres*, eller nærmere tolv ganger kongens årlige inntekter, se: S. Lloyd, «The Crusading Movement, 1096-1274» i J. Riley-Smith (red), *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Oxford 2001: 54-58.

¹⁴⁶¹ I 1146 forlangte Ludvik VII av Frankrike en rekke skatter og ytelser (*aides* og *tailles*) av enkelte av sine undersåtter, og senere forsøkte både han og Henrik II å innføre tvungne almisser av sine undersåtter i 1166, se: Cazel, «Financing the Crusades»: 124-125.

¹⁴⁶² I England gjorde Henrik II et forsøk på å oppkreve en skatt til støtte for Det hellige land i 1185, men hvor utfallet av denne er ukjent, se: F. A. Cazel jr, «The Tax of 1185 in Aid of the Holy Land» i *Speculum* 30:3 (1955): 385-392.

¹⁴⁶³ I England skal inntektene fra Saladin-tienden ha utgjort over 70 000 pund: Lloyd, «The Crusading Movement, 1096-1274»: 56.

¹⁴⁶⁴ I tyske områder ser det ikke engang ut til at det ble gjort forsøk på å samle inn denne korstogsskatten, se: Cazel, «Financing the Crusades»: 125-127.

¹⁴⁶⁵ Gregor IX kom nær ved å gjenta Saladin-tienden i 1235. Han innførte en universell skatt, der alle kristne skulle betale en penny i uka i ti år til støtte for Det hellige land, men gjorde betaling til et moralsk ansvar og dermed frivillig. Forsøket visste seg å være for upraktisk og etter proklameringen er ingenting nevnt om den igjen, se: Lower, *The Baron's Crusade*: 32-34. På Lyonkonsilet i 1274 forsøkte Gregor X å innføre en tvungen beskatning av alle kristne på en penny i året, men dette forsøket var mer mislykket enn Saladin-tienden og er knapt nevnt i andre kilder utenom dekretet som innførte den, se: B. Roberg, «Subsidium Terrae Sanctae. Kreuzzug, Konzil und Steuern», *Annuaire Historiae Conciliorum* 15 (1983): 96-158, særlig s. 148-149.

¹⁴⁶⁶ «The commercialization of indulgences began with those issued in connection with the crusades»: Lunt, *Papal Revenues*, I: 111-125, her sitert etter s. 115.

¹⁴⁶⁷ En årsak til økte kostnader hadde bakgrunnen i endret transportmønster. Fra landbaserte foretak skiftet korstogene i siste halvdel av 1100-tallet til å bli mer sjøbaserte. Økt militær profesjonalisering resulterte også i økt bruk av leiesoldater, til tross for at korstog i utgangspunktet var en frivillig botsøvelse. Leiesoldater krevde lønninger (*nudia*) og andelen slike profesjonelle elementer i korstogskontingenter var stigende, blant annet utgjorde de et betydelig innslag i Ludvik IXs korstog i 1248 og 1268, og det aragonske korstoget i 1285. Jfr. N. Housley, «European Warfare, c.1200-1320» i M. Keen (red), *Medieval Warfare. A History*, Oxford 2010: 113-135, spesielt s. 124.

¹⁴⁶⁸ Forordningen med tienden hadde rotter tilbake til 500-tallet. Den ble pålagt som obligatorisk i Frankerriket under karolingerne på 700-tallet. I Norden ble den først innført som en personlig tiendegave, hoved-tienden (norr. *høfjuftíund*), sannsynligvis etter engelske forbilder. I Misjonstiden på 1000-tallet var vanlig at alle kristne i Norden betalt avgifter for utføringen av kirkelige handlinger og først på 1100-tallet ble årstien innført. På Island ble årstien lovfestet på Alltinget i 1096, men i Norge skjedde dette i løpet av konge Sigurds (r.1103-1130) styringstid, men var antakeligvis begrenset til Nidaros bispedømme. Først med lovvisjoner under Magnus Erlingsson (r.1161-1184) synes tienden å ha blitt innført i storstedelen av landet. I henhold til Frosta- og Gulatingsloven ble hovedtiden opprettholdt, men i hovedsak som sjelegave, mens den sonnafjells særlig ble gitt i samband med giftemål. Utnakene var Øvre Telemark og enkelte andre bygder på det indre Østlandet, der det aldri lyktes myndighetene å innføre tienden. På disse stedene fortsatte tradisjonen med presteria og hovedtienden, som ble omtalt som *tindarygof*. Årstien ble skiftet i fire luter: én til biskopen, én til presten, én til kirka og én til de fattige, se: L. Hamre, «Tiend.» i KLNMB. XVIII, Oslo 1974: 280-287.

alle geistlige inntekter til støtte for Det hellige land (*in subsidium Terræ Sanctæ*).¹⁴⁶⁹ Dette første forsøket på universell skattlegging av kirken var imidlertid mislykket.

Historikerne har trukket fram ulike årsaker til at dette første skatteleggingsforsøket mislyktes. Jonathan Riley-Smith hevder at Innocens III i 1199 var desperat, som en følge av sviktende rekruttering til korstoget proklamert året før, og at det derfor ikke var et bevisst skritt i retning av en pavelig beskatningspolitikk.¹⁴⁷⁰ Men foregående paver hadde allerede vært inne på tanken og Innocens IIIs initiativ var sannsynligvis ikke noe spontant innfall.¹⁴⁷¹ Det er mer nærliggende å tro at James Powell har rett, når han hevder at årsaken til svikten i 1199 var at Innocens III handlet alene og uten støtte i et konsilvedtak.¹⁴⁷² Skattlegging av geistligheten var i seg et radikalt steg, men forsøket med direkte pavelig kontroll over skattleggingen ble tolket som et uttrykk for pavelige autoritet.¹⁴⁷³

Gjennombruddet for universell skattlegging kom med bullene *Quia Maior* (1213) og *Ad liberandum* (1215), som hadde støtte i konsilvedtak fra Det fjerde Lateran. Det satt en presedens for alle påfølgende pavers planlegging i forkant av store *passagia*,¹⁴⁷⁴ der liknende skattekrav ble vedtatt på økumeniske konsil i 1245 og 1274.¹⁴⁷⁵ Den spesifikke koblingen mellom tiendebeskatningen og Det hellige land ble tidlig forlatt, så snart pavemakten hadde etablert retten til skattlegging, noe som skjedde alt i 1228.¹⁴⁷⁶ De geistlige skattemidlene ble dermed også hovedkilden til finansiering av monarkers korstogsdelaktelse. Utviklingen ble åpenbar ved Ludvik IXs korstog i 1248, som i hovedsak var finansiert av midler fra den franske kirken.¹⁴⁷⁷ Det var tross alt var rett og rimelig at: «de som tjener ved alteret, får sin del av det som ofres på alteret» (1.Kor 9:13).

¹⁴⁶⁹ Innocens III's brev er gjengitt av Roger av Hoeveden, se: *Chronica Magister Rogeri de Houedene*, utg. W. Stubbs, 4.vols, London 1868-71: IV: 108-112. For en engelsk oversettelse av brevet, se: Lunt, *Papal Revenues*, II: 82-86 (nr. 266).

¹⁴⁷⁰ «It gave future popes an authority over the movement more real than that of their predecessors, because they became bankers. But in 1199 the measure was probably a sign of Innocent's desperation»: J. Riley-Smith, *The Crusades. A short History*, London 1987: 122.

¹⁴⁷¹ Pave Klemens III hadde i 1188 oppfordret geistligheten til å gi almisser til korstoget, men dette var ifølge Lunt ikke en offisiell skattlegging: Lunt, *Papal Revenues*: I: 71, note 123.

¹⁴⁷² Powell, *Anatomy of a Crusade*: 91-92.

¹⁴⁷³ Lunt hevder konsilvedtak var unntaket og at «such a tax was imposed solely by the popes»: Lunt, *Papal Revenues*, I: 72. Lunts egne eksempler vitner imidlertid om behovet for en distinksjon mellom universelle og lokale korstogsbeskatning. Det går fram av kildene at alle universelle korstogsskatter ble introdusert på økumeniske konsil mellom 1215-1312.

¹⁴⁷⁴ William Lunt mener dette skapte et monster hvor: «[t]he income taxes were imposed either universally or on the clergy of a single country or group of provinces for a period of years varying from one to six. The portion demanded was usually a tenth»: Lunt, *Papal Revenues*, I: 75.

¹⁴⁷⁵ Alle konsildekretenes fra 1215, 1245 og 1274 er gjengitt av Purcell («Appendix A»), etter den latinske originalteksten, se: Purcell, *Papal Crusading Policy*: 187-199.

¹⁴⁷⁶ I 1228 påla pave Gregor IX erkebiskopen av Milano å yte en tiende av sine inntekter til pavens konflikt med keiser Fredrik II, selv om denne konflikten ennå ikke hadde status av å være et korstog, se: *Les Registres de Grégoire IX, Recueil des bulles de ce pape*, utg. L. Auvray, Paris 1896, nr. 251, s. 153-154. Se for øvrig: Lunt, *Papal Revenues*, I: 72; Housley, *The Italian Crusades*: 174.

¹⁴⁷⁷ De totale utgiftene for korstoget var, ifølge historikeren William Chester Jordan, på omkring 1,5 millioner *livres tournois*. Omkring 1 million (Chester Jordan: 950 000), eller omkring 2/3 av de totale utgiftene stammet fra skattlegging av den franske kirken, se: Jordan, *Louis IX and the Challenge of the Crusade*: 65-105, her spesifikt s. 81. Generelt om denne utviklingen, se: Housley, *The Crusading Movement 1274-1700*: 264-268.

Fra fjerde Lateran til andre Lyon – et desentralisert skattesystem, 1215-1274

Hovedutfordringen med skattleggingen av geistligheten var organiseringen av innsamlingen i de ulike kirkeprovinsene og på lokalplan.¹⁴⁷⁸ De første forsøkene var en desentralisert organisering, der oppgaven med å administrere og organisere selve innkrevingen ble overlatt til den enkelte biskopen.¹⁴⁷⁹ Det var dermed biskopene som både skulle taksere skattegrunnlaget, samle inn skattemidlene i sine bispedømmer og sørge for at midlene ble sendt til det apostoliske kammer eller direkte til Det hellige land. Det viste seg å være en temmelig ineffektiv måte å organisere det på, siden systemet i alle ledd var basert på tillit og pavemakten hadde ingen mulighet til å utøve noen form for kontroll. Hverken i England, Frankrike eller Det tysk-romerske riket kom det derfor inn like mye midler som paven hadde forventet.¹⁴⁸⁰

Det pavelige kammer – administrativ sentralisering av skattesystemet

Det ble tidlig gjort grep for å forsøke å imøtegå problemene som hadde oppstått i forbindelse med innkrevingen i 1199 og 1215. Simon Kray hevder at pavemakten eksperimenterte med organiseringsarbeidet i forbindelse med tjuenden som ble pålagt den franske kirken i 1221 til støtte for kongemaktens korstog mot katarere i Sør-Frankrike.¹⁴⁸¹ Det administrative ansvaret for innsamlingen ble delegert til tre franske erkebiskoper, som alle ble ument til pavelige legater (*legati nati*) spesifikt for oppgaven, men resultatet var likevel mislykket.¹⁴⁸² Lærdommen var at det lokale hierarkiet ikke kunne forventes å være spesielt effektivt for å samle inn pengene, noe som viste behovet for økt sentralisering og at pavemaktens egen forvaltning måtte ha det overordnede ansvaret for skatteinnkrevingen.¹⁴⁸³

Den pavelige forvaltningen, den romerske kurien (*curia Romana*), hadde i løpet av 1100-tallet vært gjennom en omfattende reorganisering.¹⁴⁸⁴ Det hadde ledet til en tredelt departementsstruktur bestående av det pavelige kammer (*camera apostolica*), det pavelige kanselli (*cancellaria*) og de pavelige kapellene.¹⁴⁸⁵ Sentraliseringen av skattesystemet under Honorius III

¹⁴⁷⁸ Lunt, *Papal Revenues*: 10-11, 72-73.

¹⁴⁷⁹ For den tidlige organiseringen, se: Gottlob, *Die päpstlichen Kreuzzugsteuern des 13. Jahrhunderts*: 176-180.

¹⁴⁸⁰ Ifølge James Powell er ikke mulig å gi noen samlet overslag av hvor mye som ble samlet inn, men mye ble distribuert direkte til lokale korsfarere. Honorius III forsøkte å forbedre systemet med nødvendige tiltak, noe som pekte framover mot sentraliseringsprosessene: Powell, *Anatomy of a Crusade*: 102-103.

¹⁴⁸¹ S. Kay, «The Albigensian twelfth of 1221-3: an early chapter in the history of papal taxation» i *Journal of Medieval History* 6 (1980): 307-315.

¹⁴⁸² Det pavelige kammer hadde i begynnelsen av mai 1224, ingen oversikt over hvor mye som hadde kommet inn eller hvor mye som var blitt overført til korstoget, se: Kay, «The Albigensian twelfth of 1221-3»: 313.

¹⁴⁸³ Tienden utstedt av pave Gregor IX i 1228 representerte enda et administrativt framskritt, der blant annet beregningen av skattegrunnlag ble foretatt av egne subkolektorer oppnevnt av kollektoren, se: Lunt, *Papal Revenues*: I: 11-12, 72-73, 184-185 (nr. 42); II: 152-154 (nr. 305). Denne tienden er ikke kjent fra norske kilder.

¹⁴⁸⁴ Det var under Urban II at kurien ble bygd opp igjen etter at hele det pavelige styringsapparatet brøt sammen da Gregorius VII ble fordrevet fra Roma i 1084. Den nye kurien ble bygd opp delvis etter verdslige forbilder, særlig den franske og tyske *curia regis*, og delvis etter monastiske forbilder, spesielt Cluny-administrasjonen, hvor Urban hadde vært prior, se: I. S. Robinson, «The Institutions of the church, 1073-1216» NCMH IV, part 1: 368-460.

¹⁴⁸⁵ Senere kom det under Honorius III til ytterligere et fjerde departement, nemlig det pavelige penitenskontor (*poenitentiaria apostolica*) og mot slutten av det 13. århundre ble det etablert en egen pavelig domstol, den såkalte *Rota*. Robinson, «The Institutions of the church»: 368-460. Alt under Innocens III hadde det etablert seg et høringsorgan bestående av pavelige kapellaner uten domsmyndighet, *auditores generales sacri palatii*, som

(r.1216-1227), Gregor IX (r.1227-1241) og Innocens IV (r.1244-1254), medførte en massiv ekspansjon av det pavelige kammeret: «A mere organ of the household had become a great department of state».¹⁴⁸⁶ Lederen for kammeret var kammerherren (*camerarius*), som hadde ansvaret for pavemaktens og det pavelige husholdets finanser og som kun stod til ansvar for paven.¹⁴⁸⁷ Kammerherren ble derfor et av mektigste embetene ved kurien.¹⁴⁸⁸ Han disponerte en egen administrasjon, som han hadde absolutt autoritet over,¹⁴⁸⁹ og rett under seg hadde han hovedkassereren eller skattmesteren (*thesaurarius*).¹⁴⁹⁰ Det var også en stab på 6-7 kammerklerker (*clerici camerae*), som utferdiget kvitteringer, stod for utbetalinger, regnskap, og utferdiget brev og dokumenter – samt kunne bli utnevnt som kollektorer (*nuncio*).¹⁴⁹¹ Kammeret begynte å sende ut sine egne kollektorer, ofte medlemmer av pavens eget hushold, for enten å bistå eller overvåke innkrevingsarbeidet.¹⁴⁹²

Til tross for sentraliseringen av det administrative ansvaret til det pavelige kammer og den økte bruken av pavelige byråkrater, kan det lett ende med en teleologisk framstilling av at det utviklet seg et strømlinjeformet system. Det er grunn til å være forsiktig med å framstille mekanismene som utviklet seg i forbindelse med innsamlingen av pavelige inntekter som metodiske eller systematiske.¹⁴⁹³ Hverken kirken eller sekulære myndigheter hadde utviklet et offentlig skattevesen omkring år 1200 som var i stand til å effektivere skatteutbud, dermed var det i praksis ingen mulighet for paven å håndheve skattepålegget.¹⁴⁹⁴ Det er derfor viktig å presisere at omtalen av den pavelige skatteinnkrevningen som et *system*, i realiteten sikter til en ganske rudimentær organisasjon, som i stor grad var *ad hoc*-preget, i det minste fram til Avignonpavedømmet. Først under Clemens VI (r.1332-1352) ble det skapt mer permanens,

i løpet av det 13. og begynnelsen av det 14. århundre ble til et permanent kollegium av pavelige dommere, *audientia causarum*, senere kjent som *Sacra Romana rota*, se: P. Ingesman, *Provisjoner og Proesser: Den romerske Rota og dens behandling af danske sager i middelalderen*, Aarhus 2003.

¹⁴⁸⁶ Det pavelige skattekammer hadde tidligere utgjort en mindre gren av den pavelige forvaltningen, og erfaringen med skatteinnkreving begrenset seg i hovedsak til godsforvaltning av pavemaktens eiendommer i Italia, se: Lunt, *Papal Revenues in the Middle Ages*: 11. Se også: Lunt, «The Financial System of the Medieval Papacy in light of Recent Literature»: 262.

¹⁴⁸⁷ Dette embetet hadde overtatt funksjonene til to foregående funksjonærembeter, nemlig den pavelige *sacellarius* (regnskapsføreren) og den pavelige *ararius* (funksjonær med ansvar for donasjoner og almisser).

¹⁴⁸⁸ På 1100-tallet hadde kammerherrens funksjoner særlig utviklet seg under Boso Breakspear (d.1181), en nevo av pave Hadrian IV (r.1154-1159), som var *camerarius* under sin onkels pontifikat. Boso reorganiserte de de pavelige arvelandene og var den første til å lede en egen stab av kammerherretjenere (*officiales camerae camerarii*). En annen sentral person var Cencius Savelli, som reorganiserte embetet i 1188. Cencius førte også opp et regnskap over alle pavelige rettigheter, samlet i verket *Liber Censum* i 1192. Han ble valgt til pave som Honorius III (r.1216-1227) og var med sin bakgrunn fra embetsverket avgjørende for organiseringen av det pavelige skattesystemet. En annen pave med bakgrunn som *camerarius* var Alexander IV (r.1254-1261), se: Robinson, «The Institutions of the church»: 419-420.

¹⁴⁸⁹ Kammerherren ble også selv avkrevd en ed av paven, introdusert under Johannes XXII (r.1316-1334), om å tjene kammeret godt og trofast og holde paven oppdatert på den finansielle situasjonen til pavedømmet, se: Lunt, *Papal Revenues*, I: 15.

¹⁴⁹⁰ Hovedkassererens hadde ansvaret med å motta, oppbevare og omfordele alle inntektsmidler, samt føre regnskap og avlegge rapporter for paven ved forespørsel. Han var i likhet med kammerherren utnevnt av paven, men var underlagt kammerherrens autoritet. Embetet er første gang nevnt i 1262, se: Lunt, *Papal Revenues*, I: 18.

¹⁴⁹¹ På 1300- og 1400-tallet sank dette tallet til 3-4, se: Lunt, *Papal Revenues*, I: 18-21; Lunt, «The Financial System of the Medieval Papacy in light of Recent Literature»: 264-265.

¹⁴⁹² De kunne også rekrutteres lokalt, men biskopenes administrasjoner ble bevisst unngått, se: Lunt, *Papal Revenues*, I: 11.

¹⁴⁹³ Lunt, *Papal Revenues*, I: 41-42.

¹⁴⁹⁴ På 1100-tallet var korsfarere avhengig av finansering via en rekke ulike kilder, slik som støtte fra slekt og venner, religiøse institusjoner eller foydale forbindelser, men denne sterke avhengigheten av storsamfunnet vitner, ifølge Powell, om: «the inadequacy of contemporary public fiscal administration, the limited development of sources of taxation, and the generally precarious nature of the economy as a whole»: Powell, *Anatomy of a Crusade*: 90.

gjennom introduksjonen av faste kollektorer.¹⁴⁹⁵ Pavemakten var derfor avhengig av støtte og kooperasjon fra de lokale biskoper, noe som igjen skapte nye problemer.

Regionale utfordringer – kommunikasjon og motstand, 1215-1274

Før en analyse av det norske kildematerialet, kan det være relevant å trekke fram noen av utfordringer som synes å ha vært nok så generelle i store deler av den katolske kristenheten, både regionalt, nasjonalt og lokalt. Det var flere faktorer som skapte problemer, særlig medførte pavemaktens avhengighet av monarkene til at det ble åpnet opp for misbruk.¹⁴⁹⁶ Det var én av flere utfordringer det apostoliske kammer aldri klarte å overkomme, særlig ikke siden monarkene stadig beholdt en større andel av skatteinntektene i sine riker for seg selv.¹⁴⁹⁷ For 1200-tallets vedkommende vil jeg imidlertid trekke fram særlig to faktorer,¹⁴⁹⁸ kommunikasjon og motstand. Disse faktorene synes å være nok så generelle og kan dessuten deles inn i en rekke underkategorier. De vil derfor danne et utgangspunkt for en videre komparasjon mellom den norske kirkeprovinsen og utviklingen sett i en europeisk kontekst.

Kommunikasjon: Kommunikasjon handlet både om rekkevidden av den pavelige autoriteten, men også om strukturelle forhold innad i den enkelte kirkeprovinsen. Det siste momentet vil jeg behandle mer inngående i sammenheng med den norske utviklingen. Generelt kan det hevdes at den pavelige autoritet handlet om nærhet til pavemakten, kirkeprovinsene nærmest pavemakten var som oftest hyppigere utsatt for pavens pengekrav.¹⁴⁹⁹ Kjerneområdene for den pavelige skattleggingen – utenom de universelle skattene – i forbindelse med korstogsaktivitet, var i hovedsak geistligheten i Frankrike og England, samt bispedømmer i Italia og Det tyske riket.¹⁵⁰⁰

Skandinavia var en periferi i den katolske kristenheten og de lange avstandene vanskeliggjorde kommunikasjonen. Perioder med korte pontifikat eller uro innad i pavedømmet, slik som i 1190-åra eller under Bonifacius VIII, vanskeliggjorde håndhevelse og kontroll av innkrevingsarbeidet – i det minste før ordningen med pavelige kollektorer ble permanent. Det var derfor ikke alle pavelige bestemmelser som fikk like stort gjennomslag i hele kristenheten, slik

¹⁴⁹⁵ Det la grunnlaget for et system med faste kollektorer, som eksisterte i Skandinavia fram til reformasjonen. Om kollektorenes virke i senmiddelalderen, se: C. Schuchard, *Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter*, Tübingen 2000.

¹⁴⁹⁶ I Frankrike ga kong Filip II Augustus sjenerose donasjoner til korsfarere, men krevde samtidig halvparten av tjuendemidlene fra den franske kirken til å drive korstog mot katarere i det sørlige Frankrike: Cazel, «Financing the Crusades»: 129. I England ble det gjort nye forsøk på verdslig skattlegging i forbindelse med et besøk fra Johann av Brienne, konge av Jerusalem, i 1222. Utbyttet var imidlertid svært magert, se: Tyerman, *England and the Crusades*: 190.

¹⁴⁹⁷ «When princes did lead crusades, they expected to have their expeditions financed by the clergy»: Cazel, «Financing the Crusades»: 129. For perioden 1253-1343 trekker Housley fram de tre faktorer: «clerical resistances», «demands or the opposition of the secular authorities» og «the dual problem made of rising military costs and the steady diminution of the revenues»: Housley, *Italian Crusades*: 190-206.

¹⁴⁹⁹ For eksempel kalkulerte myndighetene i Firenze (reggimento) at den politiske skaden ved å nekte å etterkomme pave Pius II's (r.1458-1464) forespørsel om økonomisk støtte til korstogene, ville medføre større inntektstap enn bare å etterkomme forespørselen, se: Housley, *The Later Crusades*: 429.

¹⁵⁰⁰ Housley, *The Italian Crusades*: 194

sølibatkravet for geistlige i Norge.¹⁵⁰¹ En annen utfordring var selve transporten av innsamlede midler fra hvert bispedømme til det apostoliske kammer. Dette arbeidet var forbundet med en rekke farer, slik som skipsforlis eller landveisrøveri. Rapporter fra England vedrørende innsamlingen av Lyontienden i 1277, referer til kollektorenes frykt for å bli overfalt av røvere.¹⁵⁰²

Motstand: Motstand mot pavelige skatte- eller avgiftskrav fra lokalgeistligheten var et gjennomgående trekk pavens skattekrav.¹⁵⁰³ Men motstand og opprør kan for middelalderens vedkommende være problematiske å spore i kildene, eller definere. Historikeren Samuel Cohn har i en analyse av folkelige opprør i senmiddelalderens England, påpekt at: «putting forms of popular protest into discrete categories is fraught with difficulties». Cohn trekker fram hvordan et skatteopprør like mye er et økonomisk opprør, som et politisk opprør mot den instansen som pålegger skatten.¹⁵⁰⁴ Kildesituasjonen er ofte utfordrende. Geistlig motstand etterlot seg ofte dokumentariske bevis, slik som klageskriv eller at det er omtalt i pavelige svarbrev.¹⁵⁰⁵ Kurien sendte en strøm av brev angående korstogene i Italia på 1300-tallet. Magne av disse referer til motstand eller utestående betaling i områder som Hellas, Kypros, Ungarn, Polen og Skandinavia.¹⁵⁰⁶ Det er også referanser til motstand eller misnøye hos lokalgeistligheten i europeiske krøniker. I England er der for flere eksempler på åpenlys misnøye og motstand fra den engelske geistligheten på 1200-tallet.¹⁵⁰⁷ Det samme gjelder Frankrike i 1260-åra.¹⁵⁰⁸

Det kan være hensiktsmessig å skille mellom aktive og passive former for motstand. Aktiv motstand kunne ta flere former og i de mest ekstreme tilfellene kunne det involvere angrep på pavelige kollektorer. For eksempel ble to underkollektorer nesten drept i Sorrento nær Napoli i 1310 og i 1320- og 1330-åra kom rapporter om overfall og fengslinger i tyske områder.¹⁵⁰⁹ Vanligere i så måte var de nevnte klageskrivene, *gravamina*, slik som fra en gruppe spanske geistlige i Castilla, som i 1262-63 klaget til Urban IV over skatteleggelse til støtte for det latinske Konstantinopel.¹⁵¹⁰ Det er imidlertid store variasjoner. Organisert motstand mot korstogsbeskatning var sterkest i England og Frankrike, mens det for andre områder, slik som

¹⁵⁰¹ Det ble riktignok forsøkt innført i den norske kirken i *Canones Nidrosiensis* i 1160-åra, se: Lat.dok. nr.7, can. 6-8. Provinsialstatuttene fra 1334 vitner om at bestemmelser for presters sølibatsbrudd fortsatt ble droftet, se: NGL, III: 277-281. De mange brevene fra den norske kirkeprovinnsen til kurien om vigsel for prestesønner tyder likevel på at påbudet ikke lot seg implementere i praksis.

¹⁵⁰² Lunt, *Papal Revenues*, I: 220-225 (nr. 74).

¹⁵⁰³ Gottlob, *Die päpstlichen Kreuzzugs-steuern des 13. Jahrhunderts*: 36-38. For 1300-tallet, se: Housley, *The Aragon Papacy and the Crusade*: 162, 199-240.

¹⁵⁰⁴ S. K. Cohn jr, *Popular Protest in Late Medieval English Towns*, Cambridge 2013: 60.

¹⁵⁰⁵ Housley, *The Italian Crusades*: 190.

¹⁵⁰⁶ Housley, *Italian Crusades*: 220-221. For Norge, se: DN II, nr. 191; VI, nr. 116, 129.

¹⁵⁰⁷ «[S]o great an innovation was not to be introduced without resistance»: W. E. Lunt, «Papal Taxation in England in the Reign of Edward I» i *The English Historical Review*, vol. 30, no. 119 (1915): 398-417, her spesielt nevnt s. 398. Motstand i England er blant annet nevnt hos Roger av Wendover (†1236), som nevner geistlig motstand mot skattelegging i 1226, se: Roger de Wendover, *Chronica sive Flores Historiarum*, utg. H. O. Coxe, London 1841, iv: 114-116, 121-124, 201-204. Matteus av Paris, som ikke var noen venn av paven, referer til gjentatt motstand og misnøye hos den engelske geistligheten, både i 1240 (hvor geistligheten appellerte til kong om hjelp mot pavelige nuntier), 1246, 1247, 1252, 1255: CM, iv: 35-43, 526-536, 580-585, 590-597; v: 324-332, 524-527, 532, 539-540; vi: 144-146.

¹⁵⁰⁸ Den pålagte hundredelen i 1262 ble samlet uten samtykke fra franske prelater, mens tienden i 1264 kun ble samlet inn etter aktiv støtte og hjelp fra kong Ludvik IX, se: Housley, *The Italian Crusades*: 190-191. Se også, Gottlob, *Die päpstlichen Kreuzzugs-steuern des 13. Jahrhunderts*: 38.

¹⁵⁰⁹ Housley, *The Italian Crusades*: 213.

¹⁵¹⁰ For dette og andre spanske klageskriv, se: P. A. Linchan, «The Gravamina of the Castilian Church in 1262-3», *EHR* LXXXV: 337 (1970): 730-754.

Italia og Det tyske riket, er lite bevis for det samme.¹⁵¹¹ De pavelige kollektorene kunne også bli aktivt motarbeidet av monarker, som ikke ønsket å sende midler ut av sine riker eller eventuelt sponse korstogsdeltakelsen for rivaliserende monarker.¹⁵¹²

For det norske kildematerialet foreligger det ingen tegn på en slik form for aktiv og åpenlys motstand.¹⁵¹³ Den passive motstanden kunne ta mange former: det kunne enten skyldes på manglende betalingsevne som en følge av uår, andre finansielle byrder, eller biskopen kunne bevisst holde seg vekk fra sitt bispedømme i perioder der pavelige kollektorer virket. Den passive motstand er imidlertid langt vanskeligere å dokumentere, samtidig som det er en glidende overgang mellom bevisst passiv motstand og strukturelle utfordringer, slik som for eksempel at pengeøkonomi ikke nødvendigvis var like utbredt over hele Europa.¹⁵¹⁴

Den tidlige skattleggingen i Norge og Norden, 1215-1274

I 1213 sendte Innocens III ut rundskrevet *Quia maior*, angående det planlagte korstoget og det økumeniske konsilet i Lateranet i november 1215.¹⁵¹⁵ Innocens III bad alle de nordiske erkebiskopene prelatene om å forkynne korstoget i sine provinser. Samtidig skulle de legge til rette for at det kunne gis økonomiske bidrag til korstoget og appellere om frivillige bidrag fra allmuen. For å øke viljen skulle alle troende dessuten påminnes den prekære situasjonen for Det hellige land, der det skulle holdes månedlige prosesjoner med bønn for Det hellige lands befrielse og i hver prosesjonskirke skulle det utplasseres tomme kister, hvor menighetene kunne gi frivillige donasjoner. Hovedansvaret for at tiltakene ble iverksatt gitt til erkebiskopene, som igjen skulle utnevne velegnede personer i hvert enkelt bispedømme til å sette tiltakene ut i live.¹⁵¹⁶

Ingen kilder nevner noe om disse tiltakene ble iverksatt i den norske kirkeprovinsen, men det er tvilsomt på grunn av vakanse ved erkesetet. Erkebiskop Tore Gudmundsson (r.1206-1214) døde den 8. august 1214 og hans etterfølger, Guttorm (r.1215-1224), dro om høsten til Roma for å motta palliumet og ble værende for å delta på Laterankonsilet, hvor han også ble møtt av andre norske prelater.¹⁵¹⁷ Det var på Lateran-konsilet at Innocens III presenterte sine to økonomiske innovasjoner for å øke de økonomiske bidragene til korstogsvirksomhet. For det første ved å

¹⁵¹¹ Housley, *The Italian Crusades*, 194.

¹⁵¹² Housley, «The Crusade Movement, 1274-1700»: 264-268.

¹⁵¹³ Klageskrift er også kjent fra det norske kildematerialet, men omhandler kun interne forhold. Klagen gjaldt i stor grad erkebiskopens krav om palliehjelp, se: DN IV, nr. 132; VII, nr. 65; 70. Det kunne også gjelde klager fra tiggerordene mot sekulærgeistligheten, se: DN XI, nr. 75. I enkelte tilfeller også andre forhold innad i bispedømme, slik som for Stavanger, se: DN XVI, nr. 81.

¹⁵¹⁴ Om den kommerielle utviklingen og bruken av mynt i Europa under 1200-tallet, se: Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*, 240-264.

¹⁵¹⁵ Ingen av disse rundskrivene er ikke overlevet i det norske kildematerialet, men i pavelige register er erkebiskopen av Nidaros og den norske kongen (Inge Bårdsson?) oppført blant mottakerne, se: Potthast, nr. 4706, 4725; RN I, nr. 355-356, 357-358. Se også: DS I, nr. 145, 147, 149; DD, 1:5, nr. 29, 30-32.

¹⁵¹⁶ I instruksjonene til erkebiskopen av Uppsala heter det: «Ad hec igitur exequenda Venerabilem Fratrem Ubsalensem Archiepiscopum (...) et fidei deputamus, qui ascitis secum viris providis, et honestis auctoritate nostra statutet, et disponat quocumque ad hoc negotium promovendum viderit expedire, faciens que statuere in singulis Diocesibus per viros ydoneos ad hoc specialiter deputatos fideliter, ac sollicito procurari»: DS I, nr. 147.

¹⁵¹⁷ Ifølge de islandske kom ikke erkebiskop Guttorm tilbake til Norge før i 1216: *Islandske annaler*, 124, 184. De andre norske prelatene som er nevnt å ha deltatt på konsilet er Nikolas (også kalt Koli), biskop av Hebridene, se: RN I nr. 384.

åpne opp for at alle som bidro med økonomisk støtte, proposisjonelt med betalingsevne, skulle få ta del i den lukrative korsfarerindulgensten.¹⁵¹⁸ Den andre nyvinningen var introdusering av geistlig skattlegging. Konsilet vedtok at det planlagte korstoget skulle finansieres ved at hele geistligheten, med enkelte unntak,¹⁵¹⁹ skulle betale en tjuende (*vigesimam*) av alle sine inntekter for en treårsperiode.¹⁵²⁰

Den tidlige perioden – den pavelige skatteinnkrevingen i Norden, 1215 og 1245

I det norrøne kildematerialet er det ingen noen spor etter en innsamling av Laterantjuenden i den norske kirkeprovinsen i perioden etter erkebiskopens hjemkomst.¹⁵²¹ Det er i stor grad kun instruksjoner og oppfordringer fra kurien som gir et innblikk i den første perioden av skattleggingen i Norden. Innocens IIIs etterfølger, Honorius III, sendte ut rundskriv hvor forsikret om at forberedelsene til det kommende korstoget skulle fortsette som planlagt.¹⁵²² I slutten av november 1216 kom nye instruksjoner til de nordiske kirkeprovinsene, angående den pålagte tjuendeskatten.¹⁵²³

Honorius III ga instruksjoner om at det skulle opprettes firemannskommisjoner, bestående av to lokale lekmenn (eller geistlige) og to medlemmer fra de militære ordene. Disse kollektorene skulle ha et overordnet ansvaret for innsamlingen og distribuere midler til potensielle korsfarere.¹⁵²⁴ Adressaten skulle innen 1. november redegjøre for sine inntekter til komiteén og innen påfølgende 1. mai betale inn sin andel av skatten. Pavemaktens sterke vektlegging av de militære ordenes mestrenes rolle, som i liten grad var til stede i Norden på dette tidspunktet, tyder på en begrenset kunnskap om nordiske forhold ved kurien.¹⁵²⁵ Et påfølgende brev til erkebiskop

¹⁵¹⁸ «Huius quoque remissionis volumus et concedimus esse participes, iuxta qualitatem subsidii, et devotionis affectum, omnes qui subventionem ipsius terræ de bonis suis congrue ministrabant, aut consilium et auxilium impenderint opportunum»: Purcell, *Papal Crusading Policy*: 195. For *Quia maior* og *Ad liberandam* i engelsk oversettelse, se: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades: Idea and Reality*: 118-124, 124-129.

¹⁵¹⁹ Klosterordene, slik som cistercienserne og premonstratenserne, og de militære ordenene, johannerne og tempelherrene, var, sammen med geistlige som selv hadde tatt korset, fritatt for skattleggingen.

¹⁵²⁰ «...ex communi concilii approbatione statuimus, ut omnes omnino clerici, tam subditi, quam prelati, vigesimam partem ecclesiasticorum proventuum usque ad triennium conferant in subsidium terræ sanctæ»: Purcell, *Papal Crusading Policy*: 191. Paven lovet selv å bidra med 30 000 pund, samtidig som han også påla kardinalene å yte en tiende, se: «Canons of the Fourth Lateran Council, 1215», i P. J. Geary, *Readings in Medieval History*, Peterborough 2003: 443-469. En rekke andre økonomiske tiltak ble også vedtatt for å forsøke å stimulere tilstrømmingen til korstoget. For eksempel ble korsfarere lovet unntak fra renter på lån, samt at paven tok deres eiendom og familie inn under St. Peters og sitt vern, se: Powell, *Anatomy of a Crusade*: 13-120; Housley, *Contesting the Crusades*: 69.

¹⁵²¹ Selv ikke *Skálholts-annalen*, som synes bedre informert om konsilet enn andre norrøne kilder, nevner noe som helst om skattlegging i etterkant av konsilet, se: *Islandske annaler*: 183-184.

¹⁵²² «Ad hec volumus & mandamus, vt crucesignatos vestrarum diocesum attentius exhortemini, ne propter obitum prefati predecessoris nostri consternantur corda eorum, neque fomident, quasi ex hoc Terre sancte impediatur succursus, cum etsi sufficienter illius nostra videatur inferior, ad liberationem tamen ipsius terre votis non minoribus aspiramus, quibus ipse dominus, qui sperantes in se nullatenus deserit, effectum tribuat et profectum, vt quod possibilitas nostra non obinet, eius nobis gratia largiatur»: DN I, nr. 2.

¹⁵²³ DS, nr. 830; DD, 1: 5, nr. 94. Likende brev ble sendt til store deler av geistligheten, se: Powell, *Anatomy of a Crusade*: 92-93, 95. Se også: RN I, nr. 383.

¹⁵²⁴ Instruksjonene er omtalt i et brev til erkebiskop Valerius av Uppsala og hans suffraganbiskoper: erkebiskopen skal oppnevne tjuendekollektorer (*vicesimæ Nuncios*), som skal være en komité bestående av ordenes mestrene for tempelherrene og johannerne samt to representanter fra den lokale geistligheten, dekanen og erke diakonen (andre steder nevnes kantor og skattmester) ved domkirken i Uppsala («... dilectis filiis Magistris Domorum militia: templi & Hospitalis Hierosolymitani in Vpsalensi Prouincia constitutis, & Decano & Archidiacono Vpsalensio»): DS, nr. 830. I et tilsvarende brev til erkebiskop Anders Sunesen av Lund, er det domkirkens kantor og skattmester som nevnes fra lokalgeistligheten: «et. cantori. et. thesaurario Panormitanis»: DD 1:5, nr. 94. I RN er det referert til at det er domkirkens kantor og skattmester som skal ta seg av innsamlingen, ved hjelp av egnede klerker: RN I, nr. 383.

¹⁵²⁵ Tore Nyberg har antakelig rett når han hevder at brevet er en ren skriftlig formalitet, siden henvisningen til de militære ordene, særlig tempelherrene, ikke synes å være treffende for forhold i Norden. Nyberg utelukker allikevel ikke at ordenes brodere kan ha blitt sendt til Norden for

Anders Sunesen av Lund (r.1201-1228), inneholder ytterligere instruksjoner om hvordan det skulle føres regnskap over alle innkomne midler og hvordan midlene skulle sendes til Det hellige land.¹⁵²⁶

Det er ingenting som tyder på noe faktisk ble sendt inn til det apostoliske kammer, selv om det er enkelte kilder som tyder på at det fortsatt foregikk en innsamling av skattemidler i Norge i 1220-åra.¹⁵²⁷ I 1226 dukker det opp en referanse til skatteinnsamlingen i brev fra Honorius III til norske aktører.¹⁵²⁸ Det var derimot ikke bare i Norge at innkrevingen av Laterantjuenden gikk sakte og arbeidet foregikk fortsatt flere steder rundt om i Europa i 1220-åra. For å få fortgang i innkrevingsprosessene, ble pavelige kollektorer eller andre representanter sendt ut. Mot slutten av 1218 sendte Honorius III pavelige kollektorer til Spania, Tyskland og Ungarn, og noe senere ble det også sendt kollektorer til det nordlige Italia og De britiske øyer.¹⁵²⁹ Det skjedde derimot ikke for den norske kirkeprovinnsen.

Heller ikke andre steder i Skandinavia synes innsamlingen av Laterantjuenden å ha vært vellykket. Fra det svenske kildematerialet er det overlevert brev fra Honorius III til biskop Bengt av Skara fra 1220.¹⁵³⁰ Brevet nevner at den svenske biskopen hadde informert det apostoliske kammer at brorparten av de svenske skattemidlene var betalt inn i naturalia, men at kvaliteten på disse varene var så dårlig at biskopen knapt hadde vært i stand til å omsette det i en sum tilsvarende 100 mark.¹⁵³¹ Det kan imidlertid være utfordrende å skille klart mellom referanser til eventuelle restanser fra korstogstjuenden og andre økonomiske overføringer til det pavelige kammeret fra Norden,¹⁵³² slik som Peterspenger (*beati Petri*).¹⁵³³ Vanskelighetene med å skille mellom ulike skatter og avgifter i et kildemateriale med store lakuner, kan forklare hvorfor det er

å bistå i innsamlingsarbeidet, se: T. Nyberg, «Johanniterna i Norden i äldsta tid» i *Festskrift tillägnad Mats Dreijer på hans 80-årsdag 31.01.1981*, ved Ålands Folkminnesförbund, Mariehamn 1984: 193-225, her etter s. 204.

¹⁵²⁶ Brevet er datert 28. februar 1217, se: DS, nr. 171.

¹⁵²⁷ I desember 1220 påla Honorius III abbeden ved St. Victor kloster i Paris å oversende sin prior med et utestående pengebeløpet (*pecuniam*), som var deponert i klosteret i pavens navn, se: Potthast, nr. 6455. Deler av beløpet stammet fra Norge. Det kommer fram av et takkebrev fra Honorius til erkebiskop Guttorm, datert 12. januar 1221: DN VI, nr. 13.

¹⁵²⁸ Det gjelder brev til erkekiakonen på Shetland og Skule jarl, om at førstnevnte skal overlevere eventuelle skattemidler til Skule, som har tatt korset for å dra på korstog, se: DN I, nr. 9-10.

¹⁵²⁹ Cazel, «Financing the Crusades»: 137.

¹⁵³⁰ DS, nr. 197.

¹⁵³¹ «...ad solvendum centum marcas pro vicesima possint induci»: DS, nr. 197. Paven gav biskopen tillatelse til selv å finne velegnede formål å bruke pengene på.

¹⁵³² Det er noe uklart hvorvidt ordlyden i brevet, om «en skatt til den romerske kirken» (*ensu ecclesie Romane*), er ensbetydende med Peterspenger (*beati Petri*) eller hvorvidt uttrykket også kan tolkes som en referanse til andre skatteforpliktelser, slik som korstogstjuenden. Totalt bestod beløpet av 2 arminger (*duas armillas*), 20 mark i nye sterling (*viginti marchas sterlingorum novorum*) og 40 mark godt solv (*quadraginta marchas boni argenti*): DN VI, nr. 13. I februar samme år sendte paven nye brev til de norske biskopene, hvor det eksplisitt refereres til innkreving av Peterspenger (*ensum beati Petri*), se: DN VI, nr. 16. Fra andre eksempler kommer det fram at de ulike skattene kunne flyte sammen: I Sverige ble erkebiskop Olof av Uppsala pålagt i 1221 å oversende alle innsamlende midler, både korstogstjuenden og Peterspenger («quatenus Viceiman Ecclesiasticorum proventuum, nec non et censum de Suecia Ecclesie Romanæ debitum colligens diligenter»), se: DS I, nr. 207. Et likendende tvilstilfelle er en senere deponering hos dominikanerne i Santa Sabina, Italia, i 1242, se: RN I, nr. 727.

¹⁵³³ Peterspenger (norr. *Pétursfé* eller *Rómaskattir*, lat. *denarius sancti Petri* eller *ensus beati Petri*) var en årlig avgift til pavestolen fra England, de nordiske ladene, Polen, og fra omkring 1320-50 inkluderte Den tyske ordensstaten. I Norge gikk ordningen tilbake til 1152/53. Jfr. H. Nielsen, «Peterspenger» i KLN M XIII, Oslo 1968: 249-252. Se også: Johnsen, *studier vedvørende kardinal Nicolaus Brekespear*. 61-62; 249-257. I *Liber censuum* (1192) kommer det fram at kurien vurdert Peterspenger fra Norge og Sverige som å tilsvare én penning fra hvert hushold: Lunt, *Papal Revenues in the Middle Ages*. 61-62. I de norske landskapslovene var betalingen derimot regulert av et eiendomskrav. Peterspenger skulle betales med én penning fra hvert familieoverhode som eide 3 marks verdi ut over klar og våpen. Dette kravet er nevnt i Frostatingslovens kristenrett kap. 20 (NGL, I: 137) og videreført i erkebiskop Jons kristenrett (kap. 64). Borgartinglovens kristenrett (kap. 14) og den nyere Gulatingsloven (kap. 22) er det innført nye skriftepåbud om at det skal gås til skrifte minst én gang årlig og samtidig ytes 1 penning i Romaskatt. Det er tvilsomt om den nye ordningen har blitt etterfulgt: H. Nielsen, «Peterspenger» i KLN M, XIII: 251.

skrevet svært lite om den pavelige korstogsbeskatning i Norden på 1200-tallet. For Norges del er det gjort lite forskning på den pavelige skattleggingen,¹⁵³⁴ og heller ikke for Sverige eller Danmark foreligger det forskning.¹⁵³⁵

Innocens IV (r.1243-1254) innkalte i likhet med sin navnebror, Innocens III, til et økumenisk konsil for å drøfte nytt korstog og vedta en ny universell skattlegging av kirken til støtte for dette korstoget.¹⁵³⁶ Det synes derimot ikke som den norske erkebiskopen, eller andre norske prelater, var til stede på Lyonkonsilet i 1245.¹⁵³⁷ Det er, foruten innkallelsen, ingen spor etter konsilet i det norske kildematerialet.¹⁵³⁸ Heller ikke for den vedtatte korstogstien er det mange spor i kildene etter en innkreving i Norden. For Sveriges del påpekte historikeren Yngve Brilioth at: «Veta vi litet om verkställigheten af 1215 års påbud, så tuga urkunderna helt för Sveriges vidkommande om det af 1245».¹⁵³⁹ Det samme synes også å være tilfellet for det norske kildematerialet.

I Norge var det fortatt erkebiskopen av Nidaros som ble gitt ansvaret for skatteinnkrevingen så sent som i 1260- og 1270-åra og ingen kilder nevner noe om utfallet av de pavelige påleggene.¹⁵⁴⁰ Til tross at Honorius III gjorde organisatoriske grep som å kreve innlevering av regnskapsrapporter, fikk det ingen umiddelbare virkning i Norge.¹⁵⁴¹ Det er ikke før innkrevingen av korstogsbeskatningen som ble vedtatt på Det andre Lyonkonsilet i 1274, at det fra omkring midten av 1280-åra foreligger kilder som dokumenter at skattemidler ble samlet inn og sendt avgårde til det apostoliske kammer fra den norske kirkeprovinsen.¹⁵⁴² Det kan ut i fra den overnevnte gjennomgangen være grunn til å hevde at det pavelige skattesystemet enten ikke var i stand til å samle inn skattemidlene – eller eventuelt aldri ble implementert i det hele tatt – i den norske kirkeprovinsen før i tredje fjerdedel av 1200-tallet.

¹⁵³⁴ Det eneste jeg har funnet er enkelte referanser til antallet mynt som ble samlet inn, se: Gullbekk, «Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen?»: 551-572.

¹⁵³⁵ For svenske forhold påpekte Yngve Brilioth at: «Om oppbörden af Lateranvicesiman inom Sverige veta vi föga», se: Y. Brilioth, *Den påfliga beskattningen af Sverige. Intill den stora schismen*, Uppsala 1915: 53. I Danmark er det få referanser til innkrevingen på 1200-tallet, men mer om korstogsbeskatning på 1300- og 1400-tallet, se: L. J. Moltesen, *De avignonse pavers forhold til Danmark*, København 1896; J. Lindbæk, *Pavernes forhold til Danmark under kongerne Kristiern I og Hans*, København 1907. Mikael Venge gjør i sin studie av dansk skattheorie, lite forskjell mellom innsamling av Peterspenger og den pavelige korstogsbeskatningen, og kun unntaksvis omtales sistnevnte kategori som «seks års tienden» (sic), se: M. Venge, *Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340*, København 2002. For en generell oversikt over korstogsbeskatning i Norden, se: K. V. Jensen, «Korstogstanken i dansk senmiddelalder» i P. Ingeman og B. Poulsen, *Danmark og Europa i Senmiddelalderen*, Aarhus 1999: 39-63, spesielt s.42-50.

¹⁵³⁶ Når det gjelder innkallingen til konsilet så er det i Vatikanarkivet kun registrert brevene til erkebiskopen av Sens, domkapitlet samme sted og kong Ludvik IX, men siden det var en almen innkalling til konsil, har det også vært sendt til de kirkelige og verdslige myndigheter i Norden, se: RN I, nr. 750. For dekreten fra Det første Lyonkonsilet i 1245, se: Purcell, *Papal Crusading Policy: 187-199* («Appendix A»).

¹⁵³⁷ Håkons saga nevner brevsendinger mellom paven og kong Håkon angående kroningen og at kongen deretter sendte bud etter erkebiskop Sigurd og de andre norske biskopene. Det ble således holdt et provinsialkonsil i Bergen for å drøfte forhold mellom konge og kirke, se: HSH, kap. 289 (247).

¹⁵³⁸ Hverken saga eller de islandske annalene nevner det økumeniske konsilet i 1245.

¹⁵³⁹ Brilioth, *Den påfliga beskattningen af Sverige*: 54.

¹⁵⁴⁰ Et brev fra Urban IV i juni 1262, i forbindelse med frykten for nye mongolangrep, referer til en pågående innsamling av korstogshjelp i Norge («que pro eiusdem negotii promotione tam circa subsidium, quod propter hoc in regno Norvegie ad presens colligitur»): DN I, nr. 55. Ingen kollektor er omtalt i brevet og muligens er det derfor snakk om resteranter av eldre korstogstien (Lyontien 1245?).

¹⁵⁴¹ Honorius III hadde i sine forordninger understreket kravet om regnskapsrapporter: alle innsamlet mynt i hvert bispedømme skulle telles og «reduseres» til regnet mynt av pålitelige menn (*reducta fideliter in pecuniam sub certo numero comprehendendo*), som skulle sende bevitnede brev (*testimonialibus litteris*) for framleggning hos det pavelige kammer, se: DS, nr. 171.

¹⁵⁴² De pavelige kollektorenes regnskap ble utgitt av Munch, se: PNRD.

Tildeling av skattemidler til hjemlige korsfarere

De pavelige bestemmelsene i 1217 åpnet opp for at innsamlede skattemidler kunne omdirigeres til lokale korsfarere.¹⁵⁴³ Et aspekt som derfor bør vurderes er hvorvidt eventuelle skattemidler kan ha blitt brukt til å støtte eventuelle norske korsfarere eller utruste korstogsekspedisjoner. Kong II Bårdsson (r.1204-1217) hadde som tidligere omtalt, informert paven at han ønsket å ta en aktiv del i det planlagte korstoget, blant annet ved å utruste skip og menn.¹⁵⁴⁴ Det kan derfor tenkes at eventuelle skattemidler fra den norske kirkeprovinsen gikk direkte til utrustningen av de mindre korstogkontingentene som på ulike tidspunkt seilte ut fra Norge i løpet av 1217.¹⁵⁴⁵ I *Håkon Håkonsson saga* er det enkelte referanser til finansieringen for de to korsfarerne Roar kongsfrende og Erlend Torbergsson.¹⁵⁴⁶ For Roars del er det kun nevnt at han hadde et stort og vakkert skip, mens det er nevnt at bymennene (*bajarmenn*) i Nidaros hadde kostet å bygge skipet til Erlend. Foruten at dette er en veldig tidlig referanse til det fremvoksende byborgerskapet i norske middelalderbyer, så vitner det om at byer spilte en viktig rolle i finansieringen av norske korstogsekspedisjoner. Det var tilfellet andre steder i Europa, slik som det betydelig økonomiske bidrag fra franske byer til Ludvik IXs korstog i 1248.¹⁵⁴⁷

Det er svært sannsynlig at kirken også har bidratt økonomisk til korstogsekspedisjonene. Det er også mer enn bare indiser som støtter dette. I 1226 ble Skule jarl lovet deler av de norske skattemidlene av pave Honorius III.¹⁵⁴⁸ I brevene adressert til ulike geistlige mottakere i den norske kirkeprovinsen, kommer det fram at Skule jarl hadde tatt korset til Jerusalem og at paven: «i samsvar med Laterankonsilets vedtak om hjelp til Det hellige land har vi gitt jarlen en tjuende av de kirkelige inntektene i Nidaros kirkeprovins».¹⁵⁴⁹ Dette er det tidligste eksempelet på at en norsk lekmann ble tilkjent deler av korstogstienden.

For korstogsskatten i 1245 tyder mye på at det var kong Håkon som ervervet eventuelle innkomne midler. Monarker var ofte mottakere av skattemidlene som en følge av at de ofte hadde avlagt korstogsløfter, det skjedde for eksempel i England og Frankrike.¹⁵⁵⁰ Det samme skjedde også i Skottland, men der ble midlene til den skotske kongens store frustrasjon tilkjent

¹⁵⁴³ Brevet til erkebiskopen i Lund indikerer at penger ikke skulle gis direkte til korsfarne, men føres av utvalgte menn til Det hellige land og først der distribueres til korsfarerne («...et nobis etiam explicando ultra mare portetur, per quatuor vel quinque, seu plures viros prudentes Clericos et laicos Crucesignatos illius Civitatis et Diocesis»); DS, nr. 171. Se også: Gottlob, *Die päpstlichen Kreuzzugssteuern des 13. Jahrhunderts*: 178-179.

¹⁵⁴⁴ DN I, nr. 2, 4.

¹⁵⁴⁵ P. B. Svenungsen, «Norway and the Fifth Crusade: The Crusade Movement on the Outskirts of Europe» (kommende).

¹⁵⁴⁶ HsH, kap. 33 (39)

¹⁵⁴⁷ Ludvik påla byene å betale en rekke avgifter i de kongelige domenene. På den måten klarte Ludvik IX å skaffe omkring 274 000 *livres tournois* til sitt første korstog, se: Lloyd, «The Crusading Movement, 1096-1274»: 56. Se også: Jordan, *Louis IX and the Challenge of the Crusades*.

¹⁵⁴⁸ DN I, nr. 9-10.

¹⁵⁴⁹ «...adiuvare vicesimam ecclesiasticorum proventuum per predictorum archiepiscopi et suffraganeorum dioceses, Terre sancte subsidio secundum statuta generalis concilii deputatam». Brevet gir også instruksjoner om at erke diakonen på Shetland på samme vis skal overbringe tjuenden fra sine områder til Skule: «quatinus vicesimam ipsam colligens diligenter predicto nobili fideliter assignes eamdem»; DN I, nr. 9. Skules korsfarerstatus oppgis i det andre brevet, hvor jarlen refereres til som «crucesignatus ad Terre sancte», se: DN I, nr. 10.

¹⁵⁵⁰ I Frankrike ble Ludvik IX tildelt inntektene fra den franske kirken til støtte for sitt første korstog i 1248; I England ble Lyontjuenden senere konvertert til en femårig tiende og tilkjent Henrik III i forbindelse med hans lovnad om å erobre Sicilia (*Regno*) på vegne av sin sønn, Edmund. For dette og likende eksempler i 1260-åra, se: Housley, *The Italian Crusades*: 175. Store deler av de innkomne midlene fra Lyontjuenden av 1245 endte med å bli brukt i pavemaktens konflikt med Fredrik II, se: Cazel, «Financing the Crusades»: 137.

ikke-skotske *crucesignati*.¹⁵⁵¹ Håkon hadde som tidligere omtalt tatt korset i forkant av kroningssøknaden, og i 1247 ble han tilkjente den norske korstogstjuenden av Innocens IV for å finansiere korstogsekspedisjonen.¹⁵⁵² Hverken Skule eller Håkon dro noensinne på korstog og hva eventuelle korstogsmidlene ble brukt til er ikke kjent.¹⁵⁵³ Det er ikke utenkelig at midlene kan ha vært brukt til andre formål. Misbruk av korstogsmidler var et økende problem og Honorius III klaget i 1220-åra over at mange magnater og herskere tok korset, fikk tjuenden, men senere unnlot å dra på korstog.¹⁵⁵⁴ For Håkons del kan midlene uansett ha blitt sendt til pavemakten – ifølge Matteus av Paris betalte Håkon i forbindelse med kroningen nærmere 30 000 mark sterling til pavemakten.¹⁵⁵⁵

Strukturelle utfordringer – kommunikasjon og mynt i den norske kirkeprovinns

Det å organisere skatteinnkrevningen i hvert bispedømme innad i den norske kirkeprovinns krevde et omfattende administrativt apparat, samtidig som store geografiske avstander og innskrenkede kommunikasjonsmuligheter representerte en ytterligere utfordring.¹⁵⁵⁶ Den geografiske dimensjonen kan kobles sammen med spørsmål om hvor dypt ned i samfunnet kirkens organisatoriske strukturer stakk. På et overordnet plant hadde kirken i Norge blitt fastere etablert i løpet av det 12. og 13. århundre og opphøyelsen av Nidaros til metropolitkirke i 1152/1153 sikret den norske kirkens selvstendighet og autonomi. Internt hadde kirkens hierarkiske strukturer blitt styrket vertikalt ved utbyggingen av den kirkelige forvaltningen på nasjonalt og regionalt nivå.¹⁵⁵⁷ På landsbygda var imidlertid kirken ennå ikke fullstendig utviklet før på 1200-tallet.¹⁵⁵⁸

På samme måte som paven hadde store problemer med å være i kontakt med hele kristenheten, hadde den norske erkebiskopen likende problemer innad i sitt eget erkestift.

¹⁵⁵¹ Til store protester fra Aleksander II beordret Innocens IV i oktober 1247 biskopen av Dunblane, som var den ansvarlige korstogstienekollektoren i Skottland, til å overføre 3000 *livres tournois* til de to korsfarerne Peter de Courtenai og Walter de Joiny. Disse hadde ingen direkte bånd til Skottland, men var gift med søstre jarlen av Leicester, av Simon de Montfort, se: A. MacQuarrie, *The Impact of the Crusading Movement in Scotland, 1095-ca.1560*, 2. bind, Edinburgh 1982 (doktorgradsavhandling), I: 30; 127.

¹⁵⁵² Pave Innocens IV tilkjente kongen tjuenden fra alle geistlige inntekter i sitt rike («*VICESIMAM OMNIUM ECCLESIASTICORUM PROVENTUUM REGNI TUOI*») for en treårsperiode. I første omgang var Hamar bispedømme unntatt, siden biskop Pål også hadde tatt korset se: DN I, nr. 40-41. Et påfølgende brev til biskop Pål, datert 8. desember, er tolket ulikt av utgiverne av DN og RN: C. R. Unger og H. J. Huitfeldt så på pavebrevet som at fritaket for Hamar ble opphevet og at også biskop Pål måtte tilkjene kongen tjuendeskatte, se: DN VII, nr. 19. Unger og Huitfeldt ble fulgt av Gustav Storm i den første utgaven av RN (1898), men i den utvidede utgaven av bind 1 fra 1989, lanserte Erik Gunnes en annen tolkning: Holge Gunnes måtte brevet tolkes som at Hamarbispen skulle fore tilsyn med at kongen fikk sine penger fra de andre bispedømmene: RN I, nr. 799. Det kan imidlertid se ut til at Unger og Huitfeldts opprinnelige tolkning er mest nærliggende ordlyden i brev. En slik tolkning støttes av det ikke er overlevert brev hvor kollektoransvaret overføres fra erkebiskopen til biskop Pål.

¹⁵⁵³ Ifølge Lunt ble innsamlende midler i slike tilfeller hentet av pavelige kollektorer og sendt til det apostoliske kammer: Lunt, *Papal Revenues*: 76.

¹⁵⁵⁴ *Regesta Honorii III, passim*. Jfr. Cazel, «Financing the Crusades»: 137.

¹⁵⁵⁵ CM, V: 222.

¹⁵⁵⁶ Et slikt eksempel er å finne i en klage fra 1244. Munkene ved Furness klosteret i York som innehadde retten til å velge biskop på Man, klaget i et skriv til pave Innocens IV over store vanskelighetene med å finne kandidater til bispestolen på Suderøyene. Årsaken var den lange og farefulle reisen potensielle kandidater måtte foreta til Nidaros for å bli viet. Paven svarte positivt på munkenes forespørsel og bad derfor den norske erkebiskopen godta at biskopen til Suderøyene ble viet i York, se: DN I, nr. 28; RN I, nr. 745-746; A82-84.

¹⁵⁵⁷ Allerede i misjonstiden hadde landet blitt inndelt i bispedømmer og denne prosessen var ferdigstilt rundt midten av 1100-tallet. På 1000-tallet ble det opprettet tre bispedømmer, som alle var tilknyttet de tre største byene i landet (Nidaros, Bergen og Oslo). På 1100-tallet ble det utskilt ytterligere to nye bispedømmer, nemlig Stavanger (ca.1125) og Hamar (1152/53).

¹⁵⁵⁸ På lokalt nivå hadde det skjedd en ytterligere inndeling gjennom etableringen av lokale kirkesogn (lat. *parochia*, norr. *kirkju sókn*), se: L. Hamre, «Sogn. Norge» i KLN, XVI, sp. 380-387. Se også: Bagge, *From Viking Stronghold to Christian Kingdom*: 231-232.

Kommunikasjon var en utfordring, særlig med geistlige som befant seg «i en fjern egn av Norge».¹⁵⁵⁹ Det er først i en korrespondanse mellom pave Johannes XXI (r.1276-1277) til erkebiskop Jon Raude (r.1268-1282) i forbindelse med den seksårige Lyontinden i 1274 at disse problemene eksplisitt er omtalt.¹⁵⁶⁰ Erkebiskop Jon informerte paven om at enkelte deler av erkestiftet var umulig å komme i kontakt med utenfor seilesesongen, slik som Gardar på Grønland, og at det derfor ikke var mulig å fullføre innkrevingen i løpet av den fastlagte seksårsperioden.¹⁵⁶¹ Men foruten kommunikasjon, var det også andre strukturelle forhold som er særlig omtalt i den pavelige korrespondansen.

Det vil være en for omfattende oppgave å gå dypt inn i spørsmål om norsk økonomi og utbredelsen av mynt i omløp på 1200-tallet,¹⁵⁶² men det er åpenbart at korstogstinden mange steder, særlig på landsbygda, i hele perioden ble betalt i naturalier.¹⁵⁶³ Produkter som nevnes i den forbindelse spenner fra melke- og fiskprodukter,¹⁵⁶⁴ til vadmel fra Island,¹⁵⁶⁵ eller mer eksotiske innslag fra Grønland, slik som hvalrosstener.¹⁵⁶⁶ I en provinsialstatutt fra 1313 gav erkebiskop Eiliv retningslinjer for innkrevingen av den pålagte seksårstiden fra Viennekonsilet.¹⁵⁶⁷ Statuttene nevner prosedyren for hvordan tinden innkrevd i sognene og på landsbygda skulle føres inn til bispebyene, hvor egne oppnevnte fullmektiger (*procuratores*) skulle føre regnskap og oppbevare pengene. Disse fullmektigene skulle også sørge for salg av eventuelle varer som ikke kunne oppbevares.¹⁵⁶⁸ Det vitner om at naturalia fortsatte å være et vanlig innslag i skattebetalingen.

De pavelige kollektorenes regnskaper fra 1280-åra og begynnelsen av 1300-tallet, viser at det apostoliske kammer var svært misfornøyd med kvaliteten på norsk mynt.¹⁵⁶⁹ Den norske erkebiskopen Jon Raude, hadde selv informerte pavene Johannes XXI og Nikolas III om forhold i sin kirkeprovins. Den norske erkebiskopen forklarte pavene at mynt ikke var like utbredt i hele

¹⁵⁵⁹ «A longinqua nobis Norwegie regione» er pave Innocens IV beskrivelse, hentet fra et fullmaktsbrev til abbeden ved St Columbas kloster på Iona i Suderøyene, fra 1247, se: DN VII, nr. 17.

¹⁵⁶⁰ DN I, nr. 36-41.

¹⁵⁶¹ DN VI, nr. 39.

¹⁵⁶² Utbredelsen av mynt har i vært tatt opp i flere debatter mellom numismatiker Svein H. Gullbekk og historikeren Kåre Lunden. Gullbekk har i sin argumentasjon framholdt et syn på bruken av mynt som mer utbredt betalingsmiddel enn Lunden og andre historikere innen den agrarhistoriske tradisjonen har hevdet, se: S. H. Gullbekk, «Omløpstid og slitasje på mynt i middelalderen», HT 92 (2013): 449-458; G. E. Emsøy, «Hvor mye ble norske mynter brukt i middelalderen?», HT 91 (2012): 591-594; S. H. Gullbekk, «Myntenens omløpshastighet i norsk middelalder: middelalderens økonomiske system», HT 90 (2011): 511-529; K. Lunden, «Mynt, andre pengar og politisk-økonomisk system i mellomalder», HT 86 (2007): 9-34; S. H. Gullbekk, «Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen?», HT 84 (2005): 552-572. Se også: S. H. Gullbekk, *Pengeresensets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*, København 2009; K. Lunden, *Korn og kaup*, Oslo 1978.

¹⁵⁶³ Om innslaget av «varepenger» i norsk økonomi i middelalderen, se: S. H. Gullbekk, «Natural and Money Economy in Medieval Norway», SJH 30:1 (2005): 4-19; K. Lunden, «Money Economy in Medieval Norway», SJH 24:4-3 (1999): 245-255.

¹⁵⁶⁴ DN VI, nr. 39.

¹⁵⁶⁵ Fra andre forhold kommer det fram at vadmel ble brukt som betalingsmiddel av de islandske biskopene. En bestemmelse fra 1232 nevner av biskopen Skálholt og hans etterfølgere, skal yte sin andel av tinden i palliehjelp, som tilsvarer 2400 alen stripet (brunstripet eller gråstripet) vadmel, se: RN I, nr.197. Vadmel ble i perioder av middelalderen brukt som verdimal, og i de eldste kildene er 6 alen lik 1 *eyrir* (øre) i Norge og på Island. I Norge mistet vadmel sin funksjon som verdimal i løpet av 1200-tallet, men vedvarte en slik funksjon på Island og Færøyene (verdiforholdet til andre varer var annerledes enn i Norge), se: Pettersen, *Priser og verdiforhold i Norge: 67-69*.

¹⁵⁶⁶ PNRD: 21-22, 25, 28; RN IV, nr. 504, 521-522.

¹⁵⁶⁷ DN I, nr. 139.

¹⁵⁶⁸ «...ut clare et lucide probari posset a quo quantum et quando, et pro quo tempore quolibet sit solutum»: DN I, nr. 139

¹⁵⁶⁹ PNRD: 1-14.

kirkeprovinsen,¹⁵⁷⁰ og at den lave sølvkvaliteten gjorde at norsk mynt var verdiløs utenfor rikets grenser.¹⁵⁷¹ Den norske erkebiskopen ble ved begge disse anledningene instruert om at all norske mynt skulle veksles inn i varer som kunne selges i utlandet for gull eller sølv (*aurum uel argentum*) og deretter sendes til det apostoliske kammer.¹⁵⁷² Det var likevel mye norske mynt som til tross for de pavelige bestemmelsene fant veien til det apostoliske kammer. All mynten ble nøysoomt registrert, sannsynligvis av den apostoliske kammerherren Berard av Camerino (virket mellom 1279-1288), før hele beholdningen deretter ble sendt rett til nedsmelting.¹⁵⁷³

Det andre Lyonkonsil – reform og sentralisering, 1274-ca.1300

Pontifikatet til Gregor X (r.1271-1276) har av flere historikere blitt trukket fram som et høydepunkt for pavelig beskatning av geistligheten til inntekt for korstogene.¹⁵⁷⁴ I likhet med sine forgjengere brukte Gregor X et økumenisk konsil som utgangspunkt for å lansere sin korstogsplan og for å utskrive nok en skatt på geistligheten.¹⁵⁷⁵ På vårparten 1274 kom Det andre økumeniske i Lyon sammen. Til stede var også flere norske prelater, deriblant erkebiskop Jon.¹⁵⁷⁶ På konsilets program stod tre overordnede punkter: trusselen mot de latinske besittelsene i Levanten, skismaet mellom den latinske og den greske kirken, og behovet for reform innad i kirken.¹⁵⁷⁷ Store deler av den første sesjonen ble brukt på å utforme tiltak for å hjelpe Det hellige land, som ble formulert i *Constitutiones pro Zelo Fidei*.¹⁵⁷⁸ Blant vedtakene var en ny seksårig tiendebeskatning av geistligheten, som paven uttrykkelig krevde at prelatene måtte binde seg til.¹⁵⁷⁹

¹⁵⁷⁰ «...usque adeo uilis esse moneta dinoscitur usualis, quod extra ipsius regni limites in pretio non habetur, quodque in quibusdam partibus dicti regni monete usus aliquis non existit»: DN VI, nr. 39.

¹⁵⁷¹ «...quod usualis moneta regni Norwegie adeo uilis valoris existit, quod non solum extra regnum ipsum non admittitur»: DN I, nr. 68. For en analyse av det skiftende solvinholdet i norsk mynt, se: Gullbekk, «Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen»: 553-554

¹⁵⁷² DN VI, nr. 39; DN I, nr. 68.

¹⁵⁷³ PNRD: 13-14. Se også: Gullbekk, «Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen»: 556.

¹⁵⁷⁴ Cazel, «Financing the Crusades»: 138. Hans initiativ for å organisere et storstilt korstog var det siste reelle forsøket på å komme de latinske bosettingene i Palestina og Syria til unnsetning, som gjør at han av enkelte også har blitt omtalt som «den letzten Kreuzzugspapst», se: B. Roberg, «Subsidium Terrae Sanctae : Kreuzzug, Konzil und Steuern» i *Annuaire historique conciliorum* 15 (1983): 96-158, her referert etter s. 109 med referanser, note 12. Pavemakten fortsatt utover på 1400-tallet å proklamere korstog, slik som korstogene mot husittene i Böhmen (1418-1437); Den iberiske halvøya, hvor *reconquista* ble fullført i 1492; i Middelhavet ble det opprettet en rekke hellige ligaer utover på 1500-tallet i kampen mot Det osmanske riket; samt korstogselementene som gjorde seg gjeldende i religionskrigene i Europa i tidlig moderne tid, se: N. Housley, *Religious warfare in Europe, 1400-1536*, Oxford 2008. Se også: G. W. Knutsen, *Religionskrig i Europa, 1450-1700*, Oslo 2013.

¹⁵⁷⁵ Housley ser Gregors konsilbruk, i likhet med Innocens III og Innocens IV, som et uttrykk på å fremme den pavelige autoriteten og at det var: «an occasion, and justification, for wide-ranging papal intervention in temporal matters»: Hosuley, *The Later Crusades*: 12. John Watts trekker fram reform-begrepet, som i den kirkelige konteksten ikke bare var ensbetydende med åndelig selvransakelse, men også: «the assertion of papal authority and ecclesiastical independence»: Watts, *The Making of Politics*: 138.

¹⁵⁷⁶ En rekke norske geistlige deltok på dette konsilet, noe som er omtalt i *Biskop Arnes saga*. Her er det nevnt at foruten erkebiskop Jon av Nidaros, deltok også biskop Askatinn av Bergen og biskop Anders Oslo, samt Nidaroskanniken Sigvat Vigfusson Lande, som representerte biskop Arne av Skálholt, på konsilet, se: *Biskop Arnes saga*, kap. 30; RN I, nr. 104; 116. De norske prelatenes deltakelse er også nevnt i islandske annaler, se: *Islandske annaler*: 139.

¹⁵⁷⁷ Dekretene fra konsilet er trykt i Purcell, *Papal Crusading Policy*: 196-199. Engelsk oversettelse: N. Housley, *Documents on the Later Crusades, 1274-1580*: 16-20. Generelt om Lyonkonsilet og vedtakene: Roberg, «Subsidium Terrae Sanctae : Kreuzzug, Konzil und Steuern»: 96-158.

¹⁵⁷⁸ Purcell, *Papal Crusading Policy*: 21-31; 196-199 (selve steksten).

¹⁵⁷⁹ Allerede i pausene mellom første og andre sesjon, perioden fra 7. til 18. mai, hadde paven og kardinalene moter med hver enkelt erkebiskop som var til stede. Erkebiskopene måtte gi nøyaktige løfter om finansielle ytelser fra sine geistlige, både regulære og sekulære, angående den seksårige tienden, se: Schein, *Fidèles Crusis*: 36-37.

Den viktigste endringen fra foregående konsilers korstogsplanlegging var at et skifte i strategi medførte økte kostnader, noe som krevde at pavens økonomiske program måtte effektiviseres.¹⁵⁸⁰ Oppslutningen rundt den tradisjonelle formen for korstog, representert ved de store og internasjonale *passagium generale*, begynte å miste oppslutning. I stedet begynte en ny militærstrategiplan å utvikle seg, der alternativet til en stor *passagia* var et mindre og spesialisert korstog, det såkalte *passagium particulare*.¹⁵⁸¹ Det innbar ikke at idéen om *passagium generale* ble oppgitt, men det var ikke lenger plausibelt at korstog skulle organiseres som én stor hær.¹⁵⁸² Dette skiftet gjorde korstogene avhengig av profesjonaliserte tropper, i hovedsak leiesoldater, men også de militære ordenene ble gitt en større rolle.¹⁵⁸³ Lyonkonsilet i 1274 viste seg å være det katolske Europas siste sjanse til å komme det latinske kongedømmet til unnsetning.¹⁵⁸⁴ Alle korstog til Midtøsten etter 1291 måtte derfor skje trinnvis, siden det først måtte etableres et brohode på fastlandet.

Lyonkonsilet i 1274 – reorganiseringen av skattesystemet

Det var to aspekter ved Gregors økonomiske program som var innovative og som førte til endringer i organiseringen av skattesystemet. For det første var det en markant økning i skattenivået. Skattenivået ble justert og perioden for innkrevingen ble utvidet, fra en treårig til en seksårig, tiende av alle inntekter. Samtidig ble den tidligere ordningen med at det var biskopene selv som evaluerte skattegrunnlaget, erstattet med eksterne evalueringer. Det førte til en nedgang i svindelforsøk, siden antallet underrapporteringer gikk ned, men svindelforsøk var uunngåelig.¹⁵⁸⁵ I tillegg ble grupper som tidligere hadde vært unntatt skatt, nå påkrevd å betale den.¹⁵⁸⁶ Gregor gjorde som enkelte forgjengere også et fåfengt forsøk på verdslig skattelekking.¹⁵⁸⁷

¹⁵⁸⁰ På enkelte områder fulgte bestemmelsene fra 1274, i enkelte passasjer ordrett, foregående konsilvedtak fra 1215 og 1245: Det gjaldt blant annet forsøk på å få lekfolk til å bidra med økonomisk ved å tilrettelegge for frivillige donasjoner; inndrive bøter for blasfemi; sanksjonere uønsket adferd ved bruk av trusler om kirkestraff og ekskommunikasjon, særlig de som drev piratvirksomhet eller handel (spesifikt med våpen, jern og tommer) med mamelukkene; og det ble vedtatt en seksårig våpenhvile innad i hele kristenheten: Housley, *Documents on the Later Crusades*: 15-21. For alle konsildekretene fra 1215, 1245 og 1274, etter den latinske originalteksten, se: Purcell, *Papal Crusading Policy*: 187-199 («Appendix A»).

¹⁵⁸¹ Schein bemerker om begrepet at: «[t]hough it was not coined until 1301, and did not become widely used until the pontificate of Clement V (1305-14), it denotes a form of expedition already current in the 1170s (...), the term *passagium particulare* refers to [an expedition] which was small and often locally or nationally organized»: Schein, *Fideles Crucis*: 16.

¹⁵⁸² Enkelte korstog på begynnelsen av 1200-tallet var sesonbetonte engasjement, der korsfarere kom og gikk etter en avtalt fortidagers tjenestetid. Det foregikk ved Damietta-korstoget i 1218 og ved kjetterkorstogene i det sørlige Frankrike i 1220-åra, se: Powell, *Anatomy of a Crusade*, I. W. Marvin, *The Occitan War: A Military and Political History of the Albigensian Crusade, 1209-1218*, Cambridge 2008.

¹⁵⁸³ Schein, *Fideles Crucis*: 15-19; Housley, *Later Crusades*: 12-13.

¹⁵⁸⁴ Lenge så korstoget i 1274 ut til å bli realisert. Kong Filip III av Frankrike (r.1270-1285) og den tyske kongen, Rudolf I av Habsburg (r.1273-1291), tok begge korset, mens Karl I av Anjou og Sicilia (r.1266-1285) lovet å bidra med støtte. Men med Gregors død 10. januar 1276, kollapset hele prosjektet: «The problem in the 1270s was that a number of rulers were genuinely interested in a crusade to the Holy Land, but none would assume the overall leadership as Louis IX had done, probably because of they were afraid of the financial implications»: Housley, *The Later Crusades*: 14.

¹⁵⁸⁵ Lloyd, «The Crusading Movement 1096-1274»: 57.

¹⁵⁸⁶ Det gjaldt blant annet cistercienser-, premonstratenser- og karteserordenene. De eneste som forble fritatt fra korstogstienere (uten å søke kurien om det) var de militære ordenene, se: Housley, *Documents on the Later Crusades*: 16-21.

¹⁵⁸⁷ Alle fyrster og herskere ble fornant og oppfordret (exortatur et suadere) om å innføres en årlig skatt, én penning Tour-sterling per undersått i hele seksårsperioden, til støtte for korstoget, se: Purcell, *Papal Crusading Policy*: 197. Det er ingen indikasjoner på at noen monarker etterkom dette påbudet.

Den andre nyvinningen var en omfattende reorganisering av hele skattesystemet strukturelle organisering.¹⁵⁸⁸ Hele kristenheten ble delt inn i 26 kollektoriater (*collectorates*) og for hvert kollektoriater ble det oppnevnt en egen generalkollektor. Han hadde det overordnede ansvaret for innkrevingen i et bestemt område og skulle evaluere, rapportere og innkreve skatten. Til å hjelpe seg hadde han mandat til å utnevne to subkollektorer (*collectores rurales*) i hvert bispedømme, som var pålagt å avlegge ed om å tjene trofast og rapportere jevnlig.¹⁵⁸⁹ Idealet fra Lyonkonsilet var således et hierarkisk organisert system, med utgangspunkt i det apostoliske kammer, hvorfra innkreving ble administrert og håndhevet av utsendte kollektorer. Kammeret forsøkte å utøve streng kontroll av kollektorenes arbeid i felten, gjennom omfattende krav om rapportering og tilbakemelding.

En prosedyre var dermed på plass, men det var likevel en lang vei fra det enkelte kirkesogn til det apostoliske kammer. Den enkelte troende betalte inn penger til sin lokale kirke, hvorpå sognepresten førte tiendemidler inn til nærmeste bispesete. Her tok spesielt oppnevnte subkollektorer talte eller veide (i hovedsak det første)¹⁵⁹⁰ pengene, summen ble registrert i regnskap og notarialinstrument, før pengene deretter ble oppbevart ved sentrale kirkelige institusjoner, slik som sakristiet ved Bergen domkirke, fram til den pavelige kollektor kom og hentet dem. Midlene kunne deretter enten føres direkte til det apostoliske kammer av kollektoren, men det ble langt vanligere å bruke andre pavelige agenter, slik som de italienske handelskompaniene, som hadde vidstrakte nettverk av filialer over hele Europa.¹⁵⁹¹

Sentralisering av skattesystemet i Norge, 1274-1300

Fra omkring 1260 er det tydelig at pavemakten forsøkte å sentralisere kontrollen av skatteinnkrevingen i den norske kirkeprovinsen og at det ble gjort forsøk på å omgå den norske erkebiskopens administrasjon. I 1262 vedtok pave Urban IV (r.1261-1264) en ny korstogsskatt, en femårig hundredel (*centesimam*) på alle geistlige inntekter.¹⁵⁹² I den forbindelse ble Åge, dominikanernes provinsialprior i *Dacia*, instruert om å hjelpe til med innkrevingen, selv om tidligere paver hadde fritatt dominikanerne fra slikt arbeid.¹⁵⁹³ Samtidig ble den norske

¹⁵⁸⁸ Housley, *The Later Crusades*: 12-14.

¹⁵⁸⁹ Lunt, *Papal Revenues*, I: 40-41.

¹⁵⁹⁰ Om veid og talt mynt i forbindelse med innbetaling av kirkelige avgifter i Norge, se: Gullbekk, *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*: 189-200; 256-258.

¹⁵⁹¹ Ifølge William Lunt var den første offisielle koblingen mellom et italiensk bankhus og pavedømme i 1232, mens det forut for dette hadde vært de militære ordene som hadde likende funksjoner på 1100-tallet: Lunt, *Papal Revenues*, I: 51. Senere studier har hevdet at bankforbindelsene mellom italienske kjøpmenn, særlig romerske, og pavedømme, ble etablert tidligere enn Lunt hevdet, se: G. Olsen, «Italian merchants and the performance of papal banking functions in the early thirteenth century», *Explorations in Economic History* 7:1-2 (1969): 43-63.

¹⁵⁹² Cazal, «Financing the Crusades»: 138.

¹⁵⁹³ Brevet, som er datert 15. mai 1262, nevner at årsaken var at det hastet å komme Det hellige land til unnsetning se: «Cum tibi super colligenda in certis casibus per te ac alios Fratres tui ordinis quos ad hoc idoneos esse cognoveris pro subsidio terre sancte pecunia, sub certa forma direxerimus scripta nostra, nos ipsius collectionem pecunie accelerari uolentes»: DS 841; Potthast nr.18321.

erkebiskopen og andre norske prelater gitt likende instruksjoner om å begynne innsamlingen.¹⁵⁹⁴ Det vitner om behovet for å ta forbehold mot å se det pavelige skattesystemet som systematisk og med fastlagte rutiner.

Det kom reaksjoner på dette forsøket i Norge. Riktignok ikke fra erkebiskopen, men fra kongemakten. Kong Håkon uttrykte forbauselse over at oppgaven med innkrevingen ikke ble gitt «egnede personer i hans eget rike».¹⁵⁹⁵ Bakgrunnen for Håkons negative reaksjon er ikke nevnt, men det er grunn til å se det i sammenheng med hans relasjoner til Hohenstaufferne og misnøye over at korstogsmidler ble omdirigert til pavemaktens konflikt med Hohenstaufferne på Sicilia og *regno*.¹⁵⁹⁶ Slike omdirigeringer var ikke uvanlig i 1260-åra og ble hyppigere brukt til pavens konflikter i Italia eller til støtte for andre monarker.¹⁵⁹⁷ Det vitner om at det pavelige skattesystemet også var sårbart for monarkenes involvering, noe som var en stadig større systemutfordring utover på 1200-tallet.

Arbeidet med Lyontienden i Norge kan deles inn i to faser. Den første fasen går fra erkebiskop Jon Raude (r.1268-1282) ble gitt ansvaret for innkrevingen i 1274 og går fram til hans død i 1282. Den andre fasen begynner med oppnevningen av Huguiccio av Castiglione til pavelig kollektor for den norske kirkeprovinsen i 1285. Perioden kunne vært avgrenset til 1287, da regnskapet ved det apostoliske kammer registrerte tiendeinnsamlingen fra Norge, men går fram til den siste omtalen av Huguiccio kildene i 1295.¹⁵⁹⁸ Sammenliknet med innkrevingen i Danmark og Sverige, der arbeidet var ferdigstilt allerede i 1282, gikk innkrevingen i Norge sakte.¹⁵⁹⁹ Det har antakelig en sammenheng med den ustabile fase for pavemakten sentralt, der pavedømmet var preget av en rekke kortlevde paver – mellom 1271-1294 var det hele 9 paver,¹⁶⁰⁰ men det reiser spørsmål om forskjellen skyldtes strukturelle forhold eller om det var større motstand mot skatteinnsamlingen i

¹⁵⁹⁴ Et brev utstedt av Urban IV den 7. juli samme år, er kun kjent i en regest i en fransk kilde, men ifølge regesten ga paven instruksjoner til erkebiskopen Einar og biskop Håkon av Oslo, om å samle inn hundredelen til støtte for Det hellige land og kampen mot «Tarterene» og oppbevare midlene på et egnet sted til de kunne hentes av den pavelig kollektoren. Regesten er i sin helhet følgende: «Urbans IV archiepiscopo «Nitrosiensis» et episcopo Asloensis nuntiat se centesimam omnium ecclesiasticorum proventuum regni Norwegie: Terre Sanctæ, a Tartaris oppressæ, pro eius succursu usque ad triennium de fratrum suorum consilio concessisse; quam quidem ambo, vel alter eorum, colligant et in tuto loco deponant, papæ de collectis rescriptur»: *Inventaires et Documents publiés par la direction des archives: Layettes du Trésor des Chartres*, utg. M. E. Berger, Paris 1902, nr. 4776. Se også: RN I, nr. 998.

¹⁵⁹⁵ «eo quod non dirigeatur aliquibus personis ydoneis regni sui»: Håkons brev er ikke overlevert, men kjent gjennom Urban IVs svarbrev: DN I, nr. 57. Se også: RN I, nr. 1018.

¹⁵⁹⁶ Pave Urban IV forhandlet samtidig med Manfred, Fredrik II's uekte sønn, om et mulig kompromiss angående Sicilia, men begynte i 1263 å forhandle med Karl av Anjou om en angevinsk maktovertakelse, se: J. Strayer, «The Political Crusades of the Thirteenth Century» i K. M. Setton (hov.red), R. L. Hazard og H. W. Wolff (red), *A History of the Crusades: II: The Later Crusades, 1189-1311*, Wisconsin 1969: 343-375, her etter s. 363-364. Håkon hadde som kjent et godt forhold til Fredrik II og synes i den forbindelse å ha forsøkt å holde seg utenfor konflikten. Matteus av Paris hadde i den forbindelse påpekt Håkons motvilje mot å slåss mot pavens egne fiender, se: CM, V: 201. I tid sammenfalt det også med Håkons konflikt med de skotske kongene. Det er derfor ikke utenkelig at han ikke ønsket innkrevingen velkommen og ikke ønsket å sende midler ut av landet i forkant av den store hærferden mot Skottland.

¹⁵⁹⁷ I 1265 ble den pavelige legaten (*sedis legato*) til England, kardinaldiakon Ottobuono Fieschi av St. Adriano, gitt mandat til å kreve inn tienden i Norge («...mandamus quatinus decimam omnium proventuum ecclesiasticorum in predictis et Norwagie regnis»): DN VII, nr. 24. Det var ingen direkte korstogstiene, men pengene skulle brukes for å forkynne korstog mot kong Henrik III's opprørske baroner. England stod som kjent under pavelig beskyttelse. Se forøvrig: DN VII, nr. 23; Potthast, nr. 19124. Se også: Lloyd, «Political Crusades' in England, c. 1215-17 and c. 1263-5»: 116-117.

¹⁵⁹⁸ Huguiccio er siste gang omtalt i et brev fra Bonifacius VIII i 1295, hvor han stevnes for å avlegge regnskap ved det apostoliske kammer: PNRD: 166; DN VI, nr. 63. Hvorvidt han fortsatt oppholdt seg i Norge eller var i live, kan ikke verifiseres av andre kilder.

¹⁵⁹⁹ For tallene fra de pavelige kollektorenes virke i Norden i 1280-åra, se: PNRD: 1-14.

¹⁶⁰⁰ Gregor X (r.1271-1276), Innocens V (r.1276), Adrian V (r.1276), Johannes XXI (r.1276-1277), Nikolaus III (r.1277-1280), Martin IV (r.1281-1285), Honorius IV (r.1285-1287), Nikolaus IV (r.1292), Celestine V (r.1292-1294).

den norske kirkeprovinsen enn i nabolandene. På et regionalt nivå sammenfalt Lyontienden med en turbulent innad Norden, med flere konflikter rikene i mellom, så vel som nasjonale konflikter innad mellom kirke og kongemakt.¹⁶⁰¹ I Norge var tendensen økt verdslig involvering, noe som på den siden var nødvendig, men var en utvikling som i 1280-åra skapte store problemer.

Lyontienden første fase – motstand og systemutfordringer, 1274-1282

Den 17. september 1274 utstedte pave Gregor X et rundskriv til en rekke geistlige adressater, inkludert erkebiskop Jon av Nidaros, som innehold instruksjoner om forkynnelsen av det planlagte korstoget og en påminnelse til prelatene om å legge til rette for at folk kunne gi frivillige eller testamentariske gaver til korstoget.¹⁶⁰² I et påfølgende brev til erkebiskop Jon kom ytterligere instruksjoner i forbindelse med seksårstienden vedtatt på Lyonkonsilet.¹⁶⁰³ Skatten skulle gjelde fra siste jonsok og til å hjelpe seg med arbeide skulle erkebiskopen utnevne to edsvorne underkollectorer i hvert bispedømme, som i likhet med erkebiskopen, ble fritatt fra å måtte betale den pålagte tienden. Mens pavemakten fortsatt ga erkebiskopen av Nidaros ansvaret for innkrevningen av korstogbeskatningen i Norge,¹⁶⁰⁴ ble det for nabolandene Danmark og Sverige oppnevnt en egen pavelig kollector, nemlig magister Bertrand Amalrik, pavelig kapellan og kannik i Reims.¹⁶⁰⁵ Det vitner om den sterke ambisjonen fra pavemaktens side om å styrke kontrollen over tiendeinnsamlingen i periferien ved økt sentralisering.¹⁶⁰⁶ I motsetning til Lyontienden i 1245, er beskatningen i 1274 dokumentert i flere norrøne kilder. Den norske erkebiskopen sendte blant ut instruksjoner om pålagte seksårstienden til andre biskoper i sin kirkeprovins, blant annet er det dokumentert fra Island.¹⁶⁰⁷

Korrespondanse mellom Jon og kurien, i årene 1275-1276, omhandler problemer med innkrevningen i den norske kirkeprovinsen. Enkelte av momentene kan klassifiseres som strukturelle utfordringer, mens andre reiser spørsmålet om det er uttrykk for en passiv motstand. I likhet med foregående korstogsskatter, var det massiv motstand fra lokalgeistligheten rundt om i Europa på den pavelige skattleggingen. Arbeidet med innsamlingen i Norge hadde blitt

¹⁶⁰¹ I Danmark hadde nylig erkebiskopen av Lund, Jakob Erlandsen (r.1254-1274), vært i bitter konflikt med kongene Kristoffer I (r.1252-1259) og Erik Klipping (r.1259-1286) og døde i eksil. I Sverige var situasjonen om enda mer kaotisk. Den svenske kongen Valdemar Birgersson (r.1250-1275) hadde i 1275 blitt styrtet av Magnus Ladulas (r.1275-1290), men sistnevntes maktstilling var ikke endelig sikret for omkring 1280.

¹⁶⁰² DS, nr. 583. Se også: PNRD: 137-140; RN II, nr. 121.

¹⁶⁰³ DN VIII, nr. 11; PNRD: 141-142.

¹⁶⁰⁴ I oktober kom et nytt rundskriv med ytterligere instruksjoner. Det gjaldt hvilke grupper som var fritatt for betaling og hvilke varer, gaver eller andre inntekter det skulle svares tiende av. Dessuten ble kollectorene gitt myndighet til å true med ekskommunikasjon og kirkestraff til alle som la hindringer i veien for innsamlingen: Pothast nr. 20947. Se også: RN II, nr. 123.

¹⁶⁰⁵ DS nr. 864; Pothast, nr. 20925.

¹⁶⁰⁶ Selv om det i Norge var erkebiskopen som fortsatt hadde ansvaret ble han pålagt å sende regelmessige rapporter til det apostoliske kammer om det pågående arbeidet, slik at kammeret var underrettet om progresjonen og kunne gjøre kontinuerlige overslag over de innsamlede midlene («Volumus autem ut frequenter nobis scribere studeas, quid actum fuerit in qualibet prouintia tam circa collectores, quam circa collectionem quantitatem collectam, ipsius depositionem, locum depositionis ac modum»): DN VIII, nr 11.

¹⁶⁰⁷ Det er nevnt at kom brev til Island fra erkebiskopen med biskop Jorund av Hólar (r.1267-1313), se: *Biskop Arnes saga*, kap. 30. Brevet og skattleggingen er også nevnt i de islandske annalene, se: *Islandske annaler*. 139-140, 194, 484.

forsinket, blant annet erkebiskopen led havari på vei hjem fra konsilet.¹⁶⁰⁸ Det første året med skatteinnkreving hadde forløpt uten problemer, men erkebiskopen hadde ikke vært i stand til å kommunisere med alle bispedømmene innad i kirkeprovinsen og det var derfor ikke mulig å samle inn hele tienden for det påfølgende året.¹⁶⁰⁹ Jon klaget også over at to kollektorer per bispedømme ikke var tilstrekkelig på grunn av den vidstrakte norske kirkeprovinsen. Pave Gregor tillot derfor erkebiskopen å supplere med flere lokale underkollektorer (*collectores rurales*), som skulle samle inn tienden i de avsidesliggende strøkene av kirkeprovinsen.¹⁶¹⁰

Motstanden mot Lyontien den var, i likhet med annen pavelig skattlegging, stor rundt om i Europa og hadde allerede meldt under konsilet, der engelske prelater under de uformelle konsultasjonene mellom først og andre sesjon (7.-18. mai 1274), hadde bedt om fritak.¹⁶¹¹ Geistlig motstand forekom også tidlig i Frankrike og Skottland og England i 1277.¹⁶¹² I England og Tyskland måtte paven ture med ekskommunikasjon, interdikt, eller suspensjon av embetet overfor motvillige geistlige.¹⁶¹³ Det er ingen spor etter dirkete motstand i erkebiskop Jons brev til kurien, men i likhet med klageskrift fra andre kirkeprovinser bad også Jon at hans kirke måtte få slippe å betale. I brev fra omkring 1279 nevnte Jon at dårlig vær hadde ført til uår og hungersnød, og at den norske geistligheten derfor ikke var i stand til å betale tienden. Erkebiskopen bad om å få ettergitt hele det andre året av tienden. Paven Nikolaus III (r.1277-1280) avsto, men gjorde enkelte lettelser for Gardar bispedømme og ga samtidig en utsettelse på betaling av tienden til åtte år.¹⁶¹⁴ Det er opptegnelser i norrøne kilder som tyder på at været faktisk var dårligere enn normalt omtrent på i samme periode,¹⁶¹⁵ men slike forespørsler om å få slippe på grunn av nød eller fattigdom var nærmest blitt et *topos* i geistliges henvendelser til paven for å unnsnippe betaling.¹⁶¹⁶

Verdslige myndigheter og kirken – en tveegget kontakt

Til forskjell fra tilfellet for foregående korstogstiender, foreligger det i forbindelse med seksårstienden i 1274 narrative kilder som omtaler innkrevingen, nemlig den norrøne bispesagaen *Biskop Arnes saga*. Bispesagaen omhandler islandske forhold, samt at dette foregikk i en periode

¹⁶⁰⁸ Erkebiskopens skip havarert utenfor Bergen, noe som er omtalt i islandske kilder: «Jon ercibyskup kom heim af evria og bravt skip sitt næsta dagdrottins epter allra heilagra messi j Eids vogi fyrir nordan Biorgvin»: *Islandske annaler*: 332. Hendelsen er også nevnt i et senere pavebrev: DN VI, nr. 40.

¹⁶⁰⁹ Erkebiskopens brev er ikke bevart, men en rekke svarbrev fra pave Johannes XXI (r.1276-1277) indikerer at det i løpet av 1275 må ha kommet inn flere brev fra den norske erkebiskopen, se: DN VI, nr. 36-41.

¹⁶¹⁰ DN VI, nr. 38.

¹⁶¹¹ Den engelske motstanden ble anført av Rikard Mepham, dekan i Lincoln, som argumenterte for engelsk fritak på grunn av ødeleggelsene under baronopprøret og byrdene fra foregående skattlegging fortsatt svekket geistlige inntekter, se: Lunt, «Papal Taxation in England in the Reign of Edward I»: 401-402. Paven avsto forespørselen om fritak.

¹⁶¹² Housley, *Documents on the Later Crusades*: nr. 2, s. 21-25.

¹⁶¹³ Om England, se: W. Lunt, «Papal Taxation in England in the Reign of Edward I» i EHR 30: 119 (1915): 398-417. Tyske geistlige nektet å betale tienden fordi de hevdet at midlene ble omdirigert av paven til andre formål, se: Schein, *Fideles Crucis*: 55-58.

¹⁶¹⁴ DN I, nr. 67.

¹⁶¹⁵ På Island var det vinteren 1273/74 flere isbjørngangrep, se: *Islandske annaler*: 332.

¹⁶¹⁶ Housley, *Italian Crusades*: 190-206.

der den norske kongemakten var i ferd med å implementere sitt styre, slik at konfliktnivået generelt var høyt. Den kan derfor ikke nødvendigvis brukes som en kilde til norske forhold generelt, men gir innsikt i hvordan korstogforkynnelse og innkrevningen av seksårstienden foregikk lokalt innenfor ett bestemt område av den norske kirkeprovinsen.

Sagaen nevner at det kom brev fra erkebiskop Jon til biskop Arne av Skálholt (r.1269-1298), som informerte biskopen om bestemmelsene fra Lyonkonsilet og som instruerte han om innsamlingen av seksårstienden i sitt bispedømme:

Når det gjaldt tiendebetaling av kirkegods, bestemte biskop Arne at der menn i løpet av 12 måneder la frem et måltid for én person utover seks brente mark, skulle tiendedelen betales uten fradrag de påfølgende seks år til frelse for Det hellige Jorsalaland. Biskopen påbød også at alle prester som sang messe, til denne reisen skulle legge frem en øre vadmél for hvert av disse seks årene tiendebetalingen skulle vare.¹⁶¹⁷

Sagaen gir videre opplysninger om at biskop Arne, i tråd med Lyonkonsilets bestemmelser, også vendte seg mot lekfolk og oppfordret dem til å komme med frivillige donasjoner til hjelp for Det hellige land:

Som gave fra bøndene mottok han også det at alle som betalte tingfarekjøp, skulle gi Det hellige kors en alen vadmél for hver av de seks vintrene. Det skulle skje på den måten at av seks bønder på hvert sted skulle én betale for alle det første året, en annen året etter, en tredje det tredje året, inntil det var gått seks år.¹⁶¹⁸

For å påminne menigheten om korstogssaken, beordret biskopen at alle prestene skulle synges messe én dag i uken «med *officio* (tidebønner) fastsatt av herr paven», og oppfordret folk om å ofre: «så mye som Gud åpenbarte for hver enkelb». Til slutt påla biskopen «de mest forstandige menn» om å samle sammen disse midlene, slik at de i tråd med biskopens forordninger «kom frem dit de skulle». Det gjaldt å bringe midlene til bispesete i Skálholt, hvor utsendinger fra erkebiskop Jon kunne hente dem. Biskopen delegert en rekke oppgaver til kannikene ved domkapitlet.¹⁶¹⁹ Dette bekrefter at kanniker fungerte som biskopens representanter til lokalsamfunnene i bispedømmet og at en hierarkisk organisering, både av forkynnelsen og innkrevningen, var begynte å komme på plass i den norske kirkeprovinsen mot slutten av 1200-tallet. Resultatet av innkrevningen var ifølge sagaen «overveldende stort», selv om det ikke nevnes noen konkret sum.¹⁶²⁰

Det er likevel indikasjoner på at innkrevningen ble møtt av lokal motstand og at innkrevningen kun ble gjennomført etter press fra den norske kongemakten. Den islandske konflikten synes å skille seg klart ut fra andre europeiske forhold, ved at lekmannsmotstanden ble offentlig utalt og at protestene ble behandlet gjennom representative organer, nemlig

¹⁶¹⁷ *Biskop Arnes saga*, kap. 33.

¹⁶¹⁸ *Biskop Arnes saga*, kap. 33.

¹⁶¹⁹ «Med sitt brev valgte [biskop Arne] også ut de klokeste av sine prester til å forkynde korset og egge folk til å gi de allmechtige Gud vår Herre de nettopp nevnte nådegaver»: *Biskop Arnes saga*, kap. 33.

¹⁶²⁰ Bullen nevner at salme 79 («Gud, folkene har trengt seg inn på din eiendom») og salme 68 («Gud skal reise seg, hans fiender bli spredt») skal synges. For *Quia maior* (i engelsk oversettelse), se: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades – Idea and Reality*: 118-124

tingforsamlingen. I 1275 vakt det nye og utvidede tienderegulativet i erkebiskop Jons kristenrett stor misnøye på Island. Begge parter appellerte med brev til kong Magnus i Norge og ifølge bispesagaen klandret: «ondsinnete menn biskopene for at de påla folk å gi tiende av kirkeeiendommer til frigjøring av Det hellige land, eller bad allmuen bidra med sine almisser så mye som Gud påla hver og en».¹⁶²¹

I svaret fra kong Magnus, som må ha vært lest opp og drøftet på tinget, ble biskopene gitt forbud mot å pålegge allmuen ytterlige avgifter, men kongen la derimot ingen restriksjoner på frivillige almisser til reiser til Det hellige land eller korstogsforkynnelse. Snarere var de som tok korset og skjenket midler til korstoget, i kongens øyne «bedre mennesker».¹⁶²² Dette er den eneste kilden til kong Magnus' holdning til korstogene, men tyder på at kirken måtte ty til verdslig støtte og press for å få gjennomført innkrevningen av seksårstienden på Island.¹⁶²³ Lite er ellers kjent om arbeidet. Først fire år senere er seksårstienden igjen omtalt. I 1279 sendte erkebiskop Jon brev til biskop Arne med påbud om at alle innsamlede «Jorsala-tiende og *subsidiium eiusdem terre sancte*» så raskt som mulig skulle sendes til Nidaros, noe biskopen ifølge sagaen etterfulgte.¹⁶²⁴

Konflikten mellom erkebiskopen og baronene

Kong Magnus Lagabøte døde i mai 1280 og hans mindreårige sønn, den 12-årige Eirik Magnusson (r.1280-1299), ble norsk konge. Fram til Eirik ble myndig i 1282, fungerte et formynderråd, ledet av baronene Bjarne Erlingsson og Andres Plytt, som regenter på kongens vegne. Dette skiftet fikk store konsekvenser for innkrevningen av seksårstienden. Like etter Eiriks kroning, den 2. juli 1280, brøt det ut en konflikt mellom erkebiskop Jon og formynderrådet angående sættargjerden av 1277. Det vil ikke være anledning å gå dypt inn i konflikten mellom erkebiskop og baronene, men den fikk naturlig nok store konsekvenser.¹⁶²⁵ Baronene gikk hardt

¹⁶²¹ Denne korrespondansen og kongens svar, er kun kjent gjennom sagaen: *Biskop Arnes saga*, kap. 38.

¹⁶²² Kongen synes allikevel å ha hatt enkelte reservasjoner i forhold til hvorvidt dette skulle være en permanent ordning: «Disse råd og forslag fra kongen grunnet seg på at så lenge tiendeplikten for frigjøringen av Det hellige land stod ved lag, ville han, for de ble enige på vegne av lærdommen og riket, unngå at det som etter hvert kunne anses som en plikt, ble innført mot hans vilje»: *Biskop Arnes saga*, kap. 38.

¹⁶²³ I Frankrike måtte paven ha hjelp av Ludvik IX for å få den franske geistligheten til å betale den treårige tienden i 1264 og igjen i 1267- Det likende var også situasjonen i England, hvor Edvard I beholdt store deler tienden i 1274 og 1301 etter forhandlinger med kurien: Hosuley, *Italian Crusades* 192-193; 200-201.

¹⁶²⁴ *Biskop Arnes saga*, kap. 53.

¹⁶²⁵ Jens Arup Seips doktoravhandling fra 1942 er fortsatt standardverket til sættargjerden. Seip argumenterte for at framveksten av kirkelige krav om selvstendig jurisdiksjon vokste fram innenfor rammene av det gamle, norrøne rettssystemet. Det store gjennombruddet for kirkelig jurisdiksjon, kom derimot med sættargjerden i Tonsberg i 1277. Det var striden om sættargjerdens gyldighet som, ifølge Seip, utløste den bitre konflikten mellom baronene i formynderrådet og erkebiskopen, se: J. A. Seip, *Sættargjerden i Tonsberg og kirkens jurisdiksjon*, Oslo 1942. Seips syn har ikke stått uimotsagt, men alt på disputasen presenterte Johan Schreiner sine innvendinger, se: J. Schreiner, «Konge og kirke i Norge 1247-77», HT 33 (1943-46): 573-593. Senere har flere historikere drøftet temaet med utgangspunkt i Seip, se: S. Bagge, «kirkelig jurisdiksjon i kristenrettsaker for 1277», HT 60 (1981): 133-159, med referanser til eldre forskningslitteratur. Nyere bidrag: G. Sandvik, «Sættargjerda i Tunsberg og kongens jurisdiksjon», *Samfunn, rett, rettferdighet – festskrift til Torstein Eckehoffs 70-årsdag*, Oslo 1986: 563-585; L. Hamre (redigert av E. Haug), «Ein diplomatarisk og rettshistorisk analyse av Sættargjerda i Tunsberg», HT 82 (2003): 381-431. Senest har Sverre Bagge hevdet, i motsetning til Seip, at striden ikke stod om kirkens jurisdiksjon generelt, men om konkrete stridsspørsmål. Bevåpnet med jus og nye politiske teorier, influert av genoppdagelsen og oversettelsen av Aristoteles' verk *Politikken* i 1260-åra, forsøkte ikke baronene å forkaste sættargjerden, men snarere begrensede den på enkelte punkter, særlig når det gjaldt ekteskapsbestemmelser, se: S. Bagge, «Salvo semper regis iure», HT 87 (2008): 201-224.

ut mot erkebiskopens ambisjon om å øke kirkens tiendegrunnlag.¹⁶²⁶ Baronenes aggressive utenriks- og handelspolitisk linje overfor de tyske hansastedene og Danmark, gjorde at Lyontienden ble problematisk, siden den førte store mengder verdifullt sølv ut av landet.¹⁶²⁷ Sommeren 1280 la baronene ned forbud mot salg av sølv til klerker.¹⁶²⁸

P. A. Munch oppfattet dette forbudet som et pressmiddel fra baronenes side overfor pavemakten.¹⁶²⁹ Flere historikere har fulgt Munchs tolkning og Jens Aarup Seip gikk så lang som å hevde at paven «ofret» den norske erkebiskopen for solvet fra Lyontiende.¹⁶³⁰ Slike verdslige eksportforbud forekom derimot også andre steder og hadde ofte et politisk bakteppe, slik som det kongelige forbudet mot eksport av metaller og andre verdier i Frankrike i 1296-97.¹⁶³¹ Det er viktig ikke å overdrive pavemaktens grådighet eller de norske baronenes vilje (og evne) til å føre en middelalderisk *Realpolitik* overfor kirken – det var først og fremst en ufleksibel erkebiskop og ikke kirken generelt baronene hadde problemer med.¹⁶³² Det ensidige fokuset på materialistiske forhold medfører at baronenes handlinger framstår som nokså ukonvensjonelle for sin tid. Snarere synes de å ha vært svært opptatt av de sjelelige konsekvensene av erkebiskopens ekskommunikasjon, hvor de i likhet med kong Sverre hundre år tidligere, synes å ha inntatt en holdning om at et illegitimt bann falt tilbake på utstederen.¹⁶³³

Det norske forbudet ble lagt merke til ved det apostoliske kammer og pave Martin IV (r.1281-1285) skrev våren 1282 til både erkebiskopen og kongen, hvor det særlig var sistnevnte paven appellerte til.¹⁶³⁴ Det første brevet til erkebiskop Jon var i stor grad av organisatorisk art og ga erkebiskopen tillatelse til å omsette seksårstienden fra Island, Færøylene og Grønland, som var

¹⁶²⁶ Både i tiden før og etter Lyonkonsilet, forsøkte erkebiskop Jon å øke den norske kirkens tiendeinntekter. Det kom til uttrykk i utvidelsene i tienderegulativet i den nye kristenretten av 1273: NGL II: 352-355 (nr. 18-19). I sættargjerden av 1277 ble det nye tienderegulativet ikke nevnt i den latinske tekstversjonen (NGL II: 462-467), men ble tatt med i den norrøne teksten (NGL II: 468-477). Kirkens økte privilegier ble også bekreftet i et kongebrev fra Magnus Lagabote 13. september 1277 (NGL II: 481-483); Nmd nr. 29. Om skatleggingen, se: Helle, *Norge blir en stat*: 251-252..

¹⁶²⁷ Bjørge, «900-1536. Makt – og avmakt»: 84-87; Helle, *Norge blir en stat*: 253-260.

¹⁶²⁸ Nøyaktig når forbudet ble innført er ikke kjent, men det kan ha vært like etter kroningen i 1280, se: RN II, nr. 247. Forbudet er omtalt i et senere brev fra 1282 fra pave Martin IV: DN I, nr. 73. Dessuten er det nevnt i et brev fra samme pave fra 1285, som kun er kjent fra *Biskop Arnes saga*, se: RN II, nr. 379.

Baronene opphevet også erkebiskopens rett til å drive utmynting, et privilegium kong Håkon Håkonsson hadde gitt erkebiskopene i en retterbot fra 1220: NGL I: 446. Formynderrådet, med Bjarne Erlingsson i spissen, hadde inndratt denne retten i 1281: DN III, nr. 21.

¹⁶²⁹ Munch hevdet brevene til kongen fra pave Martin var preget av språklig pynt («venlige Sprog») og at paven: «ikke har villet lægge sig ud med [kong Eirik] eller hans Raad, og at Erkebiskoppen derfor heller ikke har faaet det forønskede Medhold, hvilket under nærværende Omstændigheder næsten var det samme, som om Paven stilltiende havde erklæret sig for Kongen»: NfH IV, 2: 37, 55-61.

¹⁶³⁰ Seip, *Sættargjernen i Tønsberg og kirkens jurisdiksjon*: 145, note 5.

¹⁶³¹ Forbudet var ifølge Housley «a move inteded to hamstring papal-Aragonese negotiations»: Housley, *The Italian Crusades*: 199.

¹⁶³² Det vil i så fall medføre at de norske baronene var temmelig uortodokse representanter for sin tid, der de fleste politiske aktører ønsket å være, nesten uoriginalt, ortodokse i religiøse holdninger og spørsmål, se: Housley, *The Later Crusades*: 448. Faktisk framstod erkebiskop Jon som langt mer reaksjonær, med sine nye og vidtgående krav, enn baronene, som kunne henvise til eldre praksis og sedvane og framstod som konservative forkjempere for en ortodoks kristendomsforståelse. Eksempelvis nevner senere vitnesbyrd, at Bjarne Erlingsson på tinget i Vågan i 1282 erklarte at kristenretten fra erkebiskop Sigurd og kong Håkons Håkonsson dager skulle gjelde: DN III, nr. 30. Se for øvrig: Bagge, «Salvo semper regis iure»: 221.

¹⁶³³ Det vitner i hvert fall anstrengelsene ved Andres Pålsson Plytt dod i1281 om. Baronene var fortsatt ekskommunisert, sammen med Bjarne Erlingsson. Hans standsfeller synes å ha vært svært opptatt av sin våpenbrors åndelige etterliv. Til tross for erkebiskopens bann ble herr Andres gravlagt i Apostelkirken, dessuten gikk enkelte av baronene til det skritt at: «tårnet i Kristkirken ble brutt opp av herr kansler Bjarne, slik at man kunne ringe med klokker da den døde ble båret til kirken». Samtidig ble alle prester stevnet til kongsgården og gitt valget mellom enten å bli dømt utlege, eller følge gammel sedvane og syng messe for avdøde, se: *Biskop Arnes saga*, kap.73. Se også et gjengitt brev i saganen, fra pave Martin Honorius fra 1285: DN XVII, nr. 880; RN II, nr. 379. Heller ikke Bjarne Erlingsson kan sies å være noen uortodoks representant. I det testamentet han fikk satt opp i Bergen 25. januar 1309, er det store donasjoner til en rekke kirkelige institusjoner som sjelegaver for seg selv, kona Margreta, og sønnen Andres, se: DN XV nr. 1.

¹⁶³⁴ Brevene har ofte blitt sett i sammenheng med at sendemenn fra begge de stridende partene omtrent samtidig oppholdt seg ved kurien: DN I, nr. 71-73.

betalt i form av naturalier, i gull eller sølv som kunne sendes til det apostoliske kammer.¹⁶³⁵ De andre brevene var rettet mot kongen (og formynderrådet), og var sterke appeller om at kongen måtte oppheve forbudet mot salg av sølv til klerker.¹⁶³⁶ Martin IV framla i sterke vendinger den forverrede situasjonen for de kristne i Det hellige land og appellerte til den kristne nestekjærligheten (*caritas*) – et motiv som i en korstogsammenheng går tilbake til Urban II.¹⁶³⁷ Det er umulig å vite hvordan den unge kongen reagerte på den pavelige appellen, men til tross for kallenavnet «prestehater», var ikke Eirik uten sympatier for Det hellige land.¹⁶³⁸

Det hjemlige konfliktnivået eskalert ytterligere utover sommeren 1281. Først ved erkebiskopens ekskommunikasjon av de to fremste baronene Bjarne Elingsson og Anders Pålsson Plytt, som svarte med å lyse erkebiskopen og hans støttespillere utlegd. Sammen med to av sine biskoper forlot Jon landet og dro i eksil i Skara, hvor han døde han året etter. Erkestolen i Nidaros var deretter vakant helt fram til 1287. Fra det pavelige kammerets regnskap kommer det fram at innkrevingen ved Jons død stoppet opp: «slik forholdt saken med tienden seg til magister Huguccio (...) ble oppnevnt av den apostoliske stol til å hente det som var samlet inn av den nevnte erkebiskop og hans kollektorer, samt det gjenstående som ikke var samlet av erkebiskopen selv og hans assistenter».¹⁶³⁹ Konflikten med baronene vitner først og fremst om lokale utfordringer kirken stod overfor dersom den ble motarbeidet fra verdslige myndigheter. Det vitner også om de strukturelle utfordringer. De begrensede kommunikasjonsmulighetene begrenset pavemaktens muligheter til å utøve sin makthevdelse i kirkeprovinser som lå langt utenfor pavedømmets umiddelbare innflytelsessfære. I slike tilfeller var diplomatiske kompromissløsninger – det Seip så som at paven «ofret» den norske erkebiskopen – ofte den eneste mulige løsningen for kurien.

Lyontinden: Andre fase, 1285-1295

I slutten av mars 1282 brøt «den sicilianske vesper» ut.¹⁶⁴⁰ Pave Martin IV som selv var franskmann, tok side med Karl av Anjou og alle korstogsmidler ble derfor omdirigert til et korstog til støtte for Karl.¹⁶⁴¹ Den innkomne Lyontinden fra Norden, i hovedsak midlene fra

¹⁶³⁵ «Nos itaque tue sollicitudinis studium commendantes, consultationi tue taliter respondemus, quod tam insularum quam Gronlandie decimas predictarum in argentum vel aurum, prout melius et utilius fieri poterit, convertere studeas, illud una cum illa alia decima in ipso regno collecta pro ipsius terre subsidio ad apostolicam sedem quamecito poteris transmissurus, quid et quantum destinaveris fideliter intimando: DN I nr. 71.

¹⁶³⁶ DN I, nr. 72-73.

¹⁶³⁷ Om koblingen mellom *caritas* og korstog, se: Riley-Smith, «Crusading as an act of Love»: 177–192.

¹⁶³⁸ I 1292 bygde kong Eirik et kapell til ære for Det hellige kors i nærheten av Bergen, hvor han plasserte en del av Jesu Kristi torekroner og en rekke andre relikvier. Se også: Brilith, *Den påfållige beskatningen af Sverige*: 100

¹⁶³⁹ «Et sic stetit negotium dicte decime donec magister Vguitio (...) fuit deputatus per Sedem apostolicam ad recipiendum quod collectum erat per dictum archiepiscopum collectors suos, et ad colligendum residua non collecta per ipsam archiepiscopum et debutatos ab eow: Munch, *Pavelige nuntiers regnskabs- og dagbøger*: 13.

¹⁶⁴⁰ S. Runciman, *The Sicilian Vespers: A history of the Mediterranean World in the later thirteenth century*, Cambridge 1982.

¹⁶⁴¹ Riktignok var korstogets uttalte mål Konstantinopel, som hadde blitt gjenerobret av Mikael VIII Palaiologos (r.1261-1282) i 1261. En allianse ble i den forbindelse inngått mellom Karl og Venezia og i mars 1282 lovet paven korstogsindulgens til alle som deltok i det planlagte anti-byzantinske korstoget: Housley, *The Later Crusader*: 53. utviklingen ledet også til et mislykket korstog mot det spanske kongeriket Aragon, som var involvert i konflikten mot Karl. Jfr. J. Strayer, «The Crusade against Aragon» i *Speculum* 28:1 (1953): 102-113.

Danmark og Sverige, gikk rett til dette formålet.¹⁶⁴² Konflikten gjorde at pavemakten trengte å få inn alle utestående restanser fra Lyontiden. Det apostoliske kammeret oppnevnte derfor i 1285 en egen pavelig kollektor (*nuncio*) med ansvar for det norske riket. Valget falt på Huguiccio,¹⁶⁴³ som var pavelig kapellan og sogneprest i Castiglion Fiorentino, i erkestiftet Arezzo i Toscana.¹⁶⁴⁴ Huguiccio fikk samme mandat som erkebiskop Jon hadde hatt og paven understreket det strenge påbudet om at alle geistlige var pliktet til å betale tienden: kollektoren skulle føre nøye tilsyn med at alle som samlet inn midler tok vare på dem og ikke underslo penger, samt at han hadde fullmakt til å oppheve ekskommunikasjon av de som betalte utestående gjeld og stevne de som la hindringer i veien for innsamlingen for paven.¹⁶⁴⁵

Islandske annaler nevner under året 1286 at: «kom Tartarar til Norge og Hugo nuncio og Fiportungar sammen med herr Alv».¹⁶⁴⁶ Annalen skal neppe tas bokstavelig som at alle kom til landet på samme skip,¹⁶⁴⁷ noe som heller ikke stemmer med kronologien.¹⁶⁴⁸ De engelske leiesoldatene var rekruttert til den hjemlige konflikten med de tyske hansastedene.¹⁶⁴⁹ Det kan ut i fra annalen virke som Huguiccio kom til Norge alene, men det var neppe heller tilfellet. I regnskaper er det også omtale av en magister Gerius Raynaldus fra Arezzo, som var med til Norge som Huguiccios notar.¹⁶⁵⁰ Referansen vitner for øvrig at det fortsatt var forbindelser mellom det norske riket og Det hellige land: De førstnevnte «tartarene» var mongolske sendemenn, som var i Europa for å forsøke å skaffe vestlige allierte til kampen mot mamelukkene i Egypt. Det skapte et håp i Vest-Europa siden mamelukkernes erobringer i Levanten truet de siste gjenværende latinske besittelsene av kongedømmet Jerusalem.¹⁶⁵¹

¹⁶⁴² En kvittering utstedt til kjøpmenn som representerte firmaet Johannes de Crusolis med tilhold i Montpellier viser at omkring 1300 mark sølv etter Ghent-standard (etter omveksling tilsvarende 1467 unser gull og 6 ⅓ store tournois av et totalt lån til Karl på 15 600 unser gull) stammet fra den nordiske tienden: PNRD: 12.

¹⁶⁴³ Det dukker opp flere ulike navneformer i de latinske dokumentene fra kurien relatert til den pavelige kollektoren. Han omtales både som *Hugucioni*, *Ugucioni*, eller *Uguito*. I det norske kildematerialet er han i brev skrevet på norront omtalt som *Hugucio*, mens de islandske annaler bruker formen *Hugi*. Jeg har valgt å bruke formen Huguiccio.

¹⁶⁴⁴ Huguiccio ble formelt oppnevnt av pave Honorius IV som tiendekollektor til Norge i et brev 1. november 1285, hvor det er nevnt at: «Honorius episcopus [etc] dilectio filio Hugucioni....capellano nostro collectori decime in regno Norvegie terre sancte deputatus»: PNRD: 156-157.

¹⁶⁴⁵ PNRD: 156-157. Mandatet ble vidimert i et brev utstedt i Oslo 28. august 1286, se: DN I, nr. 78. Interessant nok ble en avskrift av den samme vidissen også fort inn i membranbruddstykket som inneholder broder Mauritus tekst, *Itinerarium in terram sanctam*, se: Storm, MHN: xxxvii.

¹⁶⁴⁶ «komv Tartarar j Noreg og Hugi nunciuz og Fiportungar med herra Alf»: *Gottskalks Annaler*, i Storm, *Islandske Annaler indtil 1578*: 337.

¹⁶⁴⁷ Munch hevdet at Huguiccio kom Norge sammen med Alv Erlingsson. Munch argumenterte videre for at den pavelige kollektoren reiste via England, der han møtte Alv, som var i England for å forhandle om et lån på vegne av kong Eirik og rekrutterte engelske leiesoldater: Munch, NFH, IV, 2: 56. Briotho hevdet Munchs framstilling var basert på «ganska lösa grunder»: Briotho, *Den påfliga beskatningen af Sverige*. 102. Tore Skeie har senest hevdet at de mongolske sendemennene reiste fra England sammen med herr Alv: T. Skeie, *Alv Erlingsson: Fortellingen om en stormanns undergang*, Oslo 2009: 231-232.

¹⁶⁴⁸ Huguiccio var i Norge i august, mens Alv ikke dro fra England for i september. Om Alvs virke i England, se: DN XIX, nr. 318; 322; 325. Når de mongolske sendemennene var i landet er ikke mulig å datere.

¹⁶⁴⁹ «Fiportungar» er den norrone oversettelsen av Cinque Ports, eller «The Five Ports», som var et samlebegrep for de fem havnebyene Hastings, New Romney, Hythe, Dover og Sandwich, på den engelske sorostkysten: Munch, NFH, IV, 2: 129. De nevnte byene hadde visse kongelig rettigheter, slik som fritak fra toll, mot at de var forpliktet til å stille med skip og mannskap i krigstid eller yte transporttjeneste, se: N. A. M. Rodger, «The Naval Service of the Cinque Ports» i *The English Historical Review*, vol. 111, nr. 442 (1996): 636-651. Lånet fra den engelske kongen var på 2000 mark sterling, se: DN XIX, nr. 324. Munch, NFH, IV, 2: 129.

¹⁶⁵⁰ «Qui plebanus mittit per Magistrum Gerium Raynaldiski de Aretio norarum suum»: PNRD: 13. Det er derimot mer usikkert om de italienske kjøpmennene, som er nevnt i Huguiccios utnevningebrev (DN VI, nr. 47), reiste sammen med kollektoren.

¹⁶⁵¹ Senderferden er også nevnt i *Biskop Arnes saga*, hvor det fortelles at det i 1286 kom: «utsendinger fra Taterkongen [sic] kommet for å møte kong Eirik»: *Biskop Arnes saga*, kap. 109, s. 139. Bjørn Bandlien har argumentert for at den mongolske delegasjonen er identisk med en delegasjon under ledelse av den syriske kristne og astronomen, Isa Kelemechi (stolken), som i 1285 ble sendt til Europa på vegne av Il-khanen i Persia, Arghun Khan (r.1284-1291). Målet var vestlig støtte til mongolenes kamp mot mamelukkene i Egypt. Jeg vil gjerne takke Bjørn Bandlien for å ha sendt

Det er sannsynlig at det var Huguiccio som overbrakte de to brevene fra pave Honorius IV til kong Eirik, hvor paven gjentok sin appell til kongen om å oppheve forbudet mot salg av sølv til klerker og ikke legge hindringer i veien for utførselen av Lyontienden.¹⁶⁵² Ved ankomsten til landet fikk Huguiccio utferdiget en vidisse av sine pavelige fullmakter i Oslo i slutten av august, som ble offentlig kunngjort av biskop Andres av Oslo (r.1267-1287).¹⁶⁵³ En norrøn oversettelse ble også utført på ordre av den sistnevnte biskopen. Her ble det nevnt at Huguiccio var kommet til landet for: «å få utbetalt all utestående (Lyon-)tiende, gaver, avgifter, korsløsningspenger og andre ting til hjelp for Det hellige land».¹⁶⁵⁴ Biskop Andres, som selv hadde deltatt på Lyonkonsilet, inkluderte en oppfordring til alle geistlige i sitt bispedømme om å ta seg i vare og støtte den pavelige kollektoren i sitt virke. Han advarte om at: «det er meget farlig å komme i det bann som herre paven her har lyst».¹⁶⁵⁵

Pavemaktens ønske om kontroll ved bruk av kollektorer økte sentraliseringen, men kollektorene ute i felten var nokså uavhengig av det apostoliske kammer.¹⁶⁵⁶ Kammerets kontroll over den enkelte kollektor ble opprettholdt gjennom hyppige rapporteringskrav, men tvangsmidlene var relativt få. Lakunene i kildene til Huguiccios virke i Norge har blitt vurdert på ulikt vis av historikere i etterkant. For Munch var det et tegn på at innkrevingen var uproblematisk og at: «Det lader ikke til at han mødte Vanskeligheder».¹⁶⁵⁷ Yngve Brilioth hevdet derimot at Huguiccio forsømte sitt embete og «de personliga förbindelser, han lär ha lyckats knyta i Norge, inverkat ofördelaktigt på hans nit i påfvens tjänst».¹⁶⁵⁸ Det vil være vanskelig, basert på det magre kildematerialet, å trekke noen sikre slutninger om Huguiccios lojalitet til paven og kammeret. Arbeidet med innkrevingen var tidkrevende og vanskelig, slik pavelige kollektorer rapporterte om andre steder,¹⁶⁵⁹ men det er likevel mye som taler for at Brilioth har et godt poeng. I den turbulente situasjonen i 1280- og 1290-åra, der konflikten med de tyske hansastedene ble avløst av konflikt med Danmark, samtidig som det ble ført forhandlinger med Skottland i tronfølgespørsmålet,¹⁶⁶⁰ må en mann med Huguiccios bakgrunn og internasjonale

meg sin artikkel om armenske sendemenn til Norge, der også den mongolske sendeferden kontekstualiseres: B. Bandlien, «The Armenian Embassy to King Hákon V of Norway» (kommende). Se også: B. Bandlien, «Tartarene i Norge – Mongolenes besøk i 1286 satte Skandinavia på kinakartet» artikkel trykt i *Klassekampen* (trykt 05.09.2011). Se også: Jackson, *The Mongols and the West, 1221-1410*: 169.

¹⁶⁵² DN I, nr. 76-77; PNRD: 163-164.

¹⁶⁵³ DN I, nr. 78; Munch, NFH, IV, 2: 56-57.

¹⁶⁵⁴ «at taka soman tiundir þær er her ero soman tæknar oc heilagho Jorsalalande ero ætladar til hialpa. ok at ver [tøkem] ut þær sem ulocknar ero ok lægdem a fulkomna røct gíafa fe. heita fe. kroslausnir. ok alla adra þa luti er því helagho lande ero til hialpa lagder vm þessor þriu konongs ríki»: DN II, nr. 22. En ny norrøn vidisse ble også utstedt noe senere (for biskop Andres dødsdato, 2. mai 1287). DN II, nr. 23. Jfr. F. Hodnebo, *Norske diplomer til og med år 1300*, Oslo 1960: nr. 21 (s. 48-50; 135-136).

¹⁶⁵⁵ «þvi at þet er mikill haske at koma ser i þat bann er herra pauenn hefer her vidr lagho»: DN II, nr. 23.

¹⁶⁵⁶ Lunt, «The Financial System of medieval Papacy in Light of Recent Literature»: 268.

¹⁶⁵⁷ NFH, IV, 2: 57.

¹⁶⁵⁸ Brilioth, *Den påfliga beskatningen af Sverige*: 102.

¹⁶⁵⁹ Brev fra Honorius IV til den skotske kongen i 1285, nevner at den pavelige kollektoren av Lyontienden, mester Bohemond, en kannik fra Asti, har blitt motarbeidet av kongens tjenestemann og at de italienske handelshusenes representanter har blitt trakassert således at de ikke har vært i stand til å føre tiendemidlene ut av Skottland, se: Lunt, *Papal Revenues*, I: 100.

¹⁶⁶⁰ Ifølge Knut Helle var den aktive norske utenrikspolitikken som ble ført under kong Eirik lite gunstig: «De norske statsinntektene kunne knapt finansiere de stadige rustningene, og vanskene med å betale erstatningen etter Kalmar-dommen ropet akutt pengemangel»: Helle, *Norge blir en stat*: 253-260, sitert etter s. 260.

erfaring, ha vært sett på som en potensielt viktig ressurs. I 1290-åra ser det også ut til at Huguiccio hadde begynte å påta seg viktige diplomatiske oppgaver for den norske kongens utenriksstjeneste.¹⁶⁶¹

Refs og innbetaling: ferdigstillelsen av Lyontienden i Norge

I 1288 kom det brev til Norge, fra pave Nikolas IV (r.1288-1292), som var adressert til både den pavelige kollektoren og den norske kongen.¹⁶⁶² I brevet til kong Eirik oppfordret paven om at restanser fra den pavelige kollektoren Bertrand Amalrik, som hadde deponert hos kongen,¹⁶⁶³ skulle overleveres til Huguiccio.¹⁶⁶⁴ Brevet til den italienske kollektoren var skarpere i tonen: Huguiccio har neglisjert sin arbeidsoppgave, innsamlingen går treigt, og han har, til tross for flere påminnelser, ennå ikke deponert noe av den norske Lyontienden hos de florentinske handelshusene.¹⁶⁶⁵ Huguiccio skulle snarest utbetale tiendepengene til de italienske handelshusenes representanter, som antakelig også hadde overlevert brevet. Paven informerte også om brevet som var sendt til kong Eirik, og at Huguiccio på likende vis skulle deponere restansene i kongens varetekt til de samme florentinske handelsmennene. Han skulle deretter utferdige to offentlige dokumenter om deponeringa og holde paven skriftlig orientert om utbetalingene.¹⁶⁶⁶

Reprimanden fikk Huguiccio til å reagere og han sendte sin notar Gerius med det som forelå av den norske tienden. Gerius dro tilsynelatende ikke helt til Roma med pengene, men oppsøkte to navngitte florentinske handelshus, Moçorum og Alfani, muligens i Flandern, hvor disse handelshusene hadde filialer.¹⁶⁶⁷ Her ble pengene av sikkerhetsmessige årsaker betalt inn i to like halvdelar til hvert av de to handelshusene.¹⁶⁶⁸ Det var deretter disse selskapene som førte pengene til det apostoliske kammer. Her viser regnskapet at den innbetalte Lyontienden dermed utgjorde til sammen 9900 mark norsk mynt, i til dels veide og dels talte mark.¹⁶⁶⁹ De 9900

¹⁶⁶¹ Det er uvisst nøyaktig når Huguiccio ble rekruttert av den norske kongemakten eller hvor involvert han var i den norske utenriksstjenesten. Han er derimot omtalt først av den norske kongens representanter ved forhandlinger med Skottland i 1292, noe som vitner om at hans status må ha vært relativt høy: DN XIX, nr. 372; 377.

¹⁶⁶² DN XVII, nr.13-14.

¹⁶⁶³ I Brevet omtales Bertrand Amalrik (feilaktig kalt *Bernardus*) som korstogstiendekollektor til Norge, Danmark og Sverige («Norweye Datic et Suecie Regnis Collector decime terre sancte»): DN XVII, nr. 14. Dette må være feil. Bertrand var kollektor i Danmark og Sverige i perioden 1274-1281, men i Norge var det erkebiskop Jon som var oppnevnt som kollektor. Sannsynligvis er det derfor snakk om en misforståelse eller sammenblanding ved det apostoliske kammer. Pengene omtales som en foregående skatt («centesima sive vicesima»), men var sannsynligvis restanser som var kommet inn etter at Bertrand hadde reist fra Danmark og Sverige. Det er antakelig de samme restansene som er nevnt i et tidligere brev fra 1285, hvor biskop Tyge av Århus skulle overlate en sum penger som Bertrand hadde samlet inn («et aliqua post eiusdem Bertrandi de partibus illis recessum remanserant inibi colligenda») til Huguiccio, som skulle gi disse pengene videre til en gruppe navngitte florentinske handelsmenn, se: PNRD: 158; Potthast, nr. 22311.

¹⁶⁶⁴ «et aliam quam de dicta vicesima seu centesima Camera predicta perceptit prout superius est expressum»: DN XVII, nr. 14.

¹⁶⁶⁵ «...sed tu prout asseritur in commisso tibi negotio negligens»: DN XVII, nr. 14.

¹⁶⁶⁶ «Et nichilominus nobis per tuas litteras frequenter insinues quid quantum et quando de decimis legatis obuentionibus et alijs supradictis pens mercatores eosdem deponere, ac eis uel ipsorum alieui aut socio assignare contigerit pro eisdem»: DN XVII, nr. 14.

¹⁶⁶⁷ Destinasjonen er ikke nevnt, men Flandern er nevnt i forbindelse med senere transaksjoner. Jfr. PNRD: 164-165.

¹⁶⁶⁸ «...per equales partes»: PNRD: 13.

¹⁶⁶⁹ Gerius deponerte følgende: 520 mark i godt sølv etter ny, engelsk kvalitet, men siden det var i norsk vekt (*pondus*) (som var 25 % mindre enn romersk vekt), utgjorde det omregnet i romersk vekt: 503 mark, 2 unser, og 16 tarener sølv etter romersk vekt. Deretter nevnes en innbetaling på 4400 mark i veid «småmynt» (*monete subtili*), antakeligvis norske brakteater, og deretter 5000 mark i talt «gammel, tjukk mynt» (*veteris grosse monete*).

merkene var etter norsk målestokk et betydelig beløp.¹⁶⁷⁰ Til sammenlikning hadde kong Eirik store problemer å betale de tyske hansastedene summen på 6000 mark norsk sølvmynt i krigsskadeerstatning som var vedtatt ved Kalmarforliket i 1285.¹⁶⁷¹ Et tilsvarende beløp på 6000 mark sterling var også summen Audun Hugeliksson fikk utbetalt i forbindelse med det mest vellykkede diplomatiske foretaket i norsk middelalder, nemlig som forskudd på allianse- og traktatslutningen med Frankrike i 1295.¹⁶⁷²

De norske tallene blir lave sammenliknet med innkrevingen i Danmark. Bernard Amalrik hadde under sitt virke som kollektor i Danmark, fått inn 55 203 ½ mark penning (men halvparten var kobbermynt).¹⁶⁷³ For Sveriges del var derimot tallene ikke like overskyggende, men det var samlet inn 14 431 ½ mark (halvparten i svenske *denari*).¹⁶⁷⁴ For å sette de nordiske tallene i et europeisk perspektiv, blir summene små sammenliknet med et land som for eksempel England, der det var samlet inn 110 890 sterling sølv.¹⁶⁷⁵ Kvittringer fra det kongelige kanselli i England viser at det *bare* for ett år (1274) ble innbetalt 8000 mark fra den engelske kirken i en frivillig tiendeskatt.¹⁶⁷⁶ Tilbake til norske forhold, er summen uansett bemerkelsesverdig høy og kan derfor muligens også korrigere noe av det rådende synet på norske økonomi i høymiddelalderen, som tradisjonelt har vært ansett som mindre utviklet og at det var lite mynt i omløp.¹⁶⁷⁷

Tallene fra Huguiccos innkreving kan ikke ses som *faktiske* tall på hvor mye som ble samlet inn i Norge av Lyontienden. Til det er regnskapet for kortfattet og har for store mangler. Det er blant annet ingen informasjon om hvilke utgifter (*expense*) den pavelige kollektoren og hans stab hadde under sitt opphold i Norge, slik som utgifter til lønn, transport, eller eskorte og

Mulgens var ikke Gerius personlig unntatt fra tiendebetalingen: i et tillegg i regnskapet nevnes det at Gerius (*idem plebanus*) også betalte en mindre sum på 500 mark i veid «gammel småmynt» (*veturis subtilis monete*) til et av de florentinske handelshusene (*societatem Majorum*). De totalt 9900 merkene norsk mynt utgjorde etter omsmeltingen 1207 pund 4 unser 7 tæner 7 gran romersk vekt, se: PNRD: 12-14. Gullbekk, *Pengevesenets fremvekst og fall i norsk middelalder*: 246-248.

¹⁶⁷⁰ Gullbekk vurderer dette opp i mot de kongelige inntektene, og kommer fram til at seksårstinden: «...utgjør altså ikke noe særlig mer enn 7-8% av landskyld, kongelige skatter og saksfall på årlig basis» og fordelt på alle årene seksårstinden ble samlet inn «utgjør det ikke mer enn noe i overkant av én prosent (%) av landskylda, skatt og bøter årlig». Gullbekk, «Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen»: 556-557. Det tar i liten grad hensyn til omstendighetene rundt innsamlingen, for det første at det var penger kun betalt av geistlige inntekter, og for det andre at det var samlet og sendt avgårde under en ansent innen- og utenrikspolitisk periode.

¹⁶⁷¹ 6000 norsk mark tilsvarte ifølge avtalen av 1285, 2000 mark reint sølv: Nmd, nr. 36. Avtalen bekrefter også tilstedeværelsen av fullmektige (*præcuratoribus*) i norske byer, som dermed også ble brukt i den kongelige administrasjonen.

¹⁶⁷² For utbetalingen i forbindelse med traktaten med Frankrike: DN XIX, nr. 402. Se for øvrig: Helle, *Norge blir en stat*: 259-260.

¹⁶⁷³ «lv^occ. iij. marche cum dimidia denariorum cupreorum». I tillegg var det fra Rügen (*de Rua vel Sclania*) samlet inn 177 mark penning, 427 mark sølv (i danske vekt), 54 *solidi* og 10 *denarii sterlingorum*. Jfr. Brilioth, *Den pavelige beskatningen af Sverige*: 96.

¹⁶⁷⁴ «Item in Regno Suecie collecte sunt in vniuerso ex decima in quinque annis – xiiij^oiiij^oxxxj. marche et dimidia denariorum de Suecia. Item – iiij^o l. marche argenti ad pondus Suecie ab...»: I tillegg hadde biskopen av Linköping betalt inn 450 mark sølv (etter svensk vekt), samt at det var kommet inn ytterligere 167 mark sølv fra frivillige bidrag, se: PNRD: 5. For Sveriges vedkommende hadde Bertrand bare klart å samle inn tienden for fem av de seks årene. Jfr. også Brilioth, *Den pavelige beskatningen af Sverige*: 96.

¹⁶⁷⁵ Allikevel var fortsatt var mer enn 18 000 sterling i utestående beløp, se: Lunt, «Papal Taxation in England in the Reign of Edward I»: 406-407.

¹⁶⁷⁶ Dette gjaldt den frivillige tienden som den engelske kirken hadde gått med på å betale til å dekke kong Edvard I's utgifter for sitt korstog i begynnelsen av 1270-åra, se: H. S. Deighton, «Clerical Taxation by Consent, 1291-1301» i *The English Historical Review*, vol. 68, nr. 267 (1953): 161-192, her etter s. 161-162. Den engelske geistlighetens inntekter var for 1291-1292 estimert til £203 000: Lunt, *Papal Revenues*, I: 74.

¹⁶⁷⁷ Gullbekk hevder at selv om de pavelige nuntiene gjorde en grundig jobb, så: «stovsuget de neppe kongeriket for mynt». Gullbekk, «Myntenes omløpshastighet i norsk middelalder: middelalderens økonomiske system»: 516. Nå har riktignok Kåre Lunden og andre historikere påpekt at perioden mellom ca. 1160 til omkring 1330, skiller seg ut i europeisk og norsk mynthistorie, både fra tida før og etter. Årsaken er blant annet den uvanlig gode sølvtilgangen, som en følge av europeisk gruvedrift, etter en nedgangstid under store deler av 1100-tallet: Spufford, *Money and Its Use in Medieval Europe*: 109-131. For Norges del var det relativt stor norsk eksport av tørrfisk til England i siste del av 1200-tallet, noe som, ifølge Lunden, resulterte i en ekstraordinær sterk sølvstrøm inn i det norske riket i perioden 1274-1306, se: Lunden, «Mynt, andre pengar og politisk-økonomisk system i mellomalderen»: 24; K. Lunden, *Korn og kaup*, Oslo 1978: 95-107..

beskyttelse.¹⁶⁷⁸ Det er også verdt å merke seg at det apostoliske kammer heller ikke anså Lyontjenden fra Norge og de andre nordiske nabolandene som ferdigbetalt. Huguiccio synes, tross reprimanden, ikke å ha sendt flere rapportert eller innbetalinger til det apostoliske kammer (i hvert fall er ikke det kjent).

Det medførte at det omkring 1290 ble sendte ytterligere en pavelig legasjon til Norden. Lite er kjent om denne sendeferden annet enn gjennom en kort omtale i et brev fra august 1290 fra pave Nikolas IV.¹⁶⁷⁹ Brevet nevner at to pavelige utsendinger, Manninus Bonrote og Guitus Petri, ble sendt til Norden hovedsakelig for å samle inn resterende korstogstiender (*pecunia decime terre sancte*) fra Norge, men ingenting er nevnt om oppholdet her. På hjemveien ble de pavelige kollektorene imidlertid angrepet av pirater utenfor kysten av Flandern og pengene ble stjålet.¹⁶⁸⁰ Hva som skjedde videre er derimot uvisst, men mye tyder på at den resterende norske tjenden gikk tapt. Eksempelen viser at til tross for at systemet var blitt atskillig mer kompleks, til tross for mer sentralisering og økt pavelig kontroll, så var det fortsatt ikke ufarlig å være pavelig kollektor på oppdrag i den europeiske periferien.

Testamentariske gaver til Det hellige land i Norden, ca.1280-ca.1310

I *Constitutiones* fra Lyonkonsilet var det også tiltak rettet spesifikt mot lekmenn. I likhet med under Innocens IV, skulle skriftefedre påminne lekmenn om å inkludere hjelp til Det hellige land i sine testamenter.¹⁶⁸¹ Slike gaver ble også en måte å innfri korstogsløfter på. Teknisk sett var praksisen med korsløsen (*redemptio crucis*) en form for omskiftning, fra en botsøvelse til en annen på samme nivå, men under Innocens III ble det mulig å innfri løftet ved et pengebeløp, i utgangspunktet tilsvarende utgiftene faktisk deltakelse ville kostet den enkelte.¹⁶⁸² Det gjorde også at korstog ble en mindre kjønnsbetinget aktivitet, ettersom skiftet fra militær deltakelse til økonomiske bidrag gjorde at kvinner i langt større grad kunne assosieres med bevegelsen.¹⁶⁸³ På begynnelsen av 1300-tallet utgjorde korstogsløsen og testamentariske bidrag, hoveddelene av

¹⁶⁷⁸ I Huguiccios mandat er det nevnt at han skulle ha en daglig lønn på 18 små turonske solidi, men dette er ikke nevnt i regnskapet: PNRD:156-157. For de pavelige kollektorene i 1326-1328 foreligger det en rekke utgiftsposter i regnskapet, se: PNRD: 54-66. Det er derfor lite grunn til å tro at utgiftene ved Huguiccios virke har vært så mye mindre. Se også: Lunt, *Papal Revenues*, I: 295-297.

¹⁶⁷⁹ PNRD: 164-166; DN VI, nr. 54.

¹⁶⁸⁰ Guitus Petri var en av få som overlevd angrepet, mens elleve av hans reisefeller (inkludert Manninus?) var ikke like heldige: etter at piratene hadde stjålet alt av penger og andre varer om bord, kastet de kroppene til de døde på sjøen. Pave Nikolas IV skrev om dette angrepet til erkebiskop Giselbert av Bremen (r.1273-1306) og rådmennene i den samme byen, og roste erkebiskopen for at han, etter å ha fått nys om hva som hadde skjedd, hadde forsøkt å pågripe de skyldige da de ankom en frisisk havn, se: PNRD: 164-166.

¹⁶⁸¹ «Inducant etiam confitentes ultimas voluntates, quod in testamentis suis pro modo facultatum suarum aliquid de bonis suis pro subsidio Terre Sancte relinquunt: Purcell, *Papal Crusading Policy* (Appendix A): 197; «Confessors should also urge those making their last wills, to leave something for the aid of the Holy Land from their belonging in their testaments, according to their means»: Housley, *Documents on the Later Crusades*: 18.

¹⁶⁸² Kravene var likevel tilpasset ulike sosiale gruppers betalingsevne, slik at også fattige kunne fri seg fra korstogsløfter og motta den lukrative korsfarerindulgensen. Det skulle derimot være et beløp av en slik art at det faktisk framstod som et offer, se: C. T. Maier, *Preaching the Crusades: Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth Century*, Cambridge 1998: 135-160.

¹⁶⁸³ C. Rousseau, «Home Front and Battlefield: The Gendering of Papal Crusading Policy (1095-1221)» i S. B. Edington og S. Lambert (red), *Gendering the Crusades*, New York 2002: 31-44; C. T. Maier, «The roles of women in the crusade movement: a survey» i *Journal of Medieval History*, nr. 30:1 (2004): 61-82.

lekmannsbidraget til korstogsfinansiering og var samlet sett kun overgått av de kirkelige skatteinntektene.¹⁶⁸⁴

Det er først i etterkant av oppfordringen på Lyonkonsilet, at slike testamentariske donasjoner begynner å dukke opp i nordisk kilder og det er i hovedsak begrenset til perioden mellom ca.1280 - ca.1310. Tendensene i det overleverte kildematerialet viser også forskjell mellom på den ene siden, de danske og svenske kildene, og på den andre siden, de norske kildene.¹⁶⁸⁵ Hovedforskjellen er at det i det norske materialet ikke er overlevert eksempler på formularen *pro redemptione crucis*, den mest utbredte formuleringen for testamentarisk korsløsen. Den vanlige termen brukt i de norske testamentene er legat til Det hellige land (*legatis*), noe som kan indikerer at testatoren ikke har forventet indulgens for gaven,¹⁶⁸⁶ men det kan naturligvis også skyldes at en ikke har kjent til de korrekte tekniske termene. Det er uansett vanskelig å trekke noen sikre slutninger på et såpass tynt kildegrunnlag.

Til sammenlikning hevder Kurt Villads Jensen for danske forhold at: «næsten alle verdslige testa-menter fra 1200-tallet indeholder et stort beløb til løskøbelse av testators kors – altså en donation til at sende en anden på korstog, hvis testator døde uden at have opfyldt sit korstogsløfte».¹⁶⁸⁷ Flere av disse donasjonene utgjør de største summene i testamentet, foruten gaven gitt til kirken der vedkommende ønsket å bli gravlagt. I de danske testamentene finner en fra 1280-åra og fram til omkring 1300,¹⁶⁸⁸ en rekke testamenter med bestemmelser om enten gaver til Det hellige land eller med *pro redemptione crucis*-donasjoner.¹⁶⁸⁹ Posten forsvinner fra testamentene i årene etter 1291, og det siste danske eksempelet på korsløsen stammer fra 1304.¹⁶⁹⁰

For det svenske materialet er Anna Waškos studie av såkalte «Gross testament», det vil si testamenter med mange mottakere, et nyttig utgangspunkt.¹⁶⁹¹ Waško har indentifisert en stor gruppe testamenter som nevner korsløsen, enten til Det hellige land eller Baltikum, samt også som sjelegaver.¹⁶⁹² Kronologisk sett strekker testamentene seg fra omkring 1270-årene og fram til

¹⁶⁸⁴ Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 164.

¹⁶⁸⁵ Jfr. For Sverige, se: T. Lindkvist, «Crusades and Crusading Ideology in the Political History of Sweden, 1140-1500» i A. V. Murray (red), *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150-1500*, Aldershot 2001: 119-130, spesielt s. 129. For Danmark, se: J. M. Jensen, «Politics and Crusade: Scandinavia, the Avignon Papacy and the Crusade in the XIVth Century» i M. Balard (red), *La Papauté et les croisades/ The Papacy and the Crusades*, Farnham 2011: 271-269-285, spesielt s. 273-275, med henvisninger til eldre litteratur. Se også: K. V. Jensen, «Korstogstanken i dansk senmiddelalder» i P. Ingesmann og B. Poulsen (red), *Danmark og Europa i Senmiddelalderen*, København 1999: 39-63.

¹⁶⁸⁶ Lunt, *Papal Revenues*, I: 125.

¹⁶⁸⁷ Jensen, «Korstogstanken i dansk senmiddelalder»: 44.

¹⁶⁸⁸ Det er riktig nok slik at tre av testamentene daterer seg til perioden før 1280, nemlig fra henholdsvis 1257, 1261 og 1272.

¹⁶⁸⁹ Danmark: K. Erslev, *Testamenter fra Danmarks middelalder indtil 1450*, København 1901: nr. 3, 4, 12, 14,16, 19, 25 (korsløsen); nr. 9 og 11 (donasjoner).

¹⁶⁹⁰ Det aktuelle testamentet er utferdiget på vegne av Cecilia, enken etter marsken Jens Kalv, hvor det er omtale av en gave på 20 jyske mark *pro redemptione crucis ad terram sanctam*. Erslev, *Testamenter fra Danmarks middelalder indtil 1450*: nr. 25; DD 2:5, nr. 309. Det viser at tendensen som blant annet Christoph Maier har påpekt, nemlig at kvinner fikk en mer betydelig rolle i korstogsammenheng gjennom økonomisk støtte, også kom til uttrykk i Norden.

¹⁶⁹¹ A. Waško, *Frömmigkeit und Ritteridee im Lichte der schwedischen ritterlichen Testamente aus dem 14. Jahrhundert. Zur Verbreitung der Testaments und des Testamentsbegriffs in Schweden*, Kraków 1996 (doktoravhandling): 117-126. Som et tillegg («Annex») har Waško en tabell, «Tab.I. Die ritterlichen Grosstestamente 1280-1420», med oversikt over alle testamentene i perioden, der er også de ulike korstogsrelaterte donasjonene oppført.

¹⁶⁹² Waško, *Frömmigkeit und Ritteridee im Lichte der schwedischen ritterlichen Testamente aus dem 14. Jahrhundert*: 117-124, her henvises det for øvrig til flere testamenter enn de som er nevnt i Tab. I, smst. Se for øvrig: DS 742, 761, 802 (kong Magnus Ladulås), 812, 1034, 1041, 1124, 1359,

omkring 1312, men 1280- og 1290-årene er høydepunktet.¹⁶⁹³ Av 20 mannlige testatorer i perioden 1280-1300, identifiserer Wascko 12 mulige tilfeller av korsløsen.¹⁶⁹⁴ Samtlige av disse kom fra den svenske høyadelen, men også i det svenske materialet dukker kvinnelige donatorer opp, enten som korsløsen eller ved testamentariske gaver som *subsidium*.¹⁶⁹⁵ Bruken av testamentarisk korsløsen synes å ha holdt seg noen tiår lengre i Sverige enn Danmark. Så sent som 1311 dukker donasjoner gitt som *Subsidium Terrae Sanctae* fortsatt opp.¹⁶⁹⁶ Det mest kjente svenske tilfellet er allikevel enda yngre. I en passasje i testamentet til kong Magnus Eriksson og dronning Blanca fra 1346, er det inkludert en korstogsbestemmelse: dersom Magnus skulle dø før han har «kjempet mot Guds fiender»,¹⁶⁹⁷ skal eksekutørene av testamentet utruste 100 ryttere til et slikt korstog.¹⁶⁹⁸

Når det gjelder det norske kildematerialet er lakunene i kildematerialet større enn i de to nabolandene og, som allerede nevnt, er det heller ikke eksempler på den samme bruken av korsløsen-forordninger. I det norske materialet er det i stedet tre eksempler på gaver eller donasjoner til støtte for Det hellige land, som testamentariske sjelegaver, fram til 1310. Testamentariske gaver er for øvrig også nevnt som et eget punkt i de norske provinsialstatuttene fra 1313,¹⁶⁹⁹ noe som indikerer at slike gaver har vært mer utbredt enn de overleverte referansene tilsier.¹⁷⁰⁰ For hele perioden 1280-1310 er det kun kjent til 13 testamenter,¹⁷⁰¹ mens det igjen kun er 3 som nevner gaver til hjelp for Det hellige land.¹⁷⁰² Det er markant mindre enn for den påfølgende perioden, fram til 1380.¹⁷⁰³ Det er imidlertid ingen likende donasjoner i det senere kildematerialet.¹⁷⁰⁴ De tre testamentene er følgende:

¹⁶⁹³ «In den 80-ger und 90-ger Jahren tauchen die die Kreuzzugsbewegung betreffenden Vermächtnisse in den Großtestamenten auf: Wascko, *Frömmigkeit und Ritteridee*: 119.

¹⁶⁹⁴ Wascko, *Frömmigkeit und Ritteridee*: 120.

¹⁶⁹⁵ Ingeborg Gustavsdotter inkluderer i sitt testamente fra 1302 en donasjon: «ad subsidium terre sancte, pro redemptione crucis lego viginti Marcas argenti puri» DS 1359. I Katarina fra Steninge testamente fra 1311 er det inkludert en donasjon: «ad subsidium terre sancte»: DS 1821.

¹⁶⁹⁶ Wascko, *Frömmigkeit und Ritteridee*: 120; DS 1791;

¹⁶⁹⁷ Det er sannsynlig at testamentets «guds fiender» (*gubz owinum*), sikter til de ortodokse russerne i Novgorod, som kong Magnus førte et mislykket korstog mot bare noen år senere (1348-1350). Det er også mulig at det sikter til de såkalte *Reysen* som Den tyske orden årlig arrangerte i de baltiske områdene.

¹⁶⁹⁸ «Elleghis ærum vi konungh magnus skyldughi enæ reysu vt sændæ. a. mot gubz owinum. oc kunnum wi franfalla. for æn han ær giørþ. þa sculu vare executores hundrþa man med fullum tyghum oc androm þem þingom som reysæn tilsigher»: DS 4069.

¹⁶⁹⁹ DN I, nr. 139.

¹⁷⁰⁰ Det totale antallet overlevert testamenter fra høymiddelalderen er samlet sett lavt. Det utilstrekkelige kildegrunnlaget gjør at generaliseringer om slike sjelegaver til Det hellige land ikke kan anses som annet enn tentative.

¹⁷⁰¹ Det inkluderer også testamentet til dronning Eufemias far, fyrst Wizlaw II, som døde i Oslo i 1302 og andre utenlandske kjøpmenn, samt også enkelte testamenter som kun er kjent gjennom andre kilder (jfr. RN III, nr. 364; 415; 431).

¹⁷⁰² Riktignok finner vi i et annet dokument i den samme perioden en referanse til Det hellige land. En udatert kunngjøring fra Oslo, datert til omkring 1300, omhandler et eiendomsskifte. I den forbindelse nevnes det at Gyda, kona til smeden Bård, i eget navn har ervervet seg en gård, mens hennes mann var i Jerusalem, se: DN III, nr. 45.

¹⁷⁰³ I den påfølgende perioden, fra 1311 til 1380, stiger antallet kjente testamenter til 94 stykker. En overvekt av disse stammer riktignok fra Lübeck-kjøpmennene i Bergen.

¹⁷⁰⁴ Et domsbrev fra Stavanger fra 1351 omtaler en konflikt rundt en gave som ble gitt med forbehold om at donatoren ikke kom tilbake fra en pilegrimsferd, men hvor pilegrimsferden gikk, er ikke presisert: DN III, nr. 275.

1. Rundt midten av 1280-åra satt Arnbjørn på Hebnes (*Heimnesi*) opp sitt testamente.¹⁷⁰⁵ Arnbjørn var ingen hvem som helst, men sannsynligvis sønn av Torstein på Hebnes, som hadde vært kong Håkon Håkonssons merkesmann under slaget i Oslo i 1240.¹⁷⁰⁶ Det er dessuten mange mottakere i testamentet, noe som taler for at Arnbjørn hadde mye gods. Det første punktet er en pengegave: «til Jorsalaland gir jeg 20 merker i gangbare sølvpenge».¹⁷⁰⁷ Dette er den største enkeltsummen, målt i mynt, i hele testamentet.
2. Biskop Torfinn av Hamar hadde vært en aktiv støttespiller for erkebiskop Jon Raude, og døde i likhet med erkebiskopen i eksil. Torfinn søkte seg til cistercienserklosteret Ter Doerst, nær Brugge, i Belgia. Her ble han svært syk på sommeren 1284, men døde først den 8. januar 1285. Alt i august 1284 hadde han fått satt opp sitt testamente. Biskopens testamente inneholdt en lang gaveliste, men det aller første punktet var en gave på «10 mark sterling som hjelp til Det hellige land».¹⁷⁰⁸ Dette var ikke den største enkelgaven, men det var heller ikke den eneste gaven med en parallell til Det hellige land og korstogene. Biskopen gav nemlig også en donasjon til Det hellige kors' kapell ved hospitalet i Hamar og presten samme sted.¹⁷⁰⁹
3. I 1310 lå Torgeir Petersson på Spånheim (*Spænim*) på sykeleie og fikk satt opp sitt testamente. Den første gaven som er nevnt etter Torgeirs ønskede gravsted, er en donasjon på: «10 månedsmatsbol i Finne i Vangen sogn på Voss til frelse for Det hellige land».¹⁷¹⁰ Dette er den største enkelgaven i testamentet.¹⁷¹¹

Kvantitativt utgjør gavene til Det hellige land ingen omfattende størrelse, men kvalitativt er det verdt å merke seg at slike gaver i alle tre tilfellene er gitt en fremtredende plass i testamentet: i samtlige tilfeller er donasjonen til Det hellige land det første som er nevnt i testamentet etter valg av gravsted, mens det i to av tilfellene også den største enkelgaven. Bevisene er få og begrenset til representanter for samfunnseliten, men samtidig relativt spredt geografisk.¹⁷¹² Det er likevel mulig

¹⁷⁰⁵ Testamentet er udatert, men er i DN datert til omkring 1280 (DN I, nr. 70). RN derimot setter det i sammenheng med Huguccios virke i Norge og har derfor datert det til omkring 1286 (RN II, nr. 457).

¹⁷⁰⁶ Etter Skálholtsbók yngsta: HHS, kap.159 (147); 266 (231); 271 (235)-272 (236); 274(237).

¹⁷⁰⁷ «til Jorsalanz gefr ek .xx. mærk i gangsilfri»: DN I, nr. 70.

¹⁷⁰⁸ «lego in subsidium terre sancte .x. marchas sterlingorum»: DN XVII, nr. 878.

¹⁷⁰⁹ Biskopen nevner også pengegaver til både fransiskanerne og dominikanerne, som begge var to ordner nært assosiert til korstogsforkynnelse. Jfr. Maier, *Preaching the Crusades*.

¹⁷¹⁰ «til laustnar hino helgho Jorsalalande, tiu manadamatabol j Fennom j Vangs sokn a Voss»: DN IV, nr. 85. Gaven ser ut til å ha hatt en verdi på omkring 10 mark brent solv, ettersom det nevnes om senere gaver at: «Er þetta sem ek hefir gefit vmfram þat sem ek gaf til Jo(r)salalandz tiu merkr brendar, j þa samu iord».

¹⁷¹¹ De andre gavene omtales å ha en samlet verdi på 16 månedsmatsbol, men det er noe uklart om det er inkludert gaven til Det hellige land.

¹⁷¹² Det må antas at praksisen med testamentariske gaver til støtte for Det hellige land har vært mer utbredt, simpelthen av den grunn at majoriteten av testamentariske dokumenter fra høymiddelalderen har gått tapt. En rekke testamentariske donasjoner er kun kjent gjennom sekundære referanser (jfr. RN III, nr. 364; 415; 431).

å hevde at slike testamentariske gaver vitner om at korstog og Det hellige land stadig appellerte til lekmen.

Det er bare innenfor et relativt kort intervall, fra omkring 1280 til ca. 1310, at vi finner eksplisitt omtale av korsløsen og donasjoner til hjelp for Det hellige land i testamenter, i alle de tre skandinaviske landene.¹⁷¹³ Tidsrommet sammenfaller med perioden mellom Det andre Lyonkonsil i 1274 og Viennekonsilet i 1311, noe som neppe er tilfeldig. Det kan derfor tyde på en sterk påvirkning fra bestemmelsene fra Lyonkonsilet. Samtidig var det flere pavelige kollektorer i Norden i forbindelse med korstogstiendeinnsamlingen, noe som også må ha fungert som en stadig påminnelse om situasjonen for Det hellige land. Det kan også være noe av årsaken til at flere av de skandinaviske donatorene var geistlige og inkluderer blant annet kanniker, erke diakoner og biskoper.

Muligens bidro hendelsene i 1291 til at slike gaver ble gjort.¹⁷¹⁴ I de islandske annaler er det nevnt at provinsialkonsilet i Bergen i 1292, hadde pavens appell «fyrr nauðsyn Iorsala landz» som hovedtema.¹⁷¹⁵ Det sterke fokuset på Det hellige land innenfor et relativt kort intervall, må muligens ses i sammenheng generelle, europeiske tendenser. Den sterke korstogsentusiasmen i de første tiårene av 1300-tallet, særlig i Frankrike, avtok ettersom forholdene innad i Europa ble mer tilspissede, særlig etter utbruddet av hundreårskrigen mellom England og Frankrike i 1337. Frivillige donasjoner fortsatte imidlertid å bli gjort også senere på 1300-tallet. I 1326 donerte ridderen og lagmannen, Guttorm Kolbjørnsson, som hadde vært sentral i kretsen rundt Hákon V og senere også i formynderstyret, en sum på 30 mark sølv (sterlinger og bruddsølv) som gav til Det hellige land (*pro legatis terre sancte*).¹⁷¹⁶ Men etter hvert ble det også gitt liknende gaver til andre korstogsformål, blant annet nevner oppteignelsen fra Bergen gaver gitt til kampen mot tyrkerne (*subsidiium contra Turcas*) i 1358.¹⁷¹⁷

¹⁷¹³ Et senere eksempel er fra Bergen i 1358, hvor et legat (*legati*) ble opprettet av en bymann til hjelp for Det hellige land (*subsidiium terre sancte*) på 3 mark giengs norsk mynt. 21 s., 4 d. sterlinger, se: DN VIII, nr. 171. Samme år ble et liknende legat til Det hellige land (*subsidiio terre sancte*) gitt i Oslo, gitt som en testamentarisk gave av epresten ved Andreskyrkja i Oslo, sira Eiliv og var en sølvstaupe (med gylt fot) som veide 19 1/2 øre og et brukt stykke gyllent klede av grov gammel vev, verdsatt til 5 gullflorinar: DN VIII, nr. 173.

¹⁷¹⁴ Allerede før nyheten om Acres fall nådde Europa (eller like etter), sendte pave Nikolas IV i september 1291 ut formaninger til alle de nordiske kirkeprovinsene. Erkebiskopene skulle sammenkalle alle geistlige til et provinsialkonsil og drofte hva som kunne gjøres for å hjelpe Det hellige land (*negotio Terre sancte*) og sende egnede personer til kurien med informasjon om hva en på konsilet hadde kommet fram til, se: DS 1052.

¹⁷¹⁵ *Skálholts-Annaler*, i Storm, *Islandske Annaler indtil 1578*: 197.

¹⁷¹⁶ Ved samme anledning betalte også erkebiskop Eiliv inn 4 mark bruddsølv som var kommet inn i Nidaros som gaver (legater) til Det hellige land 4 mark bruddsølv, se: PNRD: 29.

¹⁷¹⁷ I Bergen kom det inn 1 1/2 mark giengs norsk mynt, 3 *solidos*, 1 *denario* sterling, se: DN VIII, nr.171.

Del III

Pro certis nostris et ecclesie Romane negociis – Korstogsbeskatning under Avignonpavedømmet, 1305-ca.1380

Introduksjon

Det 14. århundre er i norsk og internasjonal historieskrivning generelt oppfattet som en negasjon av utviklingen i de foregående århundrene. Der det 13. århundre var en dynamisk kontinuitet av «det lange 1100-tallet»,¹⁷¹⁸ ble utviklingen i Europa i det påfølgende århundre preget av at den ene krisen avløste av den andre – kaldere klima, pestutbrudd, demografisk nedgang, økonomiske kriser, endemisk krigføring og konflikt. I skandinavisk og annen europeisk historiografi var Avignonpavedømmet sett på som et «babilonske fangenskap»,¹⁷¹⁹ noe innledet en periode preget av en systematisk økonomisk utnyttelse og nepotisme, med det formål å opprettholde pavenes luksuriøse og dekadente hoffliv.¹⁷²⁰ Først de siste tiårene har en begynt å bevege seg vekk fra forfallstanken og i stedet framheves det hvordan de politiske enhetene som utviklet seg i det 12. og 13. århundre som robuste strukturer, snarere enn avhengig av enkeltindivid eller kollektive sammenslutninger, noe som medførte kontinuerlig vekst innenfor politisk organisering også mellom det 14.-16. århundre.¹⁷²¹ Samtidig har det skjedd revisjoner i synet på Avignonpavedømmet i nyere framstillinger.¹⁷²²

I norsk historiografi ses et likende mønster. Årstallet 1319 ses som et vendepunkt som markerer begynnelsen på Norges «nedgang» i senmiddelalderen.¹⁷²³ Forfallsaspektet er noe neddempet i nyere norsk historieskriving,¹⁷²⁴ men det er markant mindre interesse for utviklingen

¹⁷¹⁸ Cotts, *Europe's Long Twelfth Century*.

¹⁷¹⁹ Assosiasjonen av Avignon med «Babylon», eller også «helvetet», stammer opprinnelig fra den samtidige kritikeren Francesco Petrarca (†1374): «mox enim michi iterum invito babilonicus uncus iniectus est retractusque sum ad infernos»: Francesco Petrarca, *La Familiari*, 4. vols., utg. V. Rossi og U. Bosco, Firenze 1933-42: xii. 8. Det er fortsatt et ekko av Petrarca i historisografiske omtaler av Avignonpavedømmet som «Det babilonske fangenskap».

¹⁷²⁰ Den danske historikeren Johs. Linbæk innrømte i 1907 at: «De beste af [Avignon-pavene] var oprigtig optagne af kampen mot Tyrkerne, og selv de værste tabte ikke denne kristenhedens store opgave helt af syne»: J. Linbæk, *Pavernes forhold til Danmark under kongerne Kristiern I og Hans*, København 1907: 1, med «de værste» siktet Linbæk til Alexander VI (r.1492-1503).

¹⁷²¹ Watts, *The Making of Politics*. Se også: R. W. Winks og L. Palmer-Wandel, *Europe in a wider world: 1350-1650*, New York 2003; D. Nicholas *Transformation of Medieval Europe, 1300-1600*, London 1999. For oversikt over den politiske utviklingen i enkelte land eller områder, er flere av artiklene i NCMH gode utgangspunkt, se: NCMH, VI og VII. For den økonomiske historien, se: E. S. Hunt og J. Murray, *A History of Business in Medieval Europe, 1200-1550*, Cambridge 1999.

¹⁷²² For en nyere oversikt over Avignontiden, se: P. N. R. Zutshi, «The Avignon Papacy», NCMH, VI: 653-673.

¹⁷²³ Myhre, «The Decline of Norway»: Grief and Fascination in Norwegian Historiography on the Middle Ages»; Bagge, «Udsigt og innhogg».

¹⁷²⁴ H. J. Orning, *Norvegr: Norges historie. Vol. I. Fram til 1400*; K. Helle (red), *The Cambridge History of Scandinavia. Vol. I: Prehistory to 1520*, Cambridge 2003.

i senmiddelalderen sammenliknet med de foregående århundrene.¹⁷²⁵ Fokuset på kontinuiteten i kontakten mellom det norske riket og det politiske og religiøse sentrum i Europa, den pavelige kurien i enten Avignon eller Roma, har i stor grad blitt overlatt til kirkehistorikerne.¹⁷²⁶ Det er derfor et nyttig korrektiv til norsk middelalderhistorie å trekke fram den ideologiske kontinuiteten korstogstanken hadde under Avignonpavene, representert ved den vedvarende beskatningen av geistligheten til korstogsformål.¹⁷²⁷

I det følgende kapittelet vil fokuset være på det pavelige skattesystemets under Avignonpavedømmet (1305-1378) og den videre utviklingen av systemet i det norske riket under Folkunge-dynastiets styre i Norge og Sverige. Jeg vil argumentere for at utviklingen i perioden markeres av ytterligere sentralisering av skattesystemet. På det organisatoriske nivået medførte hyppigere skatte- og avgiftskrav under Avignonpavene til en nesten permanent tilstedeværelse av pavelige kollektorer. Samt at innovasjoner innen bokføringen medførte bedre revisjon og kontroll for det apostoliske kammer. Men utviklingen i det norske riket fulgte også et generelt europeisk mønster, der pavemakten ble avhengig av å alliere seg med verdslige myndigheter, altså kongemakten, som også begynte å få en fastere representasjon ved kurien. Det innebar at en stadig større andel av skatteinntektene gikk til kongemakten, mens den lokale geistligheten ble utsatt for et dobbelt press og hyppigere skatte- og avgiftskrav. Det er i likhet med situasjonen på 1200-tallet ingen tegn på åpen motstand eller opprør, men jeg vil hevde at det ikke bare er en kontinuitet i den passive motstanden, men at kildene også tyder på at motstanden ble sterke, noe som gjenspeiles i det økte antallet av trusler mot norske geistlige om kirkestraff for å unnlate å hjelpe de pavelige kollektorene.

Korstogsbevegelsen under Avignonpavedømmet, 1305-1378

Pavemaktens verdslige ambisjoner nådde på begynnelsen av 1200-tallet sitt høydepunkt under Innocens III, men ved utgangen av det samme århundre kulminerte konflikten mellom pave Bonifatius VIII (r.1294-1303) og kong Filip IV (r.1285-1314) med en detronisering av pavedømmets verdslige autoritet.¹⁷²⁸ Valget av franskmannen Bertrand de Got, erkebiskop av Bourdeaux, til pave under navnet Clemens V (r.1305-1314) markerte begynnelsen på en langvarig

¹⁷²⁵ En av få studier av den politiske utviklingen i Norge på 1300-tallet, er Grethe Authén Bloms tobindsverk, se: G. A. Blom, *Norge i union på 1300-tallet: kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319-1380*, 2. vols, Trondheim 1992. For en nyere studie av pesten og dens konsekvenser, se: J. Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge: pestepidemiens historie i Norge 1348-1654*, Oslo 2002.

¹⁷²⁶ Torstein Jørgen har i flere studier framhevet den vedvarende kontakten mellom Norge og pavemakten i senmiddelalderen, blant annet ved studier av det pavelige ponitenskontorets lange armer, se: T. Jørgensen og G. Saletnich, *Synder og Pavemåket: Bolsbrev fra Den Norske Kirkeprovinns og Suderøyene til Pavestolen 1438 - 1531*, Stavanger 2004; G. Jaritz, T. Jørgensen og K. Salonen (red), *The Long Arm of Papal Authority: Late Medieval Christian Peripheries and their Communication with the Holy See*, Bergen-Budapest-Krems 2004; T. Jørgensen og G. Saletnich, *Brev til Paven. Norske forbindelser med Den bellige stol i senmiddelalderen*, Stavanger 1999.

¹⁷²⁷ Det mest omfattende studien av korstogsbeskatning i Norge er å finne hos Riant, se: Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagsreiser til Palastina*. 521-571. Se også: NFH, 2. Hov. I.

¹⁷²⁸ Om årsakene til konflikten mellom Bonifatius VIII og Filip IV, se: J. H. Denton, «Philip the Fair and the Ecclesiastical Assemblies of 1294-1295» i *Transactions of the American Philosophical Society* 81:1 (1991): 1-82. Se også: J. R. Strayer, *The reign of Philip the Fair*, Princeton 1980: 237-313.

fransk innflytelse, som også ble manifestert ved at pavesetet ble flyttet til Avignon.¹⁷²⁹ Skiftet medførte naturlig nok endrede forutsetninger for pavedømmet og dermed også for korstogsbevegelsen, ideologisk så vel som økonomisk.¹⁷³⁰ Til tross for en svekket politisk stillingen, representerte flyttingen til Avignon på enkelte områder et lykkelig skifte for pavemakten¹⁷³¹ – den geografiske orientering styrket kuriens kommunikasjonslinjer og diplomatiske nettverk, samtidig som det skapte mer stabile forhold for kurien.¹⁷³²

Korstogsbevegelsen – generelle trekk ved utviklingen, 1305-1370

Innenfor den tradisjonalistiske korstogsforståelsen ble korstogene ved inngangen til 1300-tallet, gjerne framstilt som en døende bevegelse: oppslutningen rundt korstogene var generelt dalende og kritikken mot bevegelsen økte i etterkant av Viennekonsilet.¹⁷³³ Nyere studier har argumentert for at kritikken i liten grad handlet om korstog som konsept, men mer om organisering og ledelse.¹⁷³⁴ Korstog fortsatte å spille en sentral rolle i Avignonpavenes politiske ambisjoner, samtidig som det i Europa var en kontinuerlig interesse for korstogsteoretiske traktater og ikke minst forsøk på å organisere nye korstogsekspedisjoner.¹⁷³⁵ Pavemakten ble likevel innhentet av de nye politiske og økonomiske realitetene.

Perioden rundt 1330 markerer et vendepunkt i korstogsbevegelsens historie. Den siste kapetinger-monarken i Frankrike, Karl VI (r.1322-1328), døde i 1328 og det ble opptakten til Hundreårskrigen mellom England og Frankrike (1337-1453).¹⁷³⁶ Gjenerobringen av Det hellige land var etter 1330-åra ikke lenger realistisk og ble heller ikke like høyt prioritert av europeiske monarker – selv om det forekom perioder av fornyet korstogsentusiasme i forbindelse med korstogene mot Smyrna i 1344 og Nikopolis i 1396.¹⁷³⁷ Det var ingen radikal endring i viljen til å dra på korstog, men færre monarker var villig – eller i stand – til å bruke dyrebare ressurser på

¹⁷²⁹ De grundigste studiene av Avignonpavedømmet er de eldre, men fortsatt mye refererte verkene til Renouard og Mollat: Y. Renouard, *Les Relations des papes d'Avignon et des compagnies commerciales et bancaires de 1316 à 1378*, Paris 1941; G. Mollat, *Les Papes d'Avignon (1305-1378)*, Paris 1912.

¹⁷³⁰ Om korstogenes utvikling under Avignonpaven, se: N. Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305-1378*, Oxford 1986; Housley, *The Later Crusades*.

¹⁷³¹ Clemens VI (r.1342-1352) kjøpte i 1348 Avignon av dronning Joanna av Sicilia for 80 000 floriner, og sikret med det – i det minste i teorien – pavens uavhengighet fra verdslig kontroll.

¹⁷³² Det eneste unntaket var kontakten med Italia, som ble svekket. For øvrig representerte flyttingen til Avignon en styrking av pavestolens kontakt med viktige land, slik som Frankrike, England, Tyskland og delvis også de iberiske kongerikene: «Avignon is on the eastern bans of the Rhône, which was one of the main European trade routes above all for traffic between the Netherlands and Italy». Samtidig var kurien mer stabil: «[I]t was largely free from the disruption caused in the thirteenth century by the curia's itinerant character»: Zutshi, «The Avignon Papacy»: 654; 662.

¹⁷³³ Mayer trekker fram «the flood of memoranda advocating a new crusade» de første tiårene av 1300-tallet, men konkluderer at: «...in reality talking about the crusade had now taken the place of action», se: Mayer, *The Crusades*: 287-288.

¹⁷³⁴ «[I]t would be wrong to regard the crusade in the fourteenth century as an unpopular movement. There was a broadly based acceptance of the crusade, characterized by the paucity of opposition to the idea of crusading, though criticism of what was happening in practice continued to be voiferous»: Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 238-239; 376-393. Den kritikken som kom mot korstog som teori, ble i hovedsak framstilt fra personer utenfor etablerte miljøer – og selv ikke denne kritikken var konsekvent, se: E. Siberry, «Criticism of Crusading in Fourteenth-Century England», CS: 127-134; Schein, *Fideles Crucis*: 112-139.

¹⁷³⁵ For en historigrafisk oversikt over historieskrivningen om korstogene etter 1291, se: Housley, *Contesting the Crusades*: 122-143.

¹⁷³⁶ C. J. Tyerman, «Sed Nihil Fecit? The Last Capetians and the Recovery of the Holy Land», J. Gillingham og J. C. Holt (red), *War and Government in the Middle Ages*, Cambridge 1986: 170-181.

¹⁷³⁷ Housley, *The Later Crusades*: 59-61; 76-89, et passim.

kampanjer mot muslimene under fjerne himmelstrøk, samtidig som de hadde bruk for ressursene i de stadige konfliktene i Europa.

Kostnadene i forbindelse med korstog hadde steget betraktelig ved begynnelsen av det 14. århundre, noe som skyldtes den kontinuerlige økning i kostnadene ved krigføring.¹⁷³⁸ Alfonso IV av Aragon (r.1327-1336) ga eksplisitt uttrykk for et slikt syn i 1335.¹⁷³⁹ Forsøk på nye korstogsekspedisjoner ble derfor overtatt av teoretikere og kom til uttrykk i en ny litterær sjanger, *de recuperatione Terrae Sanctae*, traktater for hvordan Det hellige land kunne gjenerobres.¹⁷⁴⁰ Enkelte fanatiske korstogsidealister, slike som Marino Sanudo Torsello (†1338)¹⁷⁴¹ og Filip de Mézières (†1405),¹⁷⁴² dominerte korstogsdiskursen mellom 1330 og 1370. Samtidig fortsatte korstog å være et høvisk ideal i aristokratiske hoffkretser langt ut i det 15. og 16. århundre.¹⁷⁴³

Den økonomiske korstogsdiskursen under Avignon

Debatten rundt offentlig skattlegging – når og til hvilke formål en hersker hadde rett til å kreve skatt fra sine undersåtter – var et omdiskutert tema i senmiddelalderen.¹⁷⁴⁴ Kirken hadde selv vært et viktig forbilde for verdslige myndigheter når det gjaldt offentlig skattlegging og korstog hadde medført de første forsøkene på sekulære beskatning («Saladin-tienden»)¹⁷⁴⁵ Pavene fortsatte å utstede korstogstiender som «hjelp for Det hellige land» (*subsidium Terrae Sanctae*) utover på 1300-tallet, men korstogstiender ble i økende grad omdirigert til pavemaktens egne konflikter i Italia.¹⁷⁴⁶ I 1348 ble kollektorer sendt til Norden med mandat om å kreve inn korstogsskatter som eksplisitt var til hjelp for paven – *pro nostris et ecclesie Romane negociis*.¹⁷⁴⁷ De endrede forutsetningene gjorde at pavens skattlegging av geistligheten ble problematisk, siden skatten ikke lenger umiskjennelig

¹⁷³⁸ «In fact, the rapid increase in the scale and costs of making war which characterized the end of the thirteenth and start of the fourteenth centuries was, in terms of its impact on society at large, perhaps the most important aspect of the period's military developments»: C. J. Rogers, «The Age of the Hundred Years War» i M. Keen (red), *Medieval Warfare: A History*, Oxford 2010:136-160, sitert etter s. 148. Se også: J. France, *Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300*, New York 1999: 30-38.

¹⁷³⁹ Alfonso IV ville ikke at geistligheten i riket hans skulle betale tiende i 1335, siden hans anså pavens forsøk på å få i stand et korstog som utelukkende et fransk foretak: «Only the King of France was involved, and it was proclaimed at his request, and his alone; so he should be granted only the tenth of his own kingdom», utdrag etter: *Documenta selecta mutuas civitatis Arago-Cathalauniae et ecclesiae relationes illustrantia*, utg. J. Vincke, Barcelona 1936: n. 509, her gjengitt på engelsk etter: Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 179. I Skottland var som tidligere nevnt Aleksander III (r.1249-1286) svært misfornøyd med at skotske korstogsmidler ble gitt til Henrik III i 1251 og til Edvard I i 1284. I 1268 nektet han den pavelige legaten å eksportere 2000 mark fra riket. Etter Aleksanders død klarte imidlertid Edvard I å utnytte de politiske urolighetene i Skottland og godvilje hos pavemakten, til igjen å sikre seg de skotske tiendeinntektene, se: Macquarrie, *The impact of the crusading movement in Scotland*: 126, 134, 167.

¹⁷⁴⁰ Schein, *Fideles Crucis*: 74-111.

¹⁷⁴¹ Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross: Liber Secretorum Fidelium Crucis*, oversatt ved P. Locj, Farnham 2011. Se også: C. J. Tyerman, «Marino Sanudo Torsello and the Lost Crusade: lobbying in the Fourteenth Century» i *Transactions of the Royal Historical Society*, *Fifth Series* 30 (1982): 57-73.

¹⁷⁴² Philippe de Mezières, *Le Songe Du Vieil Pelerin*, 2. vols, oversatt ved G. W. Coopland, Cambridge 1969. Se også: R. Blumenfeld-Kosinski og K. Petkov (red), *Philippe de Mézières and his age: piety and politics in the fourteenth century*, Leiden 2012.

¹⁷⁴³ R. Vaughan, *Philip the Good: the apogee of Burgundy*, Woodbridge 2002: 334-372. Se også: Kaeuper, *Holy Warriors*; Keen, *Chivalry*.

¹⁷⁴⁴ For en studie av relasjonene mellom skattlegging og stemmerett i middelalderen, se: Y. Barzel og E. Kiser, «Taxation and voting right in medieval England and France», *Rationality and Society* 14:4 (2002): 473-507.

¹⁷⁴⁵ Cazel, «Financing the Crusades»: 116-149.

¹⁷⁴⁶ «[A]lthough the efforts were made by popes such as John XXII to ensure that money raised for the Holy Land was kept separate from other sources of revenue, they seem to have been exceptional and (...) usually failed in practice»: Housley, *The Italian Crusades*: 173-206, sitert etter s. 173.

¹⁷⁴⁷ DS 4317. Ordlyden i mandatet i det norske brevet er noe annerledes: «nostris et camere nostre negocijs»: DN VII, nr. 208.

kunne legitimeres som en korstogsskatt og korstog kunne ikke – hverken politisk eller økonomisk – skilles klart fra pavemaktens øvrige konflikter.¹⁷⁴⁸

Flyttingen til Avignon førte ikke bare til en midlertidig krise i det pavelige byråkratiet, men også i pavelige finanser.¹⁷⁴⁹ For å kompensere for det og andre inntektstap, utvidet pavemakten sine avgiftskrav mot geistligheten. Avignonpavene, særlig under Clemens V (r.1305-1314), Johannes XXII (r.1316-1334) og Benedikt XII (r.1334-1342), iverksatte et omfattende økonomisk program.¹⁷⁵⁰ Clemens V innførte annater¹⁷⁵¹ og konseptet med *vacare ad curiam*,¹⁷⁵² mens Johannes XXII utvidet skattekravene ytterligere.¹⁷⁵³ Det kom i liten grad til nye skatter etter dette,¹⁷⁵⁴ men utviklingen skjedde på bekostning av den lokale valgetten. Presset mellom paven og den verdslige makt, evnet den lokale geistligheten i liten grad å motstå presset eller gjøre effektiv motstand.¹⁷⁵⁵ På sikt førte det til økt spenning innad i kirken og en underminering av pavemaktens åndelige posisjon. Pavemakten eksperimenterte ikke bare med geistlig beskatning, men hadde siden det 13. århundre åpnet opp for avlatshandel. Det ble en viktig inntektskilde sammen med proklameringen av jubelår.¹⁷⁵⁶ Det skjedde også administrative utviklinger, særlig under Johannes XXII, noe som styrket det apostoliske kammers kontroll av de pavelige kollektorenes arbeid. Dersom Innocens III representerer et høydepunkt for «advokatpavene» i det 12. århundre,¹⁷⁵⁷ representerer Johannes XXII det tilsvarende for «revisorpavene» i det 14. århundre.¹⁷⁵⁸

¹⁷⁴⁸ Den følgende droftingen er i stor grad basert på Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 165-170.

¹⁷⁴⁹ Angrepet på Bonifatius VIII i Anagni resulterte i at mesteparten av de pavelige skattene ble plyndret, mens det samme gjentok seg under Benedikt XI (r.1303-1304). Mye som hadde blitt akkumulert under Clemens V gjennom innføringen av annater, forsvant på grunn av hans raue gavepolitikk og den toårige vakansen etter hans død, se: Lunt, *Papal Revenues*, I: 12-13, et passim; Brioth, *Den påfålige beskatningen af Sverige*: 124-125.

¹⁷⁵⁰ De pavelige regnskapene fra Avignon kan lett skape et skjevt bilde av pavedømmets økonomi og forbruk på grunn av vage formuleringer:

«One is surprised to find nearly 2, 700 000 florins spent by John XXII on 'wax and certain extraordinary matters', until one realises that most of the costs of war were included under this heading»: Zutshi, «The Avignon papacy»: 664.

¹⁷⁵¹ Jfr. W. E. Lunt, «The First Levy of Papal Annates» i *The American Historical Review* 18:1 (1912): 48-64.

¹⁷⁵² Dette gjaldt pavens rett til å besette alle embeter som var blitt «ledige ved den hellige stob», se: Storm, *Afgifter fra den norske kirkeprovins*: 101.

¹⁷⁵³ Blant annet ved å hevde pavens tilsetningsrett (pavelig provisjon) til kirkelige embeter og reservasjon av prebender. Opprinnelig gjaldt kravet i hovedsak høyere geistlige embeter, som erkebiskop, biskop eller abbed, men etter hvert ble kravet ytterligere utvidet til embeter lenger ned i hierarkiet. For bispeseter ble avgiften kalt *servitium*, som bestod av en todelt betaling: hoveddelen (*servitia communia*), var et engangsbeløp som ble delt mellom det pavelige kammer og kardinalkollegiet og en mindre avgift (*servitia minuta*) ble betalt som et slags administrasjonsgebyr. For andre embeter ble avgiften kalt *annater*, ettersom det utgjorde det første årets avkastning. Jfr. Lunt, *Papal Revenues*, I: 81-91, 93-99; Storm, *Afgifter fra den norske kirkeprovins*: 100-107.

¹⁷⁵⁴ Helt siden midten av 1200-tallet hadde pavene bedt geistligheten om «veldedig bidrag», *caritatem petitori*. I utgangspunktet var det frivillige donasjoner, men under 1300-tallet ble det en obligatorisk ordning. Ifølge Lunt var det kun størrelsen på det «frivillige» bidraget som var relativt valgfritt, se: Lunt, *Papal Revenues*, I: 79-81. Slike bidrag ble under Johannes XXII en sentral inntektskilde til finansieringen av de italienske korstogene: «From April 1324 until the end of his reign Johan appealed to the whole of the Church for subsidies with which to fight the Italian heretics and rebels»: Housley, *The Italian Crusades*: 179-183, siert etter s. 180-181.

¹⁷⁵⁵ Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 162-163; Housley, «The Crusading Movement, 1274-1700»: 266.

¹⁷⁵⁶ «In the thirteenth century such appropriation of the yield of crusading indulgence to papal needs was occasional. By the fifteenth century it had become a common procedure to order the papal administrators of crusading indulgences to deliver part or all the pecuniary receipts to the papal camera, to the cameral merchants or to the papal collectors, whatever might be the nature of the project for the promotion of which the indulgence were granted»: Lunt, *Papal Revenues*, I: 119-120. Angående proklameringen av pavelige jubilé, se: G. Dickson, «The crowd at the feet of Pope Boniface VIII: pilgrimage, crusade and the first Roman Jubilee (1300)» i *Journal of Medieval History* 25: 4 (1999): 279-307.

¹⁷⁵⁷ Robinson, «The Institutions of the church, 1073-1216»: 368-460. Se også: C. Morris, *The Papal Monarchy: the Western church from 1050 to 1250*, Oxford 1989.

¹⁷⁵⁸ J. E. Weakland, «Administrative and Fiscal Centralization under Pope John XXII», I-II: 39-54; 285-310. Det betyr imidlertid ikke at teorien om pave-hierokratiet ble oppgitt. Flere historikere vektlegger at det i større grad var Clemens VIs rigide konservatisme og hevvelse av den utdaterte tanken om pavemonarkiet, framfor hans økonomiske slosing og nepotisme, som var med på å fremmedgjøre kardinalene og legge grunnlaget for det påfølgende skismaet på 1400-tallet, se: D. Wood, *Clement VI: the pontificate and ideas of an Avignon Pope*, Cambridge 1989.

Korstogsbeskatnings manglende legitimitetsgrunnlag – praksisen var hverken nedfelt i kanonisk rett eller definert gjennom et eget sett av prinsipper¹⁷⁵⁹ – medførte at geistlighetens rettigheter ikke var definert og heller ikke omfattet av den sentrale tanken i romersk-katolsk tradisjon om samtykke.¹⁷⁶⁰ Denne åpenbare forskjellen fra sekulære skatter, gjorde at korstogstiender ble svært attraktive for verdslige herskere.¹⁷⁶¹ Kirken hadde tidligere vært unntatt verdslig skattlegging, men flere herskere begynte å argumentere at kirken måtte bidra med hjelp *pro defensione patriae*, «til forvar av fedrelandet», siden de nøt godt av monarkenes forsvar av landet.¹⁷⁶² Gjennombruddet ble den anglo-franske krigføringen i 1290-åra, hvor begge monarkene innførte kongelige krav om skatteytelser fra geistlige inntekter i 1294.¹⁷⁶³

For å sikre seg verdslig støtte mot lokalgeistligheten, innvilget pavene derfor individuelle herskere deler av korstogstiemidlene.¹⁷⁶⁴ Det ble imidlertid ført langdryge forhandlinger og paven måtte godta at store deler av korstogstien tilfalt herskerne.¹⁷⁶⁵ I utgangspunktet skulle slike tildelinger gå direkte til korstogsfinansiering, men i praksis var det umulig for pavemakten å håndheve et slikt påbud. For herskere rundt om i Europa ble korstogsforhandlinger, og utsikten til kirkelige tiendeinntekter, et middel for å fremme egne politiske ambisjoner, noe som også var tilfellet i Skandinavia.¹⁷⁶⁶ I det norske riket representerte tiltrede av et nytt dynasti på tronen, Folkungene (1319), samtidig at tanken om korstog som forsvar av riket nådde et høydepunkt, men også at korstog ble et middel i kongemaktens økonomiske strategier og framstøt mot pavemakten. Mye av årsakene til den videre utviklingen på 1300-tallet, må spores i utfallet av det eneste økumeniske konsilet til å bli holdt på 1300-tallet.

Viennekonsilet (1311-1312) – slutten på en æra?

I august 1308 innkalte pave Clemens V til et økumenisk konsil i Vienne, sørøst i Frankrike.¹⁷⁶⁷

Det var det første store konsilet siden Det andre Lyonkonsilet i 1274 og det første etter tapet av

¹⁷⁵⁹ Om skattlegging og kanonisk rett mer generelt, se: Brundage, *Medieval Canon Law*: 114-116.

¹⁷⁶⁰ Behovet for samtykke var ikke nødvendig for pålegging av korstogstiender fordi «its purpose was the waging of a holy war, a war whose direction lay uniquely in the hands of one man, and that man the holder of a plenitude of power in spiritual matters»: Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 166. Se også: Barzel og Kiser, «Taxation and voting right in medieval England and France».

¹⁷⁶¹ Ifølge Richard Southern var det dessuten enklere for herskere å forholde seg til én pave enn et kobbel av lokale interesser ved katedralkapitlene Southern, *Western Society and the Church in the Middle Ages*: 158-159.

¹⁷⁶² Ernst Kantorowicz hevdet at pavemakten i det 14. århundre stod overfor en ny utfordring som følge av en gryende nasjonalisme i flere europeiske kongeriker, se: E. Kantorowicz, «Pro patria mori in medieval political thought» i *American Historical Review* 56 (1950-1): 572-492.

¹⁷⁶³ Denton, «Philip the Fair and the Ecclesiastical Assemblies of 1294-1295»: 3-5.

¹⁷⁶⁴ Det var ingen ny praksis. Den franske kirken hadde stått for størsteparten av finansieringen av Ludvik IXs to korstog, 1248-54 og 1268-70, mens Karl av Anjou var blitt tildelt den treårige korstogstien til den franske kirken i forbindelse med invasjonen av Sicilia i 1265-68. Jfr. Jordan, *Louis IX and the Challenge of the Crusade*: 79-104, 215; Housley, *The Italian Crusades*: 222-231.

¹⁷⁶⁵ I England tilfalt store deler av tienden kongen, men verst var det i Frankrike, hvor hele den franske tienden tilfalt kongen, se: Housley, *The Italian Crusades*: 200-205. Se også: N. Housley, «The Franco-Papal Crusade Negotiations of 1322-3», *Papers at the British School at Rome* 48 (1980): 166-185.

¹⁷⁶⁶ For en komprimert framstilling av skandinaviske monarkers korstogsforbindelser med Avignon, se: J. M. Jensen, «Politics and Crusade: Scandinavia, the Avignon Papacy and the Crusade in the XIVth Century», M. Balard (red), *La Papauté et les croisades/ The Papacy and the Crusades*, Farnham 2011: 269-285.

¹⁷⁶⁷ DN VII, nr. 44-50. Bullen ser også ut til å ha blitt sirkulert på Island og er omtalt i flere av de islandske annalene under året 1310. Lagmanns-annalen nevner at: «Bref Clementis pava komu til herra Eilífs erkibyskups efnis a messo dag Fabiani ok Sebastiani i hveriu er hann kallar byskupana til sín því at han vill eiga almennligt þing vm alla kristniina sakir margra ok stórra nauðösynia. J þeim saumum brefum bauð han

Det hellige land i 1291. Det var også det eneste økumeniske konsilet til å bli holdt i løpet av det 14. århundre.¹⁷⁶⁸ Opprinnelig skulle de tre sammen 1. oktober 1310, men på grunn av etterforskningen av anklagene mot tempelherrene ble det utsatt ett år.¹⁷⁶⁹ I mellomtiden pågikk planlegging av flere mindre korstogsekspedisjonene, deriblant johannitterkorstoget.¹⁷⁷⁰ Først 11. oktober 1311 kunne Clemens åpne konsilet Vienne.¹⁷⁷¹ Blant de over 250 delegatene fra hele Europa var også flere nordiske prelater.¹⁷⁷² Alle de tre nordiske erkebiskopene var til stede, Nils Kettilson (r.1308-1314) fra Uppsala, Esger Juul (r.1310-1325) fra Lund og Eiliv Arnesson korte (r.1311-1332) fra Nidaros – de to sistnevnte kombinerte deltakelsen med sine palliereiser.¹⁷⁷³ Konsilet i Vienne er i stor grad kjent for én ting, nemlig opphevelsen av tempelherreordenen.¹⁷⁷⁴

Selv om det var en tilsynelatende tradisjonell grunntone, reform og korstog, har Viennekonsilet blitt sett på som et vannskille i korstogenes historie av flere historikere.¹⁷⁷⁵ Norman Housley hevder at Vienne markerte at æraen for ambisiøs pavelig korstogsplanlegging – slik den hadde tatt form under Innocens III – var over og at årsaken var de dyptgående samfunnsendringene rundt år 1300.¹⁷⁷⁶ Det stemmer at Viennetienden visste seg å bli den siste universelle korstogsbeskatningen med støtte i et konsilvedtak.¹⁷⁷⁷ Samtidig som utfallet av innkrevningen tydelig demonstrerte hvor svekket pavemaktens stilling var blitt i forholdet til

byskypunum at predica almennliga nauðynnar heilags Jorsala landz. ok leiða til allt fólk at gefa því helga landi sínar ölmusur til frelsis. gaf hann þar til sua stórar afgæptir at slíkar komu alldri fyrr norðr hingatv (SA); «Þar kom vt páua bodskapr vm Jiorsala gioð: *Íslandske annaler*: 53, 75, 149, 202, 265, 342, 392, 488.

¹⁷⁶⁸ I motsetning til tradisjonen ved tidligere økumeniske konsil i middelalderen, ble ikke alle biskoper innkalt. *Regnans in excelsis*-bullen introduserte en distinksjon mellom invitasjon gitt til navngitte prelater (*personaliter nominati*) og de som måtte nøye seg med deltakelse ved representasjon (*plenaria potestas*).

¹⁷⁶⁹ En rekke brev ankom sommeren 1308 de nordiske kirkeprovinsene om saken mot tempelherrene. Blant annet ble det gitt mandat til at det skulle tas beslag i alle deres eiendommer, at anklagene mot dem skulle leses opp i kirkene (interessant nok på folkespråket og ikke latin), og kommisjoner ble opprettet, se: RN III, nr. 508-517; 614. Om utsettelsen av konsilet: DN VII, nr. 56-57; RN III, nr. 645-647.

¹⁷⁷⁰ I juni 1309 sendte pave Clemens V mandat til overhodene og brødrene i dominikaner-, fransiskaner-, augustinereremitt-, og karmelitterordenen skulle arbeide aktivt for å skaffe støtte til johannitternes korstog: DN VIII, nr. 35.

¹⁷⁷¹ Om konsilet og dets kilder, se: E. Müller, *Das Konzil von Vienne (1311-1312): Seine Quellen und seine Geschichte*, Münster 1934.

¹⁷⁷² Innkallingen til konsilet av 12. august 1308 (DN VII, nr. 46) nevner ved siden av erkebiskopen av Nidaros, eksplisitt at også «biskopene av Oslo og Bergen» (*Hasbensis et Bergensis episcopi*) skulle delta: DN VII, nr. 46. Fra Norge deltok biskop Arne av Bergen og biskop Helge av Oslo. Et brev som ble utferdiget i Vienne, 10. mai 1312, angir også navnene på ytterligere to norske delegater, nemlig biskop Arnes bror, Audfinn, kannik ved domkapitlet i Bergen og Hallvard Arnesson, kannik i Trondheim som representant for Hamar bispedømme (som kan være identisk med den Hallvard som senere var biskop av Hamar, 1320-1349). Det aktuelle brevet er for øvrig en fullmakt til at erkebiskop Nikolaus av Uppsala skal avsi en voldgiftsdom vedrørende valget av biskop til Færoyene. I brevet nevnes følgende norske underskrivere: «predicti domini, Nidrosiensis Archiepiscopus, Bergensis episcopus, et procuratores Capitulorum predictorum, nidrosiensis et Bergensis ecclesiarum, Halwardus amonius, Canonicus nidrosiensis, Et Hamarensis Ecclesiarum et Audfinnus sigwardi, Canonicus Bergensis»: DS, nr. 1849. Se også Munch, NFFH, IV, 2: 593. En liste med 253 navngitte deltakere nevner at det på konsilet var: 4 patriarker, 75 erkebiskoper, 151 biskoper, 13 abbeder, 7 ordensmestere og 3 priorer: Müller, *Konzil von Vienne*: 24; 663-670.

¹⁷⁷³ Etter erkebiskop Jorunds død i 1309 valgte domkapitlet i Nidaros kanniken Eiliv Arnesson som hans etterfølger. Han reiste til Avignon på høsten 1310, hvor han ble konfirmert av pave Clemens V den 4. desember og vigsløst på nyåret 1311 til erkebiskop: DN VI, nr. 74; 76. Se også: DN XVII (B) tillegg, ved O. Kolsrud, Oslo 1913: 205-206.

¹⁷⁷⁴ Et mandat ble også gitt til erkebiskopen av Nidaros og biskopene av Oslo og Bergen, om å overdra tempelherrens eiendommer til johannitterne: DN VII, nr. 64. Det er ingen bevis på at tempelherrene hadde eiendommer i Norge og brevet er derfor av en generell karakter. For en oversikt over tempelherrenes siste fase, se: Barber, *The New Knighthood*: 280-313. Den tyske kirkehistorikeren Walter Ullmann hevdet at konsilet derfor knapt kunne rettferdiggjøres som et økumenisk konsil: W. Ullmann, *Short History of the Papacy in the Middle Ages*, London 1974: 281. Sylvia Schein hevder Ullmanns kritikk er overdrevet: Schein, *Fideles Crucis*: 239.

¹⁷⁷⁵ Sylvia Schein hevder Viennekonsilet skilte seg fra foregående konsil ved at det knapt er spor etter en uttalt ideologi, eller drøfting av ulike moralske aspekt, i det overlverte kildematerialet, se: Schein, *Fideles Crucis*: 238-257.

¹⁷⁷⁶ «Although the Council's provisions relating the crusade were wide ranging, they did not constitute a programme of preparations, debated and agreed upon mainly by churchmen and imposed on an obedient laity, comparable to those laid down in at the great thirteenth-century councils. Even Clement's plan to amass the sexennial tenth into a single, great crusade treasure foundered on the rocks of jealous national feeling»: Housley, *The Later Crusades*: 28.

¹⁷⁷⁷ Enkelte kritikere hevdet imidlertid at tienden hadde blitt presset gjennom av paven uten konsilets samtykke, se: Schein, *Fideles Crucis*: 254.

verdslige myndigheter.¹⁷⁷⁸ Det var dessuten mangel på tillit mellom partene.¹⁷⁷⁹ Hverken paven eller monarkene stolte fullt og helt på hverandres intensjoner, mens mange i samtiden var kritiske til herskeres manglende evne til å oppfylle avlagte korstogslofter eller til pavemaktens omdirigering av korstogsmidler.¹⁷⁸⁰

På andre områder stod konsilet innenfor den eldre tradisjonen: korstoget som ble proklamert var tenkt som en tradisjonell *passagium generale* og skulle ledes av den franske kongen, Filip IV, og hans sønn Ludvik, konge av Navarre.¹⁷⁸¹ Det ble samtidig vedtatt en ny seksårstiende av alle geistlige inntekter for å finansiere korstoget.¹⁷⁸² På grunn av sitt tiltenkte lederskap ble Filip IV tilkjent inntektene fra korstogsskatten. Først for ett år, men senere for ytterligere tre år til.¹⁷⁸³ Det var likevel delte meninger om Filips virkelige intensjoner allerede i samtiden.¹⁷⁸⁴ Mange i samtiden følte at Det hellige land var blitt sekundært og i England oppsummerte forfatteren av *Vita Edwardi Secundi*, lakonisk at konsilvedtaket om et nytt korstog og korstogstien: «profited the Holy Land nothing at all».¹⁷⁸⁵

Til tross for alle sine utilstrekkeligheter, så var det i årene etter Viennekonsilet stor entusiasme for korstoget i Europa, særlig innad i det franske aristokratiet som en følge av Filip IVs korstogsambisjoner.¹⁷⁸⁶ I 1314 var forberedelsene godt i gang, men i løpet av bare noen måneder kollapset hele prosjektet med dødsfallene til Clemens V (døde 20. april 1314) og Filip IV (døde 29. november 1314). Det eneste av korstogstiltakene som fortsatte med uforandret styrke, var det apostoliske kammers innkreving av den seksårige korstogstien, som fortsatt pågikk i 1320-åra, og som ble omdirigert til pavemaktens konflikter i Italia.¹⁷⁸⁷ Men med kollapsen i 1314 ble den vanskeligere for pavemakten å rettfærdiggjøre den kontinuerlige innsamlingen og kritikken økte. I England følte mange geistlige at proklamasjon av korstog bare var blitt en unnskyldning for å tyne kirken – særlig den engelske kirken – mens likende oppfatninger også

¹⁷⁷⁸ Diplomati hadde naturligvis alltid spilt en viktig rolle i korstogsbevegelsens historie, helt tilbake til Urban II, men endrede forutsetninger gjorde forhandlinger med europeiske fyrster – om korstogsdeltakelse, tildeling av korstogstien, eller fredsforhandlinger mellom stridende parter – til et karakteristisk trekk ved den Avignonpavens korstogspolitikken. Mange av disse realitetene kom til syne allerede ved Clemens Vs anstrengelser for å organisere et korstog i forkant av Viennekonsilet, se: S. Menache, «When Ideology Met Reality: Clement V and the Crusades» i M. Balard (red), *La Papauté et les croisades/ The Papacy and the Crusades*, Farnham 2011: 105-116.

¹⁷⁷⁹ Allerede under konflikten mellom Bonifatius VIII og Filip IV var en av anklagene kongen rettet mot paven at: «he has caused the loss of the Holy Land through using the funds for other purposes»: utdraget er hentet fra Thomas S. R. Boases sammendrag av en tale holdt av kongens representant, Guillaume de Plaisians, i april 1303, se: T. S. R. Boase, *Boniface VIII*, London 1933: 333-334.

¹⁷⁸⁰ I 1305 hevdet Ramon Llull at: «enkelte kristne prinser har sine egne fiksert på den kirkelige tienden, og fra erfaring vet vi at de bruker den til promotering av sine sekulære bedrifter»: Housley, *Documents on the Later Crusades*: 37 (min norske oversettelse)..

¹⁷⁸¹ Schein, *Fideles Crucis*: 246-257.

¹⁷⁸² «per subsidium generalis passagii»: DN VIII, nr. 39.

¹⁷⁸³ Müller, *Konzil von Vienne*: 170-175; 655-678. Det har vært varierende oppfatninger vedrørende den franske kongens engasjement ved Viennekonsilet. I eldre historigrafiske framstillinger ble Filips korstogslofter gjerne sett som en avledning fra materialistiske ambisjoner og at kongens egentlige mål var å tilegne seg tempelherrenes eiendommer. For en oversikt over den eldre sekundærlitteraturen, se: S. Schein, «Philip IV and the Crusade: A Reconsideration», CS: 121-126. Clemens V og konsilet gikk for øvrig imot Filips forslag. Med bullen *Vox in exalto*, som oppløste tempelherreordenen, ble ordenens eiendommer overført til johannitterne, se: Schein, *Fideles Crucis*: 242.

¹⁷⁸⁴ En fransk kilde nær hoffet, kommenterte at Filip avla korstogslofter: «men gjorde ingenting med dem» («sed nihil fecit»): *Chronique latine de Guillaume de Nangis de 1113 à 1300: avec les continuations de cette chronique de 1300 à 1368*, 2. vols., utg. H. Géraude, Paris 1843, I: 389-395, sitert etter s. 392. Sitatet er hentet i fra en beskrivelse av Viennekonsilet i fortsettelsen av Guillaume de Nangis (†1300) kronike, muligens av karmelittmunken Jean de Venette (†ca.1370).

¹⁷⁸⁵ *Vita Edwardi Secundi*, overs. ved N. D. Young, London 1957: 46.

¹⁷⁸⁶ Schein, *Fideles Crucis*: 255.

¹⁷⁸⁷ Housley, *The Italian Crusades*: 104-106.

kom til uttrykk i Tyskland og Italia.¹⁷⁸⁸ I mange områder måtte pavemakten alliere seg med den verdslige makten for å bistå innkrevingen, men det endte at inntektene måtte deles med monarkene eller at hele tienden endte på kistebunnen til verdslige herskere – likevel var pavemaktens egen fortjeneste betydelig.¹⁷⁸⁹

Nye maktstrukturer – «nasjonalisering» av korstogene under Folkungene

I et brev datert 13. august 1326, refererte Johannes XXII de to pavelige kollektorene, Johannes de Serone og Bernardus de Ortolis, som hadde ansvar for innkrevingen av restanser fra den pålagte seksårstienden fra Vienne i Norge og Sverige, til en forespørsel fra Magnus Eriksson, «konge av Norge, Sverige og Götariket».¹⁷⁹⁰ Kongen hadde søkt om pavens hjelp i kampen mot rikets vantro og hedenske naboer, kareler (*Carelli*) og russere (*Rutheni*), som etter kong Håkon VAs død herjet i det norske riket. Paven instruerte sine sendemenn om å bringe på det rene om å undersøke om dette stemte og i så fall: «overlate kongen halvparten av seksårstienden fra begge rikene».¹⁷⁹¹ Den kongelige forespørselen om deler av Viennetienden hadde sannsynligvis blitt initiert av den norske drottseten, Erling Vidkunsson (v.1323-1331), noen år i forveien.¹⁷⁹²

Kontakten med pavestolen var et ledd i en pågående konflikt om grensesetting og kontroll i nordområdene, der både det norske og det svenske riket lenge hadde vært i åpen konflikt med Novgorod og deres allierte i Karelen.¹⁷⁹³ Alt i 1322 hadde den svenske kanniken og pavelige kollektoren, Nikolaus Sighvatsson, sendt en liste med *supplicationes* til kurien.¹⁷⁹⁴ Skrivelsene inneholdt en formaning om at paven måtte oppfordre til korstog mot «russere, skismatikere og hedninger», som stadige gjorde innfall i det svenske riket,¹⁷⁹⁵ og at korsfarerne måtte tilkjennes den samme syndsforlatelsen som korsfarerne til Det hellige land.¹⁷⁹⁶ Den svensk-

¹⁷⁸⁸ For flere slike klager, se: Housley, *The Italian Crusades*: 104-105; Schein, *Fideles Crucis*: 254-257.

¹⁷⁸⁹ Lunt, *Papal Revenues*, I: 77.

¹⁷⁹⁰ «Norweye, Swecie ac Gocie regnorum»: DN VI, nr. 113; 119; PNRD: 167-168; 171-172. For mandatet til Johannes og Bertrand som pavelige kollektorer av korstogstiender i Norge og Sverige, se: DN VI, nr.112-116.

¹⁷⁹¹ «...præfato Regi medietatem pecunie dictæ decimæ sexennalis collectæ in eisdem regnis»: DN VI, nr. 113; DS 2573.

¹⁷⁹² Eksistensen av et slikt brev baserer seg kun på referanser i senere pavebrev, se: NFH 2. Hov.1: 71-72; RN IV, nr. [261]. Et brev fra Johannes, datert 30. august 1326, nevner at paven hadde mottatt forespørselen noe tidligere, men ikke fått svart på den så raskt som han hadde håpet («...huiusmodi expeditioni nequimus intendere sic celeriter ut uellemus»): DN VI, nr. 119. Erlings kobling til penger og korstogene kom også fram senere. Et notarialinstrument fra 1327 nevner at pavelige sendemenn hadde deponerte deler av seksårstienden hos enkelte verdslige stormenn i Bergen, deriblant herr Erling, se: PNRD: 51-52.

¹⁷⁹³ Jfr. Storm, *Islandske Annaler indtil 1578*: 388; 393.

¹⁷⁹⁴ *Acta pontificum suecica*, I. *Acta cameralia*, 2. vols, utg. L. M. Bååth, Holmiae 1936-57, I, n. 191; DS III 2, nr. 2322.

¹⁷⁹⁵ *Acta pontificum suecica*, I, n. 191. Det er i den pavelige språkbruken en interessant parallell i kontakten med Ungarn, som kan tyde på at korstogstanken for kampene i Nord- og Sentral-Europa var sammenfallende. I en tildeling av tiendeinntekter til den ungarske kongen, Karl I Robert av Ungarn (r.1308-1342), i 1332, er det i et påfølgende brev fra Johannes XXII til de pavelige kollektorene at paven informerer om tildelingen. I den forbindelse dukker det opp en referanse til de som angriper Ungarn, nemlig: «Ruthenis alisque scismaticis et infidelibus regno Ungarie vicinis»: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, 2. vols., A. Theiner, Roma 1859-60, I: 553-553 (nr. DCCCLXV-DCCCLXVI).

¹⁷⁹⁶ «Item quia Incole Regni Swetie frequenter invaduntur, et atrociter occiduntur a cirumsedentibus ipsos Ruthenis, Scismaticis et Paganis, magni foret meriti, si eos vestra Beatitudo misericorditer respiceret, et contra hostes fidei, armis, et donis spiritualibus premuniret, indulgencis videlicet et remissionibus peccatorum tanquam premiis illectivis animando et hortando eosdem, quod guerris, oppressionibus, et bellis intestinis sopitis et sedatis»: DS, nr. 2322. En rekke ulike dateringer av brevet varierer mellom 1321-1323, se: RN IV, nr. 192, note 1.

russiske konflikten ble imidlertid bilagt allerede i 1323.¹⁷⁹⁷ Mens den norsk-russiske konflikten fortsatte i tre år til.¹⁷⁹⁸ I 1323 angrep russerne gården til drottseten Erling Vidkunsson på Bjarkøy, og angrep dermed det politiske sentrum i det norske riket.¹⁷⁹⁹

Politikk eller korstog – nordområdene i en europeisk kontekst

Den norske forespørselen til pavemakten kan forstås på to ulike måter: enten som et forsøk å rettferdiggjøre nasjonale interesser som et korstog eller som at korstogene i nordområdene var i ferd med å bli «nasjonalisert». Den første tolkningen indikerer at krigføringen i nordområdene ble rettferdiggjort på en ny måte og at korstogsbruken var en ny måte å rettferdiggjøre økonomiske krav overfor kirken. Den andre tolkningen indikerer en transformasjon av en allerede etablert korstogspraksis, snarere et skifte i karakter enn nye forsøk fra kongemaktens side på å kreve økonomisk støtte fra kirken.

I den grad spørsmålet har vært behandlet i norsk historiografi, har den pavelige autorisasjonen av korstog blitt tolket i retning av den første forståelsen. Enkelte historikere, slik som Narve Bjørge, har sett bort fra det religiøse aspektet ved konflikten med Novgorod og kun framstilt det som en kamp om ressurser.¹⁸⁰⁰ Korstogsaspektet reduseres til en rettferdiggjøring overfor en ny finansieringskanal fra en kongemakt i pengeknipe.¹⁸⁰¹ Det økonomiske behovet var en konsekvens av enkehertuginne Ingebjørgs tid som regent (r.1319-1323) og hennes og Knut Porses forsøk på å erobre Skåne fra Danmark.¹⁸⁰² Det er en tiltalende tanke å forstå konflikten med Novgorod som en kamp om økonomiske ressurser. Det er liten tvil om at nordområdene var en viktig økonomisk sone og at kongemakten klart ønsket kontroll over de viktige ressursene, særlig i forbindelse med tørrfiskhandelen.¹⁸⁰³

Det ble i det foregående argumentert for at Håkon Håkonssons styringstid markerte et skifte,¹⁸⁰⁴ mot at korstogstanken ble skjøvet nordover. I 1246 hadde Håkon fått «evig patronrett» på kirkene i de nylig konverterte nordområdene.¹⁸⁰⁵ På begynnelsen av 1300-tallet ble kirken og kongemaktens nærvær forsterket. Ifølge de islandske annalene ble en kirke innviet av erkebiskop

¹⁷⁹⁷ DS nr. 2419. Se også: J. H. Lind, «The Russian-Swedish Border according to the Peace Treaty of Nöteborg (Orekhovets-Pähkinälinna) and the Political Status of the Northern Part of Fennoscandia» i *Medieval Scandinavia* 13 (2000): 100-117.

¹⁷⁹⁸ DN VIII nr. 80.

¹⁷⁹⁹ Storm, *Islandske annaler indtil 1578*: 346.

¹⁸⁰⁰ «Striden ved Finske bukta var i røynda ein kamp om det karelske produksjonsområdet, som handelsmessig var knytt stramt opp mot Novgorod»: Bjørge, «800-1536. Makt – og avmakt»: 102.

¹⁸⁰¹ Munch referer til innholdet i brevet fra Johannes XXII om tildeling av syndsforlatelse, men trakk ingen videre konklusjoner ut fra det, se: NFH 2. Hov. 1: 71-72. Grethe Authén Blom har karakterisert den politiske ustabiliteten de første tiårene av 1300 som årsaken til økonomiske problemer i begge de to rikene: Blom, *Norge i union på 1300-tallet*, I: 42-45, 497.

¹⁸⁰² Imsen, «Formynderstyre og kongefelleskap med Sverige»: 20-23; Bjørge, «800-1436. Makt – og avmakt»: 103.

¹⁸⁰³ For den kirkelige ekspansjonen i nordområdene, se: L. I. Hansen, «Juxta paganos: The delineation of the religious frontier in the North», Imsen, *Ecclesia Nidrosiensis' and 'Norges veldi'*: 301-331. For økonomiske forhold i Nord-Norge i middelalderen, er det gjort studier med utgangspunkt i Trondenes kannikgjeld, som var den rikeste kirkelige institusjonen i nord i senmiddelalderen, se: S. H. Berg, *Trondenes kannikgjeld – makt og rikdom gjennom seinmiddelalder og reformasjon*, Tromsø 2013 (doktorgradsavhandling).

¹⁸⁰⁴ Se del II.

¹⁸⁰⁵ DN I, nr. 37.

Jørund i Vardø i 1307,¹⁸⁰⁶ mens kirken i Tromsø, Mariakirken som grenset mot hedningene (*sancte Marie de Trums iuxta paganos*), ble inkludert i den nye kongelige kapellgeistligheten i 1308.¹⁸⁰⁷ Samtidig ble det militære nærværet også forsterket ved byggingen av Vardøhus i 1330-åra.¹⁸⁰⁸ Det synes å ha vært et samspill mellom konge- og kirkemakt om ekspansjonen i nordområdene. Det ser likevel ikke ut til at erkestolen etablere en fastere kirkeorganisasjon i Finnmark, slik som sogneinndeling, noe som fikk Lars Hamre hevdet derfor at Finnmark ble sett på som *terra missionis*.¹⁸⁰⁹

Russiske kilder nevner at nordmenn («Murman people») i 1419 angrep – med en hær på 500 mann og små båter – den karelske utposten Arzuga (nær dagens Arkhangelsk).¹⁸¹⁰ Det nevnes at tre kirker ble brent og at (ortodokse) kristne og munkere ble drept.¹⁸¹¹ Fra høymiddelalderen og utover ble det på norsk side bygget en rekke kirker og kapeller i Finnmark. Ifølge en etter-reformatorisk kilde, *Trondhjems Reformats*, var det i Finnmark i 1589: «17 kircker och korszhus».¹⁸¹² Men fortatt omkring 1500 ble Finnmark fortsatt sett på som kristendommens nordlige grense, omringet av skismatiske vantro, russerne, og trollkyndige samer.¹⁸¹³ For å forstå den religiøse dimensjonen ved den norske ekspansjonen i nordområdene, er det nødvendig å se dette i en europeisk kontekst, der det i tiårene rundt 1300 skjedde en «nasjonalisering» av korstogene – der korstogstanken ble overført til forsvaret av en politisk enhet, nemlig kongeriket.¹⁸¹⁴

Tendensen til en sammenveving av korstog og forsvar av riket, kom til uttrykk i Frankrike under kong Filip IV, der den kongelige propagandaen satt et likhetstegn mellom kongerikets interesser og kirkens interesser.¹⁸¹⁵ Det norske riket hadde nære diplomatiske forbindelser til Filip IV.¹⁸¹⁶ Den politiske ideologien ved Filips hoff var særlig fokusert på å framstille den franske kongen var kristendommens og kirkens forsvarer, samt at det franske folket som Guds

¹⁸⁰⁶ *Islandske annaler*. 74.

¹⁸⁰⁷ Det går ikke fram av brevet om *paganos* referer til samer, kareler eller russere i denne sammenhengen, se: DN I, nr. 113.

¹⁸⁰⁸ Vardøhus er første gang omtalt i et brev datert 1339, der kong Magnus ber erkebiskopen om å sette i stand Tunsbergghus og Vardøhus (Varghøya), se: DN VIII, nr. 125.

¹⁸⁰⁹ «Denne mangelen på ordna parochialtilhøve peikar avgjort på at Finnmark framlis vart rekna som misjonsområde: L. Hamre, «Litt om kyrkjelege og benefisialrettslege tilhøve i Finnmark i mellomalderen», K. Bergsland (red), *Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst: foredrag og diskusjoner på symposium avholdt 7.-9. november 1973*, Oslo 1977: 29-31. Inntektene fra de ulike «kapellen» (capellae) ble, etter en strid i 1480-åra mellom erkebiskopen og dekanen i Nidaros (som var identisk med sognepresten i Trondenes), ved en pavelig bestemmelse tillagt erkebiskopen, se: DN XVII, nr. 746.

¹⁸¹⁰ På ordre fra Novgorod hadde guvernøren (Posadnik) av Dvina, Yakov Stepanovits, gått til angrep på norske områder i 1411, se: *Chronicle of Norgorod*: 181, 189.

¹⁸¹¹ Kronikken nevner russiske gjengjeldelser i 1444, se: *Chronicle of Norgorod*: 189, 201.

¹⁸¹² *Trondhjems Reformats 1589: Oslo domkapittels jordebok 1595*, utg. A.-M. Hamre, Oslo 1983: 92-93. 10 av disse 17 er antakelig bygd på eldre ruiner, se: Hansen, «Juxta paganos»: 312-313.

¹⁸¹³ DN XVII, nr. 787. Se også brev fra 1530: DN VIII, nr. 622.

¹⁸¹⁴ Nasjonsbegrepet er ikke uproblematisk å bruke i framstillinger av middelalderen. For begrepet i en norsk kontekst, se: E. Opsahl, «I hvilken grad oppstod norsk nasjonalfølelse og identitet i middelalderen?» i S. Edquist, L. Hermanson og S. Johansson (red), *Tankar om opphav: Fortiden og medeltiden i nordisk historiesanvending*, Stockholm 2008: 35-52. Se også: S. Bagge, «Nationalism in Norway in the Middle Ages» i *Scandinavian Journal of History* 20 (1995): 1-18.

¹⁸¹⁵ E. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton 1997: 249-257. Se også: Kantorowicz, «Pro patria mori in medieval political thoughts»: 572-492.

¹⁸¹⁶ I 1295 var Audun Hugelksson i Frankrike på vegne av kong Eirik Magnusson og forhandlet fram en vennskaps- og forbundstraktat med kong Filip IV, se: DN XI, nr. 5.

utvalgte.¹⁸¹⁷ I forbindelse med krigføring i Flandern i 1302, er det nevnt i en anonym preken at: «Den som fører krig mot kongen [av Frankrike], arbeider imot hele kirken, mot den katolske doktrine, mot hellighet og rettferdighet, og mot Det hellige land».¹⁸¹⁸ På samme vis uttrykte den kongelige rådgiveren, William av Nogaret, gjentatte ganger sin vilje til å kjempe og dø *pro rege et patria*.¹⁸¹⁹ Denne tanken om forsvaret av *patria* (forstått som «kongeriket») kan ses som en naturlig utvikling av korstogstanken og dukket opp i propagandaen på begge sider av Den engelske kanalen i forbindelse med utbruddet av hundreårskrigen.¹⁸²⁰

Denne tanken om korstog som forsvar, var særlig appellerende til kristne samfunn i periferien av det katolske Europa.¹⁸²¹ Her var de religiøse – så vel som politiske, økonomiske, og kulturelle – grensene med på å forme relasjonene til omkringliggende naboer, men også til det katolske sentrum. De ulike grensene – reelle eller imaginære – var med på å transformere korstogstanken i forhold til lokale og regionale behov eller forestillinger.¹⁸²² Det norske riket utgjorde, i likhet med kongedømmer som Polen og Ungarn, en av kristendommens grenser.¹⁸²³ Det er kanskje ikke så overraskende at monarker i slike grenseområder etter hvert begynte å argumentere for at deler eller hele korstogstiendene burde anvendes *pro defensione regni*.¹⁸²⁴

Tanken om at kristenheten, *Christianitas*, var under angrep på flere fronter, ble offisiell doktrine med Eugenius IIIs bulle *Divina dispensatione* i 1147.¹⁸²⁵ Tapet av Det hellige land og den osmanske ekspansjonen inn i Europa, gjorde at korstog for alvor ble en defensiv krigføring. I det 14. århundre ble de katolske grensesamfunnene i Øst- og Sentral-Europa forstått som *antemurale Christianitatis* («Kristendommens skanse»), der det forsøkte å stå imot angrep fra hedenske litauerne, mongoler, skismatikere, og den nye islamske trusselen med den tyrkiske ekspansjonen

¹⁸¹⁷ Jfr. Strayer, «France»: 307-308. Den samme tanken om frankerne som Guds utvalgte folk eller en sammenlikning av frankerne med Bibelens israelitter, går igjen allerede i flere av de første korstogskronikorene. Hos Guibert av Nogent går det fram allerede av tittelen, *Gesta Dei per Francos* («Guds gjerninger gjennom frankerne»), mens en likende tanke også går igjen hos Raymond av Aguilers, Fulk av Chartres, Gesta Francorum og Robert munken. For en grundigere behandling av temaet, se: Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, 111-112, et passim.

¹⁸¹⁸ «Igitur qui contra regem invehitur, laborat contra totam ecclesiam, contra doctrinam catholicam, contra sanctitatem et iustitiam et Terram Sanctam», se: Dom. J. Leclercq, «Un sermon prononcé pendant la guerre de Flandre sous Philippe le Bel» i *Revue du moyen âge latin* 1 (1945): 165-172, her sitert etter s. 170.

¹⁸¹⁹ Kantorowicz, *The King's Two Bodies*: 259.

¹⁸²⁰ «It is in the English riposte to French claims, delivered in the course of the Hundred Years War, that we find spelled out with clarity some of the consequences of vesting the *patria natalis* with attributes of the sacred which hitherto had been the prerogative of the Holy Land»: Housley, «Holy Land or Holy Lands? Palestine and the Catholic West in the Late Middle Ages and Renaissance»: 237.

¹⁸²¹ Om periferien av det kristne Europa, se: Bartlett, *The Making of Europe*. En innvending mot Bartlett er at han unnlater enkelte påfallende sentrale periferier, slik som Sicilia og store deler av Iberia. Se også: Abulafia og Berend, *Medieval Frontiers*.

¹⁸²² Det kunne også gjelde forestillinger tilknyttet ulike minoriteter og samfunn innad i Europa, slik som jøder, muslimer, kjettere eller skismatikere. Fra omkring 1100 har R. I. Moore sporet en utvikling i retning av mindre toleranse overfor slike minoriteter, se: R. I. Moore, *The War on Heresy*, London 2012.

¹⁸²³ David Abulafia beskriver hvordan møter på tvers av det han kaller «mentale grenser», kom til uttrykk hos vestlige observatorers forsøk på å beskrive sosiale strukturer som en speiling av sine egne samfunn: «with kings, nobles and lesser orders»: Abulafia og Berend, *Medieval Frontiers*: 25. Et slikt eksempel på speiling i møtet med det ukjente, gjenfinner vi i det norrøne materialet. Den islandske *Filato-annalen* nevner under året 1313 at en samekonge ved navn Martin («Marteinn Finna kongr») besøkte kong Hakons hoff, se: *Islandske annaler*: 393.

¹⁸²⁴ Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 165-166. Se også: Kantorowicz, *The King's Two Bodies*: 254-259.

¹⁸²⁵ Korstogene i Iberia og Baltikum ble med det sidestilt med korstogene til Det hellige land og gitt de samme privilegiene, se: Phillips, *Holy Warriors*: 83-85.

på Balkan.¹⁸²⁶ Denne tanken gjorde seg gjeldende i kongedømmene Polen¹⁸²⁷ og Ungarn,¹⁸²⁸ men kom også til uttrykk i Folkungedynastiets politiske ambisjoner i Norge og Sverige.

Kong Magnus Erikssons strategier – korstog i politikk og økonomi

I Norden var det i det 14. århundre to monarker med tette forbindelser til korstogsbevegelsen, nemlig Magnus VII (II) Eriksson av Norge og Sverige og Valdemar IV Atterdag av Danmark (r.1340-1375).¹⁸²⁹ De to monarkene konkurrerte om å framstå som den ledende *rex cruceignatus* i Skandinavia, noe som også inngikk i de to monarkenes konflikt om Skåne – som Magnus hadde kjøpt fra den danske kongemaktens kreditorer i 1332 og som Valdemar gjenerobret med makt i 1360. Det er liten grunn til å betvile kong Magnus Erikssons korstogssiver, noe som blant annet kommer til uttrykk i hans og dronning Blankas (†1363) testamente,¹⁸³⁰ men *crucesignatus*-ambisjonene var også en del av både den danske og svensk-norske monarkens strategiske framstøt overfor pavemakten, en strategi som i stor grad handlet om å tilegne seg økonomiske ytelser fra kirken siden begge rikene var i økonomisk uføre.¹⁸³¹

Det var særlig innflytelsen fra sin slektning, den fromme adelskvinnen, Birgitta Birgersdotter (1303-1373), som gjorde at korstog ble en viktig del av kong Magnus' forsøk på å ekspandere det svenske riket østover. Birgitta var kjent for sine mange visjoner og grunnla sin egen nonneorden i 1344, som ble anerkjent av Urban IV i 1370. For sin innsats ble kanonisert av den katolske kirken allerede i 1391. I 1346 oppfordret Birgitta kong Magnus til å føre korstog mot de skismatiske russerne i Novgorod, ettersom hun i en av sine åpenbaringer hadde fått vite at det var guddommelig misnøye mot kongens krigføring med andre kristne (danskene). Det kulminerte med kongens mislykkede korstog mot Novgorod, der Magnus i tidsrommet 1348-1350 førte korstog, med pavelig autorisasjon, mot de skismatiske russerne.¹⁸³² I etterkant av

¹⁸²⁶ Den ungarske juristen og statsmannen, István Werbőczy (†1541), anså på begynnelsen av 1500-tallet, at ungarene helt siden konverteringen, hadde vært kristendommens «skjold og forsvarsverk» (*dipens et antemurale*), her etter: Engel, *The realm of St. Stephen*. 349-350. Se også: Jackson, *The Mongols and the West*. 196-234.

¹⁸²⁷ I Polen var særlig styringstiden til Kasimir den store (r.1333-1370) viktig i utviklingen av Polens som «a frontier state», se: P. W. Knoll, «Poland as "Antemurale Christianitatis" in the Late Middle Ages» i *The Catholic Historical Review* 60: 3 (1974): 381-401.

¹⁸²⁸ N. Housley, «King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342-1382» i *The Slavonic and East European Review* 62: 2 (1984): 192-208. Se også: N. Berend, «Hungary, 'the Gate of Christendom'»; G. Myśliwski, «Boundaries and Men in Poland from the Twelfth to the Sixteenth Century: The Case of Masovia», begge artiklene i D. Abulafia og N. Berend (red), *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Aldershot 2002: 195-216; 217-237. Se også: N. Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c.1000 - c.1300*, Cambridge 2001. Om Ludvik den stores lange styringstid (r.1342-1382), se: P. Engel, *The realm of St. Stephen: A history of medieval Hungary, 895-1526*, oversatt ved T. Pálosfalvi og A. Ayton, London 2001: 157-194.

¹⁸²⁹ For Valdemar og korstogene, se: Bysted, Jensen, Jensen og Lind, *Jerusalem in the North*: 321-352, et passim. Se også: Jensen, «Politics and Crusade»: 273-284; Jensen, «Korstogstanken i dansk senmiddelalder»: 42-58.

¹⁸³⁰ Kongen og dronningens testamente fra 1346, inneholder en bestemmelse om å understøtte krigere til et korstog, enten i Det hellige land eller i Baltikum, se: DS 4069. Kongen fikk året etter også innvilget en pavelig tillatelse til å besøke Det hellige land med et følge på 100 personer, eventuelt ved stedfortreder, dersom han selv skulle bli forhindret: DN VII, nr. 204; DS 4233. Se også: DN VI, nr. 184; DS nr. 4241.

¹⁸³¹ I Danmark hadde Valdemars forgjenger, kong Kristoffer II (r.1320-1326/1329-1332), vært en nasjonal katastrofe og under hans styringstid hadde store deler av det danske riket blitt pantsatt til tyske kreditorer. I Norge og Sverige hadde regent-tiden til hertuginne Ingebjørg vært en økonomisk katastrofe på grunn av hennes og Knut Porses forsøk på å erobre Skåne. Se for øvrig: Nordberg, *I kung Magnus tid*: 85-106; Brilhoth, *Den påfåliga beskatningen af Sverige*: 204-250.

¹⁸³² Det er få kilder til Magnus' korstog mot Novgorod, men flere islandske annaler referer til korstoget. *Skálholts-Annaler* nevner strid mellom svenskene og russerne i 1346 (sannsynligvis en feil datering, men kan også referere til foregående konflikter), men i bruddstykkene av samme annal er korstoget korrekt fort under 1348 (Ifølge den samme annalen resulterte det i at mange russere konverterte: «Geck þat mæl sua til med

nederlaget ble Birgitta sterkt kritisk til kongen,¹⁸³³ blant annet for ikke å ha fulgt hennes instruksjoner og dermed ført en sekulær krig – hovedsakelig på grunn av kongens utstrakte bruk av tyske leiesoldater.¹⁸³⁴ I ekspansjonen av det svenske riket i østlig retning, inngikk korstog dermed som en integrert del av grensekonflikten med Novgorod, om den politiske og økonomiske kontrollen i Karelen. Kong Magnus' forbindelser til korstogene var også et produkt av dynastiske tradisjoner, både på norsk og svensk side.

De norske forbindelsene har allerede vært inngående behandlet i det foregående, men kan kort oppsummeres med at det siden kong Håkon IV Håkonsson hadde skjedd et gradvis skifte av korstogsfokus mot nordområdene. På svensk side hadde Folkungene derimot lange tradisjoner for aktiv å føre korstog i Baltikum og Finland.¹⁸³⁵ Disse korstogene hadde vært rettet mot de hedenske tavastene og karelene, men hadde tidlig førte til interessekonflikter med de ortodokse russerne i Novgorod og allerede på midten av 1200-tallet var det blitt ført korstog på svensk side.¹⁸³⁶ Senest under brødrestriden i det svenske riket, mellom kong Birger (r.1290-1318) og hans to brødre, hertugene Erik og Valdemar,¹⁸³⁷ hadde det forekommet trefninger mellom svenskene og russerne i Tavastland. I 1318 ble kong Birger fordrevet fra riket etter drapet på sine to brødre og russerne utnyttet kaoset i svensk politikk til å herje i Finland, helt fram til Åbo, som ble plyndret og brent.¹⁸³⁸ I 1322 startet en svensk motoffensiv mot Novgorod, men allerede det påfølgende året ble det inngått en fredsavtale på Nöteborg, som resulterte i den første svensk-russiske grenseavtalen.¹⁸³⁹ På norsk side fortsatte konflikten i tre år til.

Det var nettopp under denne konflikten med Novgorod, at gjennombruddet for tanken om korstog *pro patria* kom.¹⁸⁴⁰ Paven anerkjente de norske, svenske og danske framstøtene i

fulltingt hins heilaga Olafs kongs at kongr Ruza tok tryv ok mickid landz folkv»). Korstoget i 1350 er nevnt i *Lijgmans-annål* og Flato-annaler, se: *Islandske annaler* 212, 223, 276, 405. Magnus' kampanje er også nevnt i en russisk kilde, se: *The Chronicle of Novgorod*: 141-142.

¹⁸³³ J. H. Lind, «Magnus Eriksson som birgittinsk konge i lys af russiske kilder» i T. Nyberg (red), *Birgitta, hendes værk og hendes kloster i Norden*, Odense 1991: 103-128.

¹⁸³⁴ Birgittas åpenbaringer angående korstoget er å finne i bok 8 av *Liber caelestis Imperatoris ad reges* («Den himmelske keisers bok til konger»), se: *Revelaciones sanctae Birgittae*, utgitt ved B. Bergh, C.-G. Undhagen, H. Aili og A.-M. Jönsson, 8. vols., Samlinger utgivna av Svenska fornskriftsällskapet, Ser. 2.7, Stockholm 1967-2002: 6.41, 161-162; 8.2, 39-40, 43, 87-89, 163-164, 170-173. Se også: *The Revelations of St. Birgitta of Sweden, Volume 4: The Heavenly Emperor's Book to Kings, The Rule, and Minor Works*, utg. D. Scarby og B. Morris, Oxford 2015, VIII, kap. 39-47. Se forøvrig: Bysted, Jensen, Jensen og Lind, *Jerusalem in the North*: 329-332; 344. Jensen, *Denmark and the Crusades*: 38-39; Nordberg, *I kung Magnus tid*: 101-106.

¹⁸³⁵ Lindkvist, «Crusades and Crusading Ideology in the Political History of Sweden, 1140-1500»: 119-130; Nordberg, *I kung Magnus tid*: 85-106.

Den finske historikeren Jarl Gallén argumenterte for at *Erikskrönikans* datering av Birger jarls korstog til Finland i 1249-50, måtte være feil og at en datering av korstoget til enten 1238 eller 1239 kronologisk sett stemte bedre, spesielt siden det forelå en paveelig korstogsbulle i 1237, se: J. Gallén, «Kring Birger jarl och andra korståget til Finland» i K. Mikander (red), *Kring Korstågen til Finland: Ett urval uppsatser tillägnat Jarl Gallén på hans sextioårsdag den 23 maj 1968*, Helsingfors 1968: 87-102.

¹⁸³⁶ Dynastiets grunnlegger, Birger jarl (†1266), hadde ledet et korstog i 1238-1239, det såkalte «andre svenske korstoget», mot tavastene i Finland, mens det eskalerende konfliktnivået med Novgorod tidvis resulter i ytterlige svenske korstogs ekspedisjoner i andre halvdel av det 13. århundre. Både Birger jarls korstog og det påfølgende svenske korstoget mot Novgorod, er i svenske kilder kun kjent fra den senere *Erikskrönikan* (ca.1320), se: *Erikskrönikan*: 30-32; 72-74; 76-88. Novgorodkroniken nevner et svensk (*Sve*) korstog i 1240. Svenske kom opp Neva-elva, men ble slått av Alexander Nevskij. Kroniken nevner også svenske angrep i 1256 og forsøk på å bygge en bosetting i 1292/3, 1295 og 1300, se: *The Chronicle of Novgorod*: 84-85, 95, 111-112, 114.

¹⁸³⁷ *Erikskrönikan*: 165-170, 174-175.

¹⁸³⁸ Nordberg, *I kung Magnus tid*: 89-90.

¹⁸³⁹ J. Korpela, «Finland's eastern border after the treaty of Nöteborg: An ecclesiastical, political or cultural border?», *Journal of Baltic Studies* 33:4(2002): 384-397; J. Korpela, «The Russian threat against Finland" in the western sources before the peace of Nöteborg (1323)», *SJH* 22:3 (1997): 161-172.

¹⁸⁴⁰ Pave Johannes XXII refererte i et brev, datert 10. februar 1326, til angrepene på det norske riket fra «hedningene som kalles Finnar, Korsetts og Det kristne navns fiender» («...quod quidam pagani dicti Finnar, crucis hostes et inimici nominis Christiani»): DN VI, nr. 106.

nordområdene som korstog – på samme vis som Den tyske orden hadde fått tillatelse til å føre korstog til evig tid i Baltikum.¹⁸⁴¹ Johannes XXII lovet i 1326 alle nordmenn som kjempet og falt i forsvaret av fedrelandet (*patrie*), den samme syndsforlatelsen som ble lovet korsfarere i Det hellige land.¹⁸⁴² Det viktigste med pavebrevet var derimot at det åpnet opp for at kongemakten ble tilkjent deler av korstogstienden fra kirken i Norge og Sverige.¹⁸⁴³ Det satt presedens for den videre utviklingen, noe som følger en generell utvikling mot at monarker krevde en stadig større del av korstogstiendene i sine riker. I Frankrike hadde Filip IV blitt tilkjent korstogstiender og senere omdirigert midlene til sin egen krigføring.¹⁸⁴⁴ Det er betegnende for den svake posisjonen til Avignonpavene, der pavemaktens involvering i dyre konflikter i Italia gjorde at paven ikke hadde råd til å støte bort potensielle allierte av prinsipp alene.¹⁸⁴⁵ I stedet for den tradisjonelle motstanden mot verdslige krav valgte pavene i stedet å alliere seg med monarkene.¹⁸⁴⁶

I svaret til kong Magnus ble kongen tildelt halvparten av seksårstienden, men kun dersom de pavelige kollektorene så at det var behov for det.¹⁸⁴⁷ Til sine kollektorer understreket Johannes XXII at de skulle kreve annater og utestående restanser fra geistligheten i Norge og Sverige, slik som førsteårsinntektene av geistlige embeter, peterspenger, andre skatter (*census*) og annen hjelp (*subsidio*) til Det hellige land, for å kompensere for inntektstapet fra korstogstienden.¹⁸⁴⁸ Til tross for den gunstige fordelingen av tiendeinntektene, hindret ikke det kongens støttespillere fra å forsøke å tilegne seg *hele* tienden på kongerikets vegne, men det slo det apostoliske kammer hardt ned på og kongen måtte gå med på å gi kammeret sin del av inntektene.¹⁸⁴⁹ Fordelingen av korstogstienden i 1326 indikerer hvordan pavemaktens svak posisjon skapte nye maktstrukturer, noe som resulterte i langdryge forhandlinger mellom kurien og europeiske monarker om fordelingen av kirkelige inntekter. Det medførte også et behov for kongelig representasjon ved kurien, noe jeg skal vende tilbake til.

¹⁸⁴¹ Phillips, *Holy Warriors*: 288-292; Christiansen, *The Northern Crusades*.

¹⁸⁴² «...omnibus uere penitentibus et confessis quos in tuitione patrie contra illarum partium infideles se uiriliter opponentes mori contigerit, illam remissionem omnium concedimus peccatorum que concedi per sedem apostolicam in terre sancte subsidium transfretantibus consueuit»: DN VI, nr. 106.

¹⁸⁴³ DN VI, nr. 112-116; PNRD: 166-167.

¹⁸⁴⁴ Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 177-186.

¹⁸⁴⁵ Hvor høyt pavene prioriterte sin Italia-politikk, kommer til uttrykk blant annet ved det pavelige mandatet kollektorer til Norge og Sverige fikk av Johannes XXII. Paven åpnet for at syke kunne dispenseres fra pilegrimslofter mot pengegaver til kampen mot «kjettere og opprørere i Italia» (subsidio memorato uel ad expugnationem hereticorum et rebellium partium Italie), se: DN VI, nr. 116. I forbindelse med legasjonen til Johannes de Serone og Bernardus de Ortolis i 1326, sendte Johannes XXII brev til erkebiskop Eiliv av Nidaros og de andre norske biskopene, hvor paven minnet om kjetteres og vantro fremferd mot kirken i Italia og bad om hjelp og støtte fra den norske erkebiskopen og hans biskoper, se: DN VI, nr. 117-118. (likende brev ble også sendt til den svenske erkebiskopen i Uppsala og hans lyd-biskoper). 1. september 1326 utstedte Johannes XXII nye bestemmelser. Til hjelp i kampen mot den romerske kirkes fiender, reserverte paven alle førsteårsinntektene på kirkelige beneficier (med enkelte unntak) som er eller blir ledige i rikene to år igjennom, se: DN VI, nr. 120; DN XVII, nr. 26-27.

¹⁸⁴⁶ Jfr. Housley, «The Crusading Movement, 1274-1700»: 266-267.

¹⁸⁴⁷ Et annet sted nevner at kongen kun skal tildeles 1/3 («constiterit euidenter prefato regi terciam partem pecunie dictedecime sexennalis collecte in eisdem regnis ac eciam colligende»): DN VI, nr. 113. Det ble også lagt inn en sanksjonsmulighet: dersom kongen forsøkte å tilegne seg også pavens halvdel, skulle han som straff miste retten til hele tienden.

¹⁸⁴⁸ DN VI, nr. 115. Se også: DN VI, nr. 119. Norske kollektorer hadde tidligere blitt oppnevnt for å kreve inn annatene og de andre avgiftene, se: DN VI, nr. 87; 93-96.

¹⁸⁴⁹ I et brev datert 1. september 1327, nevner Johannes XXII at de kongelige sendemennene, Bertrand de Sujol og Raymond de Lamena, påstod å ha med seg brev fra paven hvor kongen ble tilkjent hele tienden. Paven presiserte at det kun var avtalte deler av pengene som skulle gis til kongen, mens den resterende delen var forbeholdt kammeret og skulle brukes i kampen mot pavens fiender i Italia: DN VI, nr. 129. Pavens advarsel ser ut til å ha blitt tatt til følge, siden de pavelige kollektorerens regnskap viser at det ble innbetalt summer fra Norge og Sverige til kammeret, se: PNRD: 15-66.

Pengelån og ekskommunikasjon – Magnus Erikssons økonomiske forbindelser med Avignon

Pavemaktens svekkede stilling gjorde at monarker begynte å ta opp lån fra paven med rot i de nasjonale korstogstiene. I England hadde Viennetienden kun blitt samlet inn for ett år, men hele beløpet hadde endt opp som et lån til kong Edvard II. Dette lånet betalte kongen aldri tilbake og ved det apostoliske *camera* ble gjelden avskrevet som en «håpløs gjeld» i 1343.¹⁸⁵⁰ Naboer i nord var i så måte flinkere.¹⁸⁵¹ I de spanske kongedømmene er det flere eksempler på slik lån, blant annet tok Alfonso XI av Castilla (r.1313-1350) opp et lån av Clemens VI på 20 000 floriner i 1343.¹⁸⁵² De skandinaviske monarkene så også potensialet i slike låneavtaler. I Danmark handlet store deler av kong Valdemar Attersdags styringstid om å vinne tilbake pantsatte danske områder. I den forbindelse var korstog en viktig del av Valdemars forhandlinger med Avignon.¹⁸⁵³ I 1343 tok Valdemar korset og ble tilkjent hele den danske korstogstien.¹⁸⁵⁴ Det vedvarende behovet for kapital til å samle det danske riket, ledet også Valdemars til å selge det danske Estland til Den tyske orden i 1346.¹⁸⁵⁵

Pavemaktens vilje til å inngå slike kompromiss ble tydeligere mot slutten av Clemens VI pontifikat (1342-1352), der paven slet med store økonomiske kostnader.¹⁸⁵⁶ I et forsøk på å forbedre sin politiske stilling inngikk han en rekke kompromiss om korstogstiene til monarker i de katolske grenseområdene.¹⁸⁵⁷ Det gjaldt særlig monarker i Sentral-Europa. I mars 1351 innvilget Clemens VI halvparten av en fireårstien til Kasimir III av Polen (r.1333-1370), mens Ludvik I av Ungarn (r.1342-1382) ble gitt hele fireårstien fra sitt rike det påfølgende året.¹⁸⁵⁸ Da det i 1351 kom forespørsler fra de skandinaviske kongedømmene, gikk paven med på at femårstien skulle deles likt mellom det apostoliske kammer og de to nordiske kongene.¹⁸⁵⁹ Men kong Magnus' utgifter var ikke i nærheten av å bli dekket av tiendetildelingen og han

¹⁸⁵⁰ Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 191

¹⁸⁵¹ I 1329 betalte kong David II (r.1329-1371) av Skottland tilbake et lån på 12 000 floriner som hans far, Robert de Bruce, etter sigende hadde lånt av paven, se: J. Haller, *Papstum und kirchenreform: Vier Kapitel zur Geschichte des ausgehenden Mittelalters*, 1. vol, Berlin 1903: 137.

¹⁸⁵² Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 60.

¹⁸⁵³ Jensen, «Politics and Crusades»: 280-284; Moltesen, De avignonske Pavers Forhold til Danmark: 33-51.

¹⁸⁵⁴ DD 3:1, nr. 401. Treårstien ble i 1345 utvidet til en femårstien, se: DD 3: 2, nr. 200. Omstendighetene rundt Valdemars korstogslofte – dersom han faktisk avla et slikt – er uklare, men muligens hadde han tenkt å delta på et korstog mot de hedenske litauerne, se: Jensen, «Politics and Crusades»: 280-281, n. 57. En kilde fra Avignonkurien hevder at Valdemar tok korset igjen i mars 1363 i Avignon. Ifølge den anonyme *Prima vita Urbani V* tok en rekke konger korset i Avignon i mars 1363: «Johannes, Francorum, Petrus, Cipri, et Dacie reges (...) ad faciendum generale passagium ultramarinum, et specialiter contra Turcos, se mutuo asterinxerunt: *Vitae paparum Avenionensium hoc est historia pontificum Romanorum qui in Gallia sederunt ab anno Christi MCCCIV usque annum MCCCXCIV*, utg. S. Baluzius og på ny ved G. Mollat, Paris 1914: 349-382, sitert etter s. 352-353. Det er imidlertid vanskelig å verifisere og det er på det rene at Valdemar ikke var i Avignon på det tidspunktet, se: Jensen, «Politics and Crusades»: 283, n. 71.

¹⁸⁵⁵ Bysted, Jensen, Jensen, og Lind, *Jerusalem in the North*: 321-332.

¹⁸⁵⁶ Mollat, *Les Papes d'Avignon*: 89-90; 362-385.

¹⁸⁵⁷ Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 70-71.

¹⁸⁵⁸ Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 68, 188-189.

¹⁸⁵⁹ For Magnus' del var det uansett snakk om en retrospektiv utbetaling, siden korstoget mot Novgorod allerede var over. For Danmark: DD 3: 3, nr. 464. For Norge og Sveiger: DN VI, nr. 205; DS 5249 (hvordet omtales som en fireårstien).

ønsket derfor å få i stand et lån fra pavemakten.¹⁸⁶⁰ Paven hadde som tidligere nevnt innvilget Magnus tiendeinntekter i 1326, også gått med på andre økonomiske tiltak. I 1347 fikk kongen tillatelse av paven til å drive handel med «den babylonske sultanens land» i fem år.¹⁸⁶¹ Handel med muslimene var svært innbringende, særlig for de norditalienske handelsbyene, men pavemakten hadde siden Alexander III forgjeves forsøkt å få i stand en økonomisk embargo på handel med muslimer rundt Middelhavet.¹⁸⁶²

Da den pavelige kollektoren, Johannes Guilberti, kom til Sverige på vårparten i 1351,¹⁸⁶³ ble han kontaktet av kongens representanter som fortalte om den «nød og krigsfare» som truet kongens riker.¹⁸⁶⁴ Kongen selv hadde ennå ikke returnert fra korstoget mot Novgorod.¹⁸⁶⁵ Det var derfor dronningen, Blanka av Namur, som fungerte som regent og ledet forhandlingene med sammen med en gruppe svenske stormenn.¹⁸⁶⁶ Et notarialinstrument, dater 19. mars 1351, formulerte bestemmelsene for den inngåtte låneavtalen.¹⁸⁶⁷ Avtalen innebar at Magnus fikk alle midler som var samlet inn av den foregående korstogstien (femårstien fra 1345) for Norge og Sverige,¹⁸⁶⁸ mens han forpliktet seg til å innfri lånet i Brügge innen 1351/1352.¹⁸⁶⁹ Det viste seg senere at Magnus ikke var i stand å innfri lånet og han skyldte dessuten penger hos flere verdslige kreditorer.¹⁸⁷⁰ Det varte likevel til 1355 før det apostoliske kammer begynte å kreve pengene sine tilbake.¹⁸⁷¹ Kongen og de andre kausjonistene fikk gjentatte advarsler,¹⁸⁷² men den 30. mai 1358 ble kong Magnus, dronning Blanka og en rekke navngitte kausjonister ekskommunisert.¹⁸⁷³

¹⁸⁶⁰ For en detaljert framstilling av kongens lån og de påfølgende konsekvensene, se: Brilioth, *Den pavelige beskatningen af Sverige*. 204-250; Blom, *Norge i union på 1300-tallet*, II: 497-502. Se også: Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*. 186-188; Jensen, «Korstogtanken i danske senmiddelalderen: 48.

¹⁸⁶¹ Ifølge kongens supplikkbulle skyldtes gjelden at riket hadde blitt vanskelig for formynderstyret mens kongen var mindreårig: «...pro exoneratione debitorum suorum quibus est grauitur oneratus maxime propter malas administrationes et contractus factos per administratores regnorum suorum tempore pueritie ipsius»: DN VII, nr. 198; DS nr. 4226. Varene det gjaldt var jaktfalker: «falcones ad terras per Soldanum Babilonien», DN VII, nr. 202; DS nr. 4231. Se forøvrig relaterte dokumenter: DN VI, nr. 184; DS nr. 4241, hvor paven også takker kongen for neon hvite falker og andre gaver (*falcones albos et alia regia mnera*).

¹⁸⁶² S. Menache, «Papal Attempts at a Commercial Boycott of the Muslims in the Crusader Period», *The Journal of Ecclesiastical History* 63: 2 (2012): 236-259.

¹⁸⁶³ Brilioth, *Den pavelige beskatningen af Sverige*. 204-210.

¹⁸⁶⁴ «...attendentes et considerantes vrgentem necessitatem in dictis regnis Swecie, Norvegie et Scanie, presencialiter existentem, ac eciam magna pericula guerrarum, que in eisdem regnis continue nunc assistunt»: DN VIII, nr. 157.

¹⁸⁶⁵ Det er svært få kilder til kong Magnus' korstogsekspedisjoner, i hovedsak også russiske. For en oversikt, se: J. H. Lind, «The Russian sources of King Magnus Eriksson's campaign against Novgorod 1348-1351 – reconsidered» i *Medieval Scandinavia* 12 (1988): 248-272; J. L. I. Fennell, «The Campaign of King Magnus Eriksson against Novgorod in 1348: an Examination of the Sources» i *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge*, 14:1 (1966): 1-9. Se også: J.-M. Mallefer, «La croisade du roi de Suède Magnus Eriksson contre Novgorod (1348-1351)» i *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, 33 (2002): 87-96.

¹⁸⁶⁶ Blant de viktigste kausjonistene var biskopen av Linköping, kongens svenske kansler, prosten Nikles Markusson, samt de to rikenes drottseter, Nikles Turesson (två bjälkar) i Sverige og Orm Øysteinsson i Norge. Foruten de navngitte stormennene var det 14 andre riddere og væpnere til stedet, hvorav 7 var kongelige rådgivere og alle var svenske.

¹⁸⁶⁷ DN VIII nr. 157; DS nr. 5263. Avtalen ble senere ratifisert av kong Magnus i Kalmar, 12. juli samme år. Lånesummen ble da beregnet til 12 000 mark svensk mynt, se: DN VIII nr. 159; DS nr. 5297. Se også: NFH, 2. Hov. I: 531-534; Brilioth, *Den pavelige beskatningen af Sverige*. 218, n. 5, hvor Brilioth påpeker regnefeil hos Munch.

¹⁸⁶⁸ DN VI, nr. 176, etter originalregesten; DS 4017, etter en vidisse utferdiget etter Joannes Guilbertis ankomst til riket.

¹⁸⁶⁹ Pengene skulle ifølge avtalen betales inn i Brügge, med 1 kölnsk mark reint solv per 6 mark svensk mynt. For Sveriges vedkommende beløp det seg til 1200 mark solv innen 24. juni 1351 og resten innen 29. september 1351. For Norges del innen 24. juni 1352: DN VIII, nr. 157. Flere a kausjonistene ble også stevnet, deriblant erkebiskop Jakob av Lund: DD 3: 5, nr. 99.

¹⁸⁷⁰ Dette gjaldt særlig lån kongen hadde vært nødt til å ta opp hos en rekke tyske fyrster og svenske og danske stormenn, samt Hansestedene, i forbindelse med opprøret til sønnen, Erik, og senere i kampen mot Albrekt, se: Blom, *Norge i union på 1300-tallet*, II: 500-502; 503-542.

¹⁸⁷¹ Et notarialinstrument av 24. oktober 1355, nevnes det at paven kammerret har behandlet saken, som har vært ført av den pavelige *camerarius*, erkebiskop Stefanus av Toulouse, og *tesaurarius*, biskop Reginaldus av Palencia, på vegne av paven og pavekammeret, mens magister Johannes Palasini mote som *procurator* på vegne av kong Magnus. Ifølge dommen ble de gjenværende lånetakerne domt til å betale hele gjelda på 22 028 mark, 3 ore, 1 ortug, og 6 penninger innen betalingsfristen på én måned, se: DN VIII, nr. 163; DS 5514. Brilioth antydte at det muligens var

Ekskommunikasjonen sammenfalt med uroligheter i Sverige. Magnus hadde i begynnelsen av sin styringstid problemer med det norske aristokratiet, men fra midten av 1350-åra og kongens resterende styringstid, var det forholdet til det svenske aristokratiet som var anstrengt. Samtidig måtte kongen hanskes med de økonomiske ettervirkningene av «mannedauden» og et økende ytre press.¹⁸⁷⁴ For Magnus' fiender var ekskommunikasjonen en gavepakke.¹⁸⁷⁵ Men det er vanskelig å bedømme hvordan bannet påvirket kongens stilling ved kurien.¹⁸⁷⁶ For pavene var det i perioder viktigere å holde seg inne med monarker, enn å utøve en rigid tolkning av kirkestraffene, siden monarkene hindre utsending av innkrevde penger til kammeret. Det skjedde gjentatte ganger under 1300-tallet i Frankrike, England, Skottland, Sverige, Ungarn og Aragon.¹⁸⁷⁷ Det er kanskje den enkleste forklaringen på den nokså inkonsekvente holdningen fra sentral-kirkelig hold til ekskommunikasjonsdommen.¹⁸⁷⁸

Allerede i 1361 fikk Magnus – til tross for å være ekskommunisert – ta opp et nytt lån av kirken. Denne gangen for å føre krig mot Valdemar Atterdag, etter at den danske kongen invadert Skåne og Gotland.¹⁸⁷⁹ Like etter brøt det ut fullt opprør mot Magnus i Sverige, noe som endte med at han ble avsatt som svensk konge i 1364.¹⁸⁸⁰ Det er derfor vanskelig å få klarhet i hva som skjedde videre med gjelda til pavemakten.¹⁸⁸¹ I Norge synes kong Håkon VI (r.1355-1380) å

kongens fiender, enten svenske aktører i kretsen rundt sønnen, Erik Magnusson, eller den danske kongen Valdemar Atterdag, hvorpå Brilioth synes å helle mest mot sistnevnte, se: Brilioth, *Den påfåliga beskatningen af Sverige*: 235-237.

¹⁸⁷² Advarsler kom i 1356: DN VI, nr. 231; 163-164 (i sistnevnte settes en frist på 4 måneder); DN VIII nr. 164 (til tyske geistlige i Lübeck om å formane skylderne til å betale). Nye advarsler fulgte i 1358, se: RN VI, nr. 496-498.

¹⁸⁷³ Brevet om kongens ekskommunikasjon, som en følge av ubetalte gjelda (som ble oppgitt til 22 028 mark 3 øre 1 ørtug 6 penning i gangbar svensk og norsk mynt), ble sendt til erkebiskopene og biskopene i Köln, Mainz, Bremen, Lübeck, Schwerin, Ratzeburg, Verden, Lund, Uppsala, Linköping, Västerås, Strängnäs, Skara, Åbo, Roskilde, Ribe, Slesvig, Odense, Viborg, Århus og Växjö, se: DN VIII, nr. 170.

¹⁸⁷⁴ S. Insen og J. Sandnes, *Aufolkning og union 1319-1448*, bind 4, *Norges Historie*, K. Mykland (red), Stabekk 1987. Se også: Blom, *Norge i union på 1300-tallet*; Haug, *Provincia Nidrosiensis*.

¹⁸⁷⁵ Den anonyme forfatteren av den sterkt kritiske pamfletten, *Libellus de Magno Erici Rege* (ca.1365-1371), bruker ekskommunikasjonen som en hovedinvenning mot den tyranniske kongen. Ifølge den samme forfatteren stod dommen i over fem år: «Quantum malum regis est, quod ipse sententiam et interdictum a summo pontifice propter leuatam pecuniam camere fulminatam nichill curabat, sed stetit in ea V annis, et vbi prelati abstinerant a sacramentis ibi ipse se in omnibus ingerebat, et scandalizati et in errorum ducti sunt fere omnes»: *Libellus de Magno Erici Rege*, trykt i *Scriptores rerum Suevicarum mediæ ævi*, 3. vols., E. M. Fant, E. G. Gejer, J. H. Schröder, og C. Arnerstedt, Uppsala 1818-1877, III: 15-19, her sitert etter s. 15. Kongen ble også sterkt kritisert av St. Birgitta, som var med på å forme hans negative ettermæle i særlig Sverige, se: Lind, «Magnus Eriksson som birgittinsk konge i lys af russiske kilder»: 103-128.

¹⁸⁷⁶ Det er for mange uklarheter – ikke minst motsetninger – i kildematerialet til at noe sikkert kan sies om kong Magnus' stilling ved kurien, se: Brilioth, *Den påfåliga beskatningen af Sverige*: 255-263.

¹⁸⁷⁷ For hvert av eksemplene, se: Housley, *The Arignon Papacy and the Crusades*: 82-12; Purcell, *Papal Crusading Policy*: 156-157.

¹⁸⁷⁸ Kurien synes i det lengste å ha håpet at saken kom til en minnelig ordning. I midten av mai 1360 suspenderte Innocens VI ekskommunikasjonen fram til den påfølgende påsken, siden kongen hadde betalt inn noe av gjelden (gjelda er her oppgitt som ca. 15000 gullfloriner - en atskillig høyere sum enn tidligere omtale), se: DN VI nr. 245; RN VI, nr. 672 (den pavelige kollektoren, Henrik Biscop, fikk også fullmakt til å legge Norge, Sverige og Skåne under interdikt om ikke kongen betalte, se: DN VI nr. 246; RN VI, nr. 274). I et senere brev fra 26. februar 1362, øynet Innocens VI på nytt muligheten for å løfte ekskommunikasjonen. Rykter gikk på at kongen var villig til å betale og den pavelige kollektoren, Henrik Biscop, fikk mandat til å løse kongen fra bannet så snart halve restgjelda var betalt, se: DN XVII, nr. 911 (feil dato, se: RN VI, nr. 813). Det er forøvrig påfallende at både kongen og dronningen fikk innvilget skrifteprivilegier – inkludert full syndsforlatelse om døden truet (*in articulo mortis*) – i perioden 1360-1362 og igjen for Magnus i 1365, se: DN XVII, nr. 124; 127; DS nr. 6656; DN VII, nr. 268.

¹⁸⁷⁹ Dette lånet beløp seg til 4400 mark penninger i gangbar mynt og ble gitt med pant i 88 skippund kobber. Det ble tatt av penger som tilhørte det apostoliske kammer, men kongen inngikk avtalen erkebiskopen av Uppsala og andre svenske prelater, framfor med kammeret, se: DS 6518

¹⁸⁸⁰ Etter at kong Magnus ble avsatt som svensk konge ble han året etter tatt til fange av kong Albrekt av Sverige (r.1363/4-1389) og satt fengslet fram til 1371. Han druknet tre år senere i Bomlafjorden. Hans kone, dronning Blanca, døde allerede i 1363, kort tid etter sønnen Håkons bryllup med Margrete Valdemarsdatter. Hverken dødsårsak eller hvor hun er gravlagt er kjent. Det er derfor vanskelig å vurdere hvorvidt ekskommunikasjonen fikk konsekvenser for henne i døden, noe som normalt ville hindret at hun fikk en kristen begravelse.

¹⁸⁸¹ Mulige nedbetaling på gjelden i 1362 og 1363: DS 6844; RN VI, nr. 859; 920. For enkelte av de andre ekskommuniserte: DN VIII, nr. 178. Historikere har ofte vært uenige om dette spørsmålet. Munch hevdet det kun var snakk om at «en ubetydelig Deel deraf nogensinde ble tilbakebetalt», se: NFH, 2. Hov. I: 541-547. Brilioth var kritisk til Munch. Han mente flere kilder indikerte at innbetalinger forekom, men at manglende kvitteringer gjør det umulig å si noe om hvor store beløp det var snakk om. Han mente likevel det måtte handle om betydelige summer. Brilioth, *Den påfåliga beskatningen af Sverige*: 263-265. Flere dokumenter referer til innbetalinger fra den pavelige kollektoren i Norden, men oppgir ingen konkrete summer eller hva slags betalinger det var snakk om, se: DN VI, nr. 225 (for årene 1348-1352); DN VII nr. 252 (for årene 1354-1355), det stammet også fra kollektoren Johannes Guilaberti i 1356-1357: DN VI, nr. 233 (sum på 1500 sententiafloriner); DN VI, nr. 236

ha hatt påfallende lite kontakt med Avignonkurien,¹⁸⁸² men synes å ha hatt kontakt med den pavelige kollektoren, Guido de Cruce, under sistnevntes sendeferd til Norge i 1364.¹⁸⁸³ Kongen hevdet i brev året etter at kollektoren hadde gitt medhold i at den kongelige kapellgeistligheten var unntatt betaling av korstogstiender.¹⁸⁸⁴ En av få andre referanser til Håkons relasjon til de pavelige kollektorene, er et brev fra 1372 fra pave Gregor XI (r.1370-1378).¹⁸⁸⁵ Paven hadde hørt at kongen hindret den pavelige kollektoren Henrik Biscop fra å utføre kammerets penger fra riket.¹⁸⁸⁶ Kongen ble derfor bedt om ikke å legge flere hindringer i veien og noe mer er ikke nevnt om saken,¹⁸⁸⁷ og Henrik fortsatte sin gjerning i Norden.¹⁸⁸⁸ Da Håkon VI's døde i 1380 begynte en ny fase i nordisk politikk, samtidig som paveskismaet hadde inntruffet to år tidligere. For Avignonpavene hadde forholdet til kongemakten vært uunngåelig – på godt og vondt – men det leder over til hvordan det pavelige skattesystemet utviklet seg i Norden under Avignonperioden.

Det pavelige skattesystemet og det norske riket, 1305-1378

Stabilitet, reformer og en kontinuerlig utbygging av kuriens administrative apparat, gjorde den pavelige forvaltningen svært effektiv under Avignonperioden.¹⁸⁸⁹ Det resulterte i at pavemaktens inntekter ble mangedoblet. Høydepunkt ble nådd under Gregor XI, der pavemaktens årlige inntekter var i gjennomsnitt var på omkring 500 000 floriner.¹⁸⁹⁰ Mye av grunnlaget for Avignonpavens sofistikerte inntektssystem skyldtes reformer under Johannes XXII og hans etterfølgere.¹⁸⁹¹ Det var ikke innovasjoner som gjorde styringstiden til Johannes XXII viktig,¹⁸⁹² men hans autokratiske ledelse medførte en mer systematisk innkreving og han utvidet det

(550 sententiafloriner); DN VI, nr. 243 (1000 sententiafloriner); DN XVII, nr. 125 (omtale av 6000 gullfloriner (!) fra kollektorene i Norge og Sverige). Enkelte av kausjonistene fortsatte imidlertid å nedbetale på gjelda selv etter kongens død, se: RN VII, nr. 472

¹⁸⁸² I 1364 fikk Håkon innvilget en skrifteprivilegiesoknad for seg selv, dronning Margrete og 7 navngitte danske riddere og væpnere med koner, se: DN VII, nr. 268. På nytt i 1371: DN XVII, nr. 142

¹⁸⁸³ Guido ble oppnevnt som kollektor til Noden i begynnelsen av september 1363, se: DN VI nr. 259.

¹⁸⁸⁴ Brevet var adressert til de norske underkollektorene abbed Mathias i Munkeliv og abbed Peter i Lyse og de andre klerkene og lekmennene som Guido hadde oppnevnt, og gjorde det klart allerede i åpningen hva som var kongens intensjon: «Hic prohibet rex ut decime papales non sunt exigende de suis capellis vel clericis»: DN I, nr. 386.

¹⁸⁸⁵ DN VII, nr. 284.

¹⁸⁸⁶ «Sane nuper ad nostrum peruenit auditum quod tu ex nonnullorum prelatorum partium earumdem inductione quod collectores fructuum camere nostre apostolice fructus prouentus et debita ipsius camere nostre apostolice in terris tue ditioni subiectis recuperare valeant non permittis»: DN VII, nr. 284.

¹⁸⁸⁷ Det var derimot enkelte andre problemer, slik som underkollektorer innsatt av den forrige pavelige kollektoren: DN VI, nr. 281, og gjelden til den nylig avdøde norske erkebiskop Olav, se: DN V, nr. 272-273; DN VI, nr.282.

¹⁸⁸⁸ Det er registrert flere innbetalinger fra Henriks virke som kollektor i Danmark, Sverige og Norge etter 1372: I juli 1373 er det registrert en innbetaling på 500 floriner fra Henrik ved det pavelige kammer: DN XVII, nr.916, i juni 1374 betalte han inn 3842 kammerfloriner i Brügge: DD 3: 9, nr. 376. I 1375 en ny innbetaling på henholdsvis 500 og 10 gullfloriner: DN XVII, nr. 156; DN XVII, nr. 919. I 1376 betalte Henrik, som nå var biskop på Ösel, en gjeld til kammeret på 670 gullfloriner og avsluttet med det regnskapet: DN XVII, nr. 157.

¹⁸⁸⁹ For den diplomatiske korrespondansen mellom Avignon og andre deler av Europa, se: K. Plöger, *England and the Avignon Popes: The practice of Diplomacy in Late Medieval Europe*, London 2005. Se også: P. Zutshi «The political and administrative correspondence of the Avignon popes, 1305-1378: a contribution to Papal diplomacy» i *Anc. origins de l'État moderne. Le fonctionnement administratif de la papauté d'Avignon. Actes de la table ronde d'Avignon (22-24 janvier 1988) Collection de l'École française de Rome* 138 (1990): 371-384.

¹⁸⁹⁰ Zutshi, «The Avignon papacy»: 663.

¹⁸⁹¹ Johannes XII (Jacques d'Euse) var 72 år gammel da han ble pave, var han en energisk og begavet organisator. Hans bakgrunn var Cahors i sør-Frankrike, et finanssentrum for bank og pengeutlånere, kom også godt med. Dante Alighieri (†1321) assosierte i sin *Den gudommelige komedie* Cahors med den bibelske byen Sodom, på grunn av dens rykte for pengeutlånere, se: Dante Alighieri, *The Divine Comedy* 3. vols., overs. ved C. E. Norton, Boston/New York 1892: I (Hell): Canto XI: 53. Se for øvrig: Zutshi, «The Avignon papacy»: 662-669; Mollat, *Les Papes d'Avignon*: 363-385.

¹⁸⁹² Det var forgjengeren, Clemens V, introduserte annater, se: W. E. Lunt, «The First Levy of Papal Annates» i *The American Historical Review* 18:1 (1912): 48-64.

økonomiske grunnlaget med innføringen av pavelig provisjonsrett.¹⁸⁹³ Det transformerte enkelte aspekt ved det kirkelige skattesystemet, både kvantitativt og kvalitativt.

Det mest markante trekket ved korstogstiene under Avignonpaven, er den kvantitative økningen – både i pavemaktens utstedelser av korstogstie og bruken av pavelige kollektorer. Det pavelige kollektorene ble samtidig pålagt å kreve inn en rekke andre avgifter, slik som annater, forstårsinntekter av alle ledige embeter, og for England, Skandinavia, og Baltikum også peterspenger. For Nordens del er overgangen fra 1200-tallet markant. Mens det bare var ved Lyontien i 1274 at pavelige kollektorer ble sendt til Norden,¹⁸⁹⁴ kom det i løpet av 1300-tallet en kontinuerlig strøm av pavelige utsendinger. På det europeiske kontinentet ble kollektorvesenet en permanent institusjon under Clemens VI (r.1342-1352),¹⁸⁹⁵ men i Norden forble situasjonen *ad hoc*-preget og det var først senere at en slik permanent institusjon dukker opp.¹⁸⁹⁶ Ordningen vedvarte fram til reformasjonen og de skandinaviske kongerikenes brudd med pavemakten.¹⁸⁹⁷

Den andre forskjellen er av kvalitativt art. En annen viktig aktor under Avignonpavedømmet var den dyktige kammerherren, Gasbert de Laval (tjenestetid, 1319-1347), som systematisert finansforvaltningen med introduksjon av bedre bokføring.¹⁸⁹⁸ Resultatet var mulighet for strengere ettersyn og kontroll av de pavelige kollektorene, samtidig som kammeret fikk økte kunnskap om skattegrunnlaget i hvert bispedømme.¹⁸⁹⁹ Mer kontroll skapte et mer lojalt byråkrati, men innføringen av pavelig provisjons- og reservasjonsretten av prebender gjorde pavelig tjeneste mer attraktivt – samtidig som det også medførte økt korrupsjon og anklager om nepotisme.¹⁹⁰⁰

¹⁸⁹³ Mye av grunnlaget ble lagt med bullene *Si grantanter advertitis* (1316) og *Execrabilis* (1317). Kun den første av disse to bullene er å finne i det norske kildematerialet, se: DN VI, nr. 86, hvor det blant annet ble krevd forstårsinntekter (*fructus primi anni*) fra alle ledige embeter i hver kirkeprovins i tre år. Det er imidlertid referanser til *Execrabilis*-bullen i det nordiske materialet, se: DS nr. 2322.

¹⁸⁹⁴ Bertrandus Amalrici oppnevnt som kollektor for Sverige og Danmark i 1279 og Huguiccio for Norge i 1285, se: PNRD: 1-14; 148-166.

¹⁸⁹⁵ Lunt, *Papal Revenue*: I: 43-44.

¹⁸⁹⁶ De skandinaviske kongedømmene ble alle samlet i ett kollektoriat (*collectorie*), se: C. Schuchard, *Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter*, Tübingen 2000: 20-25.

¹⁸⁹⁷ Etter skismaet i 1378 vedvarte Avignonpavenes kollektorsystem. Romapaven klarte aldri å etablere en like sofistikert infrastruktur og nettverk, men bare en mild etterlikning, med én kollektor i England, én i Polen, osv. Romapaven var derfor mer avhengig av bankiere, se: H. Kaminsky, «The Great Schism», NCMH, V: 674-696, spesielt s. 682-683. Den siste pavelige kollektoren til kongerike Danmark, Sverige og Norge ble utnevnt så sent som i 1518. Det var Johann von Weeze (†1548), en klerk fra Utrecht, som var pavelig kollektor i Norden i 1518-1522, se: Schuchard, *Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter*: 210. Se også: Jensen, *Denmark and the Crusades*: 51-54; Jensen, *Korstogstanken i dansk senmiddelalder*: 42-50. *Romeskatthen* dukker siste gang opp i norske kilder så sent som i 1529, se: DN X, nr. 585.

¹⁸⁹⁸ Det er fra denne perioden at regnskapsmaterialet er overlevert i de ulike kilde-seriene ved Vatikanarkivet, som gir en bedre oversikt over kammerets virksomhet. Kildeseriene er inndelt i ulike kategorier, alt etter som hva de referer til: *Obligaciones et Soluciones* (obligasjoner og innfrielser), *Introitus et Exitus* (inntekter og utgifter) og *Collectoriae* («innsamlede midler»), se: S. Weiß, *Rechnungswesen und Buchhaltung des Avignonenser Papsttums (1316-1378)*, Hannover 2003. Se også: Zutshi, «The Avignon papacy»: 662-669; Jørgensen og Saletnich, *Brev til Paven*: 82-86.

¹⁸⁹⁹ Pave Honorius III's *Liber censuum* (1192) ble allerede omkring 1200 omarbeidet til den såkalte *Liber provincialis*, som senere i løpet av 1300-tallet ble til *Liber cancellaris*. Disse listene ble et svært nyttig verktøy, ettersom de inneholdt en fullstendig oversikt over alle katolske kirkeprovinser, med en alfabetisk liste over alle bispedømmer og skattetakster, se: Storm, *Afgifter fra den norske kirkeprovins*: 104-107.

¹⁹⁰⁰ Både Clemens V og Johannes XXII innførte en rekke slike reservasjoner, blant annet for alle embeter som ble ledige ved kurien (vacare ad curiam), translasjon, forfremmelser eller ved avsettelse. Praksisen nådde et høydepunkt under Urban V, som i 1363 reserverte alle embeter estimert til en årlig inntekt på over 200 floriner og alle klostre verdsatt til over 100 floriner, se: Zutshi, «The Avignon Papacy»: 669-672. Standardverket for Avignonpavenes bruk av kirkelige beneficier er fortsatt Mollats verk, se: G. Mollat, *La collation des bénéfices ecclésiastiques sous les papes d'Avignon (1305-1378)*, Paris 1921. For norske forhold, se: Storm, *Afgifter fra den norske Kirkeprovins til det apostoliske Kammer og Kardinalkollegiet 1311-1523*. Se også den kortfattede men nyttige oversikten hos Haug: E. Haug, «The Metropolitan, the king and the bishops in 'Norgesvedet'» i S. Imsen (red), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Norgesveldi': The role of the Church in the making of Norwegian domination in the Norse World*, Trondheim 2012: 67-112, spesielt s. 79-83.

Fra Huguicio til Pierre Gervais – fra kongemaktens menn til pavens lojale tjenere?

De pavelige kollektorene er i Vatikanets kildemateriell omtalt ved en rekke ulike benevnninger, men de vanligste betegnelse er *collector apostolicus*, *collector et receptor*, eller *nuntius et collector*.¹⁹⁰¹ De ble sendt ut for å kreve inn en rekke avgifter (*fructuum, reddituum, proventuum, censsum*) eller andre midlertidige skatter.¹⁹⁰² De pavelige kollektorene som ble sendt ut for å kreve inn disse pengene var forpliktet å rapportere og legge fram regnskapet til det apostoliske kammer.¹⁹⁰³ I Vatikanets arkiv er regnskapsmaterialet fra de pavelige kollektorenes sendeferd overlevert i kildeserien *Collectoriae* («ånsamlede midler»), hvor pengesummene som kom inn til kammeret er registret.¹⁹⁰⁴ Disse regnskapene gjør det mulig å si noe om pavemaktens apparat og hvilke internasjonale nettverk som var en forutsetning for at systemet ble svært effektivt i senmiddelalderen.

Det vil ikke være anledning til å gå inn i alle de ulike skattene og avgiftene som ble overført fra Norge til kurien, men begrense seg til innkrevingen av korstogstiender.¹⁹⁰⁵ De nordiske kirkeprovinsene ble i løpet av 1300-tallet gjentatte ganger pålagt korstogstiender: en seksårstiende i 1312 (Viennetienden)¹⁹⁰⁶ og enda en i 1333¹⁹⁰⁷ (kansellert i 1336);¹⁹⁰⁸ en treårstiende i 1343 (som ble utvidet til en femårstiende i 1345);¹⁹⁰⁹ en femårstiende i 1351;¹⁹¹⁰ en treårstiende i 1363;¹⁹¹¹ en ettårstiendene i 1372 (for Norge 1373);¹⁹¹² samt en ettårstiende i 1382 (kun for Danmark).¹⁹¹³

Det vil være for omfattende å gå i detalj for hver enkelt sendeferd og hver enkelt kollektors virke,¹⁹¹⁴ men for å få et perspektiv på utviklingen fra det foregående århundre, kan det være fruktbart å gjøre en komparasjon av to ulike sendeferd. Det vil da være naturlig å begynne med den første sendeferden, nemlig Huguiccios sendeferd i 1280-åra. For Avignonperioden har

¹⁹⁰¹ Schuchard, *Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter*. 17-25.

¹⁹⁰² Dette gjaldt ikke *servitium commune*, som måtte betales personlig eller ved en egen utsending. Ofte oppnevnte geistlige en fullmektig (*procuratores*) til slike oppdrag.

¹⁹⁰³ Moltesen, *De avignonske Pavers Forhold til Danmark*. 153.

¹⁹⁰⁴ I Vatikanarkivet er rapportene fra de pavelige kollektorenes sendeferd til Norge i 1326-1328 og 1330-1334, samlet i ett og samme bind, nemlig bind 227, se: *Archivio Segreto Vaticano* (ASV), Coll. 227 ff. 1r-155r, som også inneholder anførsler om skatteinnkrevingen i England. Disse regnskapene, samt materialet fra de foregående sendeferdene til Norden i 1280-åra, er tidligere utgitt av Munch, se: PNRD. Se også: Jørgen og Saletnich, *Brev til Paven*.

¹⁹⁰⁵ Jfr. G. Storm, *Avgifter fra den norske Kirkeprovins til det apostoliske Kammer og Kardinalkollegiet 1311-1523: Efter Optegnelser i de pavelige Arkiver*, Christiania 1897.

¹⁹⁰⁶ DN VIII, nr. 39.

¹⁹⁰⁷ DD 2: 11, nr. 48-51; RN IV, nr. 979-982.

¹⁹⁰⁸ Johannes XXII påla seksårstienden i 1333 på grunn av korstogsloftet til Filip VI av Frankrike (r.1328-1350). Da det ble klart at det ikke ble noe av dette korstoget, kansellert etterfølgeren, Benedikt XII (r.1334-1342), innkrevingen i 1336, se: DN VI, nr. 150.

¹⁹⁰⁹ Clemens VI proklamerte et korstog mot «de vantro hedningene med det vulgære språket tyrkisk» (*infidelium paganorum que vulgari lingua Turchi*) og påla en treårstiende på alle geistlige inntekter til støtte for korstoget, se: DN VI, nr. 169-170; DS II nr 1560; DD 3: 1, nr. 371; 401. Jfr. Housley, *The Later Crusades*. 59. En skipan fra et norsk provinsialkonsil i 1345, hvor blant annet erkebiskop Pål og biskopene, Torstein av Bergen og Gutorm av Stavanger deltok, kom fram til at deler av Clemens tiendepåbud var umulig å oppfylle: DN IV, nr. 293.

¹⁹¹⁰ Innkrevd etter anmodning fra både kong Valdemar og kong Magnus (og delt med kongene), se: DD 3:3, nr. 464; DN VI, nr. 199 (her omtalt som en fireårstiende).

¹⁹¹¹ Denne korstogstienden ble ikke legitimert som hjelp til Det hellige land, men var i stedet rettet til Den romerske kirken (*Romana ecclesia*) og pavens konflikt med Bernabò Visconti i Milano, se: DN III, nr. 331; DN IV, nr. 439; DN VI, nr. 257-263; DS 8, nr.6761. Urban V proklamerte korstog mot Visconti i 1363 og igjen i 1368, se: Housley, *The Later Crusades*. 245-246

¹⁹¹² DD 2: 9, nr 186; DS 9003 (regist). Norge: DN VII, nr. 289. Se også: DN XVII, nr. 149 (fullmaktsbrevet til Elias de Vodronio).

¹⁹¹³ DD 4:2, nr. 243.

¹⁹¹⁴ For kollektorenes regnskap, se: PNRD. Se for øvrig: T. Jørgensen og G. Saletnich, *Brev til Paven: norske forbindelser med Den bellige stol i senmiddelalderen*, Stavanger 1999: 81-99; Brihlio, *Den påfålige beskatningen af Sverige*. 123-279; Moltesen, *De avignonske Pavers Forhold til Danmark*: 152-202.

jeg valgt ut sendeferden til Pierre Gervais' (*Petrus Gervasii*) i 1330-1334,¹⁹¹⁵ som skjedde mot slutten av pontifikatet til Johannes XXII og som dermed gjør det mulig å se effekten av de mange reformene av den pavelige administrasjonen. Komparasjonen vil begrense seg til et utgangspunkt i tre punkter: kollektorenes bakgrunn, selve sendeferden, og spørsmål vedørende kollektorenes lojalitet til pavemakten.

Bakgrunn: Informasjonen om Huguiccios bakgrunn er svært begrenset, men i Honorius IVs brev om utnevnelsen av Huguiccio til pavelig kollektor (*nuntii apostolici et collectores*), er han omtalt som pavelig kapellan og sogneprest i Castiglion Fiorentino (*Castellione*), i erkestiftet Arezzo, øst i Toscana.¹⁹¹⁶ Honorius IV sendte dermed en representant fra sitt eget hushold (*capellano nostro*), noe som demonstrerte at tiendeinnkrevningen var høyt prioritert av pavemakten.¹⁹¹⁷ Heller ikke for Pierre Gervais vedkommende er mye kjent om hans bakgrunn forut hans utnevnelse til pavelig kollektor.¹⁹¹⁸ I 1330 ble han utnevnt til pavelig kollektor sammen med to danske prelater,¹⁹¹⁹ med et mandat for å samle inn restanser av Viennetienden og andre avgifter, slik som toårsannatene og peterspenger.¹⁹²⁰ Pierre var på tidspunktet for utnevnelsen kannik i Saint-Vozy i Puy.¹⁹²¹ Det var han fortsatt i 1332, men da i Viviers bispedømme, da han ble utnevnt til kollektor med ansvaret for å samle inn restantene av Viennetienden og andre utestående avgifter i Norge og Sverige.¹⁹²²

Pierre Gervais er en typisk representant for majoriteten av de pavelige kollektorene som ble sendt til Norden under Avignonpavene, der de fleste ble rekruttert fra det geistlige mellomsjiktet og kom fra det sørlige Frankrike. Blant åtte, navngitte kollektorene¹⁹²³ som ble sendt til Norden mellom 1320 og 1376,¹⁹²⁴ var det fleste kanniker (på det tidspunktet de ble

¹⁹¹⁵ Regnskapene fra begge disse sendeferdene ble utgitt av Munch, se: PNRD: 1-14; 67-134.

¹⁹¹⁶ I brevene omtales Huguiccio eksplisitt flere ganger som «collectori decime in regno Norwegie (eller «Norweyee») terre sancte deputate». Et brev fra 22. november overdro alle fullmakter erkebiskop Jon hadde hatt til Huguiccio: PNRD: 156-161.

¹⁹¹⁷ Det kom også fram i utnevnelsen til Huguiccio: «Nos autem ardenti desiderio hanelantes(?) quod negocium ipsius decime processu»: PNRD: 156-157. Huguiccio ble også gitt fullmakter til å bruke kirkestraff for å få folk til å betale, samt at han selv skulle ha en daglig lønn på 18 små, *tournois* solidi: PNRD: 156-157.

¹⁹¹⁸ Ifølge Brilioth er den tidligste referansen til Pierre i de pavelige registre, fra 1321. Da holdt allerede et beneficium i Saint-Vozy i Puy og fikk så provisjon på et annet i Viviers bispedømme. Det gjaldt derimot ikke det kanonikat han er nevnt å inneha i 1332, se: Brilioth, *Den påfellige beskatningen av Sverige*: 164, note 5.

¹⁹¹⁹ Det var erkebiskop Karl av Lund (r.1325-1334) og den tidligere pavelige ponitientaren og nylig oppnevnte Roskildebispen, Johannes Nyborg (r.1330-1344), se: *Acta pontificum danica: pavelige aktystykke vedrørende Danmark, 1316-1536* (APD), 7. vols., ved L. Moltesen, A. Krarup og J. Lindbæk, København 1904-1943, I, nr. 169-173.

¹⁹²⁰ APD, nr. 169-173. Ifølge Brilioth ble fullmaktene opprinnelig utstedt i 1329, men senere endret som en følge av forsinkelser, se: Brilioth, *Den påfellige beskatningen av Sverige*: 164, note 4.

¹⁹²¹ DS 2795. Se også: PNRD: 67-71.

¹⁹²² DN II, nr. 187; DS nr. 2895; PNRD: 89-90; 184-185.

¹⁹²³ Listen inkluderer hverken Guillaume de Peret (*Guillelmo de Pereto*), kannik i Mallorca, eller Peter av Gent (*Petro de Gandavo*), sogneprest til St Martins kirke i Zomergem i Tournai. Begge ble oppnevnt som pavelige sendemenn til de nordiske kongedømmene i 1348, men ingen av dem synes å ha kommet hit: Guillaume ble i flere skriv mellom mars-mai 1348 utnevnt og gitt mandat som pavelig kollektor i Norden for å samle inn en rekke avgifter, inkludert restanser av den seksårstienden fra Clemens V og treårstienden fra Johannes XXII påla til hjelp for Det hellige land og til undertrykkelse av opprøret i Lombardia, se: DN XVII, nr. 207-208; 210; 898-899; DS nr. 4317; 4327; 5168; 5171-5175. Peter ble på samme vis utnevnt i begynnelsen av desember samme år, se: DN VII, nr. 213-217. Det er etter utnevnelsen ingen spor etter hverken Guillaume eller Peter i de nordiske kildene eller regnskapsbøkene fra kammeret. Tidspunktet for utnevnelsen gir grunn til å tro det store pestutbruddet samme år forhindret de to fra å reise til Norden og at de må ha dodd like etter utnevnelsen. Det var først året etter, med oppnevningen av Johannes Guilaberti, at det faktisk foreligger bevis på at sendeferden faktisk ble utført i, se: DD 3: 3, nr. 195; DS nr. 5220.

¹⁹²⁴ Jeg har her ikke inkludert den svenske kollektoren og kanniken Nils Sighvatsson (*Nicolaus Sigvasti*) i denne listen. Årsaken er at Nils' mandat var begrenset til å samle inn peterspenger og første års inntekter fra Sverige, ikke korstogstiender og heller ikke for Norge. Jfr. Brilioth, *Den påfellige beskatningen av Sverige*: 128-144.

utnevnt til kollektor).¹⁹²⁵ Det var i tillegg enkelte kapellaner, erkediakoner,¹⁹²⁶ og sogneprester,¹⁹²⁷ samt én prior¹⁹²⁸ og én kammerklerk.¹⁹²⁹ Geografisk sett fordelte de seg på franske områder (hovedvekten), med to unntak, Johannes Guilaberti (1351-ca.1356) fra Verdun og Henrik Biscop (1360-1363) fra Bremen, som begge kom fra bispedømmer som lå under Det tysk-romerske riket.¹⁹³⁰ Det vitner om at den franske dominansen, som preget Avignontiden, også kom til uttrykk i valget av pavelige kollektorer i Norden.

Sendeferden. For Huguiccios del er det relativt oversiktlig å datere når sendeferden tok til, men langt vanskelig å avgjøre hvor lenge hans opphold faktisk varte.¹⁹³¹ Ifølge de islandske annalene ankom Huguiccio det norske riket i 1286,¹⁹³² men hverken norske kilder eller regnskapsmaterialet fra Vatikanarkivet, gir et detaljert bilde av omstendighetene rundt sendeferden – til tross for at han tilsynelatende var i landet i nærmere ti år. Det overleverte regnskapet er svært knapt og inneholder få detaljer. Det nevner lite om kollektorens utgifter (*expense*) underveis,¹⁹³³ selv om det pavelige mandatet gjorde det klart at Huguiccios egen lønn, på 18 små turonske solidi daglig, skulle trekkes fra de innsamlede midlene.¹⁹³⁴ Manglete informasjon var ikke unikt og heller ikke regnskapet for den samtidige sendeferden til Bertrandus Amalrici i Danmark var spesielt detaljert.¹⁹³⁵

Til sammenlikning er regnskapsboka fra Pierre Gervais' sendeferd atskillig mer detaljert.¹⁹³⁶ Regnskapet gir ikke bare god oversikt over kollektorens bevegelser og reiserute,¹⁹³⁷

¹⁹²⁵ Pierre Gervais (1330-1334), var kannik i Saint-Vozy i Puy (men er i 1332 omtalt som kannik i Viviers, i Rhône-Alpes); Johannes Guilaberti (1351-ca.1360), var kannik i Verdun; og Henrik Biscop (1360-1363) var både dekan og kannik i Bremen, se: PNRD, et passim. Se også: DN II nr. 187; DN VIII nr. 164; DD 3 III nr. 195; DS nr. 5220. I tillegg til dette var Bertrandus Amalrici, som var pavelig kollektor til Danmark på 1280-tallet, også kannik.

¹⁹²⁶ Bernardus de Montealvano (kollektor til Danmark, 1320-1322), var pavelig kapellan og erkediakon i Sologne i Bourges bispedømme; Guido de Cruce (1363-1369), var sogneprest ved Andreaskirken i Exsoctis, i bispedømmet Mirepoix, og pavelig kapellan, se: DN III nr. 331; DN IV nr. 439. Se også: Brilioth, *Den påfellige beskatningen af Sverige*: 144, n. 2. Huguiccio var for øvrig også pavelig kapellan og sogneprest i *Castellione*, i Arezzo bispedømme.

¹⁹²⁷ Bernardus de Ortolis (1326-1328) var sogneprest i Novaux, i Alet bispedømme: PNRD: 166-167.

¹⁹²⁸ Johannes de Serone (1326-1328) var prior for dominikanerkonventet i Figeac, Cahors bispedømme: PNRD: 166-167.

¹⁹²⁹ Elias de Vodronio (1372-1376), var kantor i Saintes, pavelig kammerklerk og pavestolens nuntius: DD 3: 9 nr. 187.

¹⁹³⁰ Bremen var riktignok en fri riksby (*Reichsstadt*) siden 1186, mens Verdun oppnådde samme status i 1374, for den i 1552 ble en del av det franske riket. jfr. P. Johaneck, «Imperial and Free Town of the Holy Roman Empire – City-States in Pre-Modern Germany?» i M. H. Hansen (red), *A Comparative Study of Thirty City-state Cultures: an investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre*, København 2000: 295-319.

¹⁹³¹ Jfr. PNRD: 156-166.

¹⁹³² Jfr. Storm, *Islandske Annaler indtil 1578*: 337.

¹⁹³³ Hele Huguiccios regnskap utgjør i den trykte utgaven til Munch knapt to sider, se: PNRD: 13-14.

¹⁹³⁴ PNRD: 156. Til sammenlikning hadde kollektorens lønn steget til 21 små turonske solidi daglig i 1326: PNRD: 176.

¹⁹³⁵ Det var ved kammeret flere anmerkninger til Bertrandus' regnskap, blant annet for manglende utstedte kvitteringer til biskopen av Linköping: PNRD: 4-12. Ifølge Brilioth viser regnskapet at mens Bernard Amalrik hadde samlet tienden for alle seks årene i Danmark, så var den i Sverige kun blitt samlet inn for fem år: Brilioth, *Den påfellige beskatningen af Sverige*: 96. Det kom også fram at det fortsatt stod igjen restanser av Lyontien den i Danmark som ble oppbevart av biskopen av Århus (Arusiensis). Biskopen fikk hovedansvaret for tiendeinnsamlingen i Danmark og Sverige etter sendeferden til Bertrandus, men misnøye ved hans arbeid førte til at han ble løst fra stillingen. Huguiccio ble i desember 1285 derfor omtalt som: «...collectorum decime in Datie et Suetie regnis»: PNRD: 161-163.

¹⁹³⁶ For det følgende, se: PNRD: 67-134. For en mer utfyllende framstilling av Pierres opphold i Sverige, se: Brilioth, *Den påfellige beskatningen af Sverige*: 163-180. For Pierre Gervais' forutgående sendeferd til Danmark (1320-1322), se: Moltesen, *De avignonske Pavers Forhold til Danmark*: 164-175.

¹⁹³⁷ I begynnelsen av september 1332 dro Pierre fra Lübeck og dro søveien til Skåne og dro deretter på en omfattende turné av de svenske bispedømmene. Til sammenlikning synes Pierres opphold i Norge å ha vært mye kortere og mindre omfattende. Først i ultimo juni det påfølgende året er kollektoren i Oslo, hvor det ble gjort en rekke innbetalinger fra norske geistlige, fra Oslo og Hamar. Den påfølgende måneden var han i Bergen, hvor det ble gjort en rekke innbetalinger fra erkesetet i Nidaros, samt bispedømmene Stavanger, Orknøyene, Bergen, og Hamar. Pierre synes deretter å ha reist tilbake til Avignon (sannsynligvis via Flandern), hvor han leverte sin redegjørelse til både paven og kammerherren i månedsskifte på vårparten 1334.

men også de utgifter (*expense*),¹⁹³⁸ og andre utfordringer han hadde underveis.¹⁹³⁹ Det er også mye informasjon om hans kommunikasjon med de lokale biskopene og underkollektorer. Pierres rapporter ga dermed det apostoliske kammeret nyttig og oppdatert informasjon om hvert enkelte bispedømme, både angående betalingen (ofte fraværet av sådan), hvor mye hver geistlig eller institusjon hadde utestående, samt en fortegnelse over alle ledige embeter.¹⁹⁴⁰ Hyppigere sendeferd og den økte informasjon i regnskapene, gjorde at det apostoliske kammer kunne holde seg godt oppdatert om den finansielle tilstanden helt ute i periferien av den katolske kirkens nettverk.

Lojalitet: Den sterke dominansen av franske kollektorer, sammen med nye rutiner for bokføring og rapportering, indikerer at pavemakten forsøkte å sikre seg et mer lojalt byråkrati og økt kontroll av skatteinnkreving lokalt. For det apostoliske kammer var det vanskelig å holde oppsyn med kollektorer ute i periferien, mens kollektorene på sin side måtte overkomme lokale utfordringer, slik som motstand fra lokalgeistligheten. Kongemakten synes i enkelte tilfeller å ha vurdert nyankomne kollektorer som en potensiell ressurs for å styrke det kongelige byråkratiet.¹⁹⁴¹ Kollektorene var godt utdannede klerker med bred erfaring eller ekspertise, for eksempel innen diplomati eller juss.¹⁹⁴² Huguiccio er på begynnelsen av 1290-åra omtalte som kong Eirik's sendemenn og fullmektig (*nuncii et procuratores*) ved forhandlingene om den skotske tronen i 1292.¹⁹⁴³ Han må da ha hatt en ledende stilling blant de norske delegatene,¹⁹⁴⁴ men bakgrunnen for Huguiccios rekruttering til kongelig tjeneste er ikke nevnt i kildene.¹⁹⁴⁵ Det synes å ha kommet kammeret for øret.¹⁹⁴⁶

¹⁹³⁸ PNRD: 112-126.

¹⁹³⁹ Pierre sendte under sitt opphold i Sverige ut en rekke formaningsbrev til en rekke biskoper om sin sendeferd og bad dem føre midler til ham. Likevel var ikke alle like interessert i å møte den pavelige kollektoren: I Skara var biskopen bortreist på visitas da kollektoren ankom, noe som gjorde at Pierre måtte oppholde seg en stund i Skara for han fikk tak i underkollektorer, som hadde blitt oppnevnt av foregående den kollektoren, og som utbetalte annater og andre utestående midler til Pierre. Det synes også å ha vært problemer med biskopen i Uppsala. Betalingsproblemer var det også i Oslo, hvor kollektoren truet med kirkestraff mot domkapitlet for manglende betaling (jfr. DN IV, nr. 205). I Stavanger synes biskop Erik å ha blitt ekskommunisert DN IV, nr. 214. Se også: DN IV, nr. 215. De norske prelatene som ikke hadde betalt, fikk pålegg om dette i mai 1335, se: DN XVII, nr. 39.

¹⁹⁴⁰ Regnskapsnotiser fra det pavelige kammer serie om utgifter og inntekter (*Introitus et Exitus*), referer til forpliktelser biskop Salomon av Oslo og biskop Hallvard av Hamar har inngått med Pierre Gervais. Dette gjaldt betaling av seksårstien og andre subsidier (*decime sexannalis, et subsidij*): DN XVII, nr. 891. Regnskapet viser at Pierres sendeferd samlet sett fra hele Norden innbrakte: 3766 fl gull, 14 agniaux, 3351 realer, 25 d parisisk gull, 56 guldenarer med scepter, 3 mark og vel 4 unser gull avignonsk vekt: PNRD: 110-112. Se også: DN XVII nr. 36 (feildatert til 1333); DN XVII, nr. 892.

¹⁹⁴¹ At pavelige kollektorer gikk over i kongelig tjeneste forekom blant annet i England under Avignontiden, se: K. Plöger, *England and the Avignon Popes: The Practice of Diplomacy in Late Medieval Europe*, London 2005: 71.

¹⁹⁴² Den pavelige kollektoren, Johannes Guilaberti, som ble sendt til Norden i 1349, er for eksempel omtalt i mandatbevet som «en dyktig jurist» (*uris perito*), se: DN VI, nr. 194. Rettslærd var også Henrik Biscop, se: DN VI, nr. 247.

¹⁹⁴³ Ved siden av Huguiccio var de andre norske representantene den svenske stormannen Peter Algotsson, den norske kansleren Bjarne Lodinsson, ridder Viljam i Torget, og Arne, korbror i Bergen. DN XIX, nr. 372; 377.

¹⁹⁴⁴ At Huguiccio har hatt en nøkkelposisjon kommer til uttrykk ved at han er blant de aller første som er blant de norske delegatene: «Et, preter eos, venerunt nuncii et procuratores Enri Regis Norwegie, videlicet, magister Hugucio, plebanus plebis de Castellione, Aretine diocesis, domini Pape capellanus»: DN XIX, nr. 372. Det til tross for at delegasjonen bestod av flere «tungvektere» innen det kongelige styringsapparatet. Peter Algotsson tidligere vært svensk kansler og utført en rekke diplomatiske sendereiser for den svenske kongen, mens Bjarne Lodinsson hadde studert juss ved universitetet i Bologna. Det er påfallende at Huguiccio ikke en gang er nevnt i en nyere studie av norsk utenrikspolitisk historie. Jfr. N. Bjørge, Ø. Rian og A. Kaartvedt, *Selvstendighet og union: Fra middelalderen til 1905, bind 1 i Norsk utenrikspolitikkens historie*, Oslo 1995.

¹⁹⁴⁵ Kanskje var ikke de fastsatte lønna på 18 små turonske solidi daglig tilstrekkelig: PNRD: 156.

¹⁹⁴⁶ Deputasjonen av en ny pavelig sendeferd i 1290 tyder på at kammeret har vært misfornøyd med Huguiccios virke, se: PNRD: 164-166; DN VI, nr. 54.

I 1295 ble Huguiccio stevnet til kammeret for å avlegge regnskap innen to måneder, under trussel om ekskommunikasjon.¹⁹⁴⁷ Hva som skjedde videre er ikke kjent. Enkelte av de pavelige sendeferdene sammenfalt dessuten med perioder preget av politiske uroligheter i Norden eller innad i Folkunge-rikene.¹⁹⁴⁸ Historikere som Munch og Brilioth spekulerte på hvorvidt kollektorene i slike tilfeller forsøkte å megle mellom partene.¹⁹⁴⁹ Kildene inneholder for lite informasjon til å si noe sikkert, men det finnes belegg for å hevde at det forekom rekruttering av kollektorer til kongemaktens tjeneste *forut* for Avignontiden.

Agenter og nettverk – skatteinnkreving som et internasjonalt system

Komparasjonen mellom Huguiccios og Pierre Gervais' sendeferd avdekker flere forskjeller og vitner om at det pavelige skattesystemet under Avignontiden hadde utviklet seg til å bli atskillig mer robust og effektivt. Det ses også i summene som ble sendt inn til kammeret: til tross for kortere varighet av sendeferdene, synes avkastningen å ha vært større i 1320-åra enn i 1280-åra.¹⁹⁵⁰ På 1300-tallet forsøkte kammeret på flere måter å sikre sterke lojalitetsbånd mellom kollektorene og pavemakten. Foruten en preferanse for franske geistlige, ble det ved enkelte av sendeferdene sendt ut to kollektorer eller at kollektorenes funksjonstid i Norden overlappet med hverandre.¹⁹⁵¹ Det synes å være en tendens at kammeret på 1300-tallet generelt var mer fornøyd med sine kollektorenes arbeid,¹⁹⁵² noe som gjenspeiles i at enkelte av kollektorene ble utnevnt flere ganger.¹⁹⁵³ Det la dermed også grunnlaget for en mer permanent institusjon.

Foruten tilstedeværelsen av «piscen» fantes det også en «gulrot» for kollektorene å strekke seg etter. Arbeid for det apostoliske kammer kunne ofte være første skritt på veien i en karriere innad i kirken eller det kunne lede til økonomiske fordeler, i form av prebende eller beneficium. Et eksempel på det første er kollektoren til Danmark, Bertrandus Amalrici (†1286). Bertrandus ble nemlig utnevnt som erkebiskop av Arles (r.1281-1286), i det sørlige Frankrike, allerede før han hadde avlevert sitt endelige regnskap til kammeret i 1282.¹⁹⁵⁴ Det er også andre eksempler på at pavelige kollektorer i Norden endte som biskoper.¹⁹⁵⁵ Et eksempel på den andre formen for belønning, er Bernardus de Montealvano. Han hadde allerede forut for utnevnelsen til pavelig

¹⁹⁴⁷ PNRD: 166; DN VI, nr. 63.

¹⁹⁴⁸ Det gjaldt for eksempel Pierre Gervais' opphold i Norge under 1330-åra eller de senere sendeferdene til Johannes Guilaberti, Henrik Biscop og Guido de Cruce i 1350- og 1360-åra i Sverige.

¹⁹⁴⁹ NFH, 2. Hov.1: 163-172; Brilioth, *Den påfåliga beskatningen af Sverige*: 219-220; 223, et passim.

¹⁹⁵⁰ Mens den inkomne summen for hele perioden 1276-1282 utgjorde omkring 9900 norsk mark, kom det til sammenlikning inn omkring 11 000 norsk mark fra den toårige sendeferden til Johannes de Serone og Bernardus de Ortolis i 1326. PNRD: 13-14; 20-23. For summene i norsk myt, se: Gullbekk, «Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen»: 552-558.

¹⁹⁵¹ Jfr. DN XVII, nr. 126.

¹⁹⁵² Et unntak er imidlertid commissoriumet utferdiget av Urban V for Henrik Biscop i 1368, hvor den foregående kollektoren, Guido de Cruce, nevnes å ha blitt avsatt for å være slurve og for avslappet (*negligentem ac remissum*) i arbeidet, se: DN XVII, nr. 139.

¹⁹⁵³ Blant annet ble Johannes Guilabert utnevnt til kollektor for de nordiske landene i 1349 og på nytt i 1353, se: DN XVII, nr. 100; 904; DD 3: 4, nr. 1; DD 3: 3, nr. 195; DS nr. 5220.

¹⁹⁵⁴ Jfr. Potthast, nr. 21829. Alt i regnskapet omtales Bertram som «archiepiscopi Arelatensis», se: PNRD: 4-12.

¹⁹⁵⁵ Den pavelige kollektoren med det passende tilnavnet, Henrik Biscop, endte opp som biskop av først Slesvig (r.1370-1374) og deretter Ösel (r.1374-1381).

kollektor for Danmark i 1320, vært pavelig kollektor i Köln (senere utvidet til Trier, Mainz og Salzburg) mellom 1317-1320.¹⁹⁵⁶ For sitt arbeid for kammeret hadde han alt før oppholdet i Norden blitt tildelt en rekke innbringende prebender.¹⁹⁵⁷ Det er en rekke overleverte forespørsler fra kollektorene om tildeling av prebende eller beneficium, enten på den enkelte kollektorene egne vegne,¹⁹⁵⁸ men ofte også for andre i kollektorens reisefølge.¹⁹⁵⁹

De pavelige kollektorene og deres stab

Den danske historikeren Johannes Lindbæk hevdet at administrasjonskostnadene opptok majoriteten av de innsamlede midlene fra de pavelige kollektorenes virksomhet i senmiddelalderen.¹⁹⁶⁰ Ifølge Lindbæk gikk mellom en tredjedel og to tredjedeler av pengene til å dekke kollektorenes utgifter. Det var derfor overhengende ideologiske og maktpolitiske hensyn – å binde selv de mest periferere kirkeprovinsene tettere til pavemakten – og i mindre grad økonomiske hensyn, som var avgjørende for at pavelige kollektorer fortsatte å bli sendt til Norden. Årsaken til at summene som endte opp ved kammeret ble relativt små, til tross for at sentraliseringen medførte økte inntekter, var den store veksten i det byråkratiske apparatet som stod for selve innkrevingen.

Kildene avdekker at kollektorene langt i fra reiste rundt alene og samlet inn penger, men hadde med seg en egen liten stab av klerker og geistlige med seg. I kildene finner vi omtalte av både veiviserer eller andre hjelpere, som ofte var rekruttert fra den lokale geistligheten.¹⁹⁶¹ En av kollektorens viktigste medarbeidere var notaren, som hadde oppgaven med å utferdige kvitteringer, notarialinstrument og andre dokumenter underveis på sendeferden. Allerede for Huguiccio kjenner vi omtale av en egen notar, Gerius Reynaldski, som også var mannen som fraktet de innsamlede summene til italienske handelskompaniene på kontinentet.¹⁹⁶²

¹⁹⁵⁶ For det følgende, med referanser, se: Brilioth, *Den påfvlige beskatningen af Sverige*. 144-145.

¹⁹⁵⁷ Foruten inntektene fra sognekirken i Verdun og en andel av tiendeinntekter fra Leicouture bispedømme, fikk han i 1317 et kanonikat i Bourges; deretter ble han erkediakon i Sologne, som også lå under Bourges; i 1319 fikk tillagt enda et kanonikat i Liège; i 1320 fikk han ekspektanse på prebende i Saint Papoul, ble pavelig kapellan, og fikk et kanonikat med prebende i Châlons-sur-Marne; for han til slutt i 1326, fikk enda et kanonikat, i Tours. Et annet eksempel på en vellykket preben-jeger var Johannes Guilaberti, se: DS 5235- 5236; 5394-5295; 5574; DN XVII, nr. 215.

¹⁹⁵⁸ Guillaume de Peret, som riktignok aldri rakk å virke som kollektor i Norden, hadde i mai 1348 fått innvilget en forespørsel om et kanonikat med prebende i Uppsala, et kanonikat med ekspektanse på prebende i Tournai, samt en forespørsel for et beneficium til en slektning som skulle delta på sendeferden, se: DN VII, nr. 210; DS nr. 4327. Likende forespørsler fra Johannes Guilaberti 1351, 1352 og 1355: DN VI, nr. 209; 212; DS nr. 5360; 5383; RN VI, nr. 328; *Acta pontificum svevica*, I, nr. 493.

¹⁹⁵⁹ Johannes Guilaberti sendte en rekke forespørsler i 1351, 1352 og 1355. Han bad blant annet om et kanonikat med ekspektanse på prebende i Strängnäs for presten, Joar Niklesson fra Linköping bispedømme, som hadde vært hans notar (*inofficio tabellionatus*) under reisene i Sverige. Likende forespørsler ble også gjort på vegne av den franske presten, Guillelmus Planesa, som hadde vært Johannes' ledsager på reisen, se: DN VI, nr. 209; 212; DS nr. 5360; 5383; RN VI, nr. 328; *Acta pontificum svevica*, I, nr. 493.

¹⁹⁶⁰ Lindbæk, *Paverens forhold til Danmark, under kongerne Kristiern I og Hans*: 139.

¹⁹⁶¹ I 1353 fikk klerken Henrik Hemmingsson, fra Linköping bispedømme, innvilget sin søknad. Henrik hadde gjort ærend for Johannes Guilaberti ved kammeret og bad om å få Folkärna sognekirke i Västerås bispedømme, til tross for at han allerede hadde et kanonikat med ekspektanse på prebende i Stavanger, se: DN VII, nr. 244; DS nr. 5418. Johannes søkte også om et kanonikat og prebende i Lund på vegne av Henrik Biscop, som senere ble pavelig kollektor: DN VI, nr. 247. I 1361 bad Niels Pedersson, diakon i Roskilde bispedømme og notar for Johannes Guilaberti, om et kanonikat som var med prebende i Uppsala som var ledig etter at Johannes var død ved kurien, se: DS nr. 6514; DD 3: 6, nr. 72. Guido de Cruce sendte forespørsler på vegne av presten Henrik de Tibern fra bispedømmet Utrecht, som hadde vært kollektorenes veiviser i 1363: DS nr. 6875.

¹⁹⁶² PNRD: 12-14.

Etter hvert fikk kollektorene mandat til å oppnevne notarar underveis, men disse kunne hverken være gift eller ha mottatt høyere vigslar og måtte dessuten avlegge en egen ed.¹⁹⁶³ For Pierre Gervais' vedkommende finner vi referanser til to notarar (*notarius publicus*) i hans tjeneste. De ene av disse var en italiensk klerk ved navn Jacobus de Eusebio de Bugella, fra Vercelli i Piemonte, mens den andre var en nordisk klerk, Jens Nielsen, som sannsynligvis var en dansk klerk med tilhold i Lund.¹⁹⁶⁴ Men foruten kollektoren og hans stab, var skattesystemet etter hvert avhengig av en rekke andre aktører og institusjoner, særleg for å ta seg av den fysiske transporten av midlene til det apostoliske kammeret.

Andre pavelige agenter

En av de største utfordringene for det pavelige skattesystemet var de logistiske utfordringene forbundet med transporten av de innsamlede midlene fra de ulike kirkeprovinsene og regionene ved periferien, og det å bringe disse trygt fram til det apostoliske kammer. Allerede i andre halvdel av 1100-tallet begynte pavemakten å ta i bruk agenter utenfor kammeret til å deponere, transportere og veksle pengar.¹⁹⁶⁵ I den tidligste fasen av korstogstien på 1200-tallet ble transporten ofte overdratt til tempelherreordenen, som med sitt utstrakte nettverk og militære kvalifikasjoner var godt egnet for slike transport- og beskyttelsesoppdrag.¹⁹⁶⁶ På 1200-tallet dukket derimot en ny gruppe opp i de pavelige kildene.¹⁹⁶⁷ Denne nokså fleksible gruppen bestod av både enkelte kjøpmenn eller større handelskompanier, men ble fra Gregor IX (r.1227-1241) dominert av hovudsakelig av italienske handelsmenn og særleg de store florentinske handelskompaniene.¹⁹⁶⁸

I en norsk sammenheng dukker de italienske handelskompaniene første gangen opp i forbindelse med utnevnelsen av Huguccio i 1285. I kollektorens instruksjoner nevnes det at alle utestående tiendemidler fra Norge og Danmark skulle deponeres hos en gruppe navngitte, florentinske kjøpmenn (*mercatoribus Florentinis*).¹⁹⁶⁹ Disse tilhørte en rekke florentinske handelskompanier som allerede var godt etablert i pavelig tjeneste eller Nord-Europa, slik som Alfani,¹⁹⁷⁰ Spigliati,¹⁹⁷¹ Bardi¹⁹⁷² og Spini.¹⁹⁷³ Det er mindre trolig at de italienske kompanienes

¹⁹⁶³ Jfr. DN VI, nr. 122. Allerede i 1317 ble norske kollektorer av pavelige annater pålagt en likende ed, se: DN VI, nr. 96.

¹⁹⁶⁴ I et av brevene omtalar han seg som: «Et ego Johannes Nicholai clericus Lundensis auctoritate apostolica notaries publicus» Jfr. PNRD: 188-191.

¹⁹⁶⁵ Lunt, *Papal Revenues*, I: 51-56.

¹⁹⁶⁶ Barber, *The New Knighthood*: 229-279.

¹⁹⁶⁷ Fra omkring 1230-åra ble italienske handelsmenn som var involvert i de pavelige finansene, omtalt i kildene som *campsores* eller *mercatores papae* eller *cameræ*, se: E. Jordan, *De mercatoribus cameræ apostolicæ saculo XIII*, Rennes 1909: 10-44.

¹⁹⁶⁸ Disse handelskompaniene blir tidvis kalt banker, men en mer korrekt definisjon er at dette var: «a large-scale merchanting operation that included international banking activities as an important segment of its business, and thus is better described as a merchant-bank»: Hunt og Murray, *A History of Business in Medieval Europe*: 99. Se også: Lunt, *Papal Revenues*, I: 51.

¹⁹⁶⁹ PNRD: 158-159; 160-161. Se også: Brioth, *Den pærlige beskatningen af Sverige*: 100-101.

¹⁹⁷⁰ Handelsmenn tilknyttet Jakob Alfani innbetale i 1282 tienden fra Ungarn, Polen og Slavonia ved det apostoliske kammer, se: Lunt, *Papal Revenues*: I: 314-315.

representanter reiste rundt med kollektoren i Norden og det er trolig mer sannsynlig at pengene i stedet ble betalt inn i en av kompanienes filialer i enten London, Paris, eller Brügge – særlig sistnevnte sted dukker senere ofte opp i kildene på 1300-tallet.¹⁹⁷⁴ For pavemakten var det ikke bare gunstig at handelskompaniene påtok seg det farefulle oppdraget med å transportere midler til det pavelige kammeret, men de løste også et annet problem, nemlig å få de innsamlede myntene av lokal valuta i varierende kvalitet, vekslet om til en standardvaluta.¹⁹⁷⁵

I første halvdel av 1300-tallet var det tre florentinske «superkompaniene» – Bardi, Peruzzi, og Acciaiuoli – som dominerte internasjonal bank- og kredittvesen.¹⁹⁷⁶ Disse foretakene hadde utstrakte nettverk og egne filialer i Nord-Europa – Brügge, Paris og London – men også stor og allsidig handelskapasitet, men frem for alt hadde de store kapitalressurser, noe som gjorde disse kompaniene attraktive blant europeiske monarker – som hadde kroniske kontantstrømproblemer.¹⁹⁷⁷ Fra 1316 var Bardi pavemaktens foretrukne agent for transaksjoner av penger,¹⁹⁷⁸ men kompaniet synes ikke å ha vært nevneverdig involvert i de nordiske sendeferdene i 1320- og 1330-åra.¹⁹⁷⁹ I stedet ble pengene innbetalt i Brügge, særlig til det florentinske kompaniet Acciaiuoli, som deretter ga beskjed til en av kompaniets filialer eller hovedkontoret i Firenze om å betale inn en tilsvarende sum til kammeret i Avignon. Yves Renouard har kalt dette for «automatisk dobbeloverføring», noe som innebar at penger ble betalt inn i en filial og utbetalt i en annen uten at pengene fysisk behøvde å bli transportert dit. Samtidig ble pengene omvekslet fra lokal valuta, til en stardvaluta på stedet der utbetalingen foregikk.¹⁹⁸⁰

Internasjonal finans- og bankvesen på 1300-tallet var en risikabel bransje.¹⁹⁸¹ I 1340-åra kollapset majoriteten av de florentinske superkompaniene.¹⁹⁸² Det utløste en langvarig krise for de

¹⁹⁷¹ Representanter for Thomas Spiliati og Lapus Hugonis er omtalt i forbindelse med tiendeinnkreving i Skottland i 1285. Seks år senere, i 1291, sendte pave Nikolas IV en appell til den franske kongen, Filip IV, om å slippe løs en rekke fengslede italienske handelsmenn, deriblant representanter for det nevnte handelskompaniet til Thomas Spiliati og Lapus Hugonis av Spina: Lunt, *Papal Revenues*, I: 340; II: 100.

¹⁹⁷² Hadelskompaniet Bardi hadde siden 1267 vært aktive i England og ble fra 1329 kongens foretrukne bankiere: Plöger, *England and the Avignon Popes*: 101.

¹⁹⁷³ Handelskompaniet Spini er nevnt i engelske kilder fra omkring 1290-åra, se: R. J. Whitwell, «Italian Bankers and the English Crown» i *Transactions of the Royal Historical Society New Series*, 17 (1903): 175-233, her spesielt s. 201.

¹⁹⁷⁴ Slik som Huguiccios notar, Gerius Reynaldski, som deponerte de norske midlene hos nettopp flere av disse italienske handelshusene, se: PNRD: 12-14.

¹⁹⁷⁵ Moltesen, *De avignonske Pavers Forhold til Danmark*: 154.

¹⁹⁷⁶ Begrepet «super-kompanier» omfatter hvordan disse kompaniene, både kvantitativt og kvalitativt, skilte seg fra andre liknende kompanier, både for og etter: «They were unusually large and qualitatively different, engaged in an exceptional range of activity (...) over a wide geographical area for an extended period»: Hunt og Murray, *A History of Business in Medieval Europe*: 102.

¹⁹⁷⁷ «[Medieval rulers'] expenses were always immediate and pressing, but their income was uneven and usually delayed»: Hunt, E. S. Hunt, «A New Look at the Dealings of the Bardi and Peruzzi with Edward III» i *The Journal of Economic History* 50:1 (1990): 149-162, sitert etter s. 152.

¹⁹⁷⁸ Kammerherrene var i første halvdel av 1300-tallet svært forsiktede og samhandlingen mellom pavemakten og «super-kompaniene» var begrenset til pengetransport. Det ble derfor ikke deponerte penger eller tatt opp lån hos slike kompanier for etter «super-kompaniene» gikk konkurs. Jfr. Renouard, *Les Relations des papes d'Avignon*: 121-196.

¹⁹⁷⁹ Det er kun en direkte referanse til kompaniet og det er i forbindelse med Pierre Gervais' påfølgende sendeferd til Polen i 1336, se: RN IV, nr. 1183. Johannes de Serone og Bernardus de Ortolis ser ut til å ha innbetalt pengene til kammeret i 1329 via kjøpmann Pierre av Linars fra Gourdon i Cahors, se: DN XVII, nr. 31 (ufullstendig); 890. Muligens ble pengene innbetalt til Pierre i Brugge, eller et annet sted i Flandern, eller Paris, som alle var steder kollektorene var innom på tilbakeferden, se: PNRD: 56. Pierre Gervais ser ut til å ha vært hjulpet av flamske handelsmenn og det er senere referanser til innbetalinger av penger i en filial av det florentinske handelskompaniet Acciaiuoli i Brügge, se: DN XVII, nr. 47

¹⁹⁸⁰ I sin forklaring av «double transfert automatique», tar Renouard nettopp utgangspunkt i norske forhold, se: Renouard, *Les Relations des papes d'Avignon*: 147.

¹⁹⁸¹ Jfr. Hunt og Murray, *A History of Business in Medieval Europe*: 99-124.

¹⁹⁸² Store kompanier som Riccardi og Frescobaldi gikk konkurs allerede mellom 1311 og 1326, men i 1340-åra gikk også «superkompaniene» konkurs. I 1343 kollapset Peruzzi, deretter Acciaiuoli, og tre år senere gikk også Bardi konkurs. Kun Alberti overlevde krisen i 1340-åra, men delte seg i 1347 inn i to grener, som «det gamle» og «det nye» (*antichi* og *nuovi*) kompaniet. Tradisjonelt har kollapsen vært forklart med Edvard III's

italienske handelskompaniene som først på begynnelsen av 1360-åra begynte å komme til hektene igjen. Finanssystemet som helhet, brøt ikke sammen, men «superkompaniene» forsvant og andre, men mindre, kompanier fylte tomrommet. Under Clemens VI ble Malabaila-kompaniet fra Asti, i Piemonte, pavemaktens foretrukne foretak for pengetransaksjoner.¹⁹⁸³ Etter den pavelige konsesjonen dukker handelsmenn i tjeneste for Malabaila-kompaniet opp i flere referanser til de nordiske sendeferdene.¹⁹⁸⁴ Det utelukket derimot ikke at også andre kompanier kunne bli gitt oppgaven med pengetransaksjoner: for året 1355 er det i kollektorenes regnskapsbøker flere referanser til Malabaila-kompaniet,¹⁹⁸⁵ men også til andre agenter og handelskompanier,¹⁹⁸⁶ blant annet den eldre grenen av det florentinske handelskompaniet Alberti.¹⁹⁸⁷ Foruten de italienske handelskompaniene var særlig flamske handelsmenn involvert i sendeferdene, særlig i forbindelse med omsetningen av norske naturalia-produkter i gangbar mynt.¹⁹⁸⁸ De fleste innbetalinger fra de pavelige kollektorene til de italienske handelskompanier synes i andre halvdel av 1300-tallet stort sett å ha foregått i Brügge.¹⁹⁸⁹

De pavelige sendeferdene og deres bruk av internasjonale handelskompanier integrerte de nordiske kirkeprovinsene og kongedømmene – om ikke direkte, så indirekte – i det første internasjonale banksystemet i Europa. Men det var neppe avkastningen fra de nordiske provinsene som gjorde at Avignonpavene sendte kollektorer nordover. Et illustrerende eksempel er en regnskapsnotis, som nevner at Johannes Guilabert i 1353 kun betalte inn 4500 floriner til kammeret. Riktignok må det tas høyde for de store konsekvensene av pestutbruddet i 1348/1349, men dette var de samlede inntektene fra alle de nordiske provinsene Danmark, Sverige og Norge.¹⁹⁹⁰ Det er derfor mye som taler for at de stadig økende utgiftene til kollektorenes reise og opphold, samt lønn til en rekke agenter, ikke lenger gjorde tiendeinntektene lønnsomme. Men en annen årsak var også at kongemakten hadde begynt å få representasjon ved kurien.

manglende tilbakebetaling av store lån, men senere forskning har vist at det ikke var avgjørende og snarere påpekt at det var et sammensatt problem som felte kompaniene, se: Hunt and Murray, *A History of Business in Medieval Europe*: 116-122; 154-158. Se også: Hunt, «A New Look at the Dealings of the Bardi and Peruzzi with Edward III»: 149-162.

¹⁹⁸³ Det varte fram til kompaniet gikk konkurs i 1362, se: Renouard, *Les Relations*: 116; 205-208; 444-445. Se også: Plöger, *England and the Avignon Popes*: 102-104.

¹⁹⁸⁴ Mellom 1348-1362 er det gjentatte referanser til Malabaila kompaniets virke, se: RN VI, nr. 181, 192, 203; DN VI, nr. 216, 225, 244; DN XVII, nr. 103, 122, 125, 128.

¹⁹⁸⁵ En kvittering fra 1355 nevner at Antonius og Guidetus Malabayla, borgere og handelsmenn fra Asti, hadde lagt fram regnskap for inn- og utbetalinger på oppdrag for paven mellom 1348-1352, hvorav det også var snakk om penger fra en rekke pavelige kollektorer i England, Polen, Danmark, Norge og andre steder (alios partibus): DN VI, nr. 225. I 1359 nevnes fire navngitte italienske kjøpmenn om representanter for Antonius Malabylla, se: DN XVII, nr. 122.

¹⁹⁸⁶ I 1355 fikk kollektoren Johannes Guilaberti instruksjoner om at alle innkomne midler skulle betales til de tre handelsmennene Laurentius Spinelli, Bancus Davantini og Perrozzus Corsini, fra handelskompaniet Alberti antichi. Pengene skulle innbetales i filialer, enten i Brügge eller Brüssel: DN VI, nr. 226; DN XVII, nr. 908. se også for samme kompani: DN VIII nr. 164; DN XVII nr. 908. Et notat fra kammeret fra januar det påfølgende året, omtalte at en bulle om disse bestemmelsene var blitt overrekket Jacobus Vannis, faktor (*factor*) for Alberti antiqui: DN XVII, nr. 115. I september i 1360 ga paven instruksjoner til to pavelige kollektorer i Norden, om innbetaling til det samme kompaniet: DN XVII, nr. 126.

¹⁹⁸⁷ Om Alberti-kompaniet, se: Hunt and Murray, *A History of Business in Medieval Europe*: 154-158.

¹⁹⁸⁸ Fra innkrevningen i 1326-28 kommer det fram at biskopen på Gronland betalte inn seksårstenden i halvrosstener (*in dentibus de roardio*). Disse ble senere solgt til kjøpmannen Johannes Dipre fra Brügge for 12 torinske solvlibrarer og 14 solvsoldier, se: PNRD: 25; 28.

¹⁹⁸⁹ I en supplikk fra 1352 bad Johannes Guilaberti om et beneficium i Brügge for en nederlandsk klerk, en nevo til Johannes scotilator som kollektoren hadde sett til å ta imot pavekammerets penger, se: DN VI, nr. 212. Den samme Johannes scotilator synes å ha vært en mellommann mellom den pavelige kollektoren til Norden og handelskompaniet Malabaila, se: RN VI, nr. 192.

¹⁹⁹⁰ DN VI, nr. 216.

Kongelige agentene ved kurien

Det vi kan kalle for en diplomatisk praksis hadde i løpet av høymiddelalderen begynt å ta form. Historikeren Karsten Plöger definerer diplomatikk (*diplomacy*) i senmiddelalderen som: «the peaceful conduct of external relations amongst rulers or ruling bodies (both spiritual and secular) and their representatives».¹⁹⁹¹ Disse oppgavene ble utført av diplomatiske agenter.¹⁹⁹² Både verdslige herskere og høytstående geistlige begynte i løpet av 1300-tallet å sikre seg representasjon ved kurien ved å sende egne representanter, såkalte fullmektige (*procuratores*).¹⁹⁹³ Dette var i hovedsak tjenestemenn med et mandat utover ren sendemann-virksomhet (*nuncius*) og som dermed ble gitt visse rettigheter til å forhandle på sin patrons vegne.¹⁹⁹⁴ De verdslige tjenestemennenes fremste oppgave var i den forbindelse å drive lobbyvirksomhet og påvirke pavemaktens beslutninger i en gunstig retning for sin patron. Samtidig rapporterte de også tilbake nyheter fra kurien.¹⁹⁹⁵ De kongelige agentene var særlig instruert til å forsøke sikre monarken en del eller hele tiendeinntektene mot minst mulig bindende forpliktelser. Det er bevart flere detaljerte beskrivelser av slike forhandlinger mellom europeiske monarkers representanter, særlig utsendinger fra Frankrike eller Aragon, og kurien.¹⁹⁹⁶

Allerede i løpet av 1200-tallet hadde de norske kongene, særlig under Håkon Håkonsson, begynt å bygge opp en profesjonalisert utenriktjeneste og etablerte et omfattende diplomatisk kontaktnettverk.¹⁹⁹⁷ På begynnelsen av 1300-tallet var dette i ferd med å utvikle seg til et profesjonelt korps av innenlandske tjenestemenn. I 1295 ble Audun Hugleiksson oppnevnt som kong Eiriks fullmektige og sendemann i forbindelse med forhandler med Frankrike;¹⁹⁹⁸ i 1308 var kansler og prost ved Mariakirken, Åke, var kong Håkons fullmektige og sendemann til Flandern;¹⁹⁹⁹ mens baronen Bjarne Erlingsson av Bjarkøy og kanniken Ivar Olavsson var utnevnt til fullmektiger og sendemenn til forhandlinger med Skottland i 1312.²⁰⁰⁰ Omtrent på samme tid begynte kongemakten, men også flere norske geistlige, å sikre seg en mer permanent

¹⁹⁹¹ Plöger, *England and the Avignon Popes*: 16-17.

¹⁹⁹² Plöger referer nokså kortfattet til en kvalitativ todeling. Det ene kategoriserer han som «diplomater», altså personer som var: «charged with conveying an oral message and/or participation in bilateral or multilateral negotiations – that is, anyone except simple letter-bearing messengers». Det andre kategorien er det mer generiske begrepet «diplomatisk agenter», som: «indiscriminately to anyone performing a diplomatic function, be it officially or unofficially», se: Plöger, *England and the Avignon Popes*: 17.

¹⁹⁹³ Plöger, *England and the Avignon Popes*: 4-22. Se også: D. E. Queller, *The Office of Ambassador in the Middle Ages*, Princeton 1967.

¹⁹⁹⁴ Jfr. D. E. Queller, «Thirteenth-century diplomatic envoys: *nuncii* and *procuratores*» i *Speculum*, 35:2 (1960): 196-213, som oppsummerer med at: «Whereas the *nuncius* was volitionally passive, the *procurator* was volitionally active» (s. 213)

¹⁹⁹⁵ For eksempel slik kanniken Pål Bårdsson hadde rapportert om den seneste utviklingen ved kurien i 1326 til sin patron, biskop Audfinn av Bergen, se: DN VIII, nr. 79.

¹⁹⁹⁶ Norman Housley omtaler den overleverte mengden av slike diplomatiske kilder, som «daunting»: Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades*: 164, note 23.

¹⁹⁹⁷ Jfr. Bjørge, «800-1536. Makt – og avmakt»: 81-95.

¹⁹⁹⁸ «Audoenum Huglaci...procuratorem et nuncium speciale»: DN XIX, nr. 398.

¹⁹⁹⁹ «Ako, cancellarius domini Haquini...procurator et nuncius»: DN XIX, nr. 459.

²⁰⁰⁰ «Berenerum de Berkereye baronem suum, et Juarum filium Oulaui ecclesiarum Bergensis et Orcadensis canonicum procuratores suos et nuncios speciales»

representasjon ved kurien. I den forbindelse dukker både norske og utenlandske tjenestemenn opp, inkludert en av de pavelige kollektorene.²⁰⁰¹

Den første mer permanente representasjonen for den norske kongemakten ved kurien, ble utgjort av utenlandske diplomater i norsk tjeneste. Et brev fra midten av 1320-åra omtaler to verdslige tjenestemenn, Bertrand de Sujol og Raymond de Lamena, som lenge hadde oppholdt seg ved kurien på vegne av den norske kongen.²⁰⁰² Begge de to kom fra det sørlige Frankrike, snarere bestemt Languedoc-regionen og hadde en verdslig bakgrunn: Bertrand var ridder og herre til Poujols og Saint-Clément, ikke langt fra Montpellier, mens Raymond de Lamena var junker og handelsmann fra Montpellier.²⁰⁰³ For Bertrands del synes tiden i norsk tjeneste å gå helt tilbake til kong Håkon V,²⁰⁰⁴ mens Raymond, som sannsynligvis var mye yngre enn Bertrand, fortsatt omtales i norsk tjeneste tidlig i 1340-åra.²⁰⁰⁵ Foruten at det er interessant at to franskmenn var å finne i norsk tjeneste i 1320-åra, noe som vitner om hvilke internasjonale nettverk som var blitt etablert, er det særlig for sin aktive lobbyvirksomhet i forbindelse med distribusjonen av Viennetienden i 1326, at Bertrand og Raymond er omtalt i kildene.

Forut for avgjørelsen i pavebrevet fra 1326 – som godkjente at seksårstienden ble omdirigert til korstoget mot Novgorod – spilte sendemennene en viktig rolle: Det var kongens sendemenn som hadde informert kurien om den triste tilstanden for det norske og svenske riket, ved de stadige innfallene fra hedenske og skismatiske naboer i øst.²⁰⁰⁶ I kraft av å være mer enn bare «et snakkende brev», hadde de også visse fullmakter til å forhandle med kurien på kongens vegne.²⁰⁰⁷ Sett fra kong Magnus' ståsted var disse forhandlingene svært vellykket, siden kongen ble tilkjent halvparten av inntektene fra seksårstiendene, men deres arbeid var ennå ikke helt over. Både Bernard og Raymond reiste visstnok sammen med de pavelige kollektorene, Johannes de Serone og Bernardus de Ortolis, fra Avignon til Norden i 1326.²⁰⁰⁸ De skulle overbringe kongens

²⁰⁰¹ I saken mellom erkebiskop Jorund og Nidaros domkapitlet ved kurien i 1302, var begge parter representert ved sine respektive fullmektiger (*procurator*), som for begges del var utenlandske geistlige (henholdsvis magister Andreas de Piperno og magister Fredrik av St Severinus), se: DN III, nr. 50. Dette synes ikke å ha vært en permanent representasjon og nøyaktig når det skjedde er ikke mulig å tidfeste. Kanniken Torkjell Mottul synes å ha hatt flere lengre opphold ved kurien, men det er først kanikken Pål Bårdsson (senere erkebiskop), som i 1324-1326 synes å ha vært representant for norske prelater ved kurien, se: DN XVII, nr. 24; DN VIII, nr. 79. I 1330 er den tidligere kollektoren Bernardus de Ortolis, omtalt som ombudsmann (*procuratorem*) for erkebiskop Eiliv, se: DN XVII, nr. 32.

²⁰⁰² Den første referansen til deres virke som kongelige ombudsmenn («*Procurator regis in curia*»), dateres til 1324 eller 1325, men det nevnes da at det allerede lenge hadde oppholdt seg der i kongens tjeneste («et ibidem diu moram traxit»), se: DN IV, nr. 163.

²⁰⁰³ Munch hevdet at Raymond hadde vært kong Håkon Vs lege, se: NFH 2. Hov. 1: 72. Det er ingenting som tyder på at det stemmer og det bygger kun på indiser. Montpellier var riktignok et viktig lærdomssted for medisinsk utdanning, men det er ingen omtale av at Raymond hadde medisinsk kompetanse. Påstanden bygger i stor grad på et senere brev fra kong Magnus Eriksson, fra omkring 1341, der det er en referanse til at Raymond skal skaffe «krydderier og apotekervare» til kongen («er lækningh tilhoeyra af apotecharia»); DN VIII, nr. 140. For det første er det ingenting som tyder på at Raymond var i Håkons tjeneste (noe som ville innebåret at han var svært gammel i 1340-åra) og for det andre kan det like godt bety at Raymond drev med handelsvirksomhet.

²⁰⁰⁴ Et provisjonsbrev fra pave Clemens V utstedt i mars 1311 for Pons de Sujol, referer til en slektning av Pons, Bertrand de Sujol, som omtales som kong Håkon [Magnusson] av Norges utsending («*familiaris et nuntij (...) nostri Haquini regis Noruegie*»); DN VI, nr. 79.

²⁰⁰⁵ DN VIII, nr. 140.

²⁰⁰⁶ DN VI, nr. 113.

²⁰⁰⁷ De to franskmennene omtales i et brev fra Johannes XXII i 1326, som den norske kongens sendemenn og ambassadører («*nuncios et ambaxiatores suos*»); DN VI, nr. 113. Se også: PNRD: 167-168. Begrepet *ambaxiatores* ble i Venezia brukt allerede på slutten av 1200-tallet om diplomatiske utsendinger fra et høyere sosialt sjikt, og senere om permanent tilstedeværelse, men ved kuriens synes begrepet å ha blitt brukt synonymt med andre begrep som *procuratores* helt fram til det 15. århundre, se: D. E. Queller, *The Office of the Ambassador in the Middle Ages*, Princeton 1967: 65-82.

²⁰⁰⁸ DN VI, nr. 129; RN IV, nr. 528.

del av seksårstienden til hjelp for de vanskelighetene (*necessitates*) som truet kongen og hans undersåtter.²⁰⁰⁹ Tilbake i Norden hevdet imidlertid Bertrand og Raymond å ha brev som tilkjente kongen hele tienden, noe som raskt viste seg ikke å være korrekt.²⁰¹⁰ Bertrand de Sujol forsvinner ut av dokumentene etter 1328,²⁰¹¹ men Raymond fortsatte å pendle mellom kurien, andre hoff og det norske riket utover i 1330-åra og var dermed også en viktig kilde til nyheter fra kurien og andre steder.²⁰¹² Det er likevel for store lakuner og mangler i kildematerialet, til å avgjøre hvor permanent den kongelige representasjonen ved kurien var i løpet av Avignonperioden.

Den lokale organisering og vedvarende geistlig motstand, 1313-1380

Det laveste organisatoriske nivået i det pavelige skattesystemet var innkrevingen av korstogstienere i det enkelte bispedømme og sogn. For store deler av den gjennomgatte perioden med pavelige skattlegging til korstogsformål, er den hjemlige organiseringen dårlig belagt i kildene. Den desentraliserte modellen på 1200-tallet overlot ansvaret til den enkelte biskop, noe som foruten vilje, forutsatte tilstedeværelsen av et administrativt apparat. Den episkopale administrasjon i Norge ble betydelig utbygd på lokal- og regionalplanet i løpet av det 12. og 13. århundre og har gjerne vært studert av historikere i forlengelsen av en av de klassiske debattene i norsk middelalderforskning, nemlig kirkens krav på jurisdiksjon (*privilegium fori*).²⁰¹³ Blant historikerne er det delvis uenighet om når den avgjørende fasen for utbyggingen av kirkelige organer skjedde på lokalplanet, men mye synes å ha kommet på plass omkring 1200.²⁰¹⁴

Biskopen hadde en rekke lokale representanter. Et av de eldste embedene var biskopens verdslige representant, årmannen,²⁰¹⁵ men hans arbeidsoppgaver ble etter hvert overtatt av et nytt geistlig embete, nemlig prosten (norr. *prófastr*).²⁰¹⁶ Det er imidlertid en annen gruppe i biskopens

²⁰⁰⁹ DN VI, nr. 119.

²⁰¹⁰ Jfr. DN VI, nr. 129; PNRD: 178.

²⁰¹¹ En kvittering fra den pavelige kammerherren Gasbert, nevner at Bertrand innbetalte en sum til kammeret i begynnelsen av januar 1328 på vegne av de overnevnte pavelige kollektorene, se: RN IV, nr. 562. I august samme år omtales en mulig deponering i Oslo (?), til herr Bertrand de Sujol og Pierre de la Maignanie, kjøpmann fra Montpellier, se: PNRD: 51. Det er siste gangen Bertrand omtales i norsk tjeneste.

²⁰¹² I korrespondanse mellom biskop Hakon av Bergen og herr Erling Vidkunnsen i 1338, er det en referanse til Raymund Lamena som en kilde til nyheter («Omnr tiöende slijk sem her ero kan (...) Remundr gere aat siin luta»), som sannsynligvis må være nyheter fra kurien, se: DN VII, nr. 150. Se også: DN VIII, nr. 116. Andre brev nevner også Raymonds kontakt med kurien på vegne av norske interesser, se: DN VIII, nr. 112. Raymund synes også å ha overbrakt gaver, særlig falke, på kongens vegne, se: DN VIII nr 135; 140.

²⁰¹³ For en oversikt over eldre forskningslitteratur, se: Seip, *Sattargjerdn i Ymsberg og kirkens jurisdiksjon*: 7-10. Se også: E. Gunnes, «Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277» i *Historisk Tidsskrift* nr. 49 (1970): 121-160; S. Bagge, «kirkens jurisdiksjon i kristenrettssaker for 1277» i *Historisk Tidsskrift* nr. 60 (1981): 133-159.

²⁰¹⁴ Et eksempel er debatten rundt prostiorganisasjonen. Jens Arup Seip daterte utviklingen av prostiorganisasjonen til 1270-årene, under erkebiskop Jon Raude: Seip, *Sattargjerdn i Ymsberg og kirkens jurisdiksjon*: 67-80. Seips datering ble kritisert allerede av Johan Schreiner i hans opposisjonsinlegg ved Seips doktordisputas, se: J. Schreiner, «Konge og kirke i Norge 1247-77» i *Historisk Tidsskrift* nr. 33 (1943-46): 167-168. Erik Gunnes kritiserte også Seips datering og hevdet at organiseringen av proster må ha foregått, i det minste på Østlandet, senest omkring 1220: Gunnes, «Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277»: 130-134. Gunnes datering har vært akseptert av senere historikere, se: Bagge, «kirkens jurisdiksjon i kristenrettssaker for 1277»: 144.

²⁰¹⁵ Årmannen (norr. *ármaðr*) var et av de eldste embedene og var som regel en lekmann som var biskopens ombudsmann og representant på tinget. Årmanstilling ble senere i større grad assosiert med godsforvaltningen, se: Gunnes, «Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277»: 134; 145. P. S. Andersen, «Årman» i *KLNLM*, XX: 446-450, spesielt s. 450; K. Lunden, «Ombudsmann» i *KLNLM*, XII: 593-597, spesielt s. 596-597.

²⁰¹⁶ Prosten var ofte en utdannet klerk som også var biskopens ombudsmann, blant annet ved innkreving av inntekter og håndhevet bispens klagerett, se: «Provst» i *KLNLM*, XIII; *Norrm ordbok*: 332. Stilling er først kjent fra Østlandet og den tidlige inndeling av Oslo bispedømme i regulære proster, har vært sett i sammenheng med baglerriket fra 1190-årene til 1217 og kan derfor ha vært på initiativ av oslobispen Nikolas Arnesons (†1225), se: Gunnes, «Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277»: 133-134; Bagge, *From Viking Stronghold to Christian Kingdom*: 197-198. Seip derimot hevdet prosten ikke dukket opp for i 1270-åra: Seip, *Sattargjerdn*: 75-79; 169-171.

tjeneste som omtales i forbindelse med innkreving av korstogstiene, nemlig kannikene. Kannikene holdt til ved domkapitlene,²⁰¹⁷ hvor de var hierarkisk organisert med en dekan øverst og dernest erkediakonen (norr. *erkeðjákn*),²⁰¹⁸ som var biskopens *official* (dommer).²⁰¹⁹ Noe senere dukker det også opp egne erkeprester.²⁰²⁰ For 1200-tallets del var skattesystemet fortsatt nokså *ad hoc* organisert. Det er enkelte kilder fra 1270-åra som kan tyde på at erkebiskopen selv var aktivt involvert i det fysiske innsamlingsarbeidet.²⁰²¹ I samtidige brevsending kommer det fram at den norske kirkeprovinsens geografiske utstrekning, medførte at de pavelige bestemmelsene om to underkollektorer per bispedømme, ikke var utilstrekkelig.²⁰²² Paven ga den norske erkebiskopen tillatelse til å oppnevne så mange lokale underkollektorer (*collectores rurales*) som nødvendig.²⁰²³

De pavelige regnskapsbøkene vitner om at innkrevingen av Lyontjuenden stoppet opp med erkebiskopen Jons død i 1282.²⁰²⁴ Det tyder på at systemet fortsatt var nokså rudimentært og personavhengig. De samme regnskapsbøkene vitner om en klarere ansvarsfordeling fra 1320-åra, der kannikene utgjør majoriteten – men ikke utlukkende – av de norske underkollektorene.²⁰²⁵ Det ble etter hvert de pavelige kollektorene som fikk pavelig mandat til oppnevne egne underkollektorer i områder eller regioner de hadde innkrevingsansvaret.²⁰²⁶ En fastere organisering av innkrevingsystemet innad i den norske kirkeprovinsen synes derfor å ha foregått mellom provinsialkonsilene i 1280²⁰²⁷ og 1313.²⁰²⁸

²⁰¹⁷ Domkapitlene var prestekollegier som levde etter en viss regel (*canon*) og ble derfor kalt kanniker (*canonici*) eller korbrødre. De var inndelt i to grupper: regulære kanniker (lat. *canonici regulares*), som oppga sin privateiendom og levde i klosterliknende fellesskap, og sekulære kanniker (lat. *canonici saeculares*), som beholdt sine eiendommer. Antallet kanniker ved varierende ved de ulike domkapitlene, fra 24 (Nidaros) til 12 (Bergen, Stavanger, Oslo og Hamar). Kannikenes inntekter kom fra egne kannikegjeld (kannikenes prestegjeld), men kunne også ha egne, personlige inntekter (prebende).

²⁰¹⁸ I enkelte bispedømmer (Oslo og Nidaros) er det ingen spor etter et slikt embete, mens det er referanser til erkediakoner i Bergen (1180-åra/1250), Stavanger (1226/76), Hamar (ca. 1220) og på Hjalmland under Orknøysbisp (for 1215 og utover), Suderøyene og Man, se: Gunnes, «Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277»: 130-131.

²⁰¹⁹ For en oversikt over hvilke saker erkediakonen domte i, se: J. A. Brundage, *Medieval canon law*, London 1995 [oppr. 2005]: 75.

²⁰²⁰ I et senere pavebrev fra pave Celestin III til Nidaros domkapittel i 1196, refereres det til en forordning innstiftet av pave Hadrian IV (r.1154-1159), som for han ble pave hadde vært pavelig legat til Norge i 1152/53. Ifølge brevet hadde Hadrian «skipa tre erkediakon-ombod i kyrkja dykkar og meinte at ein dekan skulle setjast til» («Adrianj pape (...) quibus tres archidiaconatus in ecclesia uestra distinctincit. et decanum duxit ordinandum»): DN I, nr. 1. Brevet i norsk oversettelse i: *Lat. dok.* nr. 32. Se også: RN I, nr. 100; 235-236. Den eldste referansen til en norsk erkeprest, er så vidt meg bekjent informasjonen om at erkebiskop Sorle Sørli (r.1253-1254), for han ble valgt til erkebiskop i 1253, skal ha vært erkeprest i Oslo (*archipresbyterem Osloensis*): DN VI, nr. 24.

²⁰²¹ I 1276 fikk erkebiskop Jon Raude (r.1267-1282) innvilget et fritak fra Johannes XXI, fra personlig (personaliter) å reise rundt i den norske kirkeprovinsen for å kreve inn Lyon-tienden, se: DN VI, nr. 37-38.

²⁰²² «duo collectores iuxta promissionem apostolicæ sedis in qualibet diocesi ordinati nequaquam sufficient ad ipsam decimam colligendam, nec per illos posset comode colligi absque magno expensarum»: DN VI, nr. 38. Likende problemer synes også å ha vært en utfordring for pavelige kollektorer. I 1326 fikk Johannes de Serone og Bernardus de Ortolis fullmakter av Johannes XXII: dersom store avstander og farlige veier gjorde det vanskelig for sendemennene å oppsøke alle personlig for å kreve inn tienden, kunne de oppnevne prelater eller andre geistlige som sine ombudsmenn, se: DN VI, nr. 126.

²⁰²³ Disse underkollektorene skulle forøvrig tilkjennes den samme avlaten som andre kollektorer: «...eis illam indulgentiam impartimur, que ad promotionem negotij terre sancte opem et operam exhibentibus est concessa»: DN VI, nr. 38.

²⁰²⁴ PNRD: 12-13.

²⁰²⁵ PNRD: 15-134, det er også spredte referanser til biskoper (f.eks. PNRD: 97, 99, 100) og at disse betalte inn korstogstiene. Det trenger naturligvis ikke bety at de selv hadde samlet inn tiendemidlene lokalt. Tidlig i 1350-åra ble abbed Arnulv og bror Ingald i Hovedøya kloster utnevnt som kommisærer, med ansvaret for å kreve inn utstående avgifter til kammeret, se: DN VIII, nr. 161.

²⁰²⁶ Brev begynnelsen av 1370-åra vitner om problemer at underkollektorer oppnevnt av én kollektor, ikke nødvendigvis var like innstilt på å samarbeide med den påfølgende kollektoren, se: DN VI, nr. 281.

²⁰²⁷ NGL III: 229-241, nevner forøvrig ingenting om organiseringen av den vedtatte korstogbeskatningen fra Lyonkonsilet i 1274.

²⁰²⁸ DN I, nr. 139.

Nasjonal organisering av skatteinnkrevingen

I 1313 holdt erkebiskop Eiliv et provinsialkonsil i Nidaros, som utelukkende kom sammen for å drøfte organiseringen av seksårstienden vedtatt på Viennekonsilet.²⁰²⁹ De oppmøtte prelatene bekreftet først et tidligere brev fra Clemens V om den vedtatte seksårstienden, før møtet deretter drøftet selve organiseringen og betalingen.²⁰³⁰ Det er ingen overleverte dokumenter til hvordan takseringen av inntektene ble avgjort i hvert enkelt bispedømme,²⁰³¹ men statuttene gir utfyllende informasjon om selve organiseringen av innkrevingen i den norske kirkeprovinsen.²⁰³² Det kommer innledningsvis klart fram et enkelte av strukturelle utfordringene fortsatte gjorde seg gjeldene: Statuttene begynner med en bekjennelse om at pавens påbud, om en seksårig tiendebeskatning, ikke vil være mulig å iverksette fullt ut i hele den norske kirkeprovinsen.²⁰³³ Det vitner om at enkelte organisatoriske utfordringer, nemlig de store avstandene i den norske kirkeprovinsen og periodens begrensede kommunikasjonsmuligheter, ikke var mulig å overkomme i løpet av middelalderen.

Instruksjonene kommer deretter inn på organiseringen av innsamlingsarbeidet i hvert enkelt bispedømme. Hver biskop var ansvarlig for å velge to kollektorer som skulle kreve inn tienden av biskopenes, kannikenes og kapitlenes inntekter.²⁰³⁴ For sognene og på landet skulle biskopene se til at det ble utnevnt egnede kollektorer lokalt (*rura collectores*), som skulle samle inn tienden og føre midlene til biskopsbyene.²⁰³⁵ I byene skal det dessuten utnevnes egne fullmektige (*procuratores*), som skulle føre nøyaktige regnskap over alle innkomne midler og være ansvarlig for oppbevaringen av midlene til de ble hentet av de pavelige kollektorene.²⁰³⁶ Provinsialstatuttene vitner dermed om at det på begynnelsen av 1300-tallet var etablert en klar prosedyre for hvordan innkrevingen skulle foregå.

Den andre delen av statuttene tok opp spørsmål knyttet til *selve* tienden. Det ble her gitt en rekke detaljerte instruksjoner: salg av tiendemidler som ikke kunne oppbevares (*servuari non possunt*), altså tienden betalt i naturalia-produkter; om tiende fra geistlige som hadde solgt (*uendumt*)

²⁰²⁹ Til stede på dette provinsialkonsilet var foruten erkebiskopen, biskopene Helge av Oslo, Ingjald av Hamar, og biskop-electus til Hólar, Audun raude Torbergsson, (som ble innviet til biskop under konsilet). Munch mente biskop Arne av Bergens fravær på konsilet skyldtes konflikten om palliehjelp med erkebiskop Eiliv. Årsakene til at biskop Ketil av Stavangers uteble er mer uklare. Jfr. DN I, nr. 139. NFIH IV, 2: 594.

²⁰³⁰ DN VIII, nr. 45-46.

²⁰³¹ For svenske forhold er det overlevert en udatert takseringsliste (muligens 1314?), for innkrevingen av seksårstiende lokalt innad i Uppsala bispedømme: DS 1947. Det er senere referanser til at pavelige kollektorer ble gitt instruksjoner av kammeret til å utføre takseringer i forbindelse med sendeferder, se: DN XVII, nr. 87-88. For oversikt over gjenstående restanser i 1358, se: DN VIII, nr. 171-172.

²⁰³² Et noe senere dokument, en avtale om et gjeldsoppgjør i 6. juni 1318, gir et innblikk i tiendeinnkrevingen i deler av Oslo bispedømme. I gjeldsbrevet er det omtale av at Håkon Toresson og hans søster, Kristin, lovet å betale utestående gjeld etter sin avdøde far, Tord Håkonsson, som hadde vært i tjeneste hos biskop Helge av Oslo. Tord hadde hatt ansvar for å kreve inn tienden på vegne av biskopen i deler av Telemark (Sauherad, Bamble og det noe uklare Neshered), men hadde ikke betalt inn det innsamlede til biskopen før han døde. Brevet oppgir ingen tittel på Tord (biskopens armann?), men det er utskrevet av to kanniker, sira Matheus, biskopens ombudsmann (*umbods madr*), og sira Sørle på Gjerpen, se: DN III, nr. 113.

²⁰³³ «...cum ipsius formam maxime quo ad aliquas dicte provincie partes in toto observare ipsa impossibilitas interdictio: DN I, nr. 139.

²⁰³⁴ «In primis quod quilibet episcopus in sua dyocesi eligat duos discretos collectores pro decima reddituum episcopatum canonicorum et capituli colligenda: DN I, nr. 139. Betydningen av adjektivet *discretos* i omtalen av kollektorene er noe uklar.

²⁰³⁵ «Item per plebanias et rura collectors ordinentur prout melius visum fuerit expedire qui decimas ipsas colligant et ad ciuitatem deducant in ipsarum rerum periculo et expensis: DN I, nr. 139.

²⁰³⁶ «Item in qualibet ciuitate procuratores ordinentur qui nomine episcopi et capituli decimas a collectoribus per totam dyocesan collectas sub discreto computo recipiant, ac deponant in tuta custodia conseruandas: DN I, nr. 139.

sin inntekt for en fast pris (*certo precio*); om tiende for kannikers eller sognepresters vikarer (*vicarij*); om tiende av begravelser og andre usikre inntekter (*alijis incertis obuencionibus*);²⁰³⁷ for testamentariske gaver; og av jord og gård som geistlige dyrket for egen regning (*propriis sumptibus excolunt*). Til slutt ble det nevnt at det den enkelte biskop selv stod fritt til å gi nærmere instruksjoner om betalingsfrist i sitt eget bispedømme, men siste frist for innbetalingen av tienden sentralt ble satt til 1. oktober det påfølgende året.²⁰³⁸ Det var derimot først året etter disse vedtatte instruksjonene kom med brev til Island.²⁰³⁹ En ulempe ved provinsialstatuttene som kilde, er at de kun gir normative instruksjoner om hvordan systemet *burde* være, men sier i liten grad hva som *faktisk* ble gjort.

Det er først med de overleverte regnskapsbøkene fra de pavelige kollektorenes virksomhet fra 1320-åra og framover, det foreligger eksterne bekreftelser på hvordan systemet innad i den norske kirkeprovinsen fungerte i praksis. Et notarialinstrument utferdiget i forbindelse med sendeferden til Johannes de Serone og Bernardus de Ortolis i 1326, gir informasjon om innbetalingen av seksårstienden fra ulike bispedømmer i den norske kirkeprovinsen.²⁰⁴⁰ Det refereres blant annet til innbetalingene for Oslo bispedømme, hvor det kommer fram enkelte detaljer om innkrevingen lokalt. I Oslo var det erkepresten og kanniken, Torkjell Møttul, som betalte inn pengene,²⁰⁴¹ men det var samtidig den samme Torkjell og en annen kannik, sira Reidar, som hadde samlet inn seksårstienden i bispedømmet.²⁰⁴² Torkjell var for øvrig ikke ukjent med kollektorvirksomhet, men hadde tidligere vært oppnevnt til pavelig kollektor i Norge, nemlig førsteårsinntektene fra ledige embeter i 1316.²⁰⁴³

De pavelige kollektorene hadde mandat til å oppnevne sine egne underkollektorer, eller også egne ombudsmenn (*procuratores*), som fikk fullmakt til å fortsette å samle inn fortsatt utestående midler i Norge. I 1328 ble tre norske kanniker og tre utenlandske kjøpmenn utnevnt som kollektorens ombudsmenn og fikk ansvaret med å fortsette innkrevingen av eventuelle utestående beløp som det apostoliske kammer hadde til gode i Norge.²⁰⁴⁴ Likende utnevnelser av

²⁰³⁷ Statuttens bruk av *obuencionibus* må være en variant av *obuentionibus*.

²⁰³⁸ «Item in qualibet dyocesi tempora solucionis per dyocesatum ipsam prout possibile uiderit limitentur et priefigantur, ita tamen quod decima ipsa pro quolibet anno in kal. Octobris eiusdem anni integraliter sit solute»: DN I, nr. 139.

²⁰³⁹ Ifølge de islandske annalene brakte biskop Audun av Hólar og sira Snævlfs av Laxabolla(?) med seg brev til Island med tiende-instruksjonene som var blitt vedtatt på det norske provinsialkonsilet det påfølgende året. I *Lögmanns-annáll* er kronologien derimot noe annerledes: biskop Auduns ankomst til Island dateres her til 1315, mens budskapet om tienden hadde ankommet året før. Sira Snævlfs er kun nevnt i *Gottskalks Annaler*, se: Storm, *Islandske Annaler indtil 1578*: 150, 265, 343-344, 393, 488.

²⁰⁴⁰ Ingenting er nevnt om de islandske bispedømme, se: PNRD: 19-27, oppføringene fra innbetalingen fra andre bispedømmer, er ikke like godt informert.

²⁰⁴¹ Torkjell overlevert seksårstienden fra Oslo bispedømme (til sammen 5002 mark 1/2 øre norsk mynt), samt penger gitt som gave (legat) til Det hellige land (19 mark i sterlinger og turosske grot), til de to kollektorene, se: PNRD: 19-20.

²⁰⁴² «...decime sexannalis collecte per prefatos dominos Thorquillum et Redarum in dictis ciuitate et dyocesi Hasloensis»: DN II, nr. 162.

²⁰⁴³ I desember 1316 utnevnte Johannes XXII to kanniker i Nidaros, Torkjell Møttul og Halvard, til kollektorer av førsteårsinntekten fra alle ledige geistlige embeter i den norske kirkeprovinsen. Til dette arbeidet hadde de fått pavelige fullmakter på lik linje med andre kollektorer: de fikk fullmakt til å oppnevne egne underkollektorer og notarer, samt fullmakt til å løse enkeltpersoner, kirkelige institusjoner eller områder fra pålagte kirkestraffer: «... collectores super hoc deputandos a nobis, et subcollectores, quos per eos ad id contingeret deputari»: DN VI, nr. 87. For kollektorenes fullmakter, se: DN VI, nr. 93-96.

²⁰⁴⁴ De tre norske kannikene var sira Håkon Erlingsson, sira Solve Ivarsson og sira Jon Arneson Albus, kanniker i Bergen. De tre utenlandske kjøpmennene var den tidligere omtalte Raymund de Lamena, og kjøpmennene Arnaud de Bossonés fra Montpellier og Pierre av Linars fra Gourdon, se: DN VII, nr. 124-125.

lokale prelater til stedfortredende kollektorer, kommissærer, skjedde særlig senere på 1300-tallet, blant annet i 1351, 1354 og 1364.²⁰⁴⁵ Brev fra 1363 vitner om at det ikke nødvendigvis var en helt uproblematisk overgang forbindelse med utnevnelser av nye pavelige kollektorer, siden hele det nasjonale nivået av lokale underkollektorer var blitt oppnevnt av den foregående kollektoren.²⁰⁴⁶

Det er imidlertid enkelte deler av den norske kirkeprovinsen som er totalt fraværende i kildematerialet for 1300-tallet. For mens det i regnskapsbøkene er opptegetninger av innbetalinger fra både Grønland, Færøyene og Orknøyene, er de islandske bispesetene merkelig fraværende.²⁰⁴⁷ Det er kun registrert én klar innbetaling av korstogstienner fra Island, nemlig fra Skálholt bispedømme i 1337.²⁰⁴⁸ Først i 1364 oppnevner Ivar holm Vigfusson til underkollektor for de islandske bispedømmene Skálholt og Hólar.²⁰⁴⁹ Det kan være flere årsaker til at de islandske bispedømmene er fraværende. I første halvdel av 1300-tallet var strid mellom biskopene og islendingene flere steder. Særlig der biskopene var nordmenn, slik som for eksempel biskop Audun raude Torbergsson i Hólar (r.1311-1322) og senere Orm Aslaksson (r.1332-1341). Et sentralt stridstema var biskopenes tiendekrav, som utløste konflikter med både verdslige stormenn og religiøse institusjoner, og der biskopene ofte måtte søke støtte hos kongelige tjenestemenn.²⁰⁵⁰ Det er likevel merkelig at det apostoliske kammeret knapt synes å ha reagert på fraværet av islandske korstogstienner.²⁰⁵¹

Geistlig motstand – kontinuitet i passiv motstand eller nye uttrykk for aktiv motstand?

De stadig økende skatte- og avgiftskravene under Avignonpavene skapte generelt stor misnøye blant geistligheten. Motstand mot korstogstienner er som tidligere nevnt dokumentert en rekke steder i Europa, slik som i Frankrike, England og Spania.²⁰⁵² Det har i det foregående også vært trukket fram skillet mellom aktiv og passiv motstand, der det for 1200-tallets vedkommende kan argumenteres for at det var en passiv motstand mot skatteinnkrevningen i den norske kirkeprovinsen, men at det er vanskelig å finne eksplisitte referanser til protester. Fra 1300-tallet foreligger det skriftlige kilder som referer til at flere medlemmer av den norske høygeistligheten i

²⁰⁴⁵ Abbed Arnulf og bror Ingjald i Hovedøya kloster ble gitt et likende kommissorium, se: DN I, nr. 327-329, 332-33, 336; DN VIII, nr. 161 (korrigeret utgave); RN VI, nr. 220. I 1354 ble biskopen av Växjö, Linköping og den overfor nevnte abbed Arnulf utnevnt som kollektor av fireårstienner som skulle deles mellom kong Magnus og kammeret, se: DN XVII, nr. 909. I 1364 ble Stavangerkanniken, Eirik Øysteinsson, utnevnt til underkollektor av Guid de Cruce for Stavanger, se: DN IV, nr. 443; 446.

²⁰⁴⁶ Jfr. DN VI, nr. 259, 261; DN XVII, nr. 139.

²⁰⁴⁷ I 1327 ble det betalt inn 40 mark i peterspenger fra Skálholt, se: PNRD: 28.

²⁰⁴⁸ Sira Runolv, fullmektig for biskop Jon av Skálholt, betalte inn pavehjelp og åtte års peterspenger for Skálholt bispedømme. Det beløp seg som følgende: 9872 alen pakkevadmel, 1352 alen hafnarvad, 40 alen bragdarvad (dessuten hadde 900 alen råtnet på havet), se: DN VII, nr. 143. Se også referanse til betaling av pavehjelp: DN IX, nr. 135. For Holar er situasjonen mer uklar, men «pavetiende» synes å ha blitt innsamlet i 1335 uten at det dukker opp i kollektorenes regnskap, se: RN IV, nr. 1148.

²⁰⁴⁹ DN III, nr. 339.

²⁰⁵⁰ En nyere studie som tar for seg en rekke av disse konfliktlinjene er: S. A. Pedersen, *I kjølvatnet av staðamál: Årsaker til konflikten mellom 'lek og lær' på Island, ca. 1297-1390*, Trondheim 2012 (upubliseret mastergradsavhandling, NTNU). Se også: R. B. Wærdahl, Norges konges rike og hans skattland: kongemakt og statsutvikling i den norrøne verden i middelalderen, Trondheim 2006 (doktorgradsavhandling, NTNU): 199; 200-201, et passim.

²⁰⁵¹ De islandske annaler nevner riktignok at Johannes XXII i 1330 skrev brev til biskop Jon Halldorsson av Skálholt og etterlyste «tienner og penger mot romerne» («tienadar og penga moti Romvervm»/«peninga moti Romvervm»), se: Storm, *Islandske annaler indtil 1578*: 347, 397.

²⁰⁵² Housley, *The Italian Crusades*: 190-197, 212, 218-221, 238.

1320-åra var bekymret over utviklingen, særlig overfor faren mot å bli satt under et dobbelt press fra både pave og verdslig makt. Det kommer fram av korrespondanse mellom biskop Audfinn av Bergen og erkebiskop Eiliv i 1326.²⁰⁵³

Erkebiskopen hadde tidligere informert om at drottseten Erling Vidkunsson og kongens råd ønsket å skattlegge kirken for å utruste forsvarerne av Hålogaland, som var blitt et utsatt område som en følge av krigen mot Novogord.²⁰⁵⁴ Nylig hadde kanniken Pål Bårdsson, som var bergensbispens fullmektige (*procurator*) ved kurien,²⁰⁵⁵ informert om at kongen hadde appellert saken inn for paven.²⁰⁵⁶ Biskopen klaget i sitt brev til erkebiskopen over at hans stift ikke var i stand til å yte en slik økonomisk støtte, siden fattigdom og uår allerede gjorde det vanskelig nok å greie ut Vienne-tienden til paven.²⁰⁵⁷ Han advarte mot at ettergivenhet for en slik skatt (*tallie*), ville sette en farlig presedens og at kirkeretten dessuten la ned forbud mot at kirken ble pålagt skatt av verdslige dommere.²⁰⁵⁸ Biskopen fryktet at den norske geistligheten ville komme under tung «trelldom» (*anauðir*) med slike tyngende skattekrav, både hjemme og fra paven.²⁰⁵⁹

Det var altså en klar forståelse og bekymring innad i deler av den norske geistligheten, men det er likevel ingen tydelig organisert motstand å spore i kildene, noe som leder over til et spørsmål om hvorfor det er tilfellet. En åpenbar mulighet er at det ikke eksisterte en samlet norsk geistlighet som kunne forene seg i en felles kamp mot de nye kravene. De første tiårene av 1300-tallet var preget av en rekke konflikter innad i den norske geistligheten, slik som konflikten mellom erkebiskop Jørunds konflikt med domkapitlet i Nidaros omkring 1300 eller biskop Arnes konflikt med erkebiskopen Eiliv om palliehjelp i 1312. Det skjedde også et brudd innad ved opprettelsen av en kongelig kapellgeistlighet i 1308, noe som skapte stor misnøye blant den norske sekulærgeistligheten.²⁰⁶⁰

²⁰⁵³ DN VIII, nr. 79; RN IV, nr. 373; 386; 396; 403. Se også: NFH, 2. Hov. 1: 73-74.

²⁰⁵⁴ «...vm þau tiltoeke ok samtal sem hann seghir sik haft hafa viðr raðet ok bætzstu menn j ríkinu vm tilhiolp Halogha lanndz veriu. mote guds ouinum. Finnum. Ruzsum ok Karelom. ok þui bað hann yðr raað a læggia með samþyckit biskupanna. ok tilstuðning lærdomsens vm allan Noregh. at væita hiolp þeim sem norðr foere. með kost ok vapnom mote firsagðum guds ouinum»: DN, VIII, nr. 79.

²⁰⁵⁵ Det er riktignok ikke før i et brev datert 18. september 1326, at biskop Audfinn informerer erkebiskopen at Pål er hans sendemann og fullmektiger ved kurien («nostrum verum nuncium et legitimum procuratorem ad visitandum»): DN VII, nr. 113.

²⁰⁵⁶ Drottseten hadde muligens allerede i 1325 sendt flere supplikker til kurien med forespørsler om direkte skattlegging av den norske geistligheten, antakelig for å finansiere krigføringen mot russerne. Det kommer fram i brevet at biskopens kilde er magister Pål, som lenge hadde oppholdt seg ved kurien, og som informert om at det ved kurien forelå mange slike supplikker om skattlegging («quod in curia supplicatur domino pape, cum magna instantia, ut clerus per totam Norwegiam tallietur»): DN VIII, nr. 79.

²⁰⁵⁷ I brevet omtaler biskopen det riktignok som «tiund su er pawenn sealfir baud at lukazst skild», noe som også han refererer til annater og andre avgifter, se. DN VIII, nr. 79.

²⁰⁵⁸ «...þar sem með mykilli nauð hefir vtfengest. saker fatoektar tiund su er pawenn sealfir baud at lukazst skildi. Monu þeir ok þat bætr vita en ver. huat forboðe læggr við pawenn. ne tales tallie per seculares iudices a clericis exigantur. secundum tenorem capitulorum de immunitate ecclesiarum. c. Non minus et. c. Aduersus consules»: DN VIII, nr. 79.

²⁰⁵⁹ «Man þa ok knoght þungt lærðom monnum fatoekom vm siðir. ef þeir skulu fyrst her af os. ok siðan af pawanom vndir slikar anauðir læggjaz»: DN VIII, nr. 79.

²⁰⁶⁰ Konflikten mellom de to bergensbispene Arne og Audfinn, og den kongelige kapellgeistligheten (1308-1320) er behandlet av bl.a. Sverre Bagge, se: S. Bagge, *Den kongelige kapellgeistlighet 1150-1319*, Bergen/Oslo/Tromsø 1976: 101-132; E. Haug, «Konkordat – Konflikt – Privilegium: Sættargjerdene som indikator på forholdet stat - kirke fra Magnus Lagaboter til Christian I (1273 - 1458)» i S. Imsen (red), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: Søkelys på Nidaroskirken og Nidarosprovinsens historie*, Trondheim 2003: 103-104. Se også en nyttig oversikt over organiseringen av kapellgeistligheten under folkungene hos: E. Haug, *Provincia Nidrosiensis i dronning Margretes unions- og maktpolittikk*, Trondheim 2006: 51-75

Konfliktene innad i kirken og den turbulente politiske situasjonen i rikene de første årene av kong Magnus Erikssons styringstid,²⁰⁶¹ må ha vanskeliggjort innkreving av seksårstienden fordi deler av samfunnsordenen brøt sammen.²⁰⁶² De pavelige kollektorenes regnskapsbøker vitner om flere slike utfordringer. For den toårige sendeferden i 1326 er det i kildene omtale av en rekke problemer kollektorene måtte hanskes med underveis: I Sverige var veiene utrygge²⁰⁶³ og det var frykt for røverbander i Uppsala.²⁰⁶⁴ I Norge var det kongens menn som var problemet: en konfrontasjon på Båhus førte til at alle innsamlede midler ble beslaglagt av den kongelige tjenestemannen.²⁰⁶⁵ Dersom ikke slike problemer var nok, så måtte kollektorene også kjempe mot den ugjestmilde naturen: sterk motvind førte til at Bernardus de Ortolis brukte hele elleve uker på strekningen fra Bergen til Lödöse.²⁰⁶⁶ Dessuten kom det også brev fra Avignon, som advarte om at svindlere opererte i traktene.²⁰⁶⁷ De pavelige kollektorene var fremmede i et fremmed land og kunne tidvis føle seg presset til å låne ut penger fra tiendemidlene til verdslige stormenn, i det minste synes slike lån å ha forekommet.²⁰⁶⁸ Men i det skjulte ble kollektorene også motarbeidet av geistligheten.

En passiv aksjonsform som flere norske biskoper synes å ha tydd til, var å holde seg vekk fra stiftet sitt i den perioden der pavelige kollektorer var på gjennomreise. Kollektorene informerte ofte på forhånd biskopene i brevform om sine forestående visitter, noe som ga dem tid til å sørge for at de «tilfeldigvis» befant seg på oppdrag utenfor bispesete idet kollektorene dukket opp. Et slikt eksempel finner vi i 1328. Da den pavelige kollektorene Johannes de Serone stoppet innom Oslo for å møte biskop Salomon Toraldeson (r.1322-1351/52), ble informert om at biskopen var på visitas ute i distrikt.²⁰⁶⁹ I Stavanger var – i motsetning til i Oslo – både biskopen, Eirik Ogmundsson (r.1322-1342), og den lokale underkollektoren, kanniken og prosten

²⁰⁶¹ I slutten av august 1319 ble holdt et møte mellom norske og svenske prelater i Bohus for å diskutere betalingen av seksårstienden og forsteårsinntektene fra ledige embeter. I avtalen som ble inngått 23. august, mellom «norske biskoper fra fastlandet» (*solida terra regni Norvegie*) og de to svenske biskopene, Karl av Linköping og Bengt av Skara, nevnes det (gjengitt etter RN): Angående den første, skal en fjerdedel trekkes fra prelatenes og klerkenes inntekter for det betales tiende av resten, og det skal ikke betales av kirkenes del av tienden eller av deres inntekter. Angående den andre, som skal betales av inntekter over seks mark sterling, skal først seksårstienden trekkes fra og deretter seks mark sterling til hver prest som bestyrer kirken i treårsperioden, for å dekke hans utgifter. Hvis noen gir avkall på sitt embete for å få et bedre, regnes det første ikke som ledig hvis paven får inntektene av det andre, under henvisning til Bonifacius VIII's dekretaler (VI.3.4.26): DS 2204; DN VII, nr. 83; RN III, nr. 1132.

²⁰⁶² Ifølge Brilioth ble arbeidet fullført i Sverige, men midlene ble ikke sendt ut av landet på grunn av urolighetene. Nicolaus Sigvasti nevnte i sitt brev til kurien (ca.1322) at Viennetienden var blitt samlet inn i Sverige, men at urolighetene i landet hindret den fra å bli transportert trygt ut av landet. Det samme brevet nevner også at adelige og andre stormenn ofte presset institusjoner hvor slike midler var deponert til å gi dem lån fra pengene: DS 2322. Brilioth, *Den påfälliga beskatningen af Sverige*: 142-143. For Norge er det ingen kilder til innkrevingen for Johannes de Serone og Bernardus de Ortolis, ble oppnevnt som pavelige kollektorer til Norge og Sverige i 1326. Et unntak er et brev fra 6. september 1320. Brevet er en kvittering fra abbed Erlend på Ustein, som nevner at sira Orm Aslaksson, kannik i Stavanger, har mottatt 13 mark brent og 1 mark forn i engelsk mynt for jordene Håland og Folåvig, som brodrerne med biskop Håkon av Stavangers samtykke har solgt til domkapitlet samme sted, som betaling for den pavetienden (*ppz/ua tiund*) klosteret skylder, se: DN IV, nr. 145.

²⁰⁶³ RN IV, nr. 621.

²⁰⁶⁴ Under kollektorenes opphold i Sverige herjet danske og tyske røverbander i områdene kollektorene vandre gjennom, som en følge av urolighetene i 1318. Blant annet hadde de tiltvunget seg noklene og brøt opp kistene med innsamlede midler i Lödöse, se: Brilioth, *Den påfälliga beskatningen af Sverige*: 158. Kollektorene var derfor nødt til å leie militær eskorte i form av tolv riddere fra Johannitterordenen til å beskytte seg.

²⁰⁶⁵ Kongens hovedsmann på Båhus festning, Ivar Rova, beslagla i 1328 alle av kollektorenes innsamlede penger, se: PNRD: 55; DN VI, nr. 129.

²⁰⁶⁶ PNRD: 58-59.

²⁰⁶⁷ Johannes XXII hadde hørt rykter om at (falske?) johannitter fra S. Spirito in Sassa i Roma, utga seg for å ha pavebrv som ga dem fullmakt til å gi absolusjon for diverse forseelser, se: DN VI, nr. 127; 133. En likende advarsel ble også sendt til Sverige. DS 2591.

²⁰⁶⁸ Pierre Gervais mottok i 1333 penger som et lån som biskop Peter av Skara og ridderen Anund Sture hadde mottatt av hans forgjengere, se: PNRD: 97.

²⁰⁶⁹ PNRD: 56.

Orm Halgerisson, til stede da kollektoren ankom, men innsamlingen av tienden lå langt etter skjema. Bertrandus de Ortolis truet derfor med å legge hele bispedømmet under interdikt om det ikke ble fortgang i saken.²⁰⁷⁰

Det er liten grunn til å tro at slike fravær bare var tilfeldige sammenreff. Det kan derfor også stilles spørsmål ved om denne formen for passiv, men ganske åpenlys, motstand snarere burde ses som en aktiv protest – særlig siden konsekvensene var godt kjent. I 1333 ble både de to overnevnte biskopene, Salomon av Oslo og Eirik av Stavanger, sammen med biskop Hallvard av Hamar, truet med av Pierre Gervais med ekskommunikasjon og interdikt for manglende innbetalinger til kammeret.²⁰⁷¹ Det er flere likende referanser til at norske prelater eller geistlige institusjoner i både Norge og Sverige, ble truet med å pådra seg ekskommunikasjon eller interdikt på grunn av manglende betaling.²⁰⁷² Det vitner om at motstanden mot de pavelige skattekravene må ha vært organisert, noe som langt på vei gjør at den burde ses som en form for aktiv motstand. Det vitner dermed om at den misnøyen som pavelige kollektorene opplevde over hele Europa, også gjorde seg gjeldende i den norske kirkeprovinsen.

²⁰⁷⁰ Det resulterte i at omkring halvparten av den pålagte summen, 513 mark og 3 unser små norsk mynt, ble betalt, men Orm måtte love å betale det resterende beløpet på 403 mark innen St. Hans, se: PNRD: 23-25. Se også: Jørgensen og Saletnich, *Brev til Paven*: 94-95.

²⁰⁷¹ PNRD: 121. Ifølge islandske annaler ble trusselen også satt ut i live, se: Storm, *Islandske annaler indtil 1578*: 220. For mer om utfallet av saken, se: DN XVII, nr. 39, 42, 47, 894.

²⁰⁷² Jfr. DN IV, nr. 205; DN VI, nr. 142;

Oppsummering del III

Korstogsdeltakelse var under 1100-tallet i stor grad privatfinansiert. I forbindelse med organiseringen av korstogsekspedisjoner i etterkant av Jerusalem i 1187, ble det i England og Frankrike gjort forsøk på verdslig beskatning, den såkalte «Saladin-tienden», men erfaringene var varierende. De store utfordringene i forbindelse med finansieringen av korstogsekspedisjoner omkring 1200, fikk pavemakten til å innse at kirken måtte påta seg en større del av de økonomiske byrdene ved korstogsbevegelsen. I 1215 innførte Innocens III derfor universell beskatning av kirken til inntekt for korstogene. Skattlegging av geistlige inntekter ble gjentatt på økumeniske konsil i 1245, 1274 og 1311-1312.

Et pavelig skattesystem, med utgangspunkt i det apostoliske kammer ved kurien, hadde det overordnede ansvaret med å administrere innkrevingen av korstogstien. For store deler av 1200-tallet var dette systemet for desentralisert til å være effektivt. I den norske kirkeprovinsen var det erkebiskopen i Nidaros som stod ansvarlig for innkrevingen. Hverken for de universelle korstogstidene pålagt i 1215 og 1245 er det indikasjoner på at penger ble overført til det apostoliske kammer fra den norske kirkeprovinsen, men midler kan ha blitt gitt direkte til lokale korsfarere, som inkluderte blant annet Skule jarl og kong Håkon.

Enkelte gjennomgående systemutfordringer ved skatteinnkrevingen i den norske kirkeprovinsen, var faktorene kommunikasjon og motstand. Kommunikasjon handlet både nærheten til pavemakten, men særlig om strukturelle forhold innad i den norske kirkeprovinsen. De strukturelle utfordringene gjaldt både de som store geografiske avstandene innad i kirkeprovinsen og periodens innskrenkede kommunikasjonsmuligheter, men også utfordringer forbundet med at myntbruk ikke var like utbredt i hele kirkeprovinsen. I utlandet er det eksempler på aktiv motstand fra lokalgeistligheten mot skatteinnkrevingen, men for norske forhold er det ikke dokumentert. I stedet er det mulig å snakke om ulike former for passiv motstand. Denne motstanden ble mer markant utover på 1300-tallet, ved at lokale biskoper bevisst holdt seg vekk fra sine bispedømmer i perioder der pavelige kollektorer var ventet. Det er dermed mulig å snakke om en overgang til en aktiv form for motstand.

Det andre Lyonkonsil i 1274 medførte at det pavelige skattesystemet ble mer sentralisert ved at kristenheten ble inndelt i 26 kollektoriat og pavelige oppnevnte kollektorer gitt ansvaret for å samle inn midlene. Det skapte på sikt et mer permanent system, som vedvarte i Skandinavia ut katolsk tid. Det er først i forbindelse med den andre Lynontien at det foreligger tallmateriale for innkrevingen av skattemidler i den norske kirkeprovinsen. En ny utfordring i den forbindelse

var kollektorenes lojalitet til pavemakten, som utover på 1300-tallet i stor grad ble sikret gjennom økte rapporteringskrav og bedre metoder for revisjon under Avignonpavedømmet (1305-1378).

Omkring 1300 begynte en rekke europeiske monarker å kreve en andel av de kirkelige skatteinntektene, samtidig som korstogene begynte å bli nasjonalisert. Kirken hadde tidligere vært unntatt verdslig skattlegging, men flere herskere begynte å argumentere at kirken måtte bidra med hjelp *pro defensione patria*, «til forvar av fedrelandet», siden de nøt godt av monarkenes forsvar av landet. I Norge og Sverige ble denne tendensen tydelig under kong Magnus Erikssons styringstid (r.1319-1355/64). Kongen ble tilkjent deler av de kirkelige skattemidlene til sine korstog mot de ortodokse russerne i Novgorod i 1326 og 1351. Kong Magnus tok også opp store lån fra kirken som han ikke var i stand til å tilbakebetale og endte opp med å bli ekskommunisert, men konsekvensene av denne dommen er uklare.

I løpet av 1300-tallet utviklet den pavelige skatteinnkrevningen seg til et internasjonalt system. Utover en mer permanent kollektorordning, var et annet trekk innslaget av andre pavelige agenter, særlig italienske handelskompanier. Disse påtok seg det farefulle oppdraget med å transportere de innkrevde midlene fra de ulike kirkeprovinsene inn til det pavelige kammer. Parallelt dukker det også opp kongelige representanter ved kurien, som arbeidet for at kongemakten skulle bli tilkjent en større andel av de kirkelige skatteinntektene.

Konklusjon

Denne avhandlingen er den første systematiske undersøkelsen av korstogsbevegelsens nedslag i Norge i middelalderen. Den eneste foregående studien av korstogenes betydning i norsk middelalder, er Paul Riants doktoravhandling fra 1865. Dermed fyller avhandlingen en lakune i norsk middelalderforskning og bidrar med nye perspektiv på norske forhold og forbindelser til Europa i middelalderen.

I den internasjonale korstogsforskningen plasserer avhandlingen seg innenfor en utvidet forståelse av den pluralistiske korstogsforståelsen. Den er også et nyttig tilskudd til den internasjonale forskningen, der studiet av korstogene i hovedsak har tatt utgangspunkt i korstogenes betydning i de katolske kjerneområdene. Avhandlingen demonterer således hvordan også områder i den katolske periferien ble påvirket og formet av korstogene.

Oppsummering

Denne avhandlingen har framsatt en rekke hypoteser, med utgangspunkt i kulturelle motivforklaringer, som for det første har argumentert for at det eksisterte en rekke ulike forbindelser mellom det norske riket og den europeiske korstogsbevegelsen i perioden ca.1050-1380. For det andre har analysen påvist at disse relasjonene endret seg gjennom høy- og senmiddelalderen som en følge av endringer i korstogsdiskursen internasjonalt.

Forut for korstogene la etableringen av en norrøn pilegrimstradisjon på 1000-tallet grunnlaget for kontakt med sentrale pilegrimsmål, blant annet Jerusalem. Samtidig var det mot slutten av 1000-tallet, i likhet med tendensene på det europeiske kontinentet, sterke religiøse strømninger innad i det norske aristokratiet. Det kom til uttrykk i at stormenns rolle i forbindelse med de første klostergrunnleggelsene i det norske riket. Perioden fra 1100 til 1217 vitner om en militær deltakelse i korstogene til Midtøsten med utgangspunkt fra det norske riket. Motivene bak synes i stor grad å ha vært ideologisk/religiøse, der tanken om å vinne «Guds nåde» og verdslig ære var avgjørende faktorer. Norske korsfarere skiller seg i så måte mindre fra sine kontinentale standfeller innenfor det krigerske aristokratiet, men forskjellige karakter på kildematerialet – verdslige sagaer og geistlige krøniker – har medført at historikere ofte overdriver forskjellene. Materielle årsaksforklaringer synes i stor grad å ha vært av sosioøkonomisk art, der korstogsdeltakelse speilet etablerte maktstrukturelle bånd mellom deltakerne.

På 1200-tallet ble korstogsdiskursen integrert i den politiske kulturen i Europa, som en følge av at diskursen ble appropriert av sentrale samfunnsinstitusjoner, særlig konge- og

kirkemakt. Alle politiske handlinger ble evaluert og legitimert i relasjon til om det var til støtte eller til skade for *negotium Terrae Sanctae*, «Det hellige lands sak». For monarker ble idealet om å framstå eller bli oppfattet som en korsfarerkonge, *rex cruce signatus*, en del av den dynastiske konkurransen mellom ulike kongehus i Europa. I Norge kom dette til uttrykk ved at kong Håkon Håkonssons korstogsløfter inngikk i kongemaktens utenrikspolitiske strategier. Disse strategiene var todelt. For det første inngikk korstogsløftene som et ledd i å legitimere og sikre Håkons og Sverrearettens posisjon på den norske tronen, samt rikets prestisje internasjonalt. For det andre var den økonomisk orientert og inngikk i kongemaktens framstøt for å sikre rikets handelspolitiske interesser, særlig i relasjonene til den nordtyske handelsbyen Lübeck.

På begynnelsen av 1200-tallet skjedde en differensiering av korstogsdiskursen, der korstogene i større grad vendte seg innover i kristenheten og at en rekke indre «fiender» ble legitimert som korstogsmål. Det gjaldt grupper som ble stemplet som kjettere, dogmatiske avvikere fra ortodoksien, og alle som ble ansett som å stå i veien for *negotium Terrae Sanctae*, noe som blant annet inkluderte pavemaktens politiske fiender. Politiseringen av korstogene kom særlig til uttrykk under konflikten mellom pavemakten og den tyske keiseren Fredrik II og Hohenstaufferne, som varte fra omkring 1240 fram til 1268. Denne konflikten dominerte diplomatiske forbindelser i perioden og i likhet med majoriteten av europeiske monarker forsøkte kong Håkon å forholde seg nøytral. Begge parter i konflikten forsøkte å vinne kongen over til sin side, samtidig som Håkons hadde interesse av å opprettholde gode forbindelser til begge parter. Av de to utenrikspolitiske strategiene, oppnådde kong Håkon å legitimere sitt styre gjennom en kirkelig kroning, men til tross for gode relasjoner med ulike tronkandidater under det tyske interregnum (1254-1273), klarte hverken Håkon eller påfølgende norske monarker å sikre norsk herredømme over Lübeck.

På begynnelsen av 1200-tallet innførte pave Innocens III en skattlegging av geistligheten for å finansiere korstogene. Det ble begynnelsen på et pavelig skattesystem, men for store deler av 1200-tallet var ordningen for desentralisert og lite effektivt. I den norske kirkeprovinsen ble erkebiskopen av Nidaros gitt det overordnede ansvaret for innkrevingen, men det er ingen spor etter at den pavelige beskatningen av geistlige inntekter, vedtatt i forbindelse med økumeniske konsil i 1215 og 1245, resulterte i en innsamling av korstogstiender i den norske kirkeprovinsen. Det kan imidlertid ikke utelukkes at det ble samlet inn midler og at disse ble gitt til lokale korsfarere framfor å bli sendt inn til det apostoliske kammer. Det var først i etterkant av Det andre Lyonskonsil i 1274 at skattesystemet ble mer sentralisert, ved at kristenheten ble inndelt i 26 kollektoriat og pavelige kollektorer oppnevnt med ansvar for hvert sitt område. Det er først i

1280-åra at det foreligger kilder og tallmaterialet for innkrevingen av korstogstiender i den norske kirkeprovinsen.

Det var i hele perioden en rekke systemutfordringer for skatteinnkrevingen i den norske kirkeprovinsen. Det gjaldt strukturelle forhold, slik som de geografiske avstandene og begrenset kommunikasjonsmuligheter innad i provinsen, men også problemer ved at bruken av mynt ikke var like utbredt. Geistlig motstand var en annen faktor. I England er det dokumentert at lokalgeistligheten drev aktiv motstand mot skatteinnkrevingen. I det norske kildematerialet er det ikke spor etter en aktiv motstand, men det er klare indikasjoner på en passiv form for motstand. Tendensene til motstand ble sterkere utover på 1300-tallet, der norske geistlige ble truet med strenge kirkestraffer, enten på grunn av manglende innbetaling eller at biskopen og underkollektorer bevisst holdt seg vekk fra sine bispedømmer i perioder der pavelige kollektorer var aktive. Kollektorenes lojalitet til pavemakten var en annen utfordring, men økte rapporteringskrav og bedre revisjon gjorde at det pavelige byråkratiet framstod som mer lojalt utover på 1300-tallet.

På 1300-tallet ble systemet gjenstand for større verdslig påvirkning, blant annet ved at korstogsdiskursen ble appropriert av verdslige myndigheter. Korstogene ble nasjonalisert og på grunn av pavemaktens svakere stilling overfor verdslige makt under Avignonperioden, måtte paven gå med på å dele inntektene med monarkene. I Norge og Sverige kom det særlig til uttrykk under kong Magnus Eriksson (r.1319-1355/64), som både ble tilkjent deler av korstogstiendene i sine riker og som tok opp store lån fra kirken. Korstog spilte en viktig rolle i kong Magnus' styringstid, særlig i kongens konflikter med Novgorod, og skyldtes innflytelsen fra kongens slektning, den fromme adelskvinnen og senere helgenen, Birgitta av Vadstena.

Analysen har vist hvordan relasjonene til korstogsbevegelsen, særlig som en følge av endringene i korstogsdiskursen, var med på å prege den institusjonelle utviklingen i det norske riket og dermed påvirket den indre statsdannelsesprosessen. Samtidig vitner den store graden av sammenfall mellom norske utviklingstrekk og de generelle tendensene i Europa i forbindelse med endringer i korstogsdiskursen, hvordan kommunikasjon og kulturell- og systemoverføringer var med på å integrere riket inn i et europeisk kulturfellesskap. Analysen av forbindelsene til korstogsbevegelsen belyser således mekanismene bak «europaniseringen» av det norske riket i høy- og senmiddelalderen.

Utsyn

Denne avhandlingen setter sluttstrek omkring 1380, men dette markerer på ingen måte at kontakten med korstogsbevegelsen opphører på dette tidspunktet. Kalmarunionen i 1397

innledet en ny fase i Skandinavia, med samlingen av de tre kongerikene Norge, Sverige-Finland og Danmark i én enhet, men det synes å ha vært en stor grad av kontinuitet i forbindelse med korstogsbevegelsen. I et brev fra pave Bonifatius IX (r.1389-1404) fra omkring 1401, refererte paven til en forespørsel fra dronning Margrete (r.1387-1412).²⁰⁷³ Dronningen hadde forklart paven hvordan hennes utstrakte rike var stadig gjenstand for angrep fra et stort antall hedenske og kristne naboer og på hennes oppfordring tok derfor paven til orde for at erkebiskopene i Lund, Uppsala og Nidaros til at de skulle forkynde korstog til forsvar av dronningens riker.

Videre utover på 1400-tallet hadde flere av unionskongene forbindelser til de såkalte husittkorstogene i Böhmen.²⁰⁷⁴ Det gjaldt blant annet de to unionskongene Erik av Pommern (r.1389-1442) og Kristoffer av Bayern (r.1442-1448).²⁰⁷⁵ Den danske historikeren Janus Møller Jensen har i en studie av korstogenes rolle i dansk senmiddelalder, hevdet at reformasjonen i 1536/37 ikke markerte det endelige bruddet, men at korstogsideologien i en eller annen form levde videre helt opp til midten av 1600-tallet.²⁰⁷⁶

Pavelige kollektorer fortsatte å virke i Skandinavia helt fram til reformasjonen i 1530-åra. Det kunne derfor være av interesse å kartlegge den videre innkrevningen av korstogsskatter og andre pavelige avgifter fra det norske riket, samt hvordan systemet ble påvirket av at kollektorordningen ble gjort permanent. For videre undersøkelser kan en komparasjon med andre områder en de som har blitt valgt ut i denne analysen, avdekke ytterligere forhold ved forbindelsene til korstogsbevegelsen. På grunn av språklige barrierer har jeg måttet unnlate å trekke inn områder i Sentral-Europa, slik som Polen og Ungarn, i komparasjonen, men ettersom dette, i likhet med det norske riket, representerte en østlig grense for kristenheten og på grunn av sammenfallende tendenser innenfor kristnings- og konsolideringsprosesser, vil det være fruktbart å trekke inn disse områdene i framtidige studier av korstogsbevegelsen i den katolske periferien.

For videre forskning vil det også være naturlig å undersøke de videre forbindelsene mellom Norge og korstogsbevegelsen i senmiddelalderen og tidlig moderne tid. Det kunne i den forbindelse særlig være av interesse å undersøke de religiøse ordenenes kår på 1400- og 1500-tallet²⁰⁷⁷ og den videre utviklingen innenfor pilegrimstradisjonen. I den forbindelse er det særlig av interesse å kartlegge hvorvidt reformasjonen faktisk innebar et betydelig brudd med foregående praksis. Hvilke konsekvenser fikk for eksempel overgangen til protestantismen for religiøse institusjoner forbundet med korstogsbevegelsen. Spørsmålet for videre forskning blir dermed om det er mulig å spore en kontinuitet i korstogsideologiske elementer også inn i protestantisk tid i Norge.

²⁰⁷³ DN XVII, nr. 215.

²⁰⁷⁴ Housley, *Religious Warfare in Europe*: 33-61.

²⁰⁷⁵ For danske relasjoner til korstogene i perioden 1346-1517, se: Bysted, Jensen, Jensen og Lind, *Jerusalem in the North*: 333-354.

²⁰⁷⁶ Jensen, *Denmark and the Crusade*: 1, et passim.

²⁰⁷⁷ Johannitterne på Varna opplevde en blomstringstid på 1400-tallet, se: Svandal, *Johannitterordenen*: 98, et passim.

Bibliografi

Kilder

Acta pontificum danica: pavelige aktstykker vedrørende Danmark, 1316-1536, 7. vols., utg. L. Moltesen, A. Krarup og J. Lindbæk, København 1904-1943.

Acta pontificum svecica, I. Acta cameralia, 2. vols, utg. L. M. Bååth, Holmiae 1936-57.

Adam av Bremen, *Beretningen om Hamburg stift, erkebiskopenes bedrifter og gyriken i Norden*, overs. B. T. Danielsen og A. K. Frihagen, Oslo 1993.

Aeneas Silvius Piccolomini, *Europe (c.1400-1458)*, oversatt ved R. Brown og N. Bisaha, Washington D.C. 2013

Storm, G. 1897, *Afsjfter fra den norske Kirkeprovins til det apostoliske Kammer og Kardinalkollegiet 1311-1523: Efter Optegnelser i de pavelige Arkiver*, Christiania 1897.

Albert av Aachen, *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, utg. S. B. Edington, Oxford 2007.

Alberti Milioli notarii Regini Liber de temporibus et aetatibus et Cronica Imperatorum, i Monumenta Germaniae Historica (Scriptores (In Folio) (SS), vol. 31, utg. O. Holder-Egger, Hannover 1903.

Analecta Bollandiana, 27. vols. utg. C. de Smedt, G. van Hooff, F. van Ortrooy, I. van den Gheyn og H. Delehaye, Paris/Brüssel 1882-1908.

Andrea, A. 2008, *Contemporary Sources for the Fourth Crusade. Revised Edition*, Leiden.

Anna Komnena, *The Alexiad*, overs. E. R. A. Sewter og P. Frankopan, New York 2009.

Annales Danici medii aevi, utg. E. Jørgensen, København 1920.

Arab Historians of the Crusades, utg. F. Gabrieli. overs. E. J. Costello, London 1969.

Det Arnemagnæanske haandskrift 8LA fol. (Skálboltsbóke yngsta): inneholdende Sverris saga, Bøglunga sagur, Hákonar saga Hákonarsonar, utg. A. Kjær, L. Holm-Olsen, Kristania/Oslo 1910/1986.

Baldrik av Bourgueil (Dol), *Historia Jerosolymitana*, RHC Occ. IV: 1-111.

Bernold av Konstanz, *Chronicon*, MHG Scriptores 5, Hannover 1844: 385-467.

Biblioteca arabo-sicula, raccolta da Michele Amari appendice, utg. M. Amari, Torino 1889.

Biskop Arnes saga, overs. G. og M. Stefánsson, Oslo 2007.

Bøglunga saga, utg. H. Magerøy, Oslo 1988.

Sagaen og bagler og birkebeiner, bind III i Norges kongesagaer, 4 bind, utg. F. Hødnebo og H. Magerøy, Oslo 1979.

The Chronicle of Alfonso X, overs. S. Thacker og J. Escobar, Lexington 2002.

Chronicles of the Kings of Man and the Isles [Cronica regnum Mannie & Insularum], (3. utg.), utg. G. Broderick, Douglas 2004.

- Chronica Regum Manniae et Insularum*, utg. P. A. Munch og A. Gross, Douglas 1874: 62.
- The Chronicle of Novgorod 1016-1471*, overs. R. Michell og N. Forbes, London 1914.
- Chronique latine de Guillaume de Nangis de 1113 à 1300: avec les continuations de cette chronique de 1300 à 1368*, 2. vols., utg. H. Géraude, Paris 1843.
- Edbury, P. 1996, *The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade: Sources in Translation*, Aldershot.
- Constitutiones et Acta Publica Imperatorum et Regnum: III: 1273-98*, utg. J. Schwalm, MGH Constitutiones, 3 S. (II), Hannover 1904-06.
- Constitutiones et Acta Publica Imperatorum et Regnum: IV: 1298-1313*, utg. J. Schwalm, MGH Constitutiones, 4:1 S. (III), Hannover 1906.
- Bird, J; Peters, E; Powell, J. M. 2013, *Crusade and Christendom: Annotated Documents in Translation from Innocent III to the Fall of Acre, 1187-1291*, Philadelphia.
- Riley-Smith, I; Riley-smith, J. 1981, *The Crusades. Idea and Reality, 1095-1274*, London.
- The Damascus Chronicle of the Crusades: Extracted and Translated from the Chronicle of Ibn Al-Qalanisi*, overs. H. A. R. Gibb, New York 2002 [oppr.1932].
- Danenes ferd til Jerusalem i Norges historie. Historien om de gamle norske kongene. Historien om danenes ferd til Jerusalem*, overs. A. Holtsmark, Oslo 1969.
- Dante Alieghieri, *The Divine Comedy*, 3. vols., overs. C. E. Norton, Boston/New York 1892.
- The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-Bound Pilgrims: The Earliest Chronicle of the First Crusade*, overs. N. Dass, Plymouth 2011.
- Decretum, Sancti Ivoonis Carnotensis episcopi Opera Omnia*, Patrologiæ Latinæ CLXI, utg. J.-P. Migne, Paris 1889.
- De expugnatione Lyxbonensi: The Conquest of Lisbon*, utg. C. W. David og J. Phillips, New York 2001.
- De Itinere Frisonum*, Quinti Belli Sacri – Scriptores Minoes, utg. R. Röhricht, Geneva, 1879: 57-70.
- Den eldre Gulatingslova*, utg. B. Eithun, M. Rindal og T. Ulset, Oslo 1994.
- De profectioe Danorum in Hierosolymam*, Scriptores minores historiæ Danicæ mediæ ævi II, ved M. C. Gertz, København 1918-20: 443-493.
- Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100*, utg. H. Hagenmeyer, Innsbruck 1901
- Die Register Innocenz III, vol.1-, Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom*, utg. O. Hagenender, H. Haidacher, A. Strnad, Gras, Vienna, Cologne, 1964-.
- Die Summa Magistri Rolandi, nachmals Papstes Alexander III*, utg. F. Thaner, Innsbruck 1874.
- Diplomatarium Danicum*, 1. række, 7. vols., utg. N. Skyum-Nielsen og H. Nielsen, København 1957-1990; 2. række, 12. vols., utg. A. Afzelius et. al., København, 1938-1960.
- Diplomatarium Norvegicum: Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen*, vol. i-xxiii, Christiania/Oslo 1847-2011.
- Svenskt diplomatarium [Diplomatarium Suecanum]*, J. G. Liljegren et. al, Stockholm 1829-.

- Documenta selecta mutuas civitatis Arago-Cathalaunicae et ecclesiae relationes illustrantia*, utg. J. Vincke, Barcelona 1936.
- Documenti inediti riguardanti le due crociate di San Ludovico IX, re di Franca*, utg. L. T. Belgrano, Genova 1859.
- Einars þáttir Skúllasonar*, Íslendinga sögur: bind II: Borgfirðinga sögur, utg. G. Jónsson, Reykjavík 1946.
- Einnarr Skúllason's Geisli: a critical edition*, utg. C. Martin, Toronto 2005.
- Ekkehard av Aure, *Chronicon Universale*, MHG Scriptorum 6, Hannover 1844: 33-245.
- Ekkehard av Aura, «Hieroslymitana», *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux*, Paris 1895.
- En islandske vejviser for pilgrimme fra 12. århundrede*, overs. K. Kålund, København 1913.
- Epistolae Saeculi XIII e Regestis Pontificum Romanorum*, 3. vols. (MGH), utg. C. Rodenburg, Berlin 1883-94.
- Erikskrönikan*, utg. ved S.-B. Jansson, Stockholm 1993.
- Ex Gregorii IX Registro, Epistolae Saeculi XIII* (MGH), utg. C. Rodenberg (red), Berlin 1888.
- Fagrskinna*, Íslensk Fornrit, vol. 29. ed. by B. Einarsson, Reykjavík 1985.
- Flateyjarbók*, 3. vols, utg. G. Vigfússon og C. R. Unger, Christiania 1860-68.
- Francesco Petrarca, *La Familiari*, 4. vols., utg. V. Rossi og U. Bosco, Firenze 1933-42
- «Friar Maurice OFM: Journey to the Holy Land (1271-73)», D. Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 1187-1291*, Farnham 2012: 237-240.
- Frísabók: Codex Frisianus. En samling af norske kongesagaer*, utg. C. R. Unger, Christiania 1860-68.
- Frostatingslova*, overs. J. R. Hagland og J. Sandnes, Oslo 1994.
- Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem [Historia Hierosolymitana]*, overs. F. R. Ryan og H. S. Fink, New York 1969.
- Fulk av Chartres, *Historia Hierosolymitana*, utg. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1913.
- Gamla norsk Homiliebok etter Cod. AM 619 4*, utg. G. Indrebø, Oslo 1931.
- Gammelnorsk homiliebok*, overs. A. Salvesen og E. Gunnes, Oslo 1971.
- Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*, utg. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1890.
- The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, utg. R. Hill, London 1962
- Guibert av Nogent, Gesta Dei per Francos*, utg. R. B. C. Huygens, Turnhout 1996.
- Guibert av Nogent, *The Deeds of God through the Franks [Gesta Dei per Francos]*, overs. R. Levine, Woodbridge 1997.
- Guibert av Nogent, *Monodies and On the Relics of Saints: The Autobiography and a Manifesto of a French Monk from the Time of the Crusades*, overs. ved J. McAlhany og J. Rubenstein, London 2011.

Historia de expeditione Friderici og Historia Peregrinourm, samt andre relaterte tekster, er trykt i *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I (MGH)*, utg. A. Chroust Berlin 1928.

The Crusade of Fredrick Barbaossa. The History of the Expedition of the Emperor Fredrick and Related Texts, overs. G. A. Loud, Farnham 2010.

Historia Rerum Anglicarum, vol. I-IV, utg. R. Howlett, London 1884-89 [opptr.1964].

Heimskringla III, Íslenzk Fornrit, vol. 28, utg. B. Aðalbjarnarson, Reykjavik 1951.

Helmold av Bosau, *Chronik der Slaven*, overs. J. C. M. Laurent, Leipzig 1894.

Hákonar saga Hákonarsonar: etter Stb. 8 fol., AM 325 VIII,4:o og AM 304,4:o, utgitt for Kjeldeskriftfonde, utg. M. Mundt, Oslo 1977.

Sturla Þórðarson, *Hákon Hákonsson saga*, utg. Anne Holtmark, Oslo 2008.

Håkon Hákonssons saga og Magnus Lagabøtes saga, bind IV, Norges kongesagaer, utg. F. Hødnebo og H. Magerøy, Oslo 1979.

Inventaires et Documents publiés par la direction des archives: Layettes du Trésor des Chartres, utg. M. E. Berger, Paris 1902.

Islandske Annaler indtil 1578, utg. G. Storm, Christiania 1888.

Chronicle of the Third Crusade: The Itinerarium Peregrinorum Et Gesta Regis Ricardi (Crusade Texts in Translation), overs. H. J. Nicholson, Aldershot 1997.

Jean de Joinville, *Vie de Saint Louis*, utg. J. Monfron, Paris 2002.

The Life of Saint Louis i Joinville and Villehardouin Chronicles of the Crusades, overs. C. Smith, London 2008.

The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kāmil fi'l-ta'rikh, Part 1: The years 491-541/1097-1146, overs. D. S. Richard, Aldershot 2006.

Kirialax saga, utg. K. Kálund, København 1917.

Knytlige saga. Knud den Store, Knud den Hellige deres Mænd, deres Slægt, overs. J. P. Ægidius, København 1977.

Knyttlinga saga, Íslensk fornrit, nr. 35, utg. B. Guðnason, Reykjavik 1982.

Konge-speilet: et filosofisk-didaktisk Skrift, forfattet i Norge mod Slutningen af det tolfte Aarhundrede; tilligemed et samtidigt Skrift om den norske Kirkes Stilling til Staten, utg. R. Keyser, P. A. Munch og C. R. unger, Christiania 1848.

Kongespeilet, overs. A. W. Brøgger (med et innledende essay av Sverre Bagge), Oslo 2000.

Latinske dokument til norsk historie fram til år 1204, utg. E. Vandvik, Oslo 1959.

Layettes du Trésor des Chartes, utg. H.-F. Laborde og A. Teulet, Paris 1866-1909.

Legenda Sancti Ladislai Regis i Scriptores Rerum Hungaricarum, utg. E. Bartoniek, Budapest 1932-38.

L'Estoire de la Guerre Sainte; histoire en vers de la troisième croisade, 1190-1192, utg. G. Paris, Paris 1897.

- Les Registres de Grégoire IX: recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux du Vatican*, utg. L. Auvray et. al., Paris 1896–1955.
- Libellus de diversis ordinibus et professionibus qui sunt in ecclesia*, utg. G. Constable og B. S. Smith, Oxford 2003.
- Libellus de Magno Erici Rege, trykt i Scriptores rerum Svecicarum medii aevi*, 3. vols., E. M. Fant, E. G. Gejer, J. H. Schröder, og C. Annerstedt, Uppsala 1818-1877.
- Liber ad milites Templi de laude novae militiae Sancti Bernardi Opera*, utg. J. Leclercq og H. Rochais, 8. vol., Roma 1955-1977: III: 212-239.
- Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi*, 3. vols., utg. O. Kolsrud, H. Fæhn, L. Gjerløw, Oslo 1962-1979.
- Liber Maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus*, utg. C. Calisse, Fonti per la storia d'Italia 29, Roma 1904.
- Liv-, Esth-, und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, utg. F. G. von Bunge (et. al). 1. serie, 12. bind, Reval 1853-1910.
- Lønsamlinger og rettarbøter er utgitt i Norges gamle Love indtil 1387*, I-III, ved R. Keyser og P. A. Munch, Christiania 1849.
- Maria saga. Legender om jomfru Maria og hendes jertegn efter gamle Haandskrifter*, utg. C. R. Unger, Christiania 1871:
- Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross: Liber Secretorum Fidelium Crucis*, overs. P. Locj, Farnham 2011.
- Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica Majora*, utg. H. R. Luard, 7 vols. (Roll Series), London 1872-83.
- Matthaei Parisiensis, Flores Historiarum*, utg. H. R. Luard, 3. Vols. (Rolls Series), London, 1890.
- Matthaei Parisiensis Historia Anglorum: sive, ut vulgo dicitur, Historia minor: item, ejusdem Abbreviatio chronicorum Angliae*, utg. F. Madden, 3 vols. (Rolls Series), London 1866-69.
- Monumenta historia Norvegia: Latinske kildeskrifter til Norges historie i middelalderen*, utg. G. Storm, Kristiania 1880 [opptr. Oslo 1973].
- Morkinskinna*, utg. C. R. Unger, Christiania 1867.
- Morkinskinna. The Earliest Icelandic Chronicle of the Norwegian Kings (1030-1157)*, overs. T. Andersson and K. E. Gade, Itacha/London 2000.
- Norges historie. Historien om de gamle norske kongene. Historien om danenes ferd til Jerusalem*, utg. Astrid Salvesen, Oslo 1969.
- Norges kongesagaer*, 4. vol. utg. F. Hødnebo og H. Magerøy, Oslo 1995.
- Norske diplomer til og med år 1300*, i serien Corpus codicum Norvegicorum medii aevi. Folio serie. 2. vol. utg. F. Hødnebo, Oslo 1960.
- Norske middelalderdokument*, utvalg ved S. Bagge, S. H. Smedsdal og K. Helle, Bergen 1973.
- O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, overs. H. J. Magoulias, Detroit 1984.

- Odo av Deuil, *De profectione Ludovici in Orientem: The Journey of Louis to the East*, overs. V. G. Berry, New York 1948.
- Orderik Vitalis, *The Ecclesiastical History of Orderik Vitalis [Historia aeclesiastica]*, overs. M. Chibnall, Oxford 1969-1979.
- Orkenyinga saga*, utg. S. Nordal, København 1913-16.
- Orkenøyingenes saga*, overs. A. Holtmark, Oslo 1970.
- Otto of Freising, *The Two Cities. A Chronicle of Universal History to the year 1146 A.D.*, overs. C. C. Mierow, A. P. Evans og C. Knapp, New York 1966.
- Passio Olavi: lidings saga og undergjerningane åt den heilage Olav*, overs. E. Skard, Oslo 1930 [opptr. 1995].
- Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagböger, førte under Tiende-Opkrævningen i Norden 1282-1334*, utg. P. A. Munch, Christiania 1864.
- Petri Damiani, *Carmina sacra et preces: Oratio 26*, Opera Ominia, II, Patrologiae cursus completus, series Latina, CXLV, Paris 1853.
- Philippe de Mezieres, *Le Songe Du Vieil Pelerin*, 2. vols, overs. G. W. Coopland, Cambridge 1969.
- Philippe de Novare, *Mémoires 1218-1243*, utg. C. Kohler, Paris 1913.
- Pommersches Urkundenbuch*, 11. vols., utg. K. Conrad, R. Prümers et al., Stettin 1868-1984.
- Pontificia Commissio ad Redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis*, IV:1: Acta Innocentii PP. IV (1243-1254), utg. T. T. Haluscynskij og M. M. Wojnar, Vatikanet 1962.
- Ralf av Caen, *Gesta Tancredi*, RHC Occ., III: 578-716
- Raymond av Aguilers, *Le 'Liber' de Raymond d'Aguilers*, utg. J. H Hill og L. L. Hill, Paris 1969.
- Recueil de Historiens des Croisades: historiens occidentaux*, 16. vols., Académie des Inscriptions et Belles-lettres, Paris 1841-1906.
- Regesta Norvegica*, vol. i-ix, Christiania/Oslo 1898-2010.
- Regesta pontificum romanorum, 1198-1304*, utg. A. Potthast, Berlin, 1874-1875.
- Reliquiae Celticae, Reliquiae celticae: texts, papers and studies in Gaelic literature and philology*, 2. vols., utg. A. Cameron, A. Macbain og J. Kennedy, Iverness 1892-94.
- Rerum Britannicarum Scriptores 66*, utg. J. Stevenson, London 1875: 209-262.
- Revelaciones sanctae Birgittae*, utgitt ved B. Bergh, C.-G. Undhagen, H. Aili og A.-M. Jönsson, 8. vols., Samlingar utgivna av Svenska forskriftsällskapet, Ser. 2.7, Stockholm 1967-2002.
- The Revelations of St. Birgitta of Sweden*, Volume 4: The Heavenly Emperor's Book to Kings, The Rule, and Minor Works, utg. D. Searby og B. Morris, Oxford 2015.
- Riley-Smith, L; Riley-Smith, J.. 1981., *The Crusades. Idea and Reality, 1095-1274*, London.
- Robert av Reim, *Historia Iherosolimitana* i RHC Occ. III: 717-882.

- Robert the Monk's History of the First Crusade*, overs. C. Sweetenham, Aldershot 2005.
- Rodulfi Glabri, *Historiam Libri Quinque*, utg. N. Bulst, J. France og P. Reynolds, Oxford 1993.
- Roger av Hoveden, *The Annals of Roger of Hoveden: Comprising the History of England and of Other Countries of Europe*, 2. vols., overs. H. G. Bonn, London 1853.
- Roger av Hoveden, *Chronica*, 4. vols., utg. W. Stubbs, London 1868-71.
- Rogeri de Wendover, *Chronica sive Flores Historiarum*, 4. vols., utg. H. O. Coxe, London 1841.
- Saga Óláfs Tryggvasonar*, utg. F. Jónsson, København 1932.
- Saxonis Grammatici, Gesta Danorum*, Strassburg 1886.
- Saxos Danmarks Historie*, overs. P. Zeeberg, vol.1-2 København, 2000.
- Cheney, C. R; Semple, W. H. 1953, *Selected letters of Pope Innocent III to England*, London.
- Stjórn. gammelnorsk Bibellistorie fra Verdens Skabelse til det babyloniske Fangenskab*, utg. C. R. Unger, Christiania 1862.
- Stjórn*, Norrøne tekster nr. 8. 2. vols., utg. R. Astås, Oslo 2009.
- Strengleikar: An old Norse Translation of Twenty-one Old French Lais*, overs. E. Cook og M. Tveitane, Oslo 1979.
- Sturlunga saga: efter Membranen Kroksfiardarbok udfyldt efter Reykjarfiardarbok*. 2. bind, overs. K. Kålund, København 1907.
- Sverres saga; En tale mot biskopene*, overs. A. Holtsmark, Oslo 1961.
- Sverris saga etter Cod. Am 327 4°*, utg. G. Indrebø, Kristiania 1920.
- Sverres saga*, bind III i Norges kongesagaer, 4 bind, utg. F. Hødnebo og H. Magerøy, Oslo 1979.
- Erslev, K. 1901, *Testamenter fra Danmarks middelalder indtil 1450*, København.
- The Works of Sven Aggesen twelfth-century Danish historian*, overs. E. Christiansen, London 1992.
- Three Old French Chronicles of the Crusades*, overs. E. N. Stone, Seattle, 1939.
- Til Romaborg og Jorsal – Reiseguide fra 1100-tallet ved abbed Nikolás Bergsson*, Småskriftserien nr.20, Trondheim 2003.
- Trondhjems Reformats 1589: Oslo domkapittels jordebok 1595*, utg. A.-M. Hamre, Oslo 1983.
- Torquato Tasso, Jerusalem Delivered. Gerusalemme liberate*, utg. A. M. Esolen, Baltimore/London 2000.
- Chronicles of the Crusades. Villehardouin and de Joinville*, overs. F. Marzials, New York 1908 [opptr. 2007].
- Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, 2. vols., utg. A. Theiner, Roma 1859-60.
- Veterum scriptorum et monumentorum: historicorum, dogmaticorum, moralium ampissa collectio*, utg. E. Martène og dom U. Durand, Paris, 9. vols, Paris 1724.
- Vita Edwardi Secundi*, utg. N. D. Young, London 1957.

«Vita Gregorii IX», *Le Liber censuum de l'église romaine*, vol.2 (2. serie), utg. P. Fabre og L. Duchesne, Paris 1905: 18-36.

Vitae paparum Avenionensium hoc est historia pontificum Romanorum qui in Gallia sederunt ab anno Christi MCCCCV usque annum MCCCXCIV, utg. S. Baluzius og på ny ved G. Mollat, Paris 1914.

William of Malmesbury, *Gesta Regum Anglorum. The History of the English Kings*, 2. vols., overs. R. A. B. Mynors, R. M. Thomson and M. Winterbottom, Oxford 2006.

William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, overs. E. A. Babcock and A. C. Krey, New York 1943.

Willelmi Tyrensis Archiepiscopi Chronicon, *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis LXII*, utg. R. B. C. Huygens, Turnhout 1986.

Österreichische Reimchronik, *Testimonia Minora De Quinto Bello Sacro*, utg. . Röhricht , Genevae, 1882.

Ágrip, Íslenzk Fornrit, vol. 29, utg. B. Einarsson, Reykjavik 1985..

Ágrip or Norges kongesoger, overs. G. Indrebø, Oslo 1973.

Sekundærlitteratur

Abulafia, D. 2002, *Frederick II: A medieval emperor*, London.

Adib-Moghaddam, A. 2013. *A Metahistory of the Clash of Civilizations: Us and Them Beyond Orientalism*, New York.

Alphandéry, P. 1954-59, *La Chrétienté et l'idée de croisade*, redigert ved A. Dupront, 2. vols. Paris.

Althoff, G. 1997, *Spielregeln der Politik im Mittelalter: Kommunikation in Frieden und Fehde*, Darmstadt.

Althoff, G. 2004, *Family, Friends and Followers*, Cambridge.

Andersen, P. S. 1995, *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130*, (2. utg.), Oslo.

Andersson, L. 1989. *Pilgrimsmärken och valfart: medeltida pilgrimskultur i Skandinavien*, Stockholm.

Antonsson, H. 2001, «Insigne Crucis: A European Motif in a Nordic Setting», T. R. Iiszka og L. E. M. Walker (red), *The North Sea World in the Middle Ages: Studies in the Cultural History of North-Western Europe*, Dublin, s. 15-32.

Antonsson, H. 2004, «Some observations on martyrdom in post-conversion Scandinavia», *Saga-Book of the Viking-Society for Northern Research*, 28, s. 70-94.

Andersen, P. S. «Årmann» i *KLNM*, XX: 446-450.

Anderson, G. M; Ekelund, R. B. J; Hebert, R. F; Tollison, R. D. 1992, «An Economic Interpretation of the Medieval Crusades», *Journal of European Economic History*, 21:2, s. 339-363.

Arnold, B. 1997, *Medieval Germany 500-1300: A Political Interpretation*, Basingstoke.

Asbridge, T. S. 2004. *The First Crusade: A New History*, New York.

Asbridge, T. 2010, *The Crusades. The Authoritative History of the War for the Holy Land*, New York.

- Arstad, K. 1994. *Kongsemner og maktkonstellasjoner i innbyrdesstridenes Norge 1157-1227*, Oslo (hovedfagsoppgave).
- Arstad, K. 1995, «Ribbungoprør, riksenhet og enekongedømme», *Collegium medievale*, 8, s. 63-90.
- Arstad, K. 2002, «'...underligt forjaget og planløs...?' Strategi og feltherregenskaper i Norge i først halvdel av 1200-tallet», K. Arstad (red), *Krigføring i middelalderen. Strategi, ideologi og organisasjon, c. 1100-1400, Rapport fra Clío og Mars-seminaret på Forsvarsmuseet 6-7. nov. 2002*, Oslo, s. 27-61.
- Astås, R. 2010, Et bibelverk fra middelalderen. Studier i Stjórn I, (2. utg.), her etter nettutgave, Tønsberg 2010; [http://lenkeserv.bibsys.no/lenkeserv/action/serv?id=100133244&bib=\[nedlastet 04.01.2015\]](http://lenkeserv.bibsys.no/lenkeserv/action/serv?id=100133244&bib=[nedlastet%2004.01.2015]).
- Astås, R. 2011, «Kristus-relikvier i norske middelalderkirker» hentet fra Høgskolen i Vestfolds digitale tekster: <http://www-bib.hive.no/tekster/Astaas-2011-Kristus-relikvier-i-norske-middelalderkirker.pdf> [lastet ned: 07.12.2014]: 1-22.
- Atiya, A. S. 1965, *The Crusades in the Later Middle Ages*, New York.
- Backmund, N. 1972, *Die Mittelalterlichen Geschichteschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode.
- Bagge, S. 1975, «Samkongedømme og enekongedømme i norsk historie», HT, 54, s. 239-274.
- Bagge, S. 1976, *Den kongelige kapellgeistlighet 1150-1319*, Bergen/Oslo/Tromsø.
- Bagge, S. 1979. *Den politiske ideologi i Kongespeilet*, Bergen.
- Bagge, S. 1981, «Kirkelig jurisdiksjon i kristenrettssaker før 1277», HT, 60, s. 133-159.
- Bagge, S. 1984, «Nordic Students at Foreign Universities until 1660», JSH, 9, s. 1-29.
- Bagge, S. 1985, «Herrens salvede. Kroning og salving i norsk kongeideologi 1163-1247», M. Blindheim, P. Gjørder, og D. Sæverud (red), *Kongens makt og ære*. Universitetets Oldsakssamling, Oslo, s. 29-34.
- Bagge, S. 1989. «Theodoricus Monachus - Clerical Historiography in Twelfth-century Norway», SJH 14, s. 113-133.
- Bagge, S. 1991. *Society and politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*, Berkley.
- Bagge, S. 1995, «Nationalism in Norway in the Middle Ages», SJH, 20, s. 1-18.
- Bagge, S. 1996. *From Gang Leader to the Lord's Anointed: Kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*, Odense.
- Bagge, S. 1996. «Udsigt og innhogg: 150 års forskning om eldre norsk historie», HT, 75, s. 37-77.
- Bagge, S. 2001, «Medieval Societies and Historiography», M. (red.), *Das europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs. Zwanzig internationale Beiträge zu Praxis, Problemen und Perspektiven der historischen Komparatistik*, Berlin, s. 223-247.
- Bagge, S. 2001, *Da Boken kom til Norge*. Norsk idéhistorie bind I, T. B. Eriksen og Ø. Sørensen (red), Oslo.
- Bagge, S. 2003, *Fra knyttneve til septer: makt i middelalderens Norge, Rapportserien (Makt- og demokratiutredningen 1998-2003) (bind-/heftenr. nr 67, juni 2003)*, Oslo.

- Bagge, S. 2005, «Kirken, bøndene og motstandsretten i Norge i middelalderen», HT, 84, s. 385-410.
- Bagge, S; Nordeide, S, W. 2007, «The kingdom of Norway» N. Berend (red), *Christianization and the Rise of the Christian Monarchy – Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*, Cambridge 2007: 121-166.
- Bagge, S. 2008, «Salvo semper regis iure», HT, 87, s. 201-224.
- Bagge, S. 2010. *From Viking Stronghold to Christian Kingdom: State formation in Norway, c. 900-1350*, København.
- Bagge, S; Collett, J. P; Kjrus, A. (red). 2012, *P.A. Munch: historiker og nasjonsbygger*, Oslo.
- Bagge, S. 2015. «Borgerkrig og statsutvikling - svar til Hans Jacob Orning», HT, 94, s. 91-110.
- Bailey, M. 1998, «Historiographical Essay: The commercialisation of the English economy, 1086-1500» JMH, 24:3, 297-311.
- Balarad, M. 2011, «The French Recent Historiography of the Holy War», M. Balard (red), *La Papauté et les croisades/The Papacy and the Crusades*, Burlington , s. 45-51
- Baldwin, J. W. 1986, *The government of Philip Augustus: foundations of French royal power in the Middle Ages*, Berkley.
- Bandlien, B. 2001, *Å finne den rette: kjærlighet, individ og samfunn i norrøn middelalder*, Oslo.
- Bandlien, B. 2005, «A new Norse Knighthood? The impact of the Templars in Late Twelfth-century Norway», MHWCI: 175-184
- Bandlien, B. 2005, *Man or monster?: negotiations of masculinity in Old Norse society* (doktoravhandling) Oslo.
- Bandlien, B. 2006, «Olavskrigere og jomsvikinger», J. M. Jensen (red), *Broderliste, Broderskab, Korstog. Bidrag til opklaringen af en gåde fra danske højmiddelalder*, Odense, s. 183-200.
- Bandlien, B; Knutsen, G. W. 2008, «Kjetterinkvisitorer i Norge», HT, 87, s. 433-450.
- Bandlien, B, 2011, «Tartarene i Norge – Mongolenes besøk i 1286 satte Skandinavia på kinakartet», *Klassekampen* (trykt 05.09.2011).
- Bandlien, B. 2011, «Pilegrimsreiser til Mamelukkenes Jerusalem», *Fortid*, 8:3, s. 10-16.
- Bandlien, B. 2011, «Mauritius' Itinerarium in Terram Sanctam. Nordmennenes reise til Det hellige land i 1270», *Vellum*, 6, s. 44-55.
- Bandlien, B, (kommende), «Fra Antiokia til Bergen: Den gammelfranske oversettelsen av Vilhelm av Tyrus' korstogskronike i Norge».
- Barber, Malcolm. 1994. *The New Knighthood. A History of the Order of the Temple*, Cambridge.
- Barber, M. 1995, «The Crusade of the Shepherds in 1251»; *Crusaders and Heretics, Twelfth to Fourteenth Centuries*, Aldershot, nr. IX.
- Barber, M. 2000, *The Cathars: Dualist Heretics in Languedoc in the High Middle Ages*, New York.
- Barber, M. 2012. *The Crusader States*, New Haven 2012.

- Barnes, M. P. 1994, *The runic inscriptions of Maeshowe*, Orkney, Uppsala.
- Barnes, M. P. 2012, *Runes: A Handbook*, Woodbridge.
- Barth, F. 1972, «Synkron komparasjon», T. Solhaug og H. Montgomery (red), *Analyse – Syntese. Komparasjon. Foredrag ved Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære på Godsøy 10.-14. mai 1970. Studier i historisk metode VI*, Bergen/Oslo/Tromsø, s. 19-33.
- Barthélemy, D. 2009, *The Serf, the Knight, and the Historian*, overs. G. R. Edwards, Ithaca, NY.
- Bartlett, R. 1994, *The Making of Europe: conquest, colonization and cultural change 950-1350*, London.
- Barzel, Y; Kiser, E. 2002, «Taxation and voting right in medieval England and France», *Rationality and Society*, 14:4, s. 473-507.
- Bauer, C. 1928, «Die Epochen der Papstfinanz», *Historische Zeitschrift*, 138: 3, s. 457-503.
- Becker, A. 1964-2012, *Papst Urban II*, 3 vols., Stuttgart.
- Bendixen, B. E. 1916, «Vareomsætningen mellem England og Norge i første halvdel av 14. aarhundre», *HT*, 24, s. 277-313, 444-471.
- Benedictow, J. 2002, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge: pestepidemiens historie i Norge 1348-1654*, Oslo.
- Berend, N. 2001, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c.1000 - c.1300*, Cambridge.
- Berend, N. 2002, «Hungary, 'the Gate of Christendom'», D. Abulafia og N. Berend (red), *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Aldershot, s. 195-216
- Berg, S. H. 2013, *Trondenes kannikgjeld – makt og rikdom gjennom seinmiddelalder og reformasjon*, Tromsø (doktorgradsavhandling).
- Birgisson, B. 2007, *Inn i skaldens sinn – Kognitive, estetiske og historiske skatter i den norrøne skaldediktningen*, Bergen (doktoravhandling).
- Bisaha, N. 2004, «Pius II and the Crusade», N. Housley (red), *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, Houndmills, s. 39-52.
- Bisson, T. N. 2009, *The Crisis of the Twelfth Century: Power, Lordship, and the Origins of European Government*, Princeton.
- Bjelland, R. 2000, *Bot og bedring: den norske pilegrimstradisjonen i middelalderen*, Oslo (upubliseret hovedoppgave).
- Bjørge, N. 1967, «Om skriftelege kjelder for Hákonar saga», *HT*, 46, s. 185-229.
- Bjørge, N. 1982, «Norges første flyktninger – norsk perspektiv på Troms 1242», *HT*, 61, s. 68-73.
- Bjørge, N; Rian, Ø; Kaartvedt, A. 1995, *Selvstendighet og union: Fra middelalderen til 1905*, bind 1 i Norsk utenrikspolitikk historie, Oslo.
- Bjørge, N. 1995, «800-1536. Makt – og avmakt», N. Bjørge, Ø. Rian og A. Kaartvedt, *Selvstendighet og union. Fra middelalderen til 1905*, Norsk utenrikspolitikk historie bind 1, Oslo 1995: 19-132.

- Bjørge, N. 2002, «Langs diplomatiske frontlinjer. Norske strategier og posisjoner i den fransk-engelske konflikten i 1290-åra», *Med Clio til Kringsjø. Festskrift til riksarkivar John Herstad*, Oslo, s. 27-43.
- Blix, E. 1964, «Hadde Norge et Riksarkiv i middelalderen», *HT*, 43, s. 165-167.
- Bloch, M 1953, «Toward a Comparative History of Europeans Societies», F. C. Lane og J. C. Riemersma (red), *Enterprise and Secular Change*, London, s. 494-521.
- Bloch, M. 1965, *The Feudal Society*, 2.vols., overs. L. A. Manyon, London.
- Blom, G. A. 1992, *Norge i union på 1300-tallet: kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319-1380*, 2. vol., Trondheim.
- Blom, M. M. 2012, *Women in the Military Orders of the Crusades*, New York.
- Blumenfeld-Kosinski, R; Petkov, K. (red). 2012, *Philippe de Mézières and his age: piety and politics in the fourteenth century*, Leiden.
- Blöndal, S. og Benedikz, B. S. 1978, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge.
- Boase, T. S. R. 1933, *Boniface VIII*, London.
- Boase, T. S. R. 1977, «III Ecclesiastical Art in the Crusader States in Palestine», *AHC*, IV: 69-139.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a theory of Practice*, Cambridge.
- Brathetland, B. O. «Roar Kongsfrende» i Norsk Biografisk Leksikon, her etter nett-utgave: https://nbl.snl.no/Roar_Kongsfrende [besøkt 13.11.2014].
- Breisach, E. 2003, *On the Future of History: The Postmodernist Challenge and its aftermath*, Chicago/London.
- Brégaïnt, D. 2009, «The Royal Order in Norwegian diplomas, 1202-1263», *Collegium Medieval*, 22, s. 55-86.
- Brégaïnt, D. 2014, *Vox regis: Royal Communication in High Medieval Norway*, Trondheim (doktorgradsavhandling).
- Bring, E. S. 1827, *Om valfarterna og korstågen från Skandinavien till Heliga Landet: en historisk undersökning*, Lund.
- Brilioth, Y. 1915, *Den påfliga beskattningen af Sverige. Intill den stora schismen*, Uppsala.
- Bradbury, J. 2007, *The Capetians: kings of France, 987-1328*, London.
- Bradbury, J. 1998, *Philip Augustus: king of France, 1180-1223*, London.
- Brown, P. 2003, *The Rise of Western Christendom*, (2.utg.), Malden.
- Brun, H. 1852, *Korstogene til det hellige Land*, Kristiania.
- Brundage, J. A. 1966. «'Cruce Signari': The Rite for taking the Cross in England», *Traditio*, 22, s. 289-310.
- Brundage, J. A. 1968. «The Votive obligations of Crusaders: The Development of a Canonistic Doctrine», *Traditio*, 24, s. 77-118.

- Brundage, J. A. 1972, «The Thirteenth-Century Livonian Crusade. Henricus de Lettis and the First Legatine Mission of Bishop William of Modena», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, 20:1, s. 1-9.
- Brundage, J. A. 2005, *Medieval canon law*, London.
- Budal, B. 2009, *Strengleikar og Laís – Høviske noveller I omsetjing frå gammalfransk til gammalnorsk*, Bergen (doktoravhandling, UiB).
- Bugge, A. 1898, «Handelen mellem England og Norge indtil begyndelsen af det 15de aarhundrede», *HT*, 14, s. 1-149.
- Bugge, A. 1916. *Norges historie fremstillet for det norske folk: Tidsrummet 1103-1319*, Kristiania 1916.
- Bull, E. 1912, *Folk og kirke i middelalderen: studier til Norges historie*, Kristiania.
- Bull, Marcus. 1993. *Knightly Piety and the Lay Response to the First Crusade. The Limosouin and Gascony, c.970-c.1130*, Oxford.
- Bull, M. 1993. «The Roots of Lay Enthusiasm for the First Crusade», *History*, 78, s. 353-372.
- Bull, M. 1997. «Origins», *OIHC*: 13-33.
- Bull, M; Housley, N. (red). 2003, *The Experience of Crusading, Volume 1: Western Approaches*, Cambridge.
- Bull, M; Kempf, D.(red). 2014, *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, Suffolk.
- Bullough, V. I; Brundage, J. A. (red). 1996, *Handbook of medieval sexuality*, New York.
- Bumke, J. 2000, *Courtly culture: literature and society in the high Middle Ages*, Woodstock.
- Burke, P. 2004, *What is Cultural History?*, Malden.
- Buttigieg, E. 2007. «'Clash of Civilizations', Crusaders, Knights and Ottomans: an Analysis of Christian-Muslim interaction in the Mediterranean» i J. Carvalho (red), *Religion and Power in Europe: Conflict and Convergence*, Pisa, s. 203-219.
- Buc, P. 2001, *The Dangers of Ritual*, Princeton.
- Bysted, A; Jensen, K. V; Jensen, C. S; Lind, J. H. 2004, *Danske korstog – Krig og mission i Østersøen*, København.
- Bysted, A; Jensen, C. S; Jensen, K. V; Lind, J. H. 2012. *Jerusalem in the North. Denmark and the Baltic Crusades, 1100-1522*, Turnhout.
- Bysted, A. 2014, «'Cry aloud, spare not': The Use of Biblical Quotations in Papal Crusade Encyclicals - From Eugenius III to Innocent III», innlegg holdt på International Medieval Congress 8. juli 2014 i Leeds.
- Bøgh, A. 2008, «Korståge? Om den nyere korstogsbevægelse i dansk historieskrivning – samt en anmeldelse» i (dansk) *Historisk Tidsskrift*, 108:1,s. 175-187.
- Caille, J. 2005, «Une idylle entre la vicomtesse Ermengarde de Narbonne et le prince Rognvld Kali des Orcades au milieu du XIIe siècle?», J. Caille, *Medieval Narbonne: A City at the Heart of the Troubadour World*, Aldershot, nr. XI (s.229-234).

- Carpenter, D. A. 1985, «Magnates and Society: The Personal Rule of King Henry III, 1234-1258», *Speculum*, 60: 1, s. 39-70.
- Carpenter, D. A. 1990, *The Minority of Henry III*, Berkeley.
- Carus-Wilson, E. 1962-63, «The Medieval Trade Ports of the Wash», *Medieval Archaeology*, VI-VII, s. 182-201.
- Cazel, F. A. jr. 1955, «The Tax of 1185 in Aid of the Holy Land», *Speculum*, 30: 3, s. 385-392.
- Cazel jr, F. A. 1989. «Financing the Crusades», AHC, VI: 116-149.
- Ciggaar, K. N. 1996. *Western Travellers to Constantinople: The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and Political Relations*, Leiden.
- Cheyette, F. L. 2001, *Ermengard of Narbonne and the World of the Troubadours*, Ithaca.
- Christiansen, Eric. 1997. *The Northern Crusades*, London.
- Christie, N. 2014, *Muslims and Crusaders: Christianity's wars in the Middle East, 1095-1382, from the Islamic Sources*, Abingdon.
- Clanchy, M. T. 1968, «Did Henry III Have a Policy?», *History*, 53, s. 207-219.
- Clanchy, M. T. 2013, *From memory to written record: England 1066-1307*, (3. utg.), Chichester.
- Clark, W. B. 2006, *A medieval book of beasts: the second-family bestiary*, Woodbridge.
- Cobb, P. M. 2014, *The Race for Paradise. An Islamic History of the Crusades*, Oxford.
- Cohn, N. 1970. *The pursuit of the millennium: revolutionary millenarians and mystical anarchists of the Middle Ages*, New York.
- Cohn, S. K. jr. 2013, *Popular Protest in Late Medieval English Towns*, Cambridge.
- Cole, P. J. 1991, *The Preaching of the Crusades to the Holy Land, 1095-1270*, Cambridge.
- Coleman, J. 1995, «Interactive Parchment: The Theory and Practice of Medieval English Auralness», *The Yearbook of English Studies*, 5, s. 63-79.
- Coleman, J. 2005, *Public Reading and the Reading Public in Late Medieval England and France*, Cambridge.
- Constable, G. «Religious communities, 1024-1215», NCMH, iv:i: 335-367.
- Constable, Giles. 1953. «The Second Crusade as seen by contemporaries», *Traditio*, 9, s. 213-279.
- Constable, G. 1956, «The Vision of Gunthelm and Other Visions Attributed to Peter the Venerable», *Revue Bénédictine*, 66, s. 92-114.
- Constable, G. 1982, «Financing the Crusades in the Twelfth Century», B. Z. Kedar, H. E. Mayer og R. C. Snail (red), *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem Presented to Joshua Prawer*, Jerusalem, s. 64-88.
- Constable, Giles. 1985. «Medieval Charters as a Source for the History of the Crusades», CS, s. 73-89.

- Constable, G. 1995, «The Ideal of the Imitation of Christ», G. Constable, *Three Studies in Medieval Religious and Social Thought*, Cambridge, s. 143-248.
- Constable, G. 1999, «Jerusalem and the Sign of the Cross (with particular reference to the cross of pilgrimage and crusading in the twelfth century)», L. I. Levine (red), *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*, New York, s. 371-381
- Constable, Giles. 1996. *The Reformation of the Twelfth Century*, Cambridge.
- Constable, Giles. 1999. «The Place of the Magdeburg Charter of 1107/08 in the History of Eastern Germany and of the Crusades» i F. J. Felten og N. Jaspert (red), *Vita religiosa im Mittelalter. Festschrift für Kaspar Elm zum 70. Geburtstag*, Berlin, s. 283-299.
- Constable, Giles. 2001. «The Historiography of the Crusades», A. E. Laiou og R. P. Mottahedeh (red), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington D. C., s. 1-22.
- Constable, G. 2008, «The Financing of the Crusades», G. Constable, *Crusaders and Crusading in the Twelfth Century*, Aldershot, s. 117-141.
- Conti, A. 2010, «Gammelt og nytt i homiliebokens prekenunivers», O. E. Haugen og Å. Ommundsen (red), *Vår eldste bok. Skrift, miljø og bilebruk i den norske homilieboka*, Oslo s. 165-186.
- Cosgrove, W. R. 2010, «Crucesignatus: A Refinement or Merely One More Term among Many?», Madden, T. F; Naus, J. L; Ryan, V. (red), *Crusades – Medieval Worlds in Conflict*, Farnham, s. 95-110.
- Cotts, J. D. 2013, *Europe's long twelfth century: order, anxiety and adaptation, 1095-1229*, Basingstoke.
- Coupe, M. D. 1987. «Peter the Hermit – A Reassessment», *Nottingham Medieval Studies*, 31, s. 37-45.
- Cowdrey, H. E. J. 1985, «Martyrdom and the First Crusade», CS: 46-56.
- Crocker, R. L. 1976, «Early Crusade Songs», T. P. Murphy (red), *The Holy War, Columbus*, s. 78-98.
- Daniel, E. R. 2010, «Medieval Apocalypticism, Millenialism and Violence», *Terrorism and Political Violence*, 14:1, s. 275-300.
- Defourneaux, M. 1949, *Les Français en Espagne aux XIe et XIIe siècles*, Paris.
- Deighton, H. S. 1953, «Clerical Taxation by Consent, 1291-1301», *EHR*, 68: 267. s. 161-192.
- Denholm-Young, N. 1947, *Richard of Cornwall*, Oxford.
- Denton, J. H. 1991, «Philip the Fair and the Ecclesiastical Assemblies of 1294-1295», *Transactions of the American Philosophical Society*, 81:1, s. 1-82.
- Dickson, G. 1999, «The crowd at the feet of Pope Boniface VIII: pilgrimage, crusade and the first Roman Jubilee (1300)», *JMH*, 25: 4, s. 279-307.
- Dickson, G. 1999, «Encounters in Medieval Revivalism: Monks, Friars, and Popular Enthusiasts», *Church History*, 68:2, s. 265-293.
- Dickson, G. 2010, *The Children's Crusade. Medieval History, Modern Mythistory*, Basingstoke.
- Dodgshon, R. A; Butlin, R. A. (red). 1990, *Historical Geography of England and Wales*, London.

- Donner, G. A. 1929, *Kardinal Wilhelm von Sabina. Bischof von Modena 1222-1234, Päpstlicher Legat in den nordischen Ländern*, Helsingfors.
- Doxey, G. B. 1996, «Norwegian Crusaders and the Balearic Islands», *Scandinavian Studies*, 68, s. 139-160.
- Dronke, P. 1996, *The Medieval Lyric*, (3.utg.), Woodrbridge.
- Duby, G. 1977, *The Chivalrous Society*, London.
- Duncalf, F. «The Councils of Piacenza and Clermont», *AHC*, I: 220-252
- Dupront, A. 1987, *Du sacré: croisades et pèlerinages, images et langages*, Paris.
- Dyer, C. 2002, *Making a Living in the Middle Ages. The People of Britain 850-1520*, New Haven.
- Dørum, K. 2004, Romerike og riksintegreringen. Integreringen av Romerike i det norske rikskongedømmet i perioden ca. 1000-1350, Oslo (doktorgradsavhandling).
- Dørum, K. 2006, «Materiell basis og den antropologiske vendingen», *HT*, 85, s. 87-105.
- Edberg, R. 2006, «Spår efter en tidig Jerusalemsfærd», *Fornvænnen*, 101, s. 342-347.
- Edington, S. B. 1996, «The Lisbon letter of the Second Crusade», *Historical Research*, lxi, s. 328-339.
- Edgington, S. B. 1998, «Albert of Aachen Reappraised», A. V. Murray (red), *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies*, Turnhout, s.55-67.
- Edington, S. B; Lambert, S. (red), 2001. *Gendering the Crusades*, Cardiff.
- Edbury, P. W; Rowe, J. G. 1988, *William of Tyre: Historian of the Latin East*, Cambridge.
- Edbury, P. (red). 1985, *Crusade and Settlement: papers read at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and presented to R. C. Smail*, Cardiff.
- Edbury, P. 2010, «Warfare in the Latin East», M. Keen (red), *Medieval Warfare: A History*, Oxford, s. 89- 112.
- Egger, C. 2005, «Henry III's England and the Curia», B. K. U. Weiler og I. W. Rowlands (red), *England and Europe in the reign of Henry III (1216-1272)*, Aldershot s. 215-231.
- Egilsson, S. og Jónsson, F. 1931, *Lexicon poeticum antiquae linguae septentrionalis*, (2. utg.) København 1931.
- Ekrem, I. 1998, *Nytt lys over Historia Norvegie: Mot en løsning i debatten om dens alder*, Bergen.
- Ekrem, I; Mortensen, L. B; Skovgaard-Petersen, K. (red). 2000, *Olavslegenden og den latinske historieskrivingen i 1100-tallets Norge*, København.
- Elias, N. 2000, *The Civilizing Process*, Malden.
- Elukin, J. M. 2013, «Warrior or Saint? Joinville, Louis IX's character, and the challenge of the Crusade», G. Geltner, K. L. Jansen og A. E. Lester (red), *Center and periphery: studies on power in the Middle Ages in honor of William Chester Jordan*, Leiden, s. 183-194.
- Emsøy, G. E. 2012, «Hvor mye ble norske mynter brukt i middelalderen?», *HT*, 91, s. 591–594.

- Engel, P. 2001, *The realm of St. Stephen: A history of medieval Hungary, 895-1526*, overs. T. Pálófalvi og A. Ayton, London.
- Engen, J. v. 1986, «The 'Crisis of Cenobitism' Reconsidered: Benedictine Monasticism in the Years 1050-1150», *Speculum*, 61, s. 269-304.
- Erdmann, C. 1977, *The Origin of the Idea of Crusade*, overs. M. W. Baldwin og W. Goffart, Princeton 1977.
- Ersland, G. A. 2000, «Leidang», G. A. Ersland og T. H. Holm, *Krigsmakt og kongemakt 900-1814, i Norske forsvarshistorie bind 1*, Bergen, s. 45-64.
- Ersland, G. A. 2013, «Eit statsbesøk til Konstantinopel via Jerusalem», G. A. Ersland og Ø. H. Brekke (red), *Fragment frå fortida*, Bergen, s. 24-37.
- Farmer, D. L. 1957, «Some Grain Price Movement in Thirteenth-Century England», *The Economic History Review, New Series*, 10:2, s. 207-220.
- Fennell, J. L. I. 1966, «The Campaign of King Magnus Eriksson against Novgorod in 1348: an Examination of the Sources», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge*, 14:1, s. 1-9.
- Ferrer, M. 2012, «State Formation and Courtly Culture in the Scandinavian Kingdoms in the High Middle Ages», *SJH*, 37:1, s. 1-22.
- Fischer, E. 2012, «Auf der Jagd nach Prinzessin Kristin in spanischen Quellen», *Collegium Medievale*, 25, s. 68-102.
- Fletcher, R. A. 1987, «Reconquest and crusade in Spain c. 1050-1150», *Transactions of the Royal Historical Society*, 5: 37, s. 31-47.
- Flori, J. 2001, *La guerre sainte: la formation de l'idée de croisade dans l'Occident chrétien*, Paris.
- Flori, J. 2004, «Pour une redéfinition de la croisade», *Cahiers de civilisation médiévale*, 47, s. 329-349.
- Flori, J. 2005, «Ideology and motivations in the first crusade», H. J. Nicholson (red), *Palgrave Advances in the Crusades*, Houndsmills, s. 15-36.
- Foerster, T. 2009, *Vergleich und Identität: Selbst- und Fremdentung im Norden des hochmittelalterlichen Europa*, Berlin.
- Foerster, T. 2012, «Political Myths and Political Culture in Twelfth Century Europe», H. Brandt, B. Pohl, W. M. Sprague og L. K. Hörl (red), *Erfahren, Erzählen, Erinnern: Narrative Konstruktionen von Gedächtnis und Generation in Antike und Mittelalter*, *Bamberger historische Studien*, 9, s. 83-115.
- Folda, J. 1997, «Art in the Latin East 1098-1291», *OIHC*: 141-159.
- Folda, J. 2008, *Crusader Art. The Art of the Crusaders in the Holy Land, 1099-1291*, Burlington.
- Fonnesberg-Schmidt, I. 2007, *The popes and the Baltic crusades, 1147-1254*, Leiden.
- Forey, A. J. 1973, «The Crusading Vows of the English King Henry III», *Durham University Journal*, 65, s. 229-230.
- Forey, A. J. 1989, «The Military Orders and Holy War against Christians in the Thirteenth Century», *EHR*, 104:410, s. 1-24.
- Forey, A. J. 2004, «The Siege of Lisbon and the Second Crusade», *Portuguese Studies*, 20, s. 1-13.

- France, J. 1996, *Victory in the East: A Military History of the First Crusade*, Cambridge 1996.
- France, J. 1997, «Patronage and the appeal of the First Crusade», J. Phillips (red), *The First Crusade. Origins and Impact*, Manchester, s. 5-20.
- France, J. 1999, *Western Warfare in the age of the Crusades 1000-1300*, New York.
- France, J. 2005, *The Crusades and the Expansion of Catholic Christendom 1000-1714*, London.
- Frankopan, P. 2011, «Manzikert, Battle of (1071)», *The Encyclopedia of War*, her etter nettutgaven: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781444338232.wbeow386/full> [sett: 03.02.2015].
- Frankopan, P. 2012, *The First Crusade: The Call from the East*, London.
- Freeman, E. A. 1882, *The Reign of William Rufus*, 2.vols., Oxford 1882.
- Freeman, C. 2011, *Holy Dust Holy Bones: How Relics Shaped the History of Medieval Europe*, New Haven.
- Fritzner, J. 1877, «Lappernes Hedenskab og Trolddomskunst sammenholdt med andre Folks, især Nordmændenes Tro og Overtro», HT, 4, s. 135–217.
- Fritzner, J. 1954-1972, *Ordbok over det gamle norske sprog*, 4. vol. utg. F. Hodnebo, Oslo.
- Frölen, H. F. 1910-1911, *Nordens befästa rundkyrkor: en konst- och kulturbistorisk undersökning med 270 bilder*, Stockholm.
- Gabriele, M. 2011, *An Empire of Memory: The Legend of Charlemagne, the Franks, and Jerusalem before the First Crusade*, Oxford.
- Gallén, J. 1968. «Kring Birger jarl och andra korståget til Finland», K. Mikander (red), *Kring Korstågen til Finland: Ett urval uppsatser tillägnat Jarl Gallén på hans sextioårsdag den 23 maj 1968*, Helsingfors, s. 87-102.
- Ganshof, F.-L. 1996, *Feudalism*, (3. utg.), overs. P. Grierson, Toronto.
- Gaposchkin, M. C. 2008, *The making of Saint Louis: kingship, sanctity, and crusade in the later Middle*, Ithaca.
- Gaposchkin, M. C. 2013, «From Pilgrimage to Crusade: The Liturgy of Departure, 1095–1300», *Speculum*, 88:1, s. 44-91.
- Gaposchkin, M. C. 2013, «The Place of Jerusalem in western crusading rites of departure (1095-1300)», *The Catholic Historical Review*, 99:1, s. 1-28.
- García, J. M. R. 2002, «Henrik III (1216-1272), Alfonso X of Castile (1252-1284) and the Crusading Plans of the Thirteenth Century (1245-1272)», B. K. U. Weiler og I. W. Rowlands (red), *England and Europe in the reign of Henry III (1216-1272)*, Aldershot, s. 99-120.
- Garipzanov, I. 2011, «Early Christian Scandinavia and the Problem of Eastern Influences» i I. Garipzanov og O. Tolochko (red), *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*, Kiev, s. 17-32.
- Geary, P. 1990, *Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton.
- Geary, P. J. 2003, *Readings in Medieval History*, Peterborough.

- Gelsing, B. 1981, «A Thirteenth-Century Norwegian-Castilian Alliance», *Medievalia et Humanistica, New Series*, 10, s. 55-70.
- Gelting, M. H. 2007, «The kingdom of Denmark», N. Berend (red), *Christianization and the Rise of the Christian Monarchy – Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*, Cambridge, s. 73-120.
- Gillingham, J. 1999, *Richard I*, New Haven.
- Goetz, H.-W. 2002, «The Concept of Time in the Historiography of the Eleventh and Twelfth Centuries», G. Althoff, J. Fried og P. J. Geary, *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography*, Cambridge, s. 139-166.
- Gottlob, A. 1892, *Die päpstlichen Kreuzzugssteuern des 13. Jahrhunderts*, Heiligenstadt.
- Graham, R. 1908, «The Taxation of Pope Nicholas IV», *EHR*, 23: 91, s. 434-454.
- Grousset, R. 1934-36, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, 3. vols, Paris.
- Gullbekk, S. H. 2005, «Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen?», *HT*, 84, s. 551-572.
- Gullbekk, S. H. 2005, «Natural and Money Economy in Medieval Norway», *SJH*, 30:1, s. 4-19.
- Gullbekk, S. H. 2009, *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*, København.
- Gullbekk, S. H. 2011, «Myntenes omløpshastighet i norsk middelalder: middelalderens økonomiske system», *HT*, 90, s. 511-529.
- Gullbekk, S. H. 2013, «Omløpstid og slitasje på mynt i middelalderen?», *HT*, 92, s. 449-458.
- Gunnes, E. 1970, «Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277» i *Historisk Tidsskrift* nr. 49 (1970): 121-160;
- Gunnes, E. 1971, *Kongens are: kongemakt og kirke i En tale mot biskopene*, Oslo.
- Gunnes, E. 1976, «Rikssamling og kristning 800-1177», *Cappelens Norges historie*, 2. bind, K. Mykland (red), Oslo.
- Gunnes, E. 1983, «Erkebiskop Øystein som lovgiver», C. Krag og J. Sandnes (red), *Norske historikere i utvalg. VI: Nye Middelalderstudier: kongedømme, kirke stat*, Bergen/Oslo/Tromsø, s. 94-109.
- Gunnes, E. 1987, «Klosterlivet i Norge: Tilblivelse – økonomi – avvikling», *Årbok: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring*, Oslo, s. 49-84.
- Gunnes, E. 1993, «Augustinerne i Norge», J. E. G. Eriksson og K. Schei (red), *Seminaret "Kloster og by" 11.-13. november 1992: omkring Olavsklosteret, premonstratenserordenen og klostervesenet i middelalderen*, Tønsberg, s. 38-43.
- Gunnes, E. 1995, «Ordener og klostre i norsk samfunnsliv», *Collegium Mediaevale*, 2, s. 131-144.
- Gunnes, E. 1996, *Erkebiskop Øystein: statsmann og kirkebygger*, Oslo.
- Hageneder, O. 1976, «Der Häresiebegriff bei den Juristen des 12. und 13. Jahrhunderts», W. Lourdaux og D. Verhelst (red), *The Concept of Heresy in the Middle Ages (11th-13th C.): Proceedings of the international conference, Louvain may 13-16, 1973*, Leuven, s. 42-103.
- Hagland, J. R. 1997, «The christianization of Norway and possible influences from the eastern churches», *Palaeobulgarica*, 20:3, s. 3-19.

- Halbwachs, M. 1952, *Les Cadres sociaux de la mémoire*, Paris.
- Haller, J. 1903, *Papsttum und kirchenreform: Vier kapitäl zur Geschichte des ausgehenden Mittelalters*, 1. vol, Berlin.
- Hammervold, A. 1997, *Fingerringe fra middelalderen i Norge*, Oslo.
- Hamre, L. «Sogn. Norge» i KLNLM, XVI, sp. 380-387.
- Hamre, L. «Tiend.», KLNLM b. XVIII, Oslo, s. 280-287.
- Hamre, L. 1977, «Litt om kyrkjelege og benefisialrettslege tilhøve i Finnmark i mellomalderen», K. Bergsland (red), *Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk behøst: foredrag og diskusjoner på symposium avholdt 7.-9. november 1973*, Oslo, s. 29-31.
- Hamre, L. (redigert av E. Haug). 2003, «Ein diplomatarisk og rettshistorisk analyse av Sættargjerda i Tunsberg», HT, 82, s. 381-431.
- Handyside, P. 2010, «New Light on the Old French William of Tyre»: 1-9, opprinnelig holdt som et innlegg på IMC Leeds i 2010, her etter: https://www.academia.edu/310437/New_Light_on_the_Old_French_William_of_Tyre [lastet ned 19.02.2015].
- Hansen, L. I. 2012, «Juxta paganos: The delination of the religious frontier in the North», S. Imsen (red), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, Trondheim, s. 301-331.
- Harris, J. 2010, *The End of Byzantium*, New Haven.
- Harris, J. 2014, «Byzantium and the First Crusade: Three Avenues of Approach», *Estudios bizantinos*, 2, s. 125-141.
- Harris, J. 2014, *Byzantium and the Crusades*, London/New York.
- Haug, E. 2003, «Konkordat – Konflikt – Privilegium: Sættargjerden som indikator på forholdet stat - kirke fra Magnus Lagabøter til Christian I (1273 - 1458)», S. Imsen (red), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, Trondheim, s. 83-119.
- Haug, E. 2006, *Provincia Nidrosiensis i dronning Margretes unions- og maktpolitikk*, Trondheim 2006.
- Haug, E. 2012, «The Metropolitan, the king and the bishops in 'Norgesvedet'» i S. Imsen (red), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi': The role of the Church in the making of Norwegian domination in the Norse World*, Trondheim, s. 67-112.
- Haugland, H. 2012, *Felleskap og brorskap: En komparativ undersøkelse av gildenes sosiale, religiøse og rettslige rolle i et utvalg nordiske byer fra midten av 1200-tallet til reformasjonen*, Bergen (doktorgradsavhandling).
- Hauglid, K. (kommende), «Islamic Features in Norwegian Romanesque Architecture».
- Haupt, H.-G. 2007, «Comparative history – a contested method», (svensk) *Historisk Tidskrift*, 127:4, s. 697-716.
- Heggstad, L; Hødnebo, F og Simensen, E. 1993, *Norron ordbok*, (4. utg.), Oslo.
- Hehl, E.-D. 1994, «Was ist eigentlich ein Kreuzzug?», *Historische Zeitschrift*, 259, s. 297-336.

- Helle, K. 1968, «Anglo-Norwegian Relations in the Reign of Håkon Håkonsson (1217-63)», *Medieval Scandinavia*, 1, s. 101-114.
- Helle, K. 1972, *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150-1319*, Bergen.
- Helle, K. 1974, *Norge blir en stat 1130-1319*, Oslo/Bergen/Trondheim.
- Helle, K. 1993, «De norske klostrenes kulturelle rolle», J. E. G. Eriksson og K. Schei (red), *Seminaret "Kloster og by" 11.-13. november 1992: omkring Olavsklosteret, premonstratenserordenen og klosterverenet i middelalderen*, Tønsberg, s. 112-122.
- Helle, K. 2001, «Hovedlinjer i utviklingen av den historiske sagakritikken», J. R. Hagland og S. Supphellen (red), *Leiv Eriksson, Helge Ingstad og Vinland: Kjelder og tradisjonar*, Trondheim, s. 13-40.
- Helle, K.(red). 2003, *The Cambridge History of Scandinavia. Vol. I: Prehistory to 1520*, Cambridge.
- Helle, K; Eliassen, F.-E; Myhre, J. E; Stugu, O. S. 2006, *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo.
- Helle, K. 2009, «Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning», HT, 88: 571-609.
- Helle, K. 2011, «Hvor står den historiske sagakritikken i dag?», *Collegium Mediaevale*, 24, s. 50-84.
- Hillenbrand, C. 1999, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburgh.
- Hintze, O. 1929, «Soziologische und geschichtliche Staatsauffassung», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft/Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 86:1, s. 35-106.
- Hjelde, O. 1990, *Norsk preken i det 12. århundre: studier i Gammel norsk homiliebok*, Oslo.
- Hoffmann, E. 1990, «Coronation and Coronation Ordines in Medieval Scandinavia», J. M. Bak (red), *Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, Berkeley, s. 125-143.
- Holmboe, H. 2015, «Korstog», her etter nettugaven av SNL: <https://snl.no/korstog> [besøkt 03.09.2015].
- Holm-Olsen, L. 1949-51, «Ulv fra Lauvnes og skriftet om de danske korsfarere», HT, 35, s. 459-483.
- Holm-Olsen, L. 1990, *Med fjærpenn og pergament. Vår skriftkultur i middelalderen*, Oslo.
- Holmsen, A; Simensen, J. (red) 1969, *Samfunnsmaktene brytes: Norske historikere i utvalg II*, Oslo..
- Holmsen, A. 1977, *Norges historie: fra de eldste tider til 1660*, Oslo.
- Holt, J. C. 1965, *Magna Carta*, Cambridge.
- Holtsmark, A. 1955, *Ordforrådet i de eldste norske håndskrifter til ca. 1250*, Oslo.
- Housley, N. 1980, «The Franco-Papal Crusade Negotiations of 1322–3», *Papers of the British School at Rome*, 48, s. 166-185.
- Housley, H. 1982, «Pope Clement V and the crusades of 1309–10», *JMH*, 8:1, s. 29-43.
- Housley, N. 1982, *The Italian Crusades. The Papal-Angevin Alliance and the Crusades Against Christian Lay Powers, 1254-1343*, Oxford.

- Housley, N. 1984, «King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342-1382», *The Slavonic and East European Review*, 62: 2, s. 192-208.
- Housley N. 1985, «Crusades Against Christians: their Origins and Early Development, c.1000-1216», CS: 17-36.
- Housley, N.1986, *The Avignon papacy and the Crusades, 1305-1378*, Oxford.
- Housley, N. 1992, *The Later Crusades: From Lyon to Alcazar, 1274-1580*, Oxford
- Housley, N. 2000, «Holy Land or Holy Lands? Palestine and the Catholic West in the Late Middle Ages and Renaissance», R. N. Swanson (red), *The Holy Land, Holy Lands, And Christian History*, Woodbridge: 228-249.
- Housley, N. 2002, *Religious warfare in Europe, 1400-1536*, Oxford.
- Housley, N. 2003, «Costing the crusade: budgeting for crusading activity in the fourteenth century», ECWA: 45-59.
- Housley, N. (red), 2004, *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, Houndmills.
- Housley, N. 2006, *Contesting the Crusades*, Malden.
- Housley, H. 2008, *Religious warfare in Europe, 1400-1536*, Oxford.
- Housley, N. 2010, «European Warfare, c.1200-1320», M. Keen (red), *Medieval Warfare. A History*, Oxford.
- Housley, N. 2010, «Crusading and State-Building in the Middle Ages», P. Hoppenbrouwers, A. Janse og R. Stein (red), *Power and Persuasion. Essays on the Art of State Building in Honour of W.P. Blockmans*, Turnhout, s. 291-308.
- Housley, N. 2013, *Crusading and the Ottoman threat, 1453-1505*, Oxford.
- Hunt, E. S. 1990, «A New Look at the Dealings of the Bardi and Peruzzi with Edward III», *The Journal of Economic History*, 50:1, s. 149-162.
- Hunt, E. S; Murray, J. 1999, *A History of Business in Medieval Europe, 1200-1550*, Cambridge.
- Hunt, L.-A. 1991, «Art and Colonialism: The Mosaics of the Church of the Nativity in Bethlehem (1169) and the Problem of “Crusader” Art», *Dumbarton Oaks Papers*, 45, s. 69-85.
- Huntington, S. P. 1993, «Clash of Civilizations?», *Foreign Affairs*, 3, s. 22-49.
- Hurlock, K. 2013, *Britain, Ireland and the Crusades, c. 1000-1300*, Basingstoke.
- Hyams, P. R. 2010, «Was There Such a Thing as Feud in the High Middle Ages?», S. A. Throop og P. R. Hyams (red), *Vengeance in the Middle Ages*, Farnham, s. 151-175.
- Hødnebo, F. (norsk red.). 1956-78, *Kulturbistorisk Leksikon for nordisk middelalder: fra vikingtid til reformasjonstid*, 22 vols., Oslo.
- Imsen, S; Sandnes, J. 1987, *Anfolkning og union 1319-1448*, bind 4, Norges Historie, K. Mykland (red), Stabekk.
- Imsen, S. (red) 2003, *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: søkehys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, Trondheim.

- Imsen, S. (red) 2012, *"Ecclesia Nidrosiensis" and "Noregs veldi": the role of the church in the making of Norwegian domination in the Norse world*, Trondheim.
- Ingesman, P. 2003, *Provisjoner og Processer: Den romerske Rota og dens behandling af danske sager i middelalderen*, Aarhus.
- Irwin, R. 1997, «Islam and the Crusades 1096-1699», OUGC: 217-259.
- Jackson, P. 1991, «The Crusade Against the Mongols (1241)», *Journal of Ecclesiastical History*, 42:1, s. 1-18.
- Jackson, P. 2005, *The Mongols and the West*, Harlow.
- Jackson, R. A. 1984, *Vive le roi: A history of the French coronation from Charles V to Charles X*, Chapel Hill.
- Jackson, T. N. 2005, «On the Date of the First Russian-Norwegian Border Treaty» i T. N. Jackson og J. O. Nielsen (red), *Russia-Norway. Physical and Symbolic Borders*, Moskva, s. 17-28.
- Jakobsson, S. 2006, «On the road to Paradise: 'Austrvegr' in the Icelandic Imagination», J. McKinnell, D. Ashurst, og D. Kick (red), *The Fantastic in Old Norse / Icelandic Literature. Sagas and the British Isles*, Durham, s. 935-945.
- Jakobsson, S. 2008, «The Schism that never was: Old Norse views on Byzantium and Russia», P. Milko og L. Havlíková (red), *Byzantinoslavica. Revue Internationale des Études Byzantines*, LXVI, Praha, s. 173-188.
- Jakobsson, S. 2008, «The Peace of God in Iceland in the 12th and 13th centuries», P. Krafl (red), *Sacri canones servandi sunt. Ius canonicum et status ecclesiae saeculis XIII-XV, Opera Institutii historici Pragrae, series C – Miscellanea*, 19, s. 205-13.
- Janson, H. (red) 2005, *Från Bysants till Norden. Östliga kyrkjoinfluenser under vikingatid och tidig medeltid*, Malmö.
- Jaritz, G; Jørgensen, T; Salonen, K. (red), 2004, *The Long Arm of Papal Authority: Late Medieval Christian Peripheries and their Communication with the Holy See*, Bergen-Budapest-Krems.
- Jautala, R. 2013, «Russian Chronicles on the Submission of the Kievan Rus' to the Mongol Empire», *Golden Horde Review*, 1, s. 207-221.
- Jensen, J. M. 2000, «Danmark og den hellige krig. En undersøgelse af korstogsbevægelsens indflydelse på Danmark ca 1070-1169», (dansk) *Historisk Tidsskrift*, 100, s. 285-328.
- Jensen, J. M. 2003, «Peregrinatio sive expeditio: Why the First Crusade was not a Pilgrimage», *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean*, 15:2, s. 119-137.
- Jensen, J. M. 2006, «Broderskaber og Korstog: Broderlisten i europæisk perspektiv», J. M. Jensen (red), *Broderliste, Broderskab, Korstog: Bidrag til opklaringen af en gåde fra dansk boimiddelalder*, Odense, s. 215-236.
- Jensen, J. M. 2011, «Politics and Crusade: Scandinavia, the Avignon Papacy and the Crusade in the XIVth Century», M. Balard (red), *La Papauté et les croisades/ The Papacy and the Crusades*, Farnham, s. 269-285.
- Jensen, K. V. 1999, «Korstogstanken i dansk senmiddelalder», P. Ingesman og B. Poulsen, *Danmark og Europa i Senmiddelalderen*, Aarhus, s. 39-63.

- Jensen, K. V. 2000, «Danmark som korsfarerstat», *Den jyske historiker*, 89, s. 48-67.
- Jensen, K. V. 2002, «Knudsgilder og korstog», L. Bisgaard og L. Sødergaard (red), *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark*, Odense, s. 63-88.
- Jensen, K. V. 2003, «Sclavorum expugnator: conquest, crusade, and Danish royal ideology in the twelfth century», *Crusades*, 2, s. 55-81.
- Jensen, K. V. 2004, «Danske korstog før og under korstogstiden», P. Carelli, L. Hermanson og H. Sanders (red), *Et annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark*, Göteborg, s. 246-283.
- Jensen, K. V. 2005 «Crusading at the Fringe of the Ocean. Denmark and Portugal in the Twelfth Century», *MHWCI*: 195-204.
- Jensen, K. V. 2011, *Korstog ved verdens yderste rand. Danmark og Portugal ca. 1000 til ca. 1250*, Odense.
- Jestice, P. G. 2002, «A New Fashion in Imitation Christ: Changing Spiritual Perspectives around the Year 1000», M. Frassetto (red), *The Year 1000. Religious and Social Response to the Turning of the First Millennium*, Houndmills, s. 165-186.
- Jochens, J. M. 1987, «The Politics of Reproduction: Medieval Norwegian Kingship», *The American Historical Review*, 92: 2, s. 327-349.
- Johanek, P. 2000, «Imperial and Free Town of the Holy Roman Empire – City-States in Pre-Modern Germany?», M. H. Hansen (red), *A Comparative Study of Thirty City-state Cultures: an investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre*, København, s. 295-319.
- Johansson, K. G; Mundal, E. (red). 2014, *Riddarasögur: the translation of European court culture in medieval Scandinavia*, Oslo.
- Johnsen, O. A. 1929, *Tønsbergs historie, bind 1. Middelalderen*, Oslo.
- Johnsen, A. O. 1939, *Om Theodricus og hans Historia de antiquitate regum Norvagiensium. Avh. Utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos.Kl. 1939.No.3*, Oslo.
- Johnsen, A. O. 1949-51, «Svar på Jens Arup Seips melding av "Fra ættesamfunn til statssamfunn"», *HT*, 35, s. 499-512.
- Johnsen, A. O. 1945, *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*, Oslo.
- Johnsen, A. O. 1965, «Filip IV's relikviegaver til kong Håkon V (1303-1304)», *HT*, 44, s. 151-156.
- Johnsen, A. O. 1971, *Tønsberg gjennom tidene*, Oslo.
- Johnsen, A. O. 1976, «Ny tolkning av Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam», *Från medeltid till välfärdssambälle. Nordiska historikermotet i Uppsala 1974*, Stockholm, s. 507-527.
- Johnsen, A. O. 1977, *De norske cistercienserklostre 1146-1264: Sett i europeisk sammenheng*, Oslo/Bergen/Tromsø.
- Johnson, P. G; Batey, C. E. 2003, «Survey at the Earl's Bu, Orphir, Orkney 1989–91», *Scottish Archaeological Internet Report*, 4, s. 1-14 (kun tilgjengelig på nett): <http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/sair/volumes.cfm> [besøkt: 26.05.2015].

- Johnston, A. W. 1902-04, «The Round Church of Orphir; or The Earl's Bu and Kirk in Orfjar», *Saga Book of the Viking Club*, 3, s. 174–216.
- Jones, J. A. P. 1971, *King John and Magna Carta*, London.
- Jónsson, F. 1908, *Tilnavne i den islandske oldlitteraturen*, København.
- Jónsson, F. 1912-1913, «Rögvald jarls Jorsalfærd», (dansk) *Historisk Tidsskrift*, Fjerde Bind, s. 151-165;
- Jónsson, F. og Jørgensen, E. 1923, «Nordiske Pilegrimsnavne i Broderskapsbogen fra Reichenau», *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, København.
- Jordan, E. 1909, *De mercatoribus camerae apostolicae saeculo XIII*, Rennes.
- Jordan, W. C. 1979, *King Louis X and the Challenge of the Crusade: A study in rulership*, Princeton.
- Jordan, W. C. 2002, «The Rituals of War: Departure for Crusade in Thirteenth-Century France», W. Noel og D. Weiss (red), *The Book of Kings: Art, War, and the Morgan Library's Picture Bible*, Baltimore, s. 98-105
- Jordan, W. C. 2009, *Crusader Prologues: Preparing for War in the Gothic Age. A lecture presented at the Moreau Center for the Arts, Saint Mary's College, Notre Dame, Indiana November 3, 2009, Notre Dame*. Videooptak av foredraget er også tilgjengelig på nett: http://link.brightcove.com/services/player/bcpid1876639583001?bckey=AQ~~,AAAA6OkGSE~,c15_OplXCYFzaTJAXUj9BdkZnoBfb3t&bctid=2808873522001 [sett 10.03.2015].
- Jotischky, A. 2004, *Crusading and the Crusader States*, Harlow.
- Joys, C. 1963, *Fra storhetstid til unionstid*, Oslo.
- Jørgensen, T; Saletnich, G. 1999, *Brev til Paven. Norske forbindelser med Den bellige stol i senmiddelalderen*, Stavanger.
- Jørgensen, T; Saletnich, G. 2004, *Synder og Pavemakt: Botsbrev fra Den Norske Kirkeprovinc og Snderøyene til Pavestolen 1438 - 1531*, Stavanger.
- Kaalund, K. 1896, «Kan Historia de profectioe Danorum in terram sanctam regnes til Danmarks Litteratur?», *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 11. rk, bd. 11, s. 79-96.
- Kaeuper, R. 2009, *Holy Warriors: The religious ideology of chivalry*, Philadelphia.
- Kaminsky, H. «The Great Schism», NCMH, V: 674-696,
- Kangas, S. 2005, «Deus Vult: Violence and Suffering as a Means of Salvation during the First Crusade», MHWCI: 163-174.
- Kantorowicz, E. 1950-51, «Pro patria mori in medieval political thought», *American Historical Review*, 56, s. 572-492.
- Kantorowicz, E. 1997, *The King's Two Bodies*, Princeton.
- Kay, S. 1980, «The Albigensian twentieth of 1221-3: an early chapter in the history of papal taxation», JMH, 6, s. 307-315.
- Kedar, B. Z. 2009, «Outlines for Comparative History Proposed by Practicing Historians», B. Z. Kedar (red), *Explorations in Comparative History*, Jerusalem, s. 1-28.

- Keen, M. 1984, *Chivalry*, New Haven.
- Kempf, F. 1994, «Innocent III's Claim to Power», J. M. Powell (red), *Innocent III: Vicar of Christ or Lord of the World*, (2.utg.), Washington D.C., s. 173-177.
- Kennan, E. 1971, «Innocent III and the First Political Crusade: A Comment on the Limitations of Papal Power», *Traditio*, 27, s. 231-249.
- Kennan, E. 1981, «Innocent III, Gregory IX and the political crusades: a study in the disintegration of papal power», G. F. Lytle (red), *Reform and Authority in the Medieval and Reformation Church*, Washington D.C. s. 15-35.
- Keyser, R. 1833, «Bidrag til Kong Sigurd Jorsalfarers Historie», *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie*, bind 1, Christiania, s. 87-128.
- Keyser, R. 1856, *Den norske kirkes historie under catholicismen*, Første Bind, Christiania.
- Kienzle, B. M. 2000, «Introduction», B. M. Kienzle (red), *The Sermon: Typologie des Sources du Moyen Age Occidental 81-83*, Turnhout, s. 143-174.
- Kjeldstadli, K. 1988, «Nytten av å sammenlikne», *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 29, s. 435-447.
- Klanciczay, G. 2002, *Holy Rulers and Blessed Princess: Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, overs. E. Pálmai, Cambridge.
- Klein, H. A. 2006, «Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople» i F. A. Bauer (red), *Visualisierungen von Herrschaft Frühmittelalterliche Residenzen - Gestalt und Zeremoniell*, BYZAS 5, Istanbul, s.79-99.
- Knoll, P. W. 1974, «Poland as "Antemurale Christianitatis" in the Late Middle Ages», *The Catholic Historical Review*, 60: 3, s. 381-401.
- Knowles, M. D. 1938, «The Canterbury Election of 1205-6», *EHR*, 53, s. 211-220.
- Knutsen, G. W. 2013, *Religionskrig i Europa, 1450-1700*, Oslo.
- Kocha, J; Haupt, H.-G. 2009, «Comparison and Beyond: Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History», J. Kocha og H.-G. Haupt (red), *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives*, New York/Oxford, s. 1-30.
- Koht, H. 1924, «Kong Sigurd på Jorsal-ferd», *HT*, 26, s. 153-168.
- Koht, H. 1930-33, «Gråfelden i norsk historie», *HT*, 29, s. 19-35.
- Koht, H. 1930-33, «Keisar Fredrik II og Norge», *HT*, 29, s. 359-365.
- Kolsrud, O. 1910, *Kjættarskapen og den norske kyrkje*, Oslo.
- Kolsrud, O. 1958 (†), *Noregs kyrkesoga. I. Millomalderen*, Oslo.
- Korpela, J. 1997, «"The Russian threat against Finland" in the western sources before the peace of Nöteborg (1323)», *SJH*, 22:3, s. 161-172.
- Korpela, J. 2002, «Finland's eastern border after the treaty of Nöteborg: An ecclesiastical, political or cultural border?», *Journal of Baltic Studies*, 33:4, s. 384-397.
- Kostick, C. 2008, *The Social Structures of the First Crusade*, Leiden.

- Krag, C. 1991, *Ynglingatal og Ynglingesaga: en studie i historiske kilder*, Oslo.
- Krag, C. 1995, «Vikingtid og rikssamling 800-1130», *Aschehøugs Norges historie*, bind 2, K. Helle (red), Oslo.
- Krag, C. 2003, «The early unification of Norway», K. Helle (red), *The Cambridge history of Scandinavia, vol. I*, Cambridge, s. 184-201.
- Krag, C. 2000, *Norsk historie fram til 1319*, Oslo.
- Krag, C. 2003, «The early unification of Norway», K. Helle (red), *The Cambridge history of Scandinavia, vol. I*, Cambridge, s. 184-201.
- Kraggerud, E. 1985, «Nordmannen Ulv og de danske korsfarere i 1191», *Middelalderforum*, 11:3/4, s. 86-107.
- Kraggerud, E. 2000, «Theoderiks tekst etter Storm» i I. Ekrem, L. B. Mortensen og K. Skovgaard-Petersen (red), *Olavslegenden og den latinske historieskriving i 1100-tallets Norge*, København, s. 263-280.
- Krötzl, C. 1994, *Pilger, Mirakel und Alltug: Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter (12.-15. Jahrhundert)*, Helsinki.
- Krötzl, C. 1997, «Den nordiska pilgrimskulturen under medeltiden» i L. Rumar (red), *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnade i Norden*, Jyväskylä, s. 141-160.
- Kümin, B. 2009, «Review article: Political Culture in the Holy Roman Empire», *German History*, 27:1, s. 131-144.
- Lambert, M. 1999, *The Cathars*, Malden.
- Lange, C. C. A. 1856, *De norske Klosters Historie i Middelalderen*, Christiania.
- Langlois, C.-V. 1890, «The Comparative History of England and France during the Middle Ages», *EHR*, 5, s. 259-263.
- Leclercq, J. 1945, «Un sermon prononce pendant la guerre de Flandre sous Philippe le Bel», *Revue du moyen age latin*, 1, s. 165-172.
- Leclercq, J. 1946, *Pierre le Venerable*, Paris.
- Leclercq, J; Vandembroucke, F; Bouyer, L. 1968, *The Spirituality of the Middle Ages*, London.
- Leclercq, J. 1976, *Bernard of Clairvaux and the Cistercian spirit*, overs. C. Lavoie, Kalamazoo.
- Le Goff, J. 1986, *The Birth of Purgatory*, overs. A. Goldhammer, Chicago.
- Le Goff, J. 2009, *Saint Louis*, overs. ved G. E. Gollrad, Notre Dame.
- Lehtonen, T. M. S; Jensen K. V; Malkki, J; Ritari, K. (red), 2005, *Medieval History Writing and Crusading Ideology*, Helsinki.
- Levine, P. 2014, «Is comparative history possible?», *History and Theory*, 53, s. 331-347.
- Lind, J. H. 1988, «The Russian sources of King Magnus Eriksson's campaign against Novgorod 1348-1351 – reconsidered», *Mediaeval Scandinavia*, 12, s. 248-272.

- Lind, J. H. 1991, «The battle on the Neva in 1240 and Birger Magnussons' second crusade to Tavastia», *SJH*, 16:4, s. 269-295.
- Lind, J. H. 1991, «Magnus Eriksson som birgittinsk konge i lys af russiske kilder», T. Nyberg (red), *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden*, Odense, s. 103-128.
- Lind, J. H. 1992, «De russiske ægteskaber. Dynasti- og alliancepolitik i 1130's danske borgerkirke», (dansk) *Historisk Tidsskrift*, 92, s. 225-263.
- Lind, J. H. 2000, «The Russian-Swedish Border according to the Peace Treaty of Nöteborg (Orekhovets-Pähkinälinna) and the Political Status of the Northern Part of Fennoscandia», *Mediaeval Scandinavia*, 13, s. 100-117.
- Lind, J. H. 2004, «Varangians in Europe's Eastern and Northern Periphery. The Christianization of North and Eastern Europe c. 950-1050 – A Plea for a Comparative Study», *Ennen ja nyt – historian tietosanomat*, 4, s. 1-18.
- Lind, J. H. 2005, «Puzzling Approaches to the Crusading Movement in Recent Scandinavian Historiography», *MHWCI*, Helsinki, s. 264-293.
- Lind, J. H. 2009, «Mobilisation of the European periphery against the Mongols», J. Staecker (red), *The Reception of Medieval Europe in the Baltic Sea Region*, Visby, s. 75-90.
- Lind, J. H. 2012, «"Vikinger", vikingetid og vikingeromantik», *KUML 2012: Årbok for Jyske Arkeologiske Selskab*, s. 151-169.
- Lindbæk, J. 1907, *Pavernes forhold til Danmark under kongerne Kristiern I og Hans*, København.
- Lidén, A. 1997, «Bildn av Sankt Olav», L. Rumar (red), *Helgonet i Nidaros – Olavskult och Kristnande i Norden*, Stockholm, s. 26-49.
- Linder, A. 2003, *Raising Arms: Liturgy and the Struggle to Liberate Jerusalem in the Late Middle Ages*, Turnhout.
- Line, P. 2009, «Sweden's Conquest of Finland: A Clash of Cultures?», A. Murray (red), *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Farnham, s. 73-99.
- Linehan, P. A. 1970, «The Gravamina of the Castilian Church in 1262-3», *EHR*, LXXXV: 337, s. 730-754.
- Lindkvist, T. 2001, «Crusades and Crusading Ideology in the Political History of Sweden, 1140-1500», A. Murray (red), *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150-1500*, Aldershot, s. 119-130.
- Lindkvist, T. 2005, «Crusading Ideas in Late Medieval Sweden», *MHWCI*: 257-263.
- Lindkvist, T. 2012, «The Cistercians, Linköping, Uppsala and the making of a conglomerate Sweden», S. Imsen (red), *"Ecclesia Nidrosiensis" and "Noregs veldi": the role of the church in the making of Norwegian domination in the Norse world*, Trondheim, s. 333-346.
- Little, D. E. 1999, «Historiography of the Ayyūbid and Mamlūk epochs», C. F. Petry (red), *The Cambridge History of Egypt, Volume 1: Islamic Egypt, 640–1517*, Cambridge, s. 412-444.
- Livermore, H. V. 1991, «The 'Conquest of Lisbon' and its Author», *Portugese Studies*, 6, s. 1-16.
- Lloyd, S. 1985, «'Political Crusades' in England, c. 1215-17 and c. 1263-5», *CS*: 113-120.

- Lloyd, S. 1988, *English society and the crusade: 1216-1307*, Oxford 1988.
- Lloyd, S; Hunt, T. 1991, «William Longespee II: the making of an English crusading hero» (del I og II), *Nottingham Medieval Studies*, 35: 41-69; 36: 79-125.
- Lloyd, S. 1997, «The Crusading Movement 1096-1274», *OIHC*: 34-65.
- Lower, M. 2005, *The Baron's Crusade: A call to arms and its consequences*, Philadelphia.
- Lower, M. 2006, «Tunis in 1270: A Case Study of the Interfaith Relations in the Late Thirteenth Century», *The International History Review*, 28:3, s. 504-514.
- Lower, M. 2007, «Conversion and St Louis's Last Crusade», *The Journal of Ecclesiastical History*, 58, s. 211-231.
- Lund, N. 1996, *Lid, leding og landeværn. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder*, Roskilde.
- Lunde, Ø. 1993, «Premonstratensernes kloster i Tunsberg – kirken og klosteranlegget», J. E. G. Eriksson og K. Schei (red), *Seminaret "Kloster og by" 11.-13. november 1992: omkring Olavsklosteret, premonstratenserordenen og klostervesenet i middelalderen*, Tønsberg, s. 9-22.
- Lunden, K. «Ombodsmann» i *KLNM*, XII: 593-597.
- Lunden, K. 1976, *Norge under Sverreætten, 1177-1319: høymiddelalder*, Oslo.
- Lunden, K. 1978, *Korn og kaup*, Oslo.
- Lunden, K. 1999, «Money Economy in Medieval Norway», *SJH*, 24:4-3, s. 245-255.
- Lunden, K. 2007, «Mynt, andre pengar og politisk-økonomisk system i mellomalder», *HT*, 86, s. 9-34.
- Lundkvist, S. 1997 «Sankt Olavskultens bakgrund i den europeiska pilgrimskulturen», L. Rumar (red), *Helgonet i Nidaros – Olavskult och Kristnande i Norden*, Stockholm, s. 161-171.
- Lunt, W. E. 1909, «The Financial System of the Medieval Papacy in light of Recent Literature», *The Quarterly Journal of Economics*, 23: 2, s. 251-295.
- Lunt, W. E. 1912, «The First Levy of Papal Annates», *The American Historical Review*, 18:1, s. 48-64.
- Lunt, W. E. 1915, «Papal Taxation in England in the Reign of Edward I», *EHR*, 30: 119, s. 398-417.
- Lunt, W. E. 1918, «The Sources of the First Council of Lyon» *EHR*, 33: 129, s. 72-78.
- Lunt, W. E. 1934, *Papal Revenues in the Middle Ages*, 2. vols., New York.
- Lynch, J. H; Adamo, P. C. 2014, *The Medieval Church: A Brief History*, (2. utg.), Abingdon.
- Maalouf, A. 1996, *Korstogene sett fra arabernes side*, Oslo.
- MacGregor, J. B. 2013, «The ministry of Gerold d'Avranches: warrior-saints and knightly piety on the eve of the First Crusade», *JMH*, 29:3, s. 219-237.
- Macquarrie, A. D. 1982, *The Impact of the Crusading Movement in Scotland 1095 - c.1560*, 2. vols. Edinburgh (doktorgradsavhandling).

- Madden, T. F. 1995, «Outside and Inside the Fourth Crusade», *The International History Review*, 17:4, 726-743.
- Maier, C. T. 1994, *Preaching the Crusades: mendicant friars and the Cross in the thirteenth century*, New York.
- Maier, C. T. 1997, «Crisis, Liturgy and the Crusade in the Twelfth and Thirteenth Centuries», *Journal of Ecclesiastical History*, 48:4, s. 628-657.
- Maier, C. T. 2000, *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross*, New York.
- Maier, C. T. 2003, «The bible moralisée and the crusades», *ECWA*: 209-222.
- Maier, C. T. 2004, «The roles of women in the crusade movement: a survey», *JMH*, 30:1, s. 61-82.
- Maillefer, J.-M. 2002, «La croisade du roi de Suède Magnus Eriksson contre Novgorod (1348-1351)», *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, 33, s. 87-96.
- Mann, M. 1986, *The Sources of Social Power, Volume 1, A History of Power from the Beginning to AD 1760*, Cambridge.
- Markowski, M. 1984, «Crucesignatus: its origins and early usage», *JMH*, 10, s. 157-165.
- Marshall, C. 2003, «The crusading motivation of the Italian city republics in the Latin East, 1096-1104», *ECWA*: 60-79.
- Martin, C. 2005, *Einarr Skúlason's Geisli: a critical edition*, Toronto.
- Martin, J. L. 2015, «What is “Ideology”?», *Sociologia, Problemas e Práticas*, 77, s. 9-31.
- Martinez, H. S. 2010, *Alfonso X, The Learned: A Biography*, overs. O. Cisneros, Leiden.
- Marvin, L. W. 2008, *The Occitan War: A Military and Political History of the Albigensian Crusade, 1209-1218*, Cambridge.
- Mauss, M. 1995, *Gaven: utvekslingens form og årsak i arkeaiske samfunn*, overs. T. H. Eriksen, Oslo.
- Mayer, H. E. 1972, «Studies in the History of Queen Melisende of Jerusalem», *Dumbarton Oaks Papers*, 26, s. 93-182.
- Mayer, H. E. 1982, «Henry II and the Holy Land», *EHR*, 97: 385, s. 721-739.
- Mayer, E. H. 1988, *The Crusades*, (2. Utg.), overs. J. Gillingham, London.
- McCormick, M. 1984, «Liturgy of War in the Early Middle Ages: Crisis, Litanies, and the Carolingian Monarchy», *Viator*, 15, s. 1-23.
- McGuire, B. P. (red). 2011, *A companion to Bernard of Clairvaux*, Leiden.
- McKinnell, J. 1996, «Review: Michael P. Barnes, The runic inscriptions of Maeshowe, Orkney», *RASK – International journal of language and communication*, 4, s. 113-119.
- Melve, L. 2006, «Har staten vendt attende, og i tilfellet: kvar er den?», *HT*, 85, s. 193-230.
- Melve, L. 2009, «Komparativ historie: ei utfordring for historiefaget?», *HT*, 88, s. 61-80.

- Melve, L. 2010, «Mapping Public Debates along the Oral-Literate Continuum (1100-1300)», S. Rankovic, W. Melve og E. Mundal (red), *Along the Oral-Written Continuum. Types of Texts, Relations and Their Implications*, Turnhout, s. 73-100.
- Menache, S. 2011, «When Ideology Met Reality: Clement V and the Crusade», M. Balard (red), *La Papauté et les croisades/ The Papacy and the Crusades*, Farnham, s. 105-116.
- Menache, S. 2012, «Papal Attempts at a Commercial Boycott of the Muslims in the Crusader Period», *The Journal of Ecclesiastical History*, 63: 2, s. 236-259.
- Midbøe, H. 1949, *Historia de projectione Danorum in Hierosolymam: en studie om verket og forfatteren*, Avhandlinger Det Norske videnskaps-akademi / II Historisk-filosofisk klasse 1949. no. 1, Oslo, s. 1-40.
- Mikander, K. (red), 1968, *Kring korstågen till Finland : ett urval uppsatser tillägnat Jarl Gallén på hans sextioårsdag den 23 maj 1968*, Helsingfors.
- Miller, W. 1990, *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, law, and society in Saga Iceland*, Chicago.
- Mol, J. A. 2002, «Frisian Fighters and the Crusade», *Crusades: The Journal of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East*, 1, s. 89-110.
- Mollat, G. 1912, *Les Papes d'Avignon (1305-1378)*, Paris.
- Mollat, G. 1921, *La collation des bénéfices ecclésiastiques sous les papes d'Avignon (1305-1378)*, Paris.
- Moltesen, L. J. 1896, *De avignonse pavers forhold til Danmark*, København.
- Moore, J. C. 1987, «Pope Innocent III, Sardinia, and the Papal State», *Speculum*, 62:1, s. 81-101.
- Moore, R. I. 2000, *The first European revolution, c. 970-1215*, Oxford.
- Moore, R. I. 2012, *The War on Heresy*, London 2012.
- Morin, G. 1928, «Rainaud l'ermite et Ives de Chartres: un épisode de la crise du cénobitisme aux XIe-XIIe siècle», *Revue bénédictine*, 40, s. 99-115.
- Morris, C. 1985, «A hermit goes to war: Peter and the origins of the First Crusade», *Studies in Church History*, 22, s. 79-107.
- Morris, C. 1989, *The Papal Monarchy: the Western church from 1050 to 1250*, Oxford.
- Morris, C. 1997, «Peter the Hermit and the Chroniclers», J. Phillips (red), *The First Crusade: Origins and Impact*, Manchester, s. 21-34.
- Morris, C. 2005, *Sepulchre of Christ and the Medieval West: From the Beginning to 1600*, Oxford.
- Morris, C. 2012, *The Discovery of the Individual 1050-1200*, Toronto.
- Moseng, O. G; Opsahl, E; Pettersen, G. I; Sandmo, E. 2007, *Norsk historie 750-1537*, Oslo.
- Mulinder, A. 1998, «Albert of Aachen and the Crusade of 1101», A. Murray (red), *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies 1095-1500*, Turnhout, s. 69-77.
- Munch, P. A. 1840, «Om Nordmændenes Deeltagelse i korstogene», *Skilling-Magazin*, nr. 38, 39, 41, 45, 48, 50.

- Munch, P. A. 1852-1859, *Det norske Folks Historie*, 4. bind. 6. vols, Christiania.
- Munch, P. A. 1862-1863, *Det norske Folks Historie, Anden Hovedafdeling, Unionsperioden*, 2. bind, Christiania.
- Mundal, E. 2004, «Sagalitteraturen», O. E. Haugen (red), *Handbok i norrøn filologi*, Bergen, s. 267-302.
- Munro, D. C. 1906, «The Speech of Pope Urban II. At Clermont, 1095», *The American Historical Review*, 11: 2, s. 231-242.
- Murray, A. V. 1998, «Bibliography of the First Crusade», A. V. Murray (red), *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies 1095-1500*, Turnhout, s. 267-310.
- Murray, A. V. 2006, «Money and logistics in the First Crusade», J. H. Pryor (red), *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*, Aldershot.
- Murray, A. V. 2009, «The Eastern Baltic Lands in the Age of the Crusades: A Select Bibliography of Publications in English», A. V. Murray (red), *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Farnham, s. 341-355.
- Myhre, J. E. 2011, «The 'Decline of Norway': Grief and Fascination in Norwegian Historiography on the Middle Ages», R. J. W. Evans og G. P. Marchal (red), *The Uses of the Middle Ages in Modern European states. History, Nationhood and the Search for Origins*, Basingstoke, s. 18-30.
- Mysliwski, G. 2002, «Boundaries and Men in Poland from the Twelfth to the Sixteenth Century: The Case of Masovia», D. Abulafia og N. Berend (red), *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Aldershot, s. 217-237.
- Müller, E. 1934, *Das Konzil von Vienne (1311-1312): Seine Quellen und seine Geschichte*, Münster.
- Naumann, H.-P. 1992, «Die altnordischen Personennamen im Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau», H. Burger, A. M. Haas og P. von Matt (red), *Verborum Amor. Studien zur Geschichte und Kunst der deutschen Sprache. Festschrift für Stefan Sonderegger zum 65. Geburtstag*, Berlin, s. 701-730.
- Naumann, C. 1994, *Der Kreuzzug Kaiser Heinrichs VI*, Frankfurt a.M.
- Nedkvitne, A. 1975, «Handelssjøfarten mellom Norge og England i høymiddelalderen» i *Sjøfartshistorisk Årbok*, Bergen, s. 7-254.
- Nedkvitne, A. 2002, «Hvorfor dro middelalderens skandinaver på korstog?», *Den jyske historiker*, 96, s. 114-129.
- Nedkvitne, A. 2005, «Why Did Medieval Norsemen Go on Crusade?», *MHWCI*: 27-50.
- Nedkvitne, A. 2009, *Lay belief in Norse society, 1000-1350*, København.
- Nedkvitne, A. 2014, *The German Hansa and Bergen 1100-1600*, Köln.
- Nelson, J. 2001, «Medieval Monasticism», P. Linehan og J. L. Nelson, *The Medieval World*, London, s. 576-604.

- Vol. III: c.900-c.1024, T. Reuter (red), Cambridge 1999.
- Vol. IV: c. 1024-c.1198, D. Luscombe og J. Riley-Smith (red), Cambridge 2004.
- Vol. V: c.1198-c.1300, D. Abulafia (red), Cambridge 1999.
- Vol. VI: c.1300-c.1415, M. Jones (red), Cambridge 2000.
- Nicholas, D. 1999, *Transformation of Medieval Europe, 1300-1600*, London.
- Nicholson, H. J. 1992, «Steamy Syrian Scandal: Matthew Paris and the Templars and Hospitallers», *Medieval History*, 2:2, s. 68-85.
- Nielsen, H. 1968, «Peterspenge» i KLNMI XIII, Oslo, s. 249-252.
- Niitemaa, V. 1960, *Der Kaiser und die Nordische Union bis zu den Burgunderkriegen*, i *Annales Academiae Scientiarum Fennicae B/116*, Helsinki.
- Noonan, J. T. 1977, «Who was Rolandus?», K. Pennington og R. Somerville (red), *Law, Church, and Society: Essays in Honor of Stephan Kuttner*, Philadelphia, s. 21-48.
- Nordal, S. 1953, *Litteraturhistorie: B. Norge og Island*, Uppsala.
- Nordberg, M. 1996, *I kung Magnus tid: Norden under Magnus Eriksson: 1317-1374*, Stockholm.
- Nordeide, S. W. 2011, *The Viking Age as a Period of Religious Transformation: The Christianization of Norway from AD 560-1150/1200*, Turnhout.
- Nyberg, T. 1984, «Johanniterna i Norden i äldsta tid», *Festskrift tillägnad Matts Dreijer på hans 80-årsdag 31.01.1981, ved Alands Folkminnesförbund*, Mariehamn, s. 193-225.
- Nyberg, T. 1993, «Børglum, Tønsberg, Dragsmark», J. E. G. Eriksson og K. Schei (red), *Seminaret "Kloster og by" 11.-13. november 1992: omkring Olavsklosteret, premonstratenserordenen og klostervesenet i middelalderen*, Tønsberg, s. 67-77.
- O'Callaghan, J. F. 1993, *The Learned King: The Reign of Alfonso X of Castile*, Philadelphia.
- O'Callaghan, J. F. 1998, *Alfonso X, the Cortes, and Government in Medieval Spain*, Aldershot.
- O'Callaghan, J. F. 2004, *Reconquest and crusade in medieval Spain*, Philadelphia.
- O'Callaghan, J. F. 2011, *The Gibraltar crusade: Castile and the battle for the Strait*, Philadelphia.
- Olsen, G. 1969, «Italian merchants and the performance of papal banking functions in the early thirteenth century», *Explorations in Economic History*, 7:1-2, s. 43-63.
- Olsen, J. E. 2010, «A Danish Medieval «Empire» in the Baltic (1168-1227)?», S. Imsen, (red), *The Norwegian Domination and the Norse World c. 1100- c. 1400*, Trondheim, s. 263-290.
- Ommundsen, Å. 2010, «Nonneseter i Bergen – eit benediktinarkloster», *HT*, 89, s. 547-571.
- Opsahl, E. (red). 2007, *Feide og fred i nordisk middelalder*, Oslo.
- Opsahl, E. 2008, «I hvilken grad oppstod norsk nasjonalfølelse og identitet i middelalderen?», S. Edquist, L. Hermanson og S. Johansson (red), *Tänkar om ursprung: Fortiden och medeltiden i nordisk historiesamvårdning*, Stockholm, s. 35-52.

Orning, H. J. 2004, *Uforutsigbarhet og nærvær: en analyse av norske kongers makttøvelse i høymiddelalderen*, Oslo (doktorgradsavhandling).

Orning, H. J. 2006, «Kongemaktens lokale maktgrunnlag i middelalderen: Svar til Knut Dørum», HT, 85, s. 675-684.

Orning, H. J. 2010, «Norsk middelalder i et antropologisk perspektiv: Svar til Knut Helle», HT, 89, s. 249-262.

Orning, H. J. 2011, *Fram til 1400*, bind 1 i *Norvegr: Norges historie*, 4. vols., H. J. Orning, T. B. Eriksen, P. E. Hegge og E. Søybe (red). Oslo

Orning, H. J. 2012, «En ideologisk revolusjon: Introduksjonen av en ny type underordning basert på lydighet og tjeneste i Norge på 1100- og 1200-tallet», A. Døssland, H. J. Orning og J. J. Hyvik (red), *Frå Volda til verda: Fjerne kultur møte. Historiestudiet i Volda 40 år*, Trondheim, s. 97-117.

Orning, H. J. 2014. «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen – en revurdering», HT, 93, s. 193-216.

Orning, H. J. 2015, «Hvorfor vant kongene?», HT, 94, s. 285-292.

Ostrowski, D. 2009, «The Mongols and the Rus: Eight Paradigms», A. Gleason (red), *A Companion to Russian History*, Singapore s. 66-86.

Paasche, F. 1914, *Kristendom og kvad: en studie i norrøne middelalder*, Kristiania.

Painter, S. «The Crusade of Theobald of Champagne and Richard of Cornwall, 1239-1241», AHC, 2: 463-486.

Parker, M. E. 2014, «Pisa, Catalonia, and Muslim Pirates: Intercultural Exchanges in the Balearic Crusade of 1113–1115», *Viator*, 45: 2, s. 77-100.

Partner, P. 1972, *The lands of St Peter: the Papal state in the Middle Ages and the early Renaissance*, Berkeley.

Paul, N; Yeager, S. (red). 2012, *Remembering the Crusades: Myth, Image, and Identity*, Baltimore.

Paul, N. L. 2012, *To follow in their footsteps: The Crusades and family memory in the high Middle Ages*, Ithaca.

Paul, N. L. 2014, «In search of the Marshal's lost crusade the persistence of memory, the problems of history and the painful birth of crusading romance», JMH, 40:3, s. 292-310.

Pedersen, S. A. 2012, *I kjølvatnet av staðamál: Årsaker til konflikt mellom 'lek og lærd' på Island, ca. 1297-1390*, Trondheim (upublisert mastergradsavhandling, NTNU).

Pennington, K. 1974, «The Rite for Taking the Cross in the Twelfth Century», *Traditio*, 30, s. 429-435.

Petterson, G. I. 2013, *Priser og verdiforhold i Norge ca. 1280-1500*, Riksarkivaren Skriftserie 39, Oslo.

Phillips, J. 1997, «The Latin East 1098-1291», OIHC: 112-140.

Phillips, J. 1997, «Saint Bernard of Clairvaux, the Low Countries and the Lisbon Letter of the Second Crusade», *Journal of Ecclesiastical History*, 48, s. 485-497.

- Phillips, J. 2000, «Ideas of Crusade and Holy War in De expugatione Lyxbonensi (The Conquest of Lisbon)», R. N. Swanson (red), *The Holy Land, Holy Lands, And Christian History*, Woodbridge, s. 123-141.
- Phillips, J. 2004, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, New York.
- Phillips, J. 2007, *The Second Crusade: extending the frontiers of Christendom*, New Haven.
- Phillips, J. 2009, *Holy warriors: A modern history of the crusades*, London.
- Plöger, K. 2005, *England and the Avignon Popes: The practice of Diplomacy in Late Medieval Europe*, London.
- Pontoppidan, E. 1740-1741, *Gesta et Vestitia Danorum extra Daniam*, 3. vols, København.
- Powell, J. M. 1961, «Frederick II and the Church in the Kingdom of Sicily 1220-1224», *Church History*, 30:1, s. 28-34.
- Powell, J. M. 1986, *Anatomy of a Crusade 1213-1221*, Philadelphia.
- Powell, J. M. 2007, «Church and Crusade: Fredrick II and Louis IX», *The Catholic Historical Review*, 93: 2, s. 250-264.
- Powicke, F. M. 1947, *King Henry III and the Lord Edward: the Community of the Realm in the thirteenth century*, 2. vols., Oxford.
- Purkis, W. J. 2008, *Crusading Spirituality in the Holy Land and Iberia, c.1095-c.1187*, Woodbridge.
- Purkis, W. J. 2015, «Rewriting the History Books: The First Crusade and the Past», M. Bull og D. Kempf (red), *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, Woodbridge s. 140-154.
- Prawer, J. 1972, *The Latin Kingdom of Jerusalem: European Colonialism in the Middle Ages*, New York.
- Prawer, J. 1986, «The Roots of Medieval Colonialism», V. P. Goos og C. V. Bornstein (red), *The Meeting of Two Worlds: Cultural Exchange Between East and West during the Period of the Crusades*, Kalamazoo, s. 23-38.
- Prawer, J. 2001, *The crusaders' kingdom: European colonialism in the Middle Ages*, New York.
- Prestwich M. 1988, *Edward I*, London.
- Prestwich, M. 2005, *Plantagenet England, 1225-1360*, Oxford.
- Pringle, D. 1997, «Architecture in the Latin East 1098-1571», *OIHC*: 160-183.
- Pryor, J. 1992, «The Eracles and William of Tyre: An interim report», B. Z. Kedar (red), *The Horns of Hattin*, Jerusalem, s. 270-293.
- Pryor, J. H. 1998, «Stephen of Blois: Sensitive New-age Crusader or Victim of History?», *Arts: The Journal of the Sydney University Arts Association*, 20, s. 26-74
- Pryor, J. H. 2003, «The Venetian fleet for the Fourth Crusade», *ECWA*: 103-123.
- Pryor, J. H. (red), 2006, *Logistics of warfare in the Age of the Crusades*, Burlington.
- Pryor, J. H; Jeffreys, E. M. og Shboul, A. M. H. 2006, *The age of the Dromon: the Byzantine navy ca 500-1204*, Leiden.

- Purcell, M. 1975, *Papal Crusading Policy 1244-1291: The Chief Instruments of Papal Crusading Policy and Crusade to the Holy Land from the Final Loss of Jerusalem to the Fall of Acre*, Leiden.
- Queller, D. E. 1967, *The Office of Ambassador in the Middle Ages*, Princeton.
- Queller, D. E. 1960, «Thirteenth-century diplomatic envoys: nuncii and procuratores», *Speculum*, 35:2, s. 196-213.
- Queller, D. E; Madden, T. F. 1997, *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople*, (2. utg.), Philadelphia.
- Renouard, Y. 1941, *Les Relations des papes d'Avignon et des compagnies commerciales et bancaires de 1316 a 1378*, Paris.
- Reuter, T; Nelson, J. (red), 2010, *Medieval Politics and Modern Mentalities*, Cambridge.
- Riant, P. E. D. 1865, *Expéditions et pèlerinages des Scandinaves en Terre Sainte au temps des croisades*, Paris.
- Riant, P. E. D. 1868, *Skandinavernes Korstog og Andagsreiser til Palæstina (1000-1350)*, København.
- Richard, J. 1999, *The Crusades, c. 1071-c. 1291*, overs. J. Birrell, Cambridge.
- Riley-Smith, J. 1980, «Crusading as an Act of Love», *History*, 65, s. 177-192.
- Riley-Smith, J. 1983, «The Motives of the Earliest Crusaders and the Settlement of Latin Palestine, 1095-1100», *EHR*, 98: 389, s. 721-736.
- Riley-Smith, J. 1986, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, Philadelphia.
- Riley-Smith, J. 1987, *The Crusades. A short History*, London.
- Riley-Smith, J. 1997, *The First Crusaders, 1095-1131*, Cambridge.
- Riley-Smith, J. 1997, «The Crusading Movement and Historians», *OIHC*: 1-12.
- Riley-Smith, J. 1997, «The State of Mind of Crusaders, 1095-1300», *OIHC*: 66-90.
- Riley-Smith, J (red), 1997, *The Oxford Illustrated history of the Crusades*, Oxford.
- Riley-Smith, J. 1999, «Early crusaders to the east and the cost of crusading 1095-1130», M. Goodich, S. Menache og S. Schein (red), *Cross cultural convergences in the Crusader period: essays presented to Aryeh Grabois on his sixty-fifth birthday*, New York s. 247-257.
- Riley-Smith, J. 2009, *What Were the Crusades?* (4. utg.), Basingstoke.
- Rist, R. 2009, *The papacy and crusading in Europe, 1198-1245*, London.
- Roberg, B. 1983, «Subsidium Terrae Sanctae. Kreuzzug, Konzil und Steuern», *Annuario Historiae Conciliorum*, 15, s. 96-158.
- Robinson, I. S. «The Institutions of the church, 1073-1216» *NCMH*, iv: i: 368-460.
- Robinson, I. S. «The papacy, 1122-1198», *NCMH*, iv: ii: 317-383.
- Rodger, N. A. M. 1996, «The Naval Service of the Cinque Ports», *EHR*, 111: 442, s. 636-651.

- Rogers, C. J. 2010, «The Age of the Hundred Years War», M. Keen (red), *Medieval Warfare: A History*, Oxford, s. 136-160.
- Rousseau, C. 2002, «Home Front and Battlefield: The Gendering of Papal Crusading Policy (1095-1221)», S. B. Edington og S. Lambert (red), *Gendering the Crusades*, New York, s. 31-44.
- Routledge, M. 1997, «Songs», OIHC: 91-111.
- Rowland, C. (red). 1999, *The Cambridge Companion to Liberation Theology*, Cambridge.
- Rubenstein, J. 2008, «Godfrey of Bouillon vs. Raymond of Saint-Gilles: How Carolingian Kingship Trumped Millenarianism at the End of the First Crusade», M. Gabriele og J. Stuckey (red), *The legend of Charlemagne in the Middle Ages: Power, Faith, and Crusade*, New York, s. 59-76.
- Rubenstein, J. 2011, *Armies of heaven: the first crusade and the quest for apocalypse*, New York.
- Runciman, S. 1951-1954, *A History of the Crusades*, 3. vols., Cambridge.
- Runciman, S. 1982, *The Sicilian Vespers: A history of the Mediterranean World in the later thirteenth century*, Cambridge.
- Russel, F. H. 1975, *The Just War in the Middle Ages*, Cambridge.
- Sandmo, E. 1999, *Voldssamfunnets undergang: om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo.
- Sandvik, G. 1986, «Sættargjerda i Tunsberg og kongens jurisdiksjon», *Samfunn, rett, rettferdighet – festskrift til Torstein Eckhoffs 70-årsdag*, Oslo, s. 563-585.
- Schafer, W. 1967, «Concilium Claromontanum, 1095: A New Text», *Studia Gratiana*, 13, s. 27-43.
- Schaller, H. M. 1974, «Die Kaiseridee Friedrichs II.», J. Fleckenstein (red), *Probleme um Friedrich II, Sigmaringen*, s. 109-134
- Schein, S. 1985, «Philip IV and the Crusade: A Reconsideration», CS: 121-126.
- Schein, S. 1991, *Fideles Crucis: the Papacy, the West, and the recovery of the Holy Land, 1274-1314*, Oxford.
- Schive, C. I. og Holmboe, C. A. 1865, *Norges Mynter i Middelalderen*, Christiania.
- Schuchard, C. 2000, *Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter*, Tübingen.
- Schuster, B. 2002, «The Strange Pilgrimage of Odo of Deuil», G. Althoff, J. Fried og P. J. Geary, *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography*, Cambridge, s. 253-278
- Schutz, H. 2004, *The Carolingians in Central Europe, their history, arts, and architecture: A cultural history of Central Europe, 750-900*, Leiden.
- Schreiner, J. 1935, *Hanseatene og Norges nedgang*, Oslo.
- Schreiner, J. 1943-46, «Konge og kirke i Norge 1247-77», HT, 33, s. 573-593.
- Seip, J. A. 1940-42, «Problemer og metode i norsk middelalderforskning», HT, 32, s. 49-133.
- Seip, J. A. 1942, *Sættargjerdene i Tønsberg og kirkens jurisdiksjon*, Oslo.
- Setton, K. M. (red), 1969-1989, *A History of the Crusades*, 6. vols., Madison/Milwaukee/London.

- Shafer, J. D. 2010, *Saga-Accounts of Norse Far-Travellers*, Durham (doktorgradsavhandling).
- Siberry, E. 1985, «Criticism of Crusading in Fourteenth-Century England», CS: 127-134.
- Sibbery, J. E. 1985, *Criticism of Crusading 1095-1274*, Oxford.
- Sigurðarsson, J. V. 2010, *Den vennlige vikingen: vennskapets makt i Norge og på Island ca. 900-1300*, Oslo.
- Skeie, T. 2009, *Alv Erlingsson: Fortellingen om en stormanns undergang*, Oslo.
- Skovgaard-Petersen, K. 2000, «Korstogstematik i Historia de Profectione Danorum in Hierosolymam», I. Ekrem, L. B. Mortensen og K. Skovgaard-Petersen (red), *Olavslegenden og den latinske historieskrivningen i 1100-tallets Norge*, København, s. 281-302.
- Skovgaard-Petersen, K. 2001, *A Journey to the Promised Land. Crusading Theology in the Historia de profectione Danorum in Hierosolymam (c.1200)*, København.
- Skovgaard-Petersen, K. 2006, «Om korstogsbretnignen De profectione Danorum in Hierosolymam (ca.1200)», J. M. Jensen, *Broderliste, Broderskab, Korstog: Bidrag til opklaringen af en gåde fra dansk højmiddelalder*, Odense, s. 237-245.
- Skyum-Nielsen, N. 1971, *Kvinde og slave*, København.
- Skånland, V. 1957/1960, «Einige Bemerkungen zu der Historia de profectione Danorum in Hierosolymam» I og II i *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal for Greek and Latin Studies*, 33: 137-155; 36: 99-115.
- Skånland, V. 1961-62, «Supplerende og kritiske bemerkinger til Eirik Vandvik: Latinske dokument til norsk historie fram til år 1204», HT, 41, s. 129-146.
- Skånland, V. 1983, «Det eldste norske provinsialstatutt», C. Krag og J. Sandnes (red), *Norske historikere i utvalg. VI: Nye Middelalderstudier: kongedømme, kirke stat*, Bergen/Oslo/Tromsø, s. 89-93.
- Smith, K. A. 2011, *War and the Making of Medieval Monastic Culture*, Woodbridge.
- Somerville, R. 1972, *The councils of Urban II: Decreta Claromontensia*, Amsterdam.
- Somerville, R. 1974, «The Council of Clermont (1095), and Latin Christian Society», *Archivum Historiae Pontificiae*, 12, s. 55-90.
- Somerville, R. 2011, *Pope Urban II's Council of Piacenza: March 1-7, 1095*, Oxford.
- Southern, R. W. 1990, *Western Society and the Church in the Middle Ages*, London.
- Spufford, P. 1988, *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge.
- Stang, H. 1981, «Norges første flyktninger – asiatick perspektiv på Troms 1242», HT, 60, s. 337-361.
- Steen, S. 1942, *Ferd og fest: reiseliv i norsk sagatid og middelalder*, Oslo.
- Steinmetz, G.(red). 1999, *State/Culture: State-Formation after the Cultural Turn*, Ithaca.
- Storm, G. 1884, «Om Lendermandsklassens Talrighed i 12. og 13. Aarhundrede», HT, 8, s. 129-188.

- Storm, G. 1884, «Harald Hardraade og Væringene i de græske Keiseres Tjeneste», HT, 8, s. 354-386.
- Strayer, J. R. 1953, «The Crusade against Aragon», *Speculum*, 28:1, s. 102-113.
- Strayer, J. 1969, «The Political Crusades of the Thirteenth Century», AHC, II: 343-375.
- Strayer, J. R. 1971, *Medieval Statecraft and the Perspectives of History*, Princeton.
- Strayer, J. R. 1980, *The reign of Philip the Fair*, Princeton.
- Stuckey, J. 2008, «Charlemagne as Crusader: Memory, Propaganda, and the Many Uses of Charlemagne's Legendary Expedition to Spain», M. Gabriele og J. Stuckey (red), *The legend of Charlemagne in the Middle Ages: Power, Faith, and Crusade*, New York, s. 137-152.
- Suhm, P. F. 1782-1828, *Historie af Danmark*, 14. vols, København 1782-1828.
- Svandal, T. 2004, *Contra Paganos: Johannitterordenen i det norske middelaldersamfunnet*, Oslo (hovedoppgave UiO).
- Svandal, T. 2006, *Johannitterordenen: en ridderorden ved verdens ytterste grense*, Oslo.
- Svandal, T. 2010, *Hellige krigere: Johannitterne på Varne kloster*, Rakkestad.
- Svenungsen, P. B. 2009, «Kalmarleidangen av 1123/24 i en korstogssammenheng», *Fortid: Historiestudentenes tidskrift*, 6: 3, s. 37-40.
- Svenungsen, P. B. 2010, *Korstog og kongemakt - ideologi og praksis. En studie av den europeiske korstogsbevegelsens betydning og påvirkning i det norske riket ca.1160 -1263*, Bergen (upublisert mastergradsavhandling, UiB).
- Svenungsen, P. B. (kommende), «Norway and the Fifth Crusade: The Crusade Movement on the Outskirts of Europe».
- Sweeney, J. R. 1973, «Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation: A Study in Medieval Papal Diplomacy», *Church History*, 42: 3, s. 320-334.
- Sweeney, J. R. 1981, «Hungary in the Crusades, 1169-1218», *The International History Review*, 3: 4, s. 467-481.
- Sørensen, P. M. 1993, *Fortalling og are: Studier i islandingsagaerne*, Aarhus.
- Tellenbach, G. 2000, *The Church in Western Europe from the Tenth to the Early Twelfth Century*, overs. T. Reuter, Cambridge.
- Thayer, A. T. 2012, «The medieval sermon: text, performance and insight», J. T. Rosenthal (red), *Understanding Medieval Primary Sources: using historical sources to discover medieval Europe*, London, s. 43-58.
- Thomson, R. M. 2003, *William of Malmesbury*, Suffolk.
- Throop, P. A. 1975, *Criticism of the Crusade: A Study of Public Opinion and Crusade Propaganda*, Amsterdam.
- Throop, S. A. 2011, *Crusading as an act of vengeance, 1095-1216*, Farnham.
- Tobiassen, T. 1964, «Tronfølgelov og privilegiebrev», HT, 43, s. 181-272.

- Toch, M. «Welfs, Hohenstaufen and Habsburgs», NCMH, V:375-404.
- Tolan, J. 1998, «Peter the Venerable on the Diabolical heresy of the Saracens», A. Ferreiro (red), *The Devil, Heresy, and Witchcraft in the Middle Ages: Essays in Honor of Jeffrey B. Russell*, Leiden, s. 345-367.
- Turner, R. V. 2003, *Magna Carta. Through the Ages*, Harlow.
- Tyerman, C. J. 1982, «Marino Sanudo Torsello and the Lost Crusade: lobbying in the Fourteenth Century», *Transactions of the Royal Historical Society*, 5: 30, s. 57-73.
- Tyerman, C. J. 1986, «Sed Nihil Fecit? The Last Capetians and the Recovery of the Holy Land», J. Gillingham og J. C. Holt (red), *War and Government in the Middle Ages*, Cambridge s. 170-181.
- Tyerman, C. 1988, «Reviewed Work: Criticism of Crusading, 1095-1274 by Elizabeth Siberry», *EHR*, 103: 407, s. 472-474.
- Tyerman, C. 1988. *England and the Crusades, 1095-1588*, Chicago.
- Tyerman, C. 1992, «Who Went on Crusade to the Holy Land», B. Z. Kedar (red), *The Horns of Hattin: Proceedings of the Second Conference of the Society of the Crusades and the Latin East*, Jerusalem, s. 13-26.
- Tyerman, C. 1998, *The Invention of the Crusades*, Basingstoke.
- Tyerman, C. 2001, «What the Crusade Meant to Europe», P. Linehan og J. L. Nelson, *The Medieval World*, London, s. 131-145.
- Tyerman, C. 2005, *The Crusades: A Very Short Introduction*, Oxford.
- Tyerman, C. 2007, *God's War. A New History of the Crusades*, London.
- Tyerman, C. 2011, *The Debate on the Crusades: 1099-2010*, Manchester.
- Ullmann, W. 1974, *Short History of the Papacy in the Middle Ages*, London.
- Unger, R. W. 2006, «The Northern Crusaders: the logistics of English and other Northern Crusader fleets», J. H. Pryor (red), *Logistics of Warfare in the Age of Crusades*, Aldershot, s. 251-273.
- Van Cleve, T. C. «The Crusade of Frederick II», *AHC*, 2: 429-462.
- Vandvik, E. 1954, *Om skriftet de profectioe Danorum*, Avhandling Det Norske videnskaps-akademi / II Historisk-filosofisk klasse 1954. no. 4, Oslo, s. 1-35
- Vaughan, R. 1958. *Matthew Paris*, Cambridge.
- Vaughn, R. 2002, *Philip the Good: the apogee of Burgundy*, Woodbridge.
- Vedel Simonson, L. S. 1813, *Historisk udsigt over nordiske valfarter og korstog til Det hellige Land og sammes væsentligste følger for Norden*, 2:2, København.
- Venge, M. 2002, *Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340*, København.
- Verdon, J. 2003, *Travel in the Middle Ages*, Notre Dame

- Ward, J. 1995, «The First Crusade as Disaster: Apocalypticism and the Genesis of the Crusading Movement», B.-S. Albert, Y. Friedman og S. Schwartzfuchs (red), *Medieval Studies in Honour of Avrom Saltman, Bar-Ilan Studies in History 4*, Tel-Aviv, s. 253-292.
- Wascko, A. 1996, *Frömmigkeit und Ritteridee im Lichte der schwedischen ritterlichen Testamente aus dem 14. Jahrhundert. Zur Verbreitung der Testaments und des Testamentsbegriffs in Schweden*, Kraków (doktoravhandling).
- Waßenhoven, D. 2006, *Skandinavier unterwegs in Europa (1000-1250): Untersuchungen zu Mobilität und Kulturtransfer auf prosopographischer Grundlage*, Berlin.
- Watt, J. A. «The Papacy», NCMH V: 197-163.
- Watts, J. 2011, *The Making of Politics: Europe, 1300-1500*, Cambridge.
- Weakland, J. E. 1968, «Administrative and Fiscal Centralization under Pope John XXII, 1316-1334», I-II, *The Catholic Historical Review*, 54: 1-2, s. 39-54; 285-310.
- Webb, D. 2002, *Medieval European Pilgrimage, c.700-c.1500*, Houndmills.
- Weigand, R. 1980, «Magister Rolandus und Papst Alexander III», *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 149, s. 3-44.
- Weiler, B. «Matthew Paris in Norway», her hentet fra Acamdeia.edu, se: https://www.academia.edu/1785826/matthew_paris_in_norway [lastet ned 02.01.2014]: 1-27.
- Weiler, B. 1998, «Image and Reality in Richard of Cornwall's German Career», *EHR*, 113: 454, s. 1111-1142.
- Weiler, B. 2000, «Matthew Paris, Richard of Cornwall's candidacy for the German throne, and the Sicilian Business», *JMH*, 26: 1, s. 71-92.
- Weiler, B. 2001, «Henry III and the Sicilian Business: A reinterpretation», *Historical Research*, 74: 184, s. 127-150.
- Weiler, B. 2001, «The *Rex renitens* and the Medieval Idea of Kingship, ca. 900-ca. 1250», *Viator*, 31, s. 1-42.
- Weiler, B. 2002, «Henry III Through Foreign Eyes – Communication and Historical Writing in Thirteenth-Century Europe», B. Weiler og I. W. Rowlands (red), *England and Europe in the reign of Henry III (1216-1272)*, Aldershot, s. 137-161.
- Weiler, B. 2003, «The Negotium Terrae Sanctae in the Political Discourse of Latin Christendom, 1215-1311», *The International History Review*, 25:1, s. 1-36.
- Weiler, B. 2006, *Henry III of England and the Staufien Empire, 1216-1272*, Woodbridge.
- Weiler, B. 2006, «Politics», D. Power (red), *The Central Middle Ages: Europe 950-1320*, Oxford s. 91-120.
- Weiler, B. 2009, «Matthew Paris on the writing of history», *JMH*, 35, s. 254-278.
- Weiler, B. 2011, *Kingship, Rebellion and Political Culture: England and Germany, c.1215-c.1250*, Basingstoke.
- Weiß, S. 2003, *Rechnungswesen und Buchhaltung des Avignonenser Papsstums (1316-1378)*, Hannover.

- Werner W. (red), 2003, *Heinrich Raspe - Landgraf von Thüringen und römischer König (1227-1247)*, Frankfurt-Am-Main.
- Whately, L. J. 2010, *Localizing the Holy Land: The Visual Culture of Crusade in England, circa 1140-1307*, Urbana (doktoravhandling).
- Whitwell, R. J. 1903, «Italian Bankers and the English Crown», *Transactions of the Royal Historical Society New Series*, 17, s. 175-233.
- Wickham, C; Fentress, J. 1992, *Social Memory*, Oxford 1992.
- Wilkinson, J; Hill, J; Ryan, W. F. 1988, *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, London.
- Winks, R. W; Palmer-Wandel, L. 2003, *Europe in a wider world: 1350-1650*, New York.
- Wood, D. 1989, *Clement VI: the pontificate and ideas of an Avignon Pope*, Cambridge.
- Wubs-Mrozewic, J. 2008, *Traders, ties and tensions: the interaction of Lübeckers, Overijsslers and Hollanders in Late Medieval Bergen*, Hilversum.
- Wærdahl, R. B. 2006, *Norges konges rike og hans skattland: kongemakt og statsutvikling i den norrøne verden i middelalderen*, Trondheim (doktorgradsavhandling, NTNU)
- Wærdahl, R. B. 2011. *The incorporation and integration of the king's tributary lands into the Norwegian realm, c. 1195-1397*, Leiden.
- Zutshi, P. 1990, «The political and administrative correspondence of the Avignon popes, 1305-1378: a contribution to Papal diplomacy», *Aux origines de l'État moderne. Le fonctionnement administratif de la papauté d'Avignon. Actes de la table ronde d'Avignon (22-24 janvier 1988)*, Collection de l'École française de Rome 138, s. 371-384.
- Zutshi, P. N. R. «The Avignon Papacy», NCMH, VI: 653-673.
- Øye, I. (red). 1998, *Medieval Fires in Bergen – Revisited*, Bergen.

Errata

Det er gjennomgående gjort endringer ved feil eller manglende tegnsetting i avhandlingen uten at disse er oppført på errata-listen.

- s.9. Lagt inn: «Forord».
- s. 10, avsnitt 1, linje 9: «han tok til orde for stortilt korstog» erstatt med «han tok til orde for et stortilt korstog».
- s.11, avsnitt 1, linje 3: «I mellom disse to punktene» erstattet med «Mellom disse to punktene».
- s.12, avsnitt 4, linje 4: «å bevege utenfor» erstattet med «å bevege seg utenfor».
- s.13, avsnitt 1, linje 6: «det nødvendig» erstattet med «det er nødvendig».
- s.13, avsnitt 2, linje 4: «enkelte dialekt» erstattet med «i enkelte dialekter».
- s.14, avsnitt 3, linje 2: «i kildene» erstattet med «i de norrøne kildene».
- s.15, avsnitt 3, linje 2: «men hvor det internasjonal kommer så mange nye publikasjoner årlig» erstattet med «Samtidig utkommer det internasjonalt så mange nye publikasjoner årlig».
- s.15, avsnitt 3, linje 8: «historikerkonstruksjon» erstattet med «historikerskapt konstruksjon».
- s.16, avsnitt 2, linje 6: «Den pluralistiske retningen utgjør tidspunktet det dominerende forskningsparadigme» erstattet med «Den pluralistiske retningen dominerer det nåværende forskningsparadigmet».
- s.18, avsnitt 2, linje 5: «spredde» erstattet med «spredte».
- s.20, note 72: «likende» erstattet med «liknende».
- s.21, avsnitt 3, linje 4: «av la» erstattet med «avla».
- s.21, note 84: «å si noe motivene» erstattet med «å si noe om motivene».
- s.22, avsnitt 2, linje 5: «den pluralistiske retning» erstattet med «den pluralistiske retningen».
- s.22, avsnitt 2, linje 7: «ekskluderende en fenomen» erstatt med «ekskluderer fenomen».
- s.22, avsnitt 2, linje 13: «til ta større» erstattet med «til å ta større».
- s.23, avsnitt 2, linje 4: «men samtidig funksjonelle» erstattet med «men samtidig funksjonell».
- s.24, avsnitt 1, linje 5: «mens det også en» erstattet med «mens det også er en».
- s.24, avsnitt 2, linje 8: «komparasjon» erstattet med «komparasjoner».
- s.25, avsnitt 2, linje 13: «gjenre» erstattet med «gjerner».
- s.26, avsnitt 2, linje 1: «som i hovedsak kalles» erstattet med «som i hovedsak kan kalles».
- s.32, avsnitt 2, linje 5: «til innsamling» erstattet med «for innsamlingen».

- s.32, avsnitt 2, linje 6: «posthum» erstattet med «posthumb».
- s.35, avsnitt 1, linje 5: «noe som» erstattet med «Det».
- s.36, avsnitt 1, linje 5: «dermed» erstattet med «det dermed».
- s.36, avsnitt 1, linje 6: «korstogsdeltaksel» erstattet med «korstogsdeltakelse».
- s.37, avsnitt 1, linje 2: «korstogsforståelse» erstattet med «korstogsforståelsen».
- s.37, avsnitt 1, linje 5: «En bredt» erstattet med «et bredt».
- s.38, avsnitt 2, linje 1: «har vært hvordan det første korstogets flyktige karakter» erstattet med «har vært hvordan det første korstogets flyktige karakter skal forstås».
- s.41, avsnitt 1, linje 6: «som kognitivt sett kun var et kort sprang å gjøre» erstattet med «Det kognitive spranget fra pilegrimsferd til korstog var derfor kort».
- s.43, avsnitt 1, linje 2: «pilegrimsferd» erstattet med «pilegrimsferder».
- s.47, avsnitt 2, linje 12: «og deres hovedfunksjon pilegrimer som en av sine hovedfunksjoner» erstattet med «og de hadde beskyttelse av pilegrimer som en av sine hovedfunksjoner».
- s.48, avsnitt 1, linje 3: «mest sannsynlige» erstattet med «mer sannsynlig».
- s.48, avsnitt 1, linje 6: «Det kan forklare kanskje også hvorfor sagaene kunne hevde at Harald hadde gitt store gaver til Gravkirken og de andre helligdommene i Jerusalem» erstattet med «Det kan kanskje være årsaken bak sagaenes påstand om at Harald hadde gitt store gaver til Gravkirken og de andre helligdommene i Jerusalem».
- s.53, avsnitt 1, linje 1: «analyse» erstattet med «analysere».
- s.53, avsnitt 3, linje 2: «egent» erstattet med «egentlig».
- s.54, avsnitt 2, linje 3: «spredde uten» erstattet med «spredde seg uten».
- s.55, avsnitt 2, linje 2: «korstogskronike» erstattet med «historieverk om det første korstoget».
- s.55, avsnitt 3, linje 8: «kunne bruke «dansk» som en merkelapp» erstattet med «kunne «dansk» være en merkelapp».
- s.56, avsnitt 1, linje 1: «Auras» erstattet med «Aures».
- s.56, avsnitt 2, linje 4: «Kathryn» erstattet med «Kathryn».
- s.56, avsnitt 3, linje 2: fjernet «så nevner».
- s.58, avsnitt 2, linje 2: «miljøer korstogsrelaterte» erstattet med «miljøer der korstogsrelatert».
- s.59, avsnitt 2, linje 7: «spilte en viktig i organiseringen» erstattet med «spilte en viktig rolle i organiseringen».
- s.60, avsnitt 3, linje 3: «ble» erstattet med «var blitt».

- s.63, avsnitt 2, linje 13: «synes ha» erstattet med «synes å ha».
- s.65, avsnitt 1, linje 4: «samtidig som en minneprosess vedrørende det første korstoget var i ferd med å utvikle seg» erstattet med «Samtidig begynte en minnekultur vedrørende framstillingen av det første korstoget å utvikle seg, både i skrift og andre, materielle medium».
- s.67, avsnitt 1, linje 1: «dikende» erstattet med «liknende».
- s.68, avsnitt 1, linje 1: «Kalmar i 1123/34» erstattet med «Kalmar i 1123/24».
- s.69, avsnitt 3, linje 2: «den er ganske» erstattet med «den er en ganske».
- s.70, avsnitt 2, linje 8: «Kongens» erstattet med «Kongen».
- s.71, avsnitt 2, linje 3: «kan derfor plasseres et større rammeverk» erstattet med «kan derfor plasseres innenfor et større rammeverk».
- s.71, avsnitt 3, linje 7: «en» erstattet med «et».
- s.72, avsnitt 2, linje 2: «referer» erstattet med «referere».
- s.72, avsnitt 3, linje 8: «fraksjon» erstattet med «fraksjonen».
- s.73, avsnitt 1, linje 9: «overgangen å» erstattet med «overgangen til å».
- s.74, avsnitt 2, linje 5: «alle utferdene Jerusalem» erstattet med «alle utferdene var Jerusalem».
- s.74, avsnitt 2, linje 10: «lover» erstattet med «dovet».
- s.76, avsnitt 1, linje 2: «framstillingen» erstattet med «forskning».
- 78, note 512: «Det kommer blant annet til uttrykk i etterkant av seire om der det i Morkinskinna nevnes at» erstattet med «Det kommer blant annet til uttrykk i *Morkinskinna* med at».
- s.78, avsnitt 4, linje 1: «Retorikken i sagan vitner» erstattet med «Retorikken i sagaene vitner».
- s.79, avsnitt 1, linje 3: «det er kun omtal» erstattet med «disse er kun omtal».
- s.79, avsnitt 2, linje 3: «stil» erstattet med «stilb».
- s.79, avsnitt 2, linje 4: «skjer» erstattet med «skjedde».
- s.79, avsnitt 2, linje 5: «ender» erstattet med «endte».
- s.82, avsnitt 2, linje 3: «knytte» erstattet med «knyttet».
- s.82, avsnitt 2, linje 4: fjernet «deb».
- s.82, avsnitt 4, linje 4: «beskrivelsene» erstattet med «beskrivelse».
- s.85, avsnitt 2, linje 1: «bak korstogenes» erstattet med «for korstogenes».
- s.89, avsnitt 1, linje 1: «side» erstattet med «siden».

- s.89, avsnitt 3, linje 2: «men er likevel vanskelig å definere» erstattet med «Men det er likevel vanskelig å definere hva ære er».
- s.90, avsnitt 2, linje 5: «vinnes» erstattet med «ble vunnet».
- s.90, avsnitt 2, linje 8: «som under pådro» erstattet med «som under striden pådro».
- s.90, avsnitt 2, linje 9: «kvad» erstattet med «skaldekvad».
- s.92, avsnitt 1, linje 8: «Tysland» erstattet med «Tyskland».
- s.92, avsnitt 1, linje 8: «på den økte statusen» erstattet med «på en økt status».
- s.93, avsnitt 2, linje 6: «de» erstattet med «det».
- s.93, avsnitt 2, linje 11: «å binde seg til deres sak og fraksjonens høvding» erstattet med «å binde seg til deres sak og bli fraksjonens høvding».
- s.94, avsnitt 3, linje 3: «korstog» erstattet med «korstogets».
- s.95, avsnitt 3, linje 1: «er orknøyske-nettverk» erstattet med «det orkadiske-nettverket».
- s.95, avsnitt 3, linje 4: «julehildet» erstattet med «julegildet».
- s.96, avsnitt 1, linje 4: «ski» erstattet med «skip».
- s.100, avsnitt 2, linje 8: «med andre å skape koordinert og helhetlig bevegelse» erstattet med «med andre ord å skape en koordinert og helhetlig bevegelse».
- s.101, avsnitt 2, linje 7: «og brøt derfor» erstattet med «og flere brøt derfor».
- s.101, avsnitt 3, linje 4: «Militærordenene var derimot den radikale ideen» erstattet med «Militærordenene var derimot den mest radikale ideen».
- s.105, avsnitt 2, linje 1: «Cistercienserordene» erstattet med «Cistercienserordenen».
- s.105, avsnitt 2, linje 5: «Flere av de geistlige som var til stede senere grunnla cistercienserkløster» erstattet med «Flere av de geistlige som var til stede grunnla senere cistercienserkløstre».
- s.107, avsnitt 1, linje 10: «etterpå» erstattet med «etter».
- s.107, note 725: «samtidige» erstattet med «samtidig».
- s.108, avsnitt 2, linje 9: «men også» erstattet med «óg».
- s.108, avsnitt 3, linje 1: «relativ stor» erstattet med «i dag».
- s.111, avsnitt 2, linje 10: «de» erstattet med «at».
- s.112, avsnitt 2, linje 9: «korstogsekspedisjon» erstattet med «korstogsekspedisjonen».
- s.114, avsnitt 1, linje 6: «påpekt» erstattet med «påpeker».

- s.117, avsnitt 3, linje 1: «der forfatteren redegjorde for» erstattet med «Forfatteren redegjør i den forbindelse».
- s.118, avsnitt 3, linje 2: «forskjeller» erstattet med «forskjell».
- s.118, avsnitt 3, linje 3: «innbar» erstattet med «innebar».
- s.119, avsnitt 3, linje 3: «forbindelse beskrivelsene» erstattet med «forbindelse med beskrivelsene».
- s.120, avsnitt 1, linje 2: «Skandinavia» erstattet med «det norske riket».
- s.122, avsnitt 1, linje 5: fjernet «».
- s.122, avsnitt 1, linje 6: «Det er også et påfallende høyt antall blant opprørsledere i Norge i andre halvdel av 1100-tallet, som hadde en geistlig bakgrunn, enten som munk eller prest» erstattet med «Det er også et påfallende høyt antall opprørsledere i Norge i andre halvdel av 1100-tallet, med en geistlig bakgrunn. Enten som munk eller prest».
- s.123, avsnitt 2, linje 4: «som Holm-Olsen selv mener at denne kysten: «ikke lå lenger borte enn et sted i Norge»» erstattet med «eller, som Holm-Olsen selv så som mest troverdig, så var den: «ikke (...) lenger borte enn et sted i Norge»».
- s.123, avsnitt 2, linje 5: «Egil Kraggerud har argumentert en slik tolkning» erstattet med «Egil Kraggerud har argumentert mot en slik tolkning».
- s.124, avsnitt 2, linje 2: «av korstogsekspedisjoner» erstattet med «av norske korstogsekspedisjoner».
- s.127, avsnitt 2, linje 3: «klarest» erstattet med «klareste».
- s.127, avsnitt 2, linje 4: fjernet «-til».
- s.129, avsnitt 3, linje 7: «tidlige kronikørene til» erstattet med «tidligste historieskriverne om».
- s.130, avsnitt 3, linje 3: «kristologis» erstattet med «kristologisk».
- s.130, avsnitt 3, linje 4: «ankommer» erstattet med «ankom».
- s.131, avsnitt 2, linje 6: fjernet «Klemens» erstattet med «Clemens».
- s.132, avsnitt 2, linje 5: «korsfarer» erstattet med «korsfarerne».
- s.132, avsnitt 2, linje 6: «gå» erstattet med «gikk».
- s.135, avsnitt 2, linje 2: «1170- og 11180-åra» erstattet med «1170- og 1180-åra».
- s.141, avsnitt 2, linje 2: «kirken» erstattet med «kirkens».
- s.143, avsnitt 1, linje 4: «gjerne» erstattet med «fjerne».
- s.143, avsnitt 2, linje 3: «127» erstattet med «året».
- s.143, avsnitt 2, linje 5: «som tilfellet var i 1152» erstattet med «som for 1152».

- s.143, avsnitt 3, linje 1: «synes å ha vært antatt å påta seg» erstattet med «synes å ha vært tiltenkt lederskapet».
- s.144, avsnitt 1, linje 3: «faller en i øye» erstattet med «er ganske påfallende».
- s.146, avsnitt 3, linje 8: «udner» erstattet med «under».
- s.148, avsnitt 2, linje 3: «kronikørene av» erstattet med «historikerne til».
- s.157, avsnitt 2, linje 7: «salgs» erstattet med «slags».
- s.159, avsnitt 1, linje 1: «et forbilde» erstattet med «etter forbilder fra».
- s.167, avsnitt 3, linje 3: «råderett» erstattet med «råderetten».
- s.168, avsnitt 1, linje 4: «I et brev 10. oktober» erstattet med «I et brev av 10. oktober 1234».
- s.168, avsnitt 3, linje 4: fjernet «var i lengre» erstattet med «en langvarig».
- s.169, avsnitt 2, linje 12: «Valdemar i hemmelighet avlagt» erstattet med «Valdemar i hemmelighet hadde avlagt».
- s.173, avsnitt 2, linje 14: «seiser» erstattet med «seier».
- s.177, avsnitt 2, linje 1: «denne» erstattet med «den».
- s.177, avsnitt 2, linje 4: «(r.121285-1314)» erstattet med «(r.1285-1314)».
- s.180, avsnitt 3, linje 1: «Det er en generell oppfatning om at korstogene» erstattet med «Det er en generell oppfatning blant korstogshistorikere at korstogene».
- s.182, avsnitt 2, line 13: «invasjoner» erstattet med «innovasjoner».
- s.188, avsnitt 1, linje 1: «kronikøren» erstattet med «historikeren».
- s.190, avsnitt 1, linje 10: «det Lübeck» erstattet med «lybekkerne».
- s.191, avsnitt 1, linje 1: «Det er i» erstattet med «Det var under».
- s.192, avsnitt 3, linje 1: «begynner» erstattet med «begynte».
- s.192, avsnitt 3, linje 2: «synes å ha blitt» erstattet med «ble».
- s.194, avsnitt 2, linje 8: «Samme år kom det også en delegasjon fra Lübeck til Norge, anført av Johann av Bardowick» erstattet med «Samme år kom det også en delegasjon fra Lübeck til Norge, anført av rådsherren Johann von Bardewik».
- s.197, avsnitt 2, linje 7: «en gavepakke til på kong Håkon» erstattet med «en gavepakke for kong Håkon».
- s.198, avsnitt 1, linje 1: «Samtidig som» erstattet med «Sammen med».
- s.200, avsnitt 1, linje 9: «et giftemål» erstattet med «en giftemålsallianse».

- s.201, avsnitt 1, linje 4: «I sagen» erstattet med «I sagaen».
- s.201, avsnitt 3, linje 6: «han pavens» erstattet med «han hadde pavens».
- s.207, avsnitt 2, linje 7: «Krostogsbevegelsen» erstattet med «Korstogsbevegelsen».
- s.223, avsnitt 2, linje 8: «Kurien sendte en strøm av brev angående korstogene i Italia på 1300-tallet, som referer til motstand» erstattet med «Kurien sendte ut en strøm av brev i forbindelse med korstogene i Italia på 1300-tallet. Mange av disse referer til motstand».
- s.231, avsnitt 1, linje 2: «Den norske erkebiskopen ble begge» erstattet med «Den norske erkebiskopen ble ved begge».
- s.236, avsnitt 2, linje 1: «Mostanden» erstattet med «Motstanden».
- s.239, avsnitt 2, linje 1: «Forbudet ble av Munch oppfattet som et pressmiddel fra baronene side overfor pavemakten» erstattet med «P. A. Munch oppfattet dette forbudet som et pressmiddel fra baronenes side overfor pavemakten».
- s.252, avsnitt 2, linje 6: «korstogsteorier» erstattet med «korstogsteoretiske traktater».
- s.252, avsnitt 3, linje 1: «Den siste kapetinger-monarken i Frankrike, Karl VI (r.1322-1328), død i 1328 ble opptakten til Hundreårskrigen mellom England og Frankrike (1337-1453)» erstattet med «Den siste kapetinger-monarkens, Karl VI (r.1322-1328), død i 1328 ble opptakten til Hundreårskrigen mellom England og Frankrike (1337-1453)».
- s.257, avsnitt 2, linje 5: «før før» erstattet med «først før».
- s.259, avsnitt 1, linje 1: «Men» erstattet med «Mens».
- s.260, avsnitt 2, linje 2: «Fra høymiddelalderen og utover ble det bygget en rekke kirker og kapeller» erstattet med «Fra høymiddelalderen og utover ble det på norsk side bygget en rekke kirker og kapeller i Finnmark».
- s.269, avsnitt 2, linje 2: «både i korstogstiender» erstattet med «både i pavemaktens utstedelser av korstogstiender».
- s.273, avsnitt 2, linje 5: «mostanden» erstattet med «motstanden».
- s.276, avsnitt 1, linje 2: «de måtte» erstattet med «måtte dessuten».
- s.277, avsnitt 2, linje 6: «foretak» erstattet med «agent».
- s.280, avsnitt 3, linje 1: «I brevet fra 1326, der Johannes XXII godkjente at seksårstienden for Norge og Sverige skulle gå til kampen mot Novgorod, har de to franskmennene en avgjørende rolle» erstattet med «Forut for avgjørelsen i pavebrevet fra 1326 – som godkjente at seksårstienden ble omdirigert til korstoget mot Novgorod – spilte sendemennene en viktig rolle».
- s.283, avsnitt 1, linje 1: «I holdt 1313 at erkebiskop Eiliv et provinsialkonsil i Nidaros» erstattet med «I 1313 holdt erkebiskop Eiliv et provinsialkonsil i Nidaros».
- s.289, avsnitt 3, linje 2: «mostand» erstattet med «motstand».